УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

С(о)–Я

ФОЛІО

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

С–Я

V

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут міжнародних відносин

Присвячується 180-й річниці Київського національного університету

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

у 5-ти томах

За загальною редакцією проф. Д. В. Табачника

Том V

Харків
«ФОЛІО»
2013

ББК 66.49я2
У 45

Редакційна колегія:

Д. В. Табачник (голова), **М. М. Гнатовський, В. І. Головченко, К. І. Грищенко, Л. В. Губерський** (заступник голови), **О. В. Задорожній, Л. О. Кожара, В. Ю. Константинов, О. Л. Копиленко, В. В. Копійка** (заступник голови), **В. Г. Кремень, В. П. Крижанівський, М. А. Кулінич, В. М. Литвин, В. А. Манжола, В. М. Матвієнко** (відповідальний секретар), **О. О. Рафальський, Ю. С. Шемшученко, О. І. Шнирков**

Художник-оформлювач
Іванова О. М.

Українська дипломатична енциклопедія: у 5-ти т. / редкол.: Д. В. Табачник (голова) та ін.; ху-
У 45 дож.-оформлювач О. М. Іванова. — Харків: Фоліо, 2013. — Т. 5. — 477 с.
ISBN 978-966-03-6609-1
ISBN 978-966-03-6658-9 (т. 5)

ББК 66.49я2

ISBN 978-966-03-6609-1
ISBN 978-966-03-6658-9 (т. 5)

© В. В. Копійка, В. М. Матвієнко, І. О. Мінгазутдінов, М. М. Рижков, О. І. Шнирков та ін., 2013
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2013

С

Соареш (Soares) Маріо (7.12.1924, Лісабон, Португальська Республіка) — португальський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-ти Лісабонського і Сорбоннського ун-тів. Здобув популярність гострою критикою авторитарних режимів А. *Салазара* і М. Каетано (1968–74) та виступами на захист представницької демократії й екон. зростання; 12 разів ув'язнювався, двічі висилався з країни (1968, 1970); на Установчому з'їзді Португальської соціал. партії у ФРН у травні 1973 обраний її ген. секретарем. Повернувся на батьківщину після «революції гвоздик» 25.04.1974 і був призначений Хунтою національного порятунку мін. зак. справ, займався проблемою *деколонізації* африк. володінь, передусім, Гвінеї-Бісау, Анголи і Мозамбіку; в 1975–76 — держ. міністр. 23.07.1976–28.08.1978 і 9.06.1983–6.11.1985 — Прем'єр-міністр, 9.03.1986–9.03.1996 — Президент Португальської Республіки; забезпечив консолідацію демокр. ладу в країні й успішне завершення переговорів щодо приєднання Португалії до *Європейського економічного співтовариства (ЄЕС)*. Після відходу з поста президента був у 1999–2004 депутатом *Європейського парламенту*, а в 2006 знову став офіційним кандидатом соціалістів на президентських виборах, де програв правоцентристу А. Каваку Сілві та незалежному лівому М. Алегре, набравши менше 15 % голосів.

В. І. Головченко

Сокович Євген Олександрович (1864–1946, Потсдам, Німеччина) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. За фахом — інженер шляхів. Після Лютневої революції 1917 вступив до УПСР; з 29.11.1917 — товариш ген. секретаря шляхів в уряді В. *Винниченка;* 25.01–28.04.1918 — народний міністр залізничних шляхів в уряді В. *Голубовича*. За гетьманату П. *Скоропадського* очолював комунікаційну комісію на *українсько-російських мирних переговорах 1918*, був консулом Української Держави в Лозанні (Швейцарія). У 1922 емігрував до ЧСР, працював доцентом кафедри меліорації в Українській господарській академії в Подєбрадах.

В. І. Головченко

Сократеш (Sócrates) Жозе (6.11.1957, м. Віларде-Масада, муніципалітет Аліжо, провінція Тразвже-Монтіш та Алту-Дору, Португальська Республіка) — португальський громадсько-політичний і державний діяч, 17-й (12.03.2005–21.06.2011) прем'єр-міністр Португалії (після «революції гвоздик»); народився в сім'ї будівельного дизайнера; закінчив Інженерний інститут Коїмбри (бакалавр, 1979) і Незалежний університет (Лісабон, спеціаліст — 1991, магістр — 2005). Член Соціалістичної партії Португалії (СПП) з 1981; розпочав кар'єру як інженер в муніципальній палаті м. Ковілья; обирався до муніципальних зборів Ковільї в 1989–96; вперше став депутатом парламенту держави в 1987, офіційний представник соціалістів з питань охорони навколишнього середовища в 1991–95. Державний секретар з охорони навколишнього середовища в 1995–97; віце-прем'єр і міністр молоді та спорту в 1997–99, домігся обрання кандидатури Португалії як місця проведення Чемпіонату Європи з футболу в 2004; 25.10.1999–6.04.2002 — міністр охорони навколишнього середовища. 24.09.2004 очолив СПП і в 2005 привів її до перемоги на позачергових парламентських виборах (45 % голосів) та очолив уряд; водночас 1.07.2007–1.01.2008 головував у *Європейській раді*. 23.03.2011 подав у відставку з посади прем'єр-міністра після того як парламент країни відхилив план антикризових заходів, запропонований урядом, а після поразки соціалістів на дострокових парламентських виборах 5.06.2011 заявив про відставку з посади керівника СПП.

В. В. Копійка

Солана де Мадаріага (Solana de Madariaga) Хав'єр (14.07.1942, Мадрид, Іспанія) — іспанський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*. Народився в сім'ї відомого вченого-хіміка, внучатий племінник знаного юриста-міжнародника та дипломата Сальвадора де Мадаріаги, що стояв біля витоків *Ліги Націй*. Закінчив єзуїтський коледж «Колегіум дель Пілар» і фізико-математичний факультет мадридського університету «Комп-

лутенсе»; викладав у Мадридському університеті фізику, але був звільнений з вузу 1963 за організацію антифранкістського зібрання. У 1964 вступив до забороненої за правління Ф.*Франко* Іспанської соціалістичної робітничої партії (ІСРП) й виїхав закордон, отримавши стипендію для наукового стажування; продовжив викладання та навчання у Великій Британії (1964–65) і низці університетів (США) як стипендіат Фонду ім. Фулбрайта (1965–71), захистив докторську дисертацію в галузі фізики твердого тіла у Вірджинському університеті (1971); автор понад 30 наукових праць. По поверненні до Іспанії у 1971 поновив викладацьку діяльність, професор Мадридського університету (1975); 1976 обраний секретарем Федеральної виконавчої комісії та секретарем з інформації й преси на першому легальному з часів *Громадянської війни в Іспанії 1936–39* з'їзді ІСРП; в 1977–95 п'ять разів обирався від ІСРП до парламенту. Наприкінці 1970-х — на поч. 1980-х активно виступав проти членства Іспанії в *НАТО*, але, зрештою, як і ІСРП, змушений був змиритися з приєднанням країни 30.05.1982 до політичних структур Альянсу (щоправда, в якості *без'ядерної зони*). Після перемоги ІСРП у жовтні 1982 на виборах до кортесів з грудня 1982 до липня 1988 — міністр культури в уряді Ф. *Гонсалеса*, одночасно у 1985–88 — речник уряду; у липні 1988 — липні 1992 — міністр освіти і науки; у липні 1992 — грудні 1995 — міністр закордонних справ Іспанії. Досяг нормалізації відносин з Кубою і Великою Британією (в питанні про статус Гібралтару), започаткував *Барселонський процес* 1995, спрямований на поглиблення економічної й культурної співпраці країн *Європейського Союзу* з країнами Середземномор'я. 9-й Генеральний секретар НАТО (5.12.1995–6.10.1999); активно сприяв завершенню інтеграції Іспанії у воєнні структури Альянсу (1997); домігся реалізації *Дейтонських угод 1995* у Боснії і Герцеговині шляхом розміщення там очолюваних НАТО багатонаціональних імплементаційних сил (IFOR), замінених у грудні 1996 стабілізаційними силами (SFOR); неодноразово особисто відвідував Боснію і Герцеговину. Сприяв *НАТО розширенню на Схід*; домігся входження до Альянсу Польщі, Угорщини й Чехії (17.04.1999); підтримав укладення Акта про основи відносин з Росією (травень 1997) та *Хартії про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997*. Весною 1999 адміністративно забезпечував *гуманітарну інтервенцію* НАТО у Югославії, викликану потребою вирішення *Косовської проблеми*. 18.10.1999–1.12.2009 — Верховний представник ЄС зі *спільної зовнішньої політики та політики безпеки* й одночасно — Генеральний секретар *Ради Європейського Союзу*, крім того, 25.11.1999–1.12.2009 — Генеральний секретар *Західноєвропейського союзу*. 12.07.2004–1.12.2009 — перший голова *Європейського оборонного агентства*, створеного для реалізації *Спільної безпекової та оборонної політики ЄС* й об'єднання з цією метою ресурсів країн Євросоюзу. Виступав за посилення ролі ЄС як глобального *актора міжнародного*, ініціював інтенсифікацію *Спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС* і формування 60-тис. Європейських сил швидкого реагування. На саміті ЄС у Брюсселі у грудні 2003 вперше в історії Євросоюзу домігся ухвалення *Європейської стратегії безпеки*. Член Іспанської палати *Римського клубу*. Нагороджений орденом Ярослава Мудрого III ступеня (2006).

Твори: «Сполучені Штати Європи — погляд для континенту» (2007).

Літ.: Vincent Kronenberger, Jan Wouters. The European Union and conflict prevention: policy and legal aspects. — Cambridge University Press, 2004; Martin Reichard. The EU—NATO Relationship: A Legal and Political Perspective. — Aldershot, England; Burlington, VT: Ashgate, 2006.

Р. А. Кривонос

Соловей Володимир Васильович (9.10.1952, м. Кременчук Полтавської області, УРСР) — український *дипломат* та державний службовець. У 1980 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, журналіст. Працював у Міністерстві харчової промисловості УРСР, Київській міській раді, Міністерстві сільського господарства УРСР; у 1992–93 — помічник віце-прем'єр-міністра України; 1993–96 — радник Посольства України в Республіці Білорусь; 1996–98 — заступник начальника, начальник Управління країн СНД МЗС України; 1998–2000 — начальник Управління кадрів і учбових закладів МЗС України; 2000–04 — Радник-посланник Посольства України в Киргизькій Республіці, Тимчасовий Повірений в справах України в Киргизькій Республіці; 2004–05 — Генеральний консул України у Владивостоці, Російська Федерація; 2005–08 — начальник Контрольно-ревізійного управління МЗС України, Посол з особливих доручень. З 28.01.2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці.

В. М. Матвієнко

Солсбері (Salisbury) Роберт Артур Талбот Гаскойн-Сесіл (3.02.1830, Хатфілд-Хаус, графство Хартфордшир, Велика Британія — 22.08.1903, там само) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, маркіз. Закінчив Оксфордський ун-т (1851). У 1853 за підтримки торі став депутатом палати громад на безальтернативних виборах від «кишенькового містечка», з 1868 — чл. палати лордів; у 1866–67 і 1874–78 — міністр у справах Індії, учасник *Константинопольської конференції 1876*; у 1878–80 — мін. зак. справ, з метою обмеження впливу Росії на Балканах ініціював скликання *Берлінського конгресу 1878*, на якому добився окупації Британією Кіпру й перетворення на союзника Австро-Угорщини підтримкою її претензій на Боснію і Герцеговину. У 1881 після смерті Б. *Дізраелі* очолив Консервативну партію; в 1885–86, 1886–92, 1895–1902 — прем'єр-міністр Великої Британії, водночас у 1895–1900 — мін. зак. справ. Виступав прибічником *«Блискучої ізоляції» курсу*; гол. суперниками Британії вважав Росію й Францію, для протидії яким розраховував використати Німеччину й очолюваний нею *Троїстий союз*, не вступаючи, проте, з Берліном у союзницькі стосунки; активно підтримав неофіц. проникнення в Тропічну й Півд. Африку брит. дослідників, торг. компаній і місіонерів, що призвело до загострення відносин із Францією й *Фашодської кризи 1898*; поновив дружні відносини з Португалією; успішно впорався з кризою на Дал. Сході, коли взимку 1897/98 Росія захопила китайські порти Далянь (Дальній) і Люйшунь (Порт-Артур); забезпечив укладення *англійсько-японського союзу 1902–21*; гостро виступав проти надання *автономії* Ірландії. За урядування С. *Британська імперія* сягнула апогею своєї могутності, уникнувши втягнення в збройний конфлікт в Європі.

В. І. Головченко

Сомалійська криза — *громадянська війна* в Сомалі, яка супроводжується фактичними розпадом державності й децентралізацією, встановленням влади польових командирів, створенням загроз *безпеці міжнародній*, зокрема, внаслідок *піратства* поблизу Африканського Рогу з баз на території Сомалі. Громадянська війна розпочалася в Сомалі у 1991 із падінням режиму М. *Барре*, зникненням центрального уряду та розвалом *збройних сил* і формувань правопорядку, коли залишки військової диктатури й численні опозиційні групи розпочали боротьбу за владу. У 1992 міжнародна спільнота здійснила першу спробу втручання в ситуацію в Сомалі — за резолюціями *Ради Безпеки ООН* 733 та 746 було запроваджено *Миротворчу операцію ООН у Сомалі* (ЮНОСОМ I), яка мала забезпечити гуманітарну допомогу населенню країни та сприяти відновленню громадського порядку й спокою. Того ж року було ухвалено резолюцію РБ ООН 794, за якою створено миротворчу коаліцію на чолі зі США задля забезпечення фізичної безпеки гумантіраних зусиль у Сомалі. В 1993–95 було розгорнуто Операцію ООН у Сомалі II (ЮНОСОМ II), для забезпечення якої сформовано спеціальне оперативне угрупування із мандатом на застосування усіх необхідних засобів для забезпечення доставки гуманітарної допомоги. Але внаслідок численних втрат серед миротворців, операцію було згорнуто в березні 1995. Із виведенням миротворців ООН деградація державних інститутів в Сомалі набула остаточного характеру. Наступна спроба нормалізації ситуації у Сомалі була здійснена у 2006, коли у громадянську війну втрутилася Ефіопія. У грудні 2006—січні 2007 ефіопські війська провели кілька успішних операцій на території Сомалі, але зіткнувшись із переходом сомалійських ісламістів до тактики партизанських дій, ефіопський уряд прийняв рішення про виведення своїх військ. Номінальний перехідний уряд Сомалі, на підтримку якого виступила Ефіопія, контролює лише частину столиці — Могадішо під захистом контингенту миротворців *Африканського Союзу*. У 2009–11 на території Сомалі було проголошено кілька нових фактично незалежних держав. Під владою радикальних ісламістів опинився майже весь південь Сомалі, громадянська війна суттєво активізувалася.

О. С. Мішин

Соні (Soni) Від'я Бхушант (13.05.1942) — інд. *дипломат*. Закінчив Оксфордський ун-т (1977). На

дип. службі з липня 1967: у 1969–71 — 3-й, 2-й секр. посольства Індії в СРСР; 1971–74 — 2-й, 1-й секр. посольства Індії в Єгипті; 1974–76 — заст. секретаря МЗС Індії; у 1978–80 — 1-й секр. посольства Індії в Малайзії; 1980–83 — радник посольства Індії в Лондоні; 1983 призначений нач. (директором) департаменту МЗС Індії; у 1986–89 — Ген. консул Індії в Сіднеї, 1990–94 — посол Індії в Сенегалі; 1994–97 — посол Індії в Ямайці. У 1997–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

В. І. Головченко

Соціалістичний Інтернаціонал — *організація міжнародна*, яка об'єднує соціалістичні, соціал-демократичні і робітничі партії всього світу, що керуються теоріями демократичного соціалізму. Офіційно **С. І.** було засновано 3.06.1951 на Міжнародній конференції соціалістів, яка відбулася у Франкфурті-на-Майні (ФРН). Конгрес прийняв декларацію «Цілі й завдання демократичного соціалізму» — програмний документ соціал-демократичного руху. В ньому найвищими цінностями проголошувались політична, економічна, соціальна й міжнародна *демократія*. На 1.07.2013 до **С. І.** входить 154 політичні партії і організації з Європи, Африки, Америки, Азії і країн Тихоокеанського басейну. Крім них, в Соцінтерн входить 10 асоційованих членів і три дочірні організації — Соцінтерн жінок, Міжнародна спілка соціалістичної молоді і Міжнародний рух Фальконів/Соціалістичний Інтернаціонал освіти. Консультативним членом **С. І.** з правом дорадчого голосу з 2003 є Соціал-демократична партія України. Президентами **С. І.** обиралися, зокрема, колишній канцлер ФРН, лауреат *Нобелівської премії миру* Віллі *Брандт*, прем'єр-міністр Франції П'єр Моруа і прем'єр-міністр Португалії Антоніо Гутьєрреш. Після призначення А. Гутьєрреша Верховним комісаром ООН у справах біженців, на Раді Соцінтерну 30.01.2006 в Афінах президентом **С. І.** було обрано лідера грецьких соціалістів (ПАСОК) Георгіоса Папандреу.

М. С. Дорошко

Соціологія міжнародних відносин — узагальнена характеристика *міжнародних відносин теорій*, що зазнали у своєму розвитку значного впливу з боку соціол. дисциплін. Хоча використання категорій і концепцій соціології було заг. тенденцією, яка проявлялася на протязі всієї сучас. історії досліджень *міжнародних відносин*, найбільшою мірою «соціологізація» була притаманна школам та дослідникам, які намагалися запропонувати онтологічну і методол. альтернативу класич. теоріям *політичного ідеалізму* та *політичного реалізму*. Ознаками приналежності до **С. м. в.** є розуміння міжнар. відносин як одної з багатьох форм сусп. взаємодії, що відбувається одразу в декількох вимірах сусп. життя. Характерною також є тенденція розглядати дію нематеріал. феноменів у сфері міжнар. відносин (статус, перцепція, цінності системи, інститути тощо) як домінуючу над наслідками дії матеріал. умов та факторів — території, геогр. положення, ресурсної бази тощо. Міжнар. суб'єктність пов'язується не лише з д-вою, а й розглядається як можлива характеристика будь-якого соц. актора, залежно від обставин конкретної системи соц. дії, до якої він належить у кожний конкретний момент часу. Нарешті, в методол. плані, близькі до соціології напрямки аналізу міжнар. відносин схильні до більш широкого застосування методології з акцентом на емпіричні дослідження, включно з активним використанням формальних методів статистичного аналізу та математичного моделювання.

А. А. Суботін

Сочинська угода 1992 — «Угода про принципи мирного врегулювання грузинсько-осетинського конфлікту», підписана 24.06.1992 Президентом Російської Федерації Б. *Єльциним* і Головою Державної ради Грузії Е. *Шеварднадзе*. За положеннями Угоди:

— сторони, що протиборствують, зобов'язалися припинити вогонь і вивести свої збройні формування із зони зіткнення;

— Росія зобов'язалася вивести з Південної Осетії дислоковані там інженерно-саперний і вертолітний полки;

— створювалася Змішана контрольна комісія, що мала здійснювати нагляд за припиненням вогню, виведенням збройних формувань, розпуском сил самооборони й забезпечувати режим безпеки в зоні зіткнення;

— Змішаній контрольній комісії надавались групи військових *спостерігачів* і Змішані сили з підтримки миру;

— сторони зобов'язались негайно приступити до переговорів з економічного відновлення регіону й створення умов для повернення *біженців*; застосування *блокад* і економічних санкцій оголошувалось неприйнятним.

С. у. фактично втратила силу після *грузинсько-російського конфлікту 2008*, коли вона була грубо порушена.

В. М. Матвієнко

Союз Арабського Магрибу (Union du Maghreb Arabe), **САМ** (UMA) — *міжнародна організація регіональна*, створена 17.02.1989 Алжиром, Лівією, Мавританією, Марокко і Тунісом, які в Марракеші (Марокко) підписали Угоду про створення САМ та прийняли Декларацію про заснування САМ. Згідно з Угодою, цілі Союзу полягали в зміцненні братніх зв'язків країн-членів; досягненні прогресу та процвітання їх суспільств, збереженні миру, який ґрунтується на справедливості та праві; поетапному здійсненні свободи пересування громадян, товарів та капіталів між ними; формуванні спільної політики: на міжнар. арені — забезпечення та встановлення дип. співробітництва між ними на засадах діалогу; у сфері оборони — збереження незалежності кожної держави-члена; в екон. сфері — забезпечення пром., с.-г. та соц. розвитку держав-членів (наголошено на важливості створення спільних проектів); у сфері культури — співробітництво в галузі освіти, збереження дух. та творчих цінностей, які спираються на іслам, нац. арабської сутності. Структура САМ: Президентська рада; Рада міністрів закорд. справ держав-членів САМ; Консультативна рада; Генеральний секретаріат; Судовий орган. Вищим керівним органом САМ є Президентська рада, до складу якої входять керівники держав-членів; чергові сесії скликаються кожних 6 місяців; рішення приймаються за заг. згодою всіх її членів. Рада міністрів закорд. справ держав-членів САМ проводить свої засідання раз на 2 місяці. У коло її обов'язків входить: підготовка сесій Президентської ради; розгляд пропозицій Комісії по нагляду за справами Союзу та спеціалізованих міністерських комісій; координація політики та дій держав-членів у міжнар. орг-ціях. Консультативна рада, яка складається з 30 представників кожної д-ви, готує висновки щодо проектів резолюцій Президентської ради і розробляє для неї необхідні рекомендації; чергові сесії проводяться щорічно, позачергові скликаються на вимогу Президентської ради. Генеральний секретаріат САМ очолюється Ген. секретарем, який призначається Президентською радою на три роки з правом подовження повноважень ще на один термін. На Судовий орган, до складу якого входять по два судді від кожної держави-члена (призначаються терміном на 6 років), покладені функції розгляду суперечок, які можуть виникнути у зв'язку з тлумаченням і застосуванням Договору та угод, досягнутих у рамках Союзу; висловлювання дорадчої думки з юрид. питань, які передані на його розгляд Президентською радою. Комісія з нагляду за справами Союзу, до складу якої призначаються представники від кожної держави-члена САМ, є підзвітною Раді міністрів інозем. справ. У рамках САМ створено 4 спеціалізовані міністерські комісії (з економіки та фінансів; з продовольчих проблем; з інфраструктури; з людських ресурсів) та 14 міністерських рад.

Співробітництво в екон. сфері є домінуючим у діяльності САМ і розвивається в двох гол. напрямках — екон. інтеграція його держав-членів (розроблено план створення Економічного союзу Магрибу) та розширення зв'язків з європ. д-вами, яке відбувається шляхом активізації переговорного процесу за формулами 5+5 (САМ та Іспанія, Італія, Франція, Португалія, Мальта), 5+15 (САМ та *Європейський Союз*) та 1+15 (окремі країни-члени САМ — ЄС). Інтеграційні процеси в Магрибі розвиваються досить повільними темпами, до того ж в умовах періодичного загострення протиріч між окремими країнами чи групами країн. Чинником, який негативно вплинув на розвиток ситуації всередині САМ, стало загострення ситуації навколо Зах. Сахари (див.: *Західної Сахари проблема*), що спричинило кризу у відносинах між Марокко та Алжиром. З метою збереження САМ з 1996 тимчасово заморожена діяльність його виконавчих структур на вищому рівні. Штаб-квартира орг-ції розташована в Рабаті (Марокко).

Ю. С. Скороход

Союз Визволення України (СВУ) — політ. орг-ція укр. революціонерів-емігрантів з Російської імп., що була створена 22.07(4.08).1914 у Львові на основі започаткованого ними спільно з галицькими діячами в 1912 Укр. інформ. комітету. Спершу у СВУ було бл. 10 членів, а до його керівного виконавчого органу входили Д. *Донцов* (голова), В. Дорошенко (УСДРП), А. *Жук* (УСДРП) і М. *Залізняк*; на поч. вересня 1914, з наближенням наступаючих рос. військ, СВУ був переведений до Відня, де до нього приєдналися також укр. емігранти з Праги, Рима і Женеви, а головою було обрано М. Залізняка, співробітниками СВУ (офіційно не вступаючи до нього) стало чимало українців-галичан, які також змушені були евакуюватися вглиб Австро-Угорщини, — П. *Карманський*, Р. *Перфецький*, С. *Смаль-Стоцький*, В. *Старосольський*, С. *Томашівський* та ін.; на пленумі СВУ в листопаді 1914 була обрана його постійна президія в складі В. Дорошенка, А. Жука, М. *Меленевського* і О. Скорописа-Йолтуховського, що діяла до формального саморозпуску орг-ції 1.05.1918. У програмному док-ті СВУ, оприлюдненому в його щотижневому «Віснику» 5.10.1914, наголошувалося, що орг-ція бере на себе представництво нац.-політ. і соц.-екон. інтересів укр. народу в Росії, реалізація яких пов'язувалася з поразкою Петербурга у війні і побудовою самостійної укр. д-ви з конституційно-монархічним ладом (з огляду на політ. лад Німеччини й Австро-Угорщини, як кандидат на укр. престол розглядався Вільгельм фон *Габсбург-Льотрінген* (Василь Вишиваний) — троюрідний небіж імп. *Франца Йосифа I*), демокр. режимом, однопалатним парламентом, рівноправ'ям національностей, свободою віросповідання і автокефальною церквою. Найважливішими практ. завданнями СВУ вважав орг-цію укр. суспільства для втілення в життя своїх принципів: запровадження нац. громад.-політ. орг-ції відвойованих у Росії укр. земель; підготовку до скликання нац. конгресу, що мав визначити форму держ.-прав. орг-ції укр. земель, відібраних Центральними д-вами в Росії під час війни чи за рішенням міжнар. мирної конференції, та їхній сусп.-екон. устрій; захист інтересів укр. народу і його нац.-держ. розвитку перед урядами воюючих д-в та на міжнар. конференціях; популяризацію укр. справи в Європі шляхом публікації спец. видань, у пресі тощо. Спершу у своїй діяльності СВУ тісно співпрацював з МЗС Австро-Угорщини, від якого отримував фінанс. субсидії (в грудні 1914 — 500 тис. крон, лютому 1915 —300 тис., квітні 1915 — 250 тис.), але з часом ставлення офіц. Відня стало прохолоднішим, керівництву орг-ції було рекомендовано перейти на приватне становище, австр. і нім. уряди припинили офіц. контакти із СВУ, а у справі роботи серед рос. військовополонених він мав звертатися до оборонних відомств Центральних держав. У 1917 О. Скоропис-Йолтуховський змушений був визнати, що «мрії про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української Держави довелося нам здати в архів». Найбільших здобутків СВУ вдалося досягти в розгортанні широкомасштабної інформ.-пропагандистської діяльності на міжнар. арені на користь створення незалежної укр. д-ви. Вже 25.08.1914 у Відні була надрукована у вигляді прокламацій і передана для публікації в пресі Центральних д-в низка звернень СВУ, в т. ч. «До публічної опінії Європи», «До румунів», «До болгарського народу», «До турецького народу», «До шведського народу», в яких наголошувалося на агресивній та загарбницькій «панславістській» *зовнішній політиці* імперії Романових і стверджувалася потреба усамостійнення України як єдиного ефективного «заборола» проти рос. *експансії*, в перспективі висувалося завдання орг-ції регіонального блоку проти імпер. зазіхань Росії. До ряду європ. д-в були направлені «уповноважені по пропаганді», які відкрили представницькі бюро СВУ: два в Швейцарії — В. Степанківського в Лозанні та Є. Бачинського в Женеві, два у Стокгольмі — М. Залізняка і О. *Назарука*, в Берліні — Д. Донцова (1914–16) і О. Скорописа-Йолтуховського (1916–18), Софії — Л. Ганкевича, Стамбулі — М. Меленевського, Римі — О. Семенова; для ознайомлення укр. діаспори у США з перебігом *Першої світової війни* і становищем українства було відряджено С. Демидчука. Стамбульському представництву вдалося добитися визнання тур. урядом СВУ воюючою проти Росії стороною й оприлюднення 24.11.1914 у столичній пресі декларації міністра внутр. справ і члена правлячого тріумвірату Талаат-Бея про необхідність визволення України з-під рос. панування та надання укр. народові допомоги в будівництві незалежної д-ви після завершення війни. Берлінське прес-бюро СВУ протягом 1914–17 видрукувало 100 випусків тижневика «Українські вісті» (нім. мовою), що мав наклад 4 тис. примірників і розповсюджувався серед зарубіжних ЗМІ, політ. та наук. діячів; під його впливом у 1915 в Німеччині виникло «Товариство посібників укр. визв. змаганням «Україна», що почало видавати власний друкований орган. У Лозанні в 1915–17 вийшло 9 номерів ілюстрованого щомісячника «Український огляд» франц. мовою (наклад 7 тис. примірників) і англ. мовами, що призначався для пропаганди державницьких прав України серед населення країн *Антанти*, а також серія агітаційно-пропагандистських брошур М. *Грушевського*, Л. Мартова, А. Парвуса, Л. *Цегельського* та ін. Важливою формою інформ.-пропагандистської роботи СВУ стала й підготовка інформ. бюлетенів для закорд. преси нім., англ. і франц. мовами: «Вісті українського прес-бюро» (Берлін, 1915–16) і «Кореспонденції національностей Росії» (Берн, 1916–17). Організовані СВУ власні видавництва («Видавниче товариство ім. Франка» у Фрайштадті, «Видавниче товариство ім. Б. Грінченка» у Вецлярі, «Український рух» у Раштатті, «Видавництво ім. П. Куліша» в Зальцведелі) випускали книжки і брошури з історії й етнографії України, рос. політики в укр. питанні, нац. відродження «неісторичних» народів, біографічні нариси про визначних діячів вітчизняної історії й культури. Загалом за період існування СВУ видав бл. 50 книжок і 30 брошур з українознавчої тематики нім., англ., франц., італ., тур., угорською, румунською, шведською, болг., чеською і хорватською мовами. Інформ. осередки і видання СВУ багато в чому прислужилися як орг. фундамент і кадровий резерв для налагодження *дипломатичної служби* УНР і Української Держави.

Літ.: Лавров Ю. П. Початок діяльності Союзу Визволення України // Український історичний журнал. — 1998. — № 4, 5; Адамович С. Зв'язки Союзу визволення України зі слов'янськими народами // Людина і політика. — 2001. — № 4; Будков Д. Інформаційно-пропагандистська діяльність українських політичних організацій за кордоном (1914–1918 рр.) // Київська старовина. — 2002. — № 5.

В. І. Головченко

Союз воєнно-політичний — формалізоване об'єднання *держав* із метою спільного захисту від зовнішньої військової загрози або ведення бойових дій проти спільного ворога. **С.в.-п.** є специфічною формою міжнародної коаліції, яка відрізняється обов'язковою наявністю міждержавної угоди, що визначає коло союзників та умови союзу, а також визначенням супротивника, проти якого об'єднуються в союз держави. Держави утворюють **С. в.-п.** з метою зміцнення власної обороноздатності, для забезпечення стримування потенційного *агресора* або зменшення витрат на оборонні потреби. **С. в.-п.** можуть передбачати надання союзниками один одному військової або економічної допомоги, спільний контроль над ресурсами, надання права використовувати національну територію для військових потреб союзників, координацію у плануванні та веденні бойових дій тощо. Як правило, в міждержавних угодах про створення **С. в.-п.** визначаються зобов'язання кожного союзника щодо конкретних ресурсів, які він надає в розпорядження союзу, а також щодо участі в розподілі матеріальних здобутків союзу (захоплених територій, *репарацій* тощо). Водночас, основний продукт діяльності **С. в.-п.** — запобігання *агресії* або перемога над ворогом — є спільним та неподільним для всіх союзників. Ключовою дилемою **С. в.-п.** є прагнення держави збільшити рівень власної захищеності за рахунок допомоги союзників, з одного боку, та зменшити ступінь обмежень автономності власних дій, що походить із зобов'язань, взятих по відношенню до союзників, з іншого боку. Відтак для кожної держави участь у **С. в.-п.** визначається ступенем зовнішньої загрози, й поразка ворога або зниження рівню конфронтації із ним може призвести до втрати зацікавленості в подальшій участі в союзі. Для союзів воєнного часу спільні зусилля у веденні та забезпеченні бойових дій є провідним завданням, а припинення існування останніх як правило співпадає із завершенням війни (*Антанта* в *Першій світовій війні*, *Антигітлерівська коаліція* в *Другій світовій війні* тощо). **С. в.-п.** мирного часу часто виступають інструментом колективного стримування потенційного супротивника (*НАТО* та *Організація Варшавського договору*), передбачають взаємодію не тільки у військовій, але й політичній, зовнішньополітичній, економічній сферах та можуть закладати основу для воєнно-політичної *інтеграції міжнародної*.

В. Ю. Константинов

«Союз заради прогресу» (Alliance for Progress) — програма екон. допомоги США країнам Лат. Америки, спрямована на регіональну стабілізацію та зміцнення власних позицій в регіоні; основна ідея програми була сформульована у виступі Президента США Дж. *Кеннеді* 13.03.1961. Спец. сесія Економічної та соціальної ради *Організації американських держав (ОАД),* яка проходила 5–17.08.1961 у Пунта-дель-Есте (Уругвай), прийняла заяву про заг. принципи та *Пунта-дель-Есте хартію,* в яких було викладено цілі та програму **«С. з. п.»**, розраховані на 10 років. США обіцяли виділяти на розвиток країн Лат. Америки протягом 1961–70 по 2 млрд дол. щорічно, з яких 1,1 млрд дол. надавав уряд США та 900 млн — міжнар. фінанс. установи і приватні капіталовкладники. **«С. з. п.»** був спрямований на соц. реформування країн Лат. Америки і запобігання нової рев-ції, подібної до кубинської. У 1969 спец. представник Президента США Н. Рокфеллер здійснив інспекційну поїздку лат.-амер. країнами, за підсумками якої було оприлюднено доповідь, що давала негативну оцінку потенціалу **«С. з. п.»**; поступово програму було згорнуто.

С. П. Галака

Союз південноамериканських націй (Unión de Naciones Suramericanas), **УНАСУР** (UNASUR) — *міжнародна організація регіональна,* що об'єднує країни Південної Америки: Аргентину, Болівію, Бразилію, Венесуелу, Гаяну, Еквадор, Колумбію, Парагвай, Перу, Суринам, Уругвай, Чилі. Наступниця *Південноамериканської співдружності націй.* Установчий документ — Договір про заснування Союзу південноамериканських націй — був підписаний 23.05.2008 у м. Бразиліа, Бразилія, набрав чинності 11.03.2011, надавши організації *правосуб'єктності міжнародної.* У грудні 2011 УНАСУР набув статусу *спостерігача* в *Генеральній Асамблеї ООН.* Згідно з установчим договором, метою УНАСУР є створення «інтеграційного простору і союзу між народами в культурній, соціальній, економічній і політичній сфері». Згодом до кола спільних інтересів увійшли питання безпеки країн регіону. За ініціативою Бразилії 16–17.12.2008 було створено Південноамериканську раду оборони — консультативний орган з питань співпраці у сфері оборони. 10.08.2009 з ініціативи Еквадору засновано Південноамериканську раду з боротьби з наркоторгівлею. Прагнучи ліквідувати військову присутність позарегіональних *акторів міжнародних* у Південній Америці, Рада глав держав та урядів УНАСУР на позачерговому засіданні 29.08.2009 піддала різкій критиці рішення Колумбії надати США у користування низку військових баз на своїй території і оголосила про намір зміцнювати зону миру у Південній Америці. УНАСУР підтримує Аргентину у конфлікті з Великою Британією щодо Мальвінських (Фолклендських) островів (див.: *Англійсько-аргентинський конфлікт 1982*), називаючи його пережитком британського колоніального минулого.

Чутливою темою відносин між південноамериканськими країнами виступає процедура зміни влади у країнах. У відповідь на спробу державного перевороту в Еквадорі на позачерговому засіданні Ради глав держав та урядів УНАСУР 1.10.2010 схвалено Буенос-Айреську декларацію, в якій відкидається будь-яка можливість посягання на законно обрану владу і передбачаються конкретні й невідкладні заходи реагування на нові випадки порушення конституційного порядку. 26.11.2010 затверджено додатковий протокол до Договору про заснування УНАСУР, який містив т. зв. клаузулу про *демократію.* Відповідно до цього положення, проти держави, де здійснена спроба перевороту або переворот став доконаним фактом, застосовуються санкції у формі закриття кордонів та припинення торговельних відносин. 29.06.2012 було тимчасово призупинено членство Парагваю через імпічмент президентові Фернандо Луго (Lugo Fernando), який члени УНАСУР кваліфікували як державний переворот. Фінансову підтримку проектам економічної інтеграції в рамках УНАСУР надає Банк Півдня, створений 9.12.2007.

28.07.2011 країни Південної Америки підписали «Декларацію 28 липня: зобов'язання УНАСУР щодо нерівності», де визнається важливість інтеграційного процесу як інструменту скорочення бідності та елемента соціального залучення. Головні органи УНАСУР перебувають в процесі формування, наразі діють: Рада глав держав та урядів (збирається раз на рік); Тимчасове головування (здійснюється країнами-членами на основі ротації протягом року); Рада міністрів закордонних справ (збирається кожні півроку); Рада делегатів (збирається раз на два місяці); Генеральний секретаріат; Південноамериканський парламент. Штаб-квартира Генерального секретаріату УНАСУР знаходиться у м. Кіто (Еквадор).

Н. М. Весела

Союз трьох імператорів — угода між Австро-Угорщиною, Німеччиною та Росією, підписана 6(18).06.1881 в Берліні терміном на три роки; була спробою відновити союз трьох імператорів, започаткований *Шенбруннським договором 1873.* Угода фактично була домовленістю про *нейтралітет:* передбачалося, що коли одна з договірних сторін опиниться в стані *війни* з будь-якою *третьою державою,* два інших учасники угоди будуть зберігати до неї сприятливий нейтралітет. У конкретній міжнар. ситуації того часу мова йшла про нейтралітет Росії у випадку франц.-нім. війни і нейтралітет Австро-Угорщини і Німеччини у випадку брит.-рос. воєнного зіткнення. Гарантії нейтралітету поширювалися і на випадок війни однієї з трьох д-в із Туреччиною, але за умови попереднього узгодження про цілі та результати цієї війни. В одній із статей дог-ру Німеччина й Австро-Угорщина брали зобов'язання сприяти Росії в тому, щоб домогтися від тур. уряду твердого дотримання принципу закриття протоків Босфор і Дарданелли у випадку війни, що означало недопущення брит. флоту в Чорне море. В угоді визначалися сфери впливу Росії та Австро-Угорщини; для підтвердження прав Австро-Угорщини на Боснію і Герцеговину вводилася спец. стаття, що зобов'язувала Росію поважати австр.-угорські інтереси на Балканах. В окремому протоколі підтверджувалось право Австро-Угорщини анексувати окуповані нею тур. провінції Боснію і Герцеговину в зручний момент. Сторони погоджувалися не чинити опір можливому об'єднанню Болгарії зі Східн. Румелією, а також протидіяти поглинанню Македонії Болгарією. Загалом угода мала компромісний і не конкретний характер, що свідчило про взаємну недовіру і збереження гострих протиріч між його учасниками. Про це свідчить і доля головного пункту угоди — про взаємний нейтралітет. У 1884 при відновленні дії дог-ру рос. уряд заявив, що зобов'язання збереження нейтралітету під час франц.-нім. війни трактується ним обмежено і не поширюється на той випадок, якщо напад здійснюватиме Німеччина. **С. т. і.** існував паралельно з *Троїстим союзом,* який фактично був спрямований проти Росії. Загострення відносин між Австро-Угорщиною, Росією і Німеччиною в 1885–86 через події на Балканах фактично призвело до розпаду **С. т. і.** У 1887, коли закінчився термін дії дог-ру, Німеччина і Росія уклали *договір «перестрахування» 1887.*

Б. М. Гончар

Союз Центральних держав — див.: *Троїстий союз.*

Союзи валютні — форма економічної *інтеграції міжнародної* (черговий етап — після зони преференційної торгівлі, *зони вільної торгівлі, митного союзу, спільного ринку* та економічного союзу), яка передбачає об'єднання країн у валютній сфері шляхом випуску спільної *валюти* або запровадженням в спільний обіг валюти якоїсь однієї з країн-учасниць. Обов'язковою умовою ідентифікації міжнародних та/або регіональних валютних відносин як валютного союзу є офіційна згода країни-емітента на використання її валюти в обігу іншими країнами та оформлення таких відносин відповідними документами. Обов'язковим атрибутом валютного союзу є або спільний емісійний інститут або ефективна довготермінова система координації *валютної політики* між країнами-учасницями. Країни валютного союзу також ведуть спільну грошово-кредитну політику, а також щільно співпрацюють в економічній та політичній сферах.

Одним з найбільш ранніх відомих прикладів формування валютного союзу було об'єднання 13 колоній США, які відмовилися від власних грошових одиниць, та запровадження спільної валюти — долара США. Найбільш відомим та успішним прикладом валютного союзу є Європейський валютний союз (ЄВС), активний розвиток інтеграційних процесів у рамках якого завершився впровадженням спільної валюти євро — спочатку в безготівковій формі (з 1.01.1999), а згодом — у готівковій (з 1.01.2002). У рамках ЄВС створено спеціальний емісійний орган — Європейський центральний банк, який також виконує функцію реалізації гро-

шово-кредитної політики ЄВС. Спочатку до ЄВС входили 12 країн — членів ЄС, а згодом приєдналися ще 5: Словенія (із 2007), Мальта та Кіпр (із 2008), Словаччина (із 2009) та Естонія (із 2011). Зараз, однак, ЄВС відчуває суттєві проблеми, пов'язані з борговими кризами в ряді країн-членів, а також із суттєвими коливаннями курсу євро.

Відомими також є інші валютні союзи: між Швейцарією та Ліхтенштейном — на базі швейцарського франка; між Великою Британією та її підлеглими територіями — на базі фунту стерлінгів (певний трансформований варіант колишньої стерлінгової валютної зони); між США та Східним Тимором, Гаїті, Маршалловими Островами, Мікронезією, Палау, Панамою, Сальвадором, Еквадором (модифікований варіант колишньої доларової зони) — на базі долара США; між Данією, Гренландією та Фарерськими Островами — на базі данської крони; *Економічне співтовариство західноафриканських держав (ЕКОВАС)* — на базі власного франка КФА (Бенін, Буркіна-Фасо, Гвінея-Бісау, Кот-Д'Івуар, Малі, Нігер, Сенегал, Того); *Економічне співтовариство держав Центральної Африки* — на базі власного франка КФА (Габон, Камерун, Республіка Конго, ЦАР, Чад, Екваторіальна Гвінея); у рамках *Організації Східно-карибських держав* — на базі східно-карибського долара та ін.

П. В. Дзюба

Союзів та коаліцій міжнародних теорія — дослідження процесів створення та функціонування міждерж. союзів та коаліцій із застосуванням методології соціології «малих груп» і математичної теорії ігор. Згідно з цією теорією, формування міждерж. коаліцій є продуктом існування спільної загрози для д-в; коаліції д-в у *міжнародних відносинах* є завжди відкритою або прихованою формою військ.-політ. союзу для вирішення проблем безпеки. Одним із центральних у теорії є «принцип розмірів», за яким процес формування та розпуску міжнар. коаліції є підпорядкованим прагненню учасників створити оптимальну з погляду балансу витрат та виграшів коаліцію; оптимальна коаліція завжди включає таку кількість учасників, яка є мінімально необхідною для виграшу, і цей оптимальний розмір забезпечує відносну стабільність угруповання. Тенденції до розпаду характерні як для коаліції не оптимального розміру, так і для коаліції на завершальному етапі конфлікту, коли бажання отримати більшу частку результатів спільної перемоги призводить до виключення з коаліції учасників, які не є критичними для досягнення цілей коаліції. *Стабільність* міждерж. коаліцій забезпечується балансом між обмеженням свободи дій унаслідок блокової дисципліни та готовністю членів коаліції визнавати такі обмеження, між формальними повноваженнями й роллю окремих членів коаліції та їхніми реальними можливостями і впливом. У системі міжнар. відносин процес створення коаліцій д-в має характер ланцюгової реакції, коли формування одного союзу викликає виникнення іншого для противаги першому, відтак виступає в ролі механізму внутр. самоорганізації *системи міжнародної* (механізм балансу сил).

А. А. Суботін

Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР 1920 — угода про *союз воєнно-політичний*, підписана в Москві 28.12.1920 В. *Леніним*, Г. *Чичеріним* і Х. *Раковським* на підставі п. 1 резолюції 8-ї Всеросійської конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні» від 4.12.1919, де наголошувалося, що «РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР», та резолюції 4-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про державні взаємини між УСРР і РСФРР» від 20.05.1920, де стверджувалося, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну конституцію, є член Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, об'єднаної єдністю політичного і соціального устрою». У преамбулі дог-ру стверджувалися незалежність і суверенність обох республік, а також усвідомлення ними потреби згуртування своїх сил із метою оборони і в інтересах госп. будівництва. Відповідно до цього ст. 1 угоди встановлювала, що РСФРР і УСРР вступають між собою у воєнний і госп. союз, а для кращого здійснення цієї мети їхні уряди оголосили об'єднаними 7 замість 5-ти (згідно декрету Всерос. центр. виконавчого комітету рад «Про військовий союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви, Білорусії для боротьби проти імперіалістів» від 1.06.1919) наркоматів: військ. і мор. справ, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу та вищих рад народного

госп-ва (ст. 3). Ст. 4 встановлювала, що об'єднані наркомати входять до складу Раднаркому РСФРР і мають у Раднаркомі УСРР своїх уповноважених. Згідно зі ст. 6 керівництво ними здійснювалося через Всеросійські з'їзди рад і ВЦВК, до яких УСРР посилала своїх представників. Договір був ратифікований 8-м Всеросійським з'їздом рад 29.12.1920 і 5-м Всеукраїнським з'їздом рад 2.03.1921, аналогічні союзні угоди 1921 було укладено між РСФРР та Азербайджанською, Вірменською, Білоруською і Грузинською СРР, а також із Хорезмською та Бухарською народними республіками.

В. І. Головченко

Союзницька війна 357–355 до н.е. — війна другого Афінського союзу проти Афін (див.: *Афінські союзи*). Після поразки Афін від Спарти у *Пелопоннеській війні* розпався перший Афінський союз (*Делоський союз*). Згодом Афіни, частково відновивши свою могутність, створили другий Афінський союз, до якого увійшли Хіос, Родос, Візантій, Кос, Мітілена, Мефімна, міста Евбії та Фракії. Другий союз зберігав за його членами значно більшу автономність, ніж перший, однак поступово Афіни посилювали втручання у внутрішні справи союзників. У 357 до н. е. Хіос, Родос та Візантій зібрали великий військовий флот та рушили на Афіни. Після перемоги союзників поблизу Ембати Афіни змушені були погодитися з фактичним розпуском союзу та повною *автономією* своїх колишніх союзників. Офіційно союз було розпущено в 338 до н. е.

С. О. Божко

Союзницька війна 220-217 до н.е. — війна Еллінського союзу проти Етолійського союзу. У 224 до н. е. в ході *Клеоменової війни* було створено Еллінський союз, до якого увійшли Македонія, *Ахейський союз*, Фессалія, Епір, Акарнанія, Беотія. По завершенні війни зіткнулися інтереси Еллінського та Етолійського союзів навколо Мессенії. Остання, що входила до Етолійського союзу, покинула його та приєдналася до Еллінського союзу. Етолійці, не згодні з політикою Еллінського союзу та обурені зрадою колишнього союзника, здійснили кілька рейдів на території держав Еллінського союзу. Це спричинило повномасштабну війну між двома союзами. Після двох років війни, протягом яких сторони обмежувалися переважно дрібними сутичками та грабіжницькими набігами на території один одного, у війну активно включилася Македонія. Після перемог у 219 до н. е. під Стімфалом, Елідою та Тріфілією, у 218 до н. е. македонські війська висадилися в Етолії та захопили її столицю — м. Ферм. Потім македоняни перенесли бойові дії на Пелопоннес, де теж одержали кілька перемог над членами Етолійського союзу. Військові успіхи Македонії змусили Етолію прохати миру, але повстання в самій Македонії, які відволікли македонські війська, призвели до зриву мирних переговорів. Війна тривала ще рік, однак сторони, виснажені бойовими діями, були неспроможні завдати один одному рішучої поразки. У 217 до н. е. мирні переговори нарешті розпочалися, й призвели до укладення того ж року мирного договору в етолійському м. Навпакта. За умовами Договору, сторони не отримали жодних територіальних придбань, Етолія погодилася із членством Мессенії в Еллінському союзі. Але в цілому мир мав тимчасовий характер, що зумовило скоре відновлення війни (див.: *Македонські війни 215–168 до н. е.*).

С. О. Божко

Спа конференція 1920 — засідання Верховної ради *Антанти*, проходило 5–16.07.1920 у Спа (Бельгія) за участі представників Бельгії, Великої Британії, Італії, Португалії, Франції, Японії, а також Німеччини і Польщі. Конференцію було скликано згідно з рішенням *Сан-Ремо конференції 1920*. На прохання нім. уряду про відстрочку виконання військ. статей *Версальського мирного договору 1919*, мотивованого «загрозою революції», учасники С. к. погодилися подовжити до 1.01.1921 термін скорочення чисельності нім. *збройних сил* до 100 тис. вояків; водночас було зазначено, що в разі несвоєчасного або неповного виконання Німеччиною умов Версальського мирного дог-ру союзники залишають за собою право на розширення районів окупації Німеччини. На С. к. не було остаточно вирішено питання про нім. репарації, лише були визначені частки держав-переможниць у заг. обсягу *репарацій*, зокрема на долю Франції припадало 52 %, Великої Британії — 22 %, Італії — 10 %, Бельгії — 8 %, Японії та Португалії — 0,75 % кожній. Також

встановлювалися частки в розподілі репарацій, що стягувалися з Австрії й Болгарії. Під загрозою військ. санкцій Німеччина пообіцяла поставляти державам-переможницям щомісяця 2 млн т вугілля на рахунок репарацій. Одночасно було прийнято рішення про надання їй кредиту, розмір якого вдвічі перевищував вартість поставок із Німеччини. На **С. к.** було вирішено розширити військ. допомогу Польщі у війні проти РСФРР, а також вдатися до дип. кроків із метою зупинити наступ Червоної армії (див.: *Керзона лінія*). До Варшави була направлена місія представників Великої Британії і Франції, яка зайнялася координацією допомоги польській армії. Верховна рада Антанти також ухвалила передати на вирішення конференції послів питання про кордони між Польщею та Чехословаччиною в Тешинській області й відхилила заперечення уряду Туреччини проти ряду положень проекту мирного дог-ру з нею (див.: *Севрський мирний договір 1920*).

О. С. Пархомчук

Спаак (Spaak) Поль-Анрі (25.01.1899, Схарбек поблизу Брюсселя, Королівство Бельгія — 31.07.1972, Брюссель, Королівство Бельгія) — бельгійський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Брюссельського ун-ту. На поч. 1920-х вступив у Бельгійську робітничу партію (БРП, з 1945 — Бельгійська соціал. партія, БСП), займався адвокатською практикою; у 1932 обраний від БРП до палати депутатів парламенту, переобирався у 1957 і у 1961–66; у 1936–37, 1938, 1939–47, 1949, 1954–57 і 1961–66 — мін. зак. справ і зовн. торгівлі. У 1938–39, 1946 і 1947–49 — Прем'єр-міністр Королівства Бельгія; в 1961–66 — віце-прем'єр. Головував на Брюссельській конференції 3–24.11.1937, що не відважилася запровадити проти Японії *санкції міжнародні* за порушення нею дог-ру 9-ти д-в (див.: *Вашингтонська конференція 1921–22*); схвалив *Мюнхенську угоду 1938* і здійснював політику т. зв. політ. «нейтралітету» Бельгії, що полегшила її загарбання нацистською Німеччиною. Під час перебування в еміграції в Лондоні 1940–44 переглянув зовн.-політ. орієнтири й після *Другої світової війни* ініціював та очолив «Європейський рух», наполіг на прийнятті Бельгією *Маршалла плану* й підписав *Вашингтонський договір 1949*; 16.01.1946 обраний головою I сесії *Генеральної Асамблеї ООН*; у 1949–51 — голова Консультативної асамблеї *Ради Європи*, у 1955–57 керував міжурядовим комітетом експертів з підготовки проектів *Римського договору 1957*, що започаткував *Європейське економічне співтовариство* і *Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом)*; у 1957–61 — Ген. секретар *НАТО*. На поч. 1960-х виступив на підтримку *мирного співіснування принципу*, залишаючись прибічником збереження і зміцнення Північноатлантичного альянсу; в 1961 і 1963 відвідав з офіц. візитами СРСР. Після виходу у відставку й залишення БСП працював у приватному бізнесі.

В. І. Головченко

Спасеновскі (Spasenovski) Ацо (31.03.1969, Кичево, Соціалістична Республіка Македонія, СФРЮ) — македонський державний діяч і *дипломат*; закінчив факультет сільського господарства Університету Святих Кирила і Мефодія в 1994. Працював у приватних компаніях, виступав консультантом з питань сільського господарства. В 2001 — президент неурядової організації Центру сприяння розвитку малого та середнього бізнесу; в 2002 — директор «Гарант Фонд Компані», є розробником понад 280 бізнес-планів, проектів, досліджень, проводив семінари для потреб уряду, міжнародних банків та організацій у галузі сільського господарства та економіки в цілому. В серпні 2006—липні 2009 — міністр сільського, лісового та водного господарства Республіки Македонія. У 2010 році був призначений Надзвичайним і Повноважним Послом Республіки Македонія в Україні.

А. П. Сапсай

Спеціалізація дипломатичної роботи — кадрова концепція сучас. *дипломатичних служб*. **С.** дип. служби торкається діяльності як міністерств, так і закорд. *дипломатичних представництв*. Сучас. *відомство закордонних справ* потребує досвідчених фахівців, обізнаних із такими питаннями як роззброєння, економіка та фінанси, торгівля і бізнес, міжнар. допомога та розвиток, культурні зв'язки. Якщо МЗС прагнуть зберегти свою пріоритетну роль у *міжнародних відносинах*, то вони не зможуть обійтися без залучення певної кількості співробітників з високим рівнем спеціалізації. Для більшості сучасних МЗС характерне посилення ролі т. зв. функціональних управлінь, відповідальних за екон., культ., наук. питання, пресу та інформацію тощо, задля того, щоб бути на рівні вимог часу, що постають перед сучас. *дипломатією*. У діяльності за кордоном дипломати-спеціалісти беруть на себе такі завдання, як підготовка інформацій вузького фахового змісту, представництво на міжнар. семінарах і конференціях із вузькою тематикою, участь у переговорах, які стосуються специфічної сфери. У різних країнах склалася різна практика щодо підпорядкування вузьких спеціалістів тим чи іншим держ. структурам, коли вони працюють на території своєї країни. Якщо *Державний департамент США* уже давно намагається включати їх до свого складу, то, напр., у Великій Британії та ФРН фахівці під час перебування в центрі, як правило, працюють у своїх фахових мін-вах і лише після переведення в закорд. установи та представництва тимчасово вступають на дип. службу. Особливо корисною з погляду держ. інтересів є ситуація, коли такі фахівці стають співробітниками *організацій міжнародних*; у таких випадках вони так чи інакше дістають змогу для лобіювання нац. інтересів. Одночасно зі **С.** світової дипломатії підвищується значення підготовки компетентних дипломатів-генералістів (див.: *Генералізм*), що передбачає спроможність останніх працювати відразу на декількох напрямках.

В. М. Матвієнко

Спеціалізовані установи ООН — міжурядові авт. (самостійні) орг-ції, що співробітничають з *Організацією Об'єднаних Націй* на основі спец. угод з *Економічною і Соціальною Радою ООН*, яка відіграє роль координатора. Спеціалізованою установою вважається лише та, що відповідає ряду вимог: орг-ція має бути утворена урядами; вона повинна мати глобальний характер; орг-ція повинна діяти в певній сфері міжнар. співробітництва: екон., соц., культури, освіти, охорони здоров'я та інших; вона повинна підписати угоду з ООН про співробітництво, координацію і взаємодію з нею та іншими спеціалізованими установами. Головна мета спеціалізованих установ полягає у створенні умов стабільності та благополуччя, необхідних для мирних і дружніх відносин між націями, заснованих на повазі до принципу рівноправності і самовизначення народів. Цілі спеціалізованих установ сформульовані в ст. 55 *Статуту ООН*: а) сприяти підвищенню рівня життя, повній зайнятості населення і умовам екон. та соц. прогресу й розвитку; б) сприяти розв'язанню міжнар. проблем у галузі екон., соц., охорони здоров'я тощо; міжнар. співробітництву у сфері культури й освіти; в) сприяти повазі й дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови та релігії. ООН взяла курс на децентралізацію системи спеціалізованих установ, вбачаючи в них цілком авт. орг-ції. Хоча спеціалізовані установи і надсилають ЕКОСОР звіти, проте її координуюча роль виглядає дуже умовною, оскільки проблеми вирішуються лише шляхом консультацій і рекомендацій, які не є обов'язковими. Прав. основи, компетенція спеціалізованих установ визначаються Статутом ООН, статутами спеціалізованих установ та їх угодами з ООН. Кожна спеціалізована установа має свій статут, свою структуру, свій бюджет, що обумовлює її незалежність і автономію. Бюджетна незалежність і конституційна автономія спеціалізованих установ створюють проблеми для проведення узгодженої політики, обумовлюють дублювання і розпорошення коштів. Існує специфіка в ухваленні рішень у спеціалізованих установах; всупереч з практикою ООН тут навіть бюджет, як правило, приймається простою більшістю, а кваліфікованої більшості вимагають гол. ч. такі питання, як прийняття нових членів, міжнар. конвенцій. На відміну від інших спеціалізованих установ у *Міжнародному банку реконструкції та розвитку (МБРР)* і *Міжнародному валютному фонді (МВФ)* діє т. зв. «зважена» процедура голосування, яка враховує розміри фінанс. внесків членів.

Статус спеціалізованої установи ООН мають наступні організації: *Всесвітня метеорологічна організація, Всесвітня організація інтелектуальної власності, Всесвітній поштовий союз, Всесвітня організація охорони здоров'я, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародний валютний фонд, Міжнародна фінансова корпорація, Міжнародне агентство з атомної енергії, Багатостороннє агентство з питань гарантій інвестицій, Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, Міжнародна морська організація, Міжнародна*

організація цивільної авіації, Міжнародна асоціація розвитку, Міжнародна організація праці, Міжнародний союз електрозв'язку, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури, Організація Об'єднаних націй з промислового розвитку, Продовольча і сільськогосподарська організація ООН.

Спеціалізовані установи відігравали і відіграють багатопланову роль у міжнар. житті як інструменти нац. політики д-в, регулятори взаємовідносин, суб'єкти, що справляють важливий вплив на розв'язання життєвих проблем сучасності. Вони є невід'ємним елементом співробітництва д-в і народів, розв'язання глобальних, регіональних і нац. проблем, зміцнення взаєморозуміння і довіри між народами. Кардинальні позитивні зміни у стосунках Сходу з Заходом після закінчення *«холодної війни»*, оздоровлення всієї міжнар. атмосфери, зміцнення глобалізації у світі створили сприятливі умови для подальшого зростання ролі спеціалізованих установ ООН.

В. С. Бруз

Спеціальна місія (місія *ад гок*) — тимчасова місія, яка за своїм характером представляє державу і направляється однією державою в іншу за згодою останньої для розгляду з нею певних питань або для виконання щодо неї певного завдання. Прав. основою діяльності **С. м.** є *Конвенція про спеціальні місії 1969*. **С. м.**, згідно зі ст. 1 конвенції, має представницький характер. Ця обставина дає змогу відрізняти **С. м.** від різних недерж., хоча значною мірою також офіц. місій і *візитів*. Д-ва може направляти **С. м.** в іншу д-ву за згодою останньої. Наявність *дипломатичних відносин* або *консульських відносин* не є необхідною складовою для відрядження або прийняття **С. м.** Крім цього, направлення або прийняття **С. м.** не зв'язані також з інститутом визнання, який є необхідною умовою для встановлення дип. відносин. Направляюча д-ва на свій розсуд може призначити главу і членів **С. м.**, надавши попередньо приймаючій д-ві необхідну інформацію про чисельність і склад місії, а також прізвища і посаду осіб, яких вона має намір призначити. На відміну від глави *дипломатичного представництва*, главі **С. м.** не потрібно отримувати *агреман*. Приймаюча д-ва може в будь-який час, не будучи зобов'язаною мотивувати своє рішення, повідомити акредитуючу д-ву, що хтось із членів дип. персоналу **С. м.** є *персоною нон грата* або що будь-який інший член персоналу місії неприйнятний. Водночас, стосовно глави і членів деяких **С. м.**, які обіймають відп. посади в направляючій д-ві (напр., прем'єр-міністр, мін. зак. справ, міністр зовн. торгівлі), *приймаюча держава* не може заявити, що така особа є *персоною нон грата*.

У дип. практиці досить часто трапляються випадки, коли **С. м.** (особливо на вищому рівні) послідовно відвідують декілька країн упродовж короткого терміну. Це найчастіше один геогр. район (напр., Бл. Схід, Зах. Європа, Індокитай). Однак, з прав. точки зору це буде не одна **С. м.**, а радше послідовний ланцюг таких місій, оскільки переговори, які веде місія, проводяться з кожною держ. окремо, в різний час і на території різних д-в. Функції **С. м.** розпочинаються з моменту встановлення місією офіц. контакту з *відомством закордонних справ* або іншим органом приймаючої д-ви, щодо якого є домовленість. Здебільшого **С. м.** отримують повноваження від *глав держав, глав урядів* або міністрів закорд. справ. Функції **С. м.** встановлюються за взаємною згодою д-ви перебування та направляючої д-ви і в порівнянні з постійним дип. представництвом мають більш обмежений характер, оскільки **С. м.** не здійснює заг. представництва д-ви, що її направила.

В. М. Репецький

Спеціальний трибунал щодо Лівану (The Special Tribunal for Lebanon) — міжнародний кримінальний трибунал, головним завданням якого є здійснення правосуддя щодо фізичних осіб, звинувачених у скоєнні терористичних актів 14.02.2005 у м. Бейрут (Ліван), що призвели до смерті 23 людей, включаючи колишнього прем'єр-міністра Лівану Р. *Харірі*. Трибунал розпочав свою діяльність 1.03.2009, штаб-квартира знаходиться на околицях м. Гаага (Нідерланди), другий офіс — у м. Бейрут. Терористичні акти 14.02.2005 викликали занепокоєння міжнародного співтовариства та *ООН*. У квітні 2005 на основі резолюції *Ради Безпеки ООН* 1595 була створена Незалежна слідча комісія ООН (The UN International Independent Investigation Commission), метою якої було зібрання фактів та доказів щодо зазначених терористичних актів. Комісія припинила своє існування 28.02.2009 і всю зібрану інформацію та докази передала Спеціальному трибуналу щодо Лівану. Ще 23.01.2007 ООН та уряд Лівану підписали угоду про створення Спеціального трибуналу щодо Лівану, але вона не була ратифікована парламентом Лівану через спротив певних політичних сил. Після цього більшість членів парламенту Лівану підписали петицію до *Генерального секретаря ООН* з проханням, щоб Рада Безпеки ООН створила відповідний трибунал. 30.05.2007 Рада Безпеки ООН видала резолюцію 1757 на основі якої і був створений Спеціальний трибунал щодо Лівану. Статут трибуналу є додатком до резолюції 1757. Спеціальний трибунал щодо Лівану має у своїй структурі чотири органи: палати (попереднього провадження, судову та апеляційну), канцелярію прокурора, канцелярію захисту, секретаріат. До складу палат трибуналу входять 11 суддів, які представляють Ліван та міжнародне співтовариство. Палата попереднього провадження складається з одного міжнародного судді, судова палата — з одного ліванського судді, двох міжнародних суддів та двох запасних суддів (одного ліванського та одного міжнародного), які можуть або заміняти суддів з судової палати, або засідати разом із ними. Апеляційна палата складається з двох ліванських та трьох міжнародних суддів, головою апеляційної палати є президент трибуналу.

Спеціальний трибунал щодо Лівану має юрисдикцію стосовно фізичних осіб, звинувачених у скоєнні терористичних актів 14.02.2005 у м. Бейрут (Ліван); трибунал також може мати юрисдикцію щодо фізичних осіб, які скоїли пов'язані з терористичними актами 14.02.2005 інші терористичні акти (або терористичні акти такого ж масштабу), якщо вони були скоєні між 1.10.2004 та 12.12.2005 або пізніше, якщо рішення щодо надання трибуналу такої юрисдикції буде прийнято ООН та Ліваном зі згоди Ради Безпеки ООН. Трибунал застосовує кримінальне законодавство Лівану, зокрема положення Кримінального кодексу Лівану щодо переслідування та покарання за скоєння терористичних актів, злочинів проти життя і недоторканності особи та має паралельну пріоритетну (конкуруючу) юрисдикцію щодо національних судів Лівану, тобто може витребувати у них справу, яка підпадає під його юрисдикцію.

А. О. Кориневич

Спеціальні інформаційні операції — операції, які через управління структурою сусп. комунікації реалізують вплив на сусп.-політ. життя міжнар. спільноти. Під **С. і. о.** розуміють сукупність спец. заходів, пов'язаних за метою, об'єктом та часом здійснення, відп. держ. і недерж. установ та орг-цій. Визначають три основні типи **С. і. о.**: операції, спрямовані на політ. (економічну) дестабілізацію; операції, спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення; операції, спрямовані на дискредитацію опонентів. **С. і. о.** різних типів здійснюється за єдиною схемою: попередній етап, або етап планування **С. і. о.**, метою якого є планування операції, зокрема, визначення доцільності її здійснення, цілей, завдань, сил і засобів, цільової аудиторії впливу, «груп підтримки», прийомів і методів впливу, соц.-політ. комунікації тощо; інформ. привід, під яким розуміють подію (можливо, й псевдоподію), що використовують як привід для пропагандистської кампанії або **С. і. о.** (вплив на сусп.-політ. комунікацію); «розкрутка» інформ. приводу як основного етапу будь-якої **С. і. о.** Його сутність полягає у використанні інформ. приводу задля досягнення цілей операції, тобто для посилення, формування або руйнування певних структур сусп.-політ. комунікації; «вихід з інформаційної операції, або етап закріплення», завданням якого є послідовне забезпечення завершення пропагандистської кампанії або **С. і. о.** після досягнення поставлених цілей або внаслідок форс-мажорних обставин. **С. і. о.** слід розглядати як один із найпотужніших засобів, значення та впливовість якого швидко зростає відповідно до процесів глобалізації та утворення спільного світового інформ. і сусп. простору.

О. В. Литвиненко

Спинул Микола (5.12.1867, с. Кучуров, коронний край Буковина, Австро-Угорська імперія — 1928, Відень, Австрійська Республіка) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Закінчив Чернівецьку учительську семінарію. Працював помічником сільського учителя, учителем, з 1907 —

інспектором народних шкіл у Вашківському повіті, чл. Іспитової комісії для укр. народних і виділових шкіл у Чернівцях; чл. Укр. нац.-демокр. партії, обирався від неї у 1907 і 1911 депутатом австр. Державної ради і 1911 — Буковинського сейму. Під час *Першої світової війни* був депортований рос. окуп. владою до Сибіру; по поверненні в листопаді 1915 поновив парламентську діяльність; 18.10.1918 увійшов до складу Української Національної Ради у Львові й узяв активну участь у встановленні укр. влади в Буковині на поч. листопада; після її окупації румунськими військами призначений у грудні 1918 *консулом* ЗУНР/ЗО УНР у Відні, де й залишився в еміграції.

В. І. Головченко

Спис Микола Михайлович (15.08.1946, Темрюк Краснодарського краю, РРФСР) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат*. У 1974 закінчив Сімферопольський держ. ун-т ім. М. В. Фрунзе, 1992 — Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. У 1966–68 — служба в Збройних силах СРСР; у 1968–81 — військ. керівник, старший піонервожатий, заст. начальника, помічник начальника головного управління по кадрах Всесоюзного піонерського табору «Артек»; у 1981–90 — консультант, зав. відділом, секретар, 1-й секр. Ялтинського міськкому КПУ. У 1990–94 — народний депутат України; голова Комісії ВР України з питань гласності та засобів масової інформації, чл. Президії ВР України. У 1994–99 — Ген. консул України в Тюмені; у 1999–2000 — в. о. зав. відділом, 1-й заст. начальника Консульського управління МЗС України; 2001–03 — нач. Управління кадрів та навч. закладів МЗС України. В серпні 2003 — червні 2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грузії.

В. М. Матвієнко

Співдружність демократичного вибору — міждержавне об'єднання в рамках Балто-Чорноморсько-Каспійського партнерства, ініційоване декларацією президентів України В. *Ющенка* і Грузії М. *Саакашвілі* «На захист свободи і демократії в регіоні», підписаною в м. Боржомі (Грузія) 12.08.2005 у відповідності з рішеннями Сеульської конференції Співтовариства демократій (глобальний дискусійний форум, заснований 2000 у Варшаві на конференції 106 країн під головуванням держсекретаря США М. *Олбрайт*) у листопаді 2002 щодо «розвитку демократичної культури через освіту». Метою нової організації Декларація визначила створення «потужного інструменту для звільнення регіону від усіх розділювальних ліній, що залишилися, порушень *прав людини*, від будь-якого духу конфронтації, від заморожених конфліктів»; до участі в Співдружності були запрошені всі держави Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону, а також Росія, США і ЄС у якості спостерігачів. Установче засідання Співдружності відбулося 2.12.2005 в Києві за участю президентів Грузії, Естонії, Латвії, Литви, Македонії, Молдови, Румунії, Словенії й України, а також представників Азербайджану, Болгарії й Польщі; того ж дня було ухвалено «Декларацію країн Співдружності демократичного вибору», згідно з якою вони виступають «за налагодження тісніших зв'язків між урядами та суспільствами в різних сферах, за співробітництво в усіх питаннях, пов'язаних із розвитком *демократії*». Сторони виявили наміри підтримувати через цей форум просування демократичних цінностей і стандартів для сприяння демократичним процесам і створення демократичних інституцій, обмінюватися досвідом у зміцненні демократії й повазі прав людини, співробітничати з інституціями й *організаціями міжнародними*, громадянським суспільством і урядами щодо координації підтримки нових демократичних суспільств. Вони також домовилися заохочувати повагу до демократії й прав людини та реагувати на загрози демократичному розвитку, серед яких корупція, організована злочинність, відмивання грошей, *тероризм міжнародний*, подальше існування *конфліктів міжнародних* у Європі й незаконна торгівля наркотиками, зброєю та людьми. Країни домовилися показати приклад поваги до демократії й прав людини та закликали лідерів інших держав, які перебувають на шляху до демократії, заохочувати толерантність і взаєморозуміння, а також сприяти повазі до плюралізму, боротися з етнічною й релігійною ненавистю, насильством, сепаратизмом і екстремізмом, а також сприяти розвитку громадянського суспільства, неурядових організацій і незалежних ЗМІ. Учасники саміту пообіцяли й надалі обговорювати демократичні трансформації на різних форумах, включаючи Чорноморський форум для діалогу й партнерства в Бухаресті, саміт Балто-Чорноморського регіону у Вільнюсі й форум у Тбілісі восени 2006.

В. М. Матвієнко

Співдружність Націй (англ. Commonwealth) — міждерж. об'єднання Великої Британії та незалежних суверенних держав, що були брит. *колоніями*; до 1946 — Британська Співдружність націй. Юридично оформлене *Вестмінстерським статутом 1931*. У **С. Н.** спочатку увійшли Велика Британія та її *домініони* — Канада, Австралійська Співдружність, Нова Зеландія, Південноафриканський Союз, Ньюфаундленд (до 1934) та Вільна Ірландська держава; фактично **С. Н.** являла собою особисту унію, бо главою д-ви в кожному домініоні вважався брит. монарх. Але після того, як Індія висловила бажання залишитися у складі **С. Н.** після проголошення республіки (1950), монархічний характер цієї орг-ції було втрачено. У 1948 зі **С. Н.** вийшла Бірма, в 1949 — Ірландська Республіка, в 1961 — ПАР (поновила членство 1.06.1994), в 1972 — Пакистан (поновив членство 1.10.1989). На 1.01.2013 до **С. Н.** входять 54 д-ви: Велика Британія, Австралія, Антігуа і Барбуда, Багамські О-ви, Бангладеш, Барбадос, Беліз, Ботсвана, Бруней, Вануату, Гаяна, Гамбія, Гана, Гренада, Домініка, Замбія, Самоа, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальдівська Республіка, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа—Нова Гвінея, Руанда, Свазіленд, Сейшельські О-ви, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сингапур, Соломонові О-ви, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, Південноафриканська Республіка, Ямайка. Декларація, прийнята в Сінгапурі 1971, проголосила такі принципи **С. Н.**: обов'язковість миру і міжнар. порядку для безпеки і добробуту людини, забезпечення свободи і рівноправності без расових відмінностей, свободи думок, права кожного громадянина на участь у демокр. розвитку свого суспільства, б-ба з *колоніалізмом* і *расизмом*, сприяння взаємоповазі і терпимості. Головою **С. Н.** є брит. монарх. У структуру орг-ції входить: Конференція **С. Н.** (у складі прем'єр-міністрів держав-членів, збирається раз на 2 роки), зустрічі на рівні міністрів, Комітет вищих посадових осіб, спеціалізовані комітети. Координує діяльність **С. Н.** Секретаріат, утворений у 1965, який очолює Ген. секретар. На конференції **С. Н.**, що відбулася в листопаді 1999 у Дурбані (ПАР), було прийняте рішення про введення посади Голови **С. Н.** Ним стає глава уряду країни-організатора чергової Конференції. У **С. Н.** немає статуту, і формально вона не є міжнар. міжурядовою орг-цією. Членство в **С. Н.** не накладає особливих зобов'язань на її учасників. Для країн **С. Н.** Велика Британія залишається головним партнером у двосторонній співпраці, джерелом екон. допомоги та інвестицій. Для сприяння інтенсифікації екон. співпраці між державами-членами **С. Н.** було створено Економічну консультативну раду **С. Н.**, яка збирається на рівні міністрів економіки і міністрів фінансів.

В. Ю. Крушинський

Співдружність Незалежних Держав (Содружество Независимых Государств), **СНД** (СНГ) — міжнар. міжурядова орг-ція; об'єднує держави, що входили до складу колишнього СРСР. Створена 8.12.1991, почала функціонувати 21.12.1991. Після того, як на поч. 1990-х переговори про підготовку нового Союзного договору зайшли в глухий кут, об'єктивний процес виходу республік зі складу СРСР та утворення незалежних д-в став реальним фактом (див.: *СРСР розпад*). 8.12.1991 в резиденції білоруського уряду Віскулі керівники Білорусії, Росії і України підписали *Біловезьку угоду про створення СНД 1991*. Республіка Білорусь, РФ і Україна як держави-засновниці СРСР, котрі підписали Союзний договір 1922, констатували, що «Союз РСР як суб'єкт міжнар. права і геополіт. реальність припиняє своє існування». Угода була відкритою для приєднання всіх держав-членів колишнього Радянського Союзу, а також для інших д-в, які поділяють її цілі і принципи. 21.12.1991 в Алма-Аті відбулася зустріч глав 11 суверенних країн зі складу республік колишнього СРСР (крім Грузії і країн Балтії), на якій було прийнято протокол до Угоди про утворення СНД у складі Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, РФ, Таджикистану, Туркменістану (після проголошення статусу *нейтралітету постійного*, що було офіційно закріплено на рівні *ООН* 1995,

набув статусу *спостерігача* в СНД), Узбекистану й України. Було ухвалено рішення про створення вищих органів СНД — Ради глав д-ав та Ради глав урядів. Крім того, було підписано декларацію, якою підтверджувалась рівноправність учасників нового утворення, прихильність до співробітництва в екон. сфері (на заг.-європ. та євразійському ринках), гарантії виконання міжнар. зобов'язань колишнього СРСР. У декларації зазначено, що СНД не є ні д-вою, ні наддержавним утворенням. Грузія певний час залишалась спостерігачем, але 9.12.1993 приєдналася до СНД (14.08.2008 парламент Грузії одноголосно ухвалив рішення про вихід країни з СНД, юридично процес завершився 18.08.2009). 22.01.1993 на засіданні глав д-в СНД у Мінську був прийнятий Статут СНД.

Метою СНД було визначено: співробітництво в політ., екон., екологічній, гуманітарній, культ. та інших сферах; всебічний і збалансований екон. і соц. розвиток держав-членів; забезпечення основних прав і свобод людини; співробітництво між державами-членами в забезпеченні міжнар. миру і безпеки; мирне вирішення суперечок і конфліктів між д-вами СНД. Основними принципами задекларовано: поважання *суверенітету* держав-членів, непорушність держ. кордонів, територ. цілісність, незастосування сили чи загрози силою; невтручання у внутр. справи; врахування інтересів одне одного й орг-ції в цілому. Ст. 12 Статуту вказує на можливість використання *збройних сил* у порядку здійснення права на *самооборону індивідуальну* чи *самооборону колективну*. Вищим органом СНД є Рада глав д-в, яка обговорює і вирішує принципові питання стосовно діяльності держав-членів у сфері їхніх заг. інтересів; збирається на засідання 2 рази на рік; за ініціативою одного з членів може бути проведено позачергове засідання. Рада глав урядів координує співробітництво органів виконавчої влади держав-членів в екон., соц. та інших сферах заг. інтересів; збирається на засідання 4 рази на рік; за ініціативою одного з учасників може бути проведено позачергове засідання. Рішення Ради глав д-в і Ради глав урядів приймаються консенсусом. Глави д-в і глави урядів головують на засіданнях відп. Рад почергово. Ради глав д-в та глав урядів створюють робочі допоміжні органи як на постійній, так і на тимчасовій основі. Згідно з Положенням, затвердженим Радою глав д-в, діють: Рада міністрів закорд. справ (покликана здійснювати координацію зовн.-політ. діяльності держав-членів); Рада міністрів оборони (орган Ради глав д-в з питань військ. політики і військ. будівництва); Головне командування Об'єднаних Збройних сил (здійснює керівництво Об'єднаними Збройними силами); Рада командуючих Прикордонними військами (орган Ради глав д-в з питань охорони зовн. кордонів і забезпечення їхньої стабільності); Економічний суд (покликаний забезпечити виконання екон. зобов'язань у рамках СНД); Комісія з прав людини (консультативний орган СНД). На основі угод держав-членів про співробітництво в екон., соц. та інших сферах, відповідно до Статуту, можуть утворюватися органи галузевого співробітництва (за останні роки створені Рада по залізничному транспорту, Міждержавна рада по космосу, Електроенергетична рада, Міждержавна екологічна рада). До 1999 постійно діючим виконавчим і координуючим органом СНД був Координаційно-консультативний комітет на чолі з координатором, який призначався Радою глав д-в. Згідно з рішенням Ради глав д-в СНД від 2.04.1999, з метою скорочення витрат на утримання органів СНД, була проведена реорганізація виконавчих і адмін. органів СНД. У результаті об'єднання Виконавчого секретаріату СНД і ряду комітетів та галузевих органів був створений єдиний постійно діючий виконавчий, адмін. і координуючий орган — Виконавчий комітет СНД. Його очолює Голова виконавчого комітету — Виконавчий секретар СНД, який призначається Радою глав д-в (місцезнаходження комітету — Мінськ). Делегації держав-учасниць на чолі з главами д-в та урядів країн СНД беруть участь у засіданнях відп. рад, ведуть переговори, укладають угоди тощо. Кожна держава-учасниця СНД самостійно вирішує питання про участь у будь-якому з органів СНД, а обов'язковими для неї визнаються лише ті рішення, учасником яких вона є. Статутом передбачено міжпарл. співробітництво. Створена і діє *Міжпарламентська Асамблея держав-учасниць СНД (МПА)* як консультативно-дорадчий орган СНД. МПА формується з парл. делегацій держав-учасниць. Делегаціям країн-учасниць у МПА надаються рівні права, при обговоренні будь-якого питання кожна з них має один голос. Орг-цію роботи МПА здійснює Рада МПА, до складу якої входять керівники парл. делегацій. Постійно діючим органом Ради МПА є Секретаріат; створені і діють 8 комісій МПА. Рішення з обговорюваних питань приймаються на основі *консенсусу*. За згодою Ради МПА в її роботі можуть брати участь *спостерігачі*. Членами МПА є всі держави-учасниці СНД. Останньою у березні 1999 як повноправний член до МПА приєдналася Україна. Місцеперебування МПА — Санкт-Петербург.

Ініціатори створення СНД не мали чітко опрацьованої концепції цього об'єднання. Самі учасники до нього поставилися по-різному. Росія вбачала в ньому перехідний етап на шляху до реінтеграції, для решти воно стало засобом досягнення нац. незалежності та зміцнення державності. Певною мірою утворення СНД забезпечило мирні умови для цивілізованого «розлучення» республік колишнього СРСР. Надалі, насамперед зусиллями рос. дипломатії, був активізований інтеграційний процес. СНД мала перебрати на себе основні координуючі функції екон. та госп. характеру. Почалося активне напрацювання відповідних док-тів і актів, що мали регламентувати її діяльність. Лише за 1992 було прийнято 103 спільні угоди, 64 спільні рішення та не менше аналогічних заяв, підписано численні спільні протоколи про співробітництво в різних сферах. Загалом до сер. 2000-х було прийнято понад 1000 багатосторонніх док-тів (Україна підписала більше 500 док-тів), однак реальні практ. наслідки має менше третини підписаних док-тів, інші — фактично залишаються недієздатними. Найбільш масштабними в рамках СНД є проекти з розвитку багатостороннього співробітництва у військ.-політ. сфері та екон. співпраці. 15.05.1992 в Ташкенті Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан і Узбекистан підписали *Договір колективної безпеки СНД*, згодом до нього приєднались Білорусь, Азербайджан, Грузія і Туркменістан. 23–24.12.1993 на зустрічі в Ашхабаді главами 10 держав-членів було прийнято рішення про перетворення Головного командування Об'єднаних Збройних сил в Штаб з координації військ. співробітництва держав-членів. 10.02.1995 міністри оборони країн СНД підписали угоду про створення об'єднаної системи протиповітряної оборони. Україна підписала угоду з поміткою «з урахуванням національного законодавства», що розуміється як виконання цієї угоди тільки у сфері військ.-техн. співробітництва. 24.09.1993 у Москві глави 9 д-в — Азербайджану, Казахстану, Вірменії, Білорусі, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану та Узбекистану — підписали Договір про створення Економічного союзу. 24.12.1993 до Договору приєднався Туркменістан; 15.04.1994 як асоційований член до нього приєдналася Україна. 15.04.1994 главами д-в СНД було підписано угоду про створення *зони вільної торгівлі* країн СНД. 6.01.1995 було укладено угоду про Митний союз між РФ та Республікою Білорусь, до якої згодом приєднався Казахстан. Про намір щодо приєднання до *Митного союзу СНД* заявили Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан і Туркменістан. 29.03.1996 у Москві був підписаний Договір між Республікою Білорусь, Казахстаном, Киргизстаном та РФ щодо поглиблення інтеграції в екон. і гуманітарній сферах. Однак переговори країн-учасниць про вступ до *Світової організації торгівлі (СОТ)* та входження 20.12.1998 до цієї орг-ції Киргизстану відсторонили завдання формування Митного союзу і навіть зони вільної торгівлі на невизначений термін. Найбільший прогрес у гармонізації митної політики і формуванні спільного митного простору, як і у військ.-політ. співробітництву, був досягнутий лише у відносинах Росії з Білоруссю, коли 2.04.1996 сторони уклали Договір про створення *Росії та Білорусі співтовариства* (8.12.1999 в Москві Президент Росії Б. *Єльцин* і Президент Білорусі О. *Лукашенко* підписали договір про створення *Росії та Білорусі союзної держави*). Однак загалом, в силу суттєвих розбіжностей в інтересах та політиці країн-учасниць СНД, концепція Економічного союзу, яка була закладена в Договорі 24.01.1993, на поч. 2000-х залишилася не реалізованою. Всередині самої СНД мали місце і нині продовжуються процеси подальшої диференціації, формування формальних і неформальних, тимчасових і більш стійких коаліцій д-в. Цей процес отримав суттєвий імпульс у зв'язку з оформленням Центр.-азіатського союзу (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан) та формуванням у 1997–99 об'єднання ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), яке у 2002 набуло офіц. статусу *організації міжнародної* (див.: *ГУАМ*). Рос. дипломатії у відповідь на розвиток дезінтеграційних процесів кінця

1990-х років вдалося певною мірою протиставити новостворене *Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС)*, яке, за задумами організаторів, мало стати новим потужним інтеграційним центром у рамках СНД. Однак уже з 2003 найбільш привабливим інтеграційним проектом у рамках СНД визнано формування *Єдиного економічного простору (ЄЕП)* у складі Росії, України, Білорусі та Казахстану з подальшим залученням інших членів СНД (рамкова угода про створення ЄЕП підписана у вересні 2003 на саміті в Ялті).

Поступово, в рамках СНД за активної підтримки російської дипломатії утвердилась концепція різношвидкісної інтеграції, яка обґрунтовувала розвиток співпраці нових незалежних держав у більш тісних інтеграційних об'єднаннях. У жовтні 2007 на засіданні Ради глав д-в СНД було ухвалено концепцію подальшого розвитку Співдружності, яка визначила такі пріоритети: підтримка соціально-економічної *стабільності* та *безпеки міжнародної*; підвищення конкурентоздатності та забезпечення входження до світового господарства держав-учасниць; досягнення максимальної ефективності у спільному вирішенні проблем, що породжує глобалізація; вступ країн-учасниць СНД до СОТ; протидія градаційним та новим загрозам та викликам; розвиток співробітництва у гуманітарній сфері тощо. Україна від початку формування СНД мала чітко виражену політику стосовно інтеграційних процесів у СНД. Вона не підписала Статут СНД, тому після набуття ним чинності перейшла зі статусу держави-члена, який отримала після *ратифікації* Угоди про створення СНД, до статусу держави-засновниці СНД. Україна не підписала також угоду про органи СНД, тому станом на 1.01.2013 брала участь у діяльності статутних органів СНД у статусі, що за своїм реальним змістом наближається до *асоційованого членства*. Україна розвиває співробітництво з іншими державами-учасницями СНД на основі положень Угоди про створення СНД від 8.12.1991 із Застереженнями і Заявою, зробленими при її ратифікації ВР України. Застереження ВР України до Угоди про створення СНД від 10.12.1991 та її Заява з приводу укладення Україною Угоди про СНД від 20.12.1991, що стали частиною нац. законодавства, разом з іншими законодавчими актами визначають заг. позицію України щодо СНД. Нац. інтересам України відповідає забезпечення її першочергових екон. інтересів у країнах СНД та налагодження двостороннього співробітництва з державами-учасницями на взаємовигідних засадах. Позиція України полягає в тому, що в результаті реформування СНД в політ. плані — орг-ція має трансформуватися в механізм переговорів та консультацій, в економічному — в раціональний механізм екон. співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі з урахуванням вимог СОТ. Штаб-квартира орг-ції знаходиться в Мінську (Білорусь).

В. М. Матвієнко

Співробітництва між державами принцип — один з *міжнародного права принципів основних* (преамбула, п. 3 ст. 1 *Статуту ООН*). Цей принцип пронизує весь Статут ООН, особливо чітко він фіксується в ст. 11, 13, гл. IX тощо. Обов'язок д-в співробітничати закріплено в ряді *договорів міжнародних* універсального характеру, статутах багатьох міжнар. орг-цій. Так, у Договорі про принципи діяльності д-в з дослідження і використання косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 ст. 9 зобов'язує д-ви керуватися принципом співробітництва при дослідженні і використанні косм. простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. Нині принцип співробітництва покладає на *суб'єктів міжнародного права* такі зобов'язання: співробітничати у відповідності з цілями і принципами *Організації Об'єднаних Націй*; робити свій внесок у співробітництво на умовах рівності; сприяти взаєморозумінню, довірі, дружнім і добросусідським відносинам в умовах миру, безпеки і справедливості; поліпшувати добробут народів; ширше знайомити інші д-ви з власними досягненнями в економіці, науці, техніці, культурі; робити власні переваги в цих сферах надбанням інших; скорочувати різницю в екон. розвитку. Співробітництво д-в має бути рівноправним, справедливим, без тиску і втручання у внутр. справи. Вигода від співробітництва повинна бути не тільки взаємною, але й для блага інших д-в, світового співтовариства.

Д. В. Скринька

Співробітництво — взаємодія *акторів міжнародних* на засадах позитивного та адаптивного сприйняття один одного, що характеризується такою сумісністю інтересів і цілей, наслідком якої є координація та узгодження їх діяльності з реалізації спільної мети. Категорія **С.** у *міжнародних відносин теорії* є дихотомною категорією, протилежною за змістом категорії міжнар. конфлікту. Більшість дослідників визнає діалектичний характер взаємодії цих двох ситуативних характеристик відносин міжнар. акторів, віддаючи перевагу одній з них як домінуючій в системі *міжнародних відносин* формі. У цьому полягала принципова відмінність поглядів представників *політичного реалізму* та *політичного ідеалізму* на класич. етапі розвитку дисципліни, а також поглядів неореалістів та їх опонентів (конструктивістів або прихильників концепції міжнар. режимів) — на сучасному. Теза про первинність **С.** в міжнар. відносинах є центр. аксіомою для більшості концепцій *інтеграції міжнародної*.

А. А. Суботін

Співтовариство держав Латинської Америки й Карибського басейну (Comunidad de Estados Latinoamericanos y Caribeños), **CELAC** — *міжнародна організація регіональна*, створена 3.12.2011 у м. Каракас, Венесуела, на основі Каракаської декларації, яку підписали глави держав та урядів 33-х незалежних країн Північної, Центральної й Південної Америки, за винятком США і Канади. В декларації йдеться про те, що нове об'єднання створюється як «представницький механізм політичної координації, співпраці та інтеграції латиноамериканських і карибських держав, а також як спільний простір, що гарантує єдність та інтеграцію регіону». Рішення про створення CELAC було ухвалене учасниками II Саміту країн Латинської Америки і Карибського басейну з питань інтеграції та розвитку 23.02.2010 у містечку Плая-дель-Кармен поблизу Канкуна, Мексика. Встановлювався наступний порядок головування в новому об'єднанні: 2011 — Венесуела, 2012 — Чилі, 2013 — Куба.

Перший установчий саміт CELAC, що відбувся у Каракасі 2–3.12.2011, засвідчив спільний інтерес держав до таких питань, як захист *демократії* і конституційного порядку, засудження економічної *блокади* Куби з боку США, підтримка позиції Аргентини в конфлікті з Великою Британією щодо державної належності Мальвінських (Фолклендських) островів, захист прав мігрантів, негативний вплив світової економічної кризи на центральноамериканські країни, боротьба з *тероризмом міжнародним*, знищення ядерної зброї тощо. Було схвалено План дій 2012, що містив перелік заходів щодо подолання наслідків світової фінансової кризи, оптимізації діяльності різних механізмів регіональної та субрегіональної інтеграції, підтримки інфраструктурних проектів та ін. Було визначено головні органи CELAC: Наради *глав держав* і *урядів*, Зустрічі міністрів закордонних справ, Тимчасове головування, Зустрічі національних координаторів, Спеціалізовані зустрічі, Трійка. Рішення приймаються консенсусом.

Другий саміт CELAC було проведено 26–27.01.2013 у м. Сантьяго, Чилі, у форматі Саміту CELAC — ЄС, який замінив саміти країн Латинської Америки та Карибського басейну — ЄС. Сторони зобов'язалися розширювати економічні зв'язки між регіонами та захищати права іноземних інвесторів. Однак, підсумкова декларація відобразила суттєві розбіжності їхніх позицій стосовно правового захисту інвестицій та *протекціонізму*, яким активно користуються Аргентина і Бразилія. CELAC позиціонується як послідовник *Групи Ріо*. Оскільки до цього об'єднання не увійшли США та Канада, висловлювалися припущення, що CELAC створюється на противагу *Організації американських держав*. Такого погляду, дотримуються, в основному, країни т. зв. «боліваріанської осі». Але більшість країн регіону не схильні протиставляти нову організацію ОАД.

Н. М. Весела

Співтовариство розвитку Півдня Африки (South African Development Community), **САДК** (SADC) — створене 17.08.1992 на основі *Конференції з координації розвитку Півдня Африки*. Членами САДК на 1.01.2013 є 15 д-в Півдня Африканського континенту. САДК створено для сприяння екон. зростанню, викоріненню бідності, підвищенню стандартів життя народів Півдня Африки, посиленню регіональної *інтеграції міжнародної*, ефективному використанню природ. ресурсів тощо. Діяльність САДК полягає в гармонізації політ. та соц.-екон. діяльності держав-членів; розробці політики, спрямованої на подолання перешкод для

вільного руху капіталів і робочої сили, товарів та послуг між країнами регіону; сприянні розвитку людських ресурсів, поширенню та розвитку технологій; покращенні екон. управління та вир-ва через налагодження регіональної кооперації. У 1996 було підписано Протокол САДК про вільну торгівлю, що передбачає скасування тарифів на внутр.-регіональну торгівлю між державами-членами САДК. Першою запровадила механізми Протоколу ПАР, яка скасувала в 2001 зовн.-торг. тарифи в рамках САДК на 76 % товарів; запроваджують механізми вільної торгівлі в рамках САДК також Маврикій (51 %), Малаві (41 %), Зімбабве (30 %). Протягом 1990-х основну увагу в діяльності САДК було приділено розвитку інфраструктури регіону, зокрема трансп. та телекомунікаційної (571 проект заг. вартістю 2 675 млн дол. США). Водночас у САДК зберігається низький рівень внутр.-регіональної торгівлі, середній показник якої для держав-членів складає 5 % від зовн.-торг. обігу. Із вступом ПАР до САДК у 1994 виникла проблема лідерства в рамках співтовариства: найвищі показники екон. розвитку в САДК мають ПАР та країни-учасниці ініційованого нею Південноафриканського митного союзу (Ботсвана, Лесото, Намібія, ПАР та Свазіленд), що спричиняє переміщення фінанс. та інвестиційного центру САДК до ПАР. З 1997 у рамках САДК діє Парламентський форум з представників нац. парламентів держав-учасниць. Того ж року в Хараре (Зімбабве) засновано Регіональний тренувальний центр САДК із миротворчої діяльності, фінансування якого здійснює Данія. На саміті країн-членів САДК у Намібії (9.03.2001) було прийнято рішення про посилення політ. співробітництва в САДК: здійснення структурної реформи Співтовариства, створення парламенту САДК, розробку принципів діяльності й завдань спільного органу з політики, оборони та безпеки САДК, головною метою якого має стати розробка механізмів врегулювання регіональних конфліктів. Секретаріат САДК перебуває у Габороне (Ботсвана).

С. В. Андрущенко

Співчуття (в дип. практиці) — офіц. висловлення на відп. рівні жалю з приводу кончини *глави держави, глави уряду* тощо. Глави інозем. д-в, глави урядів, спікери парламентів, міністри закорд. справ надсилають телеграми, листи, послання з висловленням С. главам відп. держ. органів. Нац. траур оголошується спец. розпорядженням акредитуючої д-ви або країни перебування *дипломатичних представництв* та консульств. Про порядок проведення траурних заходів МЗС повідомляє уряди інозем. д-в через свої *посольства* за кордоном, про це ж протокольна служба інформує *дипломатичний корпус*. Траурний церемоніал у випадку кончини глави д-ви передбачає можливість приїзду керівників інозем. д-в, їхніх представників для участі в траурних заходах. Будь-яких запрошень з такого приводу не направляють, ініціатива участі представників у похоронах залишається за інозем. д-вою. Приймаючою стороною їм приділяється належна увага: орг-ція зустрічі (проводів) в аеропортах (на вокзалах), забезпечення готелями, транспортом, іншими видами послуг. Під час зустрічей (проводів) передбачається присутність офіц. осіб, прапори не піднімаються, гімни не виконуються. Прибулі на похорон іноземці покладають вінки до труни покійного, беруть участь у траурній церемонії похорону. На траурних заходах присутній дип. корпус, *дуаєн дипломатичного корпусу*, інші *посли* при відвіданні зали, де відбувається церемонія, покладають вінки до труни, стоять у почесній варті. Дипломати, які беруть участь в офіц. та неофіц. траурних церемоніях, мають бути в траурному одязі, а голові представництва слід утримуватись від відвідання громад. заходів, наскільки це можливо. У разі смерті глави д-ви країни перебування посольства вивішують *прапори державні* на половину флагштока, відповідно до місцевих традицій та отриманих інструкцій. У дні трауру дип. представництва відміняють прийоми, кінопокази, концерти, інші заходи. У зв'язку зі смертю глави акредитуючої д-ви посли інших зарубіжних країн, члени уряду, відповідальні працівники МЗС країни перебування розписуються в книзі С., спеціально відкритій для цього в дип. представництві, і залишають свої *картки візитні* з написом «р. с.». Книга С. зазвичай знаходиться в посольстві або резиденції глави представництва поряд зі скринькою для візитних карток. Робити записи в книзі С. не прийнято, оскільки направляється телеграма співчуття. Посол або консул надсилає свою візитну картку з подякою тим, хто розписався в книзі С. У відповідь на ноту посольства з траурним повідомленням МЗС надсилає ноту з висловленням С. При листуванні використовується папір та конверти з траурною каймою. Працівники МЗС на відп. рівні направляють візитні картки дипломатам посольства, також висловлюючи С.

Як правило, прийнято реагувати також на смерть акредитованого в країні посла інозем. д-ви. У такому випадку на адресу глави д-ви направляють телеграми від вищих держ. органів та МЗС. Представники уряду, МЗС та громадськості відвідують посольство, розписуються в книзі С. Співробітники МЗС беруть участь у траурній церемонії проведення труни з тілом покійного в аеропорту. Якщо помирає високопоставлений чиновник д-ви або хто-небудь з колег-дипломатів, то глави дип. представництв повинні висловлювати свої С. за допомогою листа, візитної картки або відвідання похорону. С. висловлюється і у випадках великого стихійного лиха чи катастроф з людськими жертвами. Держ. органи та громад. орг-ції можуть направити матеріал. допомогу (медикаменти, продукти харчування, одяг тощо).

Т. І. Шинкаренко

Спілка дипломатів України — всеукраїнська, неурядова, неприбуткова громадська організація, яка створена на засадах професійної належності та об'єднує працівників *дипломатичної служби України* та інших зацікавлених у дипломатичній сфері осіб для сприяння втіленню в життя основних принципів *дипломатії*, зокрема, відстоювання національних інтересів України, пріоритету прав і свобод людини та *громадянина*, демократизму і законності, гуманізму і соціальної справедливості; зареєстрована Міністерством юстиції України 29.12.2007. Голова правління Спілки — Надзвичайний і Повноважний Посол України Ю. *Рилач*; заступник голови — юрист А. Будкевич; адреса Спілки: вул. Велика Житомирська, 2-а; e-mail: diplomats.union@gmail.com. Для досягнення своєї мети Спілка ставить перед собою такі завдання:

— сприяння реалізації законодавства України щодо соціально-побутового забезпечення працівників дипломатичної служби України;

— сприяння удосконаленню законодавства України щодо правової захищеності працівників дипломатичної служби та членів їх сімей;

— створення цільових фондів підтримки альтернативних програм, спрямованих на забезпечення діяльності працівників дипломатичної служби;

— здійснення наукової та дослідницько-видавничої діяльності;

— сприяння створенню умов професійного розвитку працівників дипломатичної служби та поширенню етичних стандартів поведінки серед *дипломатів*;

— організація курсів підвищення кваліфікації, підготовки та перепідготовки спеціалістів у галузі *міжнародних відносин* та *міжнародного права*, в т. ч. й за кордоном;

— здійснення організаційно-методичного і консультативно-інформаційного забезпечення діяльності дипломатичної служби України;

— взаємодія з органами державної влади та місцевого самоврядування, іншими громадськими організаціями, з питань законодавчої і нормативної бази розвитку дипломатичної служби України;

— представництво інтересів працівників дипломатичної служби в органах державної влади та місцевого самоврядування, сприяння ефективному формуванню і розвитку дипломатичної служби України;

— координація зусиль по взаємодії з органами державної влади та місцевого самоврядування у вирішенні економічних та соціальних проблем Спілки;

— організація та проведення лекцій і семінарів з актуальних проблем міжнародних відносин та міжнародного права;

— здійснення іншої діяльності, пов'язаної з досягненням статутної мети Спілки, що не заборонена законодавством України.

В. М. Матвієнко

Спільна афро-малагасійська організація — *міжнародна організація регіональна* співробітництва африканських держав. 12.09.1961 в м. Антананаріву (Мадагаскар) за підсумками зустрічі *глав держав* та *урядів* 12-ти франкофонних держав Африки було ухвалено рішення про заснування *Афро-малагасійського союзу (АМС)*. Засновники АМС домовилися

про збереження тісних міждержавних стосунків та підтримки спеціальних відносин з колишньою *метрополією* Францією. Первісними цілями АМС були вироблення спільної позиції з міжнародних питань; сприяння економічній та культурній кооперації, зокрема передбачалася координація дій на торгівельних переговорах з *Європейським економічним співтовариством*; планувалося збереження спільної оборонної організації й створення спільних *збройних сил* чисельністю 25 тис. осіб. У березні 1964 АМС було перейменовано в Афро-малагасійський союз з економічної кооперації (АМСЕК), який обмежувався вирішенням суто економічних питань, але до 1966 дана структура лишалася бездіяльною. В лютому 1965 на конференції в м. Нуакшот (Мавританія) АМСЕК було реорганізовано в Спільну афро-малагасійську організацію (САМО), до якої приєдналося Того. В травні 1965 до лав САМО увійшли Заїр та Руанда, проте в червні Мавританія припинила своє членство. 27.06.1965 на зустрічі в м. Антананаріву була підписана нова Хартія САМО, яка визначала цілями організації економічну, соціальну, технічну та культурну кооперацію. Вищими органами САМО стали Конференція голів держав та урядів (збиралася раз на 2 роки), Рада міністрів (збиралася щорічно), Секретаріат на чолі з Генеральним секретарем, який розміщувався у штаб-квартирі в м. Бангі (ЦАР). Були створені спеціальні комітети з питань фінансів, транспорту, культури, й до участі в їхній роботі долучалися Мавританія, Камерун, Конго (Браззавіль) та Чад. Найбільших успіхів САМО досягла в сфері авіаційного транспортного сполучення, що втілилося у створенні багатонаціональної авіакомпанії «Ер Африк». Слід відзначити, що більшість вдалих проектів організації було здійснено за рахунок фінансування з боку держав Заходу та *організацій міжнародних*. Практична діяльність САМО стикалася зі значною кількістю проблем, обумовлених залежністю від Франції, значною внутрішньою неоднорідністю, географічними чинниками та комплексом постколоніальних проблем. Останньою державою яка приєдналася до САМО став Маврикій (1970). У подальшому відбувся процес розпаду організації: в 1972 САМО залишив Заїр, в 1973 — Конго (Браззавіль), в 1974 — Камерун, Чад та Мадагаскар, в 1977 — Габон. У результаті на саміті в м. Абіджані (Кот д'Івуар) у 1974 САМО змінила назву на Спільну афро-маврикійську організацію та призупинила роботу. З березня 1985 САМО офіційно припинила існування.

С. В. Андрущенко

Спільна безпекова та оборонна політика (Common Security and Defence Policy), **СБОП** (CSDP) є складовою *спільної зовнішньої політики та політики безпеки ЄС*; передбачає поступове формування спільної оборонної політики, що згодом може привести до спільної оборони. Була оформлена наприкінці 1990-х, хоча ініціативи створення *Європейського оборонного співтовариства* висувалися ще на поч. 1950-х, але провалились через позиції держав-членів. Причини, що спонукали держави *Європейського Союзу* активізувати зусилля з оформлення СБОП, були пов'язані зі зміною геополітичної ситуації у світі після *СРСР розпаду*; послабленням залежності Європи в безпековому плані від США; зміною характеру конфліктів з великомасштабних до локальних регіональних; появою м'яких загроз безпеці та потребою в побудові нової стратегії реагування; неспроможністю ЄС самостійно врегулювати *Балканську кризу 1990-х* та політичною волею європейських гравців, зокрема, Великої Британії, Франції й Німеччини.

Наміри про початок СБОП були зафіксовані в Декларації президента Франції Ж. *Ширака* та прем'єр-міністра Великої Британії Т. *Блера* на зустрічі 3–4.12.1998 у м. Сен-Мало (Франція, регіон Бретань). Офіційно СБОП було оформлено на засіданні *Європейської ради* у Кельні (ФРН) 3–4.06.1999. *Ніцци договором 2000* СБОП була проголошена метою ЄС. Набуття ЄС компетенції в оборонній сфері відбувалося через передачу йому функцій *Західноєвропейського Союзу (ЗЄС)*, що припинив своє існування як оперативна організація згідно з рішенням Ради міністрів ЗЄС у Марселі 13.11.2000. *Амстердамський договір 1997* включив Петерсберзькі завдання ЗЄС до компетенції ЄС.

СБОП перебуває в компетенції Європейської ради і *Ради Європейського Союзу*, що зумовлює її міжурядовий характер: Європейська рада визначає основні принципи й орієнтири СБОП, а всі рішення щодо СБОП ухвалюються Радою ЄС за процедурою одноголосного голосування. Генеральний секретар/ Високий представник із СЗППБ бере активну участь у процесі підготовки заходів у рамках СБОП та забезпечує координацію цивільних і воєнних аспектів усіх операцій ЄС. *Європейська комісія* виконує лише дорадчу функцію, а *Європейський парламент* проводить дебати з питань розробки та реалізації СБОП. Ніццький саміт 2000 ухвалив рішення про заснування нових організаційних структур СБОП: Політико-безпекового комітету, Військового комітету, Військового штабу. 2004 створено *Європейське оборонне агентство*. Найефективнішим інструментом розвитку СБОП виступає принцип постійної структурної співпраці (дво- чи багатосторонньої), який дозволяє реалізовувати проекти зацікавлених держав-членів за умов відмови з боку інших. *Лісабонський договір* про Європейський Союз 2007 містить статтю про солідарну відповідальність членів у випадку, якщо один з членів стане жертвою *агресії*.

Стратегічні пріоритети СБОП були окреслені *Європейською стратегією безпеки* 2003. СБОП складається з військового і цивільного компоненту, які в комплексі передбачають спільні операції з розброєння, завдання гуманітарного та рятувального характеру, з воєнного консультування та підтримки, завдання з попередження конфліктів та підтримки миру, завдання ударних сил в умовах кризового врегулювання, включаючи *миротворчість* та постконфліктну стабілізацію. Ключові документи, що регулюють ці складові, — «Основна мета 2010» і «Цивільна основна мета 2008». Документи передбачали спроможність членів ЄС до 2010 в повній мірі оперативно відповідати на загрози і здійснювати операції з урегулювання криз; формування Сил швидкого реагування ЄС з повною боєготовністю; створення оперативного центру для проведення операцій; посилення координації спільних дій членів ЄС; можливість розгортання цивільних підрозділів протягом 30 діб. Сили швидкого реагування ЄС становлять 60 тис. військових (мають розгортатися за 60 днів й утримуватися мінімум рік), їх метою є миротворчість і примус до миру, у їхньому складі на постійній основі функціонують європейські бойові групи (чисельністю 1,5 тис. кожна). При здійсненні військових та цивільних операцій в рамках СБОП ЄС може взаємодіяти з *НАТО*, користуватись її ресурсами, що передбачено угодами «Берлін плюс» пакета. Нині головними проблемами розвитку СБОП залишаються гетерогенність інтересів членів ЄС, міжурядовий характер СБОП, дефіцит фінансових ресурсів на розвиток СБОП, дублювання ресурсів і неузгодженість дій з НАТО, нерозв'язаність питань командування і планування. Ряд нейтральних держав-членів ЄС висловили застереження щодо участі в СБОП. Україна слабо інтегрована в СБОП, однак брала участь у поліцейських місіях ЄС у Македонії й Боснії та Герцеговині.

О. Л. Хилько

Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС (EU Common Foreign and Security Policy), **СЗППБ** (CFSP) — процес координації *зовнішньої політики* країн-членів *Європейського Союзу (ЄС)*; запроваджена *Маастрихтським договором 1992* (Розділ V Договору про Європейський Союз). Політичне співробітництво в *Європейських співтовариствах* бере початок зі створеної 1969 системи зовнішньополітичних консультацій — Європейського політичного співробітництва, ЄПС (включене до правової системи ЄЕС *Єдиним європейським актом 1986*). Неефективність механізмів ЄПС привела до їхньої заміни в Маастрихтському договорі на СЗППБ. Одним із завдань ЄС проголошувалося «утвердження ідентичності Союзу на міжнародній арені шляхом здійснення спільної зовнішньої політики та політики безпеки, включаючи визначення спільної оборонної політики, яка може сприяти створенню спільної оборони». На відміну від комунітарних політик Європейського співтовариства, основою СЗППБ є міждержавна співпраця з незначною роллю наднаціональних інституцій — *Європейський парламент* виконує лише консультативні функції, а *Європейська комісія* не має права законодавчої ініціативи. Головні органи СЗППБ — *Європейська рада* та *Рада Європейського Союзу* (Рада міністрів), рішення в яких ухвалюються консенсусом. ЄР визначає принципи, основні цілі та напрями СЗППБ, їхню імплементацію доручено Раді міністрів. *Амстердамський договір 1997* вніс елементи наднаціональності у функціонування СЗППБ: передбачалася можливість голосування в Раді міністрів кваліфікованою більшістю при ухваленні спільних стратегії і дій, за винятком військово-

оборонних питань; уведено процедуру конструктивного утримання, що дозволяє країнам-членам не брати участі в окремих акціях, не блокуючи при цьому самої ініціативи. Амстердамський договір відкрив шлях до інституційних змін СЗППБ: започаткування посади Високого представника ЄС зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки, який одночасно обіймав посаду Генерального секретаря Ради міністрів; реформування «трійки ЄС», до складу якої відтепер входили представник головуючої в ЄС країни, Європейської комісії та Високий представник СЗППБ.

Лісабонський договір 2007 вніс подальші зміни в інституційні механізми СЗППБ: запровадження посади Президента Європейської ради; включення до правової системи ЄС *Європейського оборонного агентства*; злиття посад Високого представника зі спільної зовнішньої політики та політики безпеки та комісара ЄС із зовнішніх зносин та європейської політики сусідства у посаду Високого представника ЄС із закордонних справ та політики безпеки/віце-президента Європейської комісії; запровадження на допомогу Високому представнику Європейської дипломатичної служби. Через скасування принципу ротації у Раді міністрів закордонних справ обов'язки головуючого покладено на Високого представника, що забезпечує безперервність та зміцнення міжінституційного співробітництва в ЄС. У той же час основним методом співпраці в межах СЗППБ залишатиметься міждержавне співробітництво.

Важливою складовою СЗППБ є *спільна безпекова та оборонна політика*, що створює передумови для переходу Союзу до спільної оборонної політики. Досягнення цілей ЄС у сфері безпеки й оборони потребувало створення відповідних військово-політичних структур. За Маастрихтським договором військово-політична інтеграція в ЄС мала будуватися на основі *Західноєвропейського союзу (ЗЄС)*; підкреслювалося, що оборонна політика ЄС не повинна суперечити безпековій та оборонній політиці окремих країн-членів і має поважати зобов'язання держав-учасниць *Вашингтонського договору 1949*. Згідно з Амстердамським договором, у компетенцію ЄС передавалися функції та завдання ЗЄС («Петерсберзькі завдання»): гуманітарні місії та операції з підтримання миру, кризове реагування, включно з миротворчими акціями. У грудні 1999 на Гельсінському засіданні Європейської ради прийнято рішення про створення в 2003 сил швидкого реагування в кількості 60 тис. вояків для виконання Петерсберзьких завдань незалежно від НАТО. Проте це не означало створення європейської армії, рішення щодо участі у військовій співпраці ухвалюються країнами-членами на суверенній основі. Відповідно до рішень Ніццького саміту ЄР (грудень 2000) відбулася передача допоміжних органів ЗЄС до складу ЄС, проте формально ЗЄС не ліквідовувався. 16.12.2002 ухвалено спільну декларацію ЄС та НАТО щодо Європейської безпекової та оборонної політики, що відкрила шлях для ЄС до використання структур та можливостей НАТО. До системи військово-політичних органів ЄС входять: Політико-безпековий комітет, Військовий комітет, Військовий штаб та Європейське оборонне агентство.

Лісабонський договір розширив рамки військово-політичної співпраці в ЄС: вніс положення про солідарність та спільну оборону (ст. 222 Договору про функціонування ЄС та ст. 42 Договору про ЄС), що стало підставою для ліквідації ЗЄС з червня 2011; розширив коло Петерсберзьких завдань (спільні операції з роззброєння, надання військових консультацій та допомоги, попередження конфліктів, постконфліктна стабілізація, боротьба з тероризмом, включаючи надання допомоги третім країнам на їх території); запровадив механізми «постійного структурованого співробітництва» (permanent structured cooperation) у сфері оборони. Водночас основними викликами на шляху до політичної та військово-політичної уніфікації ЄС залишаються внутрішні проблеми: фінансова криза, відмінність у підходах атлантистів та європеїстів, позиція нейтральних країн та розширення на Схід.

М. А. Миронова

Спільна стратегія ЄС щодо України схвалена *Європейською радою* 11.12.1999 у Гельсінкі з метою зміцнення *стратегічного партнерства* з Україною й посилення узгодженості, послідовності та взаємодоповнюваності усіх аспектів політики *Європейського Союзу (ЄС)* та його країн-членів щодо України. Стратегія передбачала повномасштабну реалізацію *Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами 1994*; необхідність залучення нових цілей, механізмів та засобів розвитку двосторонніх стосунків, що виходять за межі УПС, охоплюють довготермінові перспективи, відповідають актуальній ситуації і нададуть додаткової вартості відносинам між Україною та ЄС. Стратегія виходила з того, що стратегічне партнерство між ЄС та Україною ґрунтується на спільних цінностях та інтересах, є життєвим чинником зміцнення миру, стабільності в Європі. Україна зможе увійти до ЄС за умов її відповідності критеріям членства, що визначені Копенгагенським самітом ЄС у червні 1993. Стратегія сформулювала узгоджені інтереси країн-членів ЄС стосовно України, зокрема: прагнення до зміцнення миру та безпеки, добробуту і процвітання, *демократії* та поваги до свобод і *прав людини* в Європі; підтримка України на шляху до утвердження громадян. демокр. суспільства, ринкової економіки, створення основ для стабільної та процвітаючої д-ви, самодостатнього екон. й соц. росту; сприяння розвитку стабільної, демокр. та передбачуваної України, яка рухається в напрямку європ. інтеграції, здійснює спільні з ЄС кроки у сфері *зовнішньої політики* та політики безпеки; співпраця у сфері енергетичної безпеки, що пов'язано з розташуванням на терені України трансконтинентальної нафто- та газотранспортної мережі; необхідність встановлення нового типу рівноваги в Центр.-Схід. Європі, яка зазнає кардинальних змін під впливом розширення ЄС; уникнення нових ліній поділу в Європі за рахунок координації швидкості інтеграції центр.-схід.-європ. країн до ЄС; посилення позитивних наслідків розширення ЄС, адаптація кожної з країн регіону до реалій, що виникають у процесі входження до ЄС країн-кандидатів; подальший розвиток центр.-схід.-європ. регіону як регіону безпеки, добробуту та процвітання на шляху побудови єдиного європ. дому.

У Стратегії були визначені цілі ЄС стосовно України, зокрема зміцнення стабільної, відкритої, плюралістичної та прав. демократії й стабільно функціонуючої ринкової економіки в Україні; співробітництво у збереженні стабільності та безпеки в Європі; розширення екон., політ. і культ. співробітництва з Україною, а також співпраці в галузі юстиції та внутр. справ у контексті розширення ЄС. Документ визначив інструменти та засоби досягнення поставлених цілей. Із цією метою передбачалося, що кожна д-ва, яка головує в ЄС, має готувати відп. робочий план реалізації Стратегії, який базується на визнанні України сферою спільних важливих інтересів країн-членів ЄС та визнанні стосунків між Україною та ЄС стратегічним партнерством. Основним завданням робочих планів головуючих у ЄС країн-членів є впровадження (у співпраці з іншими країнами-членами ЄС, *Європейською комісією* та Україною) ініціатив щодо напрямів співробітництва між Україною і ЄС та їх подальше втілення. Стратегія передбачала низку конкретних ініціатив у таких сферах як зміцнення демократії, правопорядку та громад. інституцій в Україні; підтримка процесу екон. перетворень в Україні; співпраця зі зміцнення стабільності та безпеки в Європі; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища, енергетики і ядерної безпеки; підтримка інтеграції України в європ. та світову економіку; співпраця в галузі юстиції та внутр. справ; регіональне і транскордонне співробітництво із сусідніми країнами; співпраця в царині культури, програми партнерства та обміну.

Р. А. Кривонос

Спільний ринок — це форма економічної *інтеграції міжнародної* країн, що припускає встановлення «чотирьох свобод» — вільного руху товарів, послуг, капіталу та робочої сили через кордони країн, які є членами спільного ринку. Прикладами спільного ринку можуть слугувати — *Спільний ринок країн Південного конуса* (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Парагвай, Уругвай), *Карибське співтовариство* (країни Карибського басейну), *Асоціація держав Південно-Східної Азії* (Бруней, В'єтнам, Індонезія, Камбоджа, Лаос, Малайзія, М'янма, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни) та ін.

В. А. Крикун

Спільний ринок країн Південного конуса (Mercado Común del Sur), **МЕРКОСУР** (MERCOSUR) — регіональна міжурядова економічна організація; реалізовує форму економічної *інтеграції — спільний ринок*. Заснована 26.03.1991 після підписання Аргентиною, Бразилією, Па-

рагваєм та Уругваєм договору в Асунсьйоні (Парагвай). Фундамент організації було закладено в 1985 президентами Аргентини та Бразилії в Декларації Ігуасу, що ставила на меті поглиблення двостороннього співробітництва. У липні 1986 обидві країни затвердили Програму економічної інтеграції та співробітництва, яка передбачала об'єднання ринків збуту, фінансових і науково-технічних ресурсів, використання взаємодоповнюваності деяких виробничих секторів із метою модернізації економіки та розвитку окремих галузей промисловості. У 1988 було підписано Договір про інтеграцію, співробітництво і розвиток, який передбачав створення спільного ринку Аргентини та Бразилії шляхом відміни митних бар'єрів упродовж наступних 10 років. Згодом до процесу аргентинсько-бразильської інтеграції приєднались Парагвай та Уругвай, які традиційно підтримували тісні економічні зв'язки з лідерами ла-платського субрегіону. Пріоритетними завданнями інтеграції визначались: вільне пересування товарів, послуг і виробничих факторів; встановлення єдиного зовнішнього тарифу; розробка спільної *торгової політики*; координація макроекономічної і галузевих політик та узгодження законодавства у відповідних галузях. Положеннями договору встановлювався «перехідний період» до 31.12.1994, після якого вступив у дію спільний ринок 4-х учасників об'єднання. У додатковому протоколі, що був схвалений на нараді президентів і міністрів закордонних справ учасників об'єднання, яка відбулась у грудні 1994 в Оуро-Прето (Бразилія), запроваджувалось введення в дію з 1.01.1995 *митного союзу*. Протокол визначив 6 основних органів управління МЕРКОСУР: Рада спільного ринку — вищий орган організації, куди входять міністри закордонних справ та економіки; Група спільного ринку — виконавчий орган, який збирається на рівні заступників міністрів; Комісія з питань торгівлі, яка визначає торгівельну політику об'єднання та виконує рішення, схвалені на Раді спільного ринку; Спільна парламентська комісія — орган, що включає законодавчу й виконавчу влади країн-учасниць; Консультаційний економічно-соціальний форум; Адміністративний секретаріат. Керівництво Адміністративним секретаріатом упродовж 2-х років почергово здійснює представник кожного члена об'єднання.

У липні 1996 представники країн МЕРКОСУР і Чилі підписали Угоду про економічну доповнюваність, яка передбачала встановлення до 2004 *зони вільної торгівлі* між країнами та поступове вдосконалення митного режиму. У грудні 1996 аналогічну угоду уклала Болівія, а в 1998 була підписана Рамкова угода про створення зони вільної торгівлі між країнами *Андського спільного ринку* і МЕРКОСУР. Раніше, у грудні 1995, у Мадриді було підписано Рамкову міжрегіональну угоду про співробітництво між МЕРКОСУР і *Європейським Союзом (ЄС)*. У середині 1990-х відбувся перехід на вищий рівень інтеграції, який передбачав погодження не тільки стратегічних орієнтирів, але й координацію економічної *політики*. У листопаді 1995 було підписано угоду про співробітництво між центральними банками Аргентини, Бразилії, Парагваю та Уругваю та створено Банасур (Центральний банк МЕРКОСУР) з 5500 відділеннями в межах об'єднання. У грудні 1997 встановлені вищі рівні координації фінансової та банківської політики і прийнято амбіційне рішення про введення єдиної валюти гаучо. Пакет заходів щодо цієї проблеми був представлений на зустрічі президентів 4-х країн у липні 1998 на Вогняній Землі. Фінансові кризи 1998 в Бразилії та 2001–02 в Аргентині стали серйозним випробуванням і пригальмували процес зближення членів об'єднання. Лише у вересні 2009 Аргентина, Бразилія, Парагвай, Уругвай, Еквадор, Болівія і Венесуела створили Банк Півдня з початковим капіталом в $ 20 мільярдів. Метою банку є надання країнам-членам допомоги для фінансування проектів та інвестицій без участі *Світового банку* або *Міжнародного валютного фонду*. Однак у цілому Спільний ринок країн Південного конуса набув визначених обрисів, а останні заяви президентів Аргентини й Бразилії та їхні практичні кроки свідчать про внесення МЕРКОСУР до зовнішньополітичних пріоритетів лідерів об'єднання та поглиблення співробітництва в регіоні.

Проте створення *Союзу південноамериканських націй (УНАСУР)* у 2008 підняло питання про подальшу діяльність МЕРКОСУР. Експерти зазначають про те, що, МЕРКОСУР паралізований останніми роками, оскільки його члени розділилися думками з приводу того, чи організація повинна залишатися зосередженою на регіональну торгівлю, чи має розширити свою діяльність на політичну сферу. На саміті у 2007 лідери МЕРКОСУР зобов'язалися приділяти більше уваги питанням *прав людини* і *демократії*. У 31.07.2012 Венесуела отримала повний доступ до спільного ринку і право голосу в МЕРКОСУР, що сприятиме подальшій політизації організації. Оскільки статутний МЕРКОСУР не дозволяє його країнам-членам мати Договір про вільну торгівлю з іншими організаціями, Венесуелі довелося 22.04.2006 вийти з *Андського співтовариства*. Але перед очікуваним вступом Болівії, що 7.12.2012 стала асоційованим членом МЕРКОСУР, Спільний ринок та Андське співтовариство підписали договір про співробітництво; Крім того, 29.06.2012 членство Парагваю в МЕРКОСУР було призупинене до проведення в країні 21.04.2013 вільних президентських виборів. МЕРКОСУР намагається вирішити питання *протекціонізму*, тому за згодою членів у травні 2012 було вирішено максимально підняти загальні зовнішні тарифи на *імпорт* до 35 %. Китай, другий за величиною покупець блоку, звернувся з пропозицією про створення зони вільної торгівлі з МЕРКОСУР. *Асоційоване членство* в МЕРКОСУР мають п'ять асоційованих членів — Болівія, Чилі, Колумбія, Еквадор і Перу. Штаб-квартира МЕРКОСУР знаходиться в Монтевідео (Уругвай).

Г. Д. Хоменко, Н. В. Балюк

Спільний ринок Східної та Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa), **КОМЕСА** (COMESA) — субрегіональне міждерж. екон. об'єднання 19-ти африк. країн. Договір про його заснування було підписано 5.11.1993 у Кампалі (Уганда), ратифіковано 8.12.1994 у Лілонгве (Малаві) на першому саміті КОМЕСА. КОМЕСА замінив Зону преференційної торгівлі Півд. та Схід. Африки (ЗПТ), створену 1981. Договір визначив метою КОМЕСА формування Спільного ринку Схід. та Півд. Африки: *зони вільної торгівлі* — до кінця 2000, *митного союзу* — до 2004, валютного союзу — до 2025. КОМЕСА має сприяти екон. зростанню і розвитку держав-членів через запровадження збалансованого та гармонізованого розвитку їх виробничих та торг. структур, спільному розвитку всіх сфер екон. діяльності; налагоджувати співробітництво у формуванні середовища, сприятливого для інозем., транскордонних та внутр. інвестицій, проведення спільних наук. досліджень і впровадження в життя сучас. досягнень науки й технологій; забезпечувати співпрацю у сфері безпеки, миру та стабільності між державами-членами задля сприяння екон. розвиткові регіону; співпрацювати з метою посилення позицій держав-членів на міжнар. арені тощо. План формування ЗВТ було виконано лише Маврикієм, Угандою та Зімбабве; деякі держави-члени КОМЕСА взагалі не почали реалізацію планів зменшення тарифів, хоча в 2008 КОМЕСА погодився поширити ЗВТ на *Східноафриканське співтовариство* і *Співтовариство розвитку Півдня Африки*. Проблемним залишається також питання *ратифікації* протоколів КОМЕСА: на 1.01.2013 нараховувалось 33 док-ти, які підлягали ратифікації всіма державами-членами, а їх положення, згідно з дог-ром, мали бути інкорпоровані до внутр. законодавства держав-членів. На практиці лише 7 д-в (Бурунді, Ефіопія, Кенія, Малаві, Руанда, Судан та Зімбабве) виконали ці положення в повному обсязі.

Рівень торгівлі між державами-членами КОМЕСА залишається низьким, більшість з них традиційно віддають перевагу торг. партнерам поза межами об'єднання. З метою інтенсифікації торгівлі всередині КОМЕСА в лютому 2001 було створено Агенцію страхування торгівлі країн Африки, яка отримує від Міжнародної асоціації розвитку *Світового банку* кредити на покриття ризиків внутр.-регіональної торгівлі. Повільне просування інтеграційних процесів у КОМЕСА пояснюється також незобов'язуючим характером міждерж. домовленостей, повільними темпами гармонізації процедур внутр. торгівлі зі стандартами КОМЕСА, нестабільністю внутр.-політ. ситуації в багатьох державах-членах об'єднання.

С. В. Андрущенко

Спір міжнародний — розбіжність з приводу будь-якої норми права або факту між певними суб'єктами, коли один із них заявляє претензії до другого, а останній заперечує ці вимоги або приймає їх частково (визначення Постійної палати міжнародного правосуддя). Сучас. *міжнародне право* зобов'язує всі д-ви вирішувати будь-які спори мирними засобами та в найкоротший термін, щоб не

ставити під загрозу міжнар. мир та безпеку. Існують різні критерії класифікації С. м.: за об'єктом та предметом спору, за ступенем безпеки для міжнар. миру, за географією розповсюдження (локальні, регіональні, глобальні), за колом суб'єктів (дво- і багатосторонні). Найбільш відомою і прийнятою на практиці є класифікація, відповідно до якої виділяють: С. м. правові й політичні; С. м., продовження яких загрожує міжнар. миру і безпеці та С. м., продовження яких не викликає такої загрози. Статут *Міжнародного Суду ООН* (ст. 36) до прав. відносить спори, які стосуються тлумачення *договорів міжнародних,* будь-якого іншого питання міжнар. права, наявності факту порушення міжнар. зобов'язань, відшкодування, що належить за порушення таких зобов'язань. До політ. спорів зазвичай відносять *територіальні спори* щодо *кордонів держави,* що, як правило, супроводжуються небезпечними політ. кризами та збройними конфліктами. Визнання *Радою Безпеки ООН* наявності С. м. призводить до низки юрид. наслідків: при розгляді спору в Раді Безпеки д-ва, яка є стороною в ньому, повинна утримуватись від голосування (принцип «ніхто не може бути суддею у своїй власній справі»); відповідно до ст. 37, 38 *Статуту ООН* результатом розгляду РБ ООН С. м. може бути рекомендація сторонам умов розв'язання спору, які вона визнає придатними (див.: *Мирні засоби вирішення міжнародних спорів*).

М. М. Гнатовський, Д. І. Кулеба

Спірін Руслан Миколайович (08.05.1968, РРФСР) — український *дипломат.* У 1991 закінчив Київський державний лінгвістичний університет, 2003 — *Дипломатичну академію України при Міністерстві закордонних справ України,* 2009 — Національну академію державного управління при Президентові України. У системі зовнішньополітичного відомства України перебуває з 1996. У Центральному апараті МЗС України працював у таких структурних підрозділах: 2002 — Управління кадрів та учбових закладів, Секретаріат державного секретаря МЗС України; 2002–03 — Другий західноєвропейський відділ Департаменту двостороннього співробітництва; 2008–11 — Управління взаємодії з державними органами та координації зовнішніх зносин; січень—лютий 2012 — Департамент з фінансово-адміністративних питань та діловодства. Має досвід роботи у таких закордонних дипломатичних установах України: 1997–2000 — Посольство України у Федеративній Республіці Бразилія; 2000–02 — керівник Відділення Посольства України в Бразилії в м. Ріо-де-Жанейро; 2003–04 — Посольство України в Королівстві Іспанія; 2004–06 — Посольство України в Мексиканських Сполучених Штатах. У 2006–07 — Тимчасовий Повірений у справах України в Мексиканських Сполучених Штатах. З 25.01.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Мексиканських Сполучених Штатах.

М. С. Дорошко, Б. О. Черкас

Спічрайтінг (риторика комунікативного моделювання) — сукупність психотехнологій моделювання вербальної та невербальної комунікації в публічних (в т. ч. дипломатичних) промовах, призначених для спрямованого психологічного впливу на цільову аудиторію (індивідуальних та колективних адресатів). У сучасному слововживанні поняття «риторика» неоднозначне і набуває різного термінологічного значення залежно від того, під яким кутом зору її розглядають і в контексті якої з регулятивних категорій дипломатичної комунікації. Тоді риторику можна розуміти як сукупність технологій переконання (риторика логосу), емоційного зараження (риторика пафосу) та навіювання (сугестії) (риторика етосу та екзісу). Якщо, зокрема, про риторику говорити як про філологічну дисципліну, тоді вона — певний аспект лінгвістики, що розробляє прозаїчне прикрашене мовлення, художню промову й правила її побудови (проблема орнаментації мовлення). Проте риторика — це значно ширша галузь знання. Сьогодні, говорячи про красномовство, часто розуміють дискурсивну риторику (спічрайтінг як сукупність технологій переконання і упорядкування дискурсу) і сугестивну риторику (риторику нав'язування світогляду, системи цінностей, ідеології держави у *міжнародних відносинах*), риторику як лінгвонейромоделювання (риторику впливу політичних діячів, дипломатів як через вербальні, так і невербальні канали). Сьогодні це наука про мовленнєву доцільність, про свідоме мовлення, про усвідомлене й правильне мовотворення в дипломатичній діяльності, поєднуване із психологічним впливом через невербальну комунікацію (колористику, образний символізм, ольфакторику, стилізацію одягу тощо). У разі монополізації істини та волі до влади риторика пізнання перетворюється у риторику влади. Вона пов'язана із тоталітарними амбіціями держави у міжнародних відносинах і відзначена прагненням панувати в комунікативному дискурсі, маніпулятивно впливати на співрозмовників, слухачів, аудиторію, натовп тощо. Спілкування у такому дискурсі асиметричне: домінує лідер держави як носій «сильної риторики», «акротичного мовлення» і «агонального мислення», який може авторитарно нав'язувати свою думку чи маніпулятивно її навіювати. У «риториці влади» закономірно присутнє нав'язування страху, який стає підґрунтям маніпулятивного впливу. Монополізація істини, догматизм, демагогія, фанатизм, об'єктивація слухачів, навіювання відчаю, ненависті, готовності до ризику — ознаки риторики влади та риторичного насильства. Право на владу стає правом на слово та правом на істину в останній інстанції.

Ю. В. Романенко

Спостерігачі — представники *держав, організацій міжнародних,* політ. сил, які направляються для обмеженої участі в роботі міжнар. міжурядових орг-цій, міжнар. конференцій та інших форумів. На відміну від повноправних учасників, С. не беруть участі в прийнятті рішень, формуванні та діяльності робочих органів тощо, але, зазвичай, їм надається можливість виступати з питань, що обговорюються, та вносити пропозиції. Як правило, вони направляються в тих випадках, коли сторона, що направляє, виявляє інтерес до роботи відп. орг-цій. Практ. потреби д-в, які не є членами орг-ції, але бажають відстежувати і вивчати її діяльність, обумовили формування інституту постійних С. при більшості міжнар. орг-цій, в т. ч. при *Організації Об'єднаних Націй (ООН). Віденська конвенція про представництво держав у їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975* регламентує прав. статус постійних спостерігачів при міжнар. орг-ціях та на міжнар. конференціях. Статус спостерігача ООН надається резолюцією *Генеральної Асамблеї ООН.* Згідно з практикою ООН, постійні С. та співробітники їхніх місій можуть бути присутніми на засіданнях *Ради Безпеки ООН,* Генеральної Асамблеї ООН, її головних комітетів та інших органів ООН, розповсюджувати док-ти і матеріали своїх урядів, отримувати док-ти органів ООН, користуватися іншими правами та привілеями, але не мають права голосу. На сьогодні місії постійних С. при ООН мають Ватикан та Палестина. Україна має статус С. у *русі Неприєднання* (з 1996), *Європейському комітеті із стандартизації* (з 1997), *Міжнародній організації цивільної оборони* (з 1998), *Раді держав Балтійського моря* (з 1999), *Євразійському економічному співтоваристві (ЄврАзЕС)* (з 2002) та ін.

Статус С. може буди наданий політичній організації. У 1974 на 29-й сесії ГА ООН було прийняте рішення про участь Організації визволення Палестини (ОВП) як С. в роботі ГА ООН та міжнар. конференцій, що утворені під егідою ООН. У 1981 на 36-й сесії ГА ООН аналогічний статус було надано Народній організації Південно-Західної Африки (СВАПО). Представники міжнародних організацій — *Європейського Союзу (ЄС), Африканського Союзу (АС), Ліги арабських держав (ЛАД), Організації ісламського співробітництва (ОІС),* Секретаріату *Співдружності Націй, Карибського співтовариства, Економічного співтовариства західноафриканських держав, Інтерполу* та ін. мають постійні представництва при штаб-квартирі ООН та беруть участь у роботі її органів як С. Низка міжурядових організацій отримала запрошення виступати в якості С. на сесіях та під час роботи ГА ООН, але не має постійних представництв при штаб-квартирі ООН — *Асоціація держав Південно-Східної Азії, Асоціація Карибських держав, ГУАМ, ОДКБ, ОБСЄ, ОЧЕС, Рада Європи, СНД, ШОС* та ін. Постійні представництва при штаб-квартирі ООН і запрошення виступати як С. також мають *Міжнародний комітет Червоного Хреста,* Міжнародна федерація співтовариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, Міжнародний олімпійський комітет, *Міжпарламентський союз* та Суверенний Військовий Мальтійський орден.

Н. Л. Яковенко

Справедливої війни теорія — система поглядів на *війну* як засіб *зовнішньої політики,* метою якої є формулювання умов, за яких війна вва-

жається прийнятною, а також принципів ведення такої війни. Ця теорія виникла в Середньовіччі і має два основні аспекти: історичний та політико-правовий. В істор. аспекті вона досліджує розвиток філос. та теологічних поглядів на війну; в політико-правовому — можливості обмежити негативні наслідки війн, а також форми прав. регулювання військ. конфліктів. Одним із перших авторів теорії вважається Августин, погляди якого було розвинуто Фомою Аквінським в «Сумі теології». Фома Аквінський розглянув не лише моральні підстави для війни, але й форми справедливої війни. Послідовниками Фоми Аквінського були Ф. де Вітторіа, Г. *Гроцій*, С. Пуфендорф, Х. Вольф, Е. де Ваттель та ін. За **С. в. т.**, принципами справедливої війни вважаються: справедлива причина війни, оголошена належним чином; справедливі наміри; розумні шанси на перемогу; відповідність засобів поставленим цілям. Правила справедливої війни регулюються принципами диференціації та пропорційності. Принцип диференціації визначає, які цілі у війні є легітимними, принцип пропорційності — який обсяг військ. сили є прийнятним з моральної точки зору. Згідно з **С. в. т.** не все, що відбувається в ході збройного конфлікту, є морально виправданим. Предметами особливої уваги є акти насильства, порушення реліг. прав та прав власності.

М. Г. Капітоненко

Справедливості принцип — основоположний принцип мирного врегулювання міжнар. спорів, що повинен використовуватися разом із *міжнародного права принципами* (ст. 1 *Статуту ООН*). У відносинах між д-вами **С. п.** виступає не тільки як філос. поняття, а ще й як прав. категорія сучас. *міжнародного права*, що відповідає його основним принципам і нормам та сприяє реалізації інтересів міжнар. співтовариства. У *міжнародних відносинах* заг.-демокр. поняття **С. п.** узгоджується з основними принципами заг. міжнар. права і не суперечить їм. Реалізація **С. п.** можлива лише за умови забезпечення рівноправності д-в, незалежно від їхніх особливостей, визнання і поваги законних прав та інтересів усіх сторін, що позиваються. Нерідко принципи міжнар. права містять конкретні нормативні положення, які спираються на ідеї справедливості. Врегулювання *конфліктів міжнародних* і спорів слід здійснювати не шляхом застосування сили або загрози її застосування, а мирними засобами, уникаючи загрози міжнар. миру, безпеці та справедливості. Тому конфліктуючі д-ви зобов'язані намагатися вирішити їхні міжнар. спори і розбіжності в якнайшвидший і найефективніший спосіб. Повна узгодженість **С. п.** із принципами сучас. міжнар. права закріплена в низці основоположних міжнар.-прав. актів, таких, як Статут ООН, Декларація про принципи міжнар. права 1970, *Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, Манільська декларація про мирне врегулювання міжнар. спорів 1982, *Конвенція ООН із морського права 1982* тощо.

О. В. Задорожній

СРСР дипломатія була засобом реалізації *зовнішньої політики* рад. держави. Вона виникла 1917 і одразу орієнтувалась на «світову революцію», що на думку тодішнього керівництва більшовицької партії, яка взяла владу в Росії до своїх рук, означало в майбутньому безпосередні відносини між переможним пролетаріатом різних країн і відмирання *дипломатії*. Вважаючи дипломатію бурж. явищем, більшовики відмовились від старої назви *відомства закордонних справ* (міністерство) і ввели нову — народний комісаріат закорд. справ. Крім того, *посли* і *посланники* стали називатися повноважними і постійними представниками, дип. ранги було скасовано. Дипломатія нової Росії представлялась як «народна» і «відкрита для народів», що приводило до вимог вести переговори без дотримання правил конфіденційності. «Нова» дипломатія мала також керуватися принципом інтернаціоналізму, тобто сприяти світовій рев-ції. Згадані новації згодом трансформувались у більш-менш традиційні методи дипломатії, хоча до кінця існування СРСР практикувалося «звернення до народів», щоб вони вимагали поступок від своїх урядів на користь СРСР, а мета курсу на світову рев-цію більш завуальовано визначалась як «підтримка прогресивних сил в усьому світі». Необхідність нормалізації відносин із капіталістичними країнами стала очевидною в СРСР після зникнення ейфорії, викликаної взяттям влади більшовиками в Росії, з провалом надій на негайну перемогу комуніст. рев-ції в інших країнах. На додаток до «інтернаціональної

допомоги» світовій рев-ції, СРСР все більше переходив до політики «співжиття», «співіснування» зі світом капіталізму, що відповідало традиційному призначенню дипломатії. Втім, «двоїстість» зовн.-політ. курсу Кремля та дій його дипломатії залишилась до припинення існування СРСР. Дослідники стверджують, що зовнішня політика СРСР поділялась на «комінтернівську», яку визначала створена заради світової рев-ції міжнар. орг-ція комуніст. партій — *Комуністичний Інтернаціонал*, і на «наркомзакспрaвівську», яка була налаштована на ділові стосунки з капіталістичними країнами. Якщо перша закликала до повалення їх урядів, то друга мала з ними справи. Неможливість сполучення цих двох ліній ускладнювала дипломатію СРСР, особливо в період між двома світовими війнами, коли СРСР почав шукати союзників у зв'язку з переходом Німеччини до агресивної політики в Європі в союзі з Японією в Азії. Ідеологічно обумовлена політика «використання міжімперіалістичних протиріч» призвела до підписання СРСР *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* і протоколу про сфери впливу на сході Європи, що завдало вагомий удар по дипломатії Кремля, особливо у світлі наступного нападу Німеччини на СРСР. Ціною великих зусиль була створена *антигітлерівська коаліція*, яка зумовила перемогу у війні проти Німеччини, Італії та Японії.

Після 1945 зовн. політика і дипломатія СРСР зазнали помітних змін. Ще під час війни комуніст. керівництво СРСР почало звертатись до «цінностей» дорев. доби: вихвалювалися «збирачі земель російських» — моск. князі та царі, територ. збільшення СРСР пояснювалося поверненням до кордонів Російської імп., навіть вступ СРСР у війну з Японією виправдовувався «реваншем» за поразку царизму 1904–05, поразку, яку більшовики вітали у свій час. НКЗС СРСР 1946 знов став міністерством, форми практ. дип. роботи співпадали зі світовими. Ще 1943 був розпущений Комінтерн, але вже 1947 створено Інформаційне бюро комуніст. і робітничих партій в Європі, що проіснувало до 1956, а потім «інтернаціональні» узи СРСР намагався зміцнити на численних нарадах представників комуніст. партій світу. Для цієї роботи залучалась і рад. дипломатія, особливо в країнах Центр. та Схід. Європи, які увійшли до «соціалістичної співдружності», а також у країнах т. зв. «соціалістичної орієнтації» в Африці, Азії, Лат. Америці, де «інтернаціоналізмом» маскувалося встановлення рад. впливу, а т. зв. «орієнтація» мала тільки зовн. вияви: червоні прапори, портрети «класиків» марксизму-ленінізму і т. п.

«Двоїстість» дипломатії СРСР після *Другої світової війни* виявлялась у постійній зміні акцентів у зовн.-політ. курсі. Від б-би з «підпалювачами» нової війни до ген. лінії на широке використання *мирного співіснування принципу*, від неї — знов до акценту на «комінтернівську» політику пролетарського, соціал. інтернаціоналізму. Дослідники й донині дискутують з приводу справжніх пружин політики СРСР — комуніст. ідеологія чи традиційна імперська політика, розпочата ще за часів царату. Дипломатія СРСР мала також пропагандистську функцію, в її завдання входило популяризувати за межами СРСР «успіхи реального соціалізму», його «послідовну миролюбну зовнішню політику». Останнє завдання співпадало з інтересом створити сприятливі зовн. умови для «комуністичного будівництва», тому дипломати СРСР висували ініціативи в галузі роззброєння, створення системи міжнар. безпеки, звільнення народів від колоніалізму, відсічі агресії та розвитку екон., культ. й інших зв'язків. Це було в *Лізі Націй*, в яку СРСР вступив лише 1933, це стало основним напрямом у діяльності СРСР в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, співзасновником якої він став разом із США та Великою Британією ще під час існування антигітлерівської коаліції. У реалізації згаданих ініціатив дипломатія СРСР мала немало успіхів, домоглась обмеження *гонки озброєнь*, особливо зброї масового знищення, кодифікації принципів мирного співіснування в багатьох документах ООН і двосторонніх відносин СРСР. Цими діями вона завоювала заслужений авторитет, проте «інтернаціональна» лінія СРСР у «третьому світі» гальмувала дії рад. дипломатії. Достатньо сказати, що вона (за винятком міністра *А. А. Громика*) була фактично повністю усунута від процесу прийняття фатальних для СРСР рішень про розміщення рад. ракет з ядерними боєголовками на Кубі 1962, про вторгнення в Афганістан 1979. Поступове подолання спадщини *«холодної війни»*, «класового» підходу, розпочате 1985, дозволило рад. дипломатії завершити угодами бага-

торічні переговори з різних аспектів роззброєння, з нім. проблеми, відносно конфліктних постколоніальних ситуацій та ін.

Рад. дип. служба за роки існування СРСР відчула на собі і коливання у внутр. політиці в країні. Багато дипломатів стало жертвами репресій в СРСР 1930-х, необґрунтованих підозр з боку органів контррозвідки СРСР, про що свідчать офіційні док-ти. З 1945 у зв'язку з участю в діяльності ООН та інших міжнар. орг-цій, і до *СРСР розпаду* невід'ємною частиною дипломатії СРСР була *дипломатія УРСР.*

Літ.: Советская внешняя политика. 1917–1945 гг. /Отв. ред. Л. Н. Нежинский. — М., 1992; Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1945–1985) / Отв. ред. Л. Н. Нежинский. — М., 2003; Попов В. И. Современная дипломатия. — М., 2003.

М. М. Білоусов

СРСР розпад. Після зміни керівництва СРСР в 1985 та обрання Ген. секретарем КПРС М. *Горбачова* поступово відбулися значні зміни у внутр.-політ. та зовн.-політ. курсі Радянського Союзу. Завдання демократизації політ. життя та реформування рад. екон. системи було підкріплено переглядом принципів та засобів рад. *зовнішньої політики* (див.: *Нове політичне мислення*). Але провал екон. реформ та неоднозначні наслідки політ. реформ призвели до загострення соц.-екон. кризи в СРСР і посилення відцентрових тенденцій у д-ві. Зростання респ. сепаратизму розпочалося з закликів до екон. суверенітету, але швидко переросло на вимоги держ. незалежності. У листопаді 1988 Верховна Рада Естонської РСР прийняла зміни і доповнення до конституції республіки, в яких закріплювалось верховенство респ. законів над заг.-союзними, та Декларацію про суверенітет Естонії. 17–18.11.1988 Верховна Рада Литовської РСР прийняла доповнення до конституції про надання литовській мові статусу державної. У травні 1989 аналогічний закон і Декларацію про держ. суверенітет ухвалили в Латвійській РСР. Протягом 1990 в більшості союзних республік було прийнято декларації про держ. суверенітет (Україна ухвалила Декларацію про держ. суверенітет 16.07.1990), де-факто створювалася багатопарт. система, в програмах деяких респ. політ. сил з'явилися прямі заклики до виходу з СРСР. Одночасно з початком протистояння нац. республік та союзного центру в СРСР проявились міжнац. протиріччя, які призвели до кривавих зіткнень у Азербайджані (див.: *Нагірнокарабахський конфлікт*), Грузії, Таджикистані. Значний внесок у дезінтеграцію СРСР внесли події в РФ. У червні 1990 1-м з'їздом народних депутатів Росії було проголошено Декларацію про держ. суверенітет Росії. У листопаді 1990 Президент РРФСР Б. *Єльцин* заявив, що Росія буде самостійно переходити до ринку і поставив питання про переділ заг.-союзної власності. РРФСР також започаткувала практику двосторонніх зв'язків з іншими союзними республіками в обхід союзного центру (див.: *Українсько-російський договір про основи відносин 1990*).

У серпні 1990 розпочався процес підготовки нового союзного дог-ру; в ньому брали участь представники 12 союзних республік, за винятком республік Прибалтики. 17.03.1991 був проведений всесоюзний референдум із питання про збереження СРСР, яке звучало т. ч.: «Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть в повній мірі гарантуватися права і свобода людини будь-якої національності?». З тих, що брали участь у голосуванні (148,6 млн осіб, 80 % від заг. кількості виборців), за збереження Союзу висловилися 113,5 млн осіб (76,4 %). Після проведення референдуму активізувалась розробка проекту Союзного договору. 23.04.1991 в підмосковній резиденції Президента СРСР Ново-Огарьово відбулася його зустріч із керівниками 9 союзних республік (не брали участі в переговорах керівники прибалтійських республік, Грузії, Вірменії і Молдови); була досягнута принципова згода на розробку нового Союзного договору, але виявилися істотні розбіжності про співвідношення повноважень між республіками і центром. Подальша робота над текстом Союзного договору отримала назву *Ново-Огарьовського процесу 1991.* У червні 1991 проект був підготовлений, його підписання призначили на кінець серпня того ж року. Він фактично визнавав держ. незалежність союзних республік та їх статус як *суб'єктів міжнародного права;* союзний центр зберігав владні повноваження в питаннях оборони, фінанс. політики, внутр. справ, частково — податкової і соц. політики. Частина питань належала до спільної союзно-респ. компетенції (передусім прийняття нових законодавчих актів, визначення розмірів податкових відрахувань на потреби центру, а також основних напрямів їх витрачання). Всі інші сторони життя суспільства потрапляли до компетенції республік.

Проти цього проекту виступила група вищих керівників д-ви та КПРС, які 18–22.08.1991 здійснили спробу відсторонення президента та захоплення влади в д-ві. 19.08.1991 в СРСР було введено надзвичайний стан, для керівництва переворотом було створено Державний комітет з надзвичайного стану на чолі з віце-президентом СРСР Г. Янаєвим. Після провалу перевороту 22.08.1991 та арешту його керівників уся повнота реальної влади фактично перейшла до керівництва союзних республік. Були заборонені КПРС та її респ. структури, рос. керівництво перебрало на себе контроль над більшістю союзних структур виконавчої влади. Латвія, Литва та Естонія стали повністю незалежними д-вами, їх офіційно було визнано деякими країнами світу, включно із США, Росією та Єврокомісією. З провалом серпневого перевороту майже всі республіки СРСР офіційно обрали курс на встановлення держ. *незалежності* (див.: *Акт проголошення незалежності України 1991*), обговорення нового союзного дог-ру фактично не просувалось; Україна, Молдова, Грузія і Вірменія відмовилися брати в ньому участь. Попередні переговори з цього приводу відбулися лише в другій половині листопада 1991 й на них було ухвалено рішення про необхідність створення нової д-ви лише на конфедеративній основі. Але 1.12.1991 відбувся референдум в Україні, за результатами якого майже 80 % громадян, що мали право голосу, проголосували за незалежність країни; обраний того ж дня *Президент України Л. Кравчук* відмовився підписувати союзний договір у будь-якій формі. Парламент України в односторонньому порядку денонсував Союзний договір 1922. 8.12.1991 було підписано *Біловезьку угоду про створення СНД 1991,* за якою керівники Росії, України і Білорусії, що були д-вами — засновниками СРСР, оголосили про припинення його існування як *суб'єкта міжнародного права* і геополіт. реальності. Одночасно було ухвалено рішення про створення *Співдружності Незалежних Держав.* 21.12.1991 на зустрічі в Алма-Аті глави 11 колишніх республік СРСР підписали Декларацію на підтримку Мінських угод. У зв'язку з припиненням існування СРСР 25.12.1991 о 19.00 Президент СРСР М. Горбачов виступив по телебаченню, заявивши про складення ним своїх повноважень.

В. Ю. Константинов

Стабільність (лат. stabilis — діючий у незмінному вигляді) в *міжнародних відносинах* — здатність системи міжнар. відносин зберігати свою структуру та функціональні особливості під впливом внутр. для неї факторів (*конфліктів міжнародних, мілітаризації, гонки озброєнь* тощо). С. у міжнар. відносинах може виступати в статичній або динамічній формах. Статична С. має конфронтаційний характер, тобто забезпечується завдяки консервуванню рівноваги сил *акторів міжнародних,* високого рівня взаємного стримування та ізоляції їхніх інтересів, що є потенційно конфліктуючими (такий тип С. існував, напр., в Європі часів *Віденської системи міжнародних відносин*). Проявами статичної С. є *статус-кво,* баланс сил. В умовах біполярної системи міжнар. відносин статична за своєю формою С. забезпечувалась завдяки збереженню сталого співвідношення в силовому (стратегічний паритет) і геогр. (сфери впливу) вимірах на основі стратегічного стримування і керованої конфронтації. Специфічним проявом статичної форми С. є т. зв. «гегемоністична стабільність». Її концепція базується на постулаті необхідності для стабільного розвитку міжнар. системи *гегемонії* однієї д-ви, яка є досить сильною, щоб затверджувати основні правила, що регулюватимуть міждерж. відносини, і забезпечувати їх виконання, в т. ч. й у власній політиці. Гегемоністична С. може бути реалізована в системі міжнар. відносин, жорстко контрольованій однією д-вою (див.: *Порядок світовий*) або в межах монополярної структури системи міжнар. відносин. Динамічна С. міжнар. системи забезпечується завдяки цілеспрямованим діям міжнар. акторів, спрямованим на підсилення їхніх інтересів, що співпадають або взаємно доповнюються (т. зв. «кооперативні спрямування»). Протиріччя між міжнар. акторами не обов'язково ізолюються, вони продовжують взаємодіяти, але їх деструк-

тивний для системи потенціал переважається конструктивним потенціалом спільних інтересів акторів. Відповідно, С. забезпечується за рахунок формування і розширення сфери спільних інтересів, поглиблення взаємозалежності якомога більшої кількості елементів системи міжнар. відносин у політ., військ., екон. та інших сферах (такий тип С. притаманний регіональним системам міжнар. відносин, що перебувають на високому рівні розвитку інтеграційних процесів, напр., *Європейському Союзу*).

В. Ю. Константинов

«Сталевий пакт» — див.: *Італійсько-німецький договір 1939.*

Сталін (справжнє прізвище — Джугашвілі) Йосиф Віссаріонович (9.12.1879, м. Горі Тифліської губернії, Російська імперія — 5.03.1953, Москва, СРСР) — рад. держ. і парт. діяч. Після перемоги Жовтневої рев-ції 1917 займав низку відповідальних посад у більшовицькій партії та рад. уряді. З квітня 1922 й до кінця життя — ген. секретар ЦК РКП(б) — ВКП(б), з травня 1941 — голова Ради Народних Комісарів СРСР. Довгі роки вирішальною мірою впливав на визначення і здійснення зовн.-політ. курсу рад. д-ви. Походив із родини робітника. Навчався в Тифліській православній дух. семінарії, однак був виключений за рев. діяльність. Призначений 26.10.1917 наркомом у справах національностей, взяв на себе відповідальність за стосунки з нац.-держ. утвореннями колишньої імперії, вважаючи б-бу за встановлення в нац. регіонах рад. влади внутр. справою Росії. Зокрема, у листопаді—грудні 1917 14 разів (із 15 загалом) був доповідачем і відповідальним за підготовку рішень з різних аспектів стосунків із УНР, Центральною Радою. Разом із В. *Леніним* і Л. *Троцьким* підписав *«Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»*. Користуючись макс. довірою В. Леніна, активно впливав на формування позиції рад. делегації на *Брестських мирних переговорах 1917–18*, зокрема у визначенні відношення до делегацій УНР і Рад. України. Упродовж громадян. війни продовжував справляти значний вплив на політику КП(б)У, уряду УСРР, зокрема, в стосунках із Директорією й урядом УНР, іншими нац. інституціями. Виконуючи в 1922 доручення Політбюро ЦК РКП(б) як голова спец. комісії, запропонував «план автономізації», згідно з яким рад. республіки в процесі утворення СРСР мали добровільно відмовитися від нац. *суверенітету*, зокрема, права на незалежні міжнар. зносини, і вступити до союзної д-ви як авт. одиниці. Незважаючи на протидію В. Леніна, ряду лідерів нац. республік, зокрема Х. *Раковського*, С. домігся реалізації задуманого уже влітку 1923, коли респ. наркомати закорд. справ були перетворені на союзно-респ. наркомат з делегуванням йому функцій захисту всіх нац.-регіональних інтересів на міжнар. арені.

Як керівник партії і д-ви, наполегливо домагався подолання міжнар. ізоляції, екон. *блокади* СРСР, водночас виступав за форсовані темпи соціал. перетворень, складовою яких було максимально оперативне нарощування військ.-екон. могутності країни для відсічі можливої імперіалістичної *агресії*. Прагнув через *Комуністичний Інтернаціонал* мобілізувати прихильників лівих ідей на підтримку СРСР і б-бу проти політики урядів капіталістичного світу. Був ініціатором масштабної допомоги визв. силам в Азії, зокрема в Китаї. У 1930-ті рішуче виступав проти фашизму, політики підготовки до нової світової війни, за створення системи *колективної безпеки* проти *агресора*. Вичерпавши можливості заключення взаємозобов'язуючих домовленостей з Британією й Францією, рад. дипломатія, із санкції С., пішла на підписання в серпні—вересні 1939 угод із Німеччиною (див.: *Німецько-радянський пакт про ненапад 1939; Німецько-радянський договір про дружбу і кордони 1939*). Реалізація згаданих домовленостей привела до важливих кроків на шляху досягнення укр. соборності: восени 1939 до УРСР було приєднано зах.-укр. землі, що за *Ризьким мирним договором 1921* входили до складу Польщі, а влітку 1940 — Півн. Буковину, Придунайські землі та етнічно-укр. райони Бессарабії, що були повернуті Румунією на ультимативну вимогу СРСР. З нападом нацистської Німеччини на Радянський Союз 30.06.1941 був призначений Президією Верховної Ради СРСР, ЦК ВКП(б) і Радою Народних Комісарів СРСР Головою Державного комітету оборони, в руках якого зосереджувалася вся повнота влади в д-ві, вирішувались всі кардинальні питання відсічі гітлерівській Німеччині та її сателітам. Виступив діяльним учасником створення *антигітлерівської коаліції*, в ході листування, прямих контактів з Ф. *Рузвельтом*, В. *Черчіллем*, а також на *Тегеранській конференції 1945, Кримській (Ялтинській) конференції 1945* та *Потсдамській конференції 1945* твердо відстоював інтереси рад. країни, домагався якнайшвидшого відкриття Другого фронту в Зах. Європі, принципово захищав справедливість зах. кордону СРСР, зокрема України. Координованими зусиллями країн антигітлерівської коаліції (основний тягар ліг на плечі народів СРСР) вдалося врятувати людство, всю цивілізацію від страшного ворога, домогтися розгрому нацизму. Будучи одним з архітекторів післявоєнного устрою світу, стояв біля витоків створення *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, зробив вагомий особистий внесок у те, що співзасновниками орг-ції міжнар. співтовариства стали Українська та Білоруська РСР. Водночас, скориставшись присутністю в країнах Центр.-Схід. Європи Червоної армії, яка визволяла сусідні народи від нацизму, чимало зробив для трансформації тогочасних нац.-демокр. режимів у рев.-соціалістичні. Займаючи тверду, часом неприступну позицію в стосунках із Західним світом, жорстко відповідав на всі виклики останнього, ефективно сприяючи. зокрема, форсованому створенню атомної та ядерної зброї. Чим далі людство втягувалося в *«холодну війну»*, яка склала цілу епоху, її виснажливий характер згубно відбився на всьому екон. розвитку СРСР, призвів до негативних трансформацій практично у всіх сферах життя рад. суспільства. Політ. спадкоємцям С. довелося докласти чимало зусиль, щоб разом із представниками інших провідних д-в, які несуть свою чималу міру відповідальності за гонку озброєнь, зняти гострі суперечності в міждерж. стосунках, домогтися розрядки міжнар. напруженості.

В. Ф. Солдатенко

Сталого розвитку концепція (Sustainable Development Concept) — сучасна модель загальнопланетарного соціально-економічного розвитку, що базується на інтегруванні й балансі господарських, соціальних, екологічних, інституційних та інноваційно-технологічних компонентів, здатних максимізувати добробут людини на сучасному етапі без ускладнення можливостей для майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Сталий (стійкий) розвиток містить у собі дві ключові концепції: концепцію потреб, зокрема найбідніщої частини світу, задоволення яких набуває пріоритетного характеру, та ідею застосування державних обмежень на технологічні й соціальні організації, що забезпечують потенціал довкілля для нинішнього та майбутніх поколінь. З формального погляду стійкий розвиток розглядається як гармонізація відносин трьох структурних підсистем цивілізованого світу: соціуму (стосується відносин між природою та людиною, передбачає підвищення добробуту, полегшення доступу до основних соціальних служб, розвиток громадянського суспільства, повагу до прав і свобод людини, національної специфіки), економіки (максимізація добробуту суспільства та кожного його члена шляхом оптимального й ефективного використання природних та інтелектуальних ресурсів); довкілля (збереження фізичної та біологічної ресурсної бази й екосистеми світу). Загальноприйнятими показниками сталого розвитку є: тривалість життя людини, стан здоров'я; відхилення стану довкілля від норм; рівень знань та освітніх навичок; ВВП на душу населення; рівень зайнятості; ступінь реалізації прав людини; ступінь природоємності господарства; ступінь порушення екосистем унаслідок господарської діяльності. Система індикаторів сталого розвитку містить близько 130 індикаторів та 6 основних аспектів, серед яких: політично-правовий аспект (передбачає конституційну владу; правову державу; розгалужену систему інституцій, норм і правил, що визначаються та дотримуються громадянами в повсякденній діяльності); економічний (оптимальне поєднання державної, корпоративної, приватної та муніципальної власності, наявність сукупності ринків товарів і послуг, капіталів, цінних паперів, нерухомості та землі, технологій і робочої сили, конкурентного середовища й засобів стимулювання суспільно корисної діяльності); екологічний аспект (здійснення теоретичних досліджень і розробка практичних методів ефективного використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки ноосферного розвитку; розгортання маловідходних і безвідходних технологій, впровадження біотехнологій, поступовий перехід від енергетики органічного палива до альтернатив-

ної енергетики, удосконалення правових, економічних й адміністративних методів охорони довкілля; формування умов для збереження видового різноманіття біосфери); соціальний аспект (увага до дітей та людей похилого віку, створення широкої загальнодержавної системи освіти для всіх категорій громадян, перепідготовка й підвищення кваліфікації кадрів, особливо в економічній та екологічній сферах); міжнародний аспект декларує принципи *міжнародного права* у сфері *міжнародних відносин* (боротьби за мир, запобігання новій світовій війні та *конфліктам міжнародним*, розвиток всебічного співробітництва, широкої кооперації між країнами та народами в різноманітних галузях економіки, науки й техніки, надання фінансової та технічної допомоги країнам, що розвиваються); інформаційний аспект (матеріалізація досягнень науки, широка інформатизація суспільства, масове застосування електронних засобів зв'язку та обміну інформацією, надання пріоритету інформаційним ресурсам над речовинно-енергетичними).

У міжнародних документах концепція сталого (стійкого) розвитку вперше з'явилась у 1980-х у межах діяльності Комісії *ООН* під керівництвом Прем'єр-міністра Норвегії Г. Х. Брунтланд у підсумковому документі комісії під назвою «Наше спільне майбутнє». Питанням сталого розвитку була присвячена Всесвітня конференція ООН з довкілля та розвитку, яка відбулась у Ріо-де-Жанейро (Бразилія) 1992, де на основі напрацювань Комісії Г. Х. Брунтланд розроблено і схвалено широку стратегію дій «Порядок денний на XXI століття», що відображає глобальний консенсус і прийняття на найвищому рівні політичних зобов'язань щодо співробітництва з питань розвитку та питань довкілля. Розвинені країни підтвердили своє зобов'язання досягти визнаного ними цільового показника ООН для офіційної допомоги в розвитку, що складає 0,7 % ВВП. Основині пріоритети сталого розвитку України виходять із системи загальнолюдських цінностей та необхідності формування загальнопланетарної ноосферної цивілізації (впровадження науково-технологічних інновацій та опанування інноваційного шляху розвитку як головного чинника сталого економічного розвитку; здійснення активної аграрної політики; скоординовані кроки на поліпшення охорони здоров'я населення, зниження смертності та збільшення тривалості життя; зміцнення позицій середнього класу; гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів і радіаційного захисту населення й довкілля, зведення до мінімуму негативного впливу наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; поліпшення екологічного стану річок України, зокрема басейну Дніпра та якості питної води; стабілізацію та поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону; запобігання забрудненню Чорного та Азовського морів і поліпшення їхнього екологічного стану; збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, розвиток природно-заповідної справи; інтеграція в європейські структури та світову економічну систему та ін.).

Літ.: Актуальные проблемы устойчивого развития / Под ред. И. В. Недина, Е. И. Судина. — К.: «Знание», 2003.; Бадрак А., Шостак Л. Цели и приоритеты устойчивого развития Украины // Экономика Украины. — 2002. — № 10; Білорус О., Мацейко Ю. Імперативи сталого розвитку в епоху глобалізації // Економічний часопис — XXI. — 2002. — № 3.; Данилишин Б. М. , Шостак Л. Б. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений. — К.: СОПС України НАНУ, 1999; Indicators of Sustainable Development: Guidelines and Methodologies. — New York: UN, 2001; Johannesburg Summit 2002 — World Summit on Sustainable Development, 2–11.09.2002, United Nations.

В. В. Батрименко

Стамбульська декларація 1992 про започаткування Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС), ухвалена 25.06.1992 на *саміті* глав держав та урядів Албанії, Азербайджану, Болгарії, Вірменії, Греції, Грузії, Молдови, Росії, Румунії, Туреччини та України. ЧЕС як регіональна ініціатива започатковувалась д-вами, що ухвалили С. д., для сприяння активізації багатостороннього співробітництва в різних сферах у регіоні Чорного моря, просування європ. інтеграції та вдосконалення заг.-європ. інтеграційних структур, розвитку ринкової економіки і демокр. суспільства в д-вах регіону. Оскільки розгортання збройних конфліктів на території окремих учасників ЧЕС (Азербайджан, Грузія, Молдова) та можливості їхньої подальшої ескалації загрожували миру і стабільності в усьому Чорноморському регіоні, д-ви наголошували на необхідності спільно сприяти в рамках нової регіональної ініціативи мирному врегулюванню суперечок у відповідності до принципів НБСЄ, а також протистояти поширенню насильства, беззаконня та терористичної діяльності в регіоні Чорного моря.

В. Ю. Константинов

Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 проходив 18–19.11.1999 в Стамбулі (Туреччина). У ході його роботи були прийняті док-ти, які мали етапне значення для розв'язання проблем у сфері безпеки: Хартія європ. безпеки (яка фактично завершила 5-річну роботу *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)* над моделлю заг. і всеохоплюючої безпеки для Європи XXI ст.), Угода про адаптацію *Договору про звичайні збройні сили в Європі 1990,* оновлений *Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки* (редакція 1994). Хартія європ. безпеки визначила метою співтовариства в рамках ОБСЄ формування в Європ. регіоні єдиного і неподільного простору безпеки, в якому не буде роз'єднувальних ліній та зон із різними рівнями безпеки, безпека кожної з держав-членів невід'ємно пов'язується з безпекою усіх інших д-в як частина єдиного цілого, в усіх вимірах безпеки — військ.-політичному, людському та економічному. Держави-члени ОБСЄ підтвердили відданість *міжнародного права принципам,* зокрема, *мирного вирішення міжнародних спорів принципу,* висловилися за недопущення використання в міждер. відносинах загрози силою або її застосування проти територ. цілісності, *суверенітету* та політ. незалежності будь-якої д-ви і зобов'язалися в разі такого випадку оперативно на них реагувати. Було також схвалено Декларацію саміту, в якій наголошувалось на необхідності більш активного залучення механізмів ОБСЄ до стабілізації ситуації в таких регіонах світу, як Косово, Боснія та Герцеговина, Хорватія, Албанія, Грузія, Придністров'я, Нагірний Карабах, Чечня. Прийнятий самітом Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки 1999 передбачав розширений комплекс заходів у військ.-політ. галузі, при проведенні військ. навчань та ін. Утім, у процесі переговорів не вдалося дійти згоди щодо включення до оновленого Віденського док-та положень, які передбачали поширення заходів довіри на військ. інфраструктуру, військ.-мор. діяльність тощо. В Угоді про адаптацію Договору про звичайні збройні сили в Європі скасовувалася блокова структура док-та, визначалися індивід. зобов'язання д-в щодо дотримання встановлених рівнів озброєнь, розширювався обмін інформацією про збройні сили, вдосконалювався інспекційний режим. Були істотно переглянуті т. зв. «флангові обмеження» на рівні озброєнь д-в (так Україна, значна територія якої — Крим, Запорізька, Миколаївська, Херсонська обл. — раніше підпадала під обмеження, тепер майже повністю, за виключенням Одеської обл., звільнялася від них). В Угоді про адаптацію також відзначалося, що розміщення інозем. озброєнь на території д-ви може здійснюватися лише за умови вільного виявлення її згоди.

І. О. Мінгазутдінов

Станік Сюзанна Романівна (27.09.1954, Львів, УРСР) — укр. держ. діяч, юрист. У 1977 закінчила юрид. ф-т Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; кандидат юрид. наук. У 1978–94 — займала відповідальні посади в органах виконавчої влади Львівської області, апараті КМ України; в лютому 1994 — вересні 1996 — заст. міністра юстиції України; в 1996–97 — міністр України у справах сім'ї та молоді; в серпні 1997 — травні 2002 — міністр юстиції України. Призначалася представником України у Виконавчій раді *Дитячого фонду ООН* (1997); чл. Європейської комісії «За демократію через право» (2001); в грудні 2001 — вересні 2003 — Постійний представник України при *Раді Європи.* У вересні 2003 — березні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Швейцарській Конфедерації. 25.03.2004–29.04.2010 — суддя Конституційного Суду України. Має почесне звання заслужений юрист України (1998), нагороджена орденом княгині Ольги III ст. (1998) і орденом «За заслуги» III ст. (2004).

В. М. Матвієнко

«Старий союз» 1295 (Auld Alliance) — військово-політичний, а також культурний альянс середньовічних Франції та Шотландії, спрямований, у першу чергу, на стримування зовнішньополітичних амбіцій Англії. Союз було оформлено 1295 королями Філіппом Красивим та Іоанном Балліолем і проіснував 265 років. Первинно союз був спрямо-

ваний на стримування завойовницьких прагнень англійського короля Едуарда I Довгоногого. Упродовж *Столітньої війни 1337–1453* Англія становила однакову загрозу для Франції та Шотландії, тому союзні відносини за традицією оновлювались під час зміни монархів в обох країнах. Уряди Франції, Шотландії та Норвегії координували свої дії проти Англії й до офіційного оформлення союзних відносин. Коли 1173 року проти англійського короля Генріха Плантагенета зі зброєю в руках виступили його дружина і троє синів, Франція та Шотландія обмінялись *посольствами*, що надавали підтримку повстанцям.

Після розгрому французів у битві під Кресі (1346) на їхнє прохання шотландський король Давид II поспіхом вторгся в межі Англії, щоб відтягнути сили англійців з континенту. Однак під Невіллс-Кроссом він зазнав поразки й потрапив у полон до англійців. У 1421 спільні франко-шотландські сили здобули перемогу над англійцями в битві під Боже. Під час знаменитої облоги Орлеана на боці французів також бились шотландці. Битва під Флодденом була приурочена до чергового загострення англо-французьких відносин. Незважаючи на шлюб французького короля Франциска II та шотландської королеви Марії Стюарт, інтереси Франції та Шотландії до сер. XVI ст. стали об'єктивно розбігатись. Шотландська Реформація виявилась набагато успішнішою за французьку. У Франції розгорались війни католицького уряду з протестантською меншістю, у той час більшість населення Шотландії, навпаки, складали протестанти. У 1560 Англія та Шотландія уклали Единбурзьку угоду, за якою на зміну профранцузькій орієнтації шотландського уряду приходила проанглійська. Після сходження на англійський престол 1603 династії Стюартів обидві держави поєднались в особистій *унії*. Раніше цієї дати шотландська корона кілька разів спрямовувала невеликі загони на допомогу французьким гугенотам в їхній боротьбі з королівською владою під час Французьких релігійних війн. У XVIII ст. у зв'язку з якобітськими повстаннями Франція неофіційно відновила стосунки із сепаратистсько налаштованою частиною шотландського дворянства, а шотландська варта охороняла покої французького короля із Середньовіччя й до зречення останнього з Бурбонів у 1830.

С. О. Божко

Старосольський Володимир Якимович (8.01.1878, Ярослав, нині Підкарпатського воєводства Польської Республіки — 25.02.1942, м. Маріїнськ, нині Кемеровської області РФ) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, соціолог. Нар. у сім'ї бургомістра; закінчив юрид. ф-т Львівського ун-ту, доктор права (1903); стажувався в ун-тах Берліна, Відня, Гейдельберга, Граца, Кракова. Брав активну участь в укр. студ. русі, співзасновник об'єднання «Молода Україна» (1899) і редактор його часопису (1900–03), з 1903 — чл. УСДП Галичини, допомагав Закордонному комітету РУП у Львові; 1913 став співзасновником і першим головою товариства «Січові стрільці». Під час *Першої світової війни* — чл. Головної Української Ради і Бойової Управи УСС, її постійний представник при Легіоні УСС; у жовтні 1918 увійшов від УСДП до Української Національної Ради у Львові й узяв участь у підготовці повстання 1.11.1918 та проголошенні ЗУНР; під час *українсько-польської війни 1918–19* був ув'язнений у польському таборі для військовополонених під Краковом, визволений через Міжнародний Червоний Хрест і переданий урядові УНР, призначений товаришем мін. зак. справ В. *Темницького*. З грудня 1919 працював проф. Кам'янець-Подільського ун-ту, 1920 емігрував до Відня і викладав право в Укр. соціол. ін-ті, з січня 1921 — проф. права в УВУ та Укр. госп. академії в Подєбрадах (ЧСР). 1928 повернувся до Львова, де започаткував адвокатську практику, виступав на судових процесах проти учасників укр. нац.-визв. руху, входив до адвокатської палати у Варшаві; 1929 відновив діяльність УСДП і 1937 став її головою. Після приєднання Зах. України до СРСР недовгий час був проф. юриспруденції Львівського ун-ту ім. І. Франка, але в грудні 1939 заарештований НКВС УСРР і 25.10.1940 засуджений до 8 років позбавлення волі за звинуваченням у «підривній діяльності проти радянської влади».

Твори: «Причинки до теорії соціології» (1904), «Національний та соціальний момент в українській історії» (1915), «Теорія нації» (1922), «Держава і політичне право» (1923–25), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «До питання про форми держави» (1925).

В. І. Головченко

Старшинство дипломатичне — одне з найбільш важливих правил *дипломатичного протоколу*. Розрізняють старшинство між главами *дипломатичних представництв;* старшинство дипломатів конкретного дип. представництва; колективне старшинство *дипломатичного корпусу*, що запрошений на публічні заходи; старшинство між дип. представниками і представниками влади країни перебування тощо. Серед кожного класу глав дип. представництв залежно від місцевої практики С. д. визначається датою вручення дип. представником вірчих грамот чи датою приїзду до країни перебування (див.: *Дипломатичні класи*). С. д. *тимчасових повірених у справах* визначається класом дип. представника, якого вони заміщають, і датою повідомлення про вступ на посаду. У ряді католицьких країн *нунцій* за традицією має С. д. перед іншими послами незалежно від дати свого приїзду і вручення вірчих грамот (у таких країнах він завжди є *дуаєном* дип. корпусу). С. д. членів дип. персоналу конкретного дип. представництва визначається правилами акредитуючої д-ви, згідно з дип. посадами і рангами (див.: *Дипломатичні посади, дипломатичні ранги*). Дип. корпусу при запрошенні на офіц. публічні заходи, церемонії тощо надаються почесні місця поблизу *глави держави* чи *глави уряду*, який присутній на цьому заході чи церемонії; при цьому має поважатися єдність дип. корпусу, а тому *послів, посланників* та *повірених у справах* не розділяють (не розміщують у різних місцях). Щодо старшинства між дип. представниками і представниками влади країни перебування, то у світовій дип. практиці існує правило, відповідно до якого інозем. посли як представники своїх д-в на протокольних заходах слідують безпосередньо за главою д-ви перебування; за традицією міжнар. ввічливості інозем. посли добровільно поступаються місцем главі уряду та мін. зак. справ.

В. М. Матвієнко

Статі (Stati) Сержіу (7.09.1961) — молдовський державний і політичний діяч, *дипломат*. Працював радником у Посольстві Молдови в Україні, згодом був заступником міністра закордонних справ Молдови; працював в апараті Президента Молдови В. *Вороніна*. В 2005–09 — депутат парламенту Молдови за списками Комуністичної партії, голова парламентської комісії з питань зовнішньої політики і євроінтеграції; водночас 1.09.2005–16.04.2007 — член молдовської делегації в *Парламентській Асамблеї Ради Європи*, 2006–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Молдови в Україні.

А. П. Сапсай

Статус-кво (з лат. status quo) — існуюче або таке, що існувало в певний момент, фактичне або прав. положення. Відновити статус-кво — повернутися до положення, яке існувало до змін, що відбулися.

Т. І. Шинкаренко

Статут — *договір міжнародний багатосторонній* про засади діяльності будь-якого міжнар. органу. С. міжнар. органу визначає мету цього органу, його структуру і функції (напр., *Римський Статут Міжнародного кримінального суду* 1998).

О. В. Задорожній

Статут ООН — документ, що визначає цілі, мету, принципи, членство, структуру, форми і порядок діяльності *Організації Об'єднаних Націй* (ООН) та її головних органів. Основи проекту Статуту були розроблені на конференції в Думбартон-Оксі (США) представниками США, СРСР, Великої Британії і Китаю (21.08–7.10.1944). Остаточний текст Статуту був підписаний 26.06.1945 на *Сан-Франциській конференції 1945* і набув чинності 24.10.1945 після ратифікації його СРСР, США, Великою Британією, Францією, Китаєм та більшістю інших д-в, що його підписали. Документ складається з преамбули, 19 глав і 111 статей; його складовою частиною є Статут Міжнародного Суду. За своєю сутністю С. ООН є *договором міжнародним багатостороннім*, що відіграє роль конституції ООН, яка проголосила цілі і принципи орг-ції, передбачила створення 6 головних органів і визначила їх функції та повноваження. Статут накреслив шляхи і методи б-би проти воєн, принципи мирного врегулювання *конфліктів міжнародних*, сприяння міжнар. співробітництву в екон., соц. та інших сферах. Проголосивши норми та ідеї розвитку світового суспільства, він заклав прав. основи *міжнародних відносин* після *Другої світової війни*. Цілі і завдання Організації викладені в Преамбулі і ст. 1 Статуту. Першорядна мета ООН — підтримання міжнар. миру і безпеки. Засоби для досягнення цієї мети включають мирне

врегулювання спорів та колективні дії для запобігання і усунення загроз миру або актів агресії. Головну відповідальність за підтримання миру несе *Рада Безпеки ООН*, яка ділить цю функцію з *Генеральною Асамблеєю ООН* і *Міжнародним Судом ООН*. Гл. VI присвячена методам мирного врегулювання конфліктів, а гл. VII передбачає заходи в більш складних ситуаціях, пов'язаних з агресивними діями. Друга найважливіша мета ООН — сприяння міжнар. екон. та соц. співробітництву. Головним органом по втіленню в життя цієї мети Статут визначає *Економічну і Соціальну Раду ООН (ЕКОСОР)*. Третя мета Організації — сприяння поважанню прав людини, покладена на ГА ООН та ЕКОСОР. У Статуті проголошені також такі цілі як розвиток дружніх відносин між націями, гармонізація їхніх дій для досягнення поставлених перед ООН завдань, зміцнення міжнар. миру, толерантність, добросусідство, забезпечення справедливості і поважання *міжнародного права*. У ст. 2 Статуту сформульовані принципи, якими повинні керуватися ООН та її члени для досягнення поставлених цілей: суверенна рівність всіх членів Організації; добросовісне виконання зобов'язань, взятих на себе за Статутом; розв'язання *спорів міжнародних* мирними засобами; утримання в міжнар. відносинах від загрози силою або її застосування як проти територ. недоторканності або політ. незалежності будь-якої д-ви, так і будь-яким ін. ч., несумісним з цілями ООН; надання Організації всілякої допомоги у всіх її діях на основі Статуту й утримання від надання допомоги будь-якій д-ві, проти якої ООН застосовує дії превентивного або примусового характеру; забезпечення Організацією аби д-ви, які не є її членами, діяли у відповідності з принципами ООН; невтручання ООН у справи, які за своєю сутністю входять до внутр. компетенції будь-якої д-ви. Крім цих головних принципів, викладених в ст. 2, у Статуті є і ряд інших положень, які можуть бути віднесені до основоположних норм. Так, захист *прав людини* може розглядатися і як мета, і як принцип діяльності ООН. Це стосується і положення про «право на індивідуальну або колективну самооборону» (ст. 51). Характер принципу мають положення щодо стосунків регіональних орг-цій з ООН (ст. 52–54); зокрема положення про те, що ніякі примусові дії не застосовуються регіональними орг-ціями без повноважень від РБ ООН, про реєстрацію дог-рів і регіональних угод *Секретаріатом ООН* (ст. 102). Принципове значення має положення, згідно з яким, зобов'язання по Статуту мають перевагу над зобов'язаннями по будь-якій іншій міжнар. угоді (ст. 103). Статут визначає шість головних органів ООН: ГА ООН, РБ ООН, ЕКОСОР, Рада з опіки, Секретаріат і Міжнародний Суд. Рада з опіки була утворена з метою сприяння населенню її *підопічних територій* у розвитку самоврядування або в напрямку до незалежності. Після одержання незалежності 1.10.1994 останньою підопічною територією — Палау (тихоокеанські острови, що управлялися США) Рада з опіки вичерпала свої функції і повноваження. У гл. II Статуту викладені умови членства в Організації. Фундаторами ООН є д-ви, які, взяли участь у конференції в Сан-Франциско по створенню міжнар. орг-ції або раніше підписали *Декларацію Об'єднаних Націй* від 1.01.1942, а також підписали і ратифікували Статут ООН. Членом ООН може стати будь-яка миролюбна д-ва, яка бере на себе зобов'язання за Статутом. Прийняття в члени Організації відбувається постановою ГА ООН за рекомендації РБ ООН. У такому ж порядку можливе призупинення прав повноважень д-ви, якщо проти неї були застосовані РБ ООН заходи превентивного або примусового характеру. Член Організації, який систематично порушує принципи Статуту, може бути виключений з ООН рішенням ГА ООН за рекомендацією РБ ООН. Для внесення поправок до Статуту необхідно, щоб вони були прийняті 2/3 членів Організації, включаючи всіх постійних членів РБ ООН, зокрема, положення про те, що ніякі примусові дії не застосовуються регіональними орг-ціями без повноважень від РБ ООН. Для скликання ГА ООН з метою перегляду Статуту необхідно 2/3 голосів членів Асамблеї і голоси будь-яких 9 членів Ради Безпеки. За час існування ООН були ухвалені поправки, що стосувалися РБ та ЕКОСОР: у 1963 були ухвалені і в 1965 набрали чинності поправки про збільшення кількості членів РБ з 11 до 15, а ЕКОСОР — з 18 до 27; у 1971 була ухвалена і в 1973 набрала чинності поправка про збільшення кількості членів ЕКОСОР з 27 до 54. Істор. зміни, що відбувалися у світі після утворення ООН, правомірно породжували полеміку навколо проблем адаптації Статуту до нових реалій. Одним із найбільш гострих питань було «право вето» в РБ ООН і адекватне представлення в ній країн, що розвиваються. Проблема реформування РБ ООН виявилася найскладнішою в процесі оновлення ООН в умовах викликів XXI ст. Домінує розуміння щодо необхідності реформування ООН і перегляду окремих положень Статуту, які були сформульовані в сер. XX ст. Однак, на думку переважної більшості фахівців, ідеї і принципи Статуту у своїй основі витримали випробування часом, проявили гнучкість і корисність у складних умовах *«холодної війни»*, відіграли і відіграють позитивну роль у підтриманні правопорядку у світі і в сприянні прогресу.

В. С. Бруз

Стебницький Петро Януарійович (25.11.1862, с. Гореничі Київ. повіту, Російська імперія — 4.03.1923, Київ, УСРР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Нар. у сім'ї священика. Закінчив фізико-математичний ф-т Ун-ту Св. Володимира в Києві (1886). Працював у Петербурзі в мін-ві фінансів і Торгово-телеграфному агентстві, писав на екон. теми у «Вестнике финансов», «Торгово-промышленной газете», «Русском экономическом обозрении»; очолював петерб. укр. громаду і місцевий осередок Товариства укр. поступовців; очолив «Благодійне товариство загальнокорисних і дешевих книг» (1908), що випустило повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка і двотомник «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1914–15). Після Лютневої рев-ції 1917 виступив співзасновником петроградської Української нац. ради; разом з О. *Лотоцьким* підготував для Тимчасового уряду записку про нагальну потребу задоволення нац. інтересів укр. народу, що обговорювалася 17 і 23.03.1917 під час зустрічі з прем'єр-міністром Г. Львовим; 15.07.1917 затверджений Малою радою на посаду представника (комісара) Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді, доклав зусиль для урегулювання конфліктних ситуацій між обома центрами влади. Переїхавши в травні 1918 до Києва, вступив до УПСФ і був кооптований до її Головного комітету; був призначений секр. адмін. суду Державного Сенату; 10.08.1918 змінив І. *Кістяківського* як заст. голови делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918;* 19.10–14.11.1918 — міністр освіти Української Держави. Після встановлення більшовицької влади в лютому 1919 був заарештований, але на клопотання керівництва Української академії наук незабаром звільнений, працював у постійній Комісії для складання біографічного словника діячів України (у серпні 1920—січні 1921 очолював її).

Твори: «Під стелями Думи» (1907), «Українська справа» (1917), «Україна і українці» (1917), «Поміж двох революцій: нариси політичного життя за рр. 1907–1918» (1918), «Борис Грінченко» (1920).

В. І. Головченко

Стевіле (Stevile) Іон (9.10.1958) — молдовський державний і політичний діяч, історик, *дипломат*; закінчив історичний факультет Молдовського державного університету і докторантуру Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. В 1992–96 — директор по Європі і Північній Америці МЗС Молдови; 1996–99 — міністр-радник посольства Молдови в Королівстві Бельгія; в 1999 — заступник глави Місії Посольства Молдови в Україні; в 1999–2001 — директор з питань європейської безпеки та військово-політичний радник міністра закордонних справ, генеральний директор з питань міжнародної безпеки; 2001–04 — заступник міністра закордонних справ; 2006–09 — заступник міністра реінтеграції Республіки Молдова. В 2009–10 — начальник Управління з питань реінтеграції Державної канцелярії Молдови. З 27.08.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Молдови в Україні, водночас із 18.03.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Молдови в Туркменістані за сумісництвом, із 29.11.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Молдови в Узбекистані за сумісництвом.

А. П. Сапсай

Степанов Валерій Анатолійович (14.05.1958, Одесса, УРСР) — український *дипломат*; Освіта — Московський державний інститут міжнародних відносин МЗС СРСР (1980), *Дипломатична академія України при МЗС України* (отримав ступінь кандидата історичних наук у 2008). Працював *Генеральним консулом* України у Мюнхені (ФРН); за-

ступником керівника Головного управління міжнародних відносин Адміністрації Президента України. З 11.11.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Швеція.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Стеттініус (Stettinius) Едуард Рейлі-молодший (22.10.1900, Чикаго, США — 31.10.1949, Гринвіч, шт. Коннектикут, США) — амер. держ. діяч, підприємець і *дипломат*. Нар. у сім'ї крупного бізнесмена. Закінчив Вірджинський ун-т (Шарлоттсвілль, 1924). З 1924 — на керівних посадах у компанії «Дженерал моторс», у 1931–34 — віцепрезидент «Дженерал моторс»; з 1934 працював у «Юнайтед Стейтс стіл корпорейшн», у 1938–40 — голова правління корпорації, водночас у 1939 очолив Національне управління воєнних ресурсів. У 1940 перейшов на держ. службу як радник Ради нац. оборони США, в 1941–43 — спец. помічник Президента США, керівник програми *ленд-лізу;* 1943–44 — заст. *державного секретаря США*; 1944–45 — державний секретар США, очолював делегації США на *Думбартон-Окс конференції 1944,* Міжамериканській конференції з питань війни і миру 1945, *Сан-Франциській конференції 1945,* брав участь у роботі *Кримської (Ялтинської) конференції 1945,* обстоював курс на продовження і зміцнення амер.-рад. співпраці по завершенні *Другої світової війни.* У 1945–46 — Постійний представник США при ООН і у *Раді Безпеки ООН;* з 1946 — ректор Вірджинського ун-ту.

В. І. Головченко

Стефанів Гнат (2.05.1885, с. Торопівці, нині — Городенківського р-ну Івано-Франківської обл., Україна — 21.06.1949, м. Регенсбург, Баварія, Німеччина) — укр. військ. діяч. Закінчив городенківську гімназію і цісарську кадетську школу у Львові (1905). Служив на молодших офіцерських посадах у територ. полках австр. армії, капітан; у 1915 потрапив у рос. полон; по поверненні в листопаді 1918 сформував у Золочеві добровольчий загін і очолив військ. округ; 11.11–10.12.1918 — командувач Галицькою армією в боях за Львів, полковник. У січні 1919 перейшов на службу до Республіканської армії УНР, командував піхотним полком, резервною бригадою на більшовицькому фронті, на чолі 3-го кінного полку Окремої кінної дивізії взяв участь у Першому зимовому поході армії УНР 6.12.1919–6.05.1920; потім відповідав за тил Республіканської армії. У серпні 1920 з бригадою генерал-хорунжого А. Кравса відступив до Закарпаття і був призначений *військовим аташе* ЗУНР у ЧСР із місцем перебування в Ужгороді (до 1923); до 1939 мешкав у Карпатській Україні, потім — у Відні й Німеччині.

Твори: «За Львів» («Український Скиталець», 1923, Ч. 21–22).

В. І. Головченко

Стецько (дівоче прізвище — Музика) Ярослава Йосипівна (14.05.1920, с. Романівна, нині — Теребовлянського р-ну Тернопільської обл., Україна — 12.03.2003, Мюнхен, ФРН) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчила теребовлянську гімназію і гуманітарний ліцей, навчалась у Львівському політехн. ін-ті (1941–43) і на правничому відділі Мюнхенського ун-ту (1944–46), магістр політ. наук. У 1938 вступила в ОУН, 1940–41 працювала сільським вчителем; навесні 1943 була заарештована у Львові німцями, після звільнення 1944 за дорученням ОУН емігрувала до Мюнхена, де після завершення освіти працювала в структурах Закордонних частин ОУН і *Антибільшовицького блоку народів* (АБН, заснований з ініціативи ОУН-Б 1943), очоливши його пресове бюро; в 1946 одружилася з членом бюро Проводу ОУН-Б Ярославом Стецьком; в 1947–91 — редактор «ABN-Correspondens» і щоквартальника «Ukrainian Review», була організатором Європ. ради за свободу і численних її конференцій. З 1968 — чл. проводу ОУН-Б і керівник сектору *зовнішньої політики*; на зустрічах з лідерами ряду д-в (Дж. *Картером,* Р. *Рейганом, Чан Кайші,* Ф. *Маркосом* та ін.) пропагувала і відстоювала ідею укр. самостійності; після смерті чоловіка 1986 очолила АБН, у липні 1991 — провід ОУН-Б (до листопада 2000). У 1992 повернулася в Україну, на базі ОУН-Б створила і очолила Конгрес укр. націоналістів; найстарший народний депутат ВР України 2–4 скликань і чл. *Комітету Верховної Ради України у закордонних справах,* у ВР України 3-го скликання очолювала фракцію «Реформи-Конгрес»; нагороджена орденом княгині Ольги III ст. (2000).

В. І. Головченко

Стіккер (Stikker) Дірк (5.02.1897, м. Вінсхотен, провінція Гронінген, Королівство Нідерланди — 23.12.1979, м. Вассенаар, провінція Південна Голландія, Королівство Нідерланди) — нідерландський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т ун-ту Гронінгена. У 1922–48 працював у банківській сфері, займався підприємницькою діяльністю; в 1946 заснував і очолив впливову ліберальну Народну партію за свободу і демократію, від якої був обраний до Першої палати Генеральних штатів Нідерландів (сенату). У 1948–52 — мін. зак. справ Королівства Нідерландів, у серпні—листопаді 1949 представляв його на Гаазькій конференції «круглого столу» під егідою *Організації Об'єднаних Націй (ООН),* що мала визначити статус Індонезії та Нідерландських Антильських о-вів й увінчалися передачею Амстердамом 27.12.1949 *суверенітету* над територією колишньої Нідерландської Індії Об'єднаним Штатам Індонезії; 1950 призначений політ. координатором створеної для реалізації *Маршалла плану* Орг-ції європ. екон. співробітництва і невдовзі очолив її. В 1952–58 — *посол* Королівства Нідерландів у Великій Британії, 1958–61 — посол Нідерландів в Ісландії, водночас — постійний представник Нідерландів у Північноатлантичній Раді. 21.04.1961–1.08.1964 — Ген. секретар *НАТО*.

В. І. Головченко

Стілуелла місія — перебування генерала Дж. Стілуелла на посаді командуючого амер. збройними силами в Китаї 1942–44. США не визнавали *анексії* китайської території, здійсненої Японією з початку її агресії проти Китаю в 1937, про що було офіційно заявлено державним секретарем США К. *Халлом* у заяві від 26.11.1941 («Ультиматум Халла»). Після вступу США в *Другу світову війну* амер. керівництво активізувало військ. та екон. допомогу Китаю з метою спонукати останнього до активізації бойових дій проти Японії. 3.01.1942 *Чан Кайші* було призначено головнокомандувачем союзними військами на китайському театрі воєнних дій; його нач. штабу та командувачем амер. військами в Китаї став Стілуелл. Одночасно він мав наглядати над використанням цільової амер. допомоги за *ленд-лізом* для б-би з Японією. США підготували та озброїли бл. 30 китайських дивізій, але більшість з них була використана не проти японців, а проти сил Компартії Китаю. Незадоволення керівництва амер. військ. місії рівнем активності китайських сил у б-бі проти Японії призвела до конфлікту між Стілуеллом та Чан Кайші. Останній виступив з вимогою до США відкликати Стілуелла. Після *Уоллеса місії* до Китаю Стілуелла було замінено на генерала А. Ведемейера.

В. Ю. Константинов

Стімсон (Stimson) Генрі Льюїс (21.09.1867, Нью-Йорк, США — 20.10.1950, Лонг-Айленд, шт. Нью-Йорк, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив Єльський і Гарвардський ун-ти. Займався юрид. практикою в Нью-Йорку; в 1906–09 — прокурор півд. району шт. Нью-Йорк, 1910 невдало балотувався на губернатора штату від Республіканської партії; в 1911–13 — воєнний міністр; учасник *Першої світової війни,* полковник артилерії, по її закінченні поновив юрид. практику. У 1927 призначений спец. посланником Президента США в Нікарагуа для проведення переговорів щодо припинення громадян. війни між лібералами і консерваторами; після завершення місії того ж року призначений генерал-губернатором Філіппін, виступаючи проти надання островам незалежності, водночас здійснив лібералізацію окуп. режиму; в 1929–33 — *державний секретар США* у кабінеті Г. *Гувера,* очолював делегації США на *Лондонській конференції 1930* і Женевській конференції з роззброєння 1932–34. У 1932 виступив з декларацією про те, що США не визнають жодної ситуації чи угоди, які зашкодять їхнім договірним зобов'язанням, або будуть спричинені засобами, які суперечать *Бріана—Келлога пакту 1928,* тобто шляхом *агресії,* це застереження стосувалося наслідків япон. вторгнення в Маньчжурію і проголошення *Маньчжоу-Го;* наполягав на запровадженні *Лігою Націй санкцій міжнародних* проти Японії (див.: *Стімсона доктрина*). Поновивши 1933 юрид. практику, продовжував цікавитися міжнар. справами, був прихильником співпраці США з іншими країнами з метою б-би проти нацистської агресії, виступав проти ухвалення закону про нейтралітет США 1935; з 1938 — чл. Постійної палати Третейського суду; в 1940–45 — воєнний міністр США, ініціював рішення про використання ядерної зброї проти Японії.

Твори: «Американська політика в Нікарагуа» (1927), «Далекосхідна криза» (1936), «Активне служіння в мир і війну» (автобіографія, 1948).

В. І. Головченко

Стімсона доктрина — див.: *Літтона комісія.*

Стокгольмська декларація 1972 — Декларація принципів з навколишнього для людини середовища, ухвалена за результатами однойменної Конференції ООН, що проходила 5–16.06.1972 у м. Стокгольм (Швеція). Документ містить преамбулу і 26 принципів. Усі принципи Декларації згруповано в окремі теми: принципи 2, 3 і 5 присвячені збереженню відновлюваних і невідновлюваних природних ресурсів; принципи 4, 6, 7 і 26 — екологічним загрозам (захист видів фауни і флори, що перебувають під загрозою зникнення, токсичні речовини, забруднення морів, загроза зброї масового знищення), принципи 8–16 — питанням взаємозв'язку охорони навколишнього середовища і розвитку (з особливим акцентом на потреби країн, що розвиваються), принципи 17–20 — науково-технічним і гуманітарним питанням, принципи 21, 22 — питанням відповідальності, принципи 23–25 — питанням міжнародного співробітництва. Декларація проголосила право кожної людини на сприятливі умови життя у навколишньому середовищі (принцип 1), особливу відповідальність людини за збереження та розумне управління продуктами живої природи (принцип 4), суверенне право кожної держави розробляти свої власні ресурси відповідно до природоохоронної політики та відповідальність держав за забезпечення того, щоб діяльність в рамках їх юрисдикції або контролю не спричиняла шкоди довкіллю інших держав або районів за межами дії національної юрисдикції (принцип 21). Принцип 21 Стокгольмської декларації визнано звичаєвим принципом сучасного *міжнародного права*, що було задекларовано *Міжнародним Судом ООН* у Консультативному висновку у справі про законність застосування або загрози застосування ядерної зброї 1996. Вважається, що з моменту відкриття Стокгольмської конференції та проголошення Стокгольмської декларації розпочався новий етап у розвитку міжнародного права навколишнього середовища як окремої міжнародно-правової галузі.

М. О. Медведєва

Стокгольмська конвенція щодо стійких органічних забруднювачів 2001 — *договір міжнародний багатосторонній*, відкритий для підписання 22.05.2001 у Стокгольмі (Швеція); спрямований на забезпечення охорони здоров'я людей та навколишнього середовища від шкідливого впливу низки небезпечних високотоксичних хім. речовин, зокрема пестицидів, діоксинів, ДДТ. Конвенція спирається на принципи міжнар. співробітництва у сфері охорони навколишнього середовища та забезпечення екон. розвитку, визначені Декларацією Ріо-де-Жанейро та «Порядком денним 21», які було ухвалено *Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку* в 1992. Конвенція набула чинності 17.05.2004, ратифікована Україною 17.04.2007. У Конвенції визначаються хім. речовини та сполуки, що підлягають ліквідації (додаток А) й такі, вир-во та використання яких підлягають обмеженню, експорт або імпорт яких має бути припинений чи обмежений (додаток В). Сторони забов'язалися негайно вжити заходів, передбачених додатком В, спрямованих на скорочення сукупних викидів з антропогенних джерел хім. речовин з метою їх постійної мінімізації та, за можливості, повної ліквідації; передбачено механізми нагляду за такими викидами, розробки конкретних заходів із врегулювання та припинення таких викидів, попередження їх негативних наслідків для здоров'я людей та навколишнього середовища. Сторонами Конвенції погоджено заходи, спрямовані на врегулювання принципів зберігання небезпечних хім. речовин і відходів їх використання з метою забезпечення охорони навколишнього середовища та здоров'я людей. Конвенція визначила заходи, спрямовані на узгодження нац. програм і методик регулювання й оцінки небезпечних хім. речовин, а також передбачила механізми запобігання розробки та впровадження у вир-во нових хім. речовин, які можуть проявити визначені Конвенцією характеристики стійких хім. забруднювачів. Сторони погодились сприяти на нац. та міжнар. рівнях наук. дослідженням і розробкам для досягнення цілей Конвенції; розвинені країни надаватимуть необхідну техн. допомогу та наук.-техн. інформацію країнам, що розвиваються, та країнам із перехідною економікою для ефективного виконання останніми своїх забов'язань за Конвенцією, а також, за можливості, надавати країнам, що розвиваються, фінанс. допомогу для запровадження передбачених Конвенцією заходів. Сторони забов'язалися всіляко сприяти вільному обміну між сторонами всією інформацією, що стосується цілей Конвенції та забезпечує належний контроль за виконанням її положень.

Конвенцією передбачено контрольні механізми: оцінювання ефективності Конвенції та контроль за її виконанням здійснює Конференція сторін, поточну інформацію збирає та узагальнює Секретаріат Конвенції; сторони затверджують та подають на розгляд Конференції плани виконання умов Конвенції не пізніше двох років із часу набуття нею чинності для країни, надають Конференції всю необхідну інформацію про конкретні заходи з виконання Конвенції та про ефективність цих заходів з огляду на цілі Конвенції, Секретаріату — статистичні дані про обсяги вир-ва, імпорту й експорту небезпечних хім. речовин, за можливості — відомості про імпортерів та експортерів. Конвенція стала першим міжнар. дог-ром, метою якого є негайна заборонена або заборона в майбутньому цілого класу невійськових хім. речовин через їхній негативний вплив на стан здоров'я людини.

В. Ю. Константинов

Стокгольмська конференція із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі відбувалась 17.01.1984–19.09.1986 в Стокгольмі (Швеція) згідно з рішенням Мадридської зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ 1980–83. У ній взяли участь 33 європ. країни, а також США і Канада. Метою конференції було поетапне здійснення нових, ефективних і конкретних дій, спрямованих на розвиток і зміцнення взаємної довіри між державами-учасницями НБСЄ. Прикінцевий документ Стокгольмської конференції містив детально розроблений комплекс політ. та військ. заходів, спрямованих на зменшення загрози військ. протистояння в Європі. У док-ті визначалися принципи незастосування сили або погрози силою, правила попереднього повідомлення про певні види військ. діяльності, обмежувальні положення та механізми перевірки. Прикінцевий документ мав 4 додатки: про визначення зони застосування заходів довіри і безпеки (яка охопила всю територію Європи до Уральських гір та частину Півн. Атлантики); про дати набуття чинності домовленостями про обмін щорічними планами військ. діяльності та обмежувальних положень; про право кожної з держав-учасниць порушити будь-яке питання у відповідності з мандатом конференції на будь-якому її етапі слідом за Віденською зустріччю представників країн-учасниць НБСЄ (запланованої на 1986); про те, що інспекції на території будь-якої держави-учасниці не будуть здійснюватися союзними з нею д-вами.

І. О. Мінгазутдінов

Стокгольмська угода про співробітництво у сфері оборонних матеріалів 2000 — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний представниками Данії, Норвегії, Фінляндії та Швеції 25.09.2000 та 29.09.2000 у Стокгольмі (Швеція); набув чинності 7.11.2000. Сторони домовились про узгодження дій в екон., виробничій та наук.-техн. сферах з метою збільшення ефективності вир-ва й використання оборонних матеріалів і технологій та забезпечення їх нерозповсюдження на виконання відп. міжнар. угод. Сторони також погодились співробітничати у здійсненні експортних та імпортних операцій з оборонними матеріалами, в утилізації оборонних матеріалів і забезпеченні належного контролю за їх зберіганням та переробкою. Згідно зі С. у. передбачено створення наглядової групи експертів, яка відповідатиме за підготовку звітів про чотиристороннє співробітництво та їх подання на розгляд щорічної зустрічі міністрів оборони чотирьох країн.

С. П. Галака

Столітня війна 1337–1453 — *війна* між Францією та Англією; одна зі значних подій у середньовічній європ. історії. Причиною війни стали претензії Едуарда III Англійського на франц. корону та бажання Англії встановити контроль над фламандськими містами. Після смерті в 1314 короля Франції Філіппа IV Красивого та сходження на престол у 1328 його племінника — Філіппа VI

Валуа претензії на франц. корону висунув Едуард III, онук Філіппа IV, який також проголосив себе франц. королем. У 1337 на території Фландрії між Францією та Англією почалися воєнні дії. Після перемог Англії в битвах при Кресі (1346) та Пуатьє (1356) в 1360 в Бретіньї було укладено мир, за яким Англія поширила свої володіння на півд. заході Франції, де до неї переходили Пуату, Ангулемська та Лімозька області; на півночі за англійцями лишався порт Кале. Франція використала мир для посилення *збройних сил* та централізації королівської влади, щоб продовжити б-бу проти англійців. Була здійснена податкова та військ. реформи, за допомогою Кастилії (союзника Франції) створено потужний військ. флот. 1369 бойові дії було відновлено, і протягом 1370-х французам вдалося витіснити англійців з більшості власної території. Проте після перемоги в битві при Азенкурі (1415) англ. війська та їхній союзник Бургундія захопили північ Франції і Париж; було підписано мирний договір у Труа (1420). Та звернення до ідеї патріотизму, пов'язане з б-бою народного ополчення на чолі з Жанною д'Арк і зняттям осади з Орлеана у 1429, сприяли перелому у війні. Після поразок у битвах при Форміньї (1450) та капітуляції англ. військ у Бордо (1453) на франц. території за Англією залишився лише порт Кале (до 1558). Столітня війна сприяла централізації Франції та її перетворенню на провідну європ. д-ву.

О. А. Борділовська

Столтенберг (Stoltenberg) Йенс (16.03.1959, Осло, Королівство Норвегія) — норвезький громадсько-політичний і державний діяч, 18-й (2000–01) і 20-й (17.10.2005–14.10.2013) прем'єр-міністр Норвегії; народився в сім'ї відомого політика-*дипломата*. Почав свою кар'єру в 1979–81 як журналіст тоді впливової газети «Arbeiderbladet», що була офіційним рупором норвезьких лівих; в 1985–89 очолював «Робітничу молодіжну лігу» — молодіжне крило Норвезької робочої партії (НРП); в 1993–96 — міністр торгівлі та енергетики в уряді Ґ. Г. Брундтланд; 25.10.1996–17.10.1997 — міністр фінансів в уряді Т. Ягланда. 3.03.2000–19.10.2001 — очолював уряд Норвегії, але на чергових парламентських виборах 10.09.2001 НРП отримала один зі своїх найгірших результатів за всю історію, набравши лише 24% голосів виборців. В умовах внутрішньопартійної кризи змінив Т. Ягланда на посаді голови НРП в 2002 і привів її до перемоги на парламентських виборах 12.09.2005, після чого була сформована правляча коаліція НРП з центристами і Соціалістичної лівою партією. За результатами парламентських виборів 13.09.2009 НРП, разом зі своїми союзниками по коаліції, змогла отримати незначну більшість місць в парламенті, що дало можливість С. знову сформувати уряд, причому вперше однією з головних відмінностей його складу стала повна гендерна рівність: серед міністрів десять чоловіків і десять жінок.

В. В. Копійка

Стратегії «м'якої», «жорсткої» та «розумної сили» у світовій політиці («soft power», «hard power», «smart power» strategies) — стратегії реалізації *зовнішньої політики* в інформаційну добу. «М'яка сила» («soft power») — зовнішня політика держави, спрямована на досягнення бажаних результатів унаслідок заохочення до співробітництва. Характеризується трьома основними складовими. По-перше, культурою, яка розуміється як сукупність значимих для суспільства цінностей. По-друге, політичною ідеологією, по-третє, зовнішньою політикою, тобто *дипломатією* в широкому сенсі слова. Вона формується через механізми узгодження зовнішньополітичних акцій та залучення до співпраці більш широкого характеру на базі спільних цінностей.

«Жорстка сила» («hard power») — здатність держави досягти поставленої мети шляхом впливу на інших *акторів міжнародних* через примус і нав'язування власних інтересів за допомогою економічної та військової сили. «Розумна сила» («smart power») — здатність об'єднувати «жорстку» і «м'яку» силу в ефективній стратегії. «Розумна сила» включає стратегічне використання дипломатії, переконання, розбудову потенціалу та проекцію сили і впливу у спосіб, який є найбільш ефективним з погляду політичної і соціальної легітимності .

Феномен «м'якої сили» в геополітичному вимірі характеризуються визнанням вагомості «м'якого домінування» на противагу застосуванню «жорстких» засобів впливу на *міжнародні відносини*. Концепція «м'якої сили» вперше була сформульована Дж. Наєм-мол. (Joseph S. Nye, Jr) у контексті розробки зовнішньополітичної стратегії США з підтримки позитивного іміджу держави в міжнародних відносинах і просування найбільш значимих досягнень американської культури та соціальної політики. Передусім йдеться про ті інструменти і ресурси, які дозволяють світовим акторам досягати поставленої мети. При цьому до «жорсткої сили» відносять економічну і військову потугу, а до «м'якої сили» — політичну ідеологію, суспільні цінності, зовнішню політику. Перші два компоненти «м'якої сили» тлумачаться як історична спадщина нації, третій — як суб'єктивний фактор, що пов'язаний з чинним політичним керівництвом. Як наголошує Дж. Най, «м'яка сила» — це не тільки вплив, а й «привабливість», оскільки потенціалом «м'якої сили» у світовій політиці виступає те, що «надихає і приваблює» та дозволяє досягати бажаного результату. «Жорстка сила» втілюється через примус і нав'язування політичної волі (за допомогою економічного ресурсу або загрози силою). Потенціал «м'якої сили» формується через механізми узгодження зовнішньополітичних акцій і залучення до співпраці більш широкого характеру, як правило, на базі єдиних цінностей.

У сучасну добу стратегія «м'якої сили» трансформується у стратегію «розумної сили» як пріоритетний чинник *міжнародної політики*. «Розумна сила» розглядається як синтез двох понять — «жорсткої» і «м'якої» сили (Дж. Най та Р. Армітідж (Richard Armitage)). Злиття, яке передбачає раціональний розподіл наявних ресурсів між цими двома категоріями. Концепт «розумної сили» полягає в здатності забезпечити комплексне функціонування різних джерел «м'якої сили», які діють диференційовано, оскільки безпосередньо не залежать від державної влади. Серед таких називають приватний бізнес, громадянське суспільство (*дипломатія публічна*), двосторонні угоди і декларації, взаємодію та консультації на рівні багатосторонніх *організацій міжнародних*. Комплекс «жорсткої сили» складає набір простіших механізмів, тому її легше використовувати для досягнення цілей. Натомість, «розумна сила» передбачає її застосування тільки в умовах досягнутого міжнародного консенсусу, тобто за умови поєднання з «м'якою силою».

Відповідно до *Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010*, потенціал «м'якого» впливу держави ґрунтується на таких принципах: 1) утримання від загрози силою або її застосування проти політичної незалежності будь-якої іноземної держави; 2) повага до *прав людини* та її основоположних свобод; 3) взаємовигідне співробітництво між державами; 4) адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні. З урахуванням потенціалу «м'якої/розумної сили» через політику демократизації і реформування Україна може розвивати регіональне партнерство і стати потужною позитивною силою у міжнародному вимірі. Важливим є також формування нової ідеології та позитивного *іміджу України міжнародного*.

Г. А. Піскорська

Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ) — програма створення системи протиракетної оборони з елементами косм. базування, проголошена Президентом США Р. *Рейганом* 23.03.1983 і підтверджена президиум. директивою № 119 у січні 1984. Реалізація СОІ загрожувала зламом стратегічного паритету та дестабілізацією відносин між СРСР та США. СОІ передбачала об'єднання ряду технологій у галузі створення лазерної та пучкової зброї, оптичних систем і швидкодіючих комп'ютерів. На перші 5 років асигнування на СОІ передбачалися в обсязі 26 млрд дол. США, а оцінки заг. вартості програми коливались від 500 млрд до 1 трл дол. США. У березні 1985 США запропонували долучитись до роботи в рамках СОІ своїм стратегічним союзникам — Великій Британії, Японії, Франції, Італії, Ізраїлю. СРСР сприймав СОІ як технол. виклик і спробу США забезпечити собі воєнну й технол. перевагу шляхом створення нових видів озброєнь. Президент Р. Рейган обіцяв, що США готові поділитись технологіями СОІ з СРСР, але в Москві ці обіцянки не знаходили довіри, оскільки програма розглядалась як загроза стратегічному паритету. Водночас, СРСР прагнув уникнути гонки озброєнь у косм. просторі, відчуваючи свою екон. слабкість. У міжнар.-прав. відношенні програма СОІ суперечила положенням Договору про ПРО 1972, який також був однією з основ стратегічної стабільності у світі. У 1983 СРСР заявив про одностороннє зобов'язання не виводити першим у косм. простір будь-яких видів протисупутникової

зброї, доки інші д-ви утримуватимуться від такого кроку, а у серпні 1984 оголосив про мораторій з цього приводу. Випробування у вересні 1985 потужної лазерної установки, роботи над створенням рентгенівського лазера з ядерною підкачкою, проведення в 1984–85 перших випробувань системи АСАТ, призначеної для ураження об'єктів на навколоземній орбіті, подальші дослідження і випробування продемонстрували не тільки нові технол. можливості, але й недосконалість запропонованих систем. У роки правління адміністрації Президента США Дж. Г. В. *Буша* масштаби робіт у рамках СОІ та її фінансування були значно скорочені.

С. П. Галака

Стратегічне партнерство — особливий вид міждержавного співробітництва, що здійснюється на довготривалій паритетній основі у декількох сферах співробітництва, має відповідний досвід та механізми координації, розвивається поступально та, як правило, закріплений в окремих міждержавних документах. Критеріями віднесення міждержавних відносин до категорії «стратегічне партнерство» є: наявність двох і більше стратегічних сфер співробітництва між *державами*; однакове розуміння сторонами змісту відносин партнерства; наявність попередньої практики координації зовнішньополітичних дій держав на міжнародній арені; поступальність відносин співробітництва (наявність попереднього тривалого висхідного розвитку відносин співробітництва та партнерства держав та перспектив щодо його збереження); наявність чітких механізмів реалізації та координації стратегічних інтересів у рамках партнерства; закріплення змісту і механізмів стратегічного партнерства в окремих міждержавних документах.

Найбільш широким є застосування інструмента **С. п.** у *зовнішній політиці* США. Нині ця держава розвиває відносини стратегічного (особливого) партнерства з Великою Британією, Канадою, Туреччиною, Ізраїлем, Японією. *Американсько-англійські «особливі відносини»* характеризуються виключно тісними політичними, дипломатичними, культурними й історичними зв'язками між ними. Вираз «особливі відносини» для характеристики американсько-англійського співробітництва був вперше використаний у промові В.*Черчілля* в м. Фултоні (штат Міссурі, США) 5.03.1946. В той час, як обидві країни підтримують тісні стосунки з багатьма іншими державами, рівень двостороннього співробітництва в сфері економіки, військового планування, проведення воєнних операцій, обміну ядерними технологіями і розвідувальними даними є «непорівнянним» серед *великих держав*. США є найбільшим джерелом закордонних *інвестицій прямих* для Великої Британії, подібним чином Велика Британія є найбільшим інвестором для американської економіки. На «особливі відносини» часто впливають особистісні стосунки між британськими прем'єр-міністрами і американськими президентами, як-от, тісні стосунки між В.Черчіллем і Ф. Д. *Рузвельтом*. Останнім проявом «особливих відносин» у військовій сфері була британська підтримка керованого США вторгнення в Ірак у 2003 (див.: *Іракська війна 2003–11*).

Менш активною є практика застосування інструмента **С. п.** у зовнішній політиці Російської Федерації, яка розвиває такі відносини зі США і Китаєм. Протягом двох термінів президентства *Л.Кучми* хаотична й позбавлена чітких критеріїв практика декларування стратегічних («особливих», «ключових») партнерів України торкнулася аж двадцяти країн: Азербайджану, Аргентини, Білорусі, Болгарії, Грузії, Ізраїлю, Індії, Канади, КНР, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, США, Туреччини, Угорщини, Узбекистану, Фінляндії й ФРН. За підсумками *візиту державного* в Україну 1–2.12.2009 президента Бразилії Луїса Інасіо *Лули да Сільви* до зазначеного переліку приєднався й цей латиноамериканський гігант. **С. п.** займає дедалі важливіше місце в *міжнародній політиці*, порівняно з іншими видами міждержавного співробітництва, заснованими на одній сфері співробітництва, або лише на об'єднанні проти спільної загрози.

Літ.: Жовква І. І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика. — За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. — К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2006.

В. А. Манжола

Стратегічні товари (Strategic goods) — окремі види товарів (зброя, сировина, машини, обладнання, технічні та технологічні новинки тощо), *експорт* яких з країни знаходиться під контролем держави або заборонений з метою запобігання шкоди, яка може бути заподіяна національній безпеці. З метою їх систематизації та регулювання практики *зовнішньоекономічної діяльності* в країнах нормативно закріплюється список стратегічних товарів (List of strategic goods) — перелік товарів, експорт котрих з країни заборонений, обмежений або контролюється з метою попередження загроз національної безпеки. Концепція стратегічних товарів широко застосовується для формування експортного контролю — системи обмежень та заборон на експорт в окремі країни. В практиці експортного контролю індустріально розвинутих країн світу стратегічні товари розподіляються на групи: озброєння; обладнання, пов'язане зі застосуванням ядерної енергії; промислове обладнання подвійного призначення, що може застосуватися як у військових так і у мирних цілях. У певних країнах до стратегічних відносять товари, від експорту яких залежать основні макроекономічні показники держави — Японія (продукція галузей комп'ютерного програмування); Російська Федерація (продукція видобувної промисловості). В Україні до групи товарів, експорт яких заборонений або контролюється державою, відноситься продукція військової промисловості, ракетно-космічна та авіаційна техніка, спеціальні речовини, обладнання та технології. Інститутом здійснення експортного контролю є Державна служба експортного контролю України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра економічного розвитку і торгівлі України.

В. В. Батрименко, А. П. Румянцев

Стратегія військово-політична — система теорет. положень, принципів і настанов, що виступають як обґрунтування та практ. керівництво щодо створення і застосування *збройних сил* для реалізації основних зовн.-політ. інтересів та воєнно-політ. цілей держави. На відміну від воєнної доктрини, в якій викладаються офіц. погляди керівництва країни на війну, *конфлікти міжнародні* та шляхи їх розв'язання, основний зміст **С. в.-п.** складають погляди на планування та реалізацію конкретних заходів щодо застосування збройних сил як в мирний, так і у воєнний час. **С. в.-п.** тісно пов'язана з воєнною доктриною і базується на основних доктринальних засадах. Воєнна доктрина в цьому відношенні виступає основною ідеолог. та концептуальною базою, на якій ґрунтується, і реалізації принципів якої підпорядкована **С. в.-п.** Здійснення основних настанов, викладених у воєнній доктрині чи військ.-політ. концепціях, забезпечується розробкою конкретних напрямків, способів та форм застосування збройних сил, що є прерогативою **С. в.-п.** У них формулюються основні воєнно-політ. інтереси д-ви та завдання збройних сил щодо їх реалізації, визначаються розміри, темпи та спрямованість будівництва збройних сил, відповідність їх призначення зовн.-політ. і воєнно-політ. цілям; викладаються погляди на проблему контролю над озброєннями, розглядаються цілі та завдання в досягненні воєнно-політ. домінування в певних регіонах світу.

Г. М. Перепелиця

Стратегія економічна — цілісна система дій суб'єкта, спрямованих на реалізацію мети, завдань та пріоритетів його економічного відтворення з урахуванням комплексу впливів ендогенних та екзогенних чинників, що розрахована на тривалий період часу. Напрями державної економічної стратегії мають забезпечувати адекватне середовище координації розвитку складових соціально-економічної системи, створювати механізми реалізації стратегічної мети та забезпечувати підтримку пропорцій суспільного відтворення, формуючись відповідно до складових останнього. Реалізація **С. е.** тісно корелює з політичною, соціальною, гуманітарною та іншими стратегіями держави, які складають загальну стратегію суспільного розвитку.

Н. В. Резнікова

Стратегія зовнішньоекономічна — система практичних заходів *держави* в *зовнішній торгівлі*, що справляє помітний вплив на виробничу діяльність, *експорт* промислових товарів та послуг, рівень капіталомісткості та валовий внутрішній продукт. **С. з.** поділяють на такі категорії: стійка зовнішньо орієнтована стратегія (не застосовується контроль щодо торгівлі або застосовується частково); помірна зовнішньо орієнтована стратегія (проявляється в незначній упередженості до виробництва на

внутрішні ринки); помірна внутрішньо орієнтована стратегія (повністю надає перевагу виробництву для внутрішнього ринку, діючий захист відносно високий, введений прямий контроль та ліцензійні перепони для експортного сектору).

В. С. Карп

Стратегія зовнішньополітична — система практ. заходів *держави* з досягнення цілей *зовнішньої політики*, а також система теорет. положень, якими вони регулюються. Вона формулюється в системі держ. док-тів, що включають концепцію зовн. політики або *доктрину зовнішньополітичну*, військ.-політ. доктрину, концепцію нац. безпеки та ін., або не оформлена держ. актами, натомість являючи собою систему принципів, що регулюють діяльність держ. органів та посадових осіб у зовн.-політ. сфері. У **С. з.** відображаються основні групи нац. інтересів, зовн.-політ. цілей та засобів їх досягнення, а також визначається співвідношення всіх зазначених елементів. **С. з.** регулює застосування держ. органами всіх засобів зовн. політики (дипломатичних, військових тощо), визначає ієрархію зовн.-політ. цілей д-ви, а також виступає основою для розробки комплексних програм дій держ. органів, спрямованих на досягнення визначених цілей. Крім того, **С. з.** передбачає визначення критеріїв оцінки ефективності зовн.-політ. діяльності д-ви, відстеження динаміки постійних змін відносної цінності та пріоритетності поставлених цілей, й т. ч. забезпечує адаптацію зовн. політики д-ви до постійних змін умов, у яких вона реалізується.

М. Г. Капітоненко

Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу 1998 визначала основні напрями співробітництва України з *Європейським Союзом (ЄС)* та першорядні пріоритети діяльності органів виконавчої влади в цьому плані до 2007. Мала забезпечити входження д-ви до європ. політ. (у т. ч. у сфері *зовнішньої політики* й політики безпеки), інформ., екон. та прав. простору. Встановлювала головним зовн.-політ. пріоритетом України в середньостроковому вимірі отримання статусу *асоційованого членства* в ЄС. Затверджена Указом *Президента України* № 615/98 від 11.06.1998 (зі змінами, внесеними Указом Президента України № 587/ 2000 від 12.04.2000 про внесення змін до деяких указів Президента України та Указом Президента України №8/2001 від 11.01.2001 про внесення змін до Указу Президента України № 615 від 11.06.1998). Ґрунтується на: Конституції України; схвалених ВР України *«Основних напрямах зовнішньої політики України»* 1993; Концепції (основах держ. політики) нац. безпеки України; *Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994* та інших дог-рах, укладених між Україною та ЄС, у яких визначаються механізми взаємодії між ними. Враховує положення Стратегії ЄС щодо України від 4.10.1994, Спільної позиції ЄС щодо України від 28.11.1994, *Спільної стратегії ЄС щодо України 1999*, а також відп. рішень *Ради Європейського Союзу*, декларацій та інших док-тів ЄС, які стосуються України. У Стратегії викладені основні напрями інтеграційного процесу, зокрема, адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення *прав людини*, екон. інтеграція та розвиток торг. відносин між Україною та ЄС. У Стратегії підкреслюється, що безпека України в контексті заг.-європ. безпеки ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють заг.-європ. безпеку в усіх її вимірах. Одночасно зміцнення безпеки України пов'язане із забезпеченням екон. безпеки та політ. стабільності в д-ві. Важливе місце в Стратегії займає адаптація соц. політики України до стандартів ЄС та культ.-освітня й наук.-техн. інтеграція. Адаптація соц. політики полягає в реформуванні систем страхування, охорони праці, здоров'я, пенсійного забезпечення, політики зайнятості та інших галузей соц. політики відповідно до стандартів ЄС і поступовому досягненні заг.-європ. рівня соц. забезпечення й захисту населення. Інтеграційний процес у культ.-освітній і наук.-техн. площині полягає у впровадженні європ. норм і стандартів в освіті, науці й техніці; поширенні власних культ. і наук.-техн. здобутків у ЄС із метою зміцнення в Україні європ. культ. ідентичності, взаємного зняття будь-яких принципових, на відміну від технічних, обмежень на контакти й обміни, на поширення інформації. У Стратегії підкреслювалося, що практ. здійснення інтеграційного процесу можливе лише за умови доповнення заг.-європ. виміру співпраці регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Регіональна інтеграція передбачає: встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами-членами й кандидатами у члени ЄС; їхній розвиток у визначених у цій стратегії напрямах для поступового перенесення основної ваги інтеграційного процесу з центр. органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територ. громад і, зрештою, — якнайширшого залучення громадян України. Засіб реалізації Стратегії — галузева співпраця, яка є координацією і взаємодією між Україною та ЄС у конкретних галузях і сферах госп. діяльності. До пріоритетних із них належать сфера трансєвроп. транспорту, включаючи магістральні газо- та нафтопроводи, електроенергетичні та інформ. мережі, співробітництво в галузі юстиції, запобігання та б-ба з організованою злочинністю й поширенням наркотиків, митна справа, наук.-дослідницька сфера, пром. та с.-г. кооперація тощо. Окремим і винятково важливим напрямом галузевого співробітництва є співробітництво в галузі використання атомної енергії в мирних цілях та співробітництво в галузі охорони довкілля. Внутр. забезпечення процесу інтеграції України до ЄС покладається на центр. та місцеві органи виконавчої влади України у співпраці з органами законодавчої влади, відп. органами місцевого самоврядування. Керівництво Стратегією здійснює Президент України, її реалізацію забезпечує Кабінет Міністрів. Здійснення заходів щодо забезпечення політ. відносин України з ЄС та координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовн. політики і політики безпеки покладене на *Міністерство закордонних справ України*. Міжвідомчу координацію з питань міжгалузевого екон. та соц. співробітництва України з ЄС здійснює Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Стратегія передбачає також орг., фінанс., прав. та інформ. забезпечення інтеграції України до ЄС.

Р. А. Кривонос

Стратегія України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО) 2002 затверджена на засіданні Ради нац. безпеки й оборони України від 23.05.2002 та введена в дію Указом Президента України від 8.07.2002 з метою ефективного забезпечення зовн.-політ. курсу на європейську інтеграцію. Окреслює політ.-прав. засади та кінцеву мету політики України на цьому напрямку, бачення нею моделі заг.-європ. системи безпеки, нац. інтереси щодо *НАТО*, цілі та рамки взаємин із цією орг-цією на сучас. етапі і на перспективу. Виходить з того, що спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію в європейські структури викликане необхідністю рахуватись з існуючими об'єктивними реаліями європ. та світової політики, продиктоване нац. інтересами України, зокрема прагненням зміцнити нац. безпеку д-ви та відігравати активнішу роль у спільноті європ. д-в. Тому головними пріоритетами суверенного зовн.-політ. курсу України є повномасштабна інтеграція України в європейські структури й членство України в заг.-європ. системі безпеки, що створюватиме необхідні зовн. гарантії її нац. безпеки. Здійснюючи курс на європейську інтеграцію, Україна, як невід'ємна частина регіону Центр. та Схід. Європи, прагне у співпраці з іншими європ. д-вами до розбудови заг.-європ. системи безпеки. Стратегія спирається на те, що заг.-європ. система безпеки має бути кооперативною і формуватись на основі вже існуючих орг-цій й структур: НАТО, *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Європейського Союзу (ЄС)* та інших політ.-військ. механізмів. Тому Україна виступає за певну структуризацію в рамках зазначеної системи, вважаючи, водночас, що вона має ґрунтуватись на засадах відкритості для нових членів. Основними принципами її функціонування повинні стати взаємодія існуючих в Європі структур безпеки на основі взаємодоповнення й партнерства та створення ефективного механізму гарантування безпеки європ. д-в.

Стратегія розглядає НАТО як військ.-політ. орг-цію, що об'єднує демокр. д-ви Європи та Півн. Америки з високим рівнем соц.-екон. розвитку й не несе в собі загрози нац. безпеці нашої д-ви. Тому, виходячи із сучас. політ. реалій, Україна розглядає НАТО як основу майбутньої заг.-європ. системи безпеки та підтримує процес її розширення. Стратегія спирається на те, що розширення НАТО має бути еволюційним, транспарентним процесом, відкритим для співробітництва з іншими д-вами,

який сприятиме зміцненню європ. стабільності та безпеки в контексті заг.-європ. інтеграційного процесу. Тому, з огляду на роль НАТО в підтримці європ. безпеки та стабільності й розвитку співробітництва д-в регіону, виходячи із взаємопов'язаності процесів розширення НАТО та ЄС і тісної взаємодії цих орг-цій у формуванні системи європ. безпеки, враховуючи військ. та політ. можливості НАТО й досвід держав-членів у формуванні демокр. суспільства, ефективної економіки та оборонної сфери, європейська інтеграція України надасть можливість для вирішення таких проблем, як: отримання надійних гарантій держ. *суверенітету*, політ. незалежності, територ. цілісності та непорушності держ. кордонів; створення сприятливих умов для екон. розвитку України як невід'ємної частини єдиного європ. екон. простору; зміцнення регіональної та європ. стабільності та безпеки; забезпечення нац. безпеки найефективнішим із політ., воєнної, екон. та фінанс. точок зору способом; отримання надійних гарантій незворотності утвердження в Україні засад громадян. суспільства, верховенства права та ефективно діючої ринкової системи; підвищення ступеня відповідальності нашої д-ви перед спільнотою розвинутих демократій, що дозволить їй стати повноправною стороною процесу прийняття важливих для європ. континенту політ.-військ. рішень; сприяння входженню України в інші європ. та світові структури; надання суттєвого імпульсу процесу інтеграції до ЄС; завершення реформування Збройних сил України, включаючи створення ефективної системи демокр. контролю над ними, формування прозорого оборонного бюджету та раціонального використання коштів на оборонні цілі.

Стратегія спиралася на тогочасну прав. базу курсу на європейську інтеграцію України, яка була закладена *«Основними напрямами зовнішньої політики України»* 1993 та Концепцією (основами держ. політики) нац. безпеки України, а також нормативними актами Президента України, КМ України, іншими док-тами. Базовим політ.-прав. док-том, який регулював комплекс двосторонніх відносин між Україною та НАТО, була *Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО 1997*. З метою реалізації її положень Указом Президента України затверджена Держ. програма співробітництва України з НАТО, яка забезпечує співробітництво між укр. д-вою й Альянсом на двосторонньому рівні та в рамках *Ради євроатлантичного партнерства (РЄАП)*. Обидва док-ти спрямовані на здійснення Україною політики європейської інтеграції. Взаємини України з НАТО на сучас. етапі розвиваються в рамках особливих партнерських відносин, більш індивідуалізованого партнерства у сфері оборони, військ. співробітництва та операцій з підтримання миру — поглибленої Програми *«Партнерство заради миру» (ПЗМ)*, а також багатостороннього механізму консультацій і співробітництва з політ. питань та питань безпеки між державами-членами НАТО та країнами-партнерами РЄАП. Важливим елементом особливого партнерства укр. д-ви з Альянсом є механізм регулярного огляду стану співробітництва та політ. консультацій у рамках Комісії Україна — НАТО (КУН) та Військового комітету Україна — НАТО. Суттєву роль із погляду здійснення Україною оборонної реформи та розбудови нац. збройних сил за євроатлантичною моделлю, у т. ч. досягнення взаємосумісності з Об'єднаними збройними силами НАТО, відіграє її участь у Процесі планування та оцінки сил (ППОС). Співробітництво в таких масштабах допомагає досягти взаємосумісності між нац. збройними силами і воєнізованими формуваннями, виділеними для участі в Програмі ПЗМ, та Об'єднаними збройними силами НАТО, у т. ч. при проведенні миротворчих і гуманітарних операцій під егідою ООН і/або ОБСЄ. Розвиток відносин особливого партнерства супроводжується розширенням і поглибленням співробітництва між Україною й НАТО в різних вимірах: політичному, військовому та невійськовому.

Р. А. Кривонос

Стратифікація (від лат. stratum — прошарок) — процес внутр. диференціації *системи міжнародної*, результатом якого є оформлення її структури завдяки набуттю елементами системи *(акторами міжнародними)* статусної та функціональної індивідуальності. Вона призводить до формування унікальної системної структури, що відрізняє одну з її істор. конфігурацій від іншої. Особливого значення статусна С. міжнар. суб'єктів за агрегатним критерієм силового потенціалу набуває в системних моделях теоретиків *міжнародних відносин*, що є близькими до реалістичної традиції. Згідно з цією концепцією, характер структури та, відповідно, тип всієї міжнар. системи (біполярна, багатополярна, монополярна) визначаються рівнем статусної асиметрії міжнар. акторів і відтворює глобальні зміни силового балансу на етапі трансформаційних перетворень на заг.-системному рівні.

А. А. Суботін

Стрези конференція 1932 з економічних питань проходила 5–20.09.1932 у м. Стрези (Італія) за участі представників Австрії, Бельгії, Болгарії, Великої Британії, Греції, Італії, Нідерландів, Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Франції, Чехословаччини, Швейцарії та Югославії. Метою конференції був пошук заходів щодо подолання світової екон. кризи. На С. к. обговорювався план випуску спец. позики для стабілізації валют та збалансування бюджетів центр.-європ. країн, але проти цього висловилась Велика Британія. С. к. ухвалила рішення про створення спец. фонду в 75 млн швейцарських франків (14 475 тис. дол.) для стимулювання експорту зерна з центр.-європ. країн шляхом видачі премій країнам-експортерам. У свою чергу, країни-експортери зерна надавали країнам, що брали участь у фонді, торг. преференції. Проект ліквідації фінанс. ускладнень у торгівлі, підготовлений на основі ухвалених конференцією рішень, було передано для розгляду Європ. комісії *Ліги Націй*. Проти цього висловились СРСР та півн.-європ. країни, які посилались на потенційні негативні наслідки ревалорізації зерна для пром. європ. країн. У результаті план не було ухвалено і Європ. комісія запропонувала його Раді Ліги Націй та Підготовчому комітету світової екон. конференції лише як рекомендації.

В. Ю. Константинов

Стрези конференція щодо Німеччини — міжнар. конференція, проходила 11–14.04.1935 в м. Стрези (Італія) за участі Великої Британії, Італії та Франції. Була скликана за ініціативою Італії для обговорення визначення спільної позиції стосовно Німеччини та незалежності Австрії; формальною причиною скликання конференції стало запровадження Німеччиною заг. військ. обов'язку, що було прямим порушенням *Версальського мирного договору 1919*. Учасники конференції прийняли меморандум, що засуджував дії Німеччини, а також попереджав останню про неприпустимість будь-яких спроб *анексії* Австрії. У спільній декларації засуджувалось одностороннє розірвання міжнар. дог-рів, підтверджувалась прихильність учасників конференції *Локарнським угодам 1925*. Було також підтверджено англ.-італ.-франц. декларації від 17.02.1934 та 27.09.1934 про збереження незалежності Австрії, італ.-франц. угоду від 7.01.1935 та англ.-франц. декларацію від 3.02.1935 про взаємні консультації в разі виникнення загрози незалежності Австрії. Пропозиція Франції про запровадження *санкцій міжнародних* проти Німеччини в разі нових порушень нею міжнар. зобов'язань було відхилене Великою Британією, але учасники погодилися, що будуть протистояти нім. спробам переглянути положення Версальського дог-ру навіть за необхідності використати силу. У результаті конференції виник т. зв. «фронт Стрези», що мав на меті колективне стримування Німеччини; він поступово розпався внаслідок підписання в червні 1935 англ.-нім. мор. угоди та *італійської агресії проти Ефіопії 1935–36*.

В. Ю. Константинов

Стримування — стратегічна ситуація, в якій оборонний потенціал однієї сторони достатній для того, щоб не допустити в разі *війни* досягнення іншою стороною своїх стратегічних цілей, або для того, щоб зробити ціну перемоги такою, що значно перевищує потенційні здобутки. Концепція стримування набула практичної цінності з появою ядерної зброї та накопиченням її значних запасів ядерними державами (див.: *«Ядерний клуб»*). Наслідком цього стала поява *«Стримування» доктрини 1947*.

В. А. Манжола.

«Стримування» доктрина 1947 — зовн.-політ. концепція США, сформульована на межі 1940–50-х; була націлена на стримування експансії СРСР. Виникнення доктрини «стримування» пов'язують з ім'ям Дж. *Кеннана;* в лютому 1946 він надіслав із Москви у Вашингтон т. зв. «довгу телеграму», в якій попереджав, що рад. керівництво на чолі зі Й. *Сталіним* сприйматиме поступливість та не

підтверджені реальними діями погрози як прояв слабкості Заходу і сприйматиме вимоги США та їх союзників лише в разі непохитності останніх та їх готовності чинити опір діям СРСР. Відтак Кеннан наполягав, що США мають твердо і послідовно захищати свої позиції у світі. В анонімній статті «Джерела радянської поведінки» в липні 1947 в журналі «Форін афферз» він запропонував «довгострокове і терпляче, але тверде і пильне стримування російських експансіоністських тенденцій» в очікуванні того, що рад. режим зміниться на краще або зазнає поразки. *Трумена доктрина 1947* була першим практ. втіленням «стримування» доктрини. У зверненні до Конгресу США від 12.03.1947 Г. *Трумен* наголошував, що усі «вільні народи» світу, які відчуватимуть загрозу тоталітаризму, можуть сподіватися на допомогу США. Втіленням політики стримування СРСР також стали *Маршалла план*, створення *НАТО*. «Стримування» доктрина, згідно з підходом Кеннана, не визначала великої кількості витрат, натомість передбачала асиметричність заходів у досягненні цілей, пріоритет захисту найбільш життєво важливих інтересів, звуження кола суперників за рахунок включення до нього лише тих д-в, які становили реальну загрозу, гнучкість в обранні засобів дій. На думку Кеннана, США мали зосередитись на обороні Зах. Європи, Японії та шляхів, що з'єднували ці країни із США. Значну увагу «стримування» доктрина приділяла зростанню сукупного потенціалу зах. країн за рахунок екон. відродження, використанню слабких місць суперника (зокрема, у сподіваннях, що СРСР не зможуть бути лідером міжнар. комуніст. руху тривалий час). Однак мінімізація витрат зумовлювала збільшення ризиків, «стримування» доктрина не передбачала механізмів протидії воєнному наступу СРСР на Зах. Європу або Японію. Так, створення НАТО відбулося з ініціативи зах.-європ. країн, яку підтримала адміністрація Трумена, попри заперечення Кеннана, що виступав проти будь-якої постійної амер. військ. присутності в Японії. Доктрина «стримування» залишалась у зовн.-політ. арсеналі США до *СРСР розпаду*.

В. А. Манжола

Строк дії міжнародного договору — період у часі, протягом якого діє договір. Нерідко він визначається в самому договорі. Дія *договору міжнародного* означає, що він породжує відповідні права й обов'язки для сторін дог-ру. Дія відрізняється від чинності міжнар. дог-ру тим, що встановлюється волею учасників, які визначають момент вступу в силу і термін дії міжнар. дог-ру. Міжнар. дог-ри можуть укладатись на певний строк, на невизначений строк, бути безстроковими або містити положення, що строк дії дог-ру буде встановлено спец. угодою сторін у майбутньому, або взагалі не містити положення про строк своєї дії. **С. д. м. д.** може бути безумовно-визначеним (напр., «договір діє протягом 3-х років») і умовно-визначеним (коли договір містить умову про продовження його дії на певний час після закінчення спочатку встановленого строку, якщо яка-небудь сторона не відмовиться від нього в термін, передбачений у дог-рі). Договір з невизначеним строком дії означає, що цей термін не обумовлений певними датами, а поставлений у залежність від настання яких-небудь подій або здійснення відп. дій (закінчення війни, *денонсація міжнародного договору* тощо). До таких дог-рів належать також дог-ри, які, хоча і включають вказівку на певний строк їхньої дії, в той же час містять положення про невизначено-термінову автоматичну *пролонгацію*. У безстрокових же дог-рах взагалі немає ніяких вказівок на можливість їхньої денонсації або припинення будь-яким чином. Безстроковими дог-рами, зазвичай, є *договори мирні*, установчі акти міжнар. орг-цій; дог-ри про встановлення *дипломатичних відносин*, дог-ри про *права людини*, дог-ри про кордони та інші дог-ри найбільш важливого заг.-людського значення. До них належать і *договори міжнародні багатосторонні* — кодифікації *міжнародного права*. У випадку, якщо в тексті міжнар. дог-ру не обумовлений термін його дії, то він визначається, відповідно до положень *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Зі строком дії міжнар. дог-ру може не співпадати термін дії зобов'язань за ним.

О. В. Буткевич

Строку давності незастосування — відмова держави розповсюджувати термін давності на *воєнні злочини* та *злочини проти людства*. **С. д. н.** як зобов'язання держав-учасниць передбачено в Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968. У її преамбулі визнається необхідність і своєчасність затвердження в *міжнародному праві* принципу про те, що не існує строку давності стосовно воєнних злочинів і злочинів проти людства, а також забезпечення застосування цього принципу. Конвенція передбачає, що її положення застосовуються як до представників держ. влади, так і до приватних осіб, які є виконавцями чи співучасниками відп. злочинів. Вона також закріплює зобов'язання держав-учасниць вжити необхідних внутр. заходів законодавчого чи іншого характеру, спрямованих на створення всіх необхідних умов для видачі осіб, які вчинили воєнні злочини чи злочини проти людства.

О. В. Задорожній

Структура (з лат. structura — нагромадження) — порядок орг-ції взаємодій елементів системи, що відображає цілісний характер їх сукупності. Категорія **С.** є однією з базисних категорій в сучас. дослідженнях *міжнародних відносин*, що активно використовується в усіх напрямках науки. Проте, найбільше епістемологічне значення ця категорія має в системі категорій однієї з варіації неореалізму, відомою під назвою «структурного реалізму». Концепція **С.** цієї течії *міжнародних відносин теорії* реалізує одне з фундаментальних положень структурно-функціонального аналізу в соціології про обумовленість соц. функції **С.** Відповідно, за цією концепцією, поведінка *актора міжнародного* вважається похідною від його місця в структурі системи міжнародної. Т. ч., **С.** встановлює рамки як для процесів заг.-системного характеру, так і для дій кожного окремого міжнар. актора, включно з великими д-вами та наддержавами. Логіка «структурного детермінізму» вимагає розглядати **С.** як консервативний компонент міжнар. системи в порівнянні з роллю елемента системи (міжнар. актора); завдяки існуванню **С.** система спроможна зберігати власну ідентичність, реагуючи на дестабілізуючі дії міжнар. акторів та до певної межі їх нейтралізуючи.

А. А. Суботін

Суб'єкти міжнародного договору — сторони, що беруть участь в укладанні *договору міжнародного*, його учасники. Ними можуть бути всі традиційні *суб'єкти міжнародного права*. Міжнар. договірна правоздатність є найважливішою ознакою міжнар. правосуб'єктності. У міжнар. дог-рі може брати участь група д-в як єдина сторона (т. зв. групові суб'єкти дог-ру). Складова частина (суб'єкт) федерації може брати участь у дог-рах, якщо це передбачено в конституції *федерації* і на визначених нею умовах. Договірна правоздатність *націй*, що борються за свою незалежність, складає частину їх міжнар. правосуб'єктності. Кожна *нація* володіє правоздатністю укладати міжнар. дог-ри як суб'єкт міжнар. права. Міжнар. орг-ції можуть укладати дог-ри між собою і з окремими д-вами або групою д-в у межах своєї функціональної компетенції. Договірна правоздатність міжнар. орг-цій носить суто спец. характер. У сучас. *міжнародному праві* є тенденція посилення дії принципу відкритості міжнар. дог-рів для більшого числа суб'єктів.

О. В. Буткевич

Суб'єкти міжнародного права — учасники *міжнародних відносин*, які володіють міжнар. правами й обов'язками, здійснюють їх на основі *міжнародного права* і несуть у необхідних випадках міжнар.-прав. відповідальність. Суб'єкти займають центр. становище в міжнар. праві. Його сутність, природа є похідною від природи і сутності суб'єктів міжнар. права. Міжнар. право служить інтересам своїх суб'єктів, регулює відносини між ними, визначає їхній статус і, зокрема, права і обов'язки. Заг. ознаки **С. м. п.**: а) здатність реалізовувати права і обов'язки на основі *норм міжнародного права*; б) здатність бути стороною у відносинах, врегульованих нормами міжнар. права, які створені гол. ч. завдяки міжнар. угодам; в) здатність створювати норми міжнар. права. Здатність мати самостійний міжнар.-прав. статус також може розглядатись як заг. ознака *правосуб'єктності міжнародної*, але з певними винятками. Не всі **С. м. п.** реалізовують міжнар. правосуб'єктність в однаковому обсязі, але обсяг реалізації не є критерієм для визнання правосуб'єктності. Для **С. м. п.** важлива здатність реалізовувати свій міжнар.-прав. статус, який, крім прав і обов'язків, включає свободи суб'єкта, його законні інтереси тощо. Саме в прав. статусі **С. м. п.** виражений характер і обсяг

міжнар. правосуб'єктності. За своїми свободами чи законними інтересами **С. м. п.** є рівними, а коло суб'єктивних прав і юрид. обов'язків розрізняється. Навіть у рівних між собою суб'єктів може бути різний прав. статус. Розрізняють первинних і похідних **С. м. п.** До первинних відносять д-ви (основні **С. м. п.**), а також *нації*, що борються за своє звільнення; похідними вважають міжнар. міжурядові орг-ції, які наділені міжнар. правосуб'єктністю засновницькими актами (статутами). У сучас. міжнар.-прав. доктрині досить широке поширення отримала теорія, яка передбачає, що сучас. міжнар. право безпосередньо регулює поведінку індивідів (теорія міжнар. правосуб'єктності індивідів). Політ. значення цієї теорії полягає в намаганні обґрунтувати розвиток процедури розгляду приватних скарг індивідів і неурядових орг-цій в *Організації Об'єднаних Націй* та інших міжнар. орг-ціях, а також несення індивід. кримінальної відповідальності за *злочини міжнародні* згідно з міжнар. правом.

О. В. Задорожній

Субсидіарність (від лат. subsidiarius — допоміжний) — принцип розмежування компетенції між *Європейським Союзом* та державами-членами. Цей принцип покликаний здійснювати розмежування компетенції між національним та наднаціональним рівнями в межах спільної (змішаної) компетенції. Дискусія щодо змісту та застосування цього принципу далека від завершення.

Вперше принцип субсидіарності, який наразі вважається одним із головних принципів, на якому заснований ЄС, юридичне закріплення отримав у п. 2 частини b ст. 3 *Маастрихтського договору 1992*. Він означав, що Співтовариство, у тих сферах, що відносяться до його виключної компетенції, вживає дії лише тоді та у такому обсязі, в якому цілі запропонованих дій не можуть бути достатнім чином досягнуті державами-членами, та при цьому, з точки зору обсягу чи результатів запропонованих дій, можливе більш вдале досягнення цих цілей на рівні Співтовариства. Надалі принцип субсидіарності отримав своє закріплення в Протоколі № 30 «Про застосування принципів субсидіарності та пропорційності» до Договору про заснування ЄС 1997 (далі — Протокол № 30).

Застосування принципу субсидіарності у контексті *Лісабонського договору 2007* здійснюється відповідно до ст. 5 — національні парламенти стежать за дотриманням принципу субсидіарності відповідно до процедури, що передбачена Протоколом № 2 про застосування принципів субсидіарності та пропорційності (далі — Протокол № 2) та статті 69 — національні парламенти гарантують відповідність пропозицій та законодавчих ініціатив, що надаються в рамках співробітництва поліцій та судових органів у кримінальних справах, принципу субсидіарності, згідно з Протоколом № 2.

Лісабонський договір передбачає: 1) розширене визначення принципу субсидіарності, який тепер діє не лише на центральному, але також на регіональному та локальному рівнях, тобто ЄС вживає заходів лише тоді і в такому обсязі, в яких цілі запропонованих дій не можуть бути досягнутими достатнім чином державами-членами; 2) включення до компетенції національних парламентів консультацій з регіональними парламентами, що володіють правотворчими повноваженнями (ст. 6 Протоколу № 2); 3) обов'язок безпосередньої передачі проектів законодавчих актів національним парламентам (Розділ 1 Протоколу №1 2007); 4) продовження строку, відведеного на дослідження законопроекту принципу субсидіарності з 6 до 8 тижнів; 5) встановлення режиму раннього попередження, що дозволяє парламентам безпосередньо втручатись у правотворчий процес ЄС (ст. 6–7 Протоколу № 2); 6) можливість внесення скарги до Європейського суду юстиції через національний парламент щодо законодавчого акта, що порушує принцип субсидіарності (ст. 8 Протоколу № 2).

У результаті ліквідації опорної структури ЄС та надання йому міжнародної правосуб'єктності, розширюється предметний об'єм застосування принципу субсидіарності, оскільки охоплені ним законодавчі акти видаються у всіх сферах, за винятком *спільної зовнішньої політики та політики безпеки*.

О. О. Гріненко

Субституція — у *міжнародному праві* форма матеріал. відповідальності держав, різновид *реституції*, особливість якої полягає в тому, що неправомірно знищене, пошкоджене чи вивезене майно потерпілої держави замінюється державою-правопорушницею на аналогічне і приблизно рівноцінне. Напр., Італія за мирним дог-ром 1947 (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*) зобов'язалася повернути все монетне золото, награбоване або незаконно вивезене до Італії під час *Другої світової війни*, або передати кількість золота, яке б дорівнювало вивезеному за вагою та пробою. Може вважатися дією, за характером близькою до С., передача у серпні 1830 особисто перським принцом Хосровом-мірзою рос. імператорові *Миколі I* дорогоцінного алмазу «Шах» у відкуп за життя співробітників рос. *дипломатичного представництва* в Тегерані, і серед них — його голови в ранзі надзвичайного посланника і повноважного міністра, великого драматурга О. Грибоєдова, які загинули від рук юрби при нападі на представництво 30.01.1829.

В. С. Ржевська

Суверенітет (з франц. souveraineté — верховна влада) — *незалежність* держави в зовн. зносинах і верховенство у внутр. справах; верховенство, сукупність верховних прав, що належать *державі* або її главі. Також означає незалежність д-ви у виборі свого зовн.-політ. і внутр.-політ. курсу. Найважливішою ознакою С. є здатність вищого політ. керівництва д-ви до оголошення надзвичайного або воєнного стану. З визначення поняття С. логічно витікають його властивості: єдність і неподільність. В умовах держ. нестабільності відбувається конкуренція за володіння С. між різними політ. суб'єктами. У зв'язку з цим виникає уявлення про подільність суверенітету та ієрархії суверенітетів. С. виражається в наявності системи управління і дозволяє контролювати всю територію д-ви, все населення, що знаходиться на даній території, а також мати власну військ., правоохоронну і міжнар. політику. Повага до держ. С. — імперативний принцип сучас. *міжнародного права* і *міжнародних відносин*, закріплений у *Статуті ООН* та інших міжнар.-прав. актах. З міжнар.-прав. точки зору С. є обов'язковою умовою міжнар. правосуб'єктності д-ви; з юридичної — визначальним фактором неподільності та непорушності території д-ви. У міжнар.-прав. доктрині зазначають, що характерною ознакою поняття С. є його формулювання від зворотного (негативістське): над владою, яка володіє С., не повинно стояти ніякої іншої влади, що має правомірне походження, ніхто не може наказувати їй або перешкоджати здійсненню її волі. Згідно з позитивним підходом, С. — необмеженість влади нічим, окрім права (закону). Вперше поняття С. було обґрунтовано Ж. Боденом у XVI ст. Починаючи із Середньовіччя, деякі богослови, особливо кальвіністи, індепенденти та єзуїти розвивали ідею, що первинним носієм держ. С. володіє народ, який в громад. цілях, на користь управління і порядку, делегує свою владу монарху, внаслідок чого втрачає свій С. Схожу думку висловлював і Т. Гоббс. Концепцію «народного суверенітету» було висунуто на противагу абсолютній, нічим не обмеженій владі монархів (суверенів). Вже завдяки Ж.-Ж. Руссо («Суспільна угода») поширилась ідея, що С. може і повинен належати лише народу в цілому. Ця ідея знайшла юрид. вираз у законодавстві *Французької буржуазної революції 1789–99* та Конституції США. У сучас. демокр. республіках єдиним носієм С. визначається народ. Концепція «народного суверенітету» закріплена і в Конституції України (ст. 5). Поняття «суверенітет» пов'язане з поняттям суверенних прав — конкретних прав д-ви розповсюджувати свою владу на об'єкти і дії фізич. та юрид. осіб не тільки в межах своєї нац. території, а й поза її межами на підставі *договорів міжнародних* (зокрема, щодо своїх мор., повітр. та косм. суден під час їхнього знаходження за межами держ. території). Прибережна д-ва здійснює свої суверенні права у *виключній економічній зоні* та на *континентальному шельфі*.

О. В. Буткевич

Суверенної рівності держав принцип — один з *міжнародного права принципів основних* (п. 1, ст. 2 *Статуту ООН*). Існування цього принципу підтверджується Декларацією про принципи, міжнар. права 1970, та *Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* («принцип суверенної рівності, поваги прав, властивих суверенітету»). Його зміст розкривається в Підсумковому документі Мадридської зустрічі представників держав-учасниць НБСЄ 1983, Підсумковому документі *Віденської зустрічі представників країн-учасниць НБСЄ 1989, Паризькій хартії для нової*

Європи 1990 та інших док-тах. Принцип суверенної рівності д-в надає д-вам наступні права: право кожної д-ви на юрид. рівність; право на територ. цілісність; право на свободу і політ. незалежність; право вільно вибирати і розвивати свої політ., соц., екон. і культ. системи; право встановлювати свої закони й адмін. правила; право визначати і здійснювати на власний розсуд свої відносини з іншими д-вами у відповідності з *міжнародним правом;* право змінювати кордони згідно з міжнар. правом мирним шляхом і за домовленістю; право належати чи не належати до міжнар. орг-цій; право бути чи не бути учасником двосторонніх або багатосторонніх міжнар. угод; право бути чи не бути учасником союзних дог-рів; право на нейтралітет. Указаним правам кореспондують відп. обов'язки д-в, як-от: поважати правосуб'єктність інших д-в, виконувати повністю і добросовісно свої міжнар. зобов'язання, жити в мирі з іншими д-вами, не нав'язувати групових правил поведінки іншим д-вам тощо. Принцип суверенної рівності д-в функціонально забезпечує: а) оптимальне співвідношення їхніх прав і обов'язків; б) статус д-в як суб'єктів міжнар. права; в) засади правомірного прийняття рішень; г) основні начала прав. регулювання міждерж. відносин. Аналіз прав. змісту принципу дає також підставу для висновку, що він визначає порядок участі д-в у вирішенні міжнар. проблем, які стосуються їхніх законних інтересів.

Д. В. Скринька

Суд Європейського Союзу — вища судова інстанція *Європейського Союзу*, яка покликана забезпечувати дотримання законності при тлумаченні та застосуванні положень установчих договорів. Суд ЄС зазнав значного реформування внаслідок вступу в силу *Лісабонського договору 2007*. Суд ЄС включає Суд, Загальний суд (колишній Суд першої інстанції, який був створений у 1989) і спеціалізовані суди. До складу Суду входять по одному судді від кожної держави-члена та 8 генеральних адвокатів. Судді і генеральні адвокати обираються серед осіб, чия неупередженість та незалежність не викликає сумніву, і які мають кваліфікацію, необхідну для призначення на найвищі судові посади в своїх відповідних *державах*. Усі вони призначаються терміном на 6 років з правом бути переобраними, при цьому кожні три роки відбувається часткова заміна суддів та генеральних адвокатів. Судді зі свого складу обирають Голову Суду строком на три роки з правом переобрання. Суду допомагають вісім генеральних адвокатів, у коло обов'язків яких входить підготовка та представлення на судовому засіданні мотивованого висновку по справах, які розглядає Суд.

Суд засідає у повному складі (пленумом), але може також формувати палати: Велику палату, до складу якої входять 13 суддів, та палати, до яких входять від трьох до п'яти суддів. Суд засідає у Великій палаті на вимогу держави-члена або інституту ЄС, який є стороною в процесі розгляду справи. У повному складі Суд засідає, як правило, для розгляду справ про звільнення з посади омбудсмена, члена Комісії, члена Рахункової палати, або якщо він вважає, що надана йому на розгляд справа має виняткову важливість.

Загальний суд замінив Суд першої інстанції, створений у 1989 з метою розвантаження Суду ЄС, який не встигав вчасно розглядати велику кількість позовів, що накопичувались роками. Відповідно до *Ніцци договору 2000* Суд першої інстанції став незалежним судовим органом, а його склад та компетенцію було значно розширено. Згідно з Лісабонським договором Загальний суд став складовою судової системи ЄС. До Загального суду входить по одному судді від кожної держави-члена. У Загальному суді немає генеральних адвокатів. Їх функції можуть виконувати судді при розгляді справи на пленарному засіданні. Як і Суд, Загальний суд може засідати у повному складі (пленумом) або створювати палати з трьох чи п'яти суддів. Правила процедури передбачають також проведення засідань у Великій палаті для вирішення основних категорій справ. Загальний суд наділений юрисдикцією розглядати та виносити рішення у судових справах першої інстанції або у справах, які стосуються законності актів, ухвалених інститутами ЄС, розгляду звернень держав-членів, інститутів ЄС, фізичних чи юридичних осіб про бездіяльність інших інститутів, органів чи установ об'єднання, вирішення певних категорій спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків у випадку позадоговірної відповідальності Союзу, спорів за участю службовців Євросоюзу, надання висновків на основі арбітражного застереження, за виключенням тих, які передані спеціалізованим судам, та тих, які Статутом про Суд ЄС передані до Суду.

Рішення, винесені Загальним судом у цих категоріях справ, можуть підлягати апеляції до Суду ЄС на підставі питань права. Загальний суд має юрисдикцію щодо винесення преюдиціальних рішень відповідно до ст. 267 ДФЄС. Такі рішення можуть переглядатися Судом ЄС, якщо існує загроза цілісності і узгодженості права Євросоюзу. Спеціалізовані суди можуть створюватися при Загальному суді за рішенням *Європейського парламенту* та *Європейської ради* для розгляду в першій інстанції певних видів справ у спеціальних сферах. Рішення спеціалізованих судів можуть підлягати апеляції до Загального суду як на підставі питань права, так і з питань факту. Винесені у цьому зв'язку рішення Загального суду можуть підлягати перегляду Судом ЄС. Зі спеціалізованих судів наразі функціонує лише Трибунал зі справ публічної служби ЄС.

Для нормального функціонування судової системи Союзу важливим стає розподіл компетенції між судовими установами ЄС — Судом, Загальним судом, спеціалізованими судами. Такий розподіл передбачений Протоколом про Статут Суду ЄС. Правом звертатися до Суду ЄС наділені держави-члени, інститути ЄС та фізичні і юридичні особи. При цьому для звернення з позовом до Суду ЄС не треба згоди іншої сторони спору. Суд ЄС уповноважений давати належне тлумачення установчих договорів та актів органів ЄС. До Суду ЄС можуть також звертатися національні суди держав-членів з проханням винести преюдиціальне рішення стосовно тлумачення установчих договорів, дійсності і тлумачення актів інститутів ЄС. У разі такого звернення судовий розгляд справи у відповідному національному суді призупиняється до винесення рішення Судом ЄС. Після отримання преюдиціального рішення Суду ЄС національний суд приймає остаточне рішення у справі. При цьому Суд ЄС може вирішувати тільки питання права, які передані йому на розгляд, він не уповноважений вирішувати питання факту, а також застосовувати право до фактів. Це належить до компетенції національних судів, як і тлумачення внутрішнього права. Суд ЄС може заявити, що та чи інша самостійна норма має характер прямої дії, а також що право Євросоюзу має пріоритет стосовно внутрішнього права держав-членів, але він не може вирішувати, чи суперечить якесь конкретне положення внутрішнього права праву Євросоюзу, і тим більше оголошувати відповідне положення внутрішнього права недійсним. Це мають робити національні суди. По суті право Суду ЄС виносити рішення у преюдиціальному порядку забезпечує однакове тлумачення і застосування права Євросоюзу в усіх державах-членах.

Суд ЄС також уповноважений робити висновки щодо відповідності міжнародних угод, які укладаються між ЄС та однією чи більше державами чи *організаціями міжнародними*. Суд ЄС розглядає законність законодавчих актів, прийнятих спільно Європарламентом і Радою, актів Ради, Комісії та Європейського центрального банку, які не належать до рекомендацій і висновків, а також актів Європарламенту і Європейської ради, що мають правові наслідки для третіх сторін. З цією метою з позовами до Суду можуть звертатися держави-члени, Європарламент, Рада та Комісія. Фізичні та юридичні особи можуть також звертатися з позовом до Суду ЄС проти актів, прийнятих спільно Європарламентом та Радою або самою Радою, які надають Суду необмежену юрисдикцію стосовно санкцій, зазначених у таких актах. Зокрема, Суд ЄС може скасувати, збільшити або зменшити суми штрафів та платежів, що накладаються на правопорушника. Варто відзначити, що Суд ЄС відіграє винятково важливу роль у формуванні та розвитку права Євросоюзу, основні принципи якого були сформульовані саме Судом ЄС.

К. В. Смирнова

Суддя міжнародний — міжнародна посадова особа, член міжнародного суду, який безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя та застосуванні норм права, прийнятті судових рішень у межах компетенції відповідної установи. До цієї категорії відносять суддів міжнародних судів універсальної (*Міжнародний Суд ООН*) та спеціалізованої (Міжнародний трибунал з морського права) юрисдикції, також судів з *прав людини* (*Європейського суду з прав людини*, Міжамериканського суду з прав людини, *Африканського суду прав людини і народів*), міжнародних кримінальних судів (*Міжнародного кримінального суду*, *Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії*, *Міжнародно-*

го кримінального трибуналу щодо Руанди), у т. ч. *гібридних судів і трибуналів* (Спеціального суду зі Сьєрра-Леоне та *Спеціального трибуналу щодо Лівану*), судів регіональних інтеграційних об'єднань (*Суду Європейського Союзу, Економічного суду СНД*, Суду Європейської асоціації вільної торгівлі, Суду Економічного союзу Бенелюкс, Суду Андського співтовариства, Карибського суду, Суд Спільного ринку Східної та Південної Африки та ін.), однак не прийнято відносити міжнародних арбітрів, тобто членів міжнародних третейських судів (арбітражів), навіть інституціоналізованих (у рамках Постійної палати третейського суду, ІКСІД та ін.). Також не прийнято вважати міжнародними суддями членів Органу з урегулювання суперечок СОТ і створюваних ним груп експертів, однак подекуди ця якість визнається в літературі за членами Апеляційного органу, яким властиві багато (якщо не більшість) рис «визнаних» міжнародних суддів (див. ст. 17 Домовленості про правила і процедури врегулювання суперечок 1994). Визнання особи міжнародним суддею залежить від визнання відповідної установи «міжнародним судом». За браком узгодженої та ієрархічної системи міжнародних судів загальне розрізнення між суддями та несуддями (арбітрами передовсім) з точки зору *міжнародного права* не настільки ж значуще, як зазвичай за національним правом, але й не є зовсім байдужим, адже, наприклад, ст. 11 Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) 1999 вимагає криміналізації хабарництва за участі власне суддів і посадових осіб міжнародних судів, «юрисдикцію як[их] визнала відповідна Сторона», але цей обов'язок не діє щодо арбітражів та інших аналогічних міжнародних інституцій.

Міжнародний суддя виступає в особистій якості й не розглядається як представник *держави*. Практиці відоме як обрання міжнародних суддів (напр. Міжнародного Суду ООН), так і призначення на посаду (напр. Спеціального трибуналу щодо Лівану). Типовими кваліфікаційними вимогами є визнана компетентність у відповідній сфері (правовій насамперед), високі моральні якості, безсторонність. На відміну від національних судових систем (у т. ч. української), міжнародній практиці не відоме безстрокове перебування суддів на посаді. Як правило, одержують матеріальну винагороду чи компенсацію у зв'язку з виконанням своїх обов'язків із коштів, зібраних на фінансування діяльності відповідної судової установи.

А. В. Льовін

Судна морського національна приналежність — держ. приналежність судна, яка визначає владу держави та закон, який поширюється на морське судно. Однією з ознак **С. м. н. п.** (національності судна) є прапор судна. Із факту надання судну національності та права на прапор випливає виключність юрисдикції д-ви, прапор якої несе судно у відкритому морі. Конвенція про відкрите море 1958 та *Конвенція ООН із морського права 1982* встановлюють, що д-ва визначає умови надання своєї національності суднам, реєстрації суден на її території та права плавання під її прапором. Згідно з положеннями зазначених конвенцій між судном і д-вою прапора повинен існувати реальний зв'язок. Принцип реального зв'язку є вирішальним для визначення національності судна. Для дотримання принципу реального зв'язку необхідні й інші умови, що встановлюються безпосередньо *договорами міжнародними*. Однією з прав. умов надання судну національності є його реєстрація (внесення судна в судовий реєстр д-ви). Крім того, судно для підтвердження права на прапор та своєї національності повинно мати суднові док-ти. Так, для суден, що ходять у плавання під прапором України, перелік док-тів визначається Кодексом торг. судноплавства України.

І. М. Забара

Судна повітряного іноземного примусова посадка — здійснюється компетентними органами держави щодо іноземн. повітр. судна-порушника, що перетнуло кордон даної держави без відп. дозволу або таке, що припустилося порушення використання повітр. простору даної держави. Процедура **С. п. і. п. п.** регламентується міжнар. угодами України, а також положеннями Повітряного кодексу України, Закону України «Про державний кордон» та іншими законодавчими актами.

О. М. Григоров

Судна повітряного національна приналежність — держ. приналежність судна, що визначає *державу*, закони та юрисдикція якої поширюється на повітр. судно. Відповідно до ст. 17, 19 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію 1944 повітр. судно має національність тієї д-ви, в якій воно зареєстровано; при цьому виключається подвійна реєстрація повітр. судна. Порядок реєстрації визначається законодавством д-ви, до нац. реєстру якої внесено це повітр. судно. Ст. 25–26 чинного Повітряного кодексу України 1993 регламентують основні правила реєстрації повітр. суден України, а також порядок виключення повітр. судна з держ. реєстру України. Додатково Україна як учасниця Чиказької конвенції 1944 згідно з положеннями ст. 21 Конвенції на запит будь-якої держави-учасниці Конвенції, а також *Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО)* надає інформацію щодо реєстрації та належності повітр. судна, внесеного до держ. реєстру України.

О. М. Григоров

Судна повітряного незаконне захоплення — *злочин міжнародного характеру* (конвенційний злочин), який завдає шкоди мирному співробітництву й безпеці держав; один із різновидів незаконного втручання в діяльність цивільної авіації; злочинні дії особи, яка знаходиться на борту повітр. судна й за допомогою сили чи погрози силою здійснює акт втручання, захоплення чи інший незаконний контроль над повітр. судном під час польоту, або готує такий акт до здійснення. Таке визначення закріплене в Конвенції про злочини й деякі інші дії, здійснювані на борту повітр. судна від 14.09.1963 (Токійська конвенція), яка, проте, не кваліфікує подібні дії як злочини. Конвенція про б-бу з незаконним захопленням повітр. суден від 16.12.1970 (Гаазька конвенція), крім визначення акту незаконного захоплення повітр. суден, визнає такі дії злочином і зобов'язує д-ви застосовувати щодо них суворі заходи покарання. Конвенція про б-бу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації від 23.09.1971 (Монреальська конвенція), не дає визначення даного поняття, але встановлює, що д-ви повинні вжити всіх можливих заходів для відновлення контролю законного командира над повітр. судном або для збереження за ним контролю над повітр. судном. Кожна д-ва вживає заходів, необхідних для встановлення своєї юрисдикції над такими злочинними діяннями з метою проведення слідства чи судочинства або видає злочинців у порядку, передбаченому міжнар. угодами з надання прав. допомоги.

О. В. Задорожній

Судно морське військове — судно, що належить до *збройних сил* будь-якої *держави*. Відповідно до *Конвенції ООН із морського права 1982* (ст. 29) **С. м. в.** має відповідати наступним вимогам: мати зовн. знаки, що відрізняють такі судна його національності; знаходитись під командуванням офіцера, який перебуває на службі уряду даної д-ви і прізвище якого занесене у відп. список військовослужбовців чи документ, еквівалентний йому; мати екіпаж, який підкоряється регулярній військ. дисципліні. Тільки додержання всіх цих критеріїв дає право судну вважатися **С. м. в.** у розумінні чинного *міжнародного права*. Воно встановлює дозвільний порядок заходу **С. м. в.** у порти іноземн. д-в — за попереднім запрошенням чи згодою, одержаною дип. шляхом. Єдиний виняток становить т. зв. вимушений захід — у випадку аварії, стихійного лиха чи необхідності передати на берег хворого, який потребує невідкладної мед. допомоги. **С. м. в.**, як й інші держ. судна, що використовуються з некомерційною метою, володіють імунітетом від юрисдикції прибережної д-ви під час перебування в її внутр. чи територ. водах. Однак, це не звільняє їх від обов'язку додержуватися норм міжнар. права та законів і правил прибережної д-ви, які регулюють здійснення проходу через територ. море. Якщо **С. м. в.** не додержується законів і правил прибережної д-ви стосовно проходу через територ. море та ігнорує будь-яку звернену до нього вимогу про їхнє додержання, то прибережна д-ва може вимагати від такого корабля негайно залишити її територ. море. Окрім цього, вся відповідальність за шкоду чи збитки, заподіяні **С. м. в.** внаслідок порушення таких правил чи норм міжнар. права про прохід через територ. море, лягає на *державу прапора* **С. м. в.** У решті випадків **С. м. в.** вільні від арешту, забезпечення судових вимог, санітарного чи митного огляду, різних видів зборів та податків і будь яких інших контрольних чи примусових заходів з боку прибережної д-ви. Перебуваючи у відкритому морі, **С. м. в.** та інші

держ. судна на некомерційній службі користуються повним імунітетом від юрисдикції будь-якої д-ви, окрім д-ви прапора. Тільки **С. м. в.** або інші спеціально уповноважені на це судна, які мають чіткі зовн. знаки, що засвідчують їхні повноваження, мають право на переслідування «по гарячих слідах». Жодна іноземн. д-ва не має права здійснювати щодо **С. м. в.** заходи контролю чи розпочати судове переслідування з метою відшкодування шкоди в результаті зіткнення або одержання винагороди за рятування, а також з метою накладення штрафу чи попереднього арешту, повернення майна чи боргів в інших випадках. **С. м. в.** зобов'язаний поважати законні права інших д-в у *відкритому морі*. Зустрічаючи у відкритому морі іноземн. невійськ. судно, яке не володіє імунітетом, **С. м. в.** має право перевірити це судно на предмет права на прапор і провести подальший огляд судна, якщо є розумні підстави підозрювати, що це судно займається *піратством*, работоргівлею, несанкціонованим мовленням, не має національності або, хоча на ньому піднятий іноземн. прапор або воно відмовляється підняти прапор, це судно справді має ту саму національність, що й **С. м. в.** Якщо підозри виявляться необґрунтованими, то суднові, яке було піддане такому оглядові, мають бути відшкодовані будь-які заподіяні збитки. У випадку, якщо екіпаж **С. м. в.** чи іншого держ. судна вчинив заколот, захопив контроль над судном і використовує його для піратства, такий корабель чи судно втрачає імунітети і прирівнюється до приватного судна.

В. С. Ржевська

Судно морське ядерне — судно, обладнане ядерною енергетичною установкою; відноситься до джерел підвищеної небезпеки. Тому в *міжнародному праві* до **С. м. я.**, крім заг. вимог, застосовуються спец. правила щодо забезпечення безпеки судноплавства. На **С. м. я.** в повній мірі поширюється принцип свободи судноплавства, а також право мирного проходу через іноземн. *територіальні води. Конвенція ООН із морського права 1982*, підтверджуючи принцип свободи судноплавства та право мирного проходу щодо суден, не пов'язує ці права мореплавців із техн. особливостями суден. На **С. м. я.** поширюються додаткові вимоги тільки щодо забезпечення безпечної експлуатації та незаподіяння ядерної шкоди прибережним д-вам, навколишньому середовищу та природ. ресурсам. Для забезпечення інтересів прибережних д-в **С. м. я.**, при здійсненні права мирного проходу в територ. водах іноземн. д-в, повинні мати на борту свідоцтво про безпеку ядерного судна (пасажирського або вантажного) і дотримуватись заходів безпеки, передбачених для них міжнар. угодами, а також рухатись *морськими коридорами*, встановленими д-вами або компетентними *організаціями міжнародними*. Спец. заходи безпеки щодо експлуатації **С. м. я.** передбачено міжнар. нормами техн. характеру. *Держава прапору* **С. м. я.** повинна забезпечити дотримання міжнар. стандартів при проектуванні, виготовленні та монтажі судна й реактора, а також здійснення контролю при використанні на судні радіоактивних матеріалів. На забезпечення безпечної експлуатації **С. м. я.** спрямовані й міжнар. рекомендації техн. характеру: «Рекомендації ІМКО/*Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ)* з безпеки портів при заході в них ядерних торгових суден», Типовий проект (Модель) двосторонніх угод про візити ядерних суден 1972, а також Кодекс із безпеки ядерних торг. суден 1981. Використання д-вами конвенційних норм у сукупності з рекомендаціями техн. характеру сприяло розробці відп. нац. законодавств. Низкою д-в прийнято законодавчі акти щодо дозвільного характеру заходу **С. м. я.** в порти, відкриті для іноземн. суден. Міжнар. характер судноплавства та особливі умови експлуатації **С. м. я.** обумовили спец. міжнар.-прав. регулювання інституту відповідальності. Питання відшкодування шкоди, що може бути заподіяна **С. м. я.**, врегульовано низкою міжнар. конвенцій. Встановлення спец. вимог щодо відшкодування ядерної шкоди пов'язано зі специфічними властивостями як самої заподіяної шкоди, так і **С. м. я.** Міжнар. конвенція про відповідальність операторів ядерних суден 1962 встановлює особливий режим цивільно-прав. відповідальності. Зміна традиційного режиму відповідальності була викликана необхідністю забезпечення певних гарантій захисту інтересів потерпілих від ядерної шкоди. В основі режиму лежить низка принципів цивільно-прав. відповідальності за ядерну шкоду: абсолютна відповідальність; обмеження відповідальності за розміром. Режим цивільно-прав. відповідальності за ядерну шкоду в мор. праві розглядається в сукупності з системою фінанс. забезпечення (обов'язкове страхування або фінанс. гарантія та держ. відшкодування). Відповідальність оператора ядерної установки обмежується термінами позовної давності за позовами про відшкодування шкоди. Юрисдикцію здійснюють суди того учасника конвенції, на території якого відбувся ядерний інцидент.

І. М. Забара

Судноплавство міжнародне торговельне — плавання торг. суден окремих держав у водах *Світового океану*, міжнар. річок і озер. Регулюється *нормами міжнародного права* і нац. законодавства, що визначають прав. стан суден, умови надання д-вами своєї національності суднам, порядок здійснення *державою реєстрації* юрисдикції і контролю над суднами, що плавають під її прапором, заходи щодо забезпечення безпеки суден, відповідальність судновласників, порядок та умови доступу суден до портів тощо. У *відкритому морі* міжнар. право встановлює принцип виключної юрисдикції д-ви над суднами, що ходять під її прапором, який випливає із *суверенної рівності держав принципу* та принципу свободи судноплавства у відкритому морі. Прав. стан суден у *територіальних водах* іноземн. д-в базується на статусі територ. вод як частини території д-ви і на праві *мирного проходу*. Важливе значення для режиму **С. м. т.** має право транзитного проходу протоками, що використовуються для міжнар. судноплавства. Режим **С. м. т.** на річках та озерах визначається міжнар. угодами, для його встановлення мають значення двосторонні угоди з питань взаємності док-тів про національність суден, режиму заходу, виходу та перебування суден у портах тощо. Під егідою *Міжнародної морської організації* та Комітету з мор. перевезень *Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД)*, було прийнято ряд техн. і прав. норм та рекомендацій щодо мор. торг. судноплавства.

І. М. Забара

Судноплавство по міжнародних річках здійснюється відповідно до *договору міжнародного* про кожну конкретну міжнар. річку. Ряд заг. міжнар. правил **С. по м. р.** був прийнятий у XIX ст. Так, *Віденський конгрес 1814–15* встановив, що д-ви, через територію яких протікає одна і та ж міжнар. річка, регулюють питання судноплавства по ній за взаємною угодою, що **С. по м. р.** відкриті для всіх націй. У подальші роки ці правила були застосовані до багатьох європ. річок. Ряд правил **С. по м. р.** містять Барселонська конвенція і статут про режим судноплавних водних шляхів міжнар. значення 1921. Питання про їхній перегляд виникло в Асоціації міжнар. права, яка розробила і прийняла на своїй Гельсінській конференції в 1966 проект статей щодо різного використання вод міжнар. річок. Згідно з цим док-том, кожній прибережній д-ві належить право вільного судноплавства по всьому протязі міжнар. річки; прибережні д-ви можуть надати таке право і неприбережним д-вам. У даний час умови і правила **С. по м. р.** визначаються в кожному конкретному випадку угодою прибережних д-в. Ці угоди, як правило, надають свободу судноплавства всім прибережним країнам, а нерідко й усім іншим д-вам. Для сприяння їх виконання створюються постійні річкові комісії з представників прибережних д-в. Міжнар. судноплавство по Дунаю регулюється Конвенцією про режим судноплавства на Дунаї 1948. Згідно зі ст. 1 цієї Конвенції, судноплавство оголошено вільним і відкритим для громадян, торгових суден і товарів усіх д-в на основі рівності відносно портових і навігаційних зборів та умов торг. судноплавства. Плавання по річці військ. кораблів всіх недунайських країн забороняється. Плавання військ., поліцейських і митних суден придунайських країн може здійснюватися тільки в межах країни, прапор якої несе судно, а на решті ділянок — лише з відома відповідних придунайських д-в. Дунайська комісія, організована з представників придунайських країн, здійснює спостереження за виконанням конвенції, координує діяльність прибережних країн і сприяє їхній співпраці, проводить консультації, ухвалює рекомендації тощо.

О. В. Задорожній

Судно повітряне військове — будь-яке повітр. судно, що знаходиться під командуванням особи, яка перебуває на військ. службі, і споряджене для військ. цілей (ст. 31 Паризької конвенції 1919). Ст. 3 Чиказької конвенції 1944 розглядає **С. п. в.** як частину повітр. суден д-ви, які використову-

ються у військ. цілях. Основною кваліфікуючою ознакою **С. п. в.** є його належність до *збройних сил* д-ви незалежно до виду військ, до якого прикріплене конкретне судно (військ.-повітр. сили, військ.-мор. сили, війська протиповітр. оборони тощо). **С. п. в.**, до яких відносяться усі військ. пілотовані літальні апарати (як тяжчі, так і легші за повітря), за винятком косм. апаратів, повинні мати розпізнавальні знаки, які вказують на приналежність судна до збройних сил певної д-ви. Знак має бути добре помітним з усіх сторін та обладнаний у такий спосіб, щоб він не міг бути зміненим у польоті. Неправомірним є використання на **С. п. в.** розпізнавальних знаків іншої д-ви. **С. п. в.** має знаходитись під командуванням особи, яка наділена відп. повноваженнями та перебуває на військ. службі певної д-ви. Командиром **С. п. в.** має бути тільки громадянин *держави реєстрації* судна.

О. В. Задорожній

Судно повітряне державне — повітр. судно, незалежно від його типу, що згідно зі ст. 1 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію і ст. 15, 25 Повітряного кодексу України використовується на військ., прикордонній та міліцейській службах і внесено до реєстру держ. повітр. суден України.

О. М. Григоров

Судно повітряне цивільне — повітр. судно, яке згідно з положеннями ст. 1 Чиказької конвенції про міжнар. цивільну авіацію та ст. 15, 25 Повітряного кодексу України зареєстроване в держ. реєстрі цивільних повітр. суден України відповідно до чинного законодавства України та проходить належну процедуру сертифікації й допуску до експлуатації. Крім того, на **С. п. ц.** повинні бути нанесені держ. та реєстраційні розпізнавальні знаки.

О. М. Григоров

Судова процедура міжнародна — засіб мирного врегулювання спорів, що полягає в розгляді спору міжнар. судом та винесенні обов'язкового для сторін рішення. Вона здійснюється міжнар. судом, що створюється на основі міждерж. угоди (статуту). В угоді визначаються порядок формування, компетенція, структура міжнар. суду, а також встановлюються основні правила судочинства. Правила процедури, зазвичай, виробляються та приймаються самим міжнар. судом. Так, *Міжнародний Суд ООН* заснований та функціонує на підставі *Статуту ООН* та Статуту Міжнародного Суду, що є його невід'ємною частиною, а також Регламенту, розробленого та прийнятого самим Судом. Статут не забороняє членам ООН звертатися для розв'язання спорів до інших судів у силу вже існуючих угод або таких, що можуть бути укладені в майбутньому. Звернення д-в до **С. п. м.** здійснюється або на підставі спеціально укладеної з цією метою угоди (напр., 20.10.1983 Верхня Вольта і Малі уклали спец. угоду про передачу прикордонного спору в Міжнародний Суд ООН), або в силу заздалегідь прийнятого зобов'язання в *договорі міжнародному* (напр., ст. 48 Єдиної конвенції про наркотичні засоби 1975 передбачає судовий розгляд спорів, пов'язаних з її тлумаченням та застосуванням). **С. п. м.** складається з двох форм судочинства: письмової та усної. Під час письмової частини судочинства сторони подають суду меморандуми, контрмеморандуми та, якщо буде потрібно, відповіді на них, а також всі інші необхідні матеріали. Під час усної частини заслуховуються свідки, експерти, представники, повірені, адвокати сторін. Терміни та форми надання сторонами доказів визначаються судом. У разі потреби суд може почати розслідування або призначити експертизу. Суд зобов'язаний вирішити питання про підсудність спору, і, якщо дійде висновку про власну компетентність розглядати спір, приступає до його розгляду по суті. Слухання справи в суді проводяться, як правило, публічно. Наради суду по закінченні слухання відбуваються в дорадчій кімнаті та зберігаються в таємниці. Рішення суду є остаточним та обов'язковим для сторін, що беруть участь у даній справі. Міжнародний Суд ООН у відповідності до Статуту має право під час розгляду справи вказати на необхідність прийняття так званих тимчасових заходів, про які відп. чином повідомляється *Раді Безпеки ООН*.

С. О. Галаган

Суецька криза 1956 (*Арабо-ізраїльська війна 1956*, Англійсько-французько-ізраїльська агресія 1956 проти Єгипту) — *війна* Великої Британії, Франції та Ізраїлю проти Єгипту за контроль над *Суецьким каналом* та військ.-політ. домінування на Бл. Сході. Приводом для війни стала *націоналізація* єгипетським урядом Г. *Насера* Суецького каналу, згідно з декретом, оприлюдненим 26.07.1956 в Александрії. Націоналізація англ.-франц. Загальної компанії Суецького каналу була здійснена урядом Єгипту після відмови з боку США у наданні фінанс. допомоги на будівництво першої черги Асуанської греблі, що мала велике значення для розвитку єгипетської економіки. Дії Єгипту викликали негативну реакцію з боку Франції — власника 52 % акцій компанії і Великої Британії — основного користувача каналу і власника 44 % акцій компанії, які почали планування військ. акції проти Єгипту. 2.08.1956 США, Велика Британія і Франція виступили зі спільною заявою про необхідність встановити міжнар. контроль над каналом; 16.08.1956 у Лондоні відкрилась конференція користувачів каналу за участю 22-х країн, на розгляд якої була винесена англ.-франц.-амер. пропозиція. Втім, вона не знайшла одностайної підтримки як така, що невиправдано обмежує *суверенітет* Єгипту. Тоді питання було винесене Великою Британією та Францією на розгляд *Ради Безпеки ООН* (5–13.10.1956), при цьому вони заявили, що залишають за собою право застосувати силу. Але запропонований Британією і Францією проект резолюції не був прийнятий через вето СРСР. Після провалу дип. спроб урегулювання кризи Велика Британія і Франція розробили спільний з Ізраїлем план бойових дій проти Єгипту. Метою Ізраїлю у війні було вирішення проблеми *блокади* арабами Акабської затоки і заборони Єгиптом проходу Суецьким каналом суднам, що направлялися в Ізраїль чи йшли з його портів. Велика Британія і Франція сподівалися використати напад Ізраїлю як привід для військ. втручання. У ніч на 30.10.1956 ізраїльські війська напали на Єгипет. 31.10.1956 Велика Британія і Франція пред'явили Єгипту й Ізраїлю *ультиматум* з вимогою не пізніше, ніж через 12 годин припинити воєнні дії, відвести їхні війська на десять миль від Суецького каналу і дозволити ввести англ.-франц. війська в Порт-Саїд. Ізраїль, Армія оборони (ЦАХАЛ) котрого знаходилися далеко від каналу, прийняв ультиматум, а Єгипет його відхилив. Увечері 31.10.1956 англ.-франц. авіація піддала бомбардуванням Каїр, Александрію і міста зони каналу; 5.11.1956 повітр. десантами було захоплено Порт-Саїд та Порт-Фуад, а 6.11.1956 на захоплених плацдармах було висаджено потужний мор. десант. РБ ООН, що зібралася 30.10.1956 після нападу Ізраїлю на Єгипет, розглянула проект резолюції, яка засуджувала Ізраїль, вимагала негайного припинення вогню і відведення ізраїльських військ на лінію *перемир'я*, а також закликала країни-члени ООН утриматися від застосування сили чи загрози застосування сили і не надавати Ізраїлю військ. допомоги. Однак резолюція не була прийнята через застосування вето Великою Британією і Францією. 1.11.1956 відкрилось надзвичайне засідання *Генеральної Асамблеї ООН*, яка наступного дня прийняла переважною більшістю голосів резолюцію про припинення вогню і відведення військ *агресора*. 4.11.1956 ГА ООН прийняла рішення про створення надзвичайних збройних сил ООН і введення їх в Єгипет. СРСР різко засудив англ.-франц.-ізраїльську агресію проти Єгипту; 5.11.1956 рад. уряд звернувся до урядів Великої Британії, Франції й Ізраїлю з посланнями, в яких вимагав негайно припинити війну в Єгипті і вивести іноземн. війська з його території та попереджував про небезпечні наслідки, до яких може привести продовження *інтервенції*. 6.11.1956 із вимогою припинити воєнні дії виступив Президент США Д. *Ейзенхауер*. Співпадіння рад. і амер. позицій в конфлікті спонукали до припинення агресії проти Єгипту. 6.11.1956 брит. уряд повідомив ООН про своє рішення припинити вогонь, а 7.11.1956 воєнні дії були припинені повсюди, того ж дня ГА ООН прийняла рішення про створення міжнар. сил ООН для контролю за виведенням англ.-франц.-ізраїльських військ із території Єгипту, перші підрозділи яких прибули в Єгипет вже 15.11.1956. Велика Британія та Франція завершили виведення військ з території Єгипту 22.12.1956. Ізраїль, який фактично вже 2.11.1956 реалізував свої головні цілі, відкривши для судноплавства Тиранську протоку, ще протягом майже 3 місяців продовжував окупацію єгипетської території і його війська були остаточно виведені 7.03.1957. Перемога Єгипту в б-бі проти англ.-франц.-ізраїльської *агресії*, підтриманій світовою громадськістю, прискорила розпад колоніальної системи, сприяла зростанню авторитету Єгипту і Г. Насера в арабських країнах і у світі в цілому. Водночас, політ. і екон. позиції

Великої Британії і Франції в бл.-схід. регіоні були підірвані, і він остаточно перетворився на зону рад.-амер. суперництва.

І. Д. Коміренко

Суецький канал — штучний суднохідний шлях, що перетинає Суецький перешийок та поєднує Середземне і Червоне моря; з часу будівництва став важливим геостратегічним та геоекон. чинником світової політики. Канал значно скоротив протяжність мор. шляхів між портами в Європі та Азії. Проекти побудови каналу через Суецький перешийок мають давню історію. За свідченнями Геродота, Страбона, Плінія та інших античних істориків, ще за часів правління в Давньому Єгипті XII династії (бл. 2000–1787 до н. е.) був споруджений канал між Середземним та Червоним морями, т. зв. «канал фараонів», що прийшов у запустіння в період занепаду Давнього Єгипту. Канал відновлювався під час правління Птоломея II та в рим. епоху (т. зв. «ріка Трояна»). Після захоплення Єгипту арабами «канал фараонів» був знову відновлений в 642 (канал Амр ібн аль-Ас); проте в 776 його було вирішено засипати, щоб спрямувати основну торгівлю через територію Арабського Халіфата. У XVII—XVIII ст. з пропозиціями побудови каналу виступали Лейбніц, Вольтер та ін. Під час своєї єгипетської експедиції 1798–99 Наполеон Бонапарт (див.: *Наполеон I*) вивчав можливості відновлення каналу. 30.11.1854 франц. *дипломат* та підприємець Фердинанд да Лессепс, використовуючи посилення франц. впливу в Єгипті та особисті зв'язки з єгипетським правителем Саїдом-пашою, домігся в останнього *концесійного договору* на побудову та експлуатацію каналу між Червоним морем та Пелузійською затокою в Середземному морі терміном на 99 років від дня пуску каналу в експлуатацію. Для його спорудження та експлуатації була створена «Загальна компанія морського Суецького каналу»; в статутному капіталі компанії, що склав 2000 млн франків, 44 % належало уряду Єгипту, 53 % було розміщено у Франції та 3 % — в інших країнах. Єгипетський уряд безкоштовно надав компанії необхідні для побудови каналу землі та робочу силу (4/5 від необхідної). Будівництво **С. к.**, найбільшої гідротехн. споруди XIX ст., почалося 25.04.1859, його урочисте відкриття відбулось 17.11.1869.

Після побудови фактичний фінанс. контроль над **С. к.** належав Франції, але після купівлі в 1875 брит. урядом акцій, що належали правителю Єгипту, він перейшов до Великої Британії. Внаслідок *Єгипетської кризи 1882* їй також вдалося забезпечити політ. та військ. контроль над **С. к.**, який зберігався у Великої Британії до 1954–56. *Націоналізація* **С. к.** єгипетським урядом в липні 1956 призвела до військ. зіткнення між Великою Британією, Францією та Ізраїлем, з одного боку, та Єгиптом, з іншого (див.: *Суецька криза 1956*). Після врегулювання конфлікту **С. к.** був остаточно закріплений у держ. власності Єгипту, але 1967–75 закривався для навігації через тривалий *Близькосхідний конфлікт*.

М. С. Бур'ян

Суедзава Шьодзі (1932, префектура Кагосіма) — япон. *дипломат*. Закінчив Токійський ун-т. З 1956 — в МЗС Японії: в 1979–81 — регіональний координатор у Відділі у справах Радянського Союзу, країн Європи та Океанії МЗС Японії; у 1981–83 — радник посольства Японії в Болгарії; 1983–86 — Ген. консул Японії в Находкі (СРСР); 1986–88 — регіональний координатор у Відділі у справах Радянського Союзу, країн Європи та Океанії МЗС Японії; у 1988–91 — Ген. консул Японії в Ленінграді; 1991–93 — посол Японії в Монголії. У 1993–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Сукарно (Sukarno) Ахмед (справжнє ім'я — Кусносоро, 6.06.1901, м. Сурабая, Східна Ява, Нідерландська Індія — 21.06.1970, Джакарта, Республіка Індонезія) — індонезійський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї вчителя, був слабим і хворобливим, тому батько назвав його «Карно» — на честь могутнього героя-воїна давньоіндійського епосу «Махабхарата», за яванською звичкою до нового імені було додано префікс «су» — «кращий»; закінчив Бандунзький технологічний інститут (1926). 4.07.1927 на базі очолюваного ним же «Бандунзького дослідницького клубу» заснував ліворадикальну Національну партію Індонезії (НПІ), що виступала під гаслами *націоналізму*, але в грудні 1929 був заарештований, на суді виступив із яскравою промовою «Індонезія звинувачує» (1930), що додала **С.** авторитету в патріотичних колах; по виході на волю 1931 вступив до новоствореної Партії Індонезії й був обраний її головою; 1933 знову заарештований і засланий на о. Флорес, 1938 переведений на Південну Суматру. У своїх працях висунув теорію мархаенізму — ідеології простої людини, в якій поєднувалися окремі соціалістичні тези, положення теорії *Сунь Ятсена* і вчення Махатми Ганді, зокрема, тактика неспівробітництва з властями; в разі перемоги антиколоніальної революції передбачалося створення суспільства без класів і капіталізму, захист інтересів робітників та землеробів; сформулював засади державної ідеології майбутньої суверенної Індонезії у вигляді п'яти принципів («панча сила»): націоналізм — як принцип унітарної держави із загальноіндонезійською політичною *нацією*; інтернаціоналізм (єдність людини) — як форма гуманізму, що передбачає рівноправність і братерство між народами; *демократія* — як *суверенітет* народу й прийняття рішень на традиційній основі узгоджень та компромісу-консенсусу його представників; соціальна справедливість — як політична й економічна рівність та процвітання; віра в єдиного Бога — як свобода віросповідання і віротерпимість. До сьогодні ці принципи лежать в основі державного будівництва Індонезії, хоча із трансформаціями політичного режиму змінювалися пріоритети елементів формули «панча сила», та й саме їхнє розуміння.

Японську *окупацію воєнну* Індонезії 1942 **С.** сприйняв як нагоду позбавитись влади колишньої *метрополії* й погодився на співробітництво з окупантами, створивши Центр народних сил («Путера»); після отримання звістки про згоду Токіо на *капітуляцію* 17.08.1945 проголосив незалежність Республіки Індонезія, наступного дня Комісією з підготовки незалежності був призначений її президентом; під час війни за незалежність проти Нідерландів потрапив у полон (19.12.1948–13.07.1949), після звільнення, за рішеннями «конференції круглого столу» в Гаазі, очолив Республіку Сполучених Штатів Індонезії, що 17.08.1950 була проголошена унітарною державою. В умовах перманентної боротьби за владу й політичної нестабільності, що супроводжувалася сепаратистськими заколотами, **С.** ініціював запровадження авторитарної президентської форми правління — т. зв. «керованої демократії», в основі якої лежала його концепція «функціональних груп», організованих на підставі спільної сфери діяльності, релігії, рівня освіти та ін.; в липні 1959 розпустив парламент і сформував «робочий кабінет» за власним бажанням (чверть місць посіли військові), впровадив призначуваність губернаторів, натомість парламенту сформував Тимчасовий народний консультативний конгрес (ТНКК), який одним із перших рішень 1963 присвоїв **С.** титул «великий вождь революції» й призначив його довічним президентом; багатопартійна система була замінена надпартійною Національною радою за участю представників трьох провідних ідеологічних течій країни — націоналістичної, мусульманської й комуністичної (НАСАКОМ). Намагаючись підтримати революційний ентузіазм населення й прагнення до національної єдності в умовах зростаючої інфляції, безробіття й поширення корупції, робив акцент на політичній ідеології; 17.08.1959 виступив із «Політичним маніфестом», що невдовзі був ухвалений ТНКК як офіційна державна програма: метою подальшого розвитку країни оголошувалося будівництво «індонезійського соціалізму» на основі «керованої демократії» й «керованої економіки» з урахуванням національної самобутності; водночас зміцнилися зв'язки президента з Компартією Індонезії (КПІ), але ввести її лідерів до уряду йому завадила армія. В економічному житті здійснив *націоналізацію* власності закордонних компаній, проводив ізоляціоністський курс *автаркії*; у *зовнішній політиці* виступив співзасновником *Руху неприєднання* на *Бандунзькій конференції 1955*; зблизився з СРСР та КНР, отримав від Кремля масштабні поставки зброї; ініціював регіональну політику «конфронтації», що звелася до військово-економічної *блокади* Федерації Малайзія й виходу Індонезії з *ООН*. У березні 1966 за причетність до спроби ліворадикального державного перевороту 30.09.1965 був позбавлений ТНКК статусу довічного президента й опинився під домашнім арештом; 20.02.1967 офіційно передав президентські повноваження генералу М. *Сухарто* (1921–2008).

Твори: Сукарно. Индонезия обвиняет. Сборник статей и речей. — М., 1961.

Літ.: Dahm B. Sukarno and the Struggle for Indonesian Independence. — Berlin, 1969; Legge G. D. Sukarno: A Political Biography. — L., 1973; Hunter, Helen-Louise. Sukarno and the Indonesian Coup: The Untold Story. — Greenwood Publishing Group, 2007; Капица М. С. , Малетин Н. П. Сукарно: Политическая биография. — М.: Мысль, 1980; Сукарно. Политик и личность: К 100-летию со дня рождения первого Президента Индонезии/ Сост. М. В. Курицын, В. С. Сычев, В. А. Цыганов. — М.: ФОРУМ, 2001; Сигаев В. Сукарно // Международная жизнь. — 2005. — № 9.

В. І. Головченко

Суковкін Михайло Акінфійович (7.11.1857, Санкт-Петербург, Російська імперія — 11.11.1938, Мантон, департамент Приморські Альпи, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. і держ. діяч; народився в сім'ї керуючого справами Кабінету міністрів Російської імперії, таємного радника А. П. Суковкіна, брат київ. губернатора 1912–15 Н. Суковкіна; закінчив Імператорський Царськосельський ліцей (1877), камергер, дійсний статський радник. З 1916 очолював Київську губернську земську управу; 1.03.1917 був обраний головою Комітету громад. орг-цій, що став органом Тимчасового уряду в Києві; водночас 8.03–22.09.1917 — губернський комісар Київщини; на Всеукр. нац. конгресі 6–8.04.1917 підтримав резолюцію про *автономію* України у складі федерат. демокр. Росії; 20.06.1917 виступив на екстреному засіданні Тимчасового уряду з поясненням недоцільності непримиренної позиції щодо домагань укр. автономії. За гетьманату П. *Скоропадського* був призначений послом у Туреччині, прибув до Стамбула 21.10.1918; уклав з представником Військово-морських сил *Антанти* на Сході віце-адміралом Аметом угоду про визнання права Української Держави на Чорноморський флот. Після перемоги антигетьманського повстання під проводом Директорії залишився в Туреччині й перейшов на пророс. позиції; в 1921 переїхав до Франції і з 1923 завідував Російським будинком у Мантоні (Французька Рив'єра), член Об'єднання колишніх вихованців Імператорського Олександрівського ліцею (секція півдня Франції), секретар російського православного Братства Св. Анастасіїі.

В. І. Головченко

Султанський Павло Олександрович (3.01.1957, с. Костянтинівка Харківської обл., УРСР) — укр. професійний *дипломат*. У 1983 закінчив Інститут Азії та Африки при Моск. держ. ун-ті ім. М. Ломоносова. 1984–87 — викладач китайської мови в гімназії-інтернаті схід. мов №1 м. Києва; 1987–92 — працював у держ. та приватних структурах як експерт з питань зовн. тогівлі. З 1992 перейшов до МЗС України: у 1992–94 — 2-й, 1-й секр. відділу країн Азії і Тихоокеанського басейну Управління двосторонніх відносин; 1994–95 — 1-й секр. Посольства України в Японії; 1995–98 — 1-й секр., радник, зав. відділом аналізу регіональних проблем Управління політ. аналізу і планування, заст. начальника Управління європ. та трансатлантичної інтеграції — зав. відділом ЄС, заст. начальника Управління країн АТР, Бл. і Сер. Сходу та Африки МЗС України. 1998–2000 — Радник-посланник, Тимчасовий Повірений у справах України в Китайській Народній Республіці; 2001–03 — в. о. начальника, нач. Управління ЄС Департаменту європ. інтеграції МЗС України. 18.08.2003–9.06.2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Соціалістичній Республіці В'єтнам та за сумісництвом у Королівстві Камбоджа; з 30.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сінгапур та за сумісництвом з 24.02.2011 — у Брунеї-Даруссаламі.

В. М. Матвієнко

Султонов Шухрат Музафарович (22.05.1951, Душанбе, Таджицька РСР) — таджицький *дипломат*; освіта — Таджицький політехнічний інститут (1973) за спеціальністю інженер-електрик; Вищі дипломатичні курси МЗС Росії. 1973–75 — інженер, головний механік будівельного управління. 1975–78 — на комсомольській роботі в Ленінабадському міськомі й обкомі ЛКСМУ Таджикистану; 1978–81 — інструктор, відповідальний організатор, завідувач сектором Поволжя ЦК ВЛКСМ; 1981 — інспектор ЦК Компартії Таджикистану; 1981–86 — 1-й секретар ЦК ЛКСМТ; 1986–87 — 1-й секретар Центрального райкому ЛКСМТ Душанбе. В 1987–90 — слухач Академії суспільних наук при ЦК КПРС; 1990–91 — завідувач відділом організаційно-партійної і кадрової роботи ЦК Компартії Таджикистану; 1999–2001 — заступник голови Виконкому — виконавчого секретаря СНД, директор департаменту галузевих програм і технічних стандартів зони вільної торгівлі. 2001–03 — керівник Виконавчого апарату Президента Республіки Таджикистан. 2003–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Таджикистану в Туреччині. З 7.12.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Таджикистану в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Сунь Ятсен (Sun Yatsen) (12.11.1866, с. Цуйхен, повіт Сяншань, нині — Чжуншань побл. Гуанчжоу, провінція Гуандун, КНР — 12.03.1925, Пекін, Китайська Республіка) — китайський громадсько-політичний і державний діяч, перший президент Китаю; народився в селянській сім'ї, закінчив медичний коледж у Гонконгу (1892), де став протестантом, що в подальшому зумовило прихильність **С. Я.** до західного варіанту модернізації країни (див.: *Модернізації теорія*); але палка ненависть до *імперіалізму* європейських держав привернула його увагу до успішних результатів «Революції Мейдзі» в Японії, де згодом дістав підтримку в реалізації задумів; 1894 здійснив поїздку в Пекін, безуспішно намагався викласти керівникові зовнішньополітичного відомства Цинської імперії *Лі Хунчжану* власну програму оновлення Китаю на японський взірець; того ж року заснував антиманьчжурське Товариство відродження Китаю («Синчжунхой»), що здійснило 25.10.1895 в Гуанчжоу спробу збройного повстання (закінчилася невдачею). Змушений емігрувати до Японії, а згодом до США і Західної Європи, **С. Я.** за активного фінансового сприяння китайської діаспори розробляв плани підготовки нових визвольних повстань; натхнений поразкою Російської імперії у війні з Японією 1904–05, заснував у Токіо «Союзну лігу» («Тунменхой»), програмою діяльності якої стали розроблені ним «три народні принципи», що передбачали: 1) запровадження «народного правління» (нерідко перекладається як «*націоналізм*»), тобто ліквідація іноземного панування й нерівноправних договорів з імперіалістичними державами, поновлення суверенних прав китайської *нації*; 2) реалізація «народних повноважень» (часто трактується як заснування демократичної республіки) через вибори, агітацію, законодавчу ініціативу й референдум; 3) утвердження «народного життєвого надбання» (іноді перекладається як «соціалізм»), тобто проведення аграрної реформи шляхом *націоналізації* землі й зрівняння прав на неї шляхом впровадження диференційованого земельного податку, тобто в дусі поглядів американського економіста Г. Джорджа (1839–97), який вважав позбавлення народних мас землі єдиною причиною соціальної нерівності. Конституція майбутньої республіки мала дати громадянам Китаю права виконавчої, законодавчої, юридичної, контрольної й «іспитової» (тобто визначення кваліфікації чиновників) влади, а майбутній центральний урядовий апарат повинен був складатися з п'яти палат.

З початком Сіньхайської революції 1911 **С. Я.** повернувся зі США на батьківщину й був обраний тимчасовим президентом Китайської Республіки (1.01–10.03.1912), очолив розроблення демократичної конституції, але змушений був поступитися владою на користь колишнього командувача імператорською армією Юань Шикая; 1913 проголосив початок «другої революції» під керівництвом створеної ним попереднього року Національної партії («Гоміндан»), але зазнав невдачі й емігрував до Японії. Скориставшись наростанням визвольного руху в країні під час *Першої світової війни*, поновив роботу зі створення революційної бази в Гуанчжоу; 1923 зустрівся в Шанхаї з агентом *Комуністичного Інтернаціоналу* А. *Йоффе* й домовився про широку допомогу СРСР в організації спільно з Компартією Китаю «Об'єднаного фронту» для боротьби за реалізацію «трьох народних принципів», які отримали нову інтерпретацію на 1-му з'їзді Гоміндану в січні 1924: принцип «націоналізму» набув виразно антиімперіалістичної спрямованості й поповнився вимогою повної рівноправності всіх етносів країни; «народовладдя» означало критичне ставлення до парламентаризму й заклик до встановлення такого державного ладу, що міг би забезпечити широким народним масам дійсно демократичні права й свободи; «народне благоденство» вміщало наділення землею безземельних селян-орендарів, державну допомогу безробітним, поліпшення умов праці й захист робітничих організацій. Тоді ж **С. Я.** проголосив свої три головні політичні настанови — непорушний союз із Радянською Росією, спілка з компартією й опора на робітничо-селянські ма-

си, що були схвалені з'їздом Гоміндану; водночас у циклові лекцій для партійного активу, слідуючи національній традиції, наголошував на перевазі ханьців над рештою націй з огляду на їхню чисельну перевагу й тривалу цивілізаційну історію, мріяв про створення «Великої східної держави», в якій під верховенством Китаю мали об'єднатися його сусіди, розглядав націю як одвічне, а не історичне поняття. Напр. 1924 прибув до Пекіна для проведення загальнонаціональної наради щодо скликання Національних зборів і мирного об'єднання країни, але тяжко захворів і помер від раку.

Твори: Сунь Ятсен. Избранные произведения. — М., 1964; Сунь Ятсен. Избранные произведения. — М.: Наука, 1985.

Літ.: Hsu-Hsin Chang, Sidney H. Chang, Leonard H. D. Gordon. All Under Heaven: Sun Yat-sen and His Revolutionary Thought. — Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, 1991; Marie-Claire Bergère, Janet Lloyd. Sun Yat-sen. — Stanford, Calif.: Stanford University Press, 2000; Dong, Stella. Sun Yat-sen: The Man who Changed China. — Hong Kong: FormAsia, 2004; Linebarger, Aul. Sun Yat Sen and the Chinese Republic. — READ BOOKS, 2006; Ермашев И. Сунь Ятсен. Жизнь замечательных людей. — М.: Молодая гвардия, 1964; Тихвинский С. Л. Сунь Ят-сен. Внешнеполитические воззрения и практика. — М., 1964; Сунь Ят-сен. 1866–1966. К столетию со дня рождения. Сборник статей, воспоминаний и материалов. — М.: Гл. редакция восточной литературы, 1966; Матвеева Г. С. Отец республики: Повесть о Сунь Ятсене. — М.: Политиздат, 1975; Тихвинский С. Л. Завещание китайского революционера. — М., 1986.

В. І. Головченко

Супутник — штучний пілотований або не пілотований космічний об'єкт, включно із засобами його доставки у космічний простір. Згідно з Угодою про рятування космонавтів, повернення космонавтів й повернення об'єктів, що запущені у космічний простір 1968 (набрала чинності 3.12.1968, Україна ратифікувала Угоду 20.09.1968) та з Конвенцією про реєстрацію об'єктів, що запускаються у космічний простір 1975 (набрала чинності 15.09.1976, Україна приєдналась до Конвенції 22.07.1977) кожна *держава*, що запускає, заносить космічний супутник (об'єкт) до свого державного реєстру. Крім того кожна держава надає *Генеральному секретарю ООН* дані щодо кожного космічного об'єкта, а саме: а) назва держави або держав, що запускають; б) відповідне позначення космічного об'єкта або його реєстраційний номер; в) дату й територію або місце запуску; г) основні параметри орбіти, зокрема період обертання, нахилення, апогей, перигей; д) загальне призначення космічного об'єкта. Додатково Генеральний секретар ООН веде міжнародний реєстр космічних об'єктів, доступ до якого є відкритим для усіх зацікавлених осіб.

Держава реєстрації поширює свою юрисдикцію на усі космічні об'єкти, внесені у її державний реєстр. Усі держави зобов'язані надавати допомогу у рятуванні космонавтів й поверненні космічних об'єктів у разі космічних аварій. Крім того, держави реєстрації космічного об'єкта несуть абсолютну міжнародно-правову відповідальність за шкоду, завдану її космічним об'єктам третім особам у повітрі чи на Землі. Основним правовим документом, що регламентує правові засади космічної діяльності в Україні є Закон України «Про космічну діяльність» 1996. Закон дає більш широке трактування космічних об'єктів, а саме: об'єкти космічної діяльності (космічна техніка) — це матеріальні предмети штучного походження, що проектуються, виготовляються та експлуатуються як у космічному просторі, так і на поверхні Землі. Згідно зі ст. 13 Закону об'єкти космічної діяльності підлягають обов'язковій державній реєстрації у Державному реєстрі об'єктів космічної діяльності України. Додатково ст. 14 і 16 Закону визначають порядок вилучення об'єктів космічної діяльності з Державного реєстру, а також порядок передачі об'єктів космічної діяльності в оренду.

О. М. Григоров

Сурдо (Surdo) Вітторіо Клаудіо (22.11.1943, м. Тріполі, нині — Держава Лівія) — італійський *дипломат*; освіта — Римський університет (1967), спеціальність — політичні науки. 1973–76 — 2-й секретар *Посольства* Італії в Єгипті; 1976–81 — заступник консула в Парижі (Франція); 1981–84 — радник Посольства Італії в Ірані; 1984–85 — 1-й радник Посольства Італії в Ірані; 1985–90 — радник, потім 1-й радник Посольства Італії в ФРН. 1990–91 — заступник керівника Служби друку та інформацій МЗС Італії; 1991–92 — керівник 1 відділу співробітництва з країнами Європи Головного політуправління МЗС Італії; 1992–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італії в Україні. 1996–97 — заступник директора Головного управління культури МЗС Італії; 1997 — голова спеціальної дипломатичної місії в Албанії; 1997–99 — керівник Відділу Генерального секретаря МЗС Італії. 1999–2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італії в Туреччині; 2004–06 — Генеральний директор Головного управління кадрів МЗС Італії; 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італії в Російській Федерації та Туркменістані (за сумісництвом).

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Сусіло Бамбанг Юдойоно (Susilo Bambang Yudhoyono) (9.09.1949, с. Тремас, район Пачитан, провінція Східна Ява, Республіка Індонезія) — індонезійський громадсько-політичний і державний діяч, військовий; 6-й президент Індонезії; народився в заможній сім'ї аристократичного походження; закінчив Національну військову академію (Магеланг, 1973), вивчав менеджмент бізнесу за магістерською програмою у Вебстерському університеті (США, 1991) і економіку сільського господарства в Богорському сільськогосподарському інституті (2004), тема дисертації — «Вивчення фінансових інструментів розвитку економічно відсталих регіонів Індонезії». На службі в *збройних силах* країни очолював військові округи Великої Яви і Південної Суматри; в 1995 був головним військовим *спостерігачем* Індонезії миротворчих сил ООН у Боснії і Герцеговині; потім очолював військовий штаб суспільних та політичних справ; у 1999 став міністром гірничовидобувної промисловості в уряді президента Абдуррахмана Вахіда, наступного року вийшов у відставку в званні генерал-лейтенанта, займав посаду міністра-координатора з питань політики і безпеки. В березні 2004 пішов у відставку і заснував Партію демократів. 20.09.2004 здобув перемогу на перших в історії країни загальних і прямих президентських виборах, приступив до виконання обов'язків *глави держави* 20.10.2004; переобраний на 2-й термін 8.07.2009, повторивши попередній електоральний результат — 60,8 % голосів; відомий як жорсткий та твердий борець із *сепаратизмом* і *тероризмом міжнародним*; після першого року президентства громадська думка про якість керівництва та досягнення С. була гостро поділена, але його політичні та економічні реформи покращили ситуацію в країні, і як результат, С. став одним із найпопулярніших політиків у Індонезії, його правління асоціюють зі стабільністю і економічним зростанням країни.

В. І. Головченко

Суфанувонг (Sufanuvong) (13.07.1909, Луанг-прабанг, Французький Індокитай — 9.01.1995, В'єнтьян, ЛНДР) — лаоський політичний і державний діяч, «червоний принц» — племінник короля Луанг-Прабангу (з 15.09.1945 — Лаосу) Сісаванга Вонга [1904–59] і зведений брат принца Суванни Фуми, прем'єр-міністра королівського уряду в 1951–54, 1956–58, 1960 і 1962–75; закінчив ліцей Альбера Сарро в Ханої й Вище технічне інженерне училище в Парижі; до 1937 працював на верфах Бордо й Гавра. По поверненні на батьківщину працював за фахом інженером на будівництві шляхів і мостів; під час японської окупації Лаосу 1941–45 зблизився з національно-патріотичними силами, що створили рух «Лао Іссара» («Визволення Лаосу»); у сформованому ним 20.10.1945 тимчасовому уряді Опору очолив міністерства закордонних справ і оборони, одночасно — головнокомандувач Збройними силами незалежної держави Патет-Лао («Країна Лао»), проголошеної 12.10.1945; після їхньої поразки від французьких військ біля м. Такек 21.03.1946 емігрував разом з урядом до Таїланду, виступив за продовження збройної боротьби проти колонізаторів у союзі з Демократичною Республікою В'єтнам. Коли поміркована частина керівництва «Лао Іссара» 24.11.1949 заявила про саморозпуск руху, відмовився співпрацювати з маріонетковим королівським урядом і в серпні 1950 очолив Центральний виконавчий комітет та уряд Опору «Нео Лао Іссара» («Фронт визволення Лаосу») в північній провінції Сам-Ньоа. Зміцнивши свої позиції за допомогою північнов'єтнамських народних добровольців і спираючись на рішення *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*, С. домовився з Суванною Фумою щодо скликання в жовтні 1954 наради з політичного урегулювання в Лаосі, але цьому завадило втручання США; в січні 1956 очолив ЦК партії «Нео Лао Хаксат» («Патріотичний фронт Лаосу»), створеної на

базі «Нео Лао Іссара» на його II з'їзді, що затвердив нову програму будівництва мирного, незалежного, демократичного і єдиного Лаосу. З поновленням переговорного процесу й легалізацією «Нео Лао Хаксат» 19.11.1957 увійшов до коаліційного уряду Суванни Фуми як міністр планування і гірничого будівництва, 4.05.1958 внаслідок додаткових виборів став депутатом Національних зборів, але в червні наступного року внаслідок наступу реакції був ув'язнений у концтаборі, звідки втік у травні 1960 і повернувся до партизанської бази на півночі країни; згідно рішень *Женевської наради з врегулювання Лаоського питання 1961–62* вдруге увійшов 11.06.1962 до уряду національної єдності як віце-прем'єр і міністр економіки й планування, але вже в квітні наступного року змушений був залишити столицю й продовжити керівництво боротьбою Народно-визвольної армії Лаосу.

Відіграв важливу роль у мирному вирішенні лаоської проблеми, розробленні та підписанні В'єнтьянської угоди про відновлення миру й досягнення національної згоди в Лаосі 21.02.1973 та протоколу до неї від 14.09.1973, що уможливили створення 5.04.1974 Тимчасового уряду національної єдності й Національної політичної коаліційної ради, яку очолив **С.** Звинувативши правих у підготовці чергового державного перевороту, в умовах перемоги комуністичних сил у Південному В'єтнамі й Камбоджі, «Нео Лао Хаксат» поширив свою владу на всю територію країни, що створило умови для мирного скасування монархії; 3.12.1975 Національний конгрес народних представників обрав члена ЦК Народно-революційної партії Лаосу (НРПЛ, засн. у березні 1955 на базі Компартії Індокитаю) **С.** першим президентом проголошеної попереднього дня Лаоської Народно-Демократичної Республіки й головою Верховних народних зборів (до 15.08.1991). Реальна влада в країні належала генсекові єдиної в країні НРПЛ, прем'єр-міністру К. Фомвіхану (1920–92), що з часом змінив **С.** на посаді президента; порівняно з сусідніми СРВ і «Демократичною Кампучією» *Пол Пота*, репресії проти представників старого адміністративного апарату в ЛНДР були значно м'якшими, звинувачені в «підривній діяльності» утримувалися в спеціальних «таборах перевиховання», де опинився й останній король Лаосу — Саванг Ватхана [1959–75] — двоюрідний брат **С.** Але проведена форсованими темпами 1976–79 колективізація загострила продовольчу проблему в умовах економічної *блокади* з боку Таїланду й розриву 1978 *дипломатичних відносин* із Францією (поновлені 1982), що нібито підтримувала сепаратистський рух народу мео; під час в'єтнамсько-китайського збройного конфлікту 1979 ЛНДР беззастережно стала на бік СРВ, зажадавши відкликання китайських фахівців-будівельників. Лише з послабленням у сер. 1980-х політичних позицій СРВ як регіонального лідера ЛНДР нормалізувала відносини з КНР і 1988 домовилася про *делімітацію кордонів* з Таїландом.

Літ.: Губер А. Бомбы, пещеры, люди: Репортаж из районов Лаоса, контролируемых Патриотическим фронтом. — М.: Наука, 1969; Щедров И. М. Партизанскими тропами Лаоса. — М.: Молодая гвардия, 1970; Капица М. С. Внешняя политика стран Индокитая. — М.: Наука, 1989; Ильинский М. М. Индокитай: Пепел четырёх войн (1939–1979 гг.). — М.: Вече, 2000.

В. І. Головченко

Сухарто (Suharto) Мохамед (8.06.1921, с. Кемусук, султанат Джок'якарта, Нідерландська Індія — 27.01.2008, Джакарта, Республіка Індонезія) — індонезійський військ. і держ. діяч. Нар. в селянській сім'ї. Після розлучення батьків жив у своїх родичів і без особливого успіху намагався стати банківським клерком; у 1942 вступив у лави індонезійської армії, отримав військ. підготовку в япон. інструкторів, але в 1945 його батальйон першим підняв зброю проти окупантів; згодом взяв участь у боях проти експедиційного нідерландського корпусу. На час спроби ліворадикального перевороту 30.09–2.10.1965 командував військами стратегічного резерву і взяв безпосередню участь у придушенні повстання й розгромові компартії. 12.03.1967–21.05.1998 — Президент Республіки Індонезія; запровадив режим «Нового порядку» — авторитарної, орієнтованої на екон. розвиток д-ви, що спиралася на сильну армію і жорсткий, за прикладом міжвоєнного японського, порядок. Опора на величезні природ. ресурси, стратегічне становище Індонезії на перетині найважливіших торг. шляхів світу та її сусідство з обділеними корисними копалинами Японією і Півд. Кореєю обумовили екон. успіхи країни доби Сухарто. Втратив владу після масових виступів жителів Джакарти і студентів у найбільших містах, охоплених азійською екон. кризою 1997–98. На момент відставки диктатора його майно оцінювалося в 42 млрд дол., найбільш прибуткові підприємства знаходилися в руках сімейного клану; 2000 посаджений під домашній арешт і звинувачений у корупції, але невдовзі звільнений у зв'язку зі станом здоров'я.

П. М. Ігнатьєв

Сфера впливу — географічна зона, просторові межі якої охоплюють *держави*, що знаходяться в залежності від домінуючої країни-гегемона. Залежність, що характеризує взаємини в рамках певної географічної зони впливу, може проявляти себе як військово-політична, економічна, технологічна й ідеологічна. Асиметрична залежність, результатом якої є формування **С. в.**, може виникати як об'єктивно, так і бути результатом цілеспрямованої державної політики. В умовах прискореної *глобалізації* **С. в.** може не мати чітко окреслених географічних кордонів, у той час як у періоди, коли в *міжнародних відносинах* переважають протилежні тенденції фрагменталізації, вона тяжіє до регіоналізації навколо домінуючої держави. Одну з перших спроб теоретично визначити феномен сфери впливу було запропоновано класичною німецькою геополітикою в роботах Ф. Ратцеля та Р. Челлена в рамках концепції «життєвого простору», сфери впливу держави, яка динамічно розвивається та встановлює свій контроль над територіями, що є до ній прилеглі. В подальшому, в рамках концепції «пан-регіону» К. Хаусхофера конфігурація **С. в.** визначалась не лише географічними, а й ідеологічними та економічними чинниками. В сучасних теоретичних концепціях таких як, на приклад концепція «імперської перенапруги» П. Кеннеді, зона впливу в той момент, коли її масштаби починають перевершувати можливості держави її утримувати, перетворюється на визначальний фактор занепаду держави-гегемона.

А. А. Суботін

Сфорца (Sforza) Франческо (23.07.1401, Сан-Міньято – 8.03.1466, Герцогство Міланське) — основоположник класичної *дипломатії* Нового часу, засновник міланської гілки династії Сфорца. Побічний син і наступник кондотьєра М. Аттендоло. Кондотьєр (провідник озброєного загону) на службі в неаполітанській армії, у Папи Римського Мартіна V, у міланського герцога Ф. М. Вісконті, також воював на стороні Флоренції і Венеції. Був одружений із М. Б'янкою, позашлюбною дочкою міланського герцога Філіппа Вісконті. **С.** отримав звання головнокомандувача (capitano generale) військами Міланського герцогства. У 1450 сенат Мілана обрав його герцогом Міланським (уперше світська установа вручила такий високий титул). Італійські держави поступово визнали в його особі законного герцога Міланського, але формальний титул від імператора *Священної Римської імперії* **С.** так і не отримав (тільки у 1494 імператор Максиміліан I ввів у володіння Міланським герцогством сина **С.** – Лодовіко).

С. встановив дружні відносини між Міланом і Флоренцією, де при владі фактично перебував К. Медичі. Їх альянс привів до укладення 9.04.1454 *Лодського миру*, що завершив серію воєн за гегемонію в Північній Італії, і створення 30.08.1454 Італійської ліги, оборонного союзу найбільших італійських держав (Міланське герцогство, Венеціанська і Флорентійська республіки), члени якого зобов'язалися відмовитися від розв'язання конфліктів військовою силою, не укладати союзів з третіми державами і приходити одне одному на допомогу в разі замаху на територіальну цілісність будь-якого з них. Метою ліги було встановлення рівноваги на Апеннінському півострові й утримання Франції за межами Італії. Про створення Ліги урочисто оголошено 2.03.1455 Папою Миколою V, після чого до неї приєдналися король Арагону Альфонсо V (як король Неаполітанського королівства) і суверени дрібних італійських держав. Упродовж 30 років ліга успішно виконувала свої завдання і, за винятком невеликих сутичок, в Італії панував мир.

С. був одним із перших європейських правителів, чия *зовнішня політика* ґрунтувалася на принципі балансу сил, і першим власне італійським правителем, що проводив наступальну політику, аби протистояти державам поза Апеннінським півостровом, які становили загрозу, наприклад, Франції. Багато в чому завдяки зусиллям **С.** іноземні держави втратили вплив у Італії до кінця XV ст. Кращий *дипломат* своєї епохи, **С.** був наставником

французького короля Людовіка XI [1461–83] у таємницях італійського дипломатичного мистецтва. Він дав йому пораду: «Поділіть своїх ворогів, тимчасово задовольніть вимоги кожного з них, а потім розбийте їх поодинці, не даючи можливості об'єднатися».

Д. В. Табачник

Схеффер (Skheffer) Яап де Хооп (3.04.1948, Амстердам, Королівство Нідерланди) — нідерландський *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Лейденського ун-ту (1974). 1974–76 — строкова служба в Королівських ВПС; 1976–78 — секр. посольства Нідерландів у Гані; 1978–80 — працівник постійного представництва Нідерландів при НАТО; 1980–86 — особистий секретар мін. зак. справ. У 1986–2002 — депутат 2-ї палати Генеральних штатів від правоцентристського «Християнсько-демократичного заклику», 1997–2002 — голова парл. фракції партії, в 1992–97 і 2001–02 очолював парламентську комісію з міжнародних справ. 22.07.2002–4.01.2004 — мін. зак. справ Королівства Нідерландів і за сумісництвом у 2003 був головою *ОБСЄ*; 5.01.2004–1.08.2009 — Ген. секретар *Організації Північноатлантичного договору*, виступив активним прибічником *НАТО розширення на Схід*.

В. І. Головченко

Східна війна 1853–56 — див.: *Кримська війна 1853–56*.

Східна криза 1875–78 — загострення кризи *Османської імперії* внаслідок нац.-визв. повстань на Балканах та спричинене цим втручання великих європ. держав; була важливим етапом вирішення *Східного питання в міжнародних відносинах*. Влітку 1875 у Герцеговині, а згодом у Боснії розпочалося повстання христ. населення проти тур. панування. Повстанці висували вимоги скинення панування Туреччини та нац. *незалежності*; їхня б-ба викликала підтримку Сербії та Чорногорії, які прагнули використати повстання для остаточного визволення півд.-слов. земель. Чергове загострення Схід. питання спричинило активне втручання *великих держав*, перш за все Австро-Угорщини і Росії. Австро-Угорщина побоювалась поширення повстання на її територію і тому підтримувала збереження цілісності Османської імп.; з іншого боку, вона розглядала й можливість скористатися цією ситуацією для приєднання Боснії та Герцеговини. Росія сподівалась використати повстання для встановлення власного домінування на Балканах, подальшого послаблення Османської імп. та отримання контролю над чорноморськими протоками. Зіткнення інтересів двох д-в на Балканах могло призвести до конфронтації між ними, небажаної для обох сторін; відтак, Австро-Угорщина та Росія схилялись до узгодження кроків щодо вирішення кризи. У серпні 1875 мін. зак. справ Росії О. *Горчаков* звернувся до Австро-Угорщини з пропозицією спільно виступити на захист півд. слов'ян в Османській імп.; він запропонував надати Боснії і Герцеговині широку автономію, подібну до тієї, яку мала в складі Османської імп. Румунія. Австр. сторона погодилася на спільні дип. дії на Балканах. За спільною австр.-нім.-рос. пропозицією була створена конс. комісія 6 д-в (Австро-Угорщини, Великої Британії, Німеччини, Росії, Туреччини та Франції), яка здійснила спробу посередництва для врегулювання конфлікту, але не досягла успіху. Після невдачі посередницької місії Австро-Угорщина та Росія узгодили вимоги до Туреччини: проведення адмін. реформ, запровадження повної свободи віросповідання, надання христ. населенню земель. Ці вимоги було сформульовано в *ноті дипломатичній* австр. уряду (див.: *Віденський ультиматум 1876*), розісланій урядам усіх д-в, що брали участь у *Паризькому конгресі 1856*. Австр. проект було підтримано усіма великими д-вами та окремими нотами передано їхніми послами в Стамбулі тур. уряду. Туреччина прийняла умови великих д-в та пообіцяла здійснити реформи, але повстанці відмовлялися скласти зброю, доки тур. війська не будуть виведені з територій, які повстали, а реформи не будуть гарантуватися великими д-вами. Османська імп. відкинула ці додаткові умови. Віденський ультиматум залишився без результату. За пропозицією О. Горчакова у травні 1876 у Берліні було проведено зустріч міністрів закорд. справ Австро-Угорщини, Німеччини та Росії, результатом якої стало ухвалення *Берлінського меморандуму 1876*; він передбачав збереження Османської імп., але за умови створення «поліпшеного *статус-кво*», тобто розширення прав христ. населення, припинення насильства з боку регулярної армії та іррегулярних збройних формувань Туреччини і запровадження на балканських землях Османської імп. адмін. реформи. Сторони конфлікту мали негайно укласти *перемир'я* для початку мирних переговорів. До Берлінського меморандуму приєдналися Франція та Італія. Проти здійснення тиску на Туреччину виступила Велика Британія. Гарантування безпеки комунікацій *Британської імперії*, що проходили через Середземне море та Бл. Схід, зумовлювало протидію брит. уряду поширенню рос. впливу на Балкани та чорноморські протоки, оскільки це загрожувало подальшим просуванням Росії на Бл. Схід та до Перської затоки. Відмова брит. уряду підтримати Берлінський меморандум зміцнила брит. позиції в Туреччині та фактично зробила можливим опір останньої вимогам великих д-в. Передача Берлінського меморандуму, запланована на 30.05.1876, не відбулася через переворот, що відбувся того ж дня в Туреччині. Передачу меморандуму було перенесено, а після початку *сербсько-турецької війни 1876* остаточно скасовано. Попри дип. виступи Австро-Угорщини та Росії з метою попередити війну, 30.06.1876 сербський кн. Мілан оголосив війну Туреччині. Втручання Сербії в конфлікт значно загострили **С. к. 1875–78**. У разі перемоги Туреччини втручання Росії було б неминучим, але при цьому було б важко уникнути конфлікту з Австро-Угорщиною. У разі перемоги Сербії наслідком міг стати розпад Османської імп. і початок б-би великих д-в за тур. спадщину. І Австро-Угорщина, і Росія прагнули уникнути прямого зіткнення. Влітку 1876 відбулася зустріч рос. імператора *Олександра II* та О. Горчакова з австр. імператором *Францем Йосифом I* і Д. *Андраші* (див.: *Рейхштадське побачення 1876*). Під час зустрічі сторони в цілому досягли згоди щодо вимог до Туреччини про визнання незалежності Чорногорії, а також проведення адмін. реформ у Боснії і Герцеговині, визначили заг. принципи поведінки під час сербсько-тур. війни; сторони також домовились не сприяти створенню великої слов. д-ви на Балканах. Німеччина, безпосередні інтереси якої в **С. к. 1875–78** не зачіпались, намагалася зміцнити свої позиції в європ. політиці, зіткнувши між собою інші великі д-ви. Запропонований Берліном план розділення Османської імп. мав на меті спровокувати конфлікт між Австро-Угорщиною, Великою Британією, Росією та Францією; в серпні 1876 О. *Бісмарк* відкинув пропозицію Росії взяти на себе ініціативу скликання міжнар. конференції для опрацювання умов сербсько-тур. миру. Водночас наприкінці літа 1876 змінювалась брит. позиція в кризі; в країні посилювались антитур. настрої, поширювалась підтримка повсталих. У серпні 1876 Сербія, яка опинилась на межі повної поразки, звернулась до великих д-в за посередництвом для припинення війни. Усі д-ви відповіли згодою, брит. посол у Стамбулі передав тур. уряду пропозицію надати Сербії 1-міс. *перемир'я* та розпочати переговори про мир, підтриману послами інших великих д-в. Туреччина погодилась припинити бойові дії, але тільки в тому разі, якщо негайного буде укладено прелімінарний мирний договір; проти цього виступили великі д-ви. У вересні 1876 брит. уряд запропонував урегулювання на основі відновлення статус-кво із Сербією, надання автономії Боснії, Герцеговині та Болгарії й формального збереження цілісності Османської імп. У кінці серпня 1876 Росія внесла пропозицію до забезпечення автономії повсталих провінцій Османської імп. тимчасово окупувати рос. військам Болгарію, австрійським — Боснію, а флотам великих д-в увійти в чорноморські протоки. Австро-Угорщина відхилила таку пропозицію й підтвердила претензії на приєднання Боснії та Герцеговини. Перспектива збройного зіткнення з Туреччиною змушувала Росію шукати шляхи забезпечення нейтралітету Австро-Угорщини в майбутній війні. 10.10.1876 Олександр II надіслав Францу Йосифу I листа, в якому пропонував досягти домовленості щодо реалізації Рейхштадських домовленостей; австр. сторона погодилась розпочати переговори. Основними протиріччями в позиціях сторін стали побоювання Росії щодо можливості колективної окупації чорноморських проток та незгода Австро-Угорщини на надання *автономії* повсталим провінціям. Ключове місце в дип. підготовці Росії до майбутньої війни з Туреччиною зайняла позиція Німеччини в можливому австр.-рос. конфлікті (див.: *Вердера місія; Мюнха місія*), з'ясування якої підштовхнуло обидві д-ви до пошуку компромісу (див.: *Будапештська конвенція 1877*). Затягування Туреччиною мирних

переговорів та подальше ускладнення становища Сербії у війні призвели до спільного дип. виступу великих д-в: 5.10.1876 вони під загрозою розриву *дипломатичних відносин* висунули Туреччині вимогу про укладення перемир'я із Сербією. 10.10.1876 Туреччина погодилась укласти перемир'я терміном на 6 місяців; з цим у принципі погодилась більшість великих д-в, але Росія відхилила тур. пропозицію й запропонувала Сербії відмовитися від такого довгого перемир'я, яке зберігало для Туреччині можливість продовження війни. Але продовження війни мало б катастрофічні наслідки для Сербії, тому Росія наполягала на скликанні міжнар. конференції з метою остаточного врегулювання конфлікту. 31.10.1876 Росія висунула Туреччині ультиматум, в якому вимагала укласти перемир'я терміном від 6 до 8 тижнів; на відповідь тур. стороні надавалось 48 годин. У разі відмови Росія погрожувала розірвати з Туреччиною дип. відносини. Ультиматум було виконано, й бойові дії між Туреччиною та Сербією припинились.

Наприкінці 1876 з ініціативи Великої Британії та Росії було скликано *Константинопольську конференцію 1876–77* для обговорення становища, що склалося на Балканах внаслідок **С. к.** Провал конференції спричинив різке загострення рос.-тур. відносин. У лютому—березні 1877 М. *Ігнатьєв*, рос. посол в Туреччині, був посланий із спец. місією в Берлін, Лондон, Париж та Відень з метою схилити європ. д-ви до підписання протоколу, що мав підтвердити домовленості Константинопольської конференції та забезпечити їх нейтралітет у можливій рос.-тур. війні. У результаті переговорів було підписано *Лондонський протокол 1877*, який вимагав від Туреччини припинення бойових дій на Балканах та проведення адмін.-політ. реформи на територіях, населених переважно християнами. 9.04.1877 Туреччина, яку підтримувала Велика Британія, відхилила Лондонський протокол, заявивши, що розглядає його як втручання у свої внутр. справи. У відповідь на відхилення Туреччиною вимог великих д-в, Росія провела додаткову мобілізацію та підписала з Румунією договір про прохід рос. військ через територію останньої (див.: *російсько-румунський договір 1877*). 23.04.1877 Росія розірвала дип. відносини із Туреччиною, а наступного дня оголосила їй війну. Після поразки тур. військ на підступах до Стамбула, Росія і Туреччина підписали 19(31).01.1878 в Адріанополі (Едірне) перемир'я, за яким Туреччина зобов'язувалась виконати всі умови миру, запропоновані Росією. Рос.-тур. війна була завершена за *Сан-Стефанським мирним договором 1878*, умови якого було переглянуто на *Берлінському конгресі 1878*. Завершення рос.-тур. війни та проведення Берлінського конгресу остаточно врегулювали **С. к. 1875–78**; однак не було розв'язано австр.-рос. протиріччя й не було вирішено питання нац. визволення та визначення держ. кордонів на Балканах; відтак зберігалися умови для майбутніх конфліктів у регіоні (див.: *Східна криза 1894–97, Балканські війни 1912–13*).

В. Ю. Константинов

Східна криза 1894–97 — загострення *Східного питання* на тлі завершення колоніального поділу світу та зіткнення інтересів *великих держав* на Бл. Сході, в Зах. та Півд. Африці, в Азії. Причиною **С. к. 1894–97** стали зміни в розстановці сил у впливі великих д-в на *Османську імперію*; приводом до її початку стало чергове загострення *Вірменського питання*. Втручання Великої Британії пояснювалось падінням її впливу на Туреччину, а також посиленням впливу Німеччини, Росії та Франції. Особливо небезпечною для брит. інтересів була поява Німеччини як провідного учасника б-би за контроль над Османською імп.; значні протиріччя, що виникли між двома д-вами в інших регіонах світу, набули на Бл. Сході найбільшої гостроти, оскільки активність Німеччини в поширенні свого впливу на Бл. та Сер. Сході створювала реальну небезпеку комунікаціям Великої Британії в Півн. Африці, на Бл. Сході та в Індії. Водночас відбувалось певне зближення між Великою Британією та Росією, чому сприяли переговори з урегулювання питання щодо розмежування зон впливу в Центр. Азії. Після вірменської різні в серпні 1894 в Сасуні Велика Британія запропонувала великим д-вам провести конс. розслідування. Німеччина та її союзники за *Троїстим союзом* відмовились, але пропозицію підтримали Росія та Франція, які не хотіли дозволити британцям діяти самостійно. Велика Британія планувала використати вірменське питання для тиску на Туреччину та відновлення свого впливу в регіоні; її союзники навпаки побоювались цього.

Водночас Росія також була готова діяти самостійно для посилення свого впливу, особливо в східних землях Османської імп. 1.11.1895 Австро-Угорщина, що хотіла запобігти сепаратним діям Росії, запропонувала з метою тиску на Туреччину ввести до чорноморських проток флот шести великих д-в. Велика Британія відхилила цю пропозицію, натомість спрямувавши до проток власну ескадру в серпні 1896. Росія та Франція заявили протест, Петербург також погрожував у разі входу брит. кораблів до проток спрямувати туди свою ескадру. Велика Британія, яка прагнула зближення з Росією для посилення своїх позицій у колоніальних протиріччях з Німеччиною та Францією, відмовилась від планів військ. тиску на Туреччину. 20.10.1896 брит. уряд звернувся до великих д-в із нотою, в якій пропонував провести конференцію послів для вироблення проекту реформ не лише для вірменських вілаєтів, але й для всієї Османської імп.; пропонувалось також обговорити спільні примусові заходи д-в для забезпечення проведення таких реформ. 12.12.1896 Франція у відповідь на брит. *ноту дипломатичну* висунула три умови проведення конференції: збереження цілісності Османської імп., відмова від встановлення *кондомініуму* великих д-в над нею та відмова всіх великих д-в від сепаратних дій в Османській імп. Ці умови суттєво обмежували можливість реального тиску на Туреччину й тому задовольняли усі великі д-ви. Проект, вироблений послами на основі брит. та франц. пропозицій, був переданий на поч. 1897 Туреччині; але вона, використовуючи протиріччя між великими д-вами та відсутність у проекті заходів із впровадження реформ, проігнорувала демарш європ. д-в. У лютому 1897 розпочалося антитур. повстання на Криті, яке було підтримано збройним втручанням Греції. Грец.-тур. конфронтація була використана великими д-вами для поновлення б-би за зміцнення впливу в Османській імп. Німеччина виступила з пропозицією до великих д-в вдатися до примусових дій проти Греції, щоб примусити її війська залишити Крит. Велика Британія вимагала від Туреччини надати острову автономію. Росія запропонувала пов'язати надання автономії з виведенням грец. військ з острова та підтримувала ідею застосування сили проти Греції лише в разі невиконання останньою цих умов. 2.03.1897 великі д-ви надіслали Греції та Туреччині ноти, що повторювали рос. проект. Туреччина прийняла умови великих д-в, а Греція вимагала приєднання Криту. Великі д-ви проголосили *блокаду* острова, але Велика Британія утрималась від участі в спільних діях. 17.04.1897 Греція розпочала проти Туреччини війну; після ряду поразок грец. військ великі д-ви знову втрутились у конфронтацію Греції та Туреччини. 19.05.1897 було укладено *перемир'я*, а 18.09.1897 підписано мирний договір на умовах відновлення довоєнного *статус-кво*. Крит отримав *автономію*; кандидатура комісара, підтримана Великою Британією, Італією, Росією та Францією, викликала заперечення Австро-Угорщини та Німеччини, які відкликали з острова свої сили. **С. к. 1894–97** дозволила, завдяки протиріччям між великими д-вами, й надалі зберігати номінальну незалежність Османської імп. та її сюзеренітет над деякими нетур. територіями. Суперечності, що проявились під час кризи, були, в основному, ідентичними тим, які існували між великими д-вами в самій Європі та в інших регіонах світу, що свідчило про поступову консолідацію інтересів та ресурсів великих д-в з метою підготовки до майбутньої світової війни.

В. Ю. Константинов

Східне партнерство (Eastern Partnership), **СП** — політика *Європейського Союзу*, спрямована на зміцнення стосунків зі східними сусідами ЄС; східний вимір Європейської політики сусідства (ЄПС). СП започатковане 7.05.2009 під час установчого *саміту* в Празі. Учасниками СП є 28 країн-членів ЄС, а також Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Республіка Молдова й Україна. Ініціатива СП була висунута Польщею за підтримки Швеції 26.05.2008. 19–20.06.2008 ідея СП була представлена на засіданні *Європейської ради*, яка доручила *Європейській комісії* розробити відповідну пропозицію до весни 2009. СП також отримало підтримку на засіданні комісії із закордонних справ *Європейського парламенту*. Факторами успішної реалізації польсько-шведської ініціативи були: позитивна позиція Франції, оскільки Н. *Саркозі* намагався заручитися підтримкою своєї ідеї щодо Союзу для Середземномор'я серед центральноєвропейських членів ЄС. Значного поштовху започаткуванню но-

вого форуму надала *грузинсько-російська («п'ятиденна») війна у Південній Осетії 2008*. Формат СП було визначено як багатосторонній інструмент ЄПС на пострадянському просторі. Таким чином СП стало кроком до врівноважування південного та східного вимірів політики сусідства за інституційними та фінансовими параметрами.

ЄС у рамках СП запропонував своїм східноєвропейським партнерам утворення організаційної структури багатосторонньої взаємодії, яка повинна була сприяти прогресові на двосторонньому рівні, ставши форумом з обміну інформацією та досвідом для сусідів ЄС. У межах СП ЄС надав можливість своїм сусідам вийти на новий рівень взаємин — відносини асоціації — через підписання двосторонніх угод про асоціацію замість угод про партнерство та співробітництво з метою поглиблення взаємодії сторін в усіх сферах. СП передбачає інтеграцію партнерів до ринків ЄС через утворення глибоких та всеосяжних *зон вільної торгівлі*. У довгостроковій перспективі двосторонні договори між партнерами можуть призвести до утворення економічної спільноти, що є аналогом розбудови ЗВТ у Середземномор'ї. Також у межах СП було приділено значну увагу інтеграції в енергетичній сфері, зокрема повній інтеграції України до енергетичного ринку ЄС, розбудові південного енергетичного коридору задля диверсифікації постачання енергоносіїв до ЄС та його партнерів.

Партнерство також сприятиме підтримці демократії та фахового урядування, посиленню *безпеки держави міжнародної економічної*, стимулюванню економічного і соціального розвитку, проведенню секторальних реформ, захисту навколишнього середовища і заохоченню міжкультурного діалогу. СП запропонує додаткове фінансування для проектів, спрямованих на усунення соціально-економічних дисбалансів і підвищення стабільності в країнах-партнерах. Країни-партнери наближатимуться до ЄС з огляду на їхні індивідуальні можливості, але разом із тим вони зможуть інтенсивніше співпрацювати над питаннями, пов'язаними з ЄС, матимуть змогу обмінюватися власним досвідом і найкращими практиками.

Ініціатива СП функціонує на дво- і багатосторонньому рівнях. На двосторонньому рівні пріоритети концентруються навколо чотирьох ключових аспектів: нові посилені угоди між ЄС та країною-партнером, укладені у формі угод про асоціацію, створення поглиблених зон вільної торгівлі, лібералізація візового режиму з можливістю започаткування безвізового діалогу, створення спеціальної програми допомоги для зміцнення адміністративної спроможності країн-партнерів. Багатосторонній вимір СП функціонує на чотирьох рівнях: 1) зустрічі глав держав і урядів СП (кожні два роки); 2) зустрічі міністрів закордонних справ держав-членів ЄС і країн-партнерів, які ознайомлюються з досягнутим прогресом і визначають політичні орієнтири (щорічно). В окремих галузях робота може розвиватися через галузеві міністерські конференції; 3) чотири тематичні платформи відповідно до основних напрямів співпраці: «Демократія, належне врядування та стабільність»; «Економічна інтеграція та наближення до політик ЄС»; «Енергетична безпека»; «Міжлюдські контакти». Кожна платформа має комплекс реалістичних і періодично поновлюваних цілей з відповідною програмою заходів. Зустрічі проводяться двічі на рік на рівні фахівців відповідних профільних міністерств та відомств. Платформи підзвітні щорічним зустрічам міністрів закордонних справ. ЄК розробляє порядок денний засідань платформ у тісній співпраці з головуванням ЄС і країнами-партнерами, а також головує на цих засіданнях. Функціонування платформ може підтримуватися через галузеві міністерські засідання; 4) панелі для підтримки роботи платформ у конкретних сферах. Формат і учасники таких панелей визначаються відповідно до потреб.

Утворено Парламентську асамблею ЄВРОНЕСТ, яка забезпечує взаємодію національних парламентів країн-членів СП та Європейського парламенту (Установчий акт підписаний 3.05.2011). Перша і друга сесії Парламентської асамблеї ЄВРОНЕСТ відбулись 15.09.2011 у м. Страсбург (Франція) та 4–5.04.2012 у м. Баку (Азербайджан). З метою сприяння налагодженню контактів між громадськими організаціями та їх діалогу з органами влади засновано Форум громадянського суспільства СП. Форум функціонує в рамках чотирьох робочих груп відповідно до тематичних платформ СП. Конференції Форуму у форматі пленарних засідань проводяться раз на рік. У рамках багатостороннього виміру СП триває робота над ініціативами-флагманами: 1) інтегроване управління кордонами; 2) інструмент сприяння малому та середньому бізнесу; 3) розвиток регіональних ринків електроенергії, підвищення енергоефективності та використання відновлювальних енергоресурсів; 4) управління довкіллям; 5) посилення взаємодії у контексті попередження, підготовки та запобігання наслідкам природних та техногенних катастроф.

Двосторонній вимір СП для України включає такі елементи: Програма всеохоплюючої інституційної розбудови (реалізується відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Європейською комісією щодо Рамкового документа програми Всеохоплюючої інституційної розбудови від 13.10.2010); Програма регіонального розвитку (реалізується відповідно до Меморандуму про взаєморозуміння для встановлення діалогу про регіональну політику між Міністерством регіонального розвитку та будівництва та Європейською комісією від 22.07.2009). Другий саміт СП, який відбувся 29–30.09.2011 у Варшаві, визначив принцип «більше за більше» як основи розбудови відносин між ЄС та країнами-партнерами. У преамбулі спільної заяви, схваленої державами-членами ЄС та країнами-партнерами за підсумками Варшавського саміту, зазначається, що «темп реформ визначатиме інтенсивність співробітництва і партнери, що найбільш активно впроваджуватимуть реформи, отримуватимуть більшу користь від своїх відносин з ЄС, у тому числі через більш тісну політичну асоціацію, глибшу поступову економічну інтеграцію до внутрішнього ринку ЄС та підвищену підтримку з боку ЄС».

Т. І. Шинкаренко

Східне питання — б-ба *великих держав* за поширення свого впливу на *Османську імперію* та встановлення безпосереднього контролю над її територіями на Балканах та Бл. Сході; одна з центр. проблем *міжнародних відносин* XIX — поч. XX ст. Поступове послаблення військ. могутності Османської імп., яке позначилось уже наприкінці XVII ст., створило передумови для виникнення **С. п.** Отримані Францією за тур.-франц. дог-рами 1595 та 1604 екон. та політ. привілеї поклали початок поширенню впливу європ. д-в на Османську імп. Водночас, ці договори вперше встановили прецедент опіки католицьких священнослужителів в Османській імп. з боку європ. д-ви. Тур.-франц. договір 1673 фактично поширив опіку Франції на всіх католиків в Османській імп., створивши прецедент для втручання в її внутр. справи з метою захисту прав віруючих; впродовж існування **С. п.** цей інструмент широко використовувався європ. д-вами для тиску на Туреччину. Фактичні права втручання для захисту католиків в Османській імп. отримала також Австрія, за якою це право було закріплено в *Карловицьких мирних договорах 1699*, австр.-тур. дог-рах 1718 та 1739. У свою чергу Росія отримала за *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* право опіки православних християн в Османській імп. Цим було створено передумови активного втручання європ. д-в у справи імперії в період нац.-визв. б-би балканських христ. народів, а також закладено основи для суперечки між Росією та іншими європ. д-вами за провідні ролі у встановленні контролю над христ. землями Османської імп. Занепад Османської імп., що розпочався з кінця XVIII ст., спричинив початок активної б-би між європ. д-вами за домінування на її землях та актуалізував **С. п.** Велика Британія прагнула встановити контроль над Схід. Середземномор'ям та Бл. Сходом для забезпечення комунікацій зі своїми володіннями в Індії. Росія, перш за все, намагалася здійснювати контроль над чорноморськими протоками, щоб відкрити для себе вільний доступ до Середземного моря; крім того, вона бажала поширити свій вплив на балканські православні народи. Франція була зацікавлена в *експансії економічній* в Півн. Африці та на Бл. Сході, для чого намагалась посилити свій політ. вплив в Османській імп. завдяки привілеям у захисті прав католиків та христ. святих місць. Австрія побоювалась зростання нац.-визв. рухів на Балканах і їх поширення на ті частини балканських народів, що перебували під владою Габсбургів; до того ж Відень прагнув обмежити вплив Росії на Балканах. Першою значною кризою в **С. п.** стала *Війна за незалежність Греції 1821–29*. У березні 1823 Велика Британія заявила, що надалі розглядатиме Туреччину та греків як воюючі сторони, внаслідок чого конфлікт набув де-факто міжнар. характеру. Спроби європ. д-в дип. засобами домогтися стабілізації ситуації провалилися; Туреччина не лише не приймала пропозиції щодо мирного врегулювання з повстанцями

шляхом запровадження в Греції певної *автономії*, але й вдалася до *санкцій* проти європ. д-в, перш за все Росії (закриття чорноморських проток, арешт рос. суден тощо). Росія почала готуватися до війни з Туреччиною, що спричинило занепокоєння інших європ. д-в. Велика Британія, побоюючись однобічних дій Росії щодо грец. проблеми, запропонувала укласти англ.-рос. угоду про узгоджені дії в **С. п.** До Петербурга було направлено *Веллінгтона місію 1826–27*, і за результатами переговорів підписано *Петербурзький протокол 1826*, в якому сторони домовились сприяти врегулюванню конфлікту на основі визнання автономії Греції в складі Османської імп. 24.06.1827 в Лондоні між Великою Британією, Росією та Францією було підписано договір, що закріпив основні положення протоколу; він містив положення про можливість примирення між Туреччиною та грец. повстанцями за спільної або одноосібної участі сторін Лондонського дог-ру, що відкривало для Росії можливість самостійних дій без побоювання втручання Великої Британії або Франції в разі війни з Туреччиною. 25.09.1826 в Аккермані (сучасний Білгород-Дністровський) було підписано рос.-тур. конвенцію, за якою Туреччина зобов'язувалась відновити дію усіх положень попередніх рос.-тур. дог-рів, що були порушені під час спроб придушення грец. повстання. Але Туреччина відмовлялась задовольнити вимогу європ. д-в надати Греції автономію, що призвело до прямого військ. зіткнення: 8.10.1827 об'єднана англ.-рос.-франц. ескадра знищила в бухті Наварін тур.-єгипетський флот. Поразка Туреччини загострила протиріччя між європ. д-вами, оскільки Австрія, Велика Британія та Франція побоювались посилення Росії на Балканському півострові; за таких сприятливих міжнар. умов Туреччина відмовилась виконувати не лише положення Лондонського договору 1827, але й Аккерманської конвенції. Рос. імператор *Микола I* запропонував Великій Британії та Франції у відповідь на дії Туреччини провести блокаду чорноморських проток та окупацію Дунайських князівств; після відмови союзних д-в Росія, посилаючись на положення Лондонського договору 1827, вдалася до одноосібних дій та проголосила 14.04.1828 війну Туреччині. Після прориву рос. військ через Балкани до Стамбула в серпні 1829 в Адріанополі розпочалися мирні переговори, які завершились підписанням *Адріанопольського мирного договору 1829*, за яким Греція отримувала широку автономію. У лютому 1830 в Лондоні проходила конференція великих д-в, яка визнала Грецію незалежною д-вою. Адріанопольський мирний договір, яким завершилась перша криза в **С. п.**, значно посилив позиції Росії на Балканах. Поразка Туреччини у війні спричинила подальше поглиблення її екон. та фінанс. залежності від європ. д-в, а також призвела до активізації сепаратистських тенденцій в Османській імп. Першим потужним проявом цих тенденцій стала *Єгипетська криза 1831–33*, коли тур. султан Махмуд II звернувся до великих д-в за допомогою. Велика Британія обмежилась виявленням співчуття, Франція, яка мала значний вплив в Єгипті та прагнула (з його допомогою) поширити його на Бл. Сході, запропонувала своє посередництво у врегулюванні. Росія надала Туреччині найбільшу підтримку: з резиденції єгипетського паші Мухаммеда Алі в Александрії було відкликано рос. консула й висловлена готовність надати військ. допомогу Стамбулу. У листопаді 1832 до Стамбула і Александрії з посередницькою місією був направлений спец. посланець Миколи I — М. Муравйов. Після поразок тур. армії, не отримавши допомоги від зах. д-в, султан офіційно звернувся до Росії за військ. допомогою. У лютому 1833 в Стамбулі було висаджено рос. десант, а до Босфорської протоки введено рос. ескадру. Активна участь Росії у врегулюванні кризи викликала жорстку протидію Великої Британії та Франції. Франція погрожувала ввести свою ескадру в Дарданелли, якщо рос. війська не підуть із Стамбула. Велика Британія обмежилась рекомендаціями тур. уряду позбутися якомога швидше рос. військ. присутності. Втручання Росії сприяло укладенню 9.05.1833 між султаном та єгипетським пашею Кютахійського дог-ру, який формально завершив кризу. Росія використала свою участь у врегулюванні кризи для зміцнення власних позицій в Османській імп. та укладення *Ункіяр-Іскелесійського договору 1833*, що сприяло значному поліпшенню рос.-тур. відносин, активізації торг. обміну, зниженню військ. протистояння на кордонах двох д-в. Водночас це спричинило активну протидію посиленню позицій Росії в Османській імп. з боку зах. д-в. Велика Британія та Франція в ноті тур. уряду заявили про незаконність Ункіяр-Іскелесійського договору та відмовились рахуватися з його положеннями. Загострились протиріччя між двома д-вами та Росією, Велика Британія активізувала фінанс. та техн. підтримку виступам горців на Кавказі проти Росії, а також здійснила спробу формування антирос. коаліції з Австрією та Францією. Запобігти збройному зіткненню між великими д-вами вдалося завдяки зміцненню австр.-прус.-рос. союзу шляхом підписання Мюнхенгрецьких та Берлінських конвенцій 1833 (див.: *Мюнхенгрецька конференція 1833*). Фактичне формування в Європі двох блоків (австрійсько-прусско-російського та англійсько-французького) сприяло поновленню європ. балансу сил та відверненню переростання чергової кризи **С. п.** в європ. війну. Протягом 1830-х зберігалась напруга у відносинах Туреччини з Єгиптом, яка була спричинена компромісним за своїм характером Кютахійським договором. Європ. д-ви продовжували зміцнювати свої позиції в Османській імп.: Велика Британія домоглася за англ.-тур. дог-ром 1838 особливих екон. привілеїв у Туреччині, Франція поглибила залежність Єгипту у фінанс., торг. та технол. сферах. Нове загострення **С. п.** відбулося внаслідок поновлення тур.-єгипетської збройної конфронтації (див.: *Єгипетська криза 1839–41*). Спроби посередництва Росії з метою мирного врегулювання конфлікту завершились без результату. У свою чергу Велика Британія, побоюючись військ. втручання Росії, запропонувала Туреччині фінанс. допомогу. Після ряду поразок тур. військ Велика Британія, Австрія, Пруссія та Росія 27.07.1839 офіційно втрутились в Єгипетську кризу та запропонували султану не приймати самостійного рішення без погоджень з європ. д-вами. Франція продовжувала підтримувати єгипетського пашу, але не збиралась виступити проти Туреччини. Щоб запобігти утворенню антирос. коаліції європ. д-в, Росія утрималась від виконання умов Ункіяр-Іскелесійського договору та не надала Туреччині військ. допомоги. За згодою європ. д-в у січні 1840 в Лондоні відкрилась конференція із **С. п.** за участю представників Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії та Франції. На її порядку денному було два питання: про вирішення Єгипетської кризи та про режим чорноморських проток. Згідно з запропонованого держ. проекту, Мухаммед Алі зберігав спадкову владу над Єгиптом, але відмовлявся від усіх завойованих ним територій. У разі невиконання цих умов проти єгипетського паші мала бути застосована військ. сила. Проект було ухвалено всіма д-вами, крім Франції. 3.07.1840 представниками Австрії, Великої Британії, Пруссії та Росії було підписано Лондонську конвенцію, за якою султан надавав єгипетському паші у спадкове управління Єгипет й у довічне — Сирію. У разі невиконання її умов Австрія та Велика Британія зобов'язувались надати на допомогу султану свої військ. ескадри, а Росія — захистити Стамбул. Конвенція також забороняла в мирний час вводити в протоки іноз. військ. кораблі. Лондонська конвенція 1840 скасувала право Росії вирішувати питання про закриття проток у двосторонньому з Туреччиною порядку та встановила новий режим чорноморських проток. Т. ч., позиції Росії на Бл. Сході було суттєво послаблено. Внаслідок невиконання Мухаммедом Алі умов Лондонської конвенції 1840 проти його військ виступили об'єднані тур.-англ.-австр. сили, які змусили пашу залишити Сирію й відійти до Єгипту. Т. ч. Великій Британії вдалося послабити позиції Франції на Бл. Сході та фактично забезпечити своє домінування в регіоні. На поч. 1841 Франція виступила з ініціативою поновити переговори щодо **С. п.**, у результаті яких було підписано *Лондонську конвенцію 1841* про протоки, яка остаточно скасувала переваги Росії в цій зоні. Статус чорноморських проток, визначений Лондонською конвенцією 1841, залишався майже незмінним до початку *Першої світової війни*. Тимчасове зближення в **С. п.** між Великою Британією та Росією в сер. 1840-х, що було спричинене загостренням англ.-франц. протиріч із колоніальних питань та бажанням Великої Британії закріпити свої завоювання на Бл. Сході, не було тривалим і наприкінці 1840-х зійшло нанівець унаслідок жорсткої позиції Петербурга щодо рев. руху в Європі 1848–49 (див.: *Угорська війна 1848–49*) та активізації рос. політики на Балканах. У 1849 Росія окупувала Зах. Молдову та Валахію й, за рос.-тур. конвенцією, отримала право призначати господарів (князів) у Дунайських князівствах. Посилення позицій Росії на Балканах спричинило подальше поглиблення протиріч із зах. д-вами зі **С. п.** Його чергове загост-

рення розпочалося з рос.-тур. інциденту 1849, викликаного відмовою Стамбула видати Австрії та Росії польських і угорських політ. емігрантів, що втекли до Туреччини після рев. подій (див.: *Польське повстання 1830–31*). Поновлення суперечки про святі місця між Росією, Францією та Туреччиною поглибило кризу, яка врешті завершилась *Кримською війною 1853–56*. Після поразки в ній Петербурга позиції Росії на Балканах та Бл. Сході були підірвані, й вона на деякий час перестала відігравати суттєву роль в **С. п.** Великі д-ви закріпили авт. статус Сербії, Молдавії та Валахії (див.: *Паризька конференція 1858*), які стали фактично незалежними від Туреччини. Але збереження тур. панування над значною частиною Балканського півострова та обмеження суверенних прав Росії в Чорному морі зумовлювали наявність постійного конфліктного потенціалу в **С. п.** Водночас у 2-й пол. XIX ст. значно посилилась фінанс.-екон. залежність Османської імп. від Великої Британії й Франції, що загострило протиріччя між двома д-вами на Бл. Сході та в Півн. Африці. Активізація нац.-визв. руху балканських народів на поч. 1870-х призвела до виникнення *Східної кризи 1875–78*, результатом якої стала фактична втрата контролю Туреччини над своїми Балканськими територіями. Але здобутки Росії, досягнуті в результаті рос.-тур. війни 1877–78, були значною мірою обмежені внаслідок втручання зах. д-в (див.: *Берлінський конгрес 1878*). Після завершення Берлінського конгресу чергове загострення відносин між Великою Британією та Росією в **С. п.** було викликано проблемою окупації брит. флотом чорноморських проток. Англ.-рос. переговори про одночасну евакуацію брит. флоту та рос. військ з передмістя Стамбула не дали результату, оскільки британці погоджувались відвести флот лише з Мармурового моря, але залишали його в Дарданеллах. Побоюючись захоплення проток Великою Британією, Росія підготувала на поч. 1879 проект звернення до великих д-в з метою закріпити міжнар. актом заборону будь-якій з великих д-в встановлювати контроль над протоками в разі розпаду Османської імп. Брит. кораблі було виведено з проток лише навесні 1879, але небезпека з боку флоту Великої Британії, яка панувала в Схід. Середземномор'ї і в будь-який час могла оволодіти протоками, становила в кінці XIX ст. одну з визначних загроз для Росії. Відтворення в 1881 *Союзу трьох імператорів* тимчасово забезпечувало Росію від нападу з боку Австро-Угорщини та знімало загрозу військ. зіткнення з Великою Британією через **С. п.** В останній чверті XIX ст. було завершено встановлення фінанс. контролю Великою Британією та Францією над Османською імп. (див.: *Мухаремський декрет 1881*), **С. п.** проявлялось у безпосередньому зіткненні інтересів Брит. та Франц. колоніальних імперій у б-бі за встановлення контролю над півн.-африк. володіннями Туреччини (див.: *Єгипетська криза 1881–82; Суецький канал*). Черговим загостренням **С. п.** стало повстання в Східній Румелії у вересні 1885 й спричинена ним *Болгарська криза 1885–87*. Повстанці вимагали об'єднання в єдину д-ву усіх болг. земель. Але за час після *Берлінського конгресу 1878* позиції Росії на Балканах послабились унаслідок поглиблення екон. та політ. залежності Сербії та Болгарії від Австро-Угорщини, тому Росія не хотіла подальшого посилення Болгарії. 6.05.1881 Сербія підписала з Австро-Угорщиною торг. договір, що надавав останній значні привілеї, 28.07.1881 було укладено австр.-сербський союзний договір. За підтримки Австро-Угорщини в листопаді 1885 Сербія розпочала війну проти Болгарії, яка, після поразок сербської армії, завершилась укладеним за посередництва Відня миром на основі довоєнного статус-кво. Але позиції Болгарії після війни посилились, і Росія звернулась до партнерів по Союзу трьох імператорів із пропозицією вдатися до спільних заходів для поновлення тур. сюзеренітету над Румелією. Питання було винесено на розгляд Константинопольської конференції послів 1885, яка підтвердила положення Берлінського трактату 1878 і залишила Схід. Румелію авт. провінцією Туреччини. Однак, через протиріччя між великими д-вами болг.-тур. угода, яка закріплювала рішення конференції, фактично затвердила приєднання Схід. Румелії до Болгарії, оскільки за угодою генерал-губернатором цієї провінції міг призначатися лише болг. князь. Австро-Угорщині вдалося утвердити в Болгарії свій вплив. Болг. криза призвела до краху Союзу трьох імператорів, а також позначила суттєву зміну структури **С. п.**: протиріччя між великими та регіональними д-вами на Балканському півострові виокремились у самостійну групу проблем міжнар. відносин, які проявились у *Боснійській кризі 1908–09, Балканських війнах 1912–13* та, врешті, сприяли початку *Першої світової війни*. Встановлення фактичного контролю над Османською імп. з боку великих д-в знизило гостроту проблем, пов'язаних із внутр. процесами в Туреччині для міжнар. відносин, й остання *Східна криза 1894–97* не мала на європ. систему міжнар. відносин впливу, подібного попереднім. Із створенням в Європі двох військ. блоків — *Антанти* і *Троїстого союзу*, активізацією нім. політики на Бл. та Сер. Сході, що спричинило загострення англ.-нім. та нім.-рос. протиріч, **С. п.** втратило самостійне значення в міжнар. відносинах.

В. Ю. Константинов

Східноафриканське співтовариство (East African Community), **САС** (EAC) — субрегіональне міждерж. екон.-політ. об'єднання, до якого входять Кенія, Танзанія та Уганда. САС було створено 6.06.1967, але вже в 1977 розпущено через загострення протиріч між учасниками: Кенія обрала капіталістичний шлях розвитку, Танзанія — соціалістичний з опорою на китайську модель, в Уганді точилася громадян. війна, яка остаточно завершилася лише після підписання мирної угоди в грудні 2002. На поч. 1990-х була зроблена спроба відновити субрегіональне співробітництво. 30.11.1993 підписано угоду про створення постійної тристоронньої комісії, яка мала вивчити можливості поновлення САС. 30.11.1999 на тристоронньому саміті було укладено Договір про утворення Східноафриканського співтовариства. 7.07.2000, після *ратифікації* парламентами трьох д-в, він набув сили. 15.01.2001 відбувся перший саміт САС. Вищим органом САС є саміт голів д-в та урядів, робочі органи: Постійна тристороння комісія із співробітництва в Схід. Африці (з 2001 — Рада міністрів САС), в якій держави-члени представлені на рівні міністрів регіонального співробітництва; Координаційний комітет; галузеві комітети. Дог-ром передбачено також створення регіонального суду і парламенту САС. Завданнями САС є сприяння залученню місцевих та інозем. інвестицій, підвищення ефективності екон. діяльності, зниження собівартості продукції, зміцнення позицій САС та його країн-членів у світовому співтоваристві, забезпечення безпеки в регіоні. Планується створення до 2004 митного союзу САС. У лютому 2001 було досягнуто угоди про часткове скасування тарифів у торгівлі всередині САС, з 2001 запроваджено вільну взаємну конвертацію нац. валют держав-членів САС, заходи міждерж. координації в бюджетній сфері. Держави-члени САС досягли згоди щодо формування східн.-африк. миротворчих сил, з серпня 2001 в Кенії створено тренувальний центр з операцій по підтриманню миру. Штаб-квартира САС знаходиться в Аруші (Танзанія).

С. В. Андрущенко

Східного Єрусалима анексія — захоплення внаслідок *арабо-ізраїльської війни 1967* Ізраїлем Схід. Єрусалима та ухвалення закону про включення його окупованої частини у сферу дії ізраїльського муніципалітету. У листопаді 1980 кнессет ухвалив закон, який підтверджував *анексію* Схід. Єрусалима і проголошував об'єднаний Єрусалим столицею Держави Ізраїль. Заходи ізраїльського керівництва, спрямовані на зміну статусу Єрусалима, неодноразово розглядались в *Організації Об'єднаних Націй*. Статус Єрусалима було визначено в рез. *Генеральної Асамблеї ООН* № 181 від 29.11.1947, що передбачала виокремлення міста в самостійну одиницю (corpus separatum) з особливим міжнар. режимом (під управлінням Ради з опіки ООН). Внаслідок першої *арабо-ізраїльської війни 1948–49* у відповідності з угодою про *перемир'я* між Ізраїлем та Йорданією зах. частина Єрусалима опинилась під контролем Ізраїлю, східна — Йорданії. У квітні 1950 Рада з опіки ООН розробила статус міста, який передбачав призначення губернатора, що здійснював би адмін. владу в Єрусалимі від імені ООН. Але 23.01.1950 Ізраїль в односторонньому порядку проголосив Зах. Єрусалим столицею Ізраїлю. 23.08.1980 *Рада Безпеки ООН* в резолюції № 478 прийняла рішення про невизнання ізраїльського закону від листопада 1980 та дій Ізраїлю, як результату цього закону, спрямованих на зміну характеру та статусу Єрусалима.

О. А. Коппель

Східного Тимору незалежності проблема — сукупність політ. процесів та подій, що мали місце у

зв'язку з *окупацією воєнною* Індонезією території колишньої португальської *колонії* Схід. Тимор і 6-бою її населення за *незалежність*. Схід. Тимору проблема виникла після перемоги в Португалії 25.04.1974 «революції гвоздик» і проголошення Революційною військ. радою наміру провести в колонії вибори з метою надання їй незалежності. Після виведення 27.08.1975 португальської адміністрації, яке відбулося без проголошення незалежності провінції та без передачі влади місцевій адміністрації, протистояння між Революційним фронтом незалежного Східного Тимору (ФРЕТІЛІН), який виступав за повну незалежність провінції, та Демократичним союзом Тимору, що схилявся до необхідності *федерації* з Португалією, вилилось у збройний конфлікт, у який втрутилася Індонезія. 7.12.1975 вона ввела на територію Схід. Тимору війська і 17.07.1976 проголосила про приєднання його як 27-ї провінції. Дії Індонезії не були визнані міжнар. співтовариством (за винятком Австралії). *Рада Безпеки ООН* з ініціативи Португалії прийняла резолюцію № 384 (22.12.1975), що підтверджувала право Схід. Тимору на незалежність та самовизначення і закликала Індонезію вивести війська з тим, щоб Португалія змогла завершити процес *деколонізації*. Індонезійська окупація Тимору викликала опір з боку військ. орг-ції ФРЕТІЛІН — Збройних сил визволення Схід. Тимору. Проблема знову загострилася після звернення у 1989 католицького єпископа столиці країни Ділі до ООН із проханням організувати плебісцит щодо майбутнього провінції, візиту до Тимору Папи Римського і придушення індонезійською армією 12.11.1991 чергової акції протесту східнотиморців, під час якого загинуло від 200 до 500 осіб. Цю подію було висвітлено у світових ЗМІ, і як наслідок ряд країн, в тому числі США, засудили практику порушення *прав людини* у Схід. Тиморі і скасували програми екон., техн. та військ. допомоги Індонезії, вимагаючи припинити застосування сили в провінції. Уряд Індонезії був змушений піти на поступки і 1994 погодився на прямі переговори з опозицією. Водночас індонезійська політика у Схід. Тиморі зазнала змін — армія припинила проведення силових акцій, натомість було сформовано кілька проіндонезійських збройних формувань, які продовжили репресивні дії проти прибічників незалежності Схід. Тимору. У 1996 два активісти руху за незалежність Схід. Тимору (Жозе Рамос-Орта та Карлуш Філіпе Белу) одержали *Нобелівську премію миру*. Після відставки президента Індонезії *Сухарто* внаслідок гострої політ. та екон. кризи в Індонезії в 1998 новий президент Хабібі в червні 1998 заявив про необхідність перегляду статусу Схід. Тимору. У січні 1999 урядом Індонезії було прийнято рішення щодо проведення в провінції референдуму. 5.05.1999 між Індонезією та Португалією, яка формально залишалася *метрополією* Схід. Тимору, було підписано угоду про надання Місії допомоги ООН у Схід. Тиморі мандату на проведення на острові референдуму. За підсумками референдуму 30.08.1999 78,5 % населення висловилися за незалежність провінції. Оголошення результатів референдуму спричинило загострення збройних сутичок між прибічниками незалежності та проіндонезійськими силами. Місія ООН була змушена залишити Тимор. Підтвердження підтримки Індонезією збройних формувань у Східному Тиморі та швидке збільшення числа *біженців* змусили РБ ООН прийняти резолюцію №1296 (15.09.1999), що санкціонувала введення до Схід. Тимору миротворчих сил ООН без запрошення з боку уряду Індонезії. На ці сили було покладено завдання відновлення миру та безпеки в провінції, захисту Місії ООН і надання населенню гуманітарної допомоги. Індонезії було висунуто ультиматум: її війська мали протягом 48 годин припинити насильство у Схід. Тиморі, або опинитися у фактичному стані війни з Австралією, чиї війська складали основу миротворчих сил. Індонезійський уряд був змушений піти на поступки і надати офіц. запрошення для Міжнародних сил у Схід. Тиморі. Протягом вересня—жовтня 1999 на острові було розміщено 10-тис. миротворчий контингент з 18 д-в (Австралії, Таїланду, Півд. Кореї, Нової Зеландії та ін.). 25.10.1999 Народна Консультативна Асамблея Індонезії скасувала рішення про приєднання Схід. Тимору, затвердила результати референдуму і визнала його незалежність. З жовтня 1999 управління в Схід. Тиморі на перехідний період було передано Тимчасовій Адміністрації ООН. У 2001 у Схід. Тиморі були проведені парл. вибори, 20.03.2002 — ухвалено Конституцію, 14.04.2002 на президент. виборах переміг один із лідерів ФРЕТІЛІН Жозе Алешандре Гусман, а 20.05.2002 ООН офіційно визнала незалежність Демократичної Республіки Тимор-Лешті.

А. М. Кобзаренко

Сюремен (Suremain) Філіпп де (16.10.1940) — франц. *дипломат*. Закінчив Національну школу схід. мов. У 1964–65 працював в Управлінні Європи МЗС Франції; 1965–66 — співробітник конс. відділу посольства Франції в Румунії; 1967–68 — перебував на військ. службі; 1968–69 — працював в Управлінні Півн. Африки МЗС Франції; 1969–1972 — 3-й, 2-й секр. посольства Франції в СРСР; 1972–76 — 2-й, 1-й секр. посольства Франції в Угорщині; 1976–79 — 1-й секр. посольства Франції в Бельгії; 1979–81 — заст. керівника Служби протоколу МЗС Франції; 1981–85 — радник з питань культури посольства Франції в СРСР; 1985–89 — 2-й, 1-й радник посольства Франції в Ізраїлі; 1989–91 — заст. начальника Управління Європи МЗС Франції; 1991–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Литві; 1996–98 — заст. ген. секретаря МЗС Франції з питань політики та безпеки; 1998–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Ірані; 2001–02 — співголова Мінської групи ОБСЄ з питань урегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі. В 2002–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Сьянтіс (Sjantis) Атіс (12.10.1964, Лієпайський район Латвійської РСР) — латвійський *дипломат*. Освіта — Латиський університет, юридичний факультет (1989), Інститут іноземного та міжнародного права ім. Макса Планка (Гамбург, 1991), Віденський університет за спеціальністю «міжнародні відносини» (1992–93). 1989–92 — викладач у Латиському університеті; 1992–96 — глава відділу міжнародного права, директор юридичного департаменту, заступник державного секретаря з правових і консульських питань МЗС Латвії; 1996–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латиської Республіки в Литовській Республіці, водночас 1998–2002 — посол-нерезидент, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Латвії при Святому престолі, 1999–2002 — посол-нерезидент, Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Латвії в Суверенному військовому ордені госпітальєрів, Мальта. 2000–02 — радник з міжнародних справ прем'єр-міністра Латиської Республіки; 2003–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латиської Республіки в Канаді; 2007–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Латиської Республіки в Україні. З 2011 — арбітр від Латвії до Суду з примирення і арбітражу в рамках *ОБСЄ*, а також Постійної палати третейського суду в Гаазі.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Т

Табачник Дмитро Володимирович (26.11.1963, м. Київ, Українська РСР) — громад., політ. і держ. діяч, історик, публіцист. Д-р істор. наук (1995), професор (1997). Академік Нац. академії правових наук України (2000). Засл. діяч науки і техніки України (2002). Член Нац. спілки журналістів України (1986). Народ. у сім'ї інженерів. Закінчив істор. ф-т Київ. ун-ту (1986) й аспірантуру ін-ту історії АН УРСР (1986–89). Канд. дис. на тему: «Масові репресії в Україні в другій половині 30-х — на початку 40-х рр. XX ст.» (1991), докторська дис. на тему: «Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні в 20-х — наприкінці 50-х рр. XX ст.» (1995).

Трудову діяльність розпочав копіювальником-реставратором Центр. держ. архіву кінофонофотодокументів України (1980–81). Працював молодшим наук. співробітником Ін-ту історії АН УРСР, зав. відділу Київ. міськкому ЛКСМУ. 1990–94 — депутат Київ. міської ради, 1991–92 — старший консультант, потім — гол. консультант у Секретаріаті ВР України. Із грудня 1992 по березень 1993 — керівник прес-служби КМ України, із березня по вересень 1993 — прес-секретар Уряду України, начальник Гол. управління інформації, преси та зв'язків з громадськістю КМ України. З вересня 1993 по серпень 1994 — 1-й заст. голови Держ. к-ту України у справах преси, видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження. 1994 — керівник виборчої кампанії кандидата в *Президенти України Л. Кучми;* 1994—96 — глава Адміністрації Президента України, член *Ради національної безпеки і оборони України.* 1994–97 — голова Комісії з держ. нагород України; 1995–97 — голова Нац. ради з питань молодіжної політики; 1996–97 — член Ради з питань науки та науково-тех. політики; 1997–98 — радник Президента України; 1995–2000 — член Комісії з питань відтворення видатних пам'яток історії та культури, член К-ту законодавчих ініціатив при Президентові України. Протягом 2002–05 і 2006–07 — віце-прем'єр-міністр України. Після «Помаранчевої революції» 2004 перебував у опозиції, був «тіньовим» міністром освіти і науки створеного в грудні 2007 «опозиційного уряду України». Активно займався публіцистичною діяльністю. З березня 2010 — Міністр освіти і науки України, з грудня 2010 — Міністр освіти і науки, молоді та спорту України, з лютого 2013 — Міністр освіти і науки України. Голова К-ту з Держ. премії в галузі освіти (2010) та К-ту з присудження Премії Кабінету Міністрів України імені Лесі Українки за літературно-мистецькі твори для дітей та юнацтва (2004).

У 1990-х зробив внесок у становлення сучасної укр. державності, її конституювання, оформлення атрибутивних ознак (розбудову механізму взаємодії гілок влади, систему держ. нагород), міжнар. визнання.

Як учений-історик став відомим наприкінці 1980-х — на поч. 1990-х, опублікувавши серію політ. портретів, зокрема репресованих рад. воєначальників; В. Щербицького, О. Кириченка та ін. Автор (співавтор) понад 700 наук. праць з політ. історії XX ст., спец. істор. дисциплін (фалеристики, боністики), історіософії України, історії дипломатії та міжнар. відносин.

Голова Спостережної ради Нац. тех. ун-ту України «Київський політехнічний інститут» (2003). У різний час входив до складу і є членом ред. колегій часописів: «Український історичний журнал», «Архіви України» «Національна безпека», «Воєнна історія», «Політика і час», «Український часопис міжнародного права», «Пам'ятки України: історія та культура», а також науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Президент т-ва «Україна—Іспанія» (із 1993). Дипломатичний ранг — Надзвичайний і Повноважний Посол (2004). Держ. службовець I рангу (1994).

Нар. депутат України 3–7 скликань, голова К-ту ВР України у закордонних справах (2002–03).

Лауреат премій «Золоте перо» Спілки журналістів УРСР (1989), ім. М.Островського (1991), Держ. премії України в галузі науки і техніки (1999); Премії НАН України ім. М. І. Костомарова (2004).

Нагороджений орденами Богдана Хмельницького III ст. (1999), кн. Ярослава Мудрого V і IV ст. (2003, 2013), Св. рівноапостольного кн. Володимира I і II ст., Св. преподобного Нестора-літописця I і II ст., медалями. Має нагороди багатьох д-в, зокрема: Іспанії, Італії, Франції, Ватикану, Бельгії, Греції, Португалії, Литви, США, Бразилії, Індонезії, Чилі, Аргентини, Польщі, Перу, Болівії, Куби та Домініканської Республіки.

Твори: Репресії проти військових кадрів наприкінці 30-х років (на матеріалах Київського та Харківського військових округів). В кн.: Сталінізм: деякі аспекти внутрішньої та зовнішньої політики. К., 1988 (препринт № 2); За стандартними звинуваченнями. К., 1990 (у співавт.); О. І. Кириченко: штрихи до політичного портрета першого секретаря ЦК Компартії України в 1953–1957 рр. К., 1990 (у співавт.); Чорні роки комсомолу України. К., 1990 (у співавт.); Нагороди України: історія, факти, документи, т. 1–3. К., 1996 (у співавт.); Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). К., 1996 (у співавт.); Україна на шляху у світ: керівники зовнішньополітичних відомств України в 1917–1996 рр.: Біографічні нариси, документи і матеріали: Навчальний посібник. К., 1996; Україна: третій шанс: Кінодокументи та бесіди з дійовими особами новітньої історії. К., 2002 (у співавт.); Україна: проблеми самоорганізації, т. 1–2. К., 2003 (у співавт.); Пам'ятки російської історії і культури в Україні XVII–XXI ст.: науково-популярне видання. К., 2003 (у співавт.); Історія української дипломатії в особах. К., 2004; Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи. К., 2004; Україна—діаспора: можливості економічної співпраці, ч. 1–2. К., 2004; Українська фалеристика: з історії нагородної спадщини, кн. 1—2. К., 2004 (у співавт.); Українці в Російській Федерації: Бібліографічний покажчик. К., 2004 (у співавт.); Шляхи інноваційного розвитку України. К., 2004; Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.). К., 2006; Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX — початок XX ст.): Нариси. К., 2007 (у співавт.); Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. К., 2007 (у співавт.); «Утиный суп» по-украински. Х., 2008; Западные избирательные системы: мифы, геополитика и права человека. Х., 2009 (у співавт.); Історія української дипломатії: Біографічні нариси: Навчальний посібник. К.—Х., 2009; Мир без Украины? К., 2009; Вбивство Петлюри. Х., 2010 (у співавт.); Убийство Столыпина. Х., 2010 (у співавт.); Петр Столыпин: крестный путь реформатора. Х., 2012 (у співавт.); Петр Столыпин. М., 2012 (серия ЖЗЛ) (у співавт.); Полководцы Украины. Х., 2012 (проект «Украина»)

Л. В. Губерський

Табуї (Tabouis) Жорж (17.01.1867, Париж, Французька імперія — 7.11.1958, Байо, департамент Кальвадос, Французька Республіка) — франц. військ. діяч і *дипломат*, дивізійний генерал (1918). У лютому 1917 відряджений до штабу Півд.-Зах. фронту рос. армії (Кам'янець-Подільський) для підтримання зв'язку з франц. військ. місією в Румунії (Ясси). Із 1.12.1917 — у Києві як військ. зв'язковий в УНР керівника місії — генерала А. Бертельо, що домагався продовження участі України у війні проти Німеччини й Австро-Угорщини в обмін на фінанс.-матеріал. допомогу з боку *Антанти,* але без *визнання де-юре.* Із 5.12.1917 розпочав у цьому напрямі переговори з керівництвом Центральної Ради. 13.12.1917 призначений ген. комісаром Французької Республіки при урядові УНР: 22.12.1917(4.01.1918) був прийнятий головою Генерального Секретаріату В. *Винниченком,* що з погляду *міжнародного права* означало *визнання де-факто.* Під час зустрічі попередив про неприйнятність для Антанти сепаратної мирної угоди УНР із Центральними державами, від імені Франції запропонував позику на суму розміром 500–800 млн зол. руб. (відхилена урядом УНР). 11.01.1918 в ноті Генеральному Секретаріату повідомив, що укладення офіційним Києвом сепаратного миру буде розглядатись як «акт, ворожий Франції». З огляду на підписання *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* 23.02.1918 (н. ст.) залишив столицю УНР і повернувся до Франції, але продовжував із симпатією й повагою ставитись до *Української революції 1917–20.*

Твори: «Як я став комісаром Французької Республіки на Україні» (1932).

В. І. Головченко

Табула раса концепція (з лат. tabula rasa — чиста дошка) — міжнар.-прав. концепція, згідно з якою новоутворена *держава* не є зв'язаною жодними зобов'язаннями держави-попередниці. У даний час **Т. р. к.** покладена в основу режиму, запропонованого *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* і *Віденською конвенцією про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983* щодо нових неза-

лежних д-в, які виникли в процесі *деколонізації*. Застосовувати **Т. р. к.** у чистому вигляді неможливо: вона є надто категоричною, оскільки передбачає, що дог-ри держави-попередниці повністю анулюються новими незалежними д-вами. Це, з одного боку, позбавляє новоутворену д-ву певних прав, які надаються дог-рами держави-попередниці, а з іншого — не відповідає інтересам міжнар. спільноти, яка зацікавлена в забезпеченні стабільності та безперервності дії певних категорій дог-рів (з питань безпеки, роззброєння, прав людини тощо). Віденська конвенція 1978 виділяє єдину категорію дог-рів, на які не впливає сам факт правонаступництва і не розповсюджується **Т. р. к.**: дог-ри, які встановлюють *кордони держави*, а також інші територ. режими. **Т. р. к.** не має також сили щодо заг.-обов'язкових норм і принципів заг. *міжнародного права*.

Ю. О. Ноговіцина

Таїландська декларація 1899 — див.: *Російсько-Сіамська (Таїландська) декларація 1899*.

Тайбейський договір 1952 — *договір мирний* між Японією і Республікою Китай (Тайвань), що вважався офіційним Токіо основоположним документом післявоєнного врегулювання з Китаєм як жертвою японської *агресії*. Договір був підписаний в м. Тайбей на Тайвані 28.04.1952, в день вступу в силу *Сан-Франциського мирного договору 1951* (уряди КНР та Республіки Китай не були запрошені до його підписання). Укладення Тайбейського договору свідчило про визнання Японією гомінданівського уряду Тайваню єдиною законною владою Китаю та ігнорування комуністичної влади КНР. За Договором оголошувалося закінчення стану війни між Японією та Китаєм; підтверджувалася відмова Японії від усіх прав та претензій на Тайвань, Пескадорські та Парасельські острови, а також від всіх особливих прав Японії щодо Китаю, зафіксованих у протоколах, підписаних у Пекіні 7.09.1901; визначалися процедури вирішення майнових претензій, проблем рибальства, встановлення повітряного сполучення між Токіо і Тайбеєм.

Тайбейській договір втратив чинність 29.09.1972, коли Японія та КНР підписали в Пекіні спільну заяву про встановлення *дипломатичних відносин*: Японія визнала уряд КНР єдиним законним урядом Китаю, заявила про повне розуміння й повагу до позиції уряду КНР, який вважає Тайвань невід'ємною частиною території КНР. При підписанні спільної заяви міністр закордонних справ Японії О. Масаесі публічно заявив, що японо-тайванський договір втратив сенс свого існування і тому припинив дію. Наслідком став розрив японо-тайванських дипломатичних відносин.

М. А. Миронова

Тайванська проблема — визначення міжнар.-прав. статусу Тайваню та принципів орг-ції його відносин із КНР. За *Сімоносекським мирним договором 1895* о. Тайвань було передано Японії в «довічне володіння»; управління здійснював япон. військ. губернатор, що був наділений диктаторськими повноваженнями. Відповідно до рішень *Каїрської американсько-англійсько-китайської конференції 1943*, Тайвань по закінченні *Другої світової війни* мав бути повернений Китаю. Це рішення було підтверджене *Ялтинською (Кримською)* і *Потсдамською (Берлінською) конференціями 1945*. Із *капітуляцією* в жовтні 1945 розташованих на Тайвані япон. військ управління островом перейшло до представників гомінданівського режиму Китаю. Після поразки в громадян. війні та утворення 1.10.1949 Китайської Народної Республіки (КНР) гомінданівський уряд на чолі з *Чан Кайші* евакуювався на Тайвань, де формально було збережене попереднє держ. утворення — Китайська Республіка. Було оголошено про переведення в Тайбей центр. уряду, який офіційно продовжував представляти Китай на міжнар. арені, у т. ч. як постійного члена *Ради Безпеки ООН*. Більшість д-в світу не визнали КНР і підтримували відносини з Китайською Республікою на Тайвані. Водночас КНР розглядала Тайвань як невід'ємну частину території Китаю, а будь-які спроби проголошення його незалежності — зазіханням на її територ. цілісність. У період *Корейської війни 1950–53* США взяли Тайвань під свій захист (указ Президента США від 27.06.1950), і на острів почала надходити значна амер. допомога. У грудні 1954 США підписали з урядом Китайської Республіки Договір про взаємодопомогу, який передбачав пряме воєнне втручання США на боці тайванського режиму в разі дій збройних сил КНР

із метою приєднання острова, а також давав США право розміщувати свої війська на Тайвані та прилеглих до нього островах.

Поступове зміцнення міжнар. позицій КНР сприяло її дип. визнанню: 1963–75 кількість д-в, що офіційно визнавали Тайвань як представника Китаю, зменшилась із 66 до 26, а тих, які встановили *дипломатичні відносини* з КНР, зросла з 50 до 112. На 26-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН* (1971) КНР було прийнято, а Тайвань виключено з *Організації Об'єднаних Націй;* КНР зайняла місце постійного члена РБ ООН. Подальшій дип. ізоляції Тайваню сприяло зближення США та КНР, яке розпочалось із 1972 і завершилось встановленням 1.01.1979 офіц. дип. відносин між двома д-вами. США визнали КНР як єдиного представника китайського народу, але щодо питання про статус Тайваню обмежились тим, що взяли до відома позицію КНР (див.: *Американсько-китайські комюніке1972–82*). США розірвали дип. відносини з Тайванем, але у квітні 1979 Дж. *Картер* підписав Закон про відносини з Тайванем, який гарантував збереження амер. зобов'язань щодо нього у сфері безпеки. США взяли на себе зобов'язання дотримуватись т. зв. 6 гарантій: не встановлювати терміну припинення постачання зброї Тайбею; утримуватися від консультацій із КНР щодо питань про такі постачання; не виступати в ролі посередника між КНР і Тайванем; не переглядати Закон про відносини з Тайванем; не змінювати позицію щодо питання його *суверенітету;* не здійснювати тиску на Тайвань із метою підштовхнути його до переговорів із КНР. Втративши дип. відносини з більшістю країн світу, Тайвань активно розвиває стосунки в інших сферах — торгівлі, виробничій і наук.-техн. сферах, культурі, освіті, спорті. Після смерті *Мао Цзедуна* керівництво КНР намагається схилити керівників Тайваню до переговорів про возз'єднання на взаємно прийнятній основі. Основи цього курсу було закладено 1978 заявою *Ден Сяопіна* кореспонденту газети «Вашингтон пост», що після мирного об'єднання Тайвань зможе зберегти ринкову економіку й політ. систему. Після цього КНР виробила стратегію мирного возз'єднання Китаю. У відповідь на ініціативу КНР на Тайвані в 1979 було прийнято політику «трьох ні» президента Цзян Цзінго (сина Чан Кайші): ніяких компромісів, ніяких переговорів, ніяких контактів. У вересні 1981 уряд КНР висунув програму об'єднання з 9 пунктів, у якій Тайваню в разі возз'єднання пропонувалась широка *автономія* як особливому адмін. району КНР, але 12-й Конгрес Гоміндану відхилив цю пропозицію. У 1983 Ден Сяопін запропонував розширене тлумачення положень програми з 9 пунктів — Тайвань може зберегти право купувати зброю за кордоном, експортувати свою продукцію в усі країни світу, самостійно приймати закони, ходити під власним прапором, видавати свої паспорти й візи. При цьому центр. влада не буде надсилати на острів військ. чи цивільний персонал. Єдиним обмеженням автономії мала стати згода Тайваню на представництво КНР всього Китаю на міжнар. арені; за Тайванем пропонувалось закріпити назву Китайський Тайбей (так він називався на літній Олімпіаді 1984) чи Китай-Тайбей (така назва практикується з 1980-х в *Азійському банку розвитку*, членами якого є КНР і Тайвань). Такий підхід КНР до возз'єднання країни виражається формулою «одна країна — дві системи», що стала основою угоди 1997 між КНР і Великою Британією про передачу Гонконгу (Сянгану). У 1993 Президент КНР *Цзян Цземінь* висунув нові пропозиції щодо шляхів подальшого вирішення проблеми Тайваню, що передбачали визнання існування у світі єдиного Китаю, об'єднання виключно мирним шляхом. Але в разі спроб здійснення ззовні або політ. силами на самому Тайвані кроків до реалізації ідеї «незалежного Тайваню», уряд КНР залишав за собою право використання будь-яких методів, включно із збройними, для захисту територ. цілісності країни. Ці пропозиції були знову підтверджені головою Держради КНР Лі Пеном у березні 1998. Він виступив з ініціативою проведення двосторонніх політ. переговорів на основі принципу існування єдиного Китаю. Тайвань пропонує як основу для переговорів формулу «одна країна — два уряди», наполягаючи на рівноправності сторін у двосторонньому діалозі. Розпочаті в 1992 переговори були припинені через 4 роки. Обраний у березні 2000 Президентом Тайваню *Чень Шуйбянь*, лідер Демокр. прогрес. партії (ДПП), наголошував, що Тайваню не підходить досвід інтеграції з КНР за моделлю Гонконгу або Макао. У сер. 1990-х Тайвань завершив перехід від авторитарної моделі політ. режиму до демокра-

тичної, яка підкріплюється значними успіхами в екон. сфері. Проведені соц.-екон. перетворення за япон. зразком вивели Тайвань у розряд «азійських тигрів», що розвиваються найбільш динамічно, та перетворили острів на одного із світових лідерів у вир-ві комп'ютерної, електропобутової техніки, товарів широкого вжитку. Попри негативні наслідки азійської екон. кризи 1997–98, після її завершення темпи екон. зростання на Тайвані перевищували 6 %; ВНП на душу населення складало бл. 18 тис. дол. на рік, тобто в 10 разів більше, ніж у КНР.

З часом, внаслідок загострення на Тайвані політичних розбіжностей між правлячою ДПП, що вражала інтереси корінних мешканців острова з їхніми претензіями на окрему націю включно з правом на самовизначення, та опозиційним їй Гоміданом (повернувся до влади внаслідок перемоги на президентських виборах 22.03.2008 його кандидата *Ма Інцзю*), що виступав проти відокремлення острова де-юре від материка, підтримка тайванського уряду з боку США стала обережнішою. До того ж 14.03.2005 Всекитайське зібрання народних представників у Пекіні ухвалило «Закон щодо протидії діяльності з розколу країни», в якому недвозначно дало зрозуміти, що готове застосувати проти Тайваню військову силу, коли той ризикне проголосити незалежність, причому незалежно від того, якою великою буде ціна такого кроку. Керівництво КНР вдало скористалося політичним розколом на острові й проводило активну дипломатичну гру з опозиціонерами-гоміданівцями — прибічниками «єдиного Китаю». Вже 29.05.2005 в Пекіні відбулися історичні переговори Голови КНР *Ху Цзіньтао* з лідером опозиційного тоді на Тайвані Гоміндану — Лянь Чанем, що увінчалися підписанням спільного комюніке, в якому сторони задекларували намір співпрацювати для «укладення мирної угоди», що має покласти край довголітнім ворожим взаєминам між материковим Китаєм і Тайванем. КНР не зможе стати самодостатнім та геостратегічно рівним конкурентом США, не взявши під контроль Тайвань, тому в Пекіні сподіваються, що возз'єднання Тайваню з материком відбудеться мирним шляхом, якщо, звичайно, острів не спровокує конфлікт, зокрема, негайним проголошенням незалежності.

Літ.: Воронцов В. Б. Судьба китайского Бонапарта. — М., 1989; Таран М. Один із азійських «тигрів» // Політика і час. — 2001. — №12; Шевчук О. Проблема врегулювання міжнародного статусу Тайваню // Нова політика. — 2002. — № 1.

І. Д. Коміренко

Талейран-Перігор (Talleyrand-Périgord) Шарль Моріс (2.02.1754, Париж, Королівство Франція — 17.05.1838, там само) — франц. держ. діяч і *дипломат.* Нар. в аристократичній сім'ї. Закінчив семінарію Сен-Сюльпіс (1773) і Сорбонну (1778). У 1775 призначений ген. вікарієм у Реймсі, у 1780 — ген. агентом духовенства при королівському уряді, у 1788 — єпископом Офенським. 2.04.1789 обраний депутатом Генеральних штатів від духовенства, проте невдовзі приєднався до представників третього стану і сприяв ухваленню 26.08.1789 Декларації прав людини і громадянина, прагнув до реформування абсолютистського режиму Бурбонів у конституційну монархію на зразок британської. Ініціював прийняття 2.11.1789 декрету про передачу церк. майна в розпорядження *нації.* У лютому 1790 обраний головою Установчих зборів, запропонував відзначати як нац. свято день взяття Бастилії. У грудні 1790 присягнув на підставі декрету про цивільний стан духовенства й невдовзі відмовився від єпископства. У квітні 1791 очолив Дипломатичний комітет Установчих зборів. Після закінчення їхніх повноважень зосередився на дип. діяльності: 1792 двічі відвідав Лондон із метою забезпечити *нейтралітет* Великої Британії в протиборстві Франції з Австрією, Пруссією й Росією; радив урядові вдатись до політики колоніальних загарбань, а не територ. здобутків у Європі, але після повалення королівського режиму в серпні 1792 й викриття його таємних зносин із Людовіком XVI змушений був емігрувати до Британії й у квітні 1794 — до США. По поверненні на батьківщину у вересні 1796 за допомогою дружини шведського посла баронеси де Сталь увійшов до уряду Директорії. У липні 1797—листопаді 1799 — мін. зак. справ Французької Республіки; порвав із принципами королівської *дипломатії* й стверджував, що Франції належить підписувати «не постійні договори про союз і братерство, а тимчасові угоди згідно з політичними і торговельними інтересами, породженими обставинами», прикладом чого став *Кампоформійський мирний договір 1797;* активно підтримав схід. плани та єгипетську експедицію 1798–99 Наполеона Бонапарта (див.: *Наполеон I*), сприяв його приходу до влади внаслідок держ. перевороту 9.11.1799, завдяки чому зберіг за собою посаду мін. зак. справ (до 9.08.1807). Розраховуючи, що укладення *Люневільського мирного договору 1801* з Австрією й *Ам'єнського миру 1802* з Британією забезпечило міцні засади порозуміння Франції з двома *великими державами,* вважав досягнення внутр. стабільності в усіх *третіх державах* необхідною умовою збереження дип. рівноваги в Європі; сприяв становленню Французької імп. (1804) й орг-ції прихильної до неї європ. громад. думки, але був не в захваті від наполеонівських планів створення світової *імперії* шляхом загарбницьких війн, натомість пропонуючи формування федер. європ. системи. Після дип. орг-ції *Континентальної блокади,* створення Рейнського союзу й укладення досить поміркованих *Прессбурзького мирного договору 1805* та *Тільзитських мирних договорів 1807* залишив посаду міністра, продовжуючи консультувати Наполеона I із зовн.-політ. питань; водночас, передбачаючи неминучість його падіння, у 1808 встановив таємні зв'язки з *Олександром I* і К. *Меттерніхом,* інформуючи їх про плани імператора та становище у Франції. Після поразки Наполеона I і вступу військ *антифранцузької коаліції* в Париж 31.03.1814 сформував й очолив тимчасовий уряд, діяльно сприяв реставрації Бурбонів на основі принципу легітимності; вміло використовуючи суперечності між державами-переможницями, фактично добився ліквідації принизливого для Франції *Шомонського трактату* від 17.02(1.03).1814, укладення *австрійсько-англійського-французької таємної угоди 1815,* спрямованої проти Росії й Пруссії; здобув популярність на *Віденському конгресі 1814–15* виступами на захист прав малих д-в і проти територ. вимог, заснованих на праві завоювання. У липні—вересні 1815 очолював перший уряд *Людовіка XVIII,* потім протягом 15 років не брав помітної участі в політ. житті. У 1830–34 — *посол* у Великій Британії, ініціював успішне проведення *Лондонської конференції 1830* й укладення 1834 союзного дог-ру Франції, Британії, Іспанії та Португалії на противагу коаліції Росії, Пруссії й Австрії, тим самим досягнувши своєї головної мети: запровадження першої Антанти (ери «сердечної згоди») між Парижем і Лондоном. Перед смертю примирився з римо-католицькою церквою, від якої був відлучений 1792. Ім'я **Т.** стало чи не прозивним для позначення хитрості, спритності й безпринципності.

В. І. Головченко

Танака (Tanaka) Гіїті (22.06.1864, Хагі, провінція Нагато, Японська імперія — 29.09.1929, Токіо, Японська імперія) — япон. держ. і військ. діяч, барон (1920). На поч. XX ст. був військ. *аташе* в Петербурзі. Під час рос.-япон. війни 1904–05 служив у штабі Маньчжурської армії, а згодом — у Ген. штабі. У вересні 1918—червні 1921 та вересні 1923—січні 1924 входив до складу япон. кабінету як військ. міністр, генерал армії (1921); ініціював *інтервенцію* на рос. Дал. Схід. Із 1925 — у відставці, лідер партії Сейюкай. У квітні 1927—липні 1929 — прем'єр-міністр Японії, мін. зак. справ і міністр колоній. Здійснив дві невдалі спроби збройного вторгнення в китайську провінцію Шаньдун (1927, 1928). У внутр. політиці зосередився на придушенні лівої опозиції. Ймовірний автор док-та під назвою *Танаки меморандум,* у якому детально описані шляхи япон. військ. *експансії* в Азії.

П. М. Ігнатьєв

Танаки меморандум — документ вищого ступеня секретності, нібито представлений прем'єр-міністром Г. *Танакою* імп. *Хірохіто* 25.07.1927 й опублікований 1929 у журналі «China critic» (оригінал меморандуму досі не знайдений). У док-ті пункт за пунктом аналізувались плани япон. вторгнення в сусідні країни й наголошувалось, що для захоплення Китаю необхідно спочатку завоювати Маньчжурію та Монголію для створення необхідних плацдармів; перед початком вторгнення в Китай «необхідно вивести з гри США», а маючи у своєму розпорядженні всі велетенські ресурси Китаю, Японія легко захопить інші частини Азії та Європи, передусім СРСР. Меморандум набув широкого розголосу в 1930-х, як вважається, з ініціативи китайського уряду, що в такий спосіб намагався привернути увагу до агресивних планів япон. командування; під № 169 документ фігурував на *Токійському процесі 1946–48* як програма-макси-

мум воєнного загарбання країн Євразії з «метою досягнення світової гегемонії», хоча вже тоді його походження викликало сумніви.

П. М. Ігнатьєв

Танзанійсько-угандійський конфлікт 1978–79 — міждержавний збройний конфлікт між урядами Уганди й Танзанії за участі Лівії. Витоки конфлікту кореняться в подіях січня 1971, коли в Уганді відбувся державний переворот і владу захопив генерал І. *Амін Дада*. Танзанія надала політичний притулок колишньому президенту Уганди А. М. *Оботе*. Внаслідок масових репресій та чисток в *збройних силах*, розпочатих І. Аміном проти племен ачолі та ланга, понад 20 тис. угандійців втекли до Танзанії. У вересні 1972 невелика група повстанців, пов'язаних з дисидентським Конгресом угандійського народу Оботе в Танзанії, здійснила рейд з її території та захопила армійський пост Масака в Уганді, але зупинилася в очікуванні народного постання проти І. Аміна. Проте дестабілізація в Уганді не почалася, і повстанці були витіснені механізованим полком «Маліре» до Танзанії. В свою чергу, І. Амін створив Спеціальне бюро розслідувань, яке розпочало терор проти будь-якого інакомислення. Уряд Аміна вимагав від президента Танзанії Дж. *Ньєрере* припинити підтримку М. Оботе та вислати його з країни, погрожуючи в противному випадку вдатися до військової сили. Проте 5.10.1972 в столиці Сомалі — Могадішо за посередництва М. С. *Барре* Уганда й Танзанія підписали мирну угоду, яка передбачала припинення вогню між сторонами та відведення військ на 10 км від кордону, згортання ворожої пропаганди та утримання від підривної діяльності. Остаточно відносини між країнами були врегульовані на саміті *ОАЄ* в Аддис-Абебі в 1973, коли Уганда припинила вимагати від Танзанії висилки М. Оботе з Дар-ес-Салама, проте стосунки між країнами лишилися напруженими.

У 1978 за нез'ясованих обставин в автомобільній катастрофі було серйозно травмовано генерала Мустафу Адрісі, що спричинило заколот у підконтрольних йому підрозділах на сході Уганди, частина з яких перетнула танзанійський кордон та з'єдналася з підрозділами Фронту національного порятунку, Руху порятунку Уганди та Союзу визволення Уганди. Починаючи з 9.10.1978, збройні сили Уганди робили рейди на територію Танзанії, було здійснено невдалий авіаційний наліт на військові об'єкти з танзанійського боку кордону, тривали маневри та провокації уздовж всієї його лінії. Радіо Уганди заявляло, що Танзанія прагне захопити південні райони. 25.10.1978 збройні сили Уганди перетнули кордон та до 1.11.1978 повністю окупували спірну територію Кагера Сайлент, площею 1800 кв. км, оголосивши її угандійським районом; танзанійські сили залишили м. Каяка. 2.11.1978 президент Танзанії Дж. Ньєрере наголосив, що ключове завдання його країни — це відсіч агресивним діям І. Аміна, а також оголосив стан війни з Угандою та розпочав мобілізацію до лав танзанійських народних сил оборони, які стрімко зросли з 40 тис. до 100 тис. осіб. Військову підтримку Танзанії почали надавати розрізнені угандійські групи, які в березні 1979 сформували Національний фронт визволення Уганди (НФВУ). До району Кагера було стягнуто 8–10 тис. танзанійських вояків, яким протистояли 3 тис. угандійців. До кінця листопада 1978 збройні сили Танзанії відновили повний контроль над спірною територією, проте 9.12.1978 Дж. Ньєрере оголосив, що з боку Уганди продовжує зберігатися військова прикордонна загроза. 21.01.1979 кілька батальйонів танзанійської армії розпочали наступ на угандійські позиції в районі м. Мутукула, збройні сили Уганди панічно залишили місто. Уряд Танзанії, не дивлячись на тиск з боку ОАЄ, ухвалив рішення продовжити *інтервенцію*, переслідуючи на меті скинення режиму І. Аміна. 24–25.12.1978 були захоплені міста Масака та Мбарара, танзанійці використовували тактику артилерійського обстрілу цивільних районів міст, на що не сподівалися угандійці. 26.02.1979 наступ танзанійців було призупинено в надії на початок народного постання проти Аміна. Один із лідерів угандійських повстанців — Й. К. *Мусевені* вдало мобілізував населення проти Аміна біля м. Мбарара. В свою чергу, спроба М. Оботе відкрити 2.03.1978 другий фронт проти Аміна на сході Уганди в районі м. Тороро зазнала поразки, але відволікла сили Аміна із західного фронту. Проте 9.03.1979 Лівія надала на підтримку Аміна 1000 вояків, 15 танків та 12 броньовиків, з'єднані угандійські-лівійські сили відбили м. Лукая, але були змушені залишити його через танзанійську контратаку — шлях на столицю Уганди опинився відкритим. 25.03.1979 М. *Каддафі* висунув *ультиматум* Танзанії з метою припинити війну, який було відкинуто; тоді 1.04.1979 з аеродрому в Ентеббе лівійські літаки-бомбардувальники Ту-22 зробили наліт на танзанійське м. Мванза, але він виявився невдалим. 10.04.1979 армія Танзанії та загони повстанців вступили до Кампали, при цьому було залишено коридор для відступу лівійців. І. Амін втік до Лівії, а в грудні 1979 перебрався до Саудівської Аравії, де помер 2003. Залишки лівійських військ були оточені біля м. Джинджа та репатрійовані через Ефіопію й Кенію.

Неофіційно війна була завершена 3.06.1979 і обійшлася Танзанії в 500 млн дол. та загибель 373 солдат і 1500 цивільних; НФВУ втратив 150 солдатів, лівійці — 600 вояків, а збройні сили Уганди — 1000 осіб. Збройні сили Танзанії повністю були виведені з Уганди лише в червні 1981. Падіння режиму Аміна не принесло стабільності Уганді, оскільки розпочалася боротьба за владу між різними групами опозиціонерів. Влада в країні перейшла до президентської комісії Уганди, яка провела в грудні 1980 президентські вибори, де переміг М. Оботе з Конгресу народу Уганди. Проте лідер Фронту національного визволення Й. Мусевені оголосив про фальсифікації на виборах та відмовився визнати їх законними, піднявши в лютому 1981 заколот проти чинного президента, що спровокувало громадянську війну в країні, яка тривала до 1986.

С. В. Андрущенко, О. В. Мішин

Танжера статус — міжнар. контроль над Танжером (Марокко) та прилеглими територіями, встановлення та закріплення якого в 1-й пол. XX ст. було одним із важливих питань *міжнародних відносин* у регіоні Середземного моря. Стратегічне значення Танжера в забезпеченні контролю над *Ґібралтарською протокою* зумовило високу зацікавленість *великих держав* у вирішенні цього питання. До виникнення питання про **Т. с.** призвело загострення б-би між європ. д-вами за встановлення колоніального панування в Півн. Африці. Наприкінці XIX — на поч. XX ст. контроль над територією встановили Франція та Іспанія; це спричинило спроби втручання Німеччини (див.: *Марокканська криза 1905*), а також активізацію дип. діяльності Великої Британії, зацікавленої в інтернаціоналізації Танжера, щоб запобігти встановленню там контролю однієї з великих д-в й утворенню загрози для контрольованого британцями Ґібралтару. За англ.-франц. угодою від 8.04.1904 (див.: *Антанта*) Франція зобов'язувалась не будувати на марокканському узбережжі Ґібралтарської протоки від о. Себу до Мелільї військ. укріплень; але ця угода не поширювалась на іспан. володіння. 3.10.1904 в Парижі було підписано іспан.-франц. таємну угоду про розподіл *сфер впливу* в Марокко та декларацію про приєднання Іспанії до англ.-франц. угоди 1904. Танжер було виділено з іспан. зони, й для нього встановлювався особливий режим під спільним контролем двох д-в. Іспанія зобов'язувалась не будувати військ. укріплення на захід від Мелільї та не передавати третім д-вам у постійне або тимчасове володіння будь-яку частину своєї зони. Вирішення питання про **Т. с.** передбачалось досягти під час *Альхесіраської конференції 1906*, скликаної з ініціативи Німеччини для врегулювання суперечок щодо контролю над Марокко. Велика Британія, Іспанія та Франція, спираючись на досягнуті між ними домовленості, виступили на конференції спільним фронтом. За підписаним учасниками конференції дог-ром Танжер проголошувався вільним портом, над його митницями встановлювався міжнар. контроль, а за порядок у місті відповідала марокканська поліція під командуванням франц. та іспан. офіцерів та під заг. контролем ген. інспектора — представника Швейцарії. Остаточного врегулювання питань юрисдикції в Танжері на конференції досягнуто не було. Спроба Франції зміцнити свій вплив у Марокко та поширити зону контролю спричинили загострення питання про **Т. с.** Хоча в підписаному між Францією та Марокко *Феському договорі 1912* підкреслювалось, що територія Танжера не є об'єктом угоди, інші зацікавлені д-ви розглядали встановлення режиму фактичної франц. окупації Марокко як загрозу поширення франц. контролю й на Танжер. Наприкінці 1912 в Мадриді для обговорення **Т. с.** була скликана конференція представників Великої Британії, Іспанії та Франції, але вона не досягла результату й через початок *Першої світової війни* була перервана. Під час роботи конференції Іспанія

та Франція підписали нову конвенцію про поділ Марокко від 27.11.1912, яка підтверджувала особливий режим у Танжері, визначений конвенцією 1904; сторони домовились остаточно визначити **Т. с.** пізніше. Обговорення питання поновилось у 1923, коли на конференціях у Лондоні та Парижі представники трьох д-в домовились про міжнар. контроль над Танжером. 18.12.1923 в Парижі Велика Британія, Іспанія та Франція підписали конвенцію про **Т. с.** (терміном на 12 років), за якою Танжер проголошувався інтернаціоналізованою зоною з режимом постійного *нейтралітету*. Заборонялось створення в його зоні будь-яких споруд, що могли використовуватись із військ. цілями, сторони зобов'язувалися перешкоджати контрабанді зброї та військ. спорядження в його *територіальних водах*. Танжер залишався під номінальним *суверенітетом* султана Марокко, але отримував адмін. та законодавчу *автономію*, виключаючи зносини з інозем. д-вами, які згідно з Феським договором 1912 мали здійснюватись через франц. ген. комісара при марокканському султані. Міжнар. угоди, укладені останнім, не поширювались на Танжер без згоди д-в, що підписали конвенцію. Контроль над дотриманням **Т. с.** покладався на Міжнародний контрольний комітет (МКК), до якого увійшли консули д-в, що підписали Альхесіраський договір 1906 (за винятком Австрії, Угорщини й Німеччини). Законодавча влада в Танжері була представлена Законодавчими зборами, до складу яких входили по чотири франц. та іспан. представники, три — британських, два — італійських та по одному — від США, Бельгії, Нідерландів і Португалії (усі представники призначались консулами відп. д-в), а також 9 представників Марокко за поданням мендуба (губернатора Танжера, призначеного султаном). Очолював збори мендуб, але він не мав права голосу; віце-головами були представники Великої Британії, Іспанії та Франції. Усі акти, ухвалені Законодавчими зборами, мали бути затверджені МКК. За виконання цих актів відповідала міжнар. адміністрація, що складалась із представників трьох д-в. Піддані інозем. д-в у Танжері підлягали юрисдикції змішаного міжнар. суду, що складався з брит., іспан. та франц. чиновників. Міжнар. **Т. с.** набув чинності з 1.06.1925. Іспанія була незадоволена положеннями Паризької конвенції 1923 та прагнула включити Танжер до власної зони контролю в Марокко. За її ініціативою влітку 1928 у Парижі була скликана друга конференція з питання про **Т. с.** за участі Великої Британії, Іспанії, Італії та Франції. За її результатами 25.07.1928 було підписано угоду про перегляд Паризької конвенції 1923. Згідно з умовами угоди Іспанія дещо збільшила свою участь в управлінні Танжером, а Італія стала повноправною учасницею конвенції. Після початку *Другої світової війни* Іспанія використала послаблення Франції внаслідок військ. поразок останньої та 14.06.1940 окупувала зону Танжера; у грудні 1942 Іспанія включила Танжер до своїх володінь у Півн. Африці. Після розгрому Німеччини та її союзників в Європі 10–31.08.1945 у Парижі відбулась конференція представників Великої Британії, СРСР, США та Франції, що ухвалила рішення про виведення іспан. військ із зони Танжера, формальне відновлення над нею суверенітету марокканського султана та поновлення міжнар. адміністрації. Основою для відновленого міжнар. режиму Танжера були Паризька конвенція 1923 та Паризька угода 1928 про зміни до конвенції; крім того, до **Т. с.** було запроваджено низку змін: охорона порядку в зоні покладалась на поліцію, очолювану офіцерами з представників Бельгії, Нідерландів, Португалії та Швеції; ліквідовувалась одна посада помічника адміністратора, закріплена за представником Іспанії; скасовувались статті про участь Італії в управлінні зоною із застереженням про можливість відновлення її місця за узгодженим рішенням д-в та в разі виконання Італією умов мирного дог-ру (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*); до участі в управлінні Танжером запрошувались також СРСР та США. Відновлений **Т. с.** був тимчасовим, на період до ухвалення державами-учасницями Альхесіраського договору 1906 нової конвенції. У 1952 Іспанія звернулась до урядів д-в, представлених у МКК, із вимогою розширення її повноважень в управлінні зоною. 10.11.1952 МКК ухвалив зміни до тимчасового режиму Танжера, згідно з якими Іспанія включалась до управління поліцейськими силами зони та інформ. бюро міста, а також за нею відновлювалась посада помічника адміністратора. Одночасно було ухвалено рішення про відмову від скликання міжнар. конференції для визначення **Т. с.**

Після проголошення в 1956 незалежності Марокко розпочались переговори між марокканським урядом та МКК щодо майбутнього Танжера, у результаті яких 5.07.1956 в Рабаті (Марокко) було підписано протокол про визнання територ. цілісності Марокко та скасування міжнар. режиму Танжера; конкретний термін остаточного вирішення питання не визначався. 8–29.10.1956 у Федалі (сучасна Мохаммедія, Марокко) відбулась скликана за ініціативи марокканського уряду міжнар. конференція представників Марокко, Бельгії, Великої Британії, Нідерландів, Іспанії, Італії, Португалії, США та Франції; вона ухвалила рішення про ліквідацію міжнар. режиму Танжера. Усі акти, угоди та конвенції, що стосувались його статусу, проголошувались такими, що втратили силу. Т. ч. були в повному обсязі відновлені суверенні права Марокко на Танжер.

В. Ю. Константинов

Тараненко Олександр Сергійович (24.11.1947, Київ) — укр. професійний *дипломат*. Закінчив ф-т інозем. мов Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка (1970), Дипломатичну академію МЗС СРСР (1978); навчався в Центр. ун-ті Лас-Вільяс у Санта-Кларі (Куба). У 1970–73 — перекладач групи рад. радників у Республіці Куба; у 1973–78 — аташе, 3-й, 2-й, 1-й секр. МЗС УРСР; 1979–83 — співробітник Секретаріату ООН; 1984–92 — нач. протокольного відділу, Управління держ. протоколу МЗС України, чл. Колегії МЗС України. У 1992–94 — заст. голови Київ. міської держадміністрації з зовн.-політ. питань; 1994–95 — гол. радник МЗС України. У лютому 1995 — січні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Куба. У лютому 1997 — січні 2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Іспанії та одночасно Надзвичайний і Повноважний Посол України в Князівстві Андорра за сумісництвом, а також у квітні 2000 — січні 2004 — Постійний представник України при *Всесвітній туристичній організації* за сумісництвом. 2004–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Мексиканських Сполучених Штатах і Гватемалі та Панамі за сумісництвом, а також 6.05–14.06.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Коста-Риці за сумісництвом. 23.04.2008–29.01.2013 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Аргентинській Республіці, а також у Республіці Чилі, Східній Республіці Уругвай і Республіці Парагвай за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Тарасенко Василь Якимович (5.04.1907, с. В'юнищі, нині — смт Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл., Україна — 2001, Київ, Україна) — укр. держ. діяч, *дипломат* і науковець. Нар. у сім'ї селянина. Заочно закінчив істор. ф-т Київ. пед. ін-ту (1939), д-р істор. наук (1959, «Атомна проблема в зовнішній політиці США 1945–49 рр.»), професор (1961). У 1929–41 працював викладачем у пед. вузах Карла-Марксового, Новомосковська, Сталінабада, Гуляйполя. Учасник Великої вітчизняної війни 1941–45. У 1943–44 — дир. Запорозького пед. ін-ту. У 1944–50 — на дип. роботі: помічник народного комісара закорд. справ УРСР Д. *Мануїльського;* чл. делегації УРСР на Лондонській конференції Адміністрації допомоги і відновлення Об'єднаних Націй (*ЮНРРА*); керівник представництва УРСР в Європ. к-ті ЮНРРА; учасник Підготовчої й 1-ї сесій *Генеральної Асамблеї ООН;* чл. делегації УРСР на *Паризькій мирній конференції 1946;* представник УРСР в *Економічній і соціальній раді ООН* (1946); радник *посольства* СРСР у США (1946–47); голова делегації УРСР на 3-й сесії ГА ООН; представник УРСР у *Раді Безпеки ООН*; голова делегації УРСР на Спеціальній сесії ГА з *палестинської проблеми* (1948). У 1950–75 — старший викладач, доцент, зав. кафедрами нової історії, нової історії та міжнародних відносин, нової та новітньої історії історичного факультету Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, відповідальний редактор (з 1965) міжвідомчого наук. збірника «Питання нової та новітньої історії»; 1976–86 — професор кафедри нової та новітньої історії. Розробляв проблеми історії, економіки й політики США та інших провідних зах. д-в. Мав дипломатичний ранг Надзвичайного і Повноважного Посланника 2-го класу.

Твори: Борьба делегации СССР в атомной комиссии ООН за запрещение атомного оружия и учреждение международного контроля над атомной энергией (1946–1949 гг.). — К., 1950; Атомная проблема во внешней политике США (1945–1949 гг.). — К., 1958; Економіка капіталістичних країн в період імперіалізму. — К., 1961 (у співавт.); Советский Союз и Организация Объединенных

Наций (1961–1965 гг.). — М., 1968 (в соавт.); Деякі проблеми новітньої історії Угорщини. — К., 1971 (у співавт.); Очерки по новейшей истории Венгрии. — К., 1972; В останні хвилини перед голосуванням. Біля витоків створення Держави Ізраїль. — «Політика і час», 1997, № 1, 5–6.

В. І. Головченко

Тарасконський договір 1291 — угода між Папою Римським Миколою IV, королем Франції Філіппом IV Красивим, сицилійським королем Карлом II Анжуйським, з одного боку, та арагонським королем Альфонсо III, з іншого; підписаний 19.02.1291 у Тарасконі (нині — французьке місто в регіоні Прованс — Альпи — Лазурний берег). Угода поклала край Арагонському хрестовому походу (1284–85), проголошеному Папою Мартіном IV після того, як Арагон підтримав повстання на Сицилії проти влади Карла II. За умовами Договору сторони поклали край ворожнечі. Альфонсо III особисто мав поїхати до Рима, щоб отримати відпущення гріхів, а також взяти участь в хрестовому поході до Святої землі. Також Арагон мав вивести з Сицилії, якою в той час фактично правив Хайме II — молодший брат Альфонсо III, всі свої війська. У відповідь Папа визнавав Хайме III арагонським королем та підтверджував його права на Майорку.

К. Б. Денисенко

Тарасюк Борис Іванович (1.01.1949, м. Дзержинськ (нині — с. Романів) Житомирської обл., Українська РСР) — укр. громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; дипл. ранг — Надзвичайний і Повноважний Посол України; закін. Київ. політехнікум зв'язку (1968) і факультет міжнародних відносин і міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Шевченка (1975). З 1975 — на дипломатичній роботі: аташе, 3-й, 2-й, 1-й секретар МЗС УРСР; 1981–86 — 2-й, 1-й секретар Постійного представництва УРСР при ООН (м. Нью-Йорк); 1987–90 — інструктор відділу зарубіж. зв'язків ЦК КПУ. У 1990–91 — радник, заступник начальника відділу головного радника МЗС УРСР; в 1991–92 — начальник відділу політичного аналізу і планування МЗС України; у 1992–94 — заступник міністра закордонних справ України, голова Національного комітету України з питань роззброєння; в грудні 1994 — вересні 1995 — 1-й заступник міністра закордонних справ; у вересні 1995— квітні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія, Королівстві Нідерланди та Великому Герцогстві Люксембург (за сумісництвом), водночас з жовтня 1997 — глава Місії України при НАТО. 17.04.1998–29.09.2000 і 4.02.2005–30.01.2007 — міністр закордонних справ України. Основним змістом діяльності на посаді міністра стала реалізація *європейського вибору України*, тобто забезпечення всебіч. входження держави в європ. політ., економічний і правовий простір. На засіданні 8–9.06.1998 в Люксембурзі Ради зі співробітництва Україна—ЄС зробив заяву щодо наміру України набути статус *асоційованого членства* в *Європейському Союзі*; брав участь у 2-му (16.10.1998, Відень), 3-му (23.07.1999, Київ), 4-му (15.09.2000, Париж) самітах Україна—ЄС. У спільних комюніке самітів заявлялось про *стратегічне партнерство* й підготовку до запровадження *зони вільної торгівлі* між Україною і ЄС, сприяння Євросоюзом вступу України до *СОТ*, а також виконання своїх зобов'язань (на 430 млн євро) згідно Меморандуму про взаєморозуміння між *«великою вісімкою»*, *Європейською комісією* та Україною щодо закриття ЧАЕС та ін. Було забезпечено прийняття у Гельсінкі 10.12.1999 в цілому прихильної *Спільної стратегії ЄС щодо України*. Ініціатор візиту в Україну (29.02–2.03.2000) делегації Північноатлантичної ради *НАТО* на рівні послів та засідання Комісії Україна—НАТО. Під час перебування на посаді міністра Україну було обрано непостійним членом *РБ ООН* на 2000–01. У 2000 Україна майже у 20 разів збільшила внесок військовим та цивільним персоналом до поточних та нових *операцій ООН з підтримки миру* в Лівані, Косові, Еритреї, Ефіопії, Демократичній Республіці Конго, Східному Тиморі. У 2001–02 — директор Інституту соціальних наук та міжнародних відносин Міжрегіональної академії управління персоналом. Від квітня 2002 — депутат ВР України 4-го, 5-го, 6-го і 7-го скликань, член фракцій «Наша Україна», «Наша Україна—Народна самооборона» і «Батьківщина»; голова К-ту ВР України з питань європейської інтеграції, голова української частини К-ту парламентського співробітництва Україна—ЄС, голова Народного Руху України, заступник лідера «Батьківщини», директор Інституту Євроатлантичного співробітництва, почесний директор Українсько-арабського інституту міжнародних відносин ім. Аверроеса, член Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1996), II ст. (1999), I ст. (2005); орденом «За інтелектуальну відвагу» (2001); державними нагородами Португалії, Франції, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Литви, Швеції.

Д. В. Табачник

Тарік (Tarik) Мірза Фарук (12.04.1943) — пакистанський *дипломат*, магістр природничих наук. Із 1969 — на дип. роботі, 1972–74 — службовець *посольства* Пакистану в Канаді (Оттава), 1980–83 — в Малайзії (Куала-Лумпур), 1984–86 — в Лівії (Тріполі); 1974–77 — співробітник відділу МЗС, 1977–80 — дир. відділу, 1986–88 — заст. керівника Протокольного управління МЗС, 1988–93 — ген. директор Протокольного управління; 1994–97 — Ген. консул Пакистану в Нью-Йорку. У 1997–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Пакистан в Україні.

В. І. Головченко

Тартуський мирний договір 1920 між РСФРР та Фінляндією (Юр'євський мирний договір) — двостороння угода, підписана 14.10.1920 в Тарту (до 1920 — Юр'єв); припинив стан *війни* між двома *державами*, в якому вони фактично перебували з травня 1918; набув чинності 31.12.1920. За умовами дог-ру до Фінляндії відходила вся Печенська область (Петсамо), зах. частина піво-ва Рибачий, більша частина півострова Середнього та о-ви Кій і Айновські. Кордон на Карельському перешийку встановлювався від Фінської затоки по р. Сестрі й далі по лінії старого кордону між Великим князівством Фінляндським і рос. губерніями. Мор. кордон у Фінській затоці визначався таким чином, що Росію було відрізано від виходу у *відкрите море* (до Фінляндії відходили о-ви Сескар та Лавенсаарі). Фінляндські війська виводилися з областей Ребола та Поросозерської, російські — з Печенської. Сторони зобов'язувалися сприяти *нейтралізації* Балтійського моря і, особливо, Фінської затоки, а також нейтралізували Ладозьке озеро. Нейтралізації підлягали й фінські острови у Фінській затоці, о. Гогланд, фінська частина Карельського перешийка. Фінляндія брала зобов'язання не тримати у водах Півн. Льодовитого океану підводні човни, великотоннажні військ. кораблі та військ. авіацію. Сторони взаємно відмовлялись від зобов'язань по зовнішніх боргах одна одній; між ними встановлювались *дипломатичні* та *консульські відносини*, відновлювались торг.-екон. зв'язки, залізничне, поштове й телеграфне сполучення. Додатковим протоколом до дог-ру рос. уряд гарантував нац. самовизначення та *автономію* у складі РСФРР карелам (Карельська АСРР була створена 25.06.1923), а також право на нац.-культ. автономію інгерманландцям.

О. А. Волошин

Тафт (Taft) Вільям Говард (15.09.1857, Цинциннаті, шт. Огайо, США — 8.03.1930, Вашингтон, США) — 27-й президент США (4.03.1909–4.03.1913). Нар. у сім'ї судді. Закінчив Єльський коледж (1878) і юрид. школу в Цинциннаті (1880). Займався юрид. практикою. У 1890–92 — заст. міністра юстиції в адміністрації Б. Гаррісона, потім федер. окружний суддя в Огайо, із 1896 також декан юрид. ф-ту Університету Цинциннаті. У 1900–01 — голова філіппінської комісії, 1901–04 — губернатор Філіппін; у 1904–09 займав посаду військ. міністра в адміністрації Т. *Рузвельта*. У 1902 першим із держ. діячів США відвідав Ватикан, де домовився про викуп США земель католицької церкви на Філіппінах. Перебуваючи в Токіо напередодні підписання *Портсмутського миру 1905*, уклав угоду про визнання Японією амер. прав на Філіппіни, а США — японських на Корею. У 1906 був направлений на Кубу з метою зміцнення там володарювання США, у 1907 — зі спец. місією в Японію й Філіппіни. Після обрання 1908 Президентом США здійснив реорганізацію держ. апарату, проводив ефективну антитрестівську політику, досягненням якої став розпуск «Стандарт ойл» і Тютюнового тресту (1911). Гол. завданням *зовнішньої політики* вважав заохочення зовн.-торг. експансії, активно здійснював *дипломатію долара* в усіх частинах світу. Оголосивши Карибський басейн зоною особливих інтересів США, продовжив *«Великої палиці» політику* Т. Рузвельта, 1912 санкціонував окупацію Нікарагуа. Через розкол Республіканської партії,

викликаний політикою Т. Рузвельта, у 1912 зазнав поразки на президент. виборах. У 1913–21 — проф. конституційного права Єльського ун-ту, у 1921–30 — голова Верховного суду США.

Б. М. Гончар

Ташкентська декларація 1966 — двостороння угода, підписана 10.01.1966 за результатами переговорів Прем'єр-міністра Індії Л. Б. *Шастрі* та Президента Пакистану *Айюб Хана* за участю Голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна з урегулювання *індійсько-пакистанської війни 1965.* У декларації було заявлено про рішучість відновити мирні, добросусідські відносини між країнами та сприяти взаємопорозумінню між народами Індії та Пакистану; були визначені невідкладні заходи з відновлення довоєнного стану: взаємне відведення військ на позиції, які вони займали до 5.08.1965; обмін *військовополоненими;* відновлення дип., екон. і торг. відносин. Сторони домовились продовжити переговори з урегулювання невирішених питань, відмовлялись від застосування сили одна до одної, виступили за невтручання у внутр. справи одна одної.

В. Ю. Крушинський

Ташкентський пакт 1992 — див.: *Організація договору колективної безпеки.*

«Тверда сила» — сукупність військових та економічних засобів впливу на *держави* та інших акторів *міжнародних відносин.* Як правило передбачає прямі дії, в тому числі, силовий тиск або ведення бойових дій, а також встановлення безпосереднього контролю над іншими *акторами міжнародними.* Хоча така форма впливу в міжнародних відносинах є найбільш традиційною, сам термін виник лише як антипод поняття *«м'яке право».*

М. Ю. Корюкалов

Тегеранська конференція 1943 — перша з трьох міжсоюзницьких конференцій на вищому рівні періоду *Другої світової війни* за участі делегацій держав-членів *антигітлерівської коаліції,* очолюваних *Й. Сталіним* (СРСР), *Ф. Рузвельтом* (США) та *В. Черчіллем* (Велика Британія); відбувалась 28.11–01.12.1943 в умовах, що склались на фронтах під впливом перемог рад. військ під Сталінградом (1942–43), Курськом (1943), англо-американських — у Півн. Африці, Сицилії (1943), *капітуляції* Італії (1943) та подальшого розвитку рад. збройними силами наступальної кампанії, унаслідок якої було звільнено Лівобережну Україну та Київ (листопад 1943). У центрі уваги союзників було питання відкриття Другого фронту в Європі (див.: *Другого фронту проблема*) з метою прискорення розгрому Німеччини. Незважаючи на спроби В. Черчілля відійти від попередніх домовленостей *Квебекської конференції* 1943 стосовно Другого фронту й переконати США в доцільності реалізації плану вторгнення в Європу через Балкани, на конференції було затверджено проведення операції «Оверлорд», яка передбачала першочергове відкриття Другого фронту шляхом висадки амер.-англ. військ не пізніше травня 1944 в Нормандії (Півн. Франція). Це було зафіксовано 1.12.1943 в таємному док-ті «Військові рішення Тегеранської конференції», у якому, крім зазначеного, йшлось про орг-цію наступу рад. військ із метою недопущення перекинення нім. збройних сил зі Схід. на Зах. фронт під час здійснення операції «Оверлорд» та бажаність вступу Туреччини до кінця року у війну на боці антигітлерівської коаліції. Важливе значення для зміцнення міжсоюзницьких відносин мала заява Сталіна про вступ СРСР у війну з Японією після розгрому Німеччини. Крім питань щодо координації стратегії подальшого ведення війни в Європі та на Дал. Сході, на конференції розглядались проблеми післявоєнного устрою, зокрема пропозиція зах. д-в щодо майбутнього розчленування Німеччини, питання поділу Схід. Пруссії між Польщею та СРСР із передачею Кенігсберга (тепер — Калінінград) та області навколо нього Радянському Союзу, а також відновлення суверенної, демокр. Польської держави, схід. кордон якої проходив би по т. зв. *Керзона лінії* (фактично відповідав би кордону, встановленому в 1939), а західний — перенесений на лінію річок Одер—Нейсе.

Велику увагу було приділено створенню повоєнної системи *безпеки міжнародної,* центром якої планувалось зробити всесвітню орг-цію з підтримки миру та безпеки. Хоча на конференції не було схвалено спец. рішення щодо цього, у заключній Декларації трьох держав знайшли своє відображення ідеї післявоєнного співробітництва та єдності дій СРСР, США й Великої Британії у справі забезпечення миру, розуміння «високої відповідальності, що лежить… на всіх Об'єднаних Націях, за здійснення такого миру, який отримає схвалення переважної більшості народів земної кулі». З огляду на те, що конференція відбувалась у столиці Ірану, була схвалена Декларація трьох держав щодо Ірану, в якій керівники урядів СРСР, США та Великої Британії визнали допомогу, надану Іраном у веденні війни проти спільного ворога, «специфічні економічні труднощі», яких зазнав Іран протягом війни, погодились надавати іранському урядові екон. допомогу та висловили бажання «зберегти повну незалежність, суверенітет і територіальну недоторканність Ірану» після завершення війни. Рішення **Т. к.** відіграли велику роль у координації воєнних дій союзників, що прискорило розгром Німеччини й завершення війни в Європі, та у виробленні спільних підходів до післявоєнного мирного врегулювання.

І. С. Покровська

Тейлор (Taylor) Вільям (1947) — американський *дипломат;* закінчив Військову академію США у Вест-Пойнті; в сер. 1970-х навчався в Гарвардському університеті (США). Служив офіцером піхоти армії США в Німеччині і Південному В'єтнамі, капітан. Працював у Вашингтоні в штаті сенатора В. Бредлі, був заступником радника з оборонних питань у місії США в *НАТО* у Брюсселі, а також у Національному оборонному університеті та у Міністерстві енергетики США. У 1992 перейшов на роботу в *державний департамент США* на посаду координатора урядової допомоги країнам колишнього Радянського Союзу і Східної Європи (в ранзі посла). Після подій 11.09.2001 призначений координатором американської і міжнародної допомоги Афганістану (2002–03); з початком *Іракської війни 2003–11* очолив Управління з реконструкції Іраку (2004–05). У 2005–06 — представник уряду США в Міжнародному квартеті з питань розмежування в Єрусалимі, старший консультант при координаторі з питань реконструкції і стабілізації в держдепартаменті США. 29.05.2006–23.05.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні.

А. П. Сапсай

Темницький Володимир Миколайович (24.07.1879, с. Хлопівка, нині — Гусятинський район Тернопільської обл., Україна — 26.01.1938, Львів, нині — Україна) — укр. громад.-політ. діяч, журналіст, правник, *дипломат.* Нар. у сім'ї греко-католицького священика. Після закінчення гімназії вивчав право у Львівському, Краківському й Віденському ун-тах, отримав ступінь д-ра права. Зі студ. років брав активну участь у нац. русі: у 1899 став співорганізатором студ. об'єднання «Молода Україна»; 1900–02 належав до редакційної колегії самостійницького часопису «Молода Україна»; за участь у студ. демонстраціях із вимогою відкриття у Львові Українського ун-ту 1901 виключений із Львівського ун-ту; у 1902 був одним з організаторів масових селянських страйків у Схід. Галичині, тоді ж приєднався до УСДП Галичини та протягом 1914–21 очолював її Виконавчий комітет. Із початком *Першої світової війни* вступив до Легіону Укр. січових стрільців (УСС), був членом Бойової Управи УСС, тісно співпрацював із *Союзом Визволення України,* був членом Головної Української Ради й Загальної Української Ради (у Відні). 18.10.1918 як керівник УСДП увійшов до складу Української Національної Ради (Конституційних зборів) у Львові. Із створенням 26.12.1918 Ради Народних Міністрів УНР під головуванням В. *Чехівського* (водночас обіймав посаду керівника зовн.-політ. відомства) був призначений товаришем (заступником) мін. зак. справ і переїхав до Києва. На цій посаді активно обстоював ідею створення *Балто-Чорноморського союзу* як противаги відновленню «Великої Росії». Виступав за порозуміння з *Антантою* та відкидав можливість будь-якого політ. компромісу з більшовицькою Москвою. На поч. лютого 1919 узяв участь у роботі Одеської наради представників урядів Білоруської Народної Республіки, Всевеликого Війська Донського, Кубанської республіки й УНР. Після рішення ЦК УСДРП від 9.02.1919 про відкликання з уряду і Директорії своїх представників (УСДП Галичини тоді тимчасово належала до об'єднаної УСДРП) пішов у відставку, але вже 25.04.1919 Директорія УНР призначила його мін. зак. справ у лівому уряді Б. *Мартоса.* Намагався дотримуватись заг. курсу на досягнення союзу з Антантою, за його урядування практика укр. *дипломатичної служби* збагатилася такою но-

вою формою дип. роботи, як *Наради послів і голів дипломатичних місій УНР*, що збирались у європ. країнах для обговорення актуальних питань міжнар. життя та найважливіших проблем внутр.- і зовн.-політ. діяльності України. Проте криза держ. системи влади, у якій через військ. поразки перебувала Директорія, зумовила крайню слабкість та низьку ефективність його міністерської діяльності; проблематичним виявилось і створення на практиці заг.-укр. дип. апарату через об'єднання дип. представництв УНР і ЗО УНР. 27.08.1919 разом з урядом Б. Мартоса пішов у відставку, але залишився в складі Державного Центру УНР, із яким наприкінці листопада 1920 відступив на територію Польщі. Після повернення в 1922 до Галичини займався кооперативною та журналістською діяльністю, працював юристом у Стрию та Львові, але відійшов від активної парт. діяльності (УСДП перейшла на прокомуніст. позиції й була заборонена польською владою). Двічі висувався кандидатом до польського Сейму, однак безуспішно; був обраний у Раду Львова. Офіц. виступи на захист укр. населення міста виголошував рідною мовою, за що був звільнений з роботи.

Твори: «Українські січові стрільці» (1915); автор численних публіцистичних статей в укр. газетах («Вісник Союзу визволення України», «Діло» та ін.).

В. М. Матвієнко

Тендери міжнародні (міжнародні торги) — конкурсна форма розміщення замовлень на закупівлю на *світовому ринку* обладнання або залучення підрядників для спорудження комплексних великомасштабних об'єктів, виконання інших робіт, у т. ч. надання інжинірингових послуг. Умови конкурсу оголошують завчасно.

В. І. Серажим

Тепліцькі союзні договори 1813 — рос.-австр. та рос.-прус. угоди, підписані 28.08(9.09)1813 в Тепліце (Чехія); завершили формування 6-ї *антифранцузької коаліції*. Згідно з ними сторони взаємно гарантували держ. цілісність і недоторканність кордонів, зобов'язались підтримувати одна одну в разі нападу *третьої держави*, виставити в такому випадку на допомогу союзникові 60-тис. корпус, не укладати сепаратного миру або *перемир'я* із Францією та угод, які суперечать положенням **Т. с. д.** У таємних статтях формулювались військ. цілі союзників: відновлення Австрії та Пруссії в кордонах 1805; ліквідація Рейнського союзу; відновлення незалежності д-в, розташованих на території між кордонами Австрії і Пруссії з одного боку й Рейном та Альпами — з іншого; відновлення колишнього статусу нім. земель на правому березі Рейну, які були приєднані до Франції або знаходились у володінні франц. принців. Для досягнення таких цілей кожен із союзників зобов'язувався виставити проти Франції 150 тис. вояків. Вирішення долі Герцогства Варшавського мало стати предметом окремої угоди Росії, Австрії та Пруссії. 3.10.1813 до дог-рів приєдналась Велика Британія.

Т. О. Кулініч

Тереза Калькуттська (Агнес Гонджа Бояджиу) (26.08.1910, Скоп'є, Македонія, Османська імперія — 5.09.1997, Калькутта, Республіка Індія) — католицька монахиня. 1928 стала місіонеркою в Ордені сестер-лореток, у 1929 прибула до Індії. З 1946 займалася допомогою хворим і нужденним, у 1948 заснувала конгрегацію «Сестри — місіонерки любові», яка займається допомогою хворим та нужденним. У 1979 отримала *Нобелевську премію миру* за діяльність із допомоги нужденним.

К. Ю. Денисенко

Терещенко Михайло Іванович (18.03.1886, Київ, Російська імперія — 1.04.1956, Монако) — рос. громад.-політ. і держ. діяч, підприємець. Нар. у сім'ї власника цукрово-рафінадних заводів, що походив з козаків-реєстровців Глухова. Вивчав економіку в Лейпцизькому ун-ті (1905–08), закінчив екстерном юридичний факультет Московського університету (1909). У 1909–11 працював на кафедрі римського і цивільного права Московського університету, залишив його разом з іншими ліберальними викладачами на знак протесту проти звільнення ректора, помічника ректора і проректора університету за розпорядженням міністра народної освіти; в 1911–12 був чиновником особливих доручень (без зарплати) при Дирекції імператорських театрів, став камер-юнкером; володів разом з сестрами видавництвом «Сірін», що випускало книги літераторів «срібного століття». Симпатизував кадетам, 1910 вступив до

масонської орг-ції; 1912 обраний до 4-ї Державної думи, де зблизився з прогресистами. Під час *Першої світової війни* фінансував відкриття шпиталів Червоного Хреста, очолював київ. обласний Військово-промисловий комітет (ВПК) і був товаришем голови Всеросійського ВПК, узяв участь у підготовці змови з метою усунення від влади *Миколи II*. 2.03–5.05.1917 — міністр фінансів Тимчасового уряду, активно підтримував створення урядової коаліції із соціалістами; 5.05–25.10.1917 — мін. зак. справ Російської Республіки; не бажаючи розриву з *Антантою*, відмовився оприлюднити таємні догри царських урядів; неодноразово підтверджував союзницькі зобов'язання Росії, підтримуючи гасло «війна до переможного кінця». 29–30.06.1917 разом з О. Керенським та І. Церетелі брав участь у переговорах із лідерами Центральної Ради щодо запровадження національно-територіальної *автономії* України, проти якої принципово не заперечував, пропонуючи відкласти остаточне вирішення питання до скликання Установчих зборів; виступив співавтором постанови Тимчасового уряду про визнання Генерального Секретаріату вищим виконавчим органом в Україні від 3.07.1917. 25.10.1917 був заарештований у Зимовому палаці й до весни 1918 утримувався в Петропавловській фортеці. Після звільнення (за викуп у 100 тис. рублів) емігрував до Норвегії й Франції, матеріально підтримував «білий рух»; у 1920–30-х займався фінанс. операціями у Франції й на Мадагаскарі; був благодійником, створював притулки для українських емігрантів і допомагав в їх облаштуванні, але не афішував цю сторону своєї діяльності.

В. І. Головченко

Територіальна претензія — посягання будь-якої *держави* на певну територію з метою встановлення свого *суверенітету* над нею; може бути двосторонньою і багатосторонньою, коли на одну й ту ж територію, приналежність якої не встановлена, претендують дві або більше держав; у цих випадках виникає *територіальний спір*. При односторонній **Т. п.** держава-претендент не ставить під сумнів юридичний статус або приналежність даної території певній державі, але вважає, що цю приналежність слід змінити. Такі претензії не є територіальними спорами, оскільки відсутній спір про юридичні права сторін, а присутнє лише одностороннє бажання змінити територіальний *статус-кво*. Територіальний спір вважається таким тоді, коли всі сторони визнали його наявність і сперечаються з приводу певної території або кордону та, разом з тим, чітко визначених, одних і тих самих міжнародно-правових норм або актів. В іншому випадку вважається, що територіальний спір ще не виник і проблема знаходиться на стадії розбіжностей, які можуть і не привести до територіального спору. Одностороння **Т. п.** може виражатися в односторонньому спростуванні законно існуючого кордону, кордону, делімітованого і демаркованого відповідно до договорів, угод і інших відповідних документів. Оскільки односторонні **Т. п.** ставлять під сумнів існуюче право, на основі якого встановлений кордон і існує територіальний суверенітет, то врегулювання подібних проблем лежить цілком в політичній площині, а найбільш відповідним засобом врегулювання розбіжностей в цій галузі є переговори. Односторонні **Т. п.** суперечать сучасному *міжнародному праву*, оскільки згідно з його нормами всі зміни приналежності державної території вирішуються або на основі принципу самовизначення народів і націй, або за згодою відповідних держав. *Міжнародний Суд ООН* відзначав: «Недостатньо одній стороні у спірній справі заявити, що її спір з іншою стороною існує. Простої заяви недостатньо для доказу наявності спору, так само як для простого заперечення недостатньо для доказу того, що такого спору не існує». Одностороння **Т. п.** є загрозою для територіальної цілісності та недоторканності, суверенітету держави, на кордони якої посягають, значно погіршує відносини між відповідними державами, здатна викликати серйозні збройні конфлікти. Прикладом односторонньої **Т. п.** можна вважати претензію Іраку на суверенітет над Кувейтом (1961–63); такі ж претензії висунуті низкою держав щодо різних частин *Антарктики*, вони не визнаються іншими державами, а їхнє вирішення відкладене за Договором про Антарктику 1959.

Літ.: Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы. — М., 1997; Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. — М., 1958; Голицин В. В. Антарктика: тенденции развития режима. — М., 1989; Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы

теории и практики международного права. — М., 1974; Клименко Б. М., Ушаков Н. А. Нерушимость границ — условие международного мира. — М., 1975.

О. В. Задорожній

Територіальне верховенство — здійснення *державою* в межах своєї території верховенства; означає, що влада держави є вищою для всіх осіб та орг-цій, які знаходяться на цій території. **Т. в.** припускає, що над держ. владою немає і не може бути ніякої іншої влади, і, крім того, на території однієї д-ви виключається діяльність публічної влади іншої д-ви. Вища влада д-ви в межах її території здійснюється системою держ. органів у сферах законодавчої, виконавчої та судової діяльності. Вся законодавча, виконавча й судова влада д-ви поширюється як на її власних громадян та орг-ції, так і на іноземних, а також осіб без громадянства, що знаходяться в межах території даної д-ви. **Т. в.** не виключає (якщо д-ва на це погодилась) деяких винятків із дії її законодавства щодо певної категорії іноз. осіб на всій держ. території або в деяких її районах. Така згода д-ви повинна бути виражена в її законах або укладених нею *договорах міжнародних.* До числа міжнар. дог-рів, що в деяких випадках виключають або обмежують застосування нац. законодавства до іноз. громадян, відносяться *Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961, Віденська конвенція про консульські зносини 1963* тощо. **Т. в.** виражається також у тому, що в межах своєї території д-ва може відповідно до власного законодавства застосовувати засоби владного примушення своїх громадян та іноземців, якщо міжнар. дог-ром не встановлено інше. Проте, хоча дія законів д-ви може поширюватись за межі її території, у т. ч. на її громадян, що знаходяться на іноз. території, вживання засобів владного примушення на іноз.території не може мати місця, якщо міжнар. дог-ром, як виняток, не встановлено інше. Поняття «територіальне верховенство» ширше за поняття «юрисдикція держави», оскільки, охоплюючи останнє, воно виражає всю повноту держ. влади у всіх її конституційних формах.

О. В. Задорожній

Територіальний спір — *спір міжнародний* між *державами* з приводу юрид. приналежності певної території. У **Т. с.** кожна сторона зазвичай стверджує, що певна територія юридично належить саме їй, оскільки вона здійснювала або здійснює свою владу над нею, і ніщо не є достатнім доказом зворотного. Свідченням такої влади є, як правило, здійснення держ. (адміністративних, судових тощо) функцій. **Т. с.** вважається таким тоді, коли всі сторони визнали його наявність і сперечаються з приводу певної території або кордону та, разом із тим, чітко визначених, одних і тих самих міжнар.-прав. норм або актів. В іншому випадку вважається, що **Т. с.** ще не виник і проблема знаходиться на стадії розбіжностей, які можуть і не призвести до **Т. с.** Від **Т. с.** слід відрізняти демаркаційні розбіжності сторін, які зазвичай погоджуються змішаними прикордонними комісіями. Одностороння територ. претензія також не утворює **Т. с.**, оскільки в цьому випадку держава-претендент не оспорює юрид. приналежності певної території конкретній д-ві, але з яких-небудь причин вважає, що ця приналежність повинна бути змінена. Як і міжнар. спори взагалі, вони повинні розв'язуватись мирними засобами, відповідно до *мирного вирішення міжнародних спорів принципу.* Переважна більшість сучас. **Т. с.** існує в Азії, Африці та Лат. Америці.

О. В. Задорожній

Територіальні води (територіальне море) *у міжнародному праві* — різновид мор. просторів, мор. пояс, що примикає до узбережжя та *внутрішніх вод держави* або до *архіпелажних вод* держави-архіпелагу. Міжнар.-прав. статус і режим **Т. в.** визначаються положеннями Женевської конвенції 1958 «Про територіальне море та прилеглу зону» та ч. II *Конвенції ООН із морського права 1982.* За своїм прав. статусом **Т. в.** — частина нац. території прибережної д-ви. *Суверенітет* прибережної д-ви поширюється і на повітр. простір над **Т. в.**, на мор. дно під ними та його надра. Особливість прав. режиму **Т. в.** полягає в тому, що прибережна д-ва має здійснювати свій суверенітет над територ. морем з урахуванням *норм міжнародного права,* які закріплюють: макс. ширину **Т. в.**; методи вимірювання ширини **Т. в.** і встановлення їхніх меж; право мирного проходу іноз. суден у **Т. в.** Відповідно до ст. 3 Конвенції ООН із мор. права 1982 ширина **Т. в.** самостійно встановлюється кожною д-вою, але не може перевищувати 12 мор. миль від вихідних (базових) ліній, визначених відповідно до цієї Конвенції. Нормальна вихідна лінія — це лінія найбільшого відпливу від берега (ст. 5 Конвенції) або, в тих місцях, де приплив незначний, — лінія багаторічного середнього рівня моря. Конвенція 1982 передбачає ще два інші види вихідних ліній: лінію рифу за наявності островів, які знаходяться на атолах, або островів, облямованих рифами (ст. 6), та прямі вихідні лінії (ст. 7), що застосовуються в місцях, де берегова лінія глибоко порізана та звивиста або де вздовж берега і в безпосередній близькості до нього є ланцюг островів. Прямі вихідні лінії об'єднують точки на суходолі, які видаються в море при найбільшому відпливі таким чином, щоб не припуститись скільки-небудь помітних відхилень від заг. напряму берега, і щоб територ. море іншої д-ви не виявилось відрізаним від відкритого моря або *виключної економічної зони.* Укр. фахівці з *міжнародного морського права* виділяють від двох основних методів вимірювання ширини **Т. в.** на основі Конвенції ООН із мор. права 1982 (В. *Василенко,* О. Висоцький, Д. Рибальчик) до чотирьох методів на основі узагальнення положень Конвенцій 1982 і 1958 та їх застосування в практиці д-в (Г. Анцелевич). Зовн. межа **Т. в.**, згідно зі ст. 4 Конвенції ООН із мор. права 1982, — це лінія, кожна точка якої знаходиться від найближчої точки вихідної лінії на відстані, що дорівнює ширині територ. моря. Конвенція ООН із мор. права 1982 вперше підтвердила в договірній формі норму міжнар. права, згідно з якою ширина територ. моря прибережної д-ви не може перевищувати 12 мор. миль від вихідних ліній.

Інститут **Т. в.** у міжнар. мор. праві складався історично, і на різних етапах його розвитку пропонувались різні способи обліку ширини **Т. в.** Так, у XVI—XVII ст. макс. шириною **Т. в.** вважались 3 мор. милі — відстань гарматного пострілу, тобто той простір, який д-ва силою своєї зброї здатна ефективно захистити. Більшість д-в мають ширину **Т. в.** від 3 до 12 мор. миль. Закон України «Про державний кордон України» від 4.11.1991 встановлює (ст. 5), що до територ. моря України належать прибережні мор. води шириною 12 мор. миль, відлічуваних від лінії найбільшого відпливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, які з'єднують відп. точки. Геогр. координати цих точок затверджуються в порядку, який встановлюється КМ України. В окремих випадках інша ширина територ. моря України може встановлюватись *договорами міжнародними України,* а при їх відсутності — відповідно до заг.-визнаних норм і *міжнародного права принципів.*

В. С. Ржевська

Територіальні режими особливі — режими, які встановлюють особливий статус або порядок використання простору (зрідка — території окремої держави) з урахуванням інтересів певної держави, кількох або усіх держав. **Т. р. о.** встановлюються *договором міжнародним.* Категорія **Т. р. о.** включає в себе різні за предметом договірні режими, напр., експлуатації та видобутку мінеральних і живих ресурсів, *демілітаризації* та *нейтралізації зони миру* (у разі їхнього встановлення), водокористування, судноплавства міжнар. ріками, протоками й каналами, рибальства тощо. До **Т. р. о.** можна віднести режим *Антарктики, континентального шельфу, економічних зон,* міжнар. район мор. дна — мор. дно і його надра за межами континентального шельфу прибережних д-в (за межами нац. юрисдикції), *відкрите море,* повітр. простір за межами держ. територій, косм. простір, Місяць та інші небесні тіла. На цій території, що знаходиться в заг. користуванні д-в, діють заг.-визнані *міжнародного права принципи й норми міжнародного права.* Згідно зі ст. 12 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* правонаступництво д-в не викликає зміну режиму, так само як і кордону. До категорії **Т. р. о.** не відноситься користування військ. базами на іноз. територіях.

О. В. Задорожній

Територіальної цілісності принцип — один із основних принципів сучасного *міжнародного права*; поваги до збереження територіальної цілісності *держав* вимагав ще Статут *Ліги Націй. Статут ООН* формулює **Т. ц. п.** через заборону погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і яким-небудь

іншим чином, несумісним з цілями ООН (п. 4 ст. 2). У доктрині принцип називають по-різному: принцип територіальної цілісності держав; принцип територіальної недоторканності держав, принцип недоторканності і цілісності державної території тощо. У Декларації принципів міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (1970) йдеться: а) про обов'язок держави «утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави чи країни»; б) що «територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили на порушення Статуту ООН»; в) що «територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті загрози силою чи її застосування»; г) що не повинні визнаватись територіальні надбання, здобуті через силу чи погрозу її застосування. Становлення принципу активізувалося завдяки його регіональному утвердженню, зокрема у Статуті *Організації американських держав*, Пакті *Ліги арабських держав*, Хартії *Організації африканської єдності*, Заключному акті НБСЄ. Нині **Т. ц. п.** покладає зобов'язання утримуватися від будь-яких дій, несумісних з цілями і принципами Статуту ООН, стосовно: 1) територіальної цілісності; 2) політичної незалежності; 3) єдності якої-небудь держави; 4) дій, що являють собою застосування сили чи її загрози; 5) перетворення території в об'єкт *окупації воєнної*; 6) загрози перетворення території в об'єкт набуття прямо чи опосередковано, застосовуючи силу в порушення міжнародного права.

Літ: Brownlie I. Principles of Public International Law. — Oxford, 1990.

М. М. Гнатовський

Території зміна приналежності — перехід території або її частини від однієї *держави* до іншої. У сучас. *міжнародному праві* є дві гол. прав. підстави **Т. з. п.**: унаслідок реалізації народами та націями права на самовизначення або на підставі *договору міжнародного* (див.: *Цесія*). При цьому населенню території, приналежність якої змінюється, мають бути гарантовані *права людини*, у т. ч. право на *громадянство* та право змінити своє громадянство (відповідно до ст. 15 *Загальної декларації прав людини*). Населенню території, яка переходить від однієї д-ви до іншої, мають бути створені умови для вибору громадянства — *оптації*. Така підстава **Т. з. п.** відома старовинному міжнар. праву як право давності (визнання законним володіння, яке виникло в результаті порушення норм права, що існували в минулому, з огляду на тривале й безперервне здійснення суверенної влади) допускається в сучас. міжнар. праві тією мірою, якою вона не суперечить основним принципам сучас. міжнар. права. Не допускається сучас. міжнар. правом зміна приналежності території на підставі її *окупації воєнної* в результаті застосування сили з порушенням положень *Статуту ООН*. Не повинні визнаватись законними ніякі територ. надбання, що стали результатом загрози силою або її застосування (Декларація про принципи міжнар. права 1970), зокрема — результатом *агресії акту* (ст. 5 «Визначення агресії» 1974). У випадку територ. спору допускається **Т. з. п.** за рішенням міжнар. судової установи — *ад'юдикація*. Заміна однієї д-ви іншою в несенні відповідальності за *міжнародні відносини* будь-якої території в сучас. міжнар. праві охоплюється терміном «правонаступництво».

В. С. Ржевська

Територія державна — частина поверхні земної кулі, у т. ч. суша, її надра, води та повітря, що знаходиться під *суверенітетом* певної держави і на яку поширюється її територіальне верховенство. **Т. д.** складається із сухопутної, водної та повітр. частин. До сухопутної території відноситься материк, острови та анклави. Водна територія включає води річок, озер, проток, штучних водосховищ, каналів, які повністю розташовані в межах кордонів даної д-ви. До неї відносять також внутрішні морські води й територіальні води. Крім того, до **Т. д.** належать надра сухопутної та водної території, що розташовані в межах кордонів д-ви. Вважається, що вглиб надра не мають меж, проте звужуються в напрямку до центру Землі. Повітр. простір як складова **Т. д.** — це стовп повітря над сухопутною і водною **Т. д.**, де вона здійснює свій суверенітет.

О. В. Задорожній

Територія міжнародна — геогр. простір, який знаходиться за межами *території державної* й не належить виключно певній *державі*, а перебуває у спільному користуванні всього людства, усіх держав, і прав. статус та режим якого визначається *міжнародним правом*. До **Т. м.** відноситься *відкрите море*, повітр. простір над ним, мор. дно за межами *континентального шельфу, Антарктика, космічний простір*, Місяць та інші небесні тіла.

О. В. Задорожній

Терлецький Євген Петрович (13.03.1892, с. Лозовий Яр Пирятинського повіту Полтавської губернії, нині — Яготинського району Київської області, Україна — 22.10.1938, Москва, СРСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї священика. Закінчив ф-т сусп. наук Психоневрологічного ін-ту в Петрограді (1916) та Інститут червоної професури (1932). У рев.-визв. русі брав участь із 1911 як есер, із 1917 — лівий есер, із 1918 — боротьбист. У квітні—грудні 1917 — чл. Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів, у грудні 1917 — квітні 1918 — чл. ЦВК Рад України, народний секр. зем. справ, чл. делегації рад. України на *Брестських мирних переговорах 1917–18*. У квітні—липні 1918 — чл. Всеукраїнського бюро для керівництва повстанською б-бою проти нім. окупації, 1919 — відп. секретар ЦК партії боротьбистів, у грудні 1919 — чл. Всеукрревкому, 1920–22 — нарком юстиції УСРР; у 1920–21 — чл. ЦК КП(б)У. Із 1922 — на дип., парт. і рад. роботі: у 1922–23 — повпред УСРР у країнах Балтії (Латвія, Литва, Естонія), у 1923–26 — працював у представництві УСРР при РНК СРСР у Москві; у 1928–30 — заст. голови Всесоюзної ради колгоспів і Колгоспцентру СРСР і РСФРР; у травні 1932–35 — працівник апарату ЦКК-НК РСІ СРСР; із червня 1934 — чл. Воронезького обкому й облвиконкому, уповноважений Центр. держ. комісії з визначення урожайності при РНК СРСР по Воронезькій області. 1937 репресований.

М. С. Дорошко

Тернер (Turner) Роберт Лі (1958) — британський *дипломат*. Освіта — Університет Кембриджа (1979), спеціальність «державна служба». Працював у Міністерстві транспорту, Міністерстві навколишнього середовища та Казначействі, з 1983 — у Міністерстві закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії на різних посадах у Посольствах в Австрії, Росії та Німеччині. 2002–06 — журналіст «Financial Times», «Boston Globe» та інших газет. 2006–08 — директор з питань Заморських територій Міністерства закордонних справ та у справах Співдружності Великої Британії,Спеціальний уповноважений Британської Антарктичної території та Британської території в Індійському океані. 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Великої Британії в Україні. З 2012 — Генеральний консул у Стамбулі (Туреччина) та Генеральний директор з питань торгівлі з Туреччиною, Центральною Азією та Південним Кавказом МЗС Великої Британії.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Тероризм інформаційний — різновид *тероризму міжнародного*, що передбачає зловживання інформ. системами, мережами та їхніми компонентами для здійснення терористичних дій та інших, прирівняних до них акцій; в умовах *глобалізації* та розвитку інформ. суспільства використовується нац. або транснац. кримінальними структурами, терористичними угрупованнями, спецслужбами д-в тощо. Для **Т. і.** використовуються друковані ЗМІ, мережі ефірних і кабельних мас-медіа, *Глобальна інформаційна мережа* (Інтернет), електронна пошта, різноманітні електронні ігри, компакт-диски, аудіокасети тощо. **Т. і.** спрямовується на руйнування знаково-символьної інфраструктури суспільства, створення в ньому атмосфери громадян. непокори, недовіри до дій та намірів влади й, перш за все, її силових структур, що мають захищати сусп. порядок. **Т. і.** використовує ЗМК для психологічної обробки масової свідомості з метою усунення елементарних правил особистої та громад. безпеки, насаджування відчуття приреченості тощо. Для цього використовуються прийоми зняття природжених табу та естетизація психопатичної поведінки й різноманітних збочень, у т. ч. вбивства та фізичного й психологічного насильства, героїзація криміналітету й, навпаки, — дегероїзація працівників спецслужб, правоохоронних органів, ветеранів війни та праці тощо. **Т. і.**, як правило, передує або супроводжує акти традиційного тероризму.

М. А. Ожеван

Тероризм міжнародний — явище суспільного й міжнародного життя, засноване на систематичному застосуванні терору. Терор (лат. terror — страх, жах) — різновид насилля, побудований на досягненні ефекту залякування. Найбільш поширено терор використовується як метод і форма боротьби та як знаряддя насилля. У залежності від цілей та сфери застосування, терор поділяється на кримінальний, збройний, політичний. Кримінальний терор — зумисне вмотивоване насилля з кримінальними намірами. Збройний терор є формою конфлікту, що полягає в збройному придушенні і залякуванні політичних супротивників воєнною силою й іншими збройними засобами, аж до їхнього фізичного знищення. Ця форма характерна для асиметричних як внутрішніх, так і зовнішніх воєнно-політичних конфліктів, коли існує величезна нерівність у співвідношенні сил, а слабший суб'єкт не може вести відкриту збройну боротьбу. Основним суб'єктом, при цьому, як правило, є соціальні групи, хоча в міжнародній практиці є й інші приклади, коли в якості суб'єктів виступають соціальні прошарки і навіть *держави* (державний тероризм). Політичний терор є форма політичного насилля, що застосовується в якості методу політичної боротьби. Практика систематичного застосування терору, введена в ранг політики, являє собою політичний **Т. м.** Він є ідеологією насилля і практикою впливу на суспільну свідомість шляхом репресивних дій з метою досягнення політичних цілей. Загальною і найбільш масштабною метою **Т. м.** є зміна суспільно-політичного ладу, міжнародної обстановки, вплив на прийняття політичних рішень. У найбільш загальному розумінні, політичний **Т. м.** є способом вирішення політичних проблем методом насилля. При визначенні **Т. м.** до уваги беруть його чотири основні характеристики: 1) це насильницька основа дій; 2) він має політичні цілі та мотивацію; 3) спрямовується проти переважаючих за потужністю державних машин; 4) для **Т. м.** характерним є свідоме нехтування долями тисяч людей.

Корені політичного **Т. м.** мають соціальну природу, яка полягає в загостренні кризових явищ, нездатності політичного керівництва країни і суспільства впоратися зі складними суспільно-політичними проблемами, руйнацією або швидкою зміною політичних ідеалів та цінностей. Як правило, політичний **Т. м.** проявляється у формі правого та лівого **Т. м.**; мішенню для лівих терористів стають представники бізнесу, державні чиновники й співробітники органів безпеки, що співробітничають із урядом, незалежні фахівці (економісти, юристи, журналісти), функціонери провладних політичних партій. Ліві терористи створюють значні підпільні бойові організації, здійснюють координацію діяльності в міжнародних масштабах. Як правило, лівий **Т. м.** активізується тоді, коли відбувається загострення внутрішніх криз; бойові організації лівих терористів діють порівняно нетривалий час. Виняток становлять партизанські формування країн Азійсько-Тихоокеанського регіону й Латинської Америки, що базуються в сільській місцевості, і західноєвропейські угруповання, які роками перебувають в «неактивному режимі». У період *«холодної війни»* ліві терористи користувалися значною підтримкою з боку деяких комуністичних країн (Куба, КНДР, НДР, Угорщина, КНР). У 1980-ті ліві терористи більш активно, ніж їхні опоненти із правого флангу, використовували тактику збройних нальотів і в меншому числі випадків — вибухи, що приводять до численних випадкових жертв.

Правий (контрреволюційний, «чорний») **Т. м.** орієнтується на традиційні для *націй* політичні доктрини й цінності, історично — на національних діячів минулого. Активізується на нетривалий час, у періоди найбільшої погрози з боку лівих сил. Мішень — ліві й ліберальні політики й активісти. На відміну від «червоних», праві терористи рідше створюють спеціалізовані бойові організації, воліючи діяти у вигляді секретних бойових груп легальних організацій праворадикального характеру. Найбільш значні правотерористичні рухи існували в Росії під час революції 1905–07 («чорні сотні», «Союз Михайла Архангела» й ін.), у Європі після *Другої світової війни* у формі неофашистських груп, а в Латинській Америці — «ескадронів смерті». Іншим різновидом політичного **Т. м.** є національний **Т. м.** Головним критерієм його ідентифікації є етнічна ознака. Метою національного **Т. м.** є боротьба за *суверенітет* або розширення *автономії* історичної території проживання. Національно-визвольний **Т. м.** здійснюється народами окупованих або колонізованих держав проти представників країни-агресора. Його метою є відновлення державного суверенітету. Ідеологічна орієнтація (права, ліва) подібних організацій цього різновиду тероризму відходить на другий план. Мішенню терористів стають представники ворожої нації, незалежно від соціального й професійного статусу, в першу чергу — військовослужбовці, офіцери органів безпеки й чиновники. Репресивний національний **Т. м.** у своєму становленні проходить на тлі національних конфліктів усередині єдиної держави. Представники привілейованих національних груп ставлять метою придушення вимог національних меншостей, захист власності, прагнення до створення етнічно однорідних держав («Ку-клукс-клан», Ліга захисту євреїв, антиросійський тероризм у Таджикистані в 1992–96), а представники меншостей — реалізують у такий спосіб прагнення до рівноправності («Чорні пантери»).

Специфіка терористичних дій полягає у створенні суспільно значимого міжнародного резонансу шляхом залякування. Терористичні акти ставлять за мету досягнення політико-психологічного ефекту, який створює соціально-психологічну напругу в суспільстві й у такий спосіб змушує владу йти на поступки терористам. **Т. м.** як феномен політичного процесу за останні 200 років зазнав значної еволюції. У XIX ст. терористичні дії мали локальний характер, їхнім об'єктом були абсолютні монархи, які концентрували в своїх руках всю повноту політичної влади в країні. У XX ст. об'єктом терористів стали державні чиновники, які уособлювали в собі державну владу в країні, оскільки сама система державної влади в цей час вже стала більш розгалуженою. Відтак, **Т. м.** став проблемою державної безпеки, але при цьому ця проблема залишалась внутрішньою проблемою для кожної країни. В XXI ст. **Т. м.** набув глобального характеру, а об'єктом терористів стала вся політична система в країні з її політичними законодавчими і політичними інститутами.

До факторів виходу тероризму на глобальний рівень слід віднести: розвиток науково-технічної революції й *глобалізацію*. Досягнення науково-технічного прогресу дали змогу терористам використовувати не тільки надсучасну зброю, але й використовувати надзвичайно потужні цивільні технології в руйнівних цілях. Це призвело до зростання масштабів матеріальних збитків, завданих терористичними актами. Глобалізація несе в собі не тільки позитивні тенденції, але й має зворотній бік. Величезні можливості, які дає глобальна комунікація, успішно використовуються терористами для проникнення в різні країни і послаблення їх внутрішньої безпеки. Відтак, сьогодні **Т. м.** є проблемою, насамперед, внутрішньої, а не зовнішньої безпеки.

Т. м. — явище світової *політики*, пов'язане із застосуванням крайніх форм насилля, що породжують ефект страху і т. ч. дестабілізують *міжнародні відносини*. Мета **Т. м.** як форми політичного насилля полягає в нагнітанні в суспільствах окремих країн й у світовому співтоваристві відчуття страху та невпевненості шляхом проведення терористичних актів. Його причина полягає в зростанні міжнародних кризових явищ, нездатності міжнародного співтовариства ефективно регулювати складні міжнародні процеси, встановленні радикальних політичних цілей в умовах разючого дисбалансу в силі. **Т. м.** є формою асиметричного конфлікту, який виявляється в залякуванні і придушенні аж до фізичного знищення політичних супротивників за допомогою збройних засобів. Ця форма характерна як для внутрішніх, так і для міжнародних конфліктів, коли існує велика нерівність у співвідношенні сил і більш слабкий суб'єкт не може вести відкриту збройну боротьбу. До **Т. м.** вдаються держави, організації, політичні рухи чи інші суб'єкти, коли вони не в змозі відкрито протистояти більш могутньому противнику. Тероризм стає міжнародним, як підкреслює Л. Моджорян, коли: як терорист, так і його жертви є громадянами однієї держави чи різних держав, але злочин вчинений за межами цих держав; терористичний акт спрямований проти осіб, захищених *міжнародним правом*; підготовка до терористичного акту провадиться в одній державі, а здійснюється в іншій; вчинивши терористичний акт в одній державі, терорист переховується в іншій, відтак постає питання про його екстрадицію. **Т. м.** ідеологічно вмотивований, за ним стоїть певна політична мета (якою може бути відплата у відповідь на політичне чи економічне домінування суперника, залякування його, аби підірвати могутність, зокрема морально-політичний потенціал). Він спрямований на підрив

внутрішньої безпеки та створення екстремальних ситуацій серед широких прошарків населення держав світу. Терористичні організації можуть діяти як проти того або іншого соціального прошарку в певній державі, так і проти самої держави з метою реалізації конкретних зовнішньополітичних інтересів. Із кін. XX ст. міжнародна практика багата терористичними актами локального масштабу, які були скоєні ісламськими фундаменталістськими групами в арабських державах, арабськими й палестинськими екстремістськими угрупованнями проти провідних країн *НАТО*. Проявом глобального тероризму стала широкомасштабна терористична акція ісламської фундаменталістської групи *Аль-Каїда* проти США 11.09.2001. Встановлення системи однополярного світу практично виключає виникнення світової війни чи широкомасштабних регіональних конфліктів. Натомість така система породжує асиметричні насильницькі дії у формі **Т. м.**

Літ.: Витюк В. В., Эфиров С. А. «Левый» терроризм на Западе: история и современность. — М., 1987; Салимов К. Н. Современные проблемы терроризма. — М., 1999; Социальные и психологические проблемы борьбы с международным терроризмом. — М.: Наука, 2002; Степанов Е. И. Современный терроризм: состояние и перспективы. — М., 2000; Тероризм: сучасний стан та міжнародний досвід боротьби / За ред. Я. Ю. Кондратьєва, Б. В. Романюка. — К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003.

Г. М. Перепелиця

Тер-Петросян (Ter-Petrosyan) Левон (9.01.1945, Алеппо, Сирія) — вірменський громад.-політ. і держ. діяч, вчений-сходознавець, перший Президент Республіки Вірменія (16.10.1991–3.02.1998). Народився в родині відомого сирійського комуніста; 1946 разом з родиною переїхав до Вірменської РСР; закінчив відділення сходознавства філологічного факультету Єреванського державного університету (1968), аспірантуру Ленінградського інституту сходознавства (1971); захистив кандидатську (1972) та докторську (1987) дисертації. 1972–78 — науковий співробітник Інституту літератури Вірменії імені М. Абегяна; 1978–88 — науковий секретар, старший науковий співробітник Інституту давніх рукописів (Матенадаран) імені М. Маштоца. З лютого 1988 очолив комітет «Карабах» Матенадарана, з травня — член Комітету карабаського руху Вірменії; у грудні 1988 — травні 1989 перебував в ув'язненні, але згодом звільнений завдяки міжнародній компанії протесту. У листопаді 1989 обраний членом правління, згодом — головою Вірменського загальнонаціонального руху (масової громадсько-політичної організації, що оформилася на основі комітету «Карабах»). 27.08.1989 обраний депутатом Верховної Ради Вірменської РСР, а 4.08.1990 — головою Верховної Ради Вірменської РСР. 16.10.1991 обраний першим Президентом Республіки Вірменія; 22.09.1996 переобраний на другий термін. Був ініціатором широкомасштабного партнерства з Росією у військовій сфері; прагнув шляхом компромісів врегулювати *Нагірно-карабахський конфлікт* та зняти напругу у вірмено-турецьких відносинах. 3.02.1998, під тиском критики свого політичного курсу з боку найближчого оточення, склав президентські повноваження; тоді Прем'єр-міністр уряду республіки Р. *Кочарян*, міністр оборони В. Саргсян і міністр внутрішніх справ та національної безпеки С. Саргсян виступили проти плану президента з урегулювання кризи, що передбачав проведення *демілітаризації* зони конфлікту і повернення Азербайджану низки населених пунктів, зайнятих у ході бойових дій 1992–94. Після відставки **Т.-П.** відійшов від публічної політики, повернувшись до наукової роботи в Матенадарані й присвятивши себе праці над фундаментальним дослідженням «Вірмени і хрестоносці», перші два томи якого побачили світ 2005 і 2007. 26.10.2007 **Т.-П.** виступив на мітингу опозиції в Єревані, повідомивши про своє рішення взяти участь в президентських виборах у лютому 2008, оскільки, на його думку, діюча влада у Вірменії «не робить честі нашому народу». На президентських перегонах 19.02.2008 посів друге місце, поступившись посадою наступнику Р. Кочаряна — С. Саргсяну. Автор понад 70 наукових праць вірменською, російською і французькою мовами з історії християнського Сходу та літературознавчих доробок.

Л. В. Губерський

Тетеря (Моржковський-Тетеря) Павло Іванович (бл. 1620/22 — квітень 1671, Едірне, Османська імперія) — укр. держ. і військ. діяч, *дипломат*. Походив із православної шляхти Київ. воєводства. Закінчив уніатську школу в Мінську (бл. 1637). Із 1639 — на службі в магнатів Пражмовських, потім — канцелярист у Луцькому гродському суді; із 1648 — писар Переяславського полку, брав участь у воєнних кампаніях 1648 і 1649. 29.11.1649 за розпорядженням Б. *Хмельницького* очолив посольство до трансільванського кн. Юрія II Ракоці й відтоді відповідав за балканський напрямок гетьманської дипломатії, блокував молдовсько-польські зв'язки й виступив співорганізатором *українсько-трансільванського союзного договору 1656*. Влітку 1653 призначений переяславським полковником; відповідав за прийом моск. посольства В. *Бутурліна*. 17.02.1654 спільно з С. *Богдановичем-Зарудним* відбув до Москви для остаточного оформлення *Переяславсько-Московської угоди 1654*, забезпечивши її таємний і не досить виразний характер, що давало Б. Хмельницькому значну свободу дій. Разом із І. *Виговським* і Ю. *Немиричем* розробив проект *Гадяцького договору 1658* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, після чого відбув до Варшави (до 1661). Як прибічник держ. єдності Війська Запорозького з Річчю Посполитою взяв участь у підготовці *Слободищенського трактату 1660*, того самого року одружився з донькою Б. Хмельницького Оленою. У жовтні 1662, після зречення від булави Ю. *Хмельницького*, на старшинській раді в Чигирині обраний гетьманом Війська Запорозького (фактично лише правобережних полків). Спираючись на підтримку Речі Посполитої, упродовж 1663–64 намагався збройним шляхом об'єднати під своєю владою Правобережну й Лівобережну Україну. Шляхом *дипломатичного листування* з королем Яном II Казимиром домігся дозволу на поновлення самостійних відносин із Молдовою, Валахією та Кримським ханатом, а також проведення мирних переговорів із Москвою, але під тиском козацько-селянських повстань у червні—липні 1665 виїхав до Польщі (офіційно гетьманства не зрікся). Зазнавши переслідувань з боку польських магнатів, конфіскації маєтків і вироку Люблінського трибуналу про позбавлення честі з довічним вигнанням, у липні 1670 емігрував до Ясс, де був із почестями прийнятий господарем Григорієм III Дукою. Встановивши контакт із султаном Мохамедом IV і великим візиром Кепрюлю, переконав їх у доцільності підготовки до війни з Річчю Посполитою й отримав султанський санджак (прапор), що означало затвердження гетьманом під султанською протекцією. Отруєний польськими таємними агентами.

В. І. Головченко

Тетчер (Thatcher) Маргарет Гільда (уроджена Робертс), баронеса Кестевен (13.10.1925, Грентем, графство Лінкольншир, Велика Британія — 8.04.2013, Лондон, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, перша жінка, що стала прем'єр-міністром європейської держави, прем'єрство **Т.** (4.05.1979–28.11.1990) стало найбільш тривалим у XX ст. Народилася у сім'ї власника бакалійної крамниці; закінчила Сомервільський хімічний коледж Оксфордського університету (1947), де очолювала консервативну асоціацію; у 1952–53 екстерном здобула юридичну освіту в цьому ж університеті, адвокат у сфері оподаткування; працювала за спеціальністю. У 1959 вперше обрана до палати громад від контрольованого консерваторами лондонського округу Фінчлі; 1961–64 — парламентський секретар у міністерстві пенсій та соціального страхування в уряді Г. *Макміллана*; у 1966 увійшла до тіньового кабінету лідера Консервативної партії Е. *Хіта*, активно виступала проти підвищення норми оподаткування урядом лейбористів; 1970–74 — міністр освіти і науки в уряді Е. Хіта. Після подвійної поразки консерваторів на виборах 1974 фракція торі в парламенті змусила екс-прем'єра, що тримався орієнтації на соціальний реформізм, довести своє лідерство; вже в першому голосуванні 4.02.1975 «темна конячка» **Т.** вийшла на перше місце, змусивши Е. Хіта подати у відставку, а через тиждень була обрана лідером Консервативної партії, яку приводила до перемоги на виборах 1979, 1983 і 1987 (вперше в сучасній історії країни). Ще в якості лідера опозиції **Т.** обіцяла змінити попередній політичний курс партії й придушити інфляцію шляхом впровадження жорсткого контролю над державними інвестиціями, наголошувала, що *нація* переобтяжена надмірними податками й зайвим контролем з боку *держави*, що Британії вдасться подолати промисловий спад лише в тому разі, коли народу дозволять мати більшу винагороду за свою працю й займатися

вільним підприємництвом. Великий вплив на формування «тетчеризму», чи «нового торизму», тобто неоконсервативної політичної програми Т., справили антиколективістська філософія Ф. Гайєка і монетарна теорія М. Фрідмена: обмеження державного втручання в економіку й посилення ринкових механізмів, стимулювання приватного підприємництва шляхом зменшення оподаткування, боротьба з інфляцією за рахунок скорочення державних видатків на соціальні потреби, «приборкання» профспілок та культ індивідуалізму й традиційних цінностей британського суспільства.

На посаді прем'єр-міністра відзначалася авторитарним стилем керівництва й численними змінами складу кабінету, а також непоступливістю в соціальних і політичних конфліктах, за що отримала прізвисько «залізна леді» (вперше її так назвала радянська газета «Красная звезда», яку видавало Міноборони СРСР, у публікації 24.01.1976 після промови Т. «Британське пробудження» («Britain Awake»)). У внутрішній політиці реалізація програми Т. почалася з демонтажу механізму державного регулювання й поетапної реприватизації нерентабельних націоналізованих галузей (акцій авіаційної, нафтової, газової, сталеливарної корпорацій, автомобільної промисловості, зв'язку та ін.). у т. ч. найбільших державних корпорацій «British Gas», «British Telecom», «British Petroleum» та ін.; значно збільшилася кількість середніх і дрібних власників («демократія власників» чи «народний капіталізм»). Це дозволило стабілізувати економіку країни й домогтися її сталого піднесення, на 1987 частка державного сектору знизилася до 6,5 % сукупного суспільного продукту, а в секторі малого бізнесу невдовзі була задіяна чверть самодіяльного населення, чисельно виріс і зміцнів середній клас; у сфері соціальної політики ринкові відносини впроваджувалися в освіту й медицину, натомість робилася ставка на адресну допомогу нужденним. Вдалою для уряду Т. виявилася й боротьба проти «тиранії» профспілок, пік якої припав на 1984–85, коли зазнав поразки загальний страйк гірняків; закони 1980, 1982, 1984 і 1988–90 зменшували права профспілок на страйк і забороняли іншим профоб'єднанням організовувати страйки солідарності, відміняли т. зв. «закритий цех» завдяки якому тред-юніони добивалися поголовного членства в них усіх найманих робітників підприємства.

У *зовнішній політиці* орієнтувалася на зміцнення *американсько-англійських «особливих відносин»* через придбання ракет нового класу «Трайдент» і розміщення американських військових баз ракет середньої дальності на британській території в дусі концепції ядерного стримування (на Заході Т. разом із Р. *Рейганом* вважається переможцем у *«холодній війні»*); виявила твердість і непоступливість під час збройного *англійсько-аргентинського конфлікту 1982* через Фолклендські (Мальвінські) острови, підтвердивши за Британією статус *великої держави*; активно підтримувала процес «перебудови» в СРСР, виступала проти його дезінтеграції й відмовлялася вести будь-який політичний діалог з керівництвом Української РСР, вважаючи її «територією типу Каліфорнії»; виступаючи прибічницею участі Британії в *Європейському економічному співтоваристві*, водночас несхвально ставилася до «федеральної Європи» з її впливовими загальноєвропейськими інститутами. Саме спротив Т. входженню країни в *Європейську валютну систему*, поряд із поглибленням соціальної поляризації, коли число родин, які знаходилися на рівні чи нижче офіційного рівня бідності сягнуло 17 % від загальної кількості, викликало невдоволення торі своїм лідером; на черговій партійній конференції 22.11.1990 була змушена подати у відставку. 5.06.1992 отримала довічне перство і стала членом палати лордів, 26.06 — особисте дворянство з титулом баронеси й герб; продовжувала брати участь у політичному житті країни, створила власний фонд, який займається популяризацією консервативно-ліберальних ідей.

Твори: Margaret Thatcher. The Downing Street Years. — New York: HarperCollins, 1995; Margaret Thatcher. The Path to Power. — New York: HarperCollins, 1995; Тэтчер М. Искусство управления государством. — М., 2003.

Літ.: Nicholas Ridley. My Style of Government: The Thatcher Years. — London: Hutchinson, 1991; John Campbell. Margaret Thatcher. — London: Jonathan Cape, 2000–2003; John Campbell. Margaret Thatcher, Volume 2: The Iron Lady. — London: Vintage, 2008; Попов В. Маргарет Тэтчер: человек и политик. — М., 1991; Огден Д. Маргарет Тэтчер. Женщина у власти. — М., 1992; Перегудов С. П. Тэтчер и тэтчеризм. — М., 1996.

В. І. Головченко

Тефт (Tefft) Джон Френсіс (1949, Медісон, штат Вісконсин, США) — американський *дипломат*; ступінь бакалавра, отриманий в Університеті Маркетт (Мілуокі, штат Вісконсин) і ступінь магістра історії, отриманий у Джорджтаунському університеті, Вашингтон, округ Колумбія. На дипломатичну службу поступив у 1972: радник з політичних та воєнних питань Посольства США в Італії; 1989–92 — заступник директора Відділу держдепартаменту у справах СРСР (пізніше Росії та СНД); 1996–99 — заступник глави дипломатичної місії США у Москві, в т. ч. у листопаді 1996 — вересні 1997 — Тимчасовий Повірений у справах США в Росії; 2000–03 — *посол* США у Литві; 2003–05 — радник з міжнародних справ у Національному воєнному коледжі (Вашингтон), керівник Відділу держдепартаменту США, відповідального за відносини з Росією, Україною, Білоруссю та Молдовою. 2005–09 — посол США в Грузії; 20.11.2009–3.08.2013 — Надзвичайний і Повноважний Посол США в Україні. Нагороджений особливою почесною відзнакою держдепартаменту США як найкращий заступник глави американської дипломатичної місії за 1999, а також президентськими нагородами за віддану службу (2001 і 2005).

А. П. Сапсай

Техасу анексія — приєднання в 1846 території Техаської республіки до США. За іспан. панування територія Техасу була освоєна незначною мірою. Після проголошення незалежності Мексики 1821 іммігранти зі США отримали право селитись на цій території, уряд США сприяв цьому. Наприкінці 1829 посланник США Дж. Пойнсет запропонував мексиканському урядові продати Техас за 5 млн дол., дістав відмову й був висланий із країни. У Техасі зародився рух колоністів за незалежність від Мексики, а в 1835 розпочалось антимексиканське повстання. США надавали заколотникам допомогу грішми та зброєю. Конвент «представників народу Техасу» проголосив 2.03.1836 відокремлення від Мексики та створення незалежної республіки. Конституція Техаської республіки була складена за зразком Конституції США. У квітні 1836 мексиканські війська на чолі з головою уряду генералом А. Санта-Анна зазнали поразки від техасців. Полонений Санта-Анна уклав з урядом Техасу угоду щодо припинення воєнних дій, визнання незалежності Техасу та встановлення кордону між Техасом і Мексикою по р. Ріо-Гранде, погодившись, т. ч., на передачу Техасу частини мексиканської території, що знаходилась між давнім кордоном Техасу по р. Нуесес і р. Ріо-Гранде. Конгрес Мексики не визнав цю угоду, а мексиканський уряд категорично відмовився визнати Техаську республіку, проте був не в змозі відновити там свій *суверенітет*. Незалежність Техасу була визнана США в 1837, а 1839–40 — Великою Британією, Францією, Нідерландами, Бельгією, які розраховували, що нова республіка стане бар'єром на шляху подальшої *експансії* США на південь. У США зростали анексіоністські настрої щодо Техасу. 1.03.1845 президент США Дж. Тайлер підписав прийнятий Конгресом США закон про прийняття Техаської республіки під юрисдикцію США. 23.03.1845 Мексика розірвала дип. відносини зі США. Президент Мексики Х. Еррера заявив про готовність визнати незалежність Техасу, якщо останній зобов'яжеться не приєднуватись до США, але Конгрес Техасу постановив приєднатися до США 23.06.1845, що було підтверджено референдумом 13.10.1845. Техас став 28-м штатом США (29.12.1845). Наслідком **Т. а.** стали *Ріо-Гранде конфлікт 1846 й американсько-мексиканська війна 1846–48*. Мексика визнала Техас частиною США за *Івадалупе-Гідальго договором* 1848.

Б. М. Гончар

Тешенський мирний договір 1779 підписаний 13.05.1779 в Тешені (сучасний Чеський Тешин, Чехія) між Австрією з одного боку та Пруссією, Саксонією й Цвейбрюккеном — з іншого; його гарантами виступили Росія та Франція; завершив війну за баварську спадщину 1778–79. У 1777 внаслідок того, що династія Віттельсбахів перервалась, у Баварії виникла суперечка щодо наслідування королівського трону, до якої долучилися інші нім. д-ви, зокрема Австрія та Пруссія. 16.07.1778 Пруссія та її союзники розпочали війну проти Австрії. Прус. король Фрідріх II звернувся за допомогою до Росії, посилаючись на *Петербурзький союзний договір 1764*. Російська імп. *Катерина II* відмовила Пруссії у військ. допомозі; вона вирішила виступити як посередник у врегулюванні та в категоричній формі запропонувала завершити конфлікт мирним шля-

хом. У травні 1779 Росія, погрожуючи застосувати збройну силу для припинення бойових дій, змусила супротивників розпочати в Тешені мирні переговори, які завершились підписанням дог-ру. Він проголошував мир між ворогуючими сторонами, що підтвердили положення *Вестфальського миру 1648* та всіх дог-рів, підписаних між ними після 1648. В окремій статті Росія та Франція визнавались гарантами дог-ру. 13.05.1779 Росія та Франція також підписали акт гарантії **Т. м. д.** Його підписання стало значною перемогою рос. дипломатії: посередницька роль у врегулюванні суперечки за участі двох *великих держав* зміцнила міжнар. статус Росії як *великої держави*; виступивши як гарант дог-ру, Росія фактично стала гарантом Вестфальського договору 1648 й остаточно утвердилась як провідний суб'єкт європ. системи *міжнародних відносин* та *міжнародного права.*

В. Ю. Константинов

Тибетська проблема — проблема статусу Тибету, що спричинила боротьбу між урядом КНР та сепаратистськими релігійно-націоналістичними силами на чолі з *Далай-ламою XIV*. На початку I тис. н. е. на нагір'ї Тибету проживали чотири етнічні групи: 1) землеробські індоарійські племена дардів і монів у верхів'ях Інду; 2) цяни — кочові племена в Амдо, Цайдамі та Камі; 3) кочівники іранського походження, котрі населяли Шаншун (Північний Тибет), близькі до саків; 4) осілі племена — боти, що розійшлися по долині Брахмапутри (Цангпо), які поклали початок царству Тибету. Хоча Тибет значною мірою залишався в ізоляції аж до XX ст., чому чималою мірою сприяли Гімалаї, у різні епохи за політичний і релігійний вплив тут змагалися монголи, Китай і князівства Індостану (насамперед Непал, Бутан) і навіть Велика Британія і Росія. З VII по IX ст. н. е. Тибет був великою незалежною державою, керованою місцевими правителями, потім настав період роздробленості. У XIII–XIV ст. Тибет разом з Китаєм увійшов до складу *Монгольської імперії*. Китайські історики стверджують, що вже з XIII ст. Тибет був районом Китаю, що безпосередньо підкорявся центральному уряду династії Юань, тоді як західні історики вважають, що Тибет і Китай залишалися двома незалежними адміністративними одиницями у складі Монгольської імперії.

У Тибеті склалася унікальна система управління. Духовним і світським лідером в одній особі став далай-лама, глава найчисленнішої школи буддизму «гелугпа» («жовтих шапок»), один із «живих будд», що постійно перероджується, котрий правив з Лхаси. Другим за значенням лідером в ієрархії Тибету став панчен-лама, що жив у місті Шигадзе, — переродження Будди Амітаби. Два головні лами перебувають у складних релігійно-політичних відносинах між собою — вони підтверджують істинність переродження один одного, тобто відіграють ключову роль у складній системі передання влади. У період маньчжурської династії Цин (1644–1911) залежність Тибету від Китаю посилилася. У 1720 китайська армія увійшла до Тибету і розбила монголів, що влаштували в Лхасі різанину; результатом стало сходження на престол сьомого Далай-лами Келцанга Гьяцо. Як винагорода за свою допомогу китайці анексували район Тибету Амдо. Крім того, з 1727 при уряді Далай-лами постійно перебували два китайські представники. У свою чергу, високопоставлені лами Тибету неодноразово ставали духовними наставниками китайських імператорів.

Ключовим пунктом у розвитку відносин китайського Тибету стало визнання Великою Британією і Росією в 1907 Тибету зоною виключних інтересів Китаю. Як наслідок, відбулися вторгнення 1910 і вигнання Далай-лами XIII, який утік до Індії. Республіканська революція 1911–12 в Китаї дала можливість Далай-ламі відновити владу над Тибетом. Війська Тибету несподівано атакували розташований у Лхасі китайський гарнізон, і незабаром китайські представники вимушені були підписати «Угоду з трьох пунктів», за якою Китай визнавав суверенітет і незалежність Тибету. На конференції у Симлі (Індія) в 1913–14 за посередництва представників Британії була зроблена спроба погодити китайсько-тибетський кордон. Відповідно до пропозиції англійців, у східній частині (т. зв. внутрішньому Тибеті) Лхаса могла здійснювати управління лише у питаннях релігії, а Китай не мав права втручатися в управління «зовнішнім Тибетом» (велика частина сучасної території автономного району Тибету). Обурення китайської делегації викликало те, що англійці позначили частину території Тибету як володіння Індії (сучасний індійський штат Аруначал Прадеш, який китайці називають «південним Тибетом»). Конференція не розв'язала суперечностей між Тибетом і Китаєм. У Спільній декларації Британія і Тибет зобов'язалися не встановлювати китайський сюзеренітет або інші особливі права в Тибеті, якщо лише Китай не підпише проект Симльської конвенції, який мав гарантувати Тибету велику територію, його територіальну цілісність і повну автономію. Китай, проте, так і не підписав Конвенцію. Оскільки Китай був ослаблений у *громадянській війні* та *Другій світовій війні*, уряд Далай-лами XIII повернув і території «внутрішнього Тибету», управління якими було передано до рук незалежних князів Тибету; таким чином, де-факто Тибет залишався незалежним, хоча де-юре вважався васальною територією Китаю. Тибет самостійно здійснював *міжнародні відносини*, насамперед маючи справу з британською, китайською, непальською і бутанською *місіями дипломатичними* в Лхасі, а також за допомогою урядових делегацій, що відряджаються за кордон. Коли Індія стала незалежною, британська місія в Лхасі була замінена на індійську.

Здобувши владу в 1949, лідери Компартії Китаю вирішили відновити *суверенітет* над Тибетом. У 1951 представники уряду Тибету підписали в Пекіні угоду «Про заходи щодо мирного звільнення Тибету». Згідно з цим документом, Тибету надавалася *автономія* у внутрішніх справах і зберігалася колишня система управління на чолі з Далай-ламою, а центральний уряд отримував право тримати в Тибеті війська, охороняти зовнішній кордон і вести зовнішню політику. Протягом 1950-х військова присутність Китаю в Тибеті постійно нарощувалася, так само як і втручання Китаю в управління Тибетом. Відносини між Пекіном і Лхасою стали вкрай напруженими у зв'язку з заворушеннями, спричиненими реформами, які порушували традиційний устрій життя. З 1956 велася робота зі створення автономного району Тибету і ліквідації феодального порядку. До 1959 почалося антикитайське повстання, жорстоко придушене армією КНР. Далай-лама разом з деякими іншими прихильниками вимушений був утекти гірськими стежками до Індії. Уряд Індії на чолі з Дж. *Неру* надав у його розпорядження с. Маклеод Гандж поряд з Дхарамсалою, категорично відкинувши вимоги Китаю видати Далай-ламу. Почалася боротьба Далай-лами і уряду Тибету у вигнанні за надання Тибету на правах автономії Китаю можливості зберегти самобутню культуру і релігію. На відміну від Далай-лами XIV, Панчен-лама X не вирушив у вигнання, але намагався співробітничати з Пекіном.

Після 1959 в Тибеті було ліквідовано рабство, зросла письменність і стабільно підвищується рівень життя населення. У 1965 створено Тибетський автономний район КНР, але близько половини історичного Тибету не входить до його складу. У ТАР тибетці виконують переважно лише показні функції в органах державної влади. У партійних органах їх практично немає. Під час «культурної революції» культура Тибету була практично повністю знищена. З приблизно 3 тис. монастирів (у яких концентрувалася тибетська освіта) всі, за винятком трьох, були зруйновані. Деякі монастирі стали відновлювати з 1980-х. Після смерті *Мао Цзедуна* уряд Китаю запросив Далай-ламу повернутися до Тибету, причому Панчен-лама зобов'язався гарантувати безпеку духовного лідера Тибету. Проте Далай-лама XIV не лише не повернувся, а й прямо заявив, що Далай-лама XV народиться не на території Китаю або Тибету, а «у вільному світі». У 1989 в Тибеті сталися серйозні заворушення, після чого було вирішено припинити переговори з Далай-ламою і заборонити будь-які згадки про нього в Тибеті. Китай узяв курс на розвиток Тибету за одночасного насадження там китайських цінностей і дискредитації «живих Будд», яких сам Тибет вважає істинними духовними лідерами. Почалася політика заохочення заселення Тибету китайцями, навіть у невеликих містечках виникли китайські квартали. Водночас у регіоні розвернулася економічна модернізація, у результаті якої ТАР вкрився сучасними дорогами, мостами і тунелями, проведена тут і перша, найвисокогірніша у світі, залізниця.

М. А. Шепелєв

Тимофєєв Ігор Володимирович (10.11.1960, Дніпропетровськ, УРСР) — укр. держ. та військ. діяч, *дипломат*. У 1981 закінчив Донецьке вище військ.-політ. уч-ще інженерних військ та військ зв'язку, 1991 — Військ.-політ. академію (Москва). У 1993–98 — 2-й секр. відділу співробітництва з міжнар. орг-ціями з питань обмеження озброєнь,

2-й, 1-й секр., радник, зав. відділу нерозповсюдження, конверсії та експортного контролю Управління контролю над озброєнням та роззброєнням МЗС України; 1998–99 — заст. начальника Управління контролю над озброєнням та роззброєнням МЗС України. У 1999–2001 — радник, Радник-посланник, Тимчасовий Повірений у справах Посольства України в Об'єднаних Арабських Еміратах. У травні 2001—грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Об'єднаних Арабських Еміратах, одночасно в липні 2002—грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бахрейн за сумісництвом, у квітні 2002—грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Катар за сумісництвом. У 2003–05 — заступник міністра оборони України; 3.11.2005–11.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Ізраїль. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст.

В. М. Матвієнко

Тимошенко Костянтин Володимирович (19.01.1946, Полтава, УРСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч, *дипломат*. У 1971 закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1991 — Київ. ін-т політології і соц. управління. У 1973–78 — референт Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1978–81 — дир. рад. культ. центру в Алжирі; 1981–86 — старший референт Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1986–88 — інструктор відділу зарубіжних зв'язків Київ. міськкому КПУ. У 1989–92 — 1-й секр., радник Управління двосторонніх зв'язків МЗС України; 1992–94 — зав. відділом країн Зах. Європи Управління двосторонніх відносин МЗС України; 1994–95 — заст. начальника Управління Європи та Америки; 1995–98 — Радник-посланник Посольства України у Французькій Республіці; 1998–2001 — нач. Другого територ. управління МЗС України. 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Португальській Республіці. 2005–07 — радник Президента України, керівник Головного управління з питань зовнішньої політики Секретаріату Президента України; 18.04.2007–12.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Французькій Республіці, водночас 18.04.2007–12.05.2010 — Постійний представник України при *ЮНЕСКО*, 15.02.2008–12.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Монако за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Тимчасова угода між Австрією і РСФРР та УСРР 1921 — договір між представниками РСФРР та УСРР з одного боку та Австрійської Республіки — з іншого, підписаний у Відні 7.12.1921 на невизначений термін із можливістю *денонсації*; набув чинності 14.02.1922. Згідно з дог-ром на делегації сторін для опікування *військовополоненими* покладався «захист інтересів громадян їхніх країн»; із метою розвитку екон. відносин до складу делегацій включались торг. представництва; їхнім главам і членам надавались *дипломатичні привілеї та імунітети*. Представництва РСФРР і УСРР розглядались як «єдині представництва Російської й Української держав в Австрії», що означало *визнання де-факто* РСФРР і УСРР Віднем. Угода також регулювала питання консульських відносин, судноплавства, поштових, телеграфних і радіотелеграфних відносин, торг. зв'язків «у дусі взаємної доброзичливості». Повноважним представником УСРР у Відні Х. *Раковський* призначив Ю. *Коцюбинського*; штатний розпис укр. повпредства передбачав 9 співробітників.

В. М. Матвієнко

Тимчасовий повірений у справах (з франц. chargé d'affaires ad interim) — особа, яка виконує обов'язки глави *дипломатичного представництва* у випадку відсутності останнього. **Т. п. у с.** не належить до самостійного класу глав дип. представництв, призначення яких має постійний характер, а лише тимчасово заміщає главу представництва в тих випадках, коли він не може виконувати свої функції (відпустка, від'їзд за викликом свого уряду тощо). Як правило, **Т. п. у с.** призначаються дипломати з числа персоналу представництва, що мають найвищий після посла *дипломатичний ранг* (посаду), напр., радники-посланники, радники. Про їх призначення повідомляється МЗС країни перебування (зазвичай це лист від глави дип. представництва, що від'їздить, чи мін. зак. справ країни, яка направляє, до мін. зак. справ країни перебування), що вважається достатнім для виконання дипломатом покладених на нього функцій **Т. п. у с.** Якщо д-ва акредитує главу представництва в кількох країнах, то вона може заснувати дипломатичні місії, які очолюватимуть **Т. п. у с.** в кожній д-ві, де глава дип. представництва не має постійного місця перебування (Україна у 2000 мала такі дип. місії в Нідерландах і Данії, які, відповідно, належали до складу Посольств України в Бельгії та Швеції). **Т. п. у с.** користується всіма правами та привілеями дип. представника, за винятком деяких протокольних почестей, що надаються йому меншою мірою, ніж главі дип. представництва.

В. М. Матвієнко

Тихонов Віктор Миколайович (5.03.1949, с. Щотове, Антрацитівський район, Ворошиловградська область, УРСР) — український політик, державний діяч та *дипломат*. Закінчив економічний факультет Ворошиловградського машинобудівного інституту (1978) та Луганський інститут внутрішніх справ (1998); кандидат юридичних наук (2003). Пройшов трудовий шлях від слюсаря до першого заступника глави Луганської облдержадміністрації (1965–98); квітень 1998 — квітень 2006 — глава Луганської обласної ради; обирався народним депутатом України 1 і 5–7 скликань; 11.03.2010–1.06.2011 — віце-прем'єр-міністр та міністр житлово-комунального господарства в уряді М. *Азарова*. 22.08.2011–26.11.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Білорусь, звільнений у зв'язку з обранням народним депутатом України 7-го скликання. Нагороджений медаллю «За трудову відзнаку» (1986), орденом «За заслуги» III ст. (1997), II ст. (1999) і I ст. (2002), орденом Дружби (1999, Російська Федерація), Почесною грамотою ВР України (2001), Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004).

В. М. Матвієнко

«Тихоокеанська доктрина» Форда — див.: *Форда доктрина*.

Тихоокеанське співтовариство (Pacific Community) — регіональне об'єднання держав і територій півд. частини Тихого океану та країн, залежні території яких розташовано в цьому регіоні. Створене на основі угоди про сприяння розвиткові регіону, яку було підписано 6.02.1947 в Канберрі (Австралія) представниками Австралії, Великої Британії, Нідерландів, Нової Зеландії, США та Франції; угода набула чинності 29.07.1948. До 6.03.1997 називалось Південнотихоокеанською комісією. Членами **Т. с.** є 26 країн і залежних територій (Велика Британія і Нідерланди вийшли з **Т. с.**). Секретаріат знаходиться в Нумеа (Нова Каледонія). Завданням **Т. с.** є сприяння регіональному співробітництву в екон. та соц. сферах.

В. Ю. Константинов

Тихоокеанський альянс — *економічний союз* чотирьох країн Латинської Америки — Мексики, Чилі, Колумбії і Перу. Формальною датою заснування Альянсу є 28.04.2011, коли лідери чотирьох держав підписали відповідну Лімську декларацію, а 6.06.2012 *глави держав* підписали в Чилі Рамковий договір Тихоокеанського альянсу, що визначав керівні органи й принципи участі в Альянсі. Ініціатива створення об'єднання належить президенту Перу А. *Гарсії Пересу*, який просував ідею об'єднання зусиль згаданих держав для просування їхніх позицій у торгівлі з азійськими країнами, що виходять до Тихого океану. Основна мета блоку — сприяння економічній інтеграції держав-учасниць та збільшення конкурентоспроможності їхніх економік, а також встановлення більш тісних зв'язків з Азійсько-Тихоокеанським регіоном. Держави домовилися про співробітництво в забезпеченні вільного переміщення товарів, послуг, капіталу та людей через свої кордони, тіснішу інтеграцію митних правил, ринків капіталів та цінних паперів тощо. Альянс є інтеграційним проектом. Блок позиціонується як неформальний конкурент *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*, лідером якого є Бразилія, з огляду на економічний потенціал Альянсу: країни-члени містять більше 210 млн споживачів, їх спільний ВВП перевищує $2 трлн, що складає 35 % ВВП всієї Латинської Америки. Члени Альянсу планують підписання угоди про *зону вільної торгівлі* з азійськими країнами, зокрема, такі угоди вже мають Чилі й Перу з КНР, Японією та Південною Кореєю. Члени Альянсу також підписали угоду про співробітництво в сфері туризму; в листопаді 2012 статус *спостерігача* в Альянсі отримала Канада.

О. Л. Хилько

Тишкевич Михайло Станіславович (7.04.1857, с. Андрушівка Липовецького повіту Київ. губернії, Російська імперія — 3.08.1930, с. Жиданов побл. Познані, Польська Республіка) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*, граф. Походив із давнього укр.-литовського полонізованого шляхетського роду. Закінчив зі срібною медаллю Академію мистецтв у Петербурзі (1879). Після служби в рос. армії (1879–80) мешкав у родовому маєтку, матеріально підтримував укр. письменників, митців, освітян, фінансував НТШ, львівську «Просвіту», Українське наукове товариство в Києві; виступив співзасновником помірковано-ліберальних «Союзу шляхти і земельних власників» (1906), «Крайової партії» (1906), «Товариства прихильників миру» (1907), київ. Громади українців-греко-католиків. Із 1909 мешкав у Лозанні (Швейцарія), активно популяризував серед зах.-європ. громадськості укр. питання. Під час *Першої світової війни* фінансував щотижневик «L'Ukraine», доклав зусиль для звільнення інтернованого рос. окуп. владою митрополита А. Шептицького. У 1917 обраний головою Об'єднання укр. католиків у Києві; дізнавшись із преси 14.08.1918 про заочне призначення урядом П. *Скоропадського* «провізорчим заступником Української Держави в Швейцарії», відмовився від посади з огляду на «можливість повороту України до Росії на основі Переяславського договору», коли «після двохсотлітнього досвіду страшна помилка 1654 була б злочином у 1918». 15.02.1919 призначений Директорією УНР головою Надзвичайної дип. місії УНР при Римському престолі, зміг прибути до Ватикану 5.05.1919 й невдовзі мав приватні аудієнції у Папи Римського Бенедикта XV і держ. секретаря Римської курії кардинала П'єтро Гаспаррі, що означало *визнання де-факто* Ватиканом УНР. Намагався переконати Святий престол вплинути на Варшаву в *українсько-польській війні 1918–19*, за активну міжнар. діяльність був відзначений папським Великим Хрестом. 22.08.1919 призначений головою Надзвичайної дип. місії УНР на Паризьку мирну конференцію та головою Дипломатичної місії УНР у Франції, написав і подав на адресу голови конференції 13 *нот дипломатичних* та інших офіц. звернень із пропозиціями визнати незалежність УНР і справедливо вирішити схід.-галицьке питання. Очолював дип. делегації УНР на *Сан-Ремо конференції 1920* і *Спа конференції 1920*. У лютому 1921 пішов у відставку з *дипломатичної служби* УНР й оселився в маєтку родичів на Познанщині, де займався наук. працею.

Твори: «Історико-генеалогічні матеріали до монографії про рід Тишкевичів. 1413–1599 рр.» (1911), «Історичні документи про Україну в її відносинах з Польщею, Росією й Туреччиною (1569–1764)» (1919), «Україна в очах Конгресу» (1919), «Українська література» (1919), «Уривки з спогадів» («Літературно-науковий вісник», 1928–29).

В. І. Головченко

Тільзитські мирні договори 1807 — підписані в Тільзиті (Схід. Пруссія) мирні угоди між Францією з одного боку та Росією і Пруссією — з іншого; завершили існування четвертої *антифранцузької коаліції*. Дог-ри були підписані після поразки рос. та прус. військ при Фрідланді 2(14).06.1807, основні їхні положення були обговорені при особистій зустрічі *Наполеона I* й *Олександра I*.

Рос.-франц. мирний договір від 25.06(7.07). 1807 передбачав: поширення на територію Російської імп. дії наполеонівського декрету про *Континентальну блокаду* Великої Британії; визнання Петербургом уже здійснених і майбутніх територ. змін, зроблених Францією в Європі; визнання Росією новоствореного Вестфальського королівства, яке отримало всі землі Пруссії на лівому березі р. Ельба; створення на землях, отриманих Пруссією при *поділах Речі Посполитої*, Герцогства Варшавського (Росія отримала Білостоцький округ). Росія ставала посередником на переговорах між Францією та Великою Британією, а Франція — між Росією і Туреччиною.

За прус.-франц. мирним договором від 9.07.1807 Пруссія зобов'язалась обмежити чисельність армії 40 тис. вояків і виплатити 100 млн франків контрибуції та приєднатись до *Континентальної блокади*. Підписавши Т. м. д., Наполеон I домігся укладення союзу з Росією та розриву її відносин із Великою Британією, але йому не вдалось умовити Росію здійснити великі територ. надбання за рахунок Пруссії й остаточно розірвати стосунки між двома д-вами. Саме через позицію Росії територ. втрати Пруссії були порівняно незначними. Положення дог-ру про сприяння Росії у війні з Туреччиною Францією не виконувались. Дог-ри припинили свою дію з початком Російської кампанії Наполеона в 1812.

В. В. Копійка

Тіто (справжнє прізвище Броз) (Broz Tito) Йосип (25.05.1892, с. Кумровець, Королівство Хорватія і Славонія, Австро-Угорщина — 4.05.1980, м. Любляна, Соціалістична Республіка Словенія, СФРЮ) — діяч югославського і міжнародного робітничого руху, державний і політичний діяч СФРЮ, маршал (1943), двічі Народний герой Югославії (1944, 1972), Герой Соціалістичної Праці (1950), Президент СФРЮ (1953–80). Народився в селянській родині; у 1910 вступив до Соціал-демократичної партії Хорватії і Славонії, брав участь у робітничому русі Австро-Угорщини; восени 1913 призваний в австро-угорську армію. На початку *Першої світової війни* за антивоєнну пропаганду був заарештований та направлений на фронт, навесні 1915 був поранений, потрапив у російський полон. У 1917 у Петрограді брав участь у липневій демонстрації проти Тимчасового уряду, був арештований і висланий на Урал, у жовтні в Омську вступив до закордонної секції РСДРП(б). У вересні 1920 повернувся на батьківщину, вступив у Компартію Югославії (КПЮ), був на нелегальній партійній роботі, з лютого 1928 — секретар міського комітету КПЮ Загреба; в серпні 1928 арештований і засуджений на 5 років каторжної в'язниці. У 1934 звільнився і відновив нелегальну діяльність, був членом крайкому КПЮ Хорватії, в грудні 1934 обраний членом ЦК КПЮ і Політбюро ЦК КПЮ; в 1935–36 знаходився в Москві, працював у *Комуністичному Інтернаціоналі*, входив у делегацію КПЮ на VII (1935) конгресі Комінтерну. Мав кілька партійних псевдонімів, найбільш відомий — Вальтер; був безпосередньо причетний до сталінських репресій серед керівництва Комінтерну та КПЮ. У 1936 нелегально повернувся на батьківщину; в грудні 1937, після розстрілу в Москві лідера КПЮ М. Горкіча, очолив партію; На 5-й конференції КПЮ (жовтень 1940) обраний генеральним секретарем ЦК. Під час Народно-визвольної війни в Югославії 1941–45 — верховний головнокомандувач Народно-визвольної армії Югославії; 30.11.1943 обраний головою Національного комітету визволення Югославії; в березні 1945 призначений головою Ради Міністрів, міністром оборони і верховним головнокомандуючим збройними силами Демократичної Федеративної Югославії; в серпні 1945 обраний головою Народного фронту (у 1953–54 — голова Соціалістичного союзу трудового народу Югославії). У листопаді 1945 очолив уряд ФНРЮ; у 1953–63 голова Союзного виконавчого віча (уряду) ФНРЮ; на 6 з'їзді КПЮ (1952), що прийняв рішення про перейменування партії в Союз комуністів Югославії (СКЮ), був обраний генеральним секретарем (з 1966 головою) СКЮ; X з'їзд СКЮ (1974) обрав Тіто головою партії без обмеження терміну мандата. З 14.01.1953 — президент країни (у травні 1974 скупщина СФРЮ обрала Т. на цю посаду без обмеження терміну повноважень). З середини 1950-х був у керівництві *Руху неприєднання*. Як президент очолював Президію СФРЮ (з 1971), а також Раду федерації, був верховним головнокомандувачем Збройними силами. В Югославії Т. вважався повноправним членом *антигітлерівської коаліції* та одним із засновників Руху неприєднання; за активної участі Т. відбувся *радянсько-югославський конфлікт 1948–53*, підписання другого Балканського пакту 1953–54 з Грецією та Туреччиною, Белградської декларації 1955 та Московської заяви 1956 (див.: *Радянсько-югославські угоди 1955–56*).

Варіант комунізму, впроваджуваний Т., дістав у західній політології найменування «тітоїзму», що характеризувався скасуванням центрального планування й створенням певної форми ринкової економіки, базованої на робітничому самоврядуванні в промисловості й приватному підприємництві в сільському господарстві, трансформуванням країни в справжню *федерацію*, відмовою від «провідної ролі» компартії. Особисто відігравав провідну роль у подоланні політичних та економічних труднощів, породжених його політикою в регіонах, а також історичних антипатій між *націями*, особливо сербами й хорватами. На гребені боротьби проти сталінізму та в процесі запровадження ринкових механізмів і розвитку зв'язків країни із Заходом почала розвиватись ідея пасивної ролі партії, яка на поверхні мала вигляд політичного плюралізму. Але, на думку Т., під час *«холодної війни»* обставини не дозволяли мати плюралізм в повному його розумінні і, під цим гаслом він припинив подальший розвиток самоврядувальних реформ, які за-

початкував у 1949–53. Найбільші розбіжності виникли в той час у розумінні механізму ринкових реформ, Т. вагався, і лише згодом підтримав сили, які виступали за зміни; VIII з'їзд СКЮ в 1964 висунув платформу радикального роздержавлення економіки та демократизації в політичній та культурній сферах, тим самим відкривши новий період в історії післявоєнної Югославії. З метою не допустити узурпації влади в керівництві, запроваджувався принцип обов'язкової регулярної змінюваності (ротації) з неможливістю повернення до тієї ж керівної посади вдруге; партійне керівництво за статутом не мало змоги карати чи юридично зобов'язувати будь-якого члена СКЮ. З ініціативи Т. IX з'їзд СКЮ у березні 1969 ввів новий тип колективного керівництва: було скасовано ЦК СКЮ, але залишилися Президія і Голова; запроваджено виконавче бюро Президії, що складалося з 14 членів на паритетній основі (по два представники від республік і по одному — від країв); ця структура не мала постійного Голови — головуючого було вирішено обирати кожних 2 місяці.

Нагороджений багатьма югославськими й радянськими орденами: Леніна (1972), «Перемога» (1945), Суворова I ступеня (1944), орденами та медалями ін. країн. Був тричі одружений; мав двох синів. Участь у похороні Т. в травні 1980 стало останнім закордонним візитом Л. *Брежнєва*.

Літ.: Fitzroy MacLean. Tito: A Pictorial Biography. — New York: McGraw-Hill, 1980; Tito: a biography. By Jasper Ridley. — London: Constable, 1994; Уэст Р. Иосип Броз Тито: власть силы. — Смоленск: «Русич», 1997.

М. С. Каменецький

Тітулеску (Titulescu) Ніколає (4.03.1882, Крайова, Королівство Румунія — 17.03.1941, Канни, нині — департамент Приморські Альпи, Французька Республіка) — румунський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї заможного юриста. Закінчив юрид. ф-т Сорбонни, д-р права. У 1912 обраний до парламенту Румунії; у 1916–18 і 1920–21 — міністр фінансів; належав до складу румунської делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20;* у 1920–36 — представник Румунії при *Лізі Націй*, підписав *Тріанонський мирний договір 1920* та *Сен-Жерменський мирний договір 1919* від імені Румунії; у 1930 та 1931 — голова Ліги Націй. У 1927–28 та 1932–36 — мін. зак. справ Румунії; один з організаторів *Антанти малої* та *Антанти балканської*. У 1930-х виступав за створення в Європі системи *колективної безпеки*, за зближення Румунії із СРСР. Після приходу до влади в Німеччині А. *Гітлера* почав заважати пронацистським колам своєю відвертою профранц. позицією і змушений був піти у відставку. Помер у вигнанні.

П. М. Ігнатьєв

Ткач Дмитро Іванович (22.12.1950, м. Турійськ Волинської обл., УРСР) — укр. громадсько-політичний діяч, *дипломат*. У 1972 закінчив Рубіжанський філіал Харківського політехнічного інституту; в 1976 — Вищу партійну школу при ЦК КП України, в 1989 — Дипломатичну академію МЗС СРСР; кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор філософії і політології. У 1966–70 — токар, кресляр, технік-конструктор у м. Лисичанську. З 1970 — на комсомольській роботі. У 1989–92 — перший секретар, радник посольства СРСР в Угорщині. З лютого 1992 — Тимчасовий Повірений у справах України в Угорській Республіці; у травні 1992—грудні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорській Республіці, одночасно, у березні 1993—грудні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Словенія за сумісництвом; представник України в *Дунайській комісії*. У липні 1998—липні 2000 — заступник міністра закордонних справ України. В 2000–04 — проректор Міжрегіональної академії управління персоналом з міжнародних зв'язків; 2004–05 — професор кафедри міжнародної інформації Університету економіки та права «Крок». У 2005–06 — Спеціальний представник України з питань врегулювання *Придністровського конфлікту*. В 2006–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Угорщині.

В. М. Матвієнко, О. Ю Ковтун

Тлателолко договір — див.: *Договір про заборону ядерної зброї в Латинській Америці 1967.*

Тлумачення міжнародного договору — з'ясування справжнього наміру сторін договору і справжнього змісту його положень. Має важливе значення для практ. застосування *договору міжнародного*. Мета тлумачення — найповніша реалізація положень міжнар. дог-ру для забезпечення реалізації *добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принципу*. У доктрині тлумачення часто розглядається як одне з найважливіших питань *міжнародного права* взагалі та права міжнар. дог-рів зокрема. Пріоритет у праві тлумачити договірні норми належить учасникам міжнар. дог-ру. У самому дог-рі може бути передбачено передачу такого права *Міжнародному Суду ООН*, міжнар. органам й орг-ціям, третейським судам тощо. Засади та порядок **Т. м. д.** передбачено у *Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969* (ст. 31–33). У *доктрині міжнародного права* існує кілька напрямів **Т. м. д.**: текстуалісти розглядають текст дог-ру як основне джерело тлумачення його сутності (текстом дог-ру є преамбула, основна частина й додатки); суб'єктивісти вважають найважливішим з'ясування намірів сторін і характеру допоміжного матеріалу — контексту (до контексту належать будь-які угоди, що пов'язані з відп. міжнар. дог-ром, док-ти учасника, прийняті іншими учасниками тощо); функціоналісти головним вважають з'ясування об'єкта й мети міжнар. дог-ру. Віденська конвенція про право міжнар. дог-рів 1969 об'єднала ці підходи. Для тлумачення має значення текст міжнар. дог-ру, контекст, практика застосування дог-ру, підготовчі матеріали. У доктрині виділяють принципи **Т. м. д.**: суворе дотримання засад і принципів міжнар. права; добросовісність і сумлінність; збереження обов'язкової сили та сенсу дог-ру; використання звичайних значень термінів з урахуванням контексту; єдність тлумачення тексту, контексту й допоміжних матеріалів; відсутність змін прав договірних д-в унаслідок тлумачення; безумовне сприяння в досягненні цілей і завдань дог-ру, недопущення можливості негативного прав. ефекту; надання переваги спец. статтям перед заг. положеннями; тлумачення статті, що викликає сумнів, або її елементів, на користь обтяженої зобов'язаннями сторони. Інколи у доктрині виділяють принцип — «тлумачить той, хто застосовує договір». Крім принципів тлумачення, існують певні прийоми, які допомагають з'ясувати значення статті дог-ру відповідно до намірів його учасників. Засоби **Т. м. д.**, у ході якого безпосередньо використовується текст міжнар. дог-ру, поділяються на: граматичне (словесне) — з'ясування значення слів дог-ру, тобто слову надається те значення, у якому воно вживалось сторонами дог-ру (ґрунтується на тому, що міжнар. договір є словесною угодою; юрид. терміну надається те значення, яке він має у прав. системах договірних країн); логічне — опирається на те, що договір є одноцільністю, а тому значення однієї статті має тлумачитись з урахуванням змісту іншої (намір сторін та їхня воля з'ясовуються шляхом зіставлення різних статей дог-ру або його складових частин: преамбули, додатка тощо); телеологічне — аналіз статті дог-ру з точки зору цілей, які ставили перед собою сторони; систематичне — з'ясування змісту одного дог-ру шляхом зіставлення й порівняння його з іншим; історичне — враховує істор. контекст його укладення; звичайне (узуальне) — тлумачення на основі дій контрагентів; розширювальне й обмежувальне — реальне значення юрид. акта зіставляється із словесним вираженням цього значення (таке тлумачення суперечить сутності міжнар. права, оскільки спотворює реальне волевиявлення його суб'єктів). Контекст дог-ру, що використовується при **Т. м. д.**, включає підготовчі матеріали (нотне листування, проекти статей, протоколи обговорення статей, подальша практика тощо). Різновидами **Т. м. д.** є: внутрішньодержавне — здійснюється органом держави-сторони дог-ру (необов'язкове для іншої сторони дог-ру, бо є одностороннім; помилкове таке тлумачення може стати підставою для відп. негативної реакції інших сторін дог-ру); тлумачні декларації та заяви — робляться д-вами при підписанні міжнар. дог-ру (є односторонніми; відрізняються від застережень тим, що не змінюють сутності й порядку дії норм міжнар. дог-ру; до них часто вдаються у випадку, якщо міжнар. дог-ром заборонено вносити до нього застереження); автентичне — засноване на згоді держав-учасниць дог-ру (може вносити зміни в міжнар. договір; здійснюється у формі спец. угоди, протоколу; основним об'єктом є текст і практика застосування відп. міжнар. дог-ру); міжнародне — здійснюється міжнар. органами, передбаченими в самому дог-рі, або призначеними потім за згодою сторін спец. комісіями, арбітражами; неофіційне (у т. ч. доктринальне) — є вираженням позиції ок-

ремих юристів (не має юрид. чинності й не застосовується як доказ у судах).

О. В. Буткевич

Тобара доктрина — міжнар.-прав. доктрина про необхідність невизнання урядів, які приходять до влади неконституційним способом (після внутр. перевороту), поки вони не будуть «визнані» населенням своєї країни. Запропонована в 1907 послом Еквадору в Бразилії К. Тобаром (1853–1920), вона була втілена у двох дог-рах, укладених між 5 центр.-амер. д-вами: Гватемалою, Гондурасом, Коста-Рикою, Нікарагуа та Сальвадором у 1907 і 1923. Згідно зі ст. 11 дог-ру, підписаного 7.02.1923 у Вашингтоні, «уряди країн, що домовляються, не будуть визнавати будь-які інші уряди, які могли б прийти до влади в будь-якій із п'яти республік шляхом державного перевороту чи революції, спрямованої проти визнаних урядів, доти, доки вільно обрані населенням цих республік уряди не реорганізують країну на конституційних засадах». Учасники дог-ру зобов'язались не надавати визнання, якщо особа, обрана главою д-ви, є керівником чи одним із керівників держ. перевороту або є родичем такого керівника. У наступній договірній практиці, включаючи Статут *Організації американських держав (ОАД)*, посилання на **Т. д.** відсутні. На противагу **Т. д.** набула широкого розповсюдження та отримала договірно-прав. закріплення *Естради доктрина*.

О. В. Задорожній

Тод (Tod) Янош (1945, Будапешт, Угорщина) — угорський *дипломат*. Освіта — Будапештський економічний університет ім. К. Маркса, спеціальність міжнародні відносини. 1967–72 — службовець МЗС Угорщини; 1972–76 — *аташе*, 3-й секретар Посольства Угорської Народної Республіки в СФРЮ; 1976–84 — співробітник відділу зовнішніх справ ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії; 1984–88 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Мексиці, Ямайці (за сумісництвом) та Гондурасі (за сумісництвом); 1988–89 — перший секретар парторганізації УСРП в МЗС Угорщини; 1989–90 — працівник консультатичного відділу Апарату Премєр-міністра Угорщини; 1990–91 — заступник директора Департаменту країн Латинської Америки МЗС Угорщини; 1991–93 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Перу та Болівії (за сумістицтвом); 1993–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Колумбії; 1994–96 — заступник державного секретаря Департаменту країн Центральної та Східної Європи МЗС Угорщини; 1996–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Союзній Республіці Югославія та в Македонії (за сумісництвом); 2001–02 — головний радник МЗС Угорщини; 2002–03 — керівник Регіонального офісу кантону Уна Сана Головного уповноважного в Боснії та Герцеговині; 2003–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Угорщини в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Токаржевський-Карашевич Іван (Ян) Степанович (24.06.1885, с. Чабанівка Ушицького повіту Подільської губернії, нині — Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, Україна — 18.11.1954, Лондон, Велика Британія) — укр. *дипломат*, князь. Походив із давнього польського роду. Закінчив Фрайбурзький ун-т (1910, Швейцарія), доктор філософії й політичних наук. У 1911–18 мешкав у рідному селі й управляв своїми маєтками, під час *Першої світової війни* почав займатися активною громадською діяльністю, був членом різних організацій Червоного Хреста. З 11.06.1918 — на укр. дипл. службі: радник посольства Української Держави у Відні; у серпні 1919 — березні 1920 — радник місії УНР у Стамбулі; у березні 1920 — грудні 1921 — голова Дипломатичної місії УНР у Туреччині, прибічник створення *Чорноморського союзу*. Наприкінці 1921 виїхав до Тарнува, де перебував Державний Центр УНР в екзилі, обійняв посаду товариша мін. зак. справ. 12.01.1922–3.09.1924 — мін. зак. справ УНР в екзилі. Потім жив у Парижі, де заснував Франц. товариство українознавства й очолював раду Міжнар. геральдичного ін-ту; активний учасник *«Прометеївського руху»*. У 1936–48 мешкав у Римі, з 1948 — у Лондоні, обраний членом ЦК *Антибільшовицького блоку народів*, очолював його представництво у Великій Британії.

Твори: «Діярій гетьмана Пилипа Орлика» (1936), «Царгородські смотрини (1919–1921 рр.)» (1952), «До джерел наших державних традицій» (1955).

В. І. Головченко

Токійський процес 1946—48 — судовий процес над головними япон. воєнними злочинцями *Другої світової війни*; відбувався в Токіо 3.05.1946–12.11.1948. Організований на підставі *Потсдамської декларації 1945* і рішення *Московської наради міністрів закордонних справ 1945*. У травні 1946 Міжнародний військ. трибунал для Дал. Сходу, що складався з представників СРСР, Китаю, США, Великої Британії, Франції, Австралії, Канади, Нідерландів, Нової Зеландії, Індії та Філіппін, розпочав розгляд справи 28 головних япон. воєнних злочинців (колишніх прем'єр-міністрів, керівників армії та флоту, дипломатів, великих чиновників й ідеологів япон. імперіалізму). У 1948 сімох підсудних було засуджено до страти через повішення, 16 — до довічного і 2 — до різних термінів тюремного ув'язнення. У 1949 СРСР додатково провів «Хабаровський процес» із метою розгляду звинувачень у злочинах, що не були розглянуті в ході **Т. п.** Із 1950 командування амер. окуп. військ у Японії, незважаючи на протести урядів Радянського Союзу і КНР, розпочали дострокове звільнення осіб, засуджених у ході **Т. п.**

О. В. Задорожній

Толедо (Toledo) Алехандро (28.03.1946, м. Кабана, провінція Пальяска, Республіка Перу) — перуанський громадсько-політичний і державний діяч, економіст, 48-й президент Перу; народився в селянській сім'ї корінного народу кечуа; за допомоги Корпусу миру навчався в Університеті Сан-Франциско (бакалавр економіки й адміністрації бізнесу) і закінчив Школу освіти Стенфордського університету (1993, доктор філософії з економіки людських ресурсів). Після здобуття освіти за кордоном повернувся на батьківщину й став професором економіки в Університеті Пацифіко; працював консультантом в *ООН, Світовому банку, Міжамериканському банку розвитку, Міжнародній організації праці й Організації економічного співробітництва та розвитку*, викладав у різних бізнес-школах; в 1991–94 брав участь у дослідженнях міжнародного розвитку Гарвардського інституту міжнародного розвитку, викладав у Японії в Університеті Васеда. Політичну кар'єру почав у якості незалежного кандидата на президентських виборах 1995 (набрав лише 3 % голосів); у 1999 створив партію «Можливе Перу» й очолив опозицію проти А. *Фухіморі*; переміг на позачергових виборах 29.05.2001 свого основного суперника А. *Гарсія Пересаз* різницею 52,5 % проти 47,5 % голосів, інаугурація відбулася традиційно в День незалежності Перу 28.07.2001. За п'ять років президентства **Т.** економіка країни росла в середньому на 6 % щорічно (один із найвищих показників у Латинській Америці), інфляція знаходилась на середньому рівні 1,5 %, одним з головних досягнень **Т.** стало створення спеціальної програми для боротьби з бідністю, що охопила бл. 200 тис. родин. Одним з головних партнерів Перу стали США, з якими була підписана низка угод щодо режиму вільної торгівлі між державами; виступив одним із ініціаторів створення *Південноамериканської співдружності націй 2004*. У 2011 взяв участь у чергових президентських виборах і отримав 15,5 % голосів, посівши четверте місце.

В. І. Головченко

Толедська угода 1480 про розподіл колоніальних володінь — двосторонній договір, підписаний 6.03.1480 в Толедо між Іспанією та Португалією. Згідно з ним, сторони ратифікували *Алькаковаську угоду 1479*, Португалія остаточно відмовлялась від будь-яких претензій на Канарські о-ви, які отримувала Іспанія разом із правом розширяти свої колоніальні володіння на захід від них; Португалія здобувала Азорські о-ви, Мадейру, Гвінею та право розширювати свої *колонії* далі на південь в Африці.

В. А. Рубель

Толкач Володимир Сергійович (17.01.1959, Київ, УРСР) — український *дипломат*; у 1981 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, інженер-геолог, має науковий ступінь кандидата геолого-мінералогічних наук (1989); у 1999 закінчив *Дипломатичну академію України при МЗС України*, магістр зовнішньої політики. Працював за спеціальністю, на *дипломатичній службі* з 1994: другий, перший секретар МЗС України; в складі місій *ОБСЄ* перебував у Грузії та Нагірному Карабасі; 2001–04 — радник, Тимчасовий Повірений у справах Посольства України у Македонії; 2004–09 — начальник відділу ОБСЄ Департаменту ООН та інших міжнародних організацій МЗС України;

2009–10 — радник, Тимчасовий Повірений у справах Посольства України в Іраку. 2.08.2010 призначений Надзвичайним і Повноважним Послом України в Державі Кувейт.

В. М. Матвієнко, І. П. Черінько

Толстой Петро Андрійович (1645, Москва — 17.02.1729, Соловецький монастир) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Син сокольничого. У 1682 був одним із керівників стрілецького виступу проти Наришкіних, але відразу ж після падіння в 1689 Софії Олексіївни перейшов на бік *Петра I*, хоча тривалий час не користувався його довірою. Брав участь у 2-му Азовському поході (1696); вивчав мор. справу в Італії (1697–98). У 1701 призначений першим постійним резидентом Московського царства в Стамбулі, протягом десятиріччя вміло попереджував воєнне зіткнення між двома д-вами. 1703 домігся відставки великого візира, що наполягав на оголошенні війни Петру I. 1709 вів переговори із султанським урядом про видачу шведського короля Карла XII і гетьмана І. *Мазепи*. Із початком рос.-тур. війни 1710 ув'язнений у Семивежному замку й після підписання *Прутського миру 1711* утримувався як заручник у Стамбулі. Повернувся на батьківщину 1714. У 1716–17 супроводжував Петра I в поїздці європ. країнами, взяв участь у підготовці *Амстердамського договору 1717*, разом з О. Румянцевим умовив австр. імп. Карла VI видати Петру I його сина Олексія. 1718 провів слідство в його справі й виніс смертний вирок, після чого став однією з найбільш довірених осіб царя й очолив Таємну канцелярію; водночас у 1718–26 — чл. *Іноземних справ колегії*. У 1725 сприяв сходженню на престол Катерини I і в лютому 1726 увійшов до Верховної таємної ради, але у квітні 1727 внаслідок конфлікту з О. Меншиковим щодо порядку успадкування престолу Російської імп. був заарештований і засланий.

В. І. Головченко

Томашівський Степан Теодорович (9.01.1875, с. Купновичі Рудківського округу, нині — Самбірського р-ну Львівської обл., Україна — 21.12.1930, Краків, Польська Республіка) — укр. громад.-політ. діяч, історик і *дипломат*. Нар. у селянській сім'ї. Закінчив філос. ф-т Львівського ун-ту (1899), д-р філософії. У 1900–10 учителював у гімназіях Перемишля, Бережан і Львова. 1910–14 — доцент кафедри історії Австрії Львівського ун-ту. 1913–14 — в. о. голови НТШ у Львові, належав до Укр. нац.-демокр. партії. Під час *Першої світової війни* входив до Бойової Управи Українських січових стрільців. У листопаді 1918 — лютому 1919 — делегат для спец. доручень Української Національної Ради ЗУНР. У березні 1919 — червні 1921 — на укр. дип. службі: радник Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, представник уряду ЗУНР у Лондоні (1920); активно обстоював право українців Схід. Галичини на держ. самовизначення. У 1921 переїхав до Берліна, редагував газету «Українське слово» й журнал «Літопис політики, письменства і мистецтва»; разом із В. *Панейком* пропагував ідею орієнтації на небільшовицьку Росію, яка, на його думку, була здатна звільнити Схід. Галичину від польської окупації й об'єднати етнічні укр. землі. У 1925–27 мешкав у Львові, редагував часопис «Політика». Із 1928 — проф. схід.-європ. та укр. історії Ягеллонського ун-ту в Кракові, чл. головної управи Укр. христ. орг-ції, співзасновник Укр. католицької народної партії. Один із засновників державницької школи в укр. історіографії.

Твори: «Угорщина і Польща на початку XVIII ст.» (1908), «Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину» (1914), «Галичина. Політико-історичний нарис з приводу світової війни» (1915), «Церковний бік української справи» (1916), «Українська історія: нарис І. Стародавні і середні віки» (1919), «Під колесами історії» (1922), «Бісмарк і Україна» (1924), «Петро — перший уніатський митрополит України-Руси» (1928), «Про ідеї, героїв і політику» (1929), «10 літ українського питання в Польщі» (1929).

В. І. Головченко

Томсона–Уррутії договір — укладений між США та Колумбією; підписаний 6.04.1914 у Боготі, Колумбія. Передбачав сплату компенсації Колумбії в розмірі 25 млн долл. за підтримку США відокремлення Панами у 1903 (див.: *Хея—Бюно-Варільї договір*). Був ратифікований Колумбією 9.06.1914, але американський Сенат ратифікував його лише 20.04.1921.

С. О. Маковський

Тондер (Tonder) Деларей фан (8.02.1954) — півд.-африк. *дипломат*. Закінчив Ун-т Преторії (1977, бакалавр африкознавства), відділення підвищення кваліфікації Інституту громад. зв'язків (1988, Преторія) і Вищу школу при Ун-ті Джорджа Вашингтона (1993, магістр із політ. психології). У 1980–82 — працівник Управління у справах громадськості МЗС ПАР; 1983–87 — 2-й секр. посольства ПАР у США; 1987–89 — працівник Управління зв'язку і планування МЗС; 1989–92 — радник, нач. відділу у справах громадськості посольства ПАР у США; 1992–99 — заст. директора, дир. Управління Мозамбіку та Зімбабве МЗС ПАР. У 1999–2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол Південно-Африканської Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Тонкінська резолюція Конгресу США прийнята 7.08.1964 після т. зв. *«Тонкінського інциденту»;* надавала Президентові США право необмеженого використання Збройних сил США в Півд.-Схід. Азії. За резолюцію проголосували 414 із 450 членів Конгресу і 98 із 100 сенаторів. **Т. р.** фактично означала проголошення війни Демократичній Республіці В'єтнам (див.: *В'єтнамська війна 1964–75*); після її прийняття розпочалися стратегічні бомбардування амер. авіацією території Півн. В'єтнаму. Офіційно **Т. р.** була скасована в 1971.

В. Ю. Крушинський

«Тонкінський інцидент» — збройна акція США, здійснена 4.08.1964 в Тонкінській затоці, у *територіальних водах* Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ), коли під час патрулювання амер. есмінці «Меддокс» і «Терієт Джой» порушили кордон ДРВ. Після того як радар «Меддокса» зафіксував наближення півн.-в'єтнамських торпедних катерів, амер. есмінці відкрили вогонь по них; водночас командування ВМС США повідомило у Вашингтон про навмисну атаку з боку ДРВ. У відповідь Президент США Л. *Джонсон* наполіг на прийнятті Конгресом *Тонкінської резолюції*, яка фактично означала проголошення Сполученими Штатами війни ДРВ. У 1968 командир «Меддокса» Г. Огайер визнав, що амер. есмінці не зазнавали нападу в Тонкінській затоці, а сенатська комісія США із закорд. справ ухвалила постанову, в якій визнала **«Т. і.»** таким, що був інспірований ЦРУ з метою отримання Президентом США необмежених повноважень для ведення війни в Східному Індокитаї.

В. Ю. Крушинський

Торгівля людьми — здійснювані з метою експлуатації вербування, перевезення, передачі, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу (ст. 3 Протоколу про попередження і припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, і покарання за неї, що доповнює *Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000*). Відповідно до ст. 5 Протоколу кожна держава-учасниця вживає таких законодавчих та інших заходів, які можуть знадобитися для того, щоб визнати торгівлю людьми та пов'язані з нею діяння кримінально караними злочинами. Зазначена Конвенція була ратифікована Законом України від 8.02.2004 р. № 1433-IV.

З метою протидії торгівлі людьми ухвалено ряд інших міжнародних актів, зокрема Конвенцію Генеральної Асамблеї ООН від 2.12.1949 про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами; Міжнародний договір від 18.05.1904 про боротьбу з торгівлею білими рабинями, із змінами, внесеними у нього Протоколом, затвердженим ГА ООН 3.12.1948; Міжнародну конвенцію від 30.09.1921 про боротьбу з торгівлею жінками і дітьми, із змінами, внесеними в неї Протоколом, прийнятим ГА ООН 20.10.1947 тощо.

Основними регіонами — постачальниками торгівлі людьми на сьогодні є Східна Європа, Африка та Південно-Східна Азія. Більшість жертв торгівлі людьми затребувані в секс-індустрії або займаються примусовою безоплатною чи низькооплачуваною працею.

В Україні торгівля людьми визнана злочином відповідно до ст. 149 Кримінального кодексу України.

О. Л. Копиленко

Торгова марка надається товару чи товаровиробникові відповідно до чинного законодавства,

що є гарантом високої якості товарів, їхньої відповідності стандартам, техн. умовам. Використання **Т. м.** іншими підприємствами без дозволу її власника карається законом.

Н. В. Резнікова

Торгова політика — комплекс заходів, які проводять окремі компанії, держави або їхні союзи для зміцнення своїх позицій на світовому ринку чи для захисту нац. економіки від негативного впливу ззовні. При цьому використовуються різні форми підтримки експортерів (пільгові кредити, знижки з оподаткування тощо) або протекціоністські заходи щодо доступу зарубіжних конкурентів на власний ринок (ліцензування, квоти на імпорт, техн. обмеження на імпортовану продукцію та ін.). *Європейський Союз* та інші регіональні міждерж. інтеграційні об'єднання здійснюють колективну **Т. п.** *Світова організація торгівлі* провела велику роботу з уніфікації **Т. п.** країн-учасниць. Розрізняють наступальну (офензивну), захисну (дефензивну) і нейтральну **Т. п.** д-ви чи фірми в зовн.-екон. сфері.

В. С. Будкін

Торговий баланс (Tradebalance) — звітність, що відбиває результати участі країни в *міжнародній торгівлі*. Торговий баланс є складовою частиною *балансу платіжного* й відображає співвідношення вартості *експорту* та *імпорту* країни за певний проміжок часу, як правило, за рік. Торговий баланс складається із двох частин — з надходжень і платежів, а їх різниця утворює експортно-імпортне сальдо. До торговельного сальдо входить вартість товарів, проданих і куплених на умовах негайної оплати, а також поставлених у кредит або наданих безкоштовно у формі урядової допомоги або дарунку. В активній частині цього балансу відображено експорт товарів і послуг вітчизняного виробництва, а також ввезених з-за кордону й перероблених. У пасивній частині — імпорт товарів і послуг іноземного виробництва для внутрішніх потреб або переробки з метою їх подальшого вивозу. Сальдо торговельного балансу активне якщо вартість експорту перевищує вартість імпорту і пасивне — якщо вартість імпорту перевищує вартість експорту. Активне або пасивне сальдо торговельного балансу характеризує конкурентоспроможність країни на світовому ринку.

Р. О. Заблоцька

Торгово-промислова палата (ТПП) — недерж. неприбуткова самоврядна орг-ція, яка об'єднує юрид. осіб — суб'єктів підприємницької діяльності. Може здійснювати підприємницьку діяльність лише в обсязі, необхідному для виконання її статутних завдань. Створюється з метою сприяння розвиткові нац. економіки, її інтеграції у світову госп. систему, формування сучас. пром., фінанс. і торг. інфраструктур, створення сприятливих умов для підприємницької діяльності, наук.-техн. і торг. зв'язків між укр. та зарубіжними підприємцями. Засновується за принципом добровільного об'єднання учасників ТПП. В Україні ТПП діють у відповідності до Закону «Про торгово-промислові палати в Україні». Згідно Закону, торгово-промислові палати створюються за ініціативою не менш як 50 засновників на території АР Крим, областей, міст Києва і Севастополя (регіональні ТПП) і мають право: проводити за дорученням державних органів незалежну експертизу проектів нормативно-правових актів з питань економіки, зовнішньоекономічних зв'язків; представляти і захищати законні інтереси торгово-промислової палати або за дорученням її членів їх інтереси; надавати за дорученням українських та іноземних юридичних і фізичних осіб послуги, пов'язані із захистом їх прав та інтересів, відповідно до законодавства України та *договорів міжнародних України*; проводити на замовлення українських та іноземних підприємств експертизу, контроль якості, кількості, комплектності товарів (у тому числі експортних та імпортних) і визначати їх вартість; засвідчувати і видавати сертифікати про походження товарів, сертифікати визначення продукції власного виробництва підприємств з іноземними інвестиціями та інші документи, пов'язані із здійсненням *зовнішньоекономічної діяльності*; створювати, реорганізовувати і ліквідовувати підприємства та інші організації з метою виконання статутних завдань у порядку, встановленому законом; створювати за ініціативою учасників спору третейські суди відповідно до законодавства України, галузеві або територіальні комітети (ради) підприємців, цільові секції фахівців-консультантів; виконувати інші повноваження, що не суперечать законодавству України. При ТПП України діють *Міжнародний комерційний арбітражний суд* і *Морська арбітражна комісія*, діяльність яких регулюється законодавством України. ТПП України представляє інтереси своїх членів у *Міжнародній торговій палаті*, а також в інших *організаціях міжнародних* з питань підприємницької діяльності.

В. А. Вергун

Тордесільяський договір 1494 — двостороння іспано-португальська угода про розподіл сфер колоніальних загарбань у Зах. півкулі, підписана 7.06.1494. Згідно з **Т. д.** демаркаційна лінія між сторонами перетинала весь Атлантичний океан на відстані 370 морських ліг (1786 км) на захід від о-вів Зеленого Мису; землі на схід від лінії належали Португалії, на захід — Іспанії. Сторони домовились, що не будуть здійснювати завоювання і вести торгівлю в зоні іншої; було заборонено португальським суднам заходити в моря іспан. зони, а іспан. дозволялось лише перетинати португальські води в зах. напрямку для проходу у свою зону. Для точного визначення демаркаційної лінії сторони зобов'язались упродовж найближчих 10 місяців спорядити експедиції. **Т. д.** сформулював доктрини «закритого моря» й виключного права Іспанії та Португалії на колонізацію неєвроп. земель, що стали основою колоніальної політики обох д-в. Розмежувальна лінія поділила лише води Атлантики й територію Півд. Америки, тому неминуче спричинила зіткнення інтересів між Іспанією та Португалією в Тихому океані під час кругосвітньої подорожі Ф. Магеллана. Процес *демаркації кордонів* майбутніх колоніальних володінь у Тихому океані був продовжений Сарагоським договором 22.04.1529, коли Іспанія поступилась Португалії всіма правами на Молуккські о-ви. **Т. д.** було анульовано 1.10.1777 Сан-Ільдефонським договором, за яким Португалія відмовлялась від прав на Філіппінські, Маріанські о-ви й *колонію* Сакраменто.

О. А. Борділовська

Торнінг-Шмідт (Thorning-Schmidt) Гелле (14.12.1966, м. Редовре, амт Копенгаген, Королівство Данія) — данський громадсько-політичний і державний діяч, 50-та (з 3.10.2011) глава уряду Данії, перша жінка в історії країни на цій посаді; народилася в сім'ї викладача математики й національної економіки Копенгагенського університету; закінчила Копенгагенський університет за фахом «політичні науки» зі ступенем кандидата наук (1994) і Коледж Європи (Брюгге, Бельгія, 1993, магістр європеїстики). В 1994–97 — секретар делегації Соціал-демократичної партії Данії (СДПД) в *Європейському парламенті*; згодом працювала міжнародним консультантом Данської конфедерації профспілок аж до її обрання депутатом Європейського парламенту від Партії європейських соціалістів (1999); п'ять років працювала у Комітеті трудового забезпечення й саме тоді зарекомендувала себе як послідовний «червоний» політик із лівацькою ідеологією. У 2005 була обрана до Фолькетингу (парламенту Королівства Данія), тоді ж очолила СДПД, виступала за істотне підвищення податків та жорстке державне регулювання в енергетичній царині, а також проти переходу країни на *валюту* євро. На парламентських виборах 15.09.2011 привела СДПД до перемоги з достатньою кількістю голосів для формування уряду, але змушена була діяти в коаліції з іншими лівими партіями, зокрема, міністром у справах бізнесу й економічного росту став колишній голова Комуністичної партії Данії О. Сон. У 2012 очолювала *Європейську раду* (1.01–30.06) і опинилася на першому місці в складеному журналом «Time» списку десяти кращих жінок-лідерів світу.

В. В. Копійка

Торрес-Муга (Torres-Muga) Ліліана де Оларте, де (1951, Ліма, Республіка Перу) — перуанський *дипломат*; закінчила Дипломатичну академію Перу (спеціальність міжнародні відносини), Університет Каліфорнії (диплом магістра за спеціальностями «Латиноамериканські дослідження», «Політичні науки»; кандидат політичних наук). Працювала головою департаменту *Латиноамериканської економічної системи*, директором управління з *ОАД*, директором з питань загальної оцінки та стратегічного планування в Міністерстві закордонних справ Перу; у Консульствах Перу в Лос-Анджелесі (США), Сантьяго-де-Чилі (Чилі) та Амстердамі (Нідерланди); Посольствах Перу в США та

Канаді. У 2005–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Перу в Україні. З 2011 — дипломатичний радник Перуанської Агенції з міжнародного співробітництва.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Торріхос (Torrijos) Омар (13.02.1929, Сантьяго-де-Верагуа, провінція Верагас, Республіка Панама — 31.07.1981, Пенономе, провінція Кокле, Республіка Панама) — панамський держ. і військ. діяч. Військ. освіту здобув у навч. закладах Сальвадору, США й Венесуели. У 1951 у званні молодшого лейтенанта вступив на службу до Національної гвардії Панами. 11.10.1968 у званні підполковника, взяв участь у військ. держ. перевороті, що усунув від влади традиційні бурж. партії. У 1969 у званні бригадного генерала очолив Національну гвардію та уряд республіки. У внутр. політиці спирався на фермерів, с.-г. робітників і патріотичну інтелігенцію, яких намагався залучити до управління країною без посередництва партій. Із цією метою в 1972 організував вибори до Національної асамблеї республіки, що прийняла конституцію з елементами прямої демократії й присвоїла Т. титул «Верховного лідера Панамської революції». Завершив проведення радикальної агр. реформи, поєднавши її з наданням держ. допомоги фермерським кооперативам, запровадив прогрес. трудове законодавство, націоналізував низку амер. компаній і встановив контроль над зарубіжними фінанс. операціями. У *зовнішній політиці* встановив дружні відносини з Кубою і сандиністською Нікарагуа, вступив 1973 до *Руху неприєднання* й зосередився з 1971 на переговорах зі США щодо поновлення *суверенітету* над зоною *Панамського каналу.* Вони увінчались підписанням 7.09.1977 *Торріхоса–Картера угоди*, що замінила кабальний *Хея—Бюно-Варільї договір* 1903 і передбачала передачу управління каналом Панамі до 31.12.1999 з ліквідацією 14 військ. баз США в його зоні; надалі панамський уряд мав гарантувати свободу *судноплавства міжнародного торговельного* каналом і *нейтралітет* зони каналу на випадок воєнних конфліктів. Угоди набули чинності після їх схвалення на плебісциті в Панамі 23.10.1977 і *ратифікації* Конгресом США у березні—квітні 1978 з поправкою, що дозволяла Білому дому втручатися після 1999 в разі «виникнення загрози» каналу. У 1978 відмовився від висунення своєї кандидатури на презид. виборах, залишившись командувачем Національною гвардією та фактичним главою уряду; ініціював створення Революційно-демократичної партії (РДП) як опори режиму. Загинув за нез'ясованих обставин в авіакатастрофі під час інспекційної поїздки; у відповідності із заповітом («увійти в зону каналу»), похований у колишній зоні Панамського каналу — в форті Амадор. Син Т. — ген. секретар РДП Мартін Торріхос Еспіно 2.05.2004 був обраний на 4-річний термін президентом Панами.

В. І. Головченко

Торріхоса–Картера угоди — два договори, підписані 7.09.1977 у Вашингтоні Президентом США Дж. *Картером* і командувачем Національною гвардією Панами, «Верховним лідером Панамської революції» — бригадним генералом О. *Торріхосом.* Угоди скасовували *Хея—Бюно-Варільї договір* 1903, за яким контроль над *Панамським каналом* здійснювали Сполучені Штати. Згідно з договорами, *суверенітет* над Панамським каналом та його спорудами мав поетапно переходити під юрисдикцію Панами з 1.10.1979 до 31.12.1999. Перший документ має назву Договір про постійний нейтралітет та експлуатацію Панамського каналу. За цим договором США зберегли право на постійний захист каналу від будь-якої загрози, яка може перешкодити подальшому нейтральному обслуговуванню суден усіх держав. Друга угода має назву Договір про Панамський канал і передбачала, що з 31.12.1999 Панама перебирає на себе повний контроль за функціонуванням каналу і несе головну відповідальність за його оборону. Обидва договори були ратифіковані Панамою 23.10.1977, США ратифікували договори по черзі — відповідно 16.03.1978 і 18.04.1978. У 2000 до Панами остаточно перейшло управління всією інфраструктурою в зоні каналу.

О. Л. Хилько

Торрічеллі закон («Акт стосовно демократії на Кубі») схвалений 23.10.1992 Конгресом США з ініціативи сенатора Р. Дж. Торрічеллі та підписаний Президентом США Дж. Г. В. *Бушем.* Передбачає заходи, спрямовані на посилення *блокади* Куби: філіям амер. компаній у *третіх державах* забороняється торгувати з Гаваною; суднам третіх д-в, що заходили в кубинський порт, протягом 180 днів забороняється заходити в амер. порти. Було також передбачено застосування санкцій проти інших країн із метою здійснення тиску на їхні уряди, щоб утримати від будь-яких стосунків із Кубою в галузі торгівлі та фінансів. Попереджуючи невдоволення низки країн характером закону, до нього було введено підрозділ «Допомога кубинському народу», за яким дозволялось здійснювати поставляння продуктів харчування окремим особам та неурядовим орг-ціям Куби, а також, зі значними застереженнями та умовами, продаж медикаментів, мед. обладнання й телекомунікаційних послуг за спец. ліцензіями, наданими урядом США. Т. з. засуджував режим Ф. *Кастро* за нехтування *правами людини* і демокр. цінностями. Д-ви Лат. Америки й Карибського басейну виступили проти Т. з., підкреслюючи його екстеритор. характер, а 24.11.1992 *Генеральна Асамблея ООН* схвалила рез. №47/19, якою вперше вказала на необхідність припинення екон., торг. та фінанс. блокади Куби, запровадженої США. Зважаючи на залежність економіки Куби від мор. перевезень і втрату нею торг. зв'язків із країнами колишнього комуністичного табору, Т. з. поглибив екон. кризу на острові.

Н. М. Весела

Торунський мир 1466 (нім. Zweiter Friede von Thorn, пол. Drugi Pokój Toruński) — *договір мирний*, підписаний 19.10.1466 в м. Торунь польським королем Казимиром IV Ягеллончиком та лицарями Тевтонського ордену. Мир став закінченням Тринадцятилітньої війни 1454–66. Обидві сторони погодились на підтвердження умов миру, запропонованих Папою Павлом III та імператором *Священної Римської імперії* Фрідріхом III. При цьому поляки наполягли, а тевтонці змушені були погодитись, що укладений мир дійсний навіть без такого підтвердження. За умовами договору, Польське королівство отримало західну частину земель Тевтонського ордену, а саме: Гданське Помор'я, Хелмську та Михайлівську землі, Мальборк, Ельблонг, єпископат Вармія. Згодом ця частина володінь тевтонців отримала назву Польської, або Королівської Прусії. Тевтонський орден визнав себе васалом польського короля. Ці умови були не до вподоби тевтонцям, тож за допомогою угорського короля Матяша (Матвія) Корвіна [1458–90] Орден спробував змінити умови Торунського договору. Великий магістр Мартін Трухзес відмовився складати присягу королю Польщі, а 1478 навіть зробив спробу повернути втрачені території. Польський король Казимир IV придушив це повстання після примирення з Угорщиною (Оломоуцький договір), і вже наступного року великий магістр був змушений скоритися польському суверенові. До кінця XV ст. Орден лояльно виконував зобов'язання за договором.

С. О. Божко

Торунський мирний договір 1411 — угода про мир між Тевтонським орденом з одного боку, Королівством Польським і Великим князівством Литовським — з іншого, підписаний 1.02.1411 у м. Торунь (нім. Торн). Завершив Велику війну1409–11, що призвела до розгрому військ Ордену союзними польсько-литовсько-руськими військами у Грюнвальдській битві 1410. Торунський мир не приніс остаточного примирення Ордену з союзниками: вже в 1414 вибухнула Голодна війна, а в 1422 — Голубська війна. Однак, Торунська угода підбила підсумок завоювань лицарів у Північних хрестових походах. Після Грюнвальдської битви в полон до поляків потрапило близько 14 тис. вояків. Хоча більшість з них незабаром була звільнена, залишалися бранцями знатні військовополонені, за звільнення яких очікувався викуп. Наприклад, за найманця Holbracht fon Loym було заплачено 150 празьких грошей (понад 30 кг срібла). Згідно з умовами угоди, польський король звільняв всіх бранців в обмін на 60 разів по 100 тис. празьких грошей (близько 20 т срібла). Ці гроші мали виплачуватися протягом наступних чотирьох років. На випадок затримки виплат передбачався окремий штраф в 720 тис. празьких грошей.

Кордони держав поверталися до передвоєнного 1409; Добжинська земля, що була захоплена хрестоносцями в 1409–11, поверталася Польському королівству. Натомість Польське королівство повертало магістру і Ордену всі захоплені замки на землях Пруссії, звідки виводилися польські залоги. За Великим князівством Литовським залишалася Жемайтія, але після смерті

польського короля *Ягайла Ольгердовича* і великого князя литовського *Вітовта*, вона мала бути повернута магістру прусському і ордену хрестоносців. Кордони відкривалися для *міжнародної торгівлі*. Ягайло і Вітовт зобов'язувалися охрестити всіх язичників у Литві та Жемайтії, які ще не прийняли християнство після *Кревської унії 1385*. Умови договору вважалися відносно м'якими для Ордену, з огляду на його розгромну поразку у війні і потенціал союзників. Проте, в результаті Великої війни була зупинена *експансія* Тевтонського ордену, який втратив роль великої військово-політичної сили в Прибалтиці.

Вигіднішим для Ордену і прусських міст було відкриття кордонів для міжнародної торгівлі, а також визнання за Орденом права на претензії на Жемайтію після смерті Ягайла і Вітовта, які на той час вже обоє мали поважний вік. Однак, величезна загальна сума викупу, що дорівнювала 10 річним доходам короля Англії, підривала фінансове становище Ордену. Магістр скликав Раду представників міст, яка мала затвердити спеціальний податок. Данциг (Гданськ) і Торн (Торунь) повстали проти нового податку, але повстання було придушено. Щоб сплатити викуп, лицарям довелося конфіскувати срібло і золото церкви, а також робити запозичення за кордоном. Перші два роки *репарації* виплачувалися в повному обсязі і своєчасно. Надалі виплати лягли важким тягарем на Тевтонський орден. Скарбниця була спустошена, оскільки лицарі прагнули відновити свою найману армію, а також за допомогою дорогих подарунків намагалися забезпечити собі підтримку Папи Римського і угорського короля Сигізмунда І Люксембурга. Невдовзі після укладення угоди виникли розбіжності щодо кордонів Ордену з Литвою біля річки Німан. У 1412 Сигізмунд І виступив посередником і незабаром оголосив Торунський мирний договір справедливим, а *територіальний спір* вирішив на користь Литви. Лицарі відмовилися прийняти це рішення, і в результаті в 1414 вибухнула Голодна війна.

С. О. Божко

Торунські договори 1709 — підписані 9(20).10.1709 у Торуні (Польща) домовленості рос. царя *Петра I* та саксонського курфюрста, колишнього короля Речі Посполитої, *Августа II Фрідріха* про ведення спільних бойових дій проти Швеції. Причиною підписання **Т. д.** став докорінний перелом на користь Росії в ході *Північної війни 1700–21*, що стався після розгрому 27.06(8.07).1709 шведської армії короля Карла XII під Полтавою. Підписанню **Т. д.** передувало укладення Кельнського договору 15.07.1709 про союз Саксонії, Данії та Пруссії проти Швеції та Дрезденського договору 28.07(8.08).1709 про відновлення антишведського союзу Росії та Саксонії. Перший **Т. д.** проголошував відновлення антишведського союзу Петра І та Августа II. Петро І зобов'язувався надати Августові II всіляку допомогу в поверненні престолу короля Речі Посполитої та відмовлявся від претензій до нього стосовно рос. посла І. Паткуля, якого той видав у 1706 шведам на страту. За це Август II зобов'язувався після свого повернення на польський престол знову долучити Річ Посполиту до війни проти Швеції. Другий **Т. д.** був таємним («Особливий таємний артикул») і передбачав, що після спільної перемоги над Швецією з її колишніх прибалтійських володінь Річ Посполита Августа II отримує Ліфляндію, а до Росії Петра І має перейти Естляндія.

В. А. Рубель

Тоталітаризм (від лат. totalitas — цілісність, повнота) — форма авторитарного держ. правління, для якої характерне диктаторське централізоване управління, що здійснює повний (тотальний) контроль над усіма сферами сусп. та особистого життя; заборона демокр. орг-цій, юрид. або фактична ліквідація конституційних прав і свобод; систематичні репресії проти опозиції та широких верств населення; *мілітаризація* сусп. життя. **Т.** існував у фаш. Італії, нацистській Німеччині, у сталінському СРСР та деяких інших країнах комуніст. табору. Для *зовнішньої політики* тоталітарних д-в характерним є підтримання постійної конфронтації з іншими країнами, військ. або ідеолог. *експансія*.

А. А. Суботін

Точицький Микола Станіславович (22.09.1967) — український *дипломат*. Освіта — Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка за спеціальністю «філологія», перекладач з французької та англійської мов (1993); Інститут міжнародних відносин Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка за спеціальністю юрист-міжнародник (1995). 1993–94 — *аташе*, 3-й секретар відділу оперативного зв'язку та комп'ютерного забезпечення Управління контролю над озброєнням та роззброєння МЗС України; 1994–95 — 3-й секретар відділу багатостороннього роззброєння та заборони хімічної і біологічної зброї Управління контролю над озброєнням та роззброєння МЗС України; 1995–98 — 3-й, 2-й секретар *Посольства* України в Королівстві Бельгія; 1998–99 — 1-й секретар відділу ядерного роззброєння та обмеження стратегічних озброєнь Управління контролю над озброєнням та НТС МЗС України. 1999–2000 — 1-й секретар відділу *ОБСЄ* та *Ради Європи* Управління євроатлантичної інтеграції МЗС України. 2000–01 — радник відділу *НАТО* та європейської безпеки Управління євроатлантичного співробітництва Департаменту з питань політики та безпеки МЗС України; 2001–03 — радник Постійного представництва України при Раді Європи; 2003–04 — 1-й заступник директора Кабінету Міністра закордонних справ України; 2004 — директор Кабінету Міністра закордонних справ України; 2004–05 — начальник Управління консульської служби МЗС України; 2005–08 — Генеральний консул ГКУ в Сан-Франциско (США). 2008–10 — перший заступник керівника, керівник Головної служби з питань міжнародного співробітництва Секретаріату Президента України. З 26.05.2010 — Постійний представник України при Раді Європи.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Травендальський мирний договір 1700 — підписаний 18.08.1700 в замку Травендаль (поблизу Любека, нині — ФРН) між Данією та герцогством Гольштейн; завершив *війну* між ними. До його підписання Данію змусив дип. і військ. тиск Швеції, Нідерландів й Англії. За умовами дог-ру Данія визнавала *суверенітет* герцогства Гольштейн, союзника Швеції, і відшкодовувала йому військ. витрати. Данія зобов'язалася дотримуватись дог-рів, які були раніше укладені зі Швецією, та не надавати жодної допомоги ворогам останньої. Фактично договір означав вихід Данії з антишведської коаліції в *Північній війні 1700–21*.

В. М. Вдовенко

Трайковський (Трајковски) Борис (25.06.1956, Струмице, Народна Республіка Македонія — 26.02.2004, поблизу Мостара, Боснія і Герцеговина) — македонський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту ім. Кирила і Мефодія в Скоп'є. 1982–92 — юрисконсульт на столичному будівельному комбінаті. Політ. кар'єру розпочав у 1992, коли примкнув до прихильників незалежності Македонії; став радником із зовн.-політ. питань Л. Георгієвського — голови Всемакедонської рев. орг-ції — Демокр. партії македонської нац. єдності. У 1997 обраний радником мера Скоп'є; на поч. 1999 призначений заст. мін. зак. справ Македонії. Під час загострення *Косовської проблеми* критикував *НАТО* за те, що Альянс приділяє замало уваги етнічним проблемам у Македонії та не помічає припливу 300 тис. албанців до країни з двомільйонним населенням. 5.12.1999 обраний Президентом Македонії (набрав більше 90 % голосів). Гол. завданням своєї *зовнішньої політики* визначив інтеграцію Македонії в *Європейський Союз* і НАТО; багато займався проблемою відносин між слов'янами-македонцями і великою етнічною групою албанців, хоча й не зумів попередити ескалації *Македонської кризи*. Загинув у результаті авіаційної катастрофи.

М. С. Каменецький

Транзит міжнародний (з лат. transitus — проходження) — проходження, перевезення пасажирів, вантажів, трансп. засобів (морських, наземних, повітряних) через сухопутну або водну територію чи повітр. простір, який знаходиться під *суверенітетом* однієї держави, в іншу. **Т. м.** є складовою частиною шляху, що починається й закінчується поза межами д-ви транзиту, має договірну природу та ґрунтується, як правило, на взаємності. Він здійснюється на підставі дво- та багатосторонніх угод між зацікавленими д-вами з дотриманням *міжнародного права принципів*. В угодах, що встановлюють право **Т. м.**, зазвичай регулюються його порядок й умови, визначаються маршрути, умови гарантії безпеки осіб, трансп. засобів та вантажів. При здійсненні **Т. м.** необхідно дотримуватись заг.-прийнятих правил, процедур і практики стосовно безпеки руху, попередження зіткнень, забруднення навколишнього середовища тощо.

Транзитний рух звільняється від обкладання митами, податками та зборами, за винятком зборів, які стягуються за конкретні послуги, що замовляються під час транзиту. Для його зручності д-ви можуть створювати безмитні зони, а також передбачати інші митні пільги. Д-ви зобов'язуються застосовувати всі належні заходи з метою недопущення затримок або інших ускладнень транзиту техн. характеру. Водночас д-ва має право заборонити транзит окремих осіб, а також вантажів і товарів, *імпорт* яких заборонений, з метою забезпечення безпеки, регулювання руху, запобігання поширення захворювань та забруднення навколишнього середовища або через інші причини. Такі заборони не повинні мати дискримінаційний характер.

О. Ю. Серьогін

Транзитний прохід у міжнародній протоці — здійснення відповідно до ч. III *Конвенції ООН із міжнародного морського права 1982* свободи судноплавства й польоту з метою безперервного та швидкого транзиту через протоку між однією частиною *відкритого моря* або *виключної економічної зони* й іншою частиною відкритого моря або виключної екон. зони (ч. 2 ст. 38 Конвенції 1982). Право транзитного проходження через протоки, що використовуються для *судноплавства міжнародного торговельного,* між однією частиною відкритого моря або виключної екон. зони й іншою було вперше запроваджено в Конвенції ООН із мор. права 1982. Право транзитного проходження належить усім без винятків суднам і літальним апаратам. Судна й літальні апарати при здійсненні цього права зобов'язані: проходити без зволікання; додержуватись заг.-прийнятих правил, процедур і практики щодо безпеки на морі, запобігання, скорочення та збереження під контролем забруднення із суден, безпеки польотів; утримуватися від будь-якої загрози силою або її застосування проти *суверенітету,* територ. цілісності або політ. незалежності д-в, що межують із протокою, або яким-небудь ін. ч., порушуючи *міжнародного права принципи,* втілені у *Статуті ООН;* утримуватися від будь-якої діяльності, окрім тієї, яка властива звичайному порядку безперервного та швидкого транзиту, за винятком випадків, коли така діяльність викликана обставинами непереборної сили або лихом. Літальні апарати мають додатковий обов'язок постійно контролювати радіочастоти, виділені компетентним органом із контролю за повітр. рухом, призначеним у міжнар. порядку, або відп. міжнар. частоти, спеціально призначені для передавання сигналів лиха. Будь-які дослідження чи гідрографічні зйомки під час транзитного проходу інозем. судна можуть робити тільки за попереднім дозволом д-в, що межують із протоками. Д-ви, що межують із протоками, не можуть ставити перешкод для здійснення права транзитного проходження, окрім єдиного винятку, встановленого ч. 1 ст. 38 Конвенції ООН із мор. права 1982: якщо протоку утворено островом д-ви, що межує з протокою, та її континентальною частиною, то транзитне проходження не застосовується, якщо в бік моря від острова існує шлях у відкритому морі або у виключній екон. зоні так само зручний з погляду навігаційних і гідрогр. умов. Д-ви, що межують із протоками, мають право встановлювати та змінювати відповідно до заг.-прийнятих міжнар. правил мор. коридори та визначати схеми розподілу руху для судноплавства в протоках, коли це необхідно для сприяння безпечному проходженню суден, а також ухвалювати закони і правила щодо транзитного проходження через протоки. Ці закони і правила не можуть припускати дискримінації за формою або за суттю між інозем. суднами, а їх застосування не має на практиці зводитись до позбавлення, порушення або обмеження права транзитного проходження. Інозем. судна зобов'язані додержуватися цих законів, правил, мор. коридорів та схем розділу руху. Коли судно або літальний апарат, наділені суверенним імунітетом, порушують при здійсненні транзитного проходження *міжнародне право* або закони і правила д-в, що межують із протоками, то *держава прапора* судна або *держава реєстрації* літального апарата несе міжнар. відповідальність за будь-яку шкоду чи збитки, заподіяні д-вам, що межують із протоками.

В. С. Ржевська

Транзиту право — міжнар.-прав. регулювання проходження осіб, трансп. засобів та вантажів однієї держави через територію (сухопутну, водну, повітряну) іншої держави. Надається переважно на договірній основі в результаті укладання

двосторонніх і багатосторонніх угод між зацікавленими д-вами, у яких закріплюються умови та встановлюється певний порядок транзиту зазвичай на підставі взаємності. *Міжнародне право* не містить безумовної заг.-визнаної норми про свободу транзиту. Особливості дозвільного порядку на здійснення цього права регламентуються нац. законодавством тієї д-ви, під *суверенітетом* якої знаходиться територія, через яку має бути здійснено транзит. Д-ва має право відмовити в транзиті своєю територією, не обґрунтовуючи таке рішення. Разом із тим міжнар. право передбачає право на вільний транзит *держав внутрішньоконтинентальних* територією сусідньої прибережної д-ви. Така норма існувала раніше у вигляді звичаю, а пізніше була кодифікована та закріплена, зокрема в Конвенції про транзитну торгівлю внутр.-континентальних країн 1965 та *Конвенції ООН із морського права 1982.* Відповідно до цієї норми прибережна д-ва не може створювати перешкод сусідній внутр.-континентальній д-ві у здійсненні вільного транзиту до мор. узбережжя та від нього. **Т. п.** визнається також при польотах через повітр. простір над територією д-в, проходженні та прольотах через міжнар. протоки, при здійсненні права мирного проходження через *територіальні води,* а також при *архіпелажному проході* мор. коридорами. Таким правом без обмежень користуються всі судна та літаки — торговельні, науково-дослідні або інші невійськові, а також військові. У даних випадках д-ви не мають права протидіяти транзитному проходженню або зупиняти його. Разом із тим, судна та літаки при транзитному проходженні повинні дотримуватися принципів міжнар. права, що містяться в *Статуті ООН.* Судна й літаки мають дотримуватися при цьому також заг.-визнаних міжнар. правил, процедур і практики, що стосуються безпеки, включаючи міжнар. правила попередження зіткнень, запобігання та зменшення забруднень тощо. Літаки цивільної авіації мають додержуватися правил польотів, установлених *Міжнародною організацією цивільної авіації.*

О. Ю. Серьогін

Трансатлантична декларація між ЄС та США (EC-USA Transatlantic Declaration) про принципи та механізми відносин між *Європейськими співтовариствами* та США; ухвалена 23.11.1990, формалізувала політичні відносини між США та ЄС і ознаменувала відхід від принципу проведення зустрічей *ад гок.* Перші спроби інституціоналізації трансатлантичних відносин та встановлення політичного діалогу *Європейське економічне співтовариство*—США приходяться на 1970-ті із започаткуванням системи Європейського політичного співробітництва. До цього часу всі політичні стосунки між США та Західною Європою через відсутність політичного виміру європейської інтеграції розвивалися в рамках *НАТО* чи на двосторонній основі. З 1974 у практику увійшли взаємний обмін інформацією та проведення неформальних зустрічей як на вищому рівні, так і на рівні міністрів закордонних справ. Наприкінці 1980-х зі зміною балансу сил у міжнародній системі та в рамках трансатлантичної осі постало питання про перегляд відносини США та ЄЕС. Ініціативи щодо посилення у договірній формі інституційних та консультативних зв'язків між партнерами завершилися укладанням Трансатлантичної декларації.

Декларація визначила загальні принципи відносин США—ЄС: відданість спільним цінностям, принципам та традиціям демократичного врядування, дотримання *прав людини* та ринкової *демократії.* Документ проголосив необхідність зміцнення двостороннього співробітництва у сфері економіки (лібералізація торгівлі, спільні дії в *Організації економічного співробітництва та розвитку* і *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі*), культури, освіти та науки (запровадження спільних дослідницьких проектів у галузі медицини, охорони навколишнього середовища, космосу, безпеки ядерних технологій). Сторони поширили співробітництво на політичну сферу: взаємодія в сфері попередження та вирішення конфліктів, допомога країнам, що розвиваються, підтримка країн Центрально-Східної Європи в економічних та політичних реформах, відповіді на транснаціональні загрози (боротьба з *тероризмом міжнародним,* наркоторгівлею, міжнародною злочинністю, нерозповсюдженням зброї масового знищення та ракетних технологій).

Документ вперше формалізував відносини, започаткувавши механізми регулярних трансатлантичних консультацій: консультації на найвищому рівні між президентом *Європейської ради* (*главою*

держави або уряду головуючої держави) та президентом *Європейської комісії*, з одного боку, та президентом Сполучених Штатів Америки, з іншого, які мають проводитися двічі на рік; консультації два рази на рік між міністрами закордонних справ держав-членів ЄЕС та представниками Комісії, з одного боку, та *Державним секретарем США*, з іншого боку; консультації ад гок між міністром закордонних справ головуючої держави чи «трійкою» ЄС та Держсекретарем США; консультації двічі на рік між Європейською комісією та Урядом США; брифінги з питань Європейського політичного співробітництва, що проводяться головуючою державою для представників уряду США. В Декларації проголошувалася необхідність встановлення постійного діалогу між *Європейським парламентом* та Конгресом США. Тристоронній формат зустрічей, що передбачав залучення Європейської комісії, означав трансформацію американських зовнішньополітичних підходів до ЄЕС як єдиного центра сили та визнання за Комісією права представляти Співтовариства у переговорах з Вашингтоном. На саміті в Мадриді 3.12.1995 *Європейський Союз* та США вирішили поглибити та деталізувати двостороннє політичне співробітництво, уклавши Новий трансатлантичний порядок денний та Спільний план дій.

М. А. Миронова

Трансконтинентальний договір 1819 (Договір Адамса—Оніса) — двостороння угода, підписана 22.02.1819 у Вашингтоні *державним секретарем США* Дж. К. *Адамсом* та іспанським міністром закордонних справ Луїсом де Онісом. Договір оформив загарбання іспанських колоній Західної та Східної Флориди американським генералом Е. Джексоном, визначив західний кордон території, придбаної в результаті *Луїзіани купівлі 1803*, встановив по 42° північної широти кордон до Тихого океану між іспанськими володіннями в Мексиці й територією, на яку претендували США. Умови щодо кордонів були підтверджені американсько-мексиканським договором 12.01.1828.

Б. М. Гончар

Транснаціональний банк — великий універсальний банк, що виконує посередницьку роль у міжнар. обігу позичкового капіталу, має мережу закорд. підприємств; здійснює за підтримки д-ви контроль за валютними та кредитними операціями.

В. І. Серажим

Транснаціональних корпорацій кодекс поведінки. Транснаціональною компанією в сучасному розумінні є інтегрована структура, що поєднує на основі науково-технічної, виробничої і комерційної кооперації у своєму складі підприємства будь-яких видів діяльності та організаційно-правових форм, які діють у двох і більше країнах і проводять єдину політику та загальну стратегію через один і більше центрів прийняття рішень. Для оцінки рівня транснаціоналізації компанії використовують індекс транснаціоналізації, який включає середнє значення трьох показників: співвідношення закордонних активів до загального обсягу активів, закордонних продаж до загального обсягу продаж й чисельності робітників зайнятих за кордоном до загальної чисельності працюючих у компанії. У 1974 *Генеральною Асамблеєю ООН* розроблений універсальний кодекс поведінки *транснаціональних корпорацій*, у якому визначені основні норми їхньої діяльності в приймаючих країнах у сферах власності і контролю, валютно-фінансових відносин, ціноутворення, оподатковування, передачі технологій, захисту споживачів, внутрішньополітичних справ. У 1977 прийнято Тристоронню декларацію, що передбачає перелік правил поведінки ТНК у сфері найму робочої сили, підготовки кадрів, забезпечення відповідних умов праці і життя робітників. У 1976 *Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)* затверджені Керівні принципи для багатонаціональних підприємств, що охоплюють усі питання діяльності ТНК.

М. Ю. Рубцова

Транснаціональні відносини — специфічний тип відносин у *системах міжнародних*, у яких разом із традиційними *акторами міжнародними* беруть участь нові транснац. актори — міжурядові та *міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації* тощо; остаточно склались в умовах повоєнної *біполярності*. У *Ялтинсько-Потсдамській системі міжнародних відносин* транснац. актори, які до того часу утворювались виключно для виконання конкретної функції (напр., *Всесвітній поштовий союз*), в умовах інтернаціоналізації стали переважати *держави* як за кількістю (у світі існує понад 250 міжурядових та бл. 27 тис. міжнародних неурядових організацій, майже 55 тис. транснаціональних корпорацій), так і за питомою вагою у світовій економіці (обсяги продажу провідних ТНК переважають ВНП більшості д-в світу). Д-ви залишались ключовими акторами міжнар. системи та зберігали за собою провідну роль у політиці, але водночас почали вступати у відносини і з транснац. акторами. Політ. процес також став транснаціональним, сформувався т. зв. «єдиний світовий простір». Транснац. актори як головний показник **Т. в.** у політології поділяються на державні, тобто традиційні, і недержавні. На сучас. етапі *глобалізації* міжнар. орг-ції дедалі активніше залучаються або втручаються у внутр.-політ. та внутр.-екон. процеси, зокрема з питань врегулювання регіональних і громадян. конфліктів *(Організація з безпеки та співробітництва в Європі, НАТО)*, захисту *прав людини* і забезпечення свободи ЗМІ *(Рада Європи)*, фінанс. політики *(Міжнародний валютний фонд)* тощо. Активізація **Т. в.** пов'язана зі змінами концептуального наповнення поняття «суверенітет держав» у період після *Другої світової війни*. Класич. ідея *суверенітету* визначає *суверенної рівності держав принцип*, незалежно від статусу й рівня розвитку. Для нових транснац. акторів статусне значення суверенітету втрачається, і особливого значення набувають екон. та військ. потенціал, темпи екон. росту тощо. З іншого боку, транснац. актори мають відмінну від держ. внутр. орг-цію, яка не завжди будується за притаманним д-вам ієрархічним принципом. Д-ви перекладають частину своїх традиційних функцій і повноважень на міжнар. орг-ції наддерж. характеру, а також на транснац. акторів, міжнар.-політ. роль яких відтак дедалі зростає. Важливою є відмінність у цільових підходах: д-ва вважає себе вічною, а для транснац. акторів існують об'єктивні межі існування, що виводить на перший план проблему їхньої відповідальності за власні дії (напр., діяльність ТНК по всьому світу може спричиняти шкоду екологічному балансу, згубно впливати на місцевий політ.-культ. ландшафт).

Традиційна система відповідальності міжнар. акторів базувалась на *договорах міжнародних* та угодах. Домінування **Т. в.** і транснац. акторів призводить до послаблення контролю за міжнар. взаємодіями та їхніми наслідками, тому дуже важливі якісні показники взаємодії д-в із транснац. акторами. Таким чином, переважання транснац. акторів і **Т. в.** у сучас. міжнар. системі спричинило радикальну структурну перебудову системи міжнар. відносин, у якій основні проблеми та загрози мають нетрадиційний характер: *тероризм міжнародний*, наркоторгівля, організована злочинність тощо. Протидія цим загрозам передбачає ефективну взаємодію не тільки між д-вами, але й транснац. акторами; д-ва в **Т. в.** починає відігравати роль посередника між внутр. і зовн. (міжнародним) середовищами.

Є. Є. Камінський

Транснаціональні корпорації (ТНК) — великі госп. комплекси, міжнар. за масштабами своєї діяльності та об'єднані власністю з однієї або кількох країн, спільною екон. стратегією розвитку. Перші ТНК з'явились у сер. XIX ст., у 1970 у 14 провідних країн світу їх було вже 7,3 тис., які мали 27,3 тис. зарубіжних філій з обігом 626 млрд дол. У 2001 у світі вже нараховувалось 65 тис. ТНК з 850 тис. філій в інших країнах, їхні поставки — 19 трлн дол. — удвічі перебільшували обсяг світового *експорту*. На підприємствах ТНК у 2001 було зайнято 54 млн робітників та службовців (у 1990–24 млн), на внутр.-корпоративний обмін припадало 40 % світового обігу товарів та послуг у цілому. 100 великих ТНК здійснили 1/3 прямих зарубіжних інвестицій. Основна частина ТНК базується в *Європейському Союзі*, США, Японії, а також Канаді, Австралії, Новій Зеландії, ПАР. У 1990-х ТНК з'явились також в Індії, Індонезії, Тайвані, Півд. Кореї, Росії. 45 % зарубіжних філій ТНК розташовано в розвинутих країнах, 41 % — у країнах, що розвиваються, та решта в країнах Центр. і Схід. Європи. Незважаючи на суперечливі оцінки причин і наслідків виникнення та функціонування ТНК, переважною є громад. та наук. думка про позитивний характер їхнього впливу в цілому на соц.-екон. розвиток окремих країн та світової економіки. У межах ТНК відбувається оптимальне розміщення всіх видів ресурсів через

міжнародний за формою, але внутр.-фірмовий за змістом обмін товарами, послугами, фінансами, патентами, ноу-хау і т. п. Мінімізуючи витрати та максимізуючи прибутки т. ч., ТНК стають основним фактором *інтернаціоналізації* та *глобалізації* світової економіки. Вони є важливим каналом передавання новітніх технологій вир-ва, управлінського досвіду, активізують розвиток наук.-техн. прогресу, сприяють позитивним структурним зрушенням, екон. зростанню країн у цілому. Приймаючі країни поступово перейшли від конфліктних відносин із ТНК (1940–70-ті) через політику співробітництва (1980–90-ті) до стратегії заохочення створення їхніх філій на сучас. етапі.

О. І. Рогач, О. І. Шнирков

Третейський запис — двостороння міжнар. угода, якою сторони визнають наявність між ними спору, як з питання факту, так і з питання права, та для його розв'язання погоджуються передати на третейський розгляд до спеціально створеного ними або постійно діючого третейського суду *(арбітражу)*. Термін «третейський запис» вперше було застосовано для позначення такого роду угод у *Гаазьких конвенціях 1899 та 1907*. Утім, останнім часом угоди про врегулювання спорів шляхом передавання на розгляд до третейського суду, як правило, іменуються спец. угодами або компромісами. У таких угодах сторони вказують предмет спору, встановлюють терміни та порядок призначення третейських судів (арбітрів), обрання голови суду (суперарбітра), порядок їх відводу, правила й терміни розгляду необхідних матеріалів, доказів, а також порядок розподілу витрат. Крім того, в угоді може бути зазначене місце проведення засідань суду, мова, на якій має проводитись розгляд справи та інші суттєві для сторін умови виконання судочинства, а також особливі повноваження суду (напр., за зверненням однієї зі сторін спору розв'язувати питання, пов'язані з виконанням раніше винесеного рішення) тощо. Належним чином оформлений **Т. з.** про передавання спору на розгляд третейського суду (арбітражу), а також рішення, прийняте відповідно до нього, є обов'язковим для виконання сторонами та не підлягає оскарженню.

О. Ю. Серьогін

Третейський розгляд — процедура одного з *мирних засобів вирішення міжнародних спорів* за участі спеціально обраної сторонами спору сторони, яка не брала участі в ньому та не є зацікавленою в результатах його розгляду (третя сторона). **Т. р.** проводиться відповідно до взаємної згоди сторін спору та дає можливість ведення переговорів третьою стороною зі сторонами спору заради заг. примирення й розв'язання спору по суті. Як правило, **Т. р.** означає прийняття сторонами спору послуг посередника або передавання справи на розгляд арбітражу (третейського суду), як до постійно діючого, так і до спеціально створеного, для розв'язання *спору міжнародного*. В обох випадках у розв'язанні спору, крім самих сторін, бере участь третя сторона — посередник або арбітр (третейський суддя) з повноваженнями розглядати питання як факту, так і права та винесення рішення по суті, що і є головною перевагою при зверненні до **Т. р.** міжнар. спору.

О. Ю. Серьогін

Третій Інтернаціонал — див.: *Комуністичний Інтернаціонал.*

«Третій світ» — домінуючий на сьогодні чисельно, демографічно й територіально принципово новий тип *акторів міжнародних* — країн, що розвиваються; первісно цей породжений *«холодною війною»* термін означав держави, що економічно відставали від індустріально розвинених країн Заходу («перший світ») та конкурентного радянського блоку («другий світ») й проводили на міжнародній арені *неприєднання політику*. Ще 14.08.1952 французький експерт-демограф А. Сові в журналі «L'Observateur» («Оглядач») зазначив, що «Третій світ (Tiers-Monde) ігнорований, експлуатований, зневажуваний на кшталт Третього стану», провівши аналогію з офіційним поділом населення його батьківщини до *Французької буржуазної революції 1789–99* на три стани: привілейовані — духовенство й дворянство, що обкладалися лише символічними податками, й «третій стан» (буржуазія, селяни, робітники), на який припадала левова частка податків і повинностей, але в політичному сенсі був «нічим». На поч. 1960-х зазначений термін був запозичений британськими політиками й економістами, а на міжнародному рівні концепція «трьох світів» була оприлюднена 10.04.1974 у виступі глави делегації КНР *Ден Сяопіна* на VI Спеціальній сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. До «першого світу» він тоді відніс США і СРСР, які «ведуть боротьбу за світову гегемонію... Їхні компроміси й угоди можуть бути лише частковими, тимчасовими і відносними, у той час як їхнє суперництво всеохоплююче, постійне й абсолютне»; «третій світ» — це «країни Азії, Африки й Латинської Америки та інших районів, що розвиваються», вони є «революційною рушійною силою, яка штовхає вперед колесо світової історії, а також є головною силою в боротьбі проти *колоніалізму, імперіалізму* й особливо *наддержав*». До «другого світу» Ден Сяопін відніс «розвинені країни, що знаходяться між вищезгаданими двома світами» та переважно виступають супротивниками наддержав, хоча й мають певні суперечності з країнами, що розвиваються, окремі з держав «другого світу» навіть «зберігають у різних формах колоніальні відносини» з ними.

Після падіння в 1989 *Берлінського муру* й завершення «холодної війни» поділ країн на «перший» і «другий» світи втратив актуальність, а в колишніх державах «другого світу» з'явилися такі типові для «третього світу» риси як абсолютна бідність. Власне й термін «третій світ» на Заході вважається застарілим, оскільки стосується вкрай різних між собою як економічно, так і культурно й політично держав; серед них є «нові індустріальні країни» (Малайзія, Південна Корея, Сінгапур, Таїланд та ін.), країни, що їх *Світовий банк* відносить до держав із середнім рівнем прибутку (Аргентина, Мексика, Чилі та ін.), експортери енергоносіїв, що мають величезне активне торговельне сальдо (Катар, Кувейт, Саудівська Аравія та ін.) і хронічно бідні країни з найнижчими макроекономічними показниками (Гаїті, Ємен, Чад та ін.), які дедалі частіше називають «четвертим світом». Спільним для них залишилися нарікання на колонізацію й інші форми чужоземного панування в минулому, проте вони вже не становлять згуртованої політичної сили.

В. І. Головченко

«Третього Риму» концепція — ідеологічна концепція Московської держави в XV—XVI ст.; її основи сформульовані в працях митрополита Московського та всієї Русі Зосіми та монаха Псковського Спасо-Єлізаровського монастиря Філофея. Поява концепції була зумовлена захопленням у 1453 турками-османами Константинополя, вона стверджувала особливу роль Московської держави як нового центру православного (ортодоксального) християнства, що переходив від Візантії («Другого Риму» християнства) до Москви («Третього Риму»). Православна церква відігравала значну роль в житті Московської держави та інших руських земель у період протистояння золотоординському ярму та в об'єднанні земель навколо Москви. Внаслідок укладення 1439 Флорентійської унії між Папським престолом та Візантією, яку не прийняла Московська держава, у 1442 на пропозицію великого князя Василія II Темного собором духовенства в Москві було обрано нового митрополита без санкції Константинополя. У 1448 Руська православна церква (РПЦ) офіційно отримала автокефалію, що означало не лише перший крок до її фактичного виходу з-під влади Константинопольської патріархії, але й зрощення церкви з *державою*, фактичне її підпорядкування царській владі. Тому проголошення **Т. р. к.** мало не стільки релігійний, скільки політичний зміст. Москва перебирала на себе відповідальність за оборону всього православного світу та подальше поширення впливу *православ'я*, що ідеологічно обґрунтовувало прагнення Московської держави розширювати свій політичний вплив за межі власних кордонів. Утвердженню **Т. р. к.** сприяв шлюб, укладений 1472 між московським великим князем *Іваном III* та Зоєю (Софією) Палеолог — небогою останнього візантійського імператора Константина XI. Цей шлюб був схвалений Папою Сікстом IV, під опікою якого знаходилася Зоя. Папський престол прагнув схилити московського великого князя до ухвалення Флорентійської унії та використати його для протистояння загрозі, що насувалася з боку *Османської імперії*. У Москві цей шлюб розглядали як спосіб піднесення власного міжнародного престижу, але не збиралися змінювати традиційні зовнішньополітичні та ідеологічні пріоритети.

Після шлюбу із Зоєю Палеолог РПЦ проголосила Івана III наступником державних прав візантійських імператорів, утвердивши **Т. р. к.** в політичному

житті Московської держави, а також проголосила його намісником Бога на землі та єдиним володарем своєї землі, що заклало ідеологічні основи самодержавної влади в Росії. **Т. р. к.** як фактор зростання авторитету Москви сприяла завершенню об'єднання навколо неї руських земель, відіграло важливу роль в остаточному скиненні монголо-татарського ярма в 1480, та, врешті, створенню централізованої абсолютистської Російської держави. Але водночас зовнішньополітичні інтереси Московської держави зумовлювали необхідність відходу від християнського месіанства **Т. р. к.** Іван III пішов на укладення союзу із Кримським ханатом у протистоянні Литві та Польщі, підтримував добрі стосунки з Османською імперією для забезпечення торгівлі на Чорному морі (див.: *Кримського ханату дипломатія*). **Т. р. к.** стала одним з ідеологічних джерел *зовнішньої політики* Московської держави та Росії й проявлялася, зокрема, в поширенні впливу на православні народи Балкан, захисті прав християн в Османській імперії тощо.

В. Ю. Константинов

Третя держава — держава, яка не є учасницею певного *договору міжнародного,* тобто така, яка не висловила згоду на обов'язковість для себе договору і для якої договір не діє. Оскільки в основі міжнар. дог-ру лежить добровільна угода *суб'єктів міжнародного права,* то за заг. правилом договір не створює зобов'язань для **Т. д.** без її на те згоди (з лат. pacta tertiis nec nocent nec prosunt — дія дог-рів не поширюється на треті сторони). Обов'язки для **Т. д.** можуть виникати з міжнар. дог-ру, якщо є згода на це д-ви. Таке правило міститься у всіх статтях *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969,* присвячених дії дог-рів стосовно **Т. д.** (ст. 34–38). При цьому Конвенція розрізняє дог-ри, які передбачають зобов'язання для **Т. д.** (ст. 35), і дог-ри, які передбачають права для **Т. д.** (ст. 36). Іноді в дог-рах передбачаються певні права, якими **Т. д.** можуть скористатись. Так, відкриті міжнар. дог-ри передбачають право **Т. д.** приєднатися до них. *Статут ООН* закріплює право д-в, що не є членами *ООН,* брати участь в обговоренні спорів, які їх стосуються (ст. 32), представляти такі спори на розгляд *Генеральної Асамблеї ООН, Ради Безпеки ООН* (ст. 35). Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 надає всім д-вам право здійснювати торг. судноплавство по Дунаю на основі рівності. У тих випадках, коли для **Т. д.** виникає яке-небудь право з міжнар. дог-ру, воно не може бути скасоване або змінене учасниками дог-ру без згоди **Т. д.**, якщо саме таким був намір його учасників. Якщо ж для **Т. д.** з її згоди виникає зобов'язання з дог-ру, то воно може бути скасоване або змінене тільки з відома учасників дог-ру і **Т. д.**, якщо вони не домовились про інше (ст. 37 Віденської конвенції 1969). Об'єктом міжнар. дог-ру не можуть бути права й інтереси **Т. д.** Договір, що порушує їхні права, вважається недійсним. Норма, що міститься в дог-рі, може стати обов'язковою для **Т. д.** як звичаєва *норма міжнародного права,* що визнається нею як така. Приклади дог-рів, що встановлюють права й обов'язки д-в, які не беруть у них участі, є рідкісними (Договір про Антарктику 1959).

О. В. Задорожній

Трибунал із морського права міжнародний — створений *Конвенцією ООН з морського права 1982* постійний орган врегулювання спорів із питань тлумачення та застосування цієї Конвенції, рішення якого є обов'язковими для сторін. Діяльність регулюється Конвенцією 1982 (ч. XV) та її додатком 6, яким затверджено Статут трибуналу. Конвенція ООН із мор. права 1982 надає державам-учасницям право при підписанні, *ратифікації,* приєднанні до Конвенції або в будь-який інший час обрати шляхом письмової заяви одну чи кілька процедур врегулювання спорів щодо її тлумачення або застосування, які тягнуть за собою обов'язкові рішення: **Т. м. п. м.**, *Міжнародний Суд ООН, арбітраж* і/або спец. арбітраж. Звернення до обраних процедур відбувається у випадку, якщо спір не вдалось вирішити за допомогою погоджувальної процедури, передбаченої Конвенцією 1982 (ст. 284 ч. XV і додаток 5), та інших мирних засобів, визначених у *Статуті ООН.* Трибунал складається з 21 особи. Його члени повинні мати найвищу репутацію неупередженості та справедливості, бути авторитетами у сфері *міжнародного морського права.* Вони обираються на 9 років зі списку кандидатів, висунутих державами-учасницями Конвенції з мор. права 1982, і наділяються *дипломатичними привілеями та імунітетами.* У складі трибуналу в цілому мають бути забезпечені представництво основних прав. систем світу і справедливий геогр. розподіл. Обрання членів відбувається шляхом таємного голосування на нараді представників держав-учасниць Конвенції 1982 (перші вибори відбулись 1.08.1996). Склад трибуналу кожні 3 роки оновлюється на третину, не може включати двох громадян однієї д-ви й має обов'язково містити не менше 3 осіб від кожної геогр. групи, встановленої *Генеральною Асамблеєю ООН.* До компетенції трибуналу входять усі спори та заяви, які передаються йому відповідно до Конвенції ООН із мор. права 1982, і всі питання, спеціально зазначені в будь-якій іншій угоді, яка передбачає можливість звернення до трибуналу. Сторонами спору на розгляді трибуналу можуть бути держави-учасниці Конвенції, Міжнародний орган із мор. дна, підзвітне йому підприємство, юрид. та фізич. особи, які мають *громадянство* держав-учасниць Конвенції 1982 і здійснюють діяльність у районі, а також держави-учасниці інших угод, що стосуються питань, які охоплені Конвенцією 1982 або передбачають звернення до трибуналу. Для розгляду конкретних категорій спорів трибунал може утворювати спец. камери (3 і більше членів, 5 членів для розгляду в спрощеному порядку). Крім того, до структури трибуналу належить Камера зі спорів щодо мор. дна з 11 членів, обраних більшістю трибуналу зі свого складу на 3 роки (діяльність Камери регулює розділ 5 ч. XI Конвенції та розділ 4 додатка 6). Слухання, якщо трибунал не ухвалить інакше, проводяться публічно. Кворум складають 11 присутніх членів. Трибунал застосовує Конвенцію ООН з мор. права 1982 та інші *норми міжнародного права,* які не є несумісними з цією Конвенцією. Камера зі спорів щодо мор. дна застосовує також норми, правила й процедури, прийняті Міжнародним органом із мор. дна відповідно до Конвенції 1982, та умови контрактів про діяльність у Районі. Ця Камера може надавати консультативні ухвалення щодо відповідності рішень Асамблеї Міжнародного органу з мор. дна положенням Конвенції ООН з мор. права 1982. Рішення трибуналу приймається більшістю голосів присутніх членів, є остаточним і має обов'язкову силу тільки щодо даного спору і лише для його сторін. Члени трибуналу мають право на свою особливу думку. Місцеперебування трибуналу — Гамбург (ФРН), хоча за потреби він може працювати й в іншому місці. Трибунал розпочав роботу з жовтня 1996. Україна визнає компетенцію трибуналу щодо питань, які стосуються належного звільнення затриманих суден або їхніх команд (заява при підписанні Конвенції 10.12.1982).

В. С. Ржевська

Тридцятилітній мир 446 до н. е. — двостороння мирна угода між Афінами та Спартою; завершила війну Афін зі Спартою 461–446 др н. е. (Першу Пелопоннеську війну). Війна розпочалась після невдалих спроб голови афінської д-ви Перикла організувати заг. конгрес грец. д-в із метою встановлення миру. В Афінах гору взяла демокр. партія, налаштована на проведення активної *зовнішньої політики* та конфронтацію зі Спартою. Афіни розпочали війну проти Коринфа, на боці якого згодом виступила Спарта. *Експансія* Афін поширилась на сусідні області континентальної Греції, перш за все Беотію. Війна відбувалась із перемінним успіхом і набула затяжного характеру; знесилені війною Афіни погодились на укладання миру. Згідно з ним Афіни відмовлялись від територ. завоювань, здійснених під час війни (Беотія, Ахайя, Трезен та інші), але отримували свободу дій у повсталій Евбеї. Сторони відмовлялись від застосування збройної сили одна проти одної, натомість погоджувались для врегулювання суперечок на арбітраж. Було закріплено гарантії *автономії* Егіни. Підтверджувалось право Аргоса та інших міст-держав, що брали участь у війні, але не підписали договір, приєднатися до нього в будь-який час. Договір припинив дію з початком *Пелопоннеської війни 431–404 до н. е.*

О. А. Борділовська

Тридцятилітня війна 1618–48 — *конфлікт міжнародний* заг.-європ. масштабу, в якому протестантські монархи Німеччини, підтримані низкою нац. держав Європи, виступили проти влади *Священної Римської імперії.* На боці імперії Габсбургів (австрійських та іспанських) у війні взяли участь католицькі князі Німеччини, Папа Римський та Річ Посполита; в антигабсбурзькій коаліції — протестантські князі Німеччини, Франція, Швеція,

Нідерланди, Данія, Англія, Московське царство, а також антигабсбурзькі рухи в Чехії, Трансільванії та Італії. З кінця XVI ст. зближення іспан. та австр. гілок дому Габсбургів створило можливість для відновлення імперії Карла V. Цьому заважала незалежність нім. протестантських князів, закріплена *Аугсбурзьким релігійним миром 1555.* У відповідь на спроби імп. Рудольфа II їх підкорити протестантські князі об'єдналися 1608 у Протестантську унію, яку підтримали Франція та Англія. З іншого боку, католицькими князями в 1609 було утворено Католицьку лігу, яку підтримали Іспанія та Папа Римський. У 1617–18 Габсбурги посилили тиск на Чехію, порушивши т. зв. «Грамоту Величності» імп. Рудольфа II, за якою чеським протестантам дозволялось будувати власні церкви. У відповідь на це спалахнуло Чеське повстання 1618–20, першими актами якого було звернення до Протестантської унії та обрання королем Чехії її голови Фрідріха Пфальцького. Із цього розпочинався перший період **Т. в.** — чеський або чесько-пфальцький. Крім Чехії, повстання проти влади Габсбургів виникли і в інших регіонах імперії, зокрема в Трансільванії. Спираючись на допомогу Католицької ліги (із якою Священна Римська імп. уклала союз у 1619), імп. Фердінанд II розбив чеських протестантів поблизу Білої Гори 8.11.1620, після чого почав відновлювати католицтво в Чехії. Війська Католицької ліги та Іспанії після перемог імпер. полководця Тіллі під Вімпфеном та Хьохстом у 1621–23 зайняли Пфальц. Землі Фрідріха Пфальцького було конфісковано імператором, Верхній Пфальц відійшов до союзника імператора — Баварії.

Другий період **Т. в.** — данський (1625–29) — позначив ескалацію конфлікту та подальше розширення числа учасників війни. Підтримана субсидіями з боку Франції, Англії та Нідерландів (за умовами Гаазької конвенції про субсидії 1625), першою втрутилася у війну Данія, розраховуючи захопити півд. узбережжя Балтійського моря. Основні сили Нідерландів при цьому було спрямовано на війну проти Іспанії, що відновилася 1621. Франц. уряд А. Ж. *Ришельє* намагався залучити до війни проти імперії Швецію, але останню було втягнуто у війну із союзником Габсбургів, Річчю Посполитою. Війська імперії та Католицької ліги завдали низку відчутних поразок силам антигабсбурзької коаліції (перемога імперського полководця Валленштейна над генералом коаліції Мансфелдом при Дессау 25.04.1626; перемога Тіллі над королем Данії Крістіаном IV поблизу Луттера 27.08.1626) та вигнали війська Данії з території Німеччини в 1627–28. Півн. Німеччину було окуповано військами Валленштейна, який планував вторгнення в Данію та розпочав будування флоту. Данія була змушена укласти *Любекський мир 1629* на умовах відновлення довоєнного стану й виходу з війни. Реституційний едикт, виданий 1629 Фердинандом II, було направлено на підрив положень Аугсбурзького реліг. миру 1555, протестантські титули оголошувались недійсними. Норми едикту посилили опір протестантів владі Габсбургів. У 1628–31 розгорнулись бойові дії між Священною Римською імп. та Францією в Півн. Італії. При цьому метою *зовнішньої політики* Франції залишалось залучення Швеції до війни. За посередництвом Франції, Англії та Нідерландів між Швецією і Річчю Посполитою було укладено Альтмаркське перемир'я 1629, що дозволило Швеції вже 1630 вступити у війну проти сил Католицької ліги.

Третій період **Т. в.** — шведський (1630–35) — розпочався вторгненням шведського короля Густава II Адольфа в Півн. Німеччину. Швецію підтримали Франція (субсидіями, за умовами франц.-шведської угоди в Бервальді 1631) та Московська держава (яка продавала збіжжя Швеції на пільгових умовах). Мета Швеції у війні полягала в завоюванні панування в бас. Балтійського моря. Перемігши при Брейтенфельді армію Тіллі 17.09.1631, Густав II Адольф згодом відвоював в імперських військ Нюрнберг, Аугсбург та зайняв Мюнхен — столицю Баварії. Армія Саксонії, союзника Швеції (за угодою від вересня 1631), вступивши до Чехії, зайняла Прагу. У битві при Лютцені (Саксонія) 6.11.1632 шведи перемогли імперське військо, але короля Швеції Густава II Адольфа було вбито. У 1632 Московська держава розпочала війну проти Речі Посполитої (т. зв. Смоленська війна), але після поразки під Смоленськом уклала з нею *Поляновський мирний договір 1634.* У 1633 під проводом шведського канцлера А. *Оксеншерни* було створено Гейльбронську лігу Швеції та нім. протестантських князів, сили якої були розбиті об'єднаними імперськими та іспан. військами під Нордлінгеном у Півд. Німеччині 6.09.1634. Курфюрст Саксонський уклав з імператором Празький мир 1635, до якого пізніше приєдналася низка інших протестантських князів. За цією угодою було переглянуто норми Реституційного едикту, в результаті чого вдалось досягти примирення між католиками та протестантами. Празький мир було прийнято майже всіма нім. князями й вільними містами. Об'єднана імперська армія готувалася до б-би з рештками шведських сил на території Німеччини. Невдоволена таким розвитком подій, Франція вирішила вступити у війну в 1635. Останній період **Т. в.** — франко-шведський (1635–48) — розпочався після підписання шведсько-польського Штумсдорфського договору 1635 та шведсько-франц. Сен-Жерменського договору 1635. Бойові дії тривали на великій частині території Європи: у Нідерландах, де голландці та французи протидіяли іспанцям; в Італії, за панування над якою боролись іспанці та французи; у Німеччині; у Франції; на Іберійському півострові, де повстання португальців було підтримане французами; на півночі Європи, де Данія боролася зі Швецією. Після перемог при Віттстоці 1636, при Брейтенфелді 2.11.1642, при Рокруа 19.05.1643, при Янкові 6.03.1645 перевага Франції та Швеції стала очевидною. Водночас вплив Англійської бурж. рев-ції та франц. Фронди змусили уряд Франції шукати миру. Мирні переговори розпочинались ще до 1640, але просувались повільно й часто переривались; бойові дії при цьому тривали. Нарешті, після кількох програних імперією кампаній, мирним конгресом було розроблено умови та згодом підписано *Вестфальський мир 1648,* який завершив **Т. в.** Унаслідок неї значно зменшилось населення Німеччини, було зруйновано її с. г-во, промисловість і торгівлю. Священна Римська імп. фактично припинила існування як політ. одиниця. **Т. в.** завершила епоху реліг. війн у Європі. Головними дип. наслідками **Т. в.** стали закріплення на тривалий час політ. роздробленості Німеччини та формування *Вестфальської системи міжнародних відносин.*

Літ.: Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976; Поршнев Б. Ф. Франция, английская революция и европейская политика в середине XVII в. — М., 1970.

М. Г. Капітоненко

Тристороння Заява президентів України, США та Росії 1994 прийнята 14.01.1994 в Москві за результатами тристороннього саміту; стала вирішальним етапом на шляху України до набуття без'ядерного статусу. Згідно із Заявою, США та Росія пообіцяли Україні надати гарантії нац. безпеки після набуття чинності *американсько-радянським договором про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та приєднання її до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968,* що переважно не виходили за рамки прав України як держави-фундатора *Організації Об'єднаних Націй,* учасниці Гельсінського процесу та майбутньої учасниці ДНЯЗ, як д-ви, що не володіє ядерною зброєю. Передбачалось надання Україні техн. і фінанс. допомоги для надійного й безпечного демонтажу ядерної зброї та зберігання матеріалів, що розщеплюються, а також сприяння швидкій реалізації вже існуючих угод стосовно надання такої допомоги; контроль представників Міністерства оборони України за розукомплектуванням і знищенням стратегічних ядерних боєзарядів на території Росії; забезпечення Росією техн. обслуговування та безпечної експлуатації ядерних боєзарядів; надання Україні компенсації за вартість високозбагаченого урану з боку Росії та США, зокрема у формі ядерного палива для укр. АЕС; надання Україні амер. фінанс. допомоги в обсязі 175 млн дол. у рамках *Нанна—Лугара програми.* Тристороння Заява є політ. док-том, укладення якого стало можливим у результаті компромісу, що потребував суттєвих поступок із боку України. Вона не отримала юридично зобов'язуючих гарантій своєї безпеки, але укр. *дипломатії* вдалось вивести д-ву із штучної ізоляції та залучити США до укр.-рос. суперечки щодо майбутнього ядерної зброї, розміщеної на укр. території. У Додатку до Тристоронньої Заяви, підписаному 14.01.1994, визначалося, що з метою розгортання процесу вивезення ядерних боєзарядів з України Росія постачатиме Україні тепловиділяючі зборки для АЕС, що міститимуть 100 т низькозбагаченого урану. Одночасно 200 ядерних боєзарядів будуть вивезені до Росії для розукомплектування. Для фінансування цих операцій США сплатять 60 млн дол. авансу з майбутніх платежів від реалізації високозбагаченого урану. Передбачалось провести деактивацію

всіх ракет РС-22, розміщених на території України, протягом 10 місяців.

С. П. Галака

Тристороння комісія (Trilateral Commission) — неурядова організація міжнародна, що складається з представників еліти держав Північної Америки, Західної Європи й Азії (в особі Японії і Південної Кореї), мета якої — обговорення та пошук шляхів вирішення світових проблем, з тим щоб сприяти тіснішій співпраці між основними демократичними індустріальними регіонами з розподілом обов'язків керівництва в міжнародній системі. Ідею такої організації висловив З. Бжезинський у книзі «Між двома епохами: роль Америки в технотронній ері» (1970), де закликав до створення «Співтовариства розвинутих країн», до якого увійшли б США, Західна Європа і Японія, оскільки вони є провідними в науковому і технічному прогресі, а також найбільше просунулися по «глобальній свідомості». У 1971 Бжезинський, у той час професор Колумбійського університету, організував «Тристоронні дослідження» під егідою Інституту Брукінгса у Вашингтоні. У роботі взяли участь японський Дослідницький центр економіки, а також Інститут Європейського співтовариства з університетських досліджень.

Ініціатором створення **Т. к.** вважається Девід Рокфеллер, що очолював у той час впливову в США Раду з міжнародних відносин. Виступаючи на початку 1972 на міжнародних фінансових форумах «Чейз Манхеттен» у Лондоні, Брюсселі, Монреалі та Парижі, він запропонував створити Міжнародну комісію з питань миру і процвітання, яка пізніше отримала назву **Т. к.** У 1972 ця ідея здобула широку підтримку на засіданні Більдеберзького клубу. **Т. к.** була організована в липні наступного року, її президентом став Д. Рокфеллер, а виконавчим директором — професор Колумбійського університету З. Бжезинський. Всього до неї увійшли 200 осіб, з яких третина — японці, третина — американці і третина — європейці. Нині у складі комісії понад 390 учасників — політики, банкіри, директори найбільших підприємств. Статут **Т. к.** не дозволяє державним службовцям бути її членами. Комісія має три штаб-квартири: у Вашингтоні, Парижі та Токіо. **Т. к.** поряд з Більдеберзьким клубом і Радою з міжнародних відносин США вважається одним з ключових органів, що просувають модель нового світового порядку, у конспірологічних теоріях її розглядають як один із центрів Світового уряду. Закулісні рішення, що приймаються членами **Т. к.**, є свого роду законами для політиків усіх західних країн.

Є. М. Суліма

Тріанонський мирний договір 1920 підписаний 4.06.1920 у Великому Тріанонському палаці Версаля (поблизу Парижа) Великою Британією, Італією, Японією, США, Францією та союзними з ними державами (Бельгія, Греція, Китай, Куба, Нікарагуа, Панама, Польща, Португалія, Румунія, Королівство сербів, хорватів та словенців, Сіам, Чехословаччина) з одного боку й Угорщиною — з іншого, за результатами *Першої світової війни;* складова частина Версальської системи договорів (див.: *Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин*). Набув чинності 26.07.1921 після *ратифікації* його основними учасниками. США відмовились ратифікувати Договір і 29.08.1921 підписали з Угорщиною сепаратний мирний договір. За його умовами до Румунії відходили Трансільванія та схід. частина Банату; до Королівства сербів, хорватів і словенців — Хорватія, Бачка й зах. частина Банату; до Чехословаччини — Словаччина та Підкарпатська Русь; провінція Бургенлянд передавалась Австрії. Угорщина відмовилась на користь союзників від претензій на порт Рієка (Фіуме), а також від усіх прав на території колишньої Австро-Угорської імп., які не увійшли до складу Угорщини. Вона визнала незалежність Чехословаччини й Королівства сербів, хорватів і словенців, зобов'язалася поважати незалежність усіх д-в, що утворились на території колишньої Російської імп., остаточно визнала скасування *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918.* Договір визначав кількісні та якісні обмеження для угорських збройних сил, їхня чисельність мала не перевищувати 35 тис. вояків, обов'язкова військ. повинність скасовувалась. Уже незабаром після підписання дог-ру уряд Угорщини почав проводити політику перегляду основних його положень, передусім територ. статей (див.: *Віденські арбітражі 1938, 1940*).

О. С. Пархомчук

Трімбл (Trimble) Вільям Девід (15.10.1944, Бангор, графство Даун, Північна Ірландія, Велика Британія) — північноірландський політик, прем'єр-міністр Північної Ірландії (1.07.1998–1.07.2001, 1.11.2001–14.10.2002). Протягом 1969–90 викладав право в Університеті Белфаста; в 1975 обраний до Північно-Ірландської конституційної асамблеї від уніоністів, у 1990 став депутатом британського парламенту; в 1995–2007 — голова Юніоністської партії Ольстеру. Учасник процесу примирення в Північній Ірландії й переговорів, що завершилися укладенням «Угоди доброї п'ятниці» у 1998; того ж року нагороджений *Нобелевською премією миру* (разом із Дж. *Х'юмом*) за видатний внесок в досягнення довготривалого миру в Північній Ірландії. У 2001 пішов у відставку з посади прем'єр-міністра. У 2006 став довічним пером і був введений до палати лордів британського парламенту.

С. О. Божко

ТРІМС (Agreement on Trade-Related Investment Measures, англ. TRIMS) — Угода «Про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи», що є Додатком 1А до тексту Угоди про *Світову організацію торгівлі.* ТРІМС забороняє використовувати обмежене коло заходів *торгової політики,* які можуть впливати на іноземні інвестиції та бути кваліфіковані як такі, що протирічать статті III *Генеральної угоди з тарифів і торгівлі (ГАТТ)* (Національний режим) і статті XI (Заборона кількісних обмежень). ТРІМС забороняє таки заходи щодо іноземного інестора: вимога закупівлі або використання в процесі виробництва підприємством з іноземною участю конкретних товарів вітчизняного походження в певних обсягах або за вартістю («споживання місцевого компоненту»); вимога, щоб закупівля або використання імпортних товарів погоджувалися з обсягом чи вартістю *експорту* місцевої продукції («вимога щодо збалансованої торгівлі»); вимоги про обмеження *імпорту* товарів для цілей виробництва шляхом ув'язування його з обсягом валютних надходжень на рахунок цього підприємства, тобто шляхом обмеження доступу до іноземної валюти («вимога щодо балансу іноземної *валюти*»); вимога про обмеження експорту в розмірі фіксованого обсягу або частки виробленої підприємством продукції («вимога експортного компонента»). Застосування перерахованих заходів забороняється незалежно від того, чи є ці заходи обов'язковою умовою створення підприємств з іноземним капіталом або їх дотримання необхідно для одержання останнім будь-яких пільг, наприклад, у вигляді субсидій або тимчасового звільнення від податків (від зазначеного зобов'язання частково звільняються країни, що розвиваються). Угода ТРІМС не забороняє обмеження на максимальну присутність іноземного капіталу у певних галузях економіки (шляхом встановлення максимально допустимого проценту участі у статутних капіталах компаній); обмеження на кількість іноземного персоналу; обмеження на переказ (репатріацію) капіталу та доходів від інвестицій; вимоги щодо обов'язкової передачі технологій, тощо.

Д. П. Расшивалов

Тріполі угода 2006 — домовленості укладені між президентами Судану Омаром аль-*Баширом* та Чаду Ідрісом Дебі за посередництва лівійського лідера Муаммара аль-*Каддафі* та представників *Африканського Союзу* в м.Тріполі (Лівія) 8.02.2006 задля припинення судансько-чадського конфлікту, який спустошував прикордонні райони Чаду та суданського регіону Дарфур, починаючи з грудня 2005. Підписанню угоди передувала зустріч 6–7.02.2006 між міністрами закордонних справ Чаду — Ахмадом Алламі, Судану — Лямом Аколем та Лівії — Абдель Рахманом Шалькамом з метою подолання розбіжностей напередодні саміту президентів Судану та Чаду. **Т. у.** складалася з двох документів: Декларації Тріполі про становище у відносинах між Республікою Чад та Республікою Судан, яка налічувала 15 пунктів, та Угоди Тріполі про врегулювання *територіального спору* між Республікою Чад та Республікою Судан, що складалася з преамбули та 9 статей. Перший документ наголошував на прихильності сторін конфлікту до конструктивного діалогу, дотриманні положень Хартії безпеки *Спільного ринку Східної та Південної Африки (КОМЕСА)* щодо утримання від взаємних ворожих дій та здійснення взаємного обміну інформацією між компетентними службами щодо діяльності збройних формувань та формуванні механізмів належного контролю за спільним кордоном. Чад та Судан мали праг-

нути до нормалізації двосторонніх *дипломатичних відносин.*

Текст другого документа передбачав відновлення атмосфери довіри, добросусідства та співробітництва між Суданом та Чадом; утримання від застосування сили у вирішенні спорів; протидію використанню їхньої території для проведення підривних дій проти *суверенітету* та територіальної цілісності кожної зі сторін та негайну заборону перебування повстанців на їхніх територіях, а також кампаній ворожої пропаганди в ЗМІ. Чад та Судан домовилися про створення спільних органів для виконання угоди, таких як Зустріч на вищому рівні в Тріполі, Комітету міністрів для подальшого здійснення угоди, Місії по збору інформації на місцях та сил миру та безпеки для укріплення спільного кордону. Слабкою стороною **Т. у.** стала відсутність у переговорному процесі лідерів дарфурських та чадських повстанських сил, які відмовилися її виконувати. У квітні 2006 після наступу сил повстанців на Нджамену, в підготовці якого І. Дебі звинуватив Судан, відносини між країнами знову були розірвані.

С. В. Андрущенко

ТРІПС (Trade-related Aspects of Intellectual Property Rights, англ. TRIPS) — Угода «Про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності», що є Додатком 1С до тексту Угоди про *Світову організацію торгівлі* та визначає права й зобов'язання членів СОТ у сфері захисту інтелектуальної власності (ІВ). Угода ТРІПС встановлює мінімальні стандарти для визнання та захисту прав на об'єкти ІВ. Основний принцип Угоди ТРІПС (стаття 3) полягає в тому, що кожна країна-член СОТ буде надавати іншим членам не менш сприятливі умови з охорони їх промислової власності, ніж ті, що надаються власним національним представникам. Усі країни-члени СОТ повинні дотримуватись таких стандартів: термін захисту майнових авторських прав має бути не менше 50 років після смерті автора; авторське право має надаватися автоматично й не може залежати від виконання жодних формальностей, таких як реєстрація; комп'ютерні програми в аспекті авторського права розглядають як літературні твори і мають ті ж умови захисту; патенти мають надаватись у всіх галузях технології, однак допускаються винятки з метою захисту суспільних інтересів. Термін захисту майнових прав, що надаються патентом, має складати не менше 20 років.

Д. П. Расшивалов

Троїстий союз (Союз Центральних держав) — військ.-політ. союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії, створений у процесі дип. підготовки держав до *Першої світової війни;* система союзницьких дог-рів **Т. с.**, започаткована за ініціативою О. *Бісмарка,* розбудовувалась у 1879–82. Її основу складав *австрійсько-німецький союз 1879,* який передбачав взаємну військ. допомогу всіма можливими засобами в разі нападу Росії на одну з договірних сторін, а під час нападу іншої д-ви — доброзичливий *нейтралітет* сторін. 20.05.1882 у Відні до австр.-нім. союзу приєдналася Італія, та було укладено 1-й союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією. Відповідно до нього сторони зобов'язувалися не брати участі в жодних союзах та угодах, спрямованих проти однієї з них, консультуватися між собою з політ. та екон. питань спільного характеру й надавати одна одній взаємну підтримку. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувалися надавати Італії допомогу під час нападу з боку Франції, а Італія повинна була надати всю можливу допомогу та сприяння в разі неспровокованого нападу Франції на Німеччину. У цьому випадку Австро-Угорщина не несла жодних зобов'язань і мала бути резервом на випадок вступу у війну Росії. У разі неспровокованого нападу на учасників дог-ру двох або більше *великих держав,* що не беруть у ньому участі, у війну з останніми вступали всі учасники дог-ру. Італія зробила застереження, що утримається від виконання цього пункту, якщо серед нападників буде Велика Британія, оскільки через вразливість свого узбережжя для брит. флоту не хотіла вступати у відкритий воєнний конфлікт з останньою. У разі неспровокованого нападу однієї великої д-ви, що не бере участі в дог-рі (окрім Франції), на одного з його учасників, два інших зобов'язувалися зберігати доброзичливий нейтралітет. Д-ви також брали на себе зобов'язання не укладати сепаратного миру та зберігати секретний характер дог-ру.

20.02.1887 в Берліні було підписано 2-й союзний договір **Т. с.**, що підтверджував усі положення попереднього та встановлював термін дії угоди до 1892. Одночасно були підписані окремі австр.-італ. та нім.-італ. угоди, які доповнювали зобов'язання договору 1882. Сторони зобов'язувалися зберігати територ. *статус-кво* на Сході, а в разі неможливості його збереження — узгоджувати свої дії в регіоні. 3-й союзний договір **Т. с.** був підписаний 6.05.1891 у Берліні; у його тексті повторювались усі положення договору 1882 та основні положення австр.-італ. й нім.-італ. угод 1887. Додатково Німеччина та Італія зобов'язувалися докласти всіх зусиль для збереження територ. статус-кво в Киренаїці, Тріполітанії та в Тунісі. Наприкінці XIX ст. Італія, занепокоєна зростанням брит.-нім. протиріч та зазнаючи втрат від митної війни, яку з 1880-х проводила проти неї Франція, почала змінювати свою політ. орієнтацію і зближуватися з Францією. 1.11.1902 в Римі було підписано італ.-франц. угоду, за якою Італія зобов'язувалася зберігати нейтралітет у разі нападу Німеччини на Францію. Але формально Італія залишалася членом **Т. с.** та брала участь у його поновленні в 1902, про що таємно поінформувала Францію. 4-й союзний договір, який було підписано 28.06.1902 в Берліні, і 5-й союзний договір, що був підписаний 5.12.1912 у Відні, підтвердили союзні зобов'язання, взяті сторонами в попередніх дог-рах. **Т. с.** розпався в 1915 у зв'язку із вступом Італії до Першої світової війни на боці *Антанти.*

В. В. Копійка

Троненко Ростислав Володимирович (22.03.1962, м. Суми, УРСР) — український *дипломат*; у 1984 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, у 2006 — *Дипломатичну академію України при МЗС України,* магістр міжнародних відносин. Працював начальником Управління кадрового забезпечення Міністерства закордонних справ України; 19.12.2005–12.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Португалії; 2010–12 — директор Другого територіального Департаменту МЗС України. З 24.03.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Республіці Бразилія.

В. М. Матвієнко

Троппауський конгрес 1820 — другий з'їзд *Священного союзу;* відбувся в жовтні—грудні в Троппау (сучасна Опава, Чехія). Революція 1820 в Неаполітанському королівстві та загроза її поширення по всій Півн. Італії створювали небезпеку для австр. панування в Ломбардії та Венеції. Зацікавлена в найшвидшому придушенні рев-ції, Австрія запропонувала зібрати конгрес п'яти д-в: Австрії, Великої Британії, Пруссії, Росії та Франції. 7(19).11.1820 Австрія, Пруссія та Росія підписали протокол, яким проголошувалось право збройного втручання у внутр. справи іншої д-ви без запрошення з боку її уряду з метою придушення рев. виступів. Велика Британія та Франція відмовились визнати таке розширене трактування принципу втручання, але не виступили проти можливої *інтервенції* в Італії. Згідно з підписаним учасниками конгресу протоколом, Австрії доручалось здійснити військ. окупацію Неаполітанського королівства. З ініціативи рос. імператора *Олександра I* протокол гарантував недоторканність самого королівства та право для неаполітанського короля добровільно дарувати конституцію своєму народові. Переговори вже за участю представників італ. д-в продовжились під час *Лайбахського конгресу 1821.*

В. Ю. Константинов

Троцький (Бронштейн) Лев (26.10.1879, хутір Янівка Херсонської губернії, Російська імперія — 21.08.1940, вілла Койякана, околиця Мехіко, Мексиканські Сполучені Штати) — рос. рад. парт. і держ. діяч. Походив із сім'ї заможного євр. землевласника й орендатора. Навчався в Миколаївському реальному уч-щі, з якого був виключений за рев. діяльність. Призначений на посаду глави закорд. відомства Рад. Росії 2-м Всеросійським з'їздом рад 26.10.1917, стояв біля витоків формування більшовицької *дипломатії,* хоча за власним визнанням ставився до справи без ентузіазму, оскільки вважав неминучою скору світову пролетарську рев-цію, а до того стосунки з іншими д-вами, на його погляд, мали будуватися переважно на підштовхуванні рев. дій, їхній усебічній підтримці. Разом із В. *Леніним* підписав *Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради* (сформулював ультимативні позиції). Однак активності в розвитку стосунків з УНР не виявляв. У грудні 1917 — лютому 1918 очолював рад. делегацію на

Брестських мирних переговорах 1917–18 із Центральними державами. Поводив себе непослідовно, зокрема, визнавши 28.12.1917 правомочність делегації Центральної Ради, під тиском В. Леніна і Й. *Сталіна* змінив позицію, вимагав визнати повноваження представників рад. України, що прибули на конференцію в січні 1918. Дотримуючись лівих поглядів, виступав проти ленінської позиції укладення миру з Центральними державами за будь-яку ціну заради збереження бази рад. влади, світової соціал. рев-ції. Вважав за доцільне продовження рев. війни й не виконував інструкцій та директив РНК, ЦК РСДРП(б) щодо переговорів. Зокрема, оцінюючи умови, висунуті нім. стороною як грабіжницькі, В. Ленін наполягав на їх прийнятті в разі ультиматуму, оскільки рос. армія вести боїв не могла. Однак Т. офіційно відповів, що РСФРР дотримується позиції «ні миру, ні війни» (рос. сторона вважає висунуті умови анексіоністськими, а відтак РСФРР їх відкидає, хоча стан *війни* оголошує припиненим й армію демобілізує), чим спровокував наступ нім. військ на всьому фронті, передусім на Петроград 18.02.1918. Т. було відкликано з посади голови рад. делегації та 22.02.1918 усунуто з посади наркома в закорд. справах. У вирішальні дні дискусії з «лівими комуністами», які довгий час мали перевагу в ЦК, остаточно переконавшись, що розрахунки на рев. війну, повстання солдат проти генералів, які наступатимуть на країну Рад, не виправдались, усвідомивши всю глибину й тяжкість допущеного політ. прорахунку, Т. підтримав позицію В. Леніна. Однак умови підписаного 3.03.1918 миру були незрівнянно гіршими за ті, які були відкинуті Т. в лютому, і тому до розв'язання будь-яких зовн.-політ. проблем його більше ніколи не залучали. 4.03.1918 був призначений головою Вищої військ. ради, 13.03.1918 — наркомом у військ. справах, 2.09.1918 — головою Реввійськради республіки й очолював військ. відомство до січня 1925. Зробив вагомий внесок у будівництво Червоної армії та її перемогу в громадян. війні. У ході внутр.-парт. б-би очолював опозицію Й. Сталіну, його оточенню. У грудні 1927 був виключений із ВКП(б) і висланий до Казахстану, а в 1929 — із СРСР. За кордоном намагався привернути увагу міжнар. громадськості до наростання в рад. країні *тоталітаризму*, нехтування елементарними людськими свободами, політ. переслідувань інакодумства. Із цією метою у 1937 створив спец. міжнар. громад. трибунал, випускав багато викривальної літератури, що поширювалась у світі різними мовами. На противагу *Комуністичному Інтернаціоналу*, що, за переконанням Т., став слухняним знаряддям злочинної сталінської політики, у 1938 створив власний, т. зв. троцькістський, або IV Інтернаціонал — «світову партію соціальної революції». Був убитий агентом КДБ.

В. Ф. Солдатенко

Троцький Микола (1883, м. Луцьк, Волинська губернія, Російська імперія — 6.11.1971, м. Женева, Швейцарська Конфедерація) — український громадсько-політичний діяч, *дипломат* і журналіст. З 1903 брав участь у діяльності Київської вільної громади РУП, з грудня 1905 — комітету УСДРП; переслідуваний російською імперською владою, переїхав 1909 за кордон. У 1914–18 перебував у Відні й входив до *Союзу Визволення України* та працював у його друкованих органах: «Вістнику СВУ» й «Ukrainische Nachrichten» («Українські новини»), а також видавав «Вістник політики, літератури й життя». У 1918–22 — секретар *посольства* УНР у Відні, співробітник численних українських (в т. ч. «Діла») й чужомовних газет; у 1931 редагував німецький місячник «Die Völkerbrücke» («Міжнародний міст»); згодом у Женеві (Швейцарія) працював в Українському інформаційному бюро, з 1950-х — у щоденнику «Америка», «Віснику ОЧОСУ», «Шляху Перемоги» та ін.

Твори: «Як прийшло в Росії до революції» (Відень, 1917); «Литовці» (Відень, 1917); «Die Nation in Sowjetketten» («Нація в радянських ланцюгах») (Відень, 1932); «Чужиною» (1947); «На Москву» (1951); «Der Staat ohne Nation» («Держава без нації») (1952); «Ідея і чин» (1958).

В. М. Матвієнко

Троянська війна XIII–XII ст. до н. е. — легендарна подія в історії Греції ахейського періоду. Цей період визначався домінуванням серед ахейських д-в Мікен, що мали у своєму розпорядженні сильний флот. Острови Егейського моря сплачували мікенцям значні податки. Вже тоді існували певні міжнар. зв'язки у формі міжплемінних союзів. Коли Мікени розпочали підготовку до походу проти могутнього Троянського царства в Малій Азії, мікенський цар Агамемнон схилив правителів інших ахейських міст до участі в ньому. Лише після їхньої заг. наради спільне військо ахейців, яке очолив Агамемнон, вирушило до Малої Азії. Цар Трої Пріам також сформував військ. союз, до якого увійшли племена фракійців, лідійців, фрігійців. Згідно з міфами (див.: *Казус беллі*) приводом для війни стало викрадення сином троянського царя Парісом Єлени — дружини спартанського царя Менелая. Ахейські війська протягом 10 років тримали Трою в облозі, лише на десятий рік змогли здобути місто завдяки хитрості одного з царів — Одіссея. Пріам зазнав поразки, Трою було розграбовано й майже повністю знищено. Однак після перемоги греків колишні союзники були втягнуті в суперечку між собою, а Мікени поступово втратили контроль над ситуацією. Згідно з грец. хронологією, Трою було зруйновано бл. 1184 до н. е. Троянський цикл міфів, що оспівує ці події, став основою для поеми Гомера «Іліада», назва якої походить від грец. назви Трої — «Іліон». У поемі міститься багато епізодів, що свідчать про початки *міжнародного права* та міждерж. зносин у Стародавній Греції. «Іліада» розповідає про міжплемінні угоди та союзи, перші дип. місії, зокрема про *посольство*, з яким відправився до Трої перед початком війни спартанський цар Менелай, про договір між ахейцями та Пріамом, скріплений жертвоприношенням, про пропозицію мирної угоди з боку Трої тощо.

О. А. Борділовська

Трумен (Truman) Гаррі (8.05.1884, побл. Ламара, штат Міссурі, США — 26.12.1972, Канзас-Сіті, штат Міссурі, США) — 33-й президент США (12.04.1945–20.01.1953); народився в сім'ї дрібного фермера, не маючи коштів для навчання в коледжі (батько розорився), переїхав до Канзас-Сіті й працював клерком, займався фермерством; 1917 добровольцем вступив до Національної гвардії й узяв участь у *Першій світовій війні* у Франції, майор (1919); 1922–24 — «головуючий суддя» в окрузі Джексон (відповідав за стан інфраструктури), вступив до Демократичної партії, 1926–34 — голова окружного суду; 1934–44 — сенатор від штату Міссурі, зарекомендував себе енергійним і принциповим керівником надзвичайного комітету з дослідження федеральної програми озброєнь («комітет Т.), набув популярності завдяки розслідуванню нелегальних махінацій залізничних менеджерів і розробленню закону про транспорт 1940; підтримав відміну *Закону про нейтралітет США* і зняття ембарго на *експорт* озброєнь до Великої Британії й Франції, зарекомендував себе переконаним прибічником «нового курсу» Ф. *Рузвельта* й активної участі США у *організаціях міжнародних* після завершення *Другої світової війни*.

З січня 1945 — віце-президент США, 12.04.1945 вступив на посаду президента після смерті Ф. Рузвельта, за підтримки профспілок і «фермерських» штатів переміг з мінімальною перевагою на президентських виборах 1948; попри необізнаність зі стратегічними зовнішньополітичними планами попередника, результативно взяв участь в Установчій конференції *ООН* у Сан-Франциско 25.04–26.06.1945 (див.: *Сан-Франциська конференція 1945*) і *Потсдамській (Берлінській) конференції 1945* «великої трійки», санкціонував ядерне бомбардування Хіросіми (6.08.1945) і Нагасакі (9.08.1945). У внутрішній політиці здійснював «справедливий курс», що передбачав збереження контролю над ціноутворенням, кредитуванням, виробництвом промислових товарів, експортом, зарплатою (з мінімальною оплатою праці в 75 центів за годину) і комунальними платежами, а також створення загальнонаціональної системи охорони й обов'язкового страхування здоров'я, федеральну підтримку для будівництва дешевого житла, розширення цивільно-правового законодавства, вдосконалення системи освіти; але внаслідок домінування республіканців у Конгресі ця програма не була цілком виконаною, хоча й вказала напрям розширення недосконалої американської соціальної системи відповідно європейським стандартам. Т. принципово вірив у громадянські права для всіх американців (суспільну «чесну угоду») й ініціював скасування расового поділу в армії та створення федеральної комісії зі справедливого найму (без дискримінації), постійної комісії з рівних прав на освіту й відміну подушного виборчого податку. Водночас до сьогодні для американської громадськості проблематичною залишається доцільність запровадження президентською адміністрацією «програми лояльності» — спроби гарантувати на-

ціональну безпеку США шляхом контролю й ізоляції лівих елементів («маккартизм»).

Зовнішню політику Т. базував на т. зв. *«стримування» доктрині 1947*, що спершу означала «подвійне стримування» й була спрямована як проти СРСР, так і проти Німеччини, маючи на меті встановлення глобальної воєнної рівноваги *великих держав* і водночас утворення в Європі та Японії нових «центрів сили», здатних у майбутньому протистояти радянській політиці. Але прагнення не допустити поширення комунізму в Євразії, практична реалізація *Трумена доктрини* від 12.03.1947 про асигнування $ 400 млн для військово-економічної допомоги грецькому й турецькому урядам і *Маршалла плану*, заснування *НАТО*, з одного боку, та комуністичний переворот у Чехословаччині в лютому 1948 і *Західного Берліна блокада 1948–49*, з іншого, призвели до різкого загострення *«холодної війни»* й участі США у *Корейській війні 1950–53*. Водночас Т. виявляв стриманість у розширенні воєнної активності США, зокрема, під час *громадянської війни* 1946–49 в Китаї; в атомній бомбі вбачав передусім політичну зброю, яку можна застосувати лише в разі прямого воєнного зіткнення з СРСР, коли йтиметься про існування США; пропонував збільшити розміри допомоги країнам, що розвиваються, й ініціював створення 1951 Агентства взаємної безпеки для її координації; всупереч позиції *державного департаменту США*, позитивно поставився до проголошення Держави Ізраїль. Усупереч багатьом особистим нападкам, мав тверду волю, в складних ситуаціях особисто приймав усі рішення, навіть якщо вони були непопулярними, й ніколи не відступав від ухваленого, але під тиском внутрішньополітичної критики в березні 1952 відмовився висувати свою кандидатуру на наступні президентські вибори; після виходу у відставку оселився у власному будинку в Індепенденті, де 1957 відкрив бібліотеку свого імені, виступав в університетах з лекціями про зовнішню політику США та Демократичної партії; започаткував традицію написання мемуарів господарями Білого дому.

Твори: «Роки рішень» (1955), «Роки випробувань і надій» (1956).

Літ.: Маныкин А. С. «Эра демократов»: партийная перегруппировка в США, 1933–1952. — М., 1990; Американские президенты: 41 исторический портрет от Джорджа Вашингтона до Билла Клинтона. — Ростов-на-Дону, 1997; Печатнов В. О. От Джефферсона до Клинтона: Демократическая партия США в борьбе за избрателя. — М., 2008; Hamby A. Beyond the New Deal: Harry S. Truman and American Liberalism. — N.Y.; L., 1973; Leuchtenburg W. In the Shadow of F.D.R.: From Harry Truman to Ronald Reagan. — Ithaca, 1985; Savage S. Truman and the Democratic Party. — Lexington, 1997.

В. І. Головченко

Трумена доктрина — зовн.-політ. програма уряду США, викладена 12.03.1947 Президентом США Г. *Труменом* у виступі на спільному засіданні обох палат Конгресу. Розроблення доктрини було спричинене погіршенням внутр.- та зовн.-політ. становища Греції й Турецької Республіки. У Греції після проведення 1.09.1946 референдуму щодо збереження монархії й повернення з еміграції 27.09.1946 короля Георга II активізувалася збройна б-ба створеної комуністами Демократичної армії, яка отримувала матеріал.-фінанс. допомогу від Народної Республіки Албанії, Народної Республіки Болгарії й Федеративної Народної Республіки Югославії (*Й. Сталін*, згідно з неформальною домовленістю з В. *Черчіллем* від 9.10.1944, утримувався від безпосереднього втручання в *громадянську війну* 1946–49 в Греції); замість окремих партиз. акцій грец. комуністи перейшли до великих бойових операцій. По завершенні *Другої світової війни* Кремль здійснив спробу включення Туреччини у сферу свого політ. впливу і взяття під контроль Чорноморських проток, наполягаючи на їхній спільній обороні й переглядові рішень *Монтрьо конференції 1936;* Верховні Ради Вірменської й Грузинської РСР висунули до Анкари територ. претензії на райони Ардагана, Артвина і Карса, якими ленінський уряд поступився М. Кемалю *Ататюрку* при укладенні 16.03.1921 в Москві Договору про дружбу і братерство. Греція і Туреччина традиційно вважалися брит. *сферою впливу*, проте з огляду на велику непопулярність бл.-схід. політики *Форін офісу* і брак коштів лейбористський уряд К. *Етлі* в лютому 1947 вирішив до 31.03.1947 вивести брит. війська з Греції й водночас припинити фінанс. допомогу Туреччині, а 21.02.1947 офіційно повідомив адміністрацію Г. Трумена про згоду Великої Британії на надання допомоги Афінам і Анкарі Сполученими Штатами.

Сутність виступу Г. Трумена зводилась до того, що США сприятимуть стабілізації законних урядів іноз. д-в, яким загрожують озброєні рев. меншини, що прагнуть встановити «тоталітарний режим» і зовн. тиск; Президент закликав Конгрес в інтересах нац. безпеки США терміново асигнувати на період до 30.06.1948 400 млн дол. США для допомоги грец. й тур. урядам, які можуть стати жертвами «прямої чи опосередкованої агресії», причому наголошувалось на фінанс.-екон. заходах для потреб економіки й населення. Ця програма була покладена в основу закону від 15.05.1947, згідно з яким були підписані амер.-грец. (20.06.1947) й амер.-тур. (12.07.1947) угоди про умови надання амер. допомоги і створення в обох країнах місій США для контролю за їх використанням. З асигнованих Конгресом коштів 60 % у Греції й 100 % у Туреччині були спрямовані на виключно військ. цілі; бл. 1 тис. членів військ. місій США прибули до Афін і Стамбула для безпосередньої підготовки *збройних сил*, їм було підпорядковано грец. генштаб і збільшена до 200 тис. нац. армія. У кінцевому підсумку реалізація доктрини сприяла поразці Компартії Греції в громадян. війні та прийому Туреччини в *НАТО* 1952.

В. І. Головченко

Трюдо (Trudeau) П'єр Еліот (18.10.1919, Монреаль, Канада — 28.09.2000, там само) — канадський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї юриста. Закінчив єзуїтський коледж (1938) і юрид. ф-т Монреальського ун-ту (1943); у 1943–49 вивчав економіку й політ. науки в Гарварді, Лондонській школі економіки та Паризькому ун-ті. Займався адвокатською практикою; консультуючи профспілки й захищаючи на процесах страйкарів, став відомим як поборник громадян. свобод. Залишаючись переконаним прибічником федералізму, засуджував будь-які спроби посилення політ. ролі провінцій і прояви квебекського *сепаратизму*. На поч. 1960-х солідаризувався з щойно створеною лівоцентристською Новою демокр. партією в опозиції розміщенню амер. ядерної зброї на території Канади, але 1965 вступив до Ліберальної партії й невдовзі посів ключові позиції в її керівництві. У 1965–67 — парл. секр. прем'єр-міністра. У 1967 призначений міністром юстиції. На поч. 1968 провів конституційну конференцію, на якій захищав збалансовану федер. систему й оголосив батьківщиною франко-канадців не лише Квебек, а й усю Канаду, обстоюючи запровадження в країні білінгвізму. 20.04.1968–4.06.1979 і 3.03.1980–30.06.1984 — Прем'єр-міністр Канади. Визнав де-юре за «канадською формулою» КНР (1970) і встановив із нею та Ватиканом *дипломатичні відносини;* відмовився зменшити торг. зв'язки з Кубою; скоротив участь країни у військ. структурах *НАТО;* довів до завершення процес виведення ядерної зброї з території Канади. У внутр. політиці дотримувався ідеї «одна країна — одна нація», наполіг на ухваленні 1969 закону про рівний держ. статус англ. й франц. мов, водночас не зупинявся перед застосуванням військ. сили для приборкання екстремістського Фронту визволення Квебеку («жовтнева криза» 1970); прийняттям Конституційного акта 1982 завершив тривалий період становлення канад. державності, повністю припинивши дію законодавчих повноважень Великої Британії.

Твори: «Азбестовий страйк» (1956), «Два простаки у червоному Китаї» (1960), «Федералізм і франко-канадці» (1967), «Шляхи політики» (1970), «Бесіди з канадцями» (1972).

В. І. Головченко

Туарі зустріч 1926 — неофіц. зустріч міністрів закорд. справ Франції А. *Бріана* й Німеччини Г. *Штреземана,* що відбулась 17.09.1926 в Туарі (Франція). Обговорюючи питання про перспективи відносин між двома д-вами після підписання *Локарнських угод 1925,* А. Бріан підкреслив необхідність кардинального вирішення всіх питань, які стосуються інтересів обох країн, і заявив, що Франція зацікавлена, аби Німеччина пішла на компроміс із ряду екон. і фінанс. питань. Зусилля Г. Штреземана були спрямовані на перегляд *Версальського мирного договору 1919* та інших угод, що складали основу повоєнного мирного врегулювання. В обмін на попередню згоду А. Бріана на припинення окупації Рейнської області та повне й дострокове повернення Німеччині Саарської області Г. Штреземан від імені нім. уряду пообіцяв виплатити Франції значну суму в рахунок *репарацій.* Сторони зачепили питання про повернення Німеччині Ейпена та Мальмеді, переданих Бельгії, а також обговорили питання про відносини Німеччини із СРСР.

О. С. Пархомчук

Тугута конвенція 1771 — підписана 6.07.1771 у Стамбулі таємна австр.-тур. угода антирос. спрямованості; названа на честь австр. посланця в *Османській імперії* Р. Тугута. Із метою нейтралізації успіхів Росії в рос.-тур. війні 1768–74 Австрія, згідно з конвенцією, взяла на себе зобов'язання сприяти Туреччині в поверненні їй усіх захоплених росіянами в ході війни земель, а також пообіцяла добитись вигідних для неї умов майбутнього мирного дог-ру з Росією (на кшталт *Белградського миру 1739*). За це Османська імп. мала сплатити Австрії 10 млн піастрів, передати їй Малу Валахію, звільнити австр. торгівлю в Туреччині від усіх податків та зборів, а також гарантувати безпеку австр. кораблів у Середземному морі від нападів із боку півн.-африк. корсарів. Після підписання конвенції Туреччина одразу сплатила Австрії 3 млн піастрів авансу. Проте зближення Австрії та Росії на ґрунті спільних інтересів, пов'язаних із *поділами Речі Посполитої*, змінило ставлення австр. імператриці Марії Терезії до **Т. к.** У результаті Австрія відмовила Туреччині у військ.-дип. підтримці, так і не повернувши їй 3-мільйонний аванс, та ще й окупувавши Буковину, яка перебувала до того у васальній залежності від Османської імп.

В. А. Рубель

Туджман (Tudjman) Франьо (14.05.1922, с. Велико Трговшите, Хорватія, Королівство сербів, хорватів і словенців — 10.12.1999, Загреб, Хорватська Республіка) — хорватський громад.-політ. і держ. діяч. Під час *Другої світової війни* вступив у Компартію та югославську антифаш. партиз. армію. Звільнився зі збройних сил у 1961 у чині генерал-майора, став дир. загребського Ін-ту історії робітничого руху, д-р істор. наук (1965). За звинуваченням у *націоналізмі* 1967 був виключений із Союзу комуністів Югославії, зазнав ув'язнення в 1972–74 та 1981–84, був позбавлений військ. нагород і звань. За підтримки хорватських емігрантів заснував партію Хорватський демокр. союз (ХДС), яка перемогла на виборах травня 1990 і залишалась правлячою до кінця 1997. Обирався парламентом на посаду Президента Хорватії в 1990 і був переобраний на прямих виборах у 1992. Незважаючи на важке захворювання, був переобраний на третій термін у червні 1997. Із 1993 розпочав політику активної підтримки хорватської меншини на території Боснії і Герцеговини, але разом із лідерами Сербії та Боснії підписав *Дейтонські угоди 1995*, відповідно до яких припинялись воєнні дії в Боснії і Герцеговині. Політика втручання у внутр. справи Боснії і Герцеговини, авторитарність режиму з поч. 1996 призвели до зовн. ізоляції Хорватії. У 1999 помер від раку шлунка.

Твори: «Війна проти війни», «Великі ідеї і малі народи», «Національні питання сучасної Європи».

М. С. Каменецький

Туре (Touré) Ахмед Секу (9.01.1922, Фарана, Французька Гвінея — 26.03.1984, Конакрі, Гвінейська Республіка) — гвінейський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у селянській сім'ї, доводився онуком лідеру антиколоніальної б-би народів Зах. Африки 1884–98 — військ. вождю Саморі Туре. 1936–37 навчався в пед. ліцеї в Конакрі, але був виключений за участь у страйковому русі. У 1946 став співзасновником і віце-президентом антиколоніального Африканського демокр. об'єднання. 1947 створив й очолив Демократичну партію Гвінеї. Із 1948 — ген. секретар гвінейської секції Загальної конфедерації праці (ЗКП) Франції, із 1950 — ген. секретар Координаційного комітету профспілок ЗКП у Франц. Зах. Африці, із 1956 — голова Загальної конфедерації трудящих Чорної Африки. 1956–58 — депутат Національних зборів Франції, мер Конакрі, наполягав на негайному наданні Гвінеї політ. *незалежності*. 2.10.1958–26.03.1984 — Президент, 14.05.1957–25.04.1972 — Прем'єр-міністр Гвінейської Республіки. У внутр. політиці здійснював радикально-соціал. перетворення, що призвели до глибокої екон. кризи, у сер. 1970-х фактично запровадив диктаторський режим, зливши парт. й держ. органи в єдині владні структури. На міжнар. арені виступав поборником завершення процесу *деколонізації* й тіснішого об'єднання африк. д-в в дусі *панафриканізму*, здійснення ними самостійного зовн.-політ. курсу.

В. І. Головченко

Турецько-французька угода 1921 — двосторонній договір, підписаний 20.09.1921 в Анкарі мін. зак. справ уряду Великих національних зборів Туреччини Ю. Кемалем та головою комісії із закорд. справ палати депутатів франц. парламенту Франклен-Буйоном. Після підписання *Севрського мирного договору 1920* Франція не підтримала англ.-грец. *інтервенцію* в Туреччині й прагнула знайти порозуміння з кемалістським урядом; одним із завдань політики Франції в Туреччині було приєднання останньої до системи безпекових двосторонніх дог-рів Франції із схід.-європ. д-вами. Із метою встановлення контактів з Анкарою вже восени 1920 було споряджено таємну місію Франклен-Буйона. Активізації франц. дипломатії сприяли невдачі грец. армії на поч. 1921. Франція виступила за перегляд умов Севрського договору, а після того, як на *Лондонській конференції 1921* ця франц. пропозиція не знайшла підтримки, знову вдалась до сепаратних дій: у червні 1921 Франклен-Буйон був направлений в Анкару для укладення з кемалістським урядом широкої політ., воєнної та екон. угоди. Франц. позиція на переговорах передбачала перегляд положень Севрського договору та розривання рад.-тур. дог-ру про дружбу 16.03.1921; незгода з цими передумовами тур. сторони призвела до припинення переговорів та відкликання франц. місії. На поч. вересня 1921, водночас із нищівною поразкою грец. армії в битві на р. Сакарія (23.08–13.09.1921), місія Франклен-Буйона повернулась до Анкари й поновила переговори з тур. урядом, що завершились підписанням **Т.-ф. у.** Вона передбачала припинення стану війни між сторонами (ст. 1) та евакуацію франц. військ з Кілікії впродовж 2-міс. терміну (ст. 2 та 8), за винятком Александреттського санджаку, який залишався під франц. управлінням за умови надання культ. *автономії* мешканцям тур. національності (ст. 7). Туреччина передавала Франції концесію на прикордонну дільницю Багдадської залізниці та залізниці в Аданському вілаєті. Під час підписання **Т.-ф. у.** франц. стороні було також вручено ноту тур. уряду, яка містила згоду останнього в майбутньому додатково надати франц. компаніям ряд концесій. Укладення **Т.-ф. у.** показало значний успіх кемалістського уряду, оскільки стала свідченням фактичного визнання урядом Великих національних зборів Туреччини з боку *великої держави*.

5.09.1921 мін. зак. справ Великої Британії Дж. *Керзон* направив франц. послові в Лондоні ноту, в якій заявляв про несумісність **Т.-ф. у.** з англ.-франц. союзницькими домовленостями (див.: *Антанта*) щодо неможливості укладення сепаратного миру із супротивниками в *Першій світовій війні*. У відповідь франц. уряд у ноті від 17.11.1921 стверджував, що **Т.-ф. у.** не є мирним дог-ром, а «лише угодою місцевого значення, що укладена з урядом, який не є визнаним ані де-юре, ані де-факто». У ноті також зазначалось, що Франція вважає Севрський договір недійсним, оскільки його не ратифікувала Туреччина. 22.10.1921 **Т.-ф. у.** було схвалено франц. урядом. 4.01.1922 евакуацію франц. військ з Аданського вілаєту було завершено. У день підписання *Лозаннського мирного договору 1923* франц. уряд направив голові делегації уряду Великих національних зборів листа, у якому заявлялось, що **Т.-ф. у.** та додатки до неї залишаються чинними.

О. А. Борділовська

Турецько-югославський договір 1933 — двостороння угода, підписана 27.11.1933 в Белграді міністрами закорд. справ Туреччини Т. Рюштю-беєм та Югославії Боголюбом Ефтичем. За **Т.-ю. д.** сторони проголошували «непорушний мир та щиру й постійну дружбу» між двома д-вами; підтверджували визначення *агресії*, закріплене в *Лондонських конвенціях 1933*, усі зобов'язання, для сторін на підставі підписання *Бріана—Келлога пакту 1928*; зобов'язувалися не вдаватися до війни як засобу нац. політики; засуджували будь-який напад, співучасть у нападі або військ. союз із будь-якою *третьою державою* проти однієї зі сторін; домовлялись здійснювати взаємні консультації в разі, якщо одна зі сторін стане жертвою нападу з боку третьої д-ви. Сторони також зобов'язалися не застосовувати силу одна проти одної, вирішувати всі спори між собою виключно мирними засобами, для чого домовились про запровадження процедури примирення між собою з усіх спірних питань, за винятком питань, що належали до виключної компетенції однієї зі сторін. **Т.-ю. д.** став одним із складників у створенні *Антанти балканської*.

О. А. Борділовська

Туринський процес — один із напрямів діяльності Європейського фонду освіти (ЄФО), започаткований у 2009, полягає у комплексному аналізі реформування професійної освіти та навчання

(питання політики та векторів її розвитку; виклики, проблемні питання, успішна практика та ін.) у низці країн, які є традиційними партнерами ЄФО, проте не включені до Копенгагенського процесу. На його основі визначаються напрямки співробітництва країн-партнерів з ЄФО, спрямовані на підтримку розвитку *політики* щодо професійної освіти в країнах-партнерах задля забезпечення сталого розвитку, економічної конкурентоспроможності та соціального зростання.

Одним із основних завдань Туринського процесу є визначення рівня важливості та можливості застосування країнами-партнерами підходів щодо професійної освіти у ЄС.

А. Д. Божков

Турісбеков Заутбек Каусбекович (15.12.1951, с. Саз-Тюбі Тюлькубаського району Південно-Казахстанської області, Казахська РСР) — казахський *дипломат*. У 1973 — закінчив Казахський хіміко-технологічний інститут, 1985 — Алматинську вищу партійну школу, кандидат економічних наук. 1973–77 — викладач і секретар комітету комсомолу Казахського хіміко-технологічного інституту; 1979–93 — робота в комсомольських, партійних і радянських органах Південно-Казахстанської області; 1993–97 — аким (глава адміністрації) Південно-Казахстанської області; 1997–98 — глава агентства з міграції і демографії Республіки Казахстан; 1999–2000 — заступник керівника адміністрації президента Казахстану, завідувач організаційно-контрольним відділом; 2000–03 — глава Агентства Казахстану в справах державної служби; 2003–05 — міністр внутрішніх справ Республіки Казахстан; 2005–07 — глава Агентства Казахстану в справах державної служби. 2007–09 — *Посол* Казахстану в Узбекистані; 2009–12 — Посол Казахстану в Росії. З 25.04.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні.

Р. К. Петюр

Туркманчайський мирний договір 1828 — двостороння угода між Росією та Персією, підписана 10(22).02.1828 в с. Туркманчай (поблизу Тебриза, Персія); завершила персько-рос. війну 1826–28, у якій Персія зазнала поразки. За умовами **Т. м. д.** до Росії відійшли територія Нахічеванського ханства та Еріванського ханства по обох берегах р. Аракс. Персія зобов'язалася не чинити перешкод етнічним вірменам, які виявлять бажання переселитися на території, що відходять до Росії, а також не переслідувати вірменське населення, що залишалось під владою Персії (під час війни вірмени співпрацювали з рос. військами). Росія отримувала торг. привілеї в Персії; на території Персії в усіх спорах між рос. підданими або ними та підданими третіх держав рос. піддані підлягали юрисдикції виключно рос. дип. представників. У судових справах між рос. та перськими підданими діяла перська юрисдикція, але справи мали розглядатись за участю представників рос. дип. місії або консульств.

Т. м. д. закріпив режим Каспійського моря, у цілому затверджений Гюлістанським мирним договором 12(24).10.1813 (останній із підписанням **Т. м. д.** визнавався недійсним): Росія мала виключне право тримати на Каспійському морі військ.-мор. сили; проголошувалась свобода торг. мореплавства для обох д-в, купці обох д-в отримували право вільної торгівлі на території іншої д-ви. Цей режим, який фактично передбачав одноосібний контроль з боку Росії за Каспійським морем, зберігся майже без змін до кінця *Першої світової війни*.

Г. О. Музика

Турянський Ігор Мефодійович (20.04.1941, Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. УРСР) — укр. професійний *дипломат*. У 1967 закінчив юрид. ф-т (відділення міжнар. права) Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. У 1956–68 — технік-конструктор Корсунь-Шевченківського верстатобудівного заводу, інспектор Київської митниці. У 1968–78 — 2-й, 1-й секр., радник МЗС України; 1979–85 — 1-й секр. Постійного представництва УРСР при ООН; 1986–92 — радник, нач. відділу міжнар. екон. відносин, нач. відділу міжнар. орг-цій МЗС України. У липні 1992—вересні 1997 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Турецькій Республіці. У листопаді 1997–2000 — нач. Управління країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, Бл. і Сер. Сходу та Африки, П'ятого територ. управління МЗС України. У грудні 2000—грудні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Південноафриканській Республіці, одночасно Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Мозамбік (травень 2002 — грудень 2003), Республіці Намібія (липень 2002 — грудень 2003), Республіці Замбія (серпень 2002 — грудень 2003) та Республіці Зімбабве (листопад 2002 — грудень 2003) за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Туск (Tusk) Дональд (22.04.1957, м. Гданськ, Польська Народна Республіка) — польський громадсько-політичний і державний діяч, 14-й (з 16.11.2007) прем'єр-міністр Польщі; народився в кашубській сім'ї ремісника; закінчив Ліцей ім. М. Коперніка (Гданськ, 1976) та історичний факультет Гданського університету (1980). Ще в університеті брав участь у діяльності профспілки Солідарність; у 1980 став одним із засновників «Незалежного руху польських студентів», із запровадженням 13.12.1981 військового стану в Польщі нелегально заснував журнал «Огляд політичний», де пропагував переваги ринкової економіки і економічного лібералізму; в 1988 ввійшов до керівництва «Гданського конгресу лібералів», очолив організовані виступи громадськості проти влади. В 1991 був обраний до Сейму від «Ліберально-демократичного конгресу», а після поразки цієї партії на виборах 1993 ініціював її об'єднання з «Демократичним союзом» і створив нову партію — «Союз волі»; на виборах 1997 партія отримала 13,4 % голосів виборців, і **Т.** був обраний до Сенату країни, де став заступником голови. На поч. 2001 разом з однодумцями заснував нову партію — «Громадянська платформа», в 2003 очолив її, але на парламентських і президентських виборах 2005 поступився партії «Право і справедливість» та її лідерові Л. *Качинському*. Зате 21.10.2007, під час дострокових парламентських виборів, «Громадянська платформа» набрала 41,5 % голосів і отримала 209 з 460 місць в Сеймі; 16.11.2007 **Т.** був призначений прем'єр-міністром країни. На парламентських виборах 9.10.2011 «Громадянська платформа» здобула 207 мандатів у Сеймі, й **Т.** знову очолив уряд, чия *зовнішня політика*, на відміну від ідеалізму за урядування клерикально-консервативної партії «Право і справедливість» братів Качинських, набула чітко виражених рис *неореалізму*; на зміну законам про люстрацію в поєднанні з антиросійською риторикою та гаслами побудови т. зв. неліберальної «Четвертої Речі Посполитої» прийшла економізація міжнародної діяльності й лібералізація політичного та економічного життя.

В. В. Копійка

Тьєр (Thiers) Луї Адольф (15.04.1797, Марсель, Французька Республіка — 3.09.1877, Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, історик, *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Екса. У 1822 розпочав політ. діяльність у Парижі, де співпрацював із газетою «Конститьюсьонель». 1830 став одним із засновників радикальної опозиційної газети «Насьональ». Після Липневої рев-ції 1830 — чл. Державної Ради (до 1830), у 1830–31 — товариш міністра фінансів, у 1832 та в 1834–36 — міністр внутр. справ, у 1833–34 — торгівлі й громад. робіт. У лютому—серпні 1836 та березні—жовтні 1840 — голова уряду й одночасно — мін. зак. справ. Вийшов у відставку внаслідок *Єгипетської кризи 1839–41*, коли Франція зазнала поразки в *Східному питанні* й ледь не опинилася в стані *війни* з Великою Британією. Не підтримав рев-цію 1848. Висланий із Франції після держ. перевороту 1851. Повернувся до активної політ. діяльності в 1863, знову обраний депутатом Законодавчого корпусу; критикував *зовнішню політику*, яку проводив *Наполеон III*. У 1870 направлений урядом «національної оборони» до Росії, Великої Британії, Австро-Угорщини та Італії з метою домовитися з ними про дип. підтримку Парижа у *франко-прусській війні 1870–71*, однак не досяг успіху. Проявив дип. хист, провадячи з О. *Бісмарком* переговори щодо умов *капітуляції* Франції в січні 1871. У 1871 — «голова виконавчої влади» країни, змушений укласти *Версальський прелімінарний мир 1871*. Після проголошення в березні 1871 Паризької комуни втік у Версаль, заручившись підтримкою Пруссії. Із надзвичайною жорстокістю придушив Комуну й уклав із Пруссією *Франкфуртський мир 1871*; заморозив питання про реставрацію монархії, уклавши Бордоський пакт. У 1871–73 — Президент Французької Республіки. Подав у відставку під тиском монархістів.

Твори: «Історія Французької революції» (1823–27), «Історія Консульства й Імперії» (1845–61).

Р. А. Кривонос

Тюркмен (Türkmen) Ільтер (8.11.1927, Стамбул, Турецька Республіка) — тур. держ. діяч і *дипломат*. На дип. службі з 1949: 1959–60 — радник представництва Туреччини при *ООН*; 1960–61 — радник тур. посольства в ОАР, 1961–64 — у США; 1967–68 — заст. ген. секретаря МЗС Туреччини з політ. питань; 1968–72 — посол Туреччини в Греції, 1972–75 — у СРСР; 1975–78 і 1985–88 — Постійний представник Туреччини при ООН; 1979–80 — Спец. представник *Генерального секретаря ООН* у Таїланді з гуманітарних питань; 1980 — ген. секретар МЗС Турецької Республіки. 21.09.1980–24.10.1983 — мін. зак. справ Турецької Республіки, 1983–85 — Постійний представник Туреччини при Відділенні ООН у Женеві. 1.03.1991–29.02.1996 — Генеральний комісар Близькосхідного агентства ООН для допомоги палестинським *біженцям* і організації робіт.

В. І. Головченко

Тюрксой (Міжнародна організація тюркської культури) — організація міжнародна, діяльність якої спрямована на відродження традицій духовного спілкування між спорідненими народами і країнами тюркомовного ареалу, створення єдиного культурного простору, усунення відчуженості, пов'язаної з історичними, політичними та географічними умовами. Сьогодні під прапором Т. об'єднані 14 тюркомовних народів. Серед цілей організації — розвиток і зміцнення зв'язків між тюркомовними країнами у сфері культури і мистецтва, спільне здійснення з цією метою різних програм і проектів; посилення наукових досліджень у галузі вивчення етногенезу, історії, літератури, культури і мистецтва тюркомовних народів; збереження, систематизація, вивчення, дослідження та популяризація на міжнародному рівні спільних духовних цінностей, історико-культурної спадщини та сучасних досягнень культури і мистецтва тюркомовних народів; сприяння вивченню новими поколіннями національної історії, рідної мови, літератури, культури і мистецтва, традицій своїх народів.

Рішення про створення постійно діючого виконавчого органу в особі генеральної дирекції Т. прийнято в грудні 1992 в Баку. Договір про створення та принципи функціонування Т. підписаний 12.07.1993 в м. Алмати (Казахстан) країнами-членами — Азербайджаном, Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном, Туреччиною та Узбекистаном. Пізніше до Договору як країни-спостерігачі приєдналися представники Турецької Республіки Північного Кіпру, республік Алтай, Татарстан, Башкортостан, Тува, Саха-Якутія й Хакасія (РФ) і Гагаузії (Республіка Молдова). Вищим органом Т. є Постійна рада міністрів культури держав-членів. 4.09.1994 у м. Анкарі (Туреччина) підписано «Протокол про розміщення Міжнародної організації Тюрксой, статус її національних представників та міжнародного персоналу». Туреччина є країною-депозитарієм організації. Офіційна робоча мова Т. — турецька, виконавчий орган в особі генеральної дирекції розташований у м. Анкарі.

Є. М. Суліма

Тягло Володимир Миколайович (24.06.1947, с. Катеринівка Лозівського району Харківської обл., УРСР) — укр. держ. та громадсько-політичний діяч, *дипломат*. У 1970 закінчив Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства; 1990 — Київську Вищу партійну школу. У 1971–81 — головний інженер-механік колгоспу імені С. Орджонікідзе (с. Катеринівка Харківської обл.); 1981–86 — голова колгоспу імені XX з'їзду КПРС (с. Шатівка Харківської обл.). У 1986–87 — другий секретар Лозівського міськкому КПУ; 1987–90 — голова Лозівського місквиконкому на Харківщині. У 1990–92 — заступник голови Харківської обласної ради народних депутатів, а 1992–94 — голова Харківської обласної ради народних депутатів; 1995–97 — заступник голови Харківської обласної державної адміністрації; в 1996–2002 — голова Харківської обласної ради народних депутатів. 2.02.2002–21.06.2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Вірменія; серпень 2005—січень 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці.

В. М. Матвієнко

Тяньцзіньська китайсько-японська конвенція 1885 підписана 18.04.1885 в Тяньцзіні. Після укладення *Канхваського договору 1876* Японія прагнула закріпити свій вплив у Кореї; вона підтримувала створення там опозиційних прокитайській правлячій верхівці політ. угруповань й інспірувала в 1884 переворот у Сеулі, який використала для втручання в корейські справи. Після того, як китайські війська придушили в Сеулі переворот, Японія висадила в Інчхоні військ. десант. В умовах загрози прямого військ. зіткнення сторони уклали конвенцію, яка передбачала виведення ними протягом 4 місяців своїх військ із Кореї, підтримку створення в Кореї власної армії, на яку мала покладатись відповідальність за дотримання громад. спокою на півострові. Інструкторами в корейській армії могли бути лише особи з *третіх держав*. Передбачалось, що в разі виникнення заворушень у Кореї, обидві сторони могли спрямувати туди свої війська, попередньо повідомивши про це іншу сторону. Після врегулювання ситуації, що спричинила б введення військ, вони мали бути одразу виведені. Конвенція фактично встановлювала спільну опіку Китаю та Японії над Кореєю.

М. А. Миронова

Тяньцзіньський французько-китайський договір 1885 — двостороння угода, підписана 9.06.1885 в Тяньцзіні між Францією та Китаєм (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 28.11.1885 в Пекіні); підбив підсумки франц.-китайської війни 1884–85. Згідно з умовами дог-ру Китай зобов'язувався вивести свої війська з В'єтнаму. Кордон між новими франц. володіннями та Китаєм мав бути встановлений спец. конвенцією. Франція зобов'язувалась вивести свої війська з окупованих під час війни о-вів Пенхуледао та деяких пунктів на о. Тайвань. Вона отримувала також додаткові торг. привілеї в прикордонних із В'єтнамом районах Китаю. У разі ухвалення рішення про побудову на території Китаю залізниці китайський уряд мав звернутися до франц. компаній, а франц. уряд мав надати необхідне сприяння в забезпеченні будівництва своїми спеціалістами. За додатковим торг. дог-ром від 25.04.1886 для франц. торгівлі відкривались міста Минцзи, Маньхао, Луньчжоу.

М. А. Миронова

Тяньцзіньські договори 1858 — нерівноправні договори, нав'язані Китаю європ. державами та США під час другої «опіумної» війни 1856–60. Після першої «опіумної» війни 1839–42 розпочалось активне вторгнення в Китай інозем. торг. капіталу (див.: *Нанкінський договір 1842*), що сприяло поглибленню соц.-екон. кризи в Китаї, зростанню кількості та розмаху селянських повстань. Європ. д-ви та США вирішили використати цю ситуацію та домогтись ще більших поступок від китайського уряду. Найбільшу активність розгорнула Велика Британія, яка намагалась знову узаконити ввезення до Китаю опіуму, а також відкрити для брит. торгівлі бас. р. Янцзи та нові мор. порти. Франц. уряд додатково вимагав легалізації діяльності христ. місіонерів у внутр. районах Китаю. Водночас активізувала свою політику на Дал. Сході й Росія, яка прагнула отримати права на здійснення мор. торгівлі з Китаєм. Після відмови китайського уряду виконати брит. вимоги Лондон розпочав у жовтні 1856 бойові дії проти Китаю, що стало початком другої «опіумної» війни. Разом із Великою Британією проти Китаю виступила Франція, їхні об'єднані сили в травні 1858 оволоділи стратегічно важливими фортами Дагу й захопили Тяньцзінь неподалік від китайської столиці. У Тяньцзіні розпочались мирні переговори, у яких зі спробою посередництва взяли участь й рос. представники. За результатами переговорів були підписані: а) амер.-китайський договір від 18.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 16.08.1859 у Пекіні), що підтвердив та значно розширив привілеї США в Китаї, отримані за *Ваньсянським договором 1844*. Для амер. торгівлі відкривались порти Шанхай, Нінбо, Фучжоу, Сяминь, Гуанчжоу, Тайваньфу, Шаньтоу; у відкритих портах США могли призначати своїх консулів. Амер. кораблі отримали право ремонту, поповнення провіанту та пального в китайських портах. Для амер. громадян встановлювалась *консульська юрисдикція*. Договір гарантував недоторканність амер. власності в Китаї; б) англ.-китайський договір від 26.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24.10.1860 у Пекіні). Китай зобов'язався встановити з Великою Британією прямі *дипломатичні відносини*, у зв'язку з чим обидві сторони обмінювались постійними *дипломатичними представництвами* (право мати постійного представника в Пекіні згідно з найбільшим сприянням принципу було також поширено на Росію та США). Брит. кораблі отримали право судноплавства по р. Янцзи, для них були відкриті порти Чженьцзян, Цзюцзян і Ханькоу. До п'яти мор. портів, відкритих за Нанкінськими

угодами, для Великої Британії відкривався порт Чіфу на Шаньдунському півострові, Нючжуан на Ляодунському півострові, Шаньтоу в Гуандуні та два порти на о-вах Тайвань і Хайнань. В усіх цих пунктах британці отримували право поселення, ведення торгівлі, купівлі нерухомості та оренди землі; для них встановлювалась конс. юрисдикція, а також надавалось право вільного переміщення по всій території Китаю. Одночасно з дог-ром була підписана англ.-китайська торг. угода, яка формально узаконила ввезення опіуму до Китаю та значно зменшила мито на більшість брит. товарів. Китай мав сплатити контрибуцію в розмірі 4 млн таелей; до остаточної її сплати брит. війська залишались у Гуанчжоу; в) рос.-китайський договір від 1(13).06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 24.04.1859 у Пекіні). Договір зрівнював Росію в правах з іншими інозем. д-вами в її відносинах із Китаєм, затверджував відкриття мор. торгівлі Росії з Китаєм. Для рос. кораблів відкривались порти Шанхай, Нінбо, Фучжоуфу, Сяминь, Гуанчжоу, Тайваньфу, Цюнчжоу, а також автоматично — усі інші порти, які Китай відкривав для міжнар. торгівлі. Росія могла призначати у відкриті порти консулів, для рос. підданих встановлювалась конс. юрисдикція. Підтверджувалось право Росії утримувати в Пекіні рос. дух. місію. Сторони домовились розпочати переговори для остаточного врегулювання питання про встановлення кордону; г) франц.-китайський договір від 27.06.1858 (обмін ратифікаційними грамотами відбувся 25.10.1860 у Пекіні); надав Франції переважно такі самі привілеї, які отримала Велика Британія. Для Франції замість порту Нючжуан були відкриті Даньшуй на о. Тайвань та Нанкін у провінції Цзянсу. Китай мав сплатити *контрибуцію* в розмірі 2 млн таелів. Було значно розширено привілеї інозем. місіонерів у Китаї, їм гарантувались право вільного поширення християнства серед усього населення Китаю й повна безпека особистості та майна. Договір затверджував, що китайська влада не буде карати китайців, які приймуть християнство.

Т. д. значно зміцнили екон. привілеї інозем. д-в у Китаї, але не надали їм політ. контролю над країною. Внаслідок цього Велика Британія та Франція відновили бойові дії проти Китаю та змусили його укласти *Пекінські угоди 1860,* які містили ще більші поступки китайської сторони.

М. А. Миронова

Тяпкін Василь Михайлович (? — ?) — рос. *дипломат.* Належав до давнього дворянського роду литовського походження, думний дворянин. У 1664–65 і 1674–76 був посланником Московського царства у Варшаві (фактично, першим постійним рос. резидентом за кордоном), у 1666 очолював посольство в Туреччині. На поч. 1668 у Переяславі вів переговори з братом правобережного гетьмана П. *Дорошенка* — Григорієм і писарем Л. Буткевичем щодо можливості прийняття Правобережною Україною царської протекції. Згідно з гетьманськими інструкціями, козацька делегація погоджувалась на укладення угоди й прийняття моск. підданства за умови, що в містах не буде царських воєвод і гарнізонів, міщани та селяни не оподатковуватимуться на користь Москви, дотримуватимуться козацькі вольності й права, а гетьманом возз'єднаної України стане П. Дорошенко. Рос. сторона відмовилась прийняти козацькі пропозиції. Влітку 1677 вдруге відвідав Гетьманщину для проведення наради з І. *Самойловичем* із питань оборони Чигирина, обложеного тур.-татарським військом. У 1680 очолив моск. посольство до Кримського ханату й провів вдалі дип. переговори, що завершились підписанням *Бахчисарайського мирного договору 1681.*

В. І. Головченко

У

У Тан (U Thant) (22.01.1909, Пандано, Бірма, Британська Індія — 25.11.1974, Нью-Йорк, США) — третій *Генеральний секретар ООН* (30.11.1961–31.12.1971). Навчався в Рангунському ун-ті й у 18 років став учителем історії, англ. мови і математики; в 1947 був призначений дир. інформації уряду Бірми; в 1948 став дир. радіомовлення, а наступного року — секретарем уряду в мін-ві інформації; в 1953 призначений секретарем по проектах у кабінеті прем'єр-міністра У Ну; в 1955 також виконував обов'язки виконавчого секретаря Економічного і соціального комітету. У 1957 призначений Постійним представником Бірми при ООН. Після загибелі Д. *Хаммершельда* 3.11.1961 був одноголосно призначений в. о. Ген. секретаря ООН, а 30.11.1962 — Ген. секретарем на термін до 3.11.1966. 2.12.1966 був одностайно призначений Ген. секретарем ООН на другий термін до 31.12.1971. При ньому завершилася *Конголезька криза 1960–65;* відіграв позитивну роль під час *Карибської кризи 1962,* підтримуючи постійні контакти з Дж. *Кеннеді* і М. *Хрущовим;* гостро засуджував США за *В'єтнамську війну 1964–75,* називаючи її однією з найбільш варварських в історії. Удостоєний почесних звань 35 ун-тів світу.

В. С. Бруз

У-2 інцидент — конфронтація між СРСР та США, викликана тим, що рад. ППО 1.05.1960 над Свердловськом (сучасний Єкатеринбург) було збито амер. розвідувальний літак Локхід У-2; призвів до відкладення Паризької зустрічі на вищому рівні керівників Великої Британії, СРСР, США та Франції. У виступі у ВР СРСР 5.05.1960 М. *Хрущов* вперше офіційно заявив про те, що було збито амер. шпигунський літак, а 7.05.1960 повідомив, що пілот літака залишився живий і знаходиться в Москві. Було оголошено, що його звуть Ф. Пауерс, він вилетів з авіабази в Пешаварі (Пакистан) і мав, пролетівши через територію СРСР, здійснити посадку на базі ВПС *НАТО* Бодо в Норвегії. СРСР офіційно заявив, що Ф. Пауерс є співробітником ЦРУ. Спершу керівництво США заперечували проти факту навмисного польоту над територією СРСР, але у відповідь на другий виступ М. Хрущова *Державний департамент США* виступив із заявою, в якій припускав можливість розвідувального польоту над територією СРСР, «виходячи з наявного стану речей у світі». 12.05.1960 Президент США Д. *Ейзенхауер* прийняв рішення припинити всі розвідувальні польоти над територією СРСР. 13.05.1960 МЗС СРСР спрямувало ноти протесту урядам Туреччини, Пакистану та Норвегії з приводу інциденту. Норвегія зажадала від США офіц. гарантій, що її територія не буде в майбутньому використовуватись для протиправних дій щодо *третіх держав.* 16.05.1960 М. Хрущов заявив, що СРСР не зможе взяти участь у *саміті* в Парижі, якщо США не припинять польоти над СРСР, офіційно не вибачаться за попередні такі випадки і не покарають винних осіб. Президент США Д. Ейзенхауер того ж дня запевнив, що гарантує припинення польотів над територією СРСР до кінця його президентського терміну, але така відповідь не задовольнила рад. керівництво і Паризький саміт був відкладений через відмову участі рад. сторони. Був також скасований візит Д. Ейзенхауера до Москви, запланований на літо 1960. Суд над Ф. Пауерсом відбувся в Москві 17–19.08.1960 і завершився вироком у 10 років позбавлення волі; 10.02.1962 Ф. Пауерса обміняли на заарештованого у США рад. розвідника Р. Абеля.

М. С. Каменецький

Угода з князями церкви 1220 (лат. Confoederatio cum principibus ecclesiasticis) — закон *Священної Римської імперії* німецької нації, затверджений імператором Фрідріхом II 26.04.1220. Була спрямована на одержання підтримки з боку ієрархів католицької церкви у боротьбі імператора із Папою Римським, а також на зміцнення системи влади в імперії. Вищі ієрархи церкви отримували низку королівських прерогатив: право чеканки власної монети, збирання митних податків, будівництва фортець тощо. Єпископи також отримували право на впровадження судочинства на контрольованій ними території.

С. О. Божко

Угода між урядами держав — членів Шанхайської організації співробітництва про співробітництво в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки 2009 — регіональний міжнародно-правовий акт, ухвалений з метою обмеження загроз *безпеці міжнародній інформаційній*, забезпечення інтересів інформаційної безпеки держав і створення безпечного інформаційного середовища. Угода була укладена 16.06.2009 у Єкатеринбурзі, набула чинності 2.06.2011; термін дії безстроковий. Угоду підписали Республіка Казахстан, Китайська Народна Республіка, Киргизька Республіка, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Республіка Узбекистан. Угодою закріплено основні принципи співробітництва *держав* при забезпеченні міжнародної інформаційної безпеки та права держав при проведенні діяльності в міжнародному інформаційному просторі. Угодою визначено основні загрози в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки: розробка і застосування інформаційної зброї, підготовка і ведення *війни інформаційної*; інформаційний тероризм; інформаційна злочинність; використання домінуючого положення в інформаційному просторі на шкоду інтересам і безпеці інших держав; поширення інформації, що завдає шкоди суспільно-політичній і соціально-економічній системам, духовному, моральному і культурному середовищу інших держав; загрози безпечному, стабільному функціонуванню глобальних і національних інформаційних інфраструктур, що мають природний або техногенний характер.

Угода визначає основні напрями співробітництва в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки: визначення, погодження і здійснення спільних заходів; створення системи моніторингу і спільного реагування на виникаючі загрози; розробка спільних заходів з розвитку норм міжнародного права в області поширення і застосування інформаційної зброї, що створює загрози обороноздатності, національній та суспільній безпеці; протидія загрозам використання інформаційно-комунікаційних технологій у терористичних цілях; протидія інформаційній злочинності; проведення необхідних експертиз, досліджень та оцінок в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки; сприяння забезпеченню безпечного, стабільного функціонування і інтернаціоналізації управління *глобальною інформаційною мережею* Інтернет; забезпечення інформаційної безпеки критично важливих структур держав; розробка і реалізація спільних заходів довіри; розробка і реалізація погодженої політики й організаційно-технічних процедур з реалізації можливостей використання електронного цифрового підпису і захисту інформації транскордонному інформаційному обміні; обмін інформацією щодо законодавства держав з питань міжнародної інформаційної безпеки; вдосконалення міжнародно-правової бази і практичних механізмів співробітництва; створення умов для взаємодії компетентних органів держав; взаємодія в рамках *організацій міжнародних* і форумів з проблем забезпечення міжнародної інформаційної безпеки; обмін досвідом, підготовка фахівців, проведення робочих зустрічей, конференцій, семінарів і інших форумів представників та експертів; обмін інформації з питань реалізації Угоди.

Угода передбачає основні форми і механізми співробітництва. З метою обміну інформацією, аналізу і спільної оцінки загроз інформаційній безпеці, визначення, погодження і координації спільних заходів реагування, та виконання умов Угоди, передбачається проведення регулярних і позачергових консультацій. Практична взаємодія за напрямами співробітництва покладена на компетентні органи держав. Угода має Додаток I («Перелік основних понять в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки») та Додаток II («Перелік основних видів загроз в області міжнародної інформаційної безпеки, їх джерел та ознак»). Угода відкрита для приєднання будь-яких держав.

І. М. Забара

Угода про вільну торгівлю СНД. Угода про створення *зони вільної торгівлі* країн СНД була підписана 15.04.1994 Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Грузією, Казахстаном, Киргизією, Молдовою, Росією, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном. Передбачала скасування мита, а також податків і зборів, які мають з ними еквівалентну дію, кількісних обмежень, створення ефективної системи взаємних розрахунків і платежів, сприяння міжгалузевої і внутрігалузевої кооперації, гармонізацію та/або уніфікацію законодавства країн-учасниць. Втратила чинність згідно з Договором про зону вільної торгівлі країн СНД від 18.10.2011, який підписали Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Молдова, Росія, Таджикистан, Україна. Сторони взяли на себе зобов'язання у взаємній торгівлі не застосовувати мито, кількісних обмежень, надати одна іншій, за умов державних закупівель, режим не менш сприятливий ніж той, який надається вітчизняним товарам і постачальникам, забезпечити свободу транзиту, застосування спеціальних захисних, антидемпінгових і компенсаційних заходів, надання субсидій тощо. Найбільший перелік винятків з режиму зони вільної торгівлі зберегла Росія (газ, нафтопродукти, метали, хімічна продукція, сільськогосподарська продукція, лісоматеріали), Україна (сільськогосподарська продукція, метали), Казахстан (сільськогосподарська продукція, нафтопродукти, газ, метали).

О. І. Шнирков

Угода про запобігання подвійному оподаткуванню — міждержавна податкова угода, головна мета якої — узгодження в якій із договірних країн можуть або повинні стягуватися податки з певних видів доходів та майна. Зазвичай укладається між двома країнами, проте існують і багатосторонні угоди (в межах інтеграційних утворень). Типова угода дійсна протягом п'яти років і далі, якщо жодна зі сторін не забажає її розірвати. Більшість нещодавно підписаних угод засновані на Модельних конвенціях *ОЕСР* та *ООН*. Угодами передбачено різний режим оподаткування доходу, отриманого від підприємницької діяльності й інвестиційних доходів. Коли деякі статті доходу все ж оподатковуються в обох країнах, існує система податкових пільг, які істотно знижують ставку податку. Перша податкова угода була укладена у 1853 між Бельгією та Нідерландами. На сьогодні загальна кількість діючих угод становить близько 3 тис., Україна має діючі угоди з 46 країнами світу.

В. Є. Намонюк

Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 укладена 14.06.1994 у Люксембурзі. У ній зафіксовано підтримку України державами-членами *Європейського Союзу (ЄС)*, яких на той час нараховувалось 12, як суверенної, незалежної *держави* в рамках існуючих кордонів. У док-ті закладено принципи створення механізму постійного політ. діалогу між Україною та ЄС, систем періодичних консультацій на різних рівнях з усього комплексу політ., екон., культ. та інших проблем. Головним інструментом здійснення цілей партнерства стала домовленість про проведення регулярних зустрічей вищих посадових осіб у рамках спільної Ради Співробітництва, зустрічі з «трійкою» ЄС та налагодження контактів у рамках Комітету з питань парл. співробітництва. Угода заклала якісно нову основу екон. відносин між Україною та ЄС на принципах ринкової економіки, яка враховує особливості екон. становища в Україні, а також новий характер ЄС. Передбачає поліпшення доступу на ринки Зах. Європи на основі *найбільшого сприяння принципу*, визначеного положеннями *ГАТТ*. Містить нові важливі положення, пов'язані з лібералізацією торгівлі та створенням більш стабільних і передбачених умов комерційної діяльності, в т. ч. шляхом пом'якшення кількісних обмежень, включаючи особливі положення щодо захисних заходів та антидемпінгових процедур, створення умов для здорової, справедливої конкуренції. Сторони створили підґрунтя для взаємосприятливих умов ділової та інвестиційної діяльності на своїх територіях, у т. ч. передбачено соц. гарантії для робітників, що працюють на території країн ЄС та в Україні на законних підставах. Визначені сприятливі умови для заснування компаній та їхньої діяльності, лібералізації руху поточних платежів і капіталів, пов'язаних із прямими інвестиціями. Україна та ЄС засвідчили намір спільно працювати для поетапної лібералізації руху товарів, послуг капіталів. У зв'язку з цим Угода передбачала обговорення не пізніше 31.12.1998 питання про створення *зони вільної торгівлі* між ЄС і Україною. Обидві сторони розглядали Угоду як вияв підтримки Європейським Союзом наміру України приєднатися до ГАТТ, а також взаємної зацікавленості в розвитку торг.-екон. відносин. 10.11.1994 Угода була ратифікована ВР України, а 1.03.1998, після *ратифікації* всіма 15 д-вами (на той час) — членами ЄС, набула чинності.

Р. А. Кривонос

Угода про співробітництво в проведенні авіаційних і морських пошукових і рятувальних операцій в Арктичному регіоні — *договір міжнародний багатосторонній*, підписаний на нараді *Арктичної ради* 12.05.2011 представниками її членів — Данії, Ісландії, Канади, Норвегії, Росії, США, Фінляндії та Швеції у гренландському селищі Нуук. Угода стала результатом річної роботи Оперативної групи під керівництвом посла Російської Федерації А. Васильєва та посла США Д. Болтона після п'яти зустрічей для узгодження позицій всіх учасників. Угода є першим зобов'язуючим документом, укладеним під егідою Арктичної Ради, і вважається її найбільшим досягненням за всі роки існування. Угода координує міжнародні пошукові й рятувальні операції та встановлює зону відповідальності кожної держави-учасниці, в межах якої вона може здійснювати такі операції. У зв'язку із наявністю *територіальних претензій* в *Арктиці*, угода передбачає, що «розмежування районів пошуку і рятування не пов'язані і жодним чином не повинні перешкоджати делімітації будь-яких кордонів між державами чи їхньому *суверенітету*, суверенним правам або юрисдикції». Передбачається проведення регулярних спільних навчань з пошукових і рятувальних робіт та консультацій. Угода відображає зростаючу економічну важливість Арктичного регіону внаслідок поліпшення доступності до нього у зв'язку з глобальним потеплінням.

О. Л. Хилько

Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації 2001 — регіональний міжнародно-правовий акт, ухвалений з метою створення правових основ співробітництва правоохоронних та судових органів держав-учасниць та ефективної боротьби зі злочинами в сфері комп'ютерної інформації. Угоду було укладено 01.06.2001 у Мінську, набула чинності 14.03.2002. Угоду підписали Азербайджанська Республіка, Республіка Білорусь, Республіка Вірменія, Республіка Казахстан, Киргизька Республіка, Республіка Молдова, Російська Федерація, Республіка Таджикистан, Республіка Узбекистан і Україна. Угода визначає загальні положення щодо співробітництва задля ефективного попередження, виявлення, припинення, розкриття злочинів в сфері комп'ютерної інформації. Угода покладає на держави зобов'язання щодо визнання у відповідності з національним законодавством у якості кримінальних злочинів: здійснення неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, що охороняється законом, якщо це потягло знищення, блокування, модифікацію або копіювання інформації, порушення роботи ЕОМ (електронно-обчислювальних машин), системи ЕОМ або їхньої мережі; створення, використання або поширення шкідливих програм; порушення правил експлуатації ЕОМ, системи ЕОМ або їхньої мережі особою, що має доступ до ЕОМ, системи ЕОМ або їхньої мережі, що потягло знищення, блокування або модифікацію інформації ЕОМ, що охороняється законом, якщо це спричинило суттєву шкоду або тяжкі наслідки; протизаконне використання програм для ЕОМ та баз даних, що є об'єктами авторського права, так само як і присвоєння авторства.

Угода передбачає співробітництво держав у формах: обміну інформацією; виконання запитів про проведення оперативно-розшукових заходів та інших процесуальних дій; планування і проведення скоординованих заходів і операцій з попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації; сприяння у підготовці і підвищенню кваліфікації кадрів; створення інформаційних систем; проведення спільних наукових досліджень; обмін нормативно-правовими актами та науково-технічною літературою.

І. М. Забара

Угода про штаб-квартиру — двосторонній міжнародний договір, укладений між державою, в якій створюється штаб-квартира відповідної міжнародної організації, і міжнародною організацією, який регулює статус організації та її персоналу на території приймаючої країни. Угодою передбачаються основні умови, привілеї та імунітети, необхідні для ефективного здійснення цією організацією свого мандата. Угода про штаб-квартиру обов'язково укладається в той момент, коли організація вперше відкриває свою штаб-квартиру в даній державі. Регламентуючи статус організацій, такі угоди зазвичай фіксують і визначають питання правосуб'єктності організацій, встановлюють їх імунітет від юрисдикції та приведення у виконання судових рішень приймаючої держави і, зокрема, регулюють питання імунітету і власності щодо майна організацій, недоторканності їхніх приміщень та архівів, а також звільнення від прибуткового або майнового податку, митних зборів і податків на товари та послуги. Угоди також охоплюють такі питання, як володіння і переказ коштів, свобода повідомлень і статус постійних представництв держав-членів та спостерігачів при організаціях, а також їх персоналу. Порівняно нещодавні угоди детально регламентують такі питання, як податковий і митний режим; в'їзд, проживання та виїзд співробітників; видача посвідчень особи; питання пенсійного та соціального забезпечення.

Одна з перших угод про штаб-квартиру — Угода між ООН та США про місцезнаходження Центральних установ 1947. Згідно з цією угодою, район Центральних установ знаходиться під контролем і владою ООН. ООН уповноважується видавати діючі в районі Центральних установ правила з метою встановлення в межах району всіх умов, необхідних для найбільш успішного виконання функцій ООН. Діючі в США федеральні закони, закони штатів і місцеві узаконення або постанови, не сумісні з правилами ООН, що допускаються положеннями Угоди, не застосовні в районі Центральних установ в тому обсязі, в якому є вказана невідповідність. Район Центральних установ недоторканний.

Л. О. Кожара

Угоди міжнародні інвестиційні (УМІ) — угоди, що укладаються з метою захисту або лібералізації іноземних інвестицій. Сучасна система УМІ створила майже універсальний міжнародний інвестиційний режим, який забезпечує фінансову інтеграцію національних економік через усунення бар'єрів на шляху потоків капіталу та вкладених *інвестицій іноземних захист*. Починаючи з середини 1960-х, одним із основних нововведень в УМІ стало включення положення, згідно з яким *держава*, що приймає інвестиції, погоджується на арбітражний розгляд певних спорів з інвесторами (як правило, пов'язаних з положеннями інвестиційної угоди). Включення цього положення було викликане прийняттям у 1965 Конвенції про створення Міжнародного центру з врегулювання інвестиційних спорів (МЦВІС). Надавши інвестору можливість правового захисту, який не залежить від держави, УМІ перемістили захист інвестицій у сферу права, а не політики. Зі створенням у 1995 *Світової організації торгівлі (СОТ)* та віднесенням пов'язаних із інвестиціями питань до її компетенції змінились умови укладання УМІ. Серед угод СОТ, що прямо або опосередковано регулюють кілька сфер, пов'язаних із інвестиціями, — «Генеральна угода про торгівлю послугами» (*ГАТС*), Угода «Про пов'язані з торгівлею інвестиційні заходи» (*ТРІМС*), Угода «Про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності» (*ТРІПС*), Угода по субсидіях і компенсаційним заходам.

Кількість УМІ продовжує зростати за рахунок укладання двосторонніх інвестиційних договорів (45 % від загальної кількості УМІ), договорів про запобігання подвійного оподатковування (42 % від загальної кількості) і угод про вільну торгівлю й економічне співробітництво, в яких містяться положення про інвестиції (13 % від загальної кількості УМІ). З поч. XXI ст. число угод про преференційну торгівлю, в яких передбачені положення про інвестиції, майже подвоїлося, що пов'язується з активною участю країн, що розвиваються, в міжнародних нормотворчих процесах у галузі інвестицій.

Н. В. Резнікова

Угоди міжнародні платіжні — *договори міжнародні*, які на основі міждерж. прав. актів визначають та регулюють міжнародні розрахунки й платежі між їхніми учасниками. **У. м. п.** встановлюють систему та порядок здійснення міжнародних розрахунків за торговими та неторговими операціями. У ряді випадків платіжні угоди є складовими інших договорів, наприклад, торгових або кредитних угод. Об'єктами **У. м. п.** між країнами можуть бути порядок та умови розрахунків, способи погашення заборгованості, вибір *валюти* для здійснення взаємних розрахунків. Відповідно до прав. актів уповноважені банківські структури забезпечують механізм реалізації **У. м. п.**, який може ґрунтуватись на використанні вільно конвертованих валют, зарахуванні взаємних вимог клірингового типу або шляхом поєднання обох методів. **У. м. п.** широко ви-

користовуються в *міжнародній торгівлі*, де системі міжнародних розрахунків притаманні специфічні риси: вони регулюються нормами національного та *міжнародного права* і звичаями; мають уніфікований характер (ЮНСІТРАЛ — *Комісія ООН з права міжнародної торгівлі, Міжнародна торговельна палата*); носять документарний характер, тобто здійснюються проти фінансових (векселі, чеки) та комерційних документів; тісно пов'язані з валютними ринками, оскільки передбачають використання іноземних валют; здійснюються переважно у безготівковій формі у вигляді відповідних записів на банківських рахунках; усе більша частина міжнародних розрахунків здійснюється із застосуванням електронних засобів передачі інформації: глобальні платіжні системи ТАРГЕТ, СВІФТ, ЧІПС (США). Найбільш поширеною формою міжнародних розрахунків у торгівлі є документарний акредитив (відзивний — безвідзивний, підтверджений — непідтверджений, покритий — непокритий, револьверний). Учасниками акредитивної платіжної угоди можуть бути декілька комерційних банків, розташованих у різних країнах, а система платежів регулюється Уніфікованими правилами і звичаями для документарних акредитивів, які публікуються Міжнародною торговельною палатою. Обов'язковою умовою здійснення міжнародних платежів має бути кореспондентська угода між банками та їх кореспондентські рахунки — «лоро» та «ностро». Платіжні угоди по акредитиву повинні супроводжуватися комерційними документами: зовнішньоекономічним контрактом, інвойсом, відповідними сертифікатами (ветеринарними, фітосанітарними, якості, індивідуальними ліцензіями), митними та транспортними документами. Іншою розповсюдженою формою міжнародних платіжних угод є валютний *кліринг*, який використовується у розрахунках між двома або декількома країнами у сфері *зовнішньої торгівлі* та інших формах *міжнародних відносин*. Платіжні угоди клірингового типу передбачають: систему клірингових розрахунків, які акумулюють усі надходження й платежі між двома або більше країнами; розрахункову валюту; обсяг грошових платежів і надходжень; у разі зміни *валютного курсу* — перерахунок сальдо на рахунку та способи вирівнювання платежів; технічний кредит, що враховує обсяг допустимого сальдо заборгованості. Платіжні угоди з використанням клірингових платежів у міжнародних розрахунках сприяють прискоренню грошового обігу, його здешевленню порівняно з готівковим, особливо в умовах поширення автоматизованих клірингових центрів.

В. І. Філіпенко

Угоди міжнародні регіональні — *договори міжнародні*, укладені *державами*, які розташовані в певному геогр. регіоні і підтримують зобов'язання, що стосуються даного регіону (напр., учасниками *Європейської конвенції про громадянство* 1997 є європ. держави — члени *Ради Європи*). Основна мета **У. м. р.** — забезпечення тих чи інших інтересів договірних сторін саме в даному геогр. регіоні. **У. м. р.** укладаються з різних питань. *Статут ООН* спеціально виділяє угоди (гл. VIII), метою яких є регіональні дії з підтримки миру та безпеки.

О. В. Задорожній

Угоди міжнародні товарні — міжнародні угоди з регулювання світових ринків окремих сировинних товарів, мета яких полягає в недопущенні надзвичайно великих коливань світових цін на ті чи інші товари, в розвитку *міжнародної торгівлі* цими товарами, а також у тому, щоб перешкоджати виникненню надлишків чи нестачі товарів, регулювати і поліпшувати їх виробництво і збут. Розрізняють **У. м. т.**, які містять норми заг. порядку (напр., торг, договори, угоди про товарообіг і платежі, угоди про режим інвестицій, податки тощо), та **У. м. т.**, які передбачають конкр. зобов'язання сторін (н.-т. співробітництво в певних галузях, сприяння у буд-ві об'єктів тощо). Договори укладаються як на двосторонній, так і на багатостор. основі. Прикладом багатосторонніх **У. м. т.** є Марракеська угода про заснування *Світової організації торгівлі (СОТ)*, а також ін. угоди СОТ.

За умовами **У. м. т.** передбачається утворення резервних запасів товару, встановлення контролю над їх *експортом* та *імпортом*, досягнення довгострокових угод про закупівлю, ціни на продукцію. Для здійснення контролю за реалізацією угод, забезпечення регулюючих функцій тощо створюються спеціальні комітети та комісії. Всі ці заходи запобігають коливанню цін, перенасиченості ринку або товарному дефіциту. **У. м. т.** укладаються, як правило, на кілька років. Вони обмежують коливання світових цін на товар обумовленими межами, при виході за які учасники угоди або закуповують залишки товарів для підвищення цін, або продають його із так званих буферних запасів для їх зниження. З тією ж метою можуть скорочувати експорт товару, встановлювати експортні квоти країнам-учасникам. Такими є міжнародні угоди щодо торгівлі натуральним каучуком, кавою, какао, бокситом ураном, нікелем; адміністративні угоди, які призначені для обмірковування проблем міжнародної торгівлі даним товаром, збору та публікації відповідних інформаційних матеріалів (угода про цукор, пшеницю тощо), угоди щодо заходів розвитку укладаються для розвитку експортного потенціалу країн-учасниць і стимулювання попиту на товар (угоди щодо тропічної деревини, джуту і джутових виробів, рослинної олії та ін.).

В. І. Серажим

Угоди про асоціацію з Європейським Союзом — див.: *Європейські угоди.*

Угоди про статус іноземних збройних сил (Status of Forces Agreements, SOFAs) — угоди між приймаючою *державою* та державою, яка розміщує свої збройні сили на території приймаючої держави. Зазвичай такі угоди є частиною загальних безпекових домовленостей між державами та регулюють питання розміщення військової бази чи контингенту на території приймаючої держави. Угоди про статус іноземних *збройних сил* встановлюють права, обов'язки та привілеї членів іноземних збройних сил на території приймаючої держави. Вони направлені на визначення умов, на яких іноземним збройним силам дозволяється вести свою діяльність на території приймаючої держави. Як правило, такі угоди мають двосторонній характер, проте існує також багатостороння угода про статус іноземних збройних сил між США та державами-членами *НАТО*. Часто угоди про статус іноземних збройних сил стосуються правового статусу індивідів та власності, зокрема в'їзду та виїзду з країни, оподаткування, зв'язку, умов працевлаштування для громадян приймаючої держави, але найбільш важливими з цих питань є питання здійснення цивільної та кримінальної юрисдикції щодо військових баз та персоналу. Наприклад, положеннями багатьох угод про статус іноземних збройних сил, укладених США, передбачено, що злочини, вчинені військовослужбовцями США на території приймаючої держави під час виконання їхніх службових обов'язків, підпадають під юрисдикцію США, а не приймаючої держави. Таким чином, часто угоди про статус іноземних збройних сил є основою для здійснення державою екстратериторіальної юрисдикції.

Л. О. Кожара

Угоди регіональної торгівлі (РТУ) — дво- та багатосторонні угоди країн щодо усунення або зменшення тарифних та нетарифних бар'єрів у міжнародній торгівлі. В останні роки поглиблені та розширені РТУ охоплюють також лібералізацію обміну послугами, капіталом, робочою силою, захист інтелектуальної власності, а також зближення регуляторного середовища країн-учасниць. Якщо у 1947–94 до *ГАТТ* було нотифіковано 123 РТУ, то вже на початку 2013 до *СОТ* нотифіковано 543 РТУ, переважна більшість яких (90 %) — угоди про *зону вільної торгівлі.*

О. І. Шнирков

Угорська війна 1848–49 — нац.-визв. б-ба в Угорщині проти австр. панування та іноземн. *інтервенції*; стала продовженням Угорської рев-ції 1848 й одним із найпотужніших рев. виступів у Європі в 1848–49. Після початку в лютому 1848 рев-ції у Франції рос. імператор *Микола I* виступав за проведення спільних контррев. заходів Австрією, Пруссією та Росією. Він запропонував прус. королю Фрідріху Вільгельму IV провести мобілізацію та підготуватися до збройного втручання з метою придушення Французької революції, зі свого боку обіцяв військ. допомогу; водночас він закликав Австрію придушити будь-які виступи в Італії. 14.03.1848 Микола I видав маніфест, в якому засуджував події в Зах. Європі, визначав їх як безпосередню військ. загрозу та закликав населення Росії захистити недоторканність кордонів *імперії*. Рос. армію було приведено в бойову готовність та зосереджено на зах. кордонах. Однак рос. пропозиції про активні дії проти рев-ції у Франції не зустріли підтримки ні в Пруссії, ні у Великій Британії. Швидкий розвиток рев-цій, їх наближення до кордонів

Росії та зростання небезпеки поширення на територію самої імперії унеможливили втручання Росії у Франції та змусили Петербург зосередитися на збереженні внутр. стабільності. Вплив Французької рев-ції 1848 швидко поширився на значну частину Європи, в т. ч. й на Австрійську імп., де повстання, окрім Угорщини, охопили власне Австрію, частину Італії, а також польські землі. Революція в Угорщині розпочалася вже 15.03.1848, а влітку було висунуто вимоги про відокремлення Угорщини від Австрійської імп. У вересні 1848 розпочалися бойові дії між австр. армією та угорськими нац. військами. Угорські війська розбили австр. частини та відкинули їх до Відня. У лютому 1849 між угорським рев. урядом і керівництвом польських повстанців була укладена угода, за якою до складу угорської армії увійшли бл. 20 тис. поляків. У березні 1849 угорська армія повністю звільнила країну від австр. військ, що дозволило угорському парламенту 14.04.1849 позбавити Габсбургів угорської корони та ухвалити акт про незалежність Угорщини. Успіхи повсталих спонукали імператора Австрії *Франца Йосифа I* звернутися за допомогою до Росії. У травні 1849 Микола I видав маніфест про виступ рос. армії проти Угорщини, в якому зазначалося, що рос. війська мають на меті не лише порятунок Австрійської імп., але й знищення рев. сил, що являють загрозу для Російської імп. Зах.-європ. д-ви, перш за все Велика Британія та Франція, зацікавлені в збереженні *статус-кво* в Європі, отже й цілісності Австрійської імп., не заперечили проти дій Росії. Виступ Росії на боці Австрії створив значну перевагу союзників над угорською армією: бл. 300 тис. австр.-рос. військ проти 130 тис. у боєздатних угорських частинах. Основні бойові дії точилися в період із початку червня до сер. серпня 1849. Придушення угорської рев-ції дозволило зберегти «Європейський концерт» *великих держав*, що був основою *Віденської системи міжнародних відносин*. Водночас, він підтвердив реакційну роль Росії в європ. системі *міжнародних відносин*, а невдалі дії рос. військ в Угорщині, де вони тривалий час не могли розбити угорські сили, попри значну перевагу, продемонстрували порівняну військ. слабкість Росії, що стало однією з причин *Кримської війни 1853–56*.

В. Ю. Константинов

Удовенко Геннадій Йосипович (22.06.1931, м. Кривий Ріг Дніпропетровської обл., УСРР — 12.02.2013, Київ, Україна) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив 1954 ф-т міжнар. відносин Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка і 1959 аспірантуру Укр. наук.-досл. ін-ту економіки і орг-ції с. г-ва. 1952–55 — працював заст. секретаря комітету ЛКСМУ Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, в мін-ві промисловості будівельних матеріалів УРСР (секр. міністра, секр. колегії); в 1955–58 — голова колгоспу ім. Дзержинського с. Домантівка Сквирського району Київської області. У 1959–65 — 1-й секр., радник відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР, 1965–71 — співробітник Секретаріату відділу ООН у Женеві, 1971–77 — чл. Колегії, нач. відділу кадрів, нач. відділу міжнар. екон. орг-цій МЗС УРСР, 1977–80 — дир. Управління секретаріату ООН, 1980–85 — заст. мін. зак. справ УРСР, 1985–92 — Надзвичайний і Повноважний Посол — Постійний представник України при ООН, 1992–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Польщі. 25.08.1994–17.04.1998 — мін. зак. справ України. Міністра зустріла складна зовн.-політ. обстановка. Захід обмежувався обіцянками про допомогу молодій д-ві і швидку інтеграцію в Європу. Москва затягувала підписання широкомасштабного дог-ру щодо співпраці з Україною, спираючись на нерозв'язність проблеми Чорноморського флоту. З року в рік ухилялися від визнання існуючого міжнар. кордону офіц. кола Румунії. Ситуація вимагала корекції зовн.-політ. курсу. Було укладено 200 угод з іншими д-вами. Серед них: *Меморандум про гарантії безпеки України* з боку США, Великої Британії та Росії на *Будапештському саміті НБСЄ 1994* (аналогічні док-ти водночас підписали керівники КНР та Франції) і *Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО* 1997, що підвищувала стратегічну роль України у створенні нової схеми європ. безпеки. Зроблено прорив у відносинах із Росією. Цьому сприяв *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*. Того ж року підписано *українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997*. Міністр став відомим у світі дипломатом. Обирався головою ряду комітетів на сесіях *Генеральної Асамблеї ООН*, головував у *Раді Безпеки ООН, Економічної і Соціальної Ради ООН*. Неодноразово очолював делегації України на сесіях ГА ООН та інших міжнар. конференціях і нарадах. 1997 за рекомендацією Схід.-європ. регіональної групи країн У. було обрано головою 52-ї сесії ГА ООН. Ця подія засвідчила авторитет України в ООН. Був членом Ради нац. безпеки при Президентові України та Ради нац. безпеки України. На виборах до ВР України 29.03.1998 пройшов до парламенту в складі першої п'ятірки Народного руху України, залишивши згідно з Конституцією України посаду мін. зак. справ. 31.03.2002 обраний народним депутатом України 4-го скликання (2002–06), голова Комітету ВР України з питань прав людини, нац. меншин і міжнац. відносин; народний депутат України 5-го скликання (2006–07) від Блоку «Наша Україна». Після загибелі В. Чорновола обирався головою Народного руху України (1999–2002). Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1998), IV ст. (2005) і III ст. (2007); орденом «За заслуги» II ст. (22.06.2011), Почесною відзнакою Президента України (18.10.1955). Почесний д-р Бріджпортського ун-ту (1977, США), Укр. вільного ун-ту в Мюнхені.

Д. В. Табачник

Удовиченко Петро Платонович (17.02.1914, с. Броварки, нині — Заможне Глобинського р-ну Полтавської обл., Україна — 29.05.1992, Київ, Україна) — укр. історик і *дипломат*. Закінчив істор. ф-т Новомосковського пед. ін-ту (1934) і Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1944); кандидат істор. наук (1947); дійсний член Академії педагогічних наук СРСР по відділенню загальної освіти (1967); професор (1971). З 1944 працював у Наркоматі закордонних справ СРСР; 1948–52 — заступник міністра закордонних справ УРСР Д. З. *Мануїльського*; 1952–56 — доцент кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики СРСР; 1956–58 — проректор із навч. роботи Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. У 1958–61 — перший голова *Постійного представництва України при ООН*. У 1961–67 — зав. кафедри міжнар. відносин та зовн. політики СРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; 1967–71 — міністр освіти УРСР; 1971–84 — в. о. проф. кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики СРСР Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. Займався дослідженням діяльності *організацій міжнародних, зовнішньої політики* та *дипломатії* США й країн Зах. Європи.

Твори: «З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922)» (1957).

В. І. Головченко

Укладання міжнародного договору — процес створення міжнар. договірних норм і формування угоди між *суб'єктами міжнародного права*. Поняття «укладання міжнародного договору» має два значення: а) факт того, що договір укладено і сторона взяла на себе обов'язок з його виконання й дотримання; б) сукупність процедур із застосуванням різних док-тів, через які підтверджується існування *договору міжнародного*. Укладання міжнар. дог-ру є формою здійснення держ. *суверенітету*. Воно виражається у відп. послідовних стадіях. Кожен міжнар. договір не повинен обов'язково проходити всі стадії його укладання; вони, серед іншого, визначаються його формою. Обов'язковими стадіями є: вироблення (основний метод — переговори) та прийняття тексту (за згодою усіх або більшості учасників, в *договорі міжнародному багатосторонньому* — за згодою 2/3 учасників); встановлення автентичності тексту дог-ру; вираження стороною згоди на обов'язковість для неї міжнар. дог-ру (стадія, що накладає на учасників відп. зобов'язання). У процес укладання міжнар. дог-ру входить і обмін *ратифікаційними грамотами*; в доктрині включають також *депонування* ратифікаційних грамот. У більшості випадків у міжнар. практиці органи д-ви укладають міжнар. договір через спец. уповноважених. Ці повноваження ex officio мають глави д-в, урядів та зовн.-політ. відомств; для інших представників д-в необхідно підтвердження повноважень, які можуть видаватись на всі чи деякі стадії **У. м. д.** Повноваження видаються компетентним органом д-ви згідно з нац. правом. Учасників договірного процесу поділяють на категорії залежно від стадії укладання дог-ру: а) учасник переговорів; б) договірний суб'єкт; в) учасник дог-ру; г) сторона, що підписала договір. Правоздатність міжнар. орг-цій укладати міжнар. договір має обмежений, функціональний характер. Для **У. м. д.** між їхніми учасниками достатньо визнання один одного лише в частині, необхідній для дії дог-ру. Порядок **У. м. д.** регулюється *Віденською*

конвенцією про право міжнародних договорів 1969 та *Віденською конвенцією про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986.* **У. м. д.** України регулюється *Законом України «Про міжнародні договори України» 2004.* Форма укладання дог-ру за Віденською конвенцією 1969 — письмова, але на практиці цей процес регулюється звичаєм. Форма укладання варіюється залежно від суб'єктного складу уповноважених представників.

О. В. Буткевич

Україна в ЮНЕСКО. Україна є членом *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* з 12.05.1954; її членство стратегічно зорієнтовано на сприяння розширенню міжнар. співробітництва укр. наук., освітніх і культ. інституцій шляхом забезпечення їх участі в програмній діяльності орг-ції. Метою такого співробітництва є зміцнення інтелектуального потенціалу країни та залучення його до заг.-світових процесів у гуманітарній сфері, а також використання в нац. інтересах можливостей ЮНЕСКО та міжнар. досвіду в галузях її компетенції. Координацію співпраці нац. інституцій з ЮНЕСКО покладено на Національну комісію України у справах ЮНЕСКО — міжвідомчий орган при *МЗС України,* створену Указом Президента України № 212/96 від 26.03.1996. З грудня 1962 в Парижі функціонує Постійне представництво України при ЮНЕСКО. Основні напрями *міжнародних відносин* зафіксовані в Меморандумі про співпрацю між урядом України та ЮНЕСКО 1994, де підкреслено: Україна підтримує ініціативи ЮНЕСКО, спрямовані на вирішення складних проблем сучас. світу, на формування культури миру, стабільності, безпеки, на створення гуманітарних основ співробітництва. Як держава-засновниця *Організації Об'єднаних Націй,* Україна реалізує гуманітарну політику, профільні програми і проекти ЮНЕСКО, серед яких — подолання глобальної напруженості між розвинутими та бідними країнами, запобігання міжетнічним та міжцивілізаційним конфліктам, мінімізація негативних наслідків *глобалізації,* збереження традицій і самобутності цивілізацій. За період членства в ЮНЕСКО Україна ініціювала здійснення багатьох міжнар. програм (поширення інформації освітнього і наук. характеру в країнах, що розвиваються, зокрема, виступила з ініціативою розробки «Програми культури миру» та формування психології культури миру, клімату довіри і толерантності, підтримки багатокультурності слов. світу; використання ЗМК для пропаганди серед молоді ідеалів миру; заборони ідей расової вищості, недопущення пропаганди війни, насильства і ненависті між народами), підтримала визначну роль ЮНЕСКО у встановленні *нового міжнародного економічного порядку* та інформ.-комунікаційного порядку, запропонувала визначити такі завдання ЮНЕСКО в XXI ст., як пошук формули гармонізації глобальних, регіональних і нац. інтересів, нових форм співробітництва, зміцнення мандатної функції ЮНЕСКО та її ролі інтелектуального і морально-етичного центру системи ООН, зокрема, у формуванні й зміцненні гуманітарних аспектів глобальної системи безпеки і стабільності, посилення превентивних функцій ЮНЕСКО з метою запобігання виникненню конфліктів на міжетнічному або міжреліг. підґрунті.

Визнанням авторитетного внеску України в діяльність міжнар. орг-ції є участь країни в керівних та програмних органах ЮНЕСКО. За час членства в ЮНЕСКО Україна тричі обиралася до Виконавчої Ради: 1981–85, 1995–99 та 2001–05, що уможливило вплив на рішення цього органу з важливих питань та визначення програмних напрямів діяльності ЮНЕСКО. Україна обиралася також до програмних органів ЮНЕСКО, зокрема, до Міжнар. координаційної ради програми «Людина і біосфера», Міжурядової ради Загальної програми з інформації, Міжурядового к-ту Всесвітнього десятиріччя розвитку культури, Міжурядового к-ту сприяння поверненню культ. цінностей країнам їхнього походження, Міжурядового к-ту Міжурядової програми з інформатики, Міжурядової ради Міжнародної гідрологічної програми. Нині Україна є членом Виконавчої ради Міжурядової океанографічної комісії (у 2003 обрана 8-й раз підряд, починаючи з 1989) та Міжурядового к-ту з авторського права, а також Ради Міжнародного бюро з питань освіти, Міжурядової ради Міжнародної програми розвитку комунікації, Комітету по штаб-квартирі, Спецкомітету та Групи експертів із фінанс. і адмін. питань Виконавчої ради.

У рамках Міжурядової програми з інфоетики за підтримки Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, Міжнародного техн. ін-ту ЮНЕСКО, Інституту кібернетики ім. В. Глушкова НАН України реалізовано проекти «Міжнародна телекомунікаційна (дистанційна) освіта; стратегія «Високоінтегровані інтелектуальні інформаційні технології для широкого доступу», що відповідає концептуальному док-ту ЮНЕСКО «Інформаційне суспільство для всіх» (1996) та стратегії про універсальний доступ як забезпечення основних прав і свобод людини в галузі інформації і комунікації; започатковано програму «Інноваційний трамплін: сучасні інформаційні та комунікаційні технології» (2001), політ. аспектами якої виступає орієнтація України на становлення суспільства знань. Важливе значення для поглиблення міжнар. співробітництва та популяризації нац. надбання є внесення істор.-архітектурних об'єктів України до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (архітектурні ансамблі «Софія Київська» (1990), «Києво-Печерська Лавра» (2005), істор. центр Львова (1998) і транскордонна Геодезична дуга Струве (2005)), а також включення укр. біосферних заповідників до Всесвітньої мережі біосферних заповідників ЮНЕСКО: «Чорноморський» (1982); «Асканія-Нова» (1982); «Карпатський» (1992); «Дунайський» (1998); «Ужанський національний парк» (1999), «Шацький» (2002). Вперше у світі за безпосередньої участі України створено транскордонний румунсько-укр. біосферний резерват «Дельта Дунаю» (1998) та тристоронній польсько-словацько-укр. біосферний заповідник «Східні Карпати» (1999). У плані поширення у світі інформації про здобутки України в галузях науки, освіти та культури важливе значення має внесення до календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО 150-річчя від дня народження видатного укр. вченого, культ. і громад. діяча Івана Горбачевського (15.05.2004); 100-річчя від дня народження всесвітньо відомого хореографа та балетмейстера Сержа Лифаря (2.04.2004); 100-річчя від дня народження відомого укр. астронома Сергія Всехсвятського (23.05.2005). У вищих навч. закладах та наук. установах України створено 12 кафедр ЮНЕСКО, діють також 40 асоційованих шкіл ЮНЕСКО.

Позитивне значення для розвитку співробітництва України з ЮНЕСКО має підтримання регулярного політ. діалогу. За роки членства країни в ЮНЕСКО відбулося 4 візити ген. директорів орг-ції в Україну: А. М. *М'Боу* (Сенегал) відвідав Україну в травні 1982; два візити Ф. Майора (Іспанія) відбулися в квітні 1991 та листопаді 1997; візит Коїчіро Мацуури (Японія) — у вересні 2000 на запрошення Президента України. Міжнар. співробітництво в рамках ЮНЕСКО надає Україні можливість використати інтелектуальний потенціал орг-ції в інтересах сталого розвитку та реформування гуманітарної політики д-ви.

Л. В. Губерський

Українська асоціація міжнародного права (УАМП) — всеукр. громад. орг-ція наук.-практ. характеру, що об'єднує укр. юристів-міжнародників, науковців, викладачів вузів, працівників міністерств та відомств, практикуючих юристів і адвокатів. Установчі збори УАМП, що відбулися 1993 у Києві, ухвалили Статут і Програму асоціації. Першим президентом УАМП було обрано В. Буткевича. У зв'язку з відсутністю повних даних про вчених та практиків у галузі *міжнародного права* в регіонах України було прийнято рішення перенести реєстрацію УАМП на 2-й з'їзд, який провести після формування регіональних відділень Асоціації. Установча конференція зі створення УАМП відбулася 26.11.1999 в Києві. Засновниками УАМП стали: *Міністерство закордонних справ України,* Академія прав. наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Дипломатична академія України при МЗС України,* Українська академія зовн. торгівлі.

У роботі конференції взяло участь бл. 200 учасників із Чернігова, Херсона, Львова, Донецька, Миколаєва, Рівного, Тернополя, Дніпропетровська, Луганська, Харкова, Ужгорода, Одеси, Запоріжжя, Чернівців та Києва. На поч. 2013 до лав Асоціації входило понад 400 осіб. Конференція обрала керівний орган Асоціації — Президентську раду УАМП, яка одностайно затвердила президентом УАМП О. Задорожнього. Відповідно до Статуту УАМП, її завданнями є сприяння розвитку вітчизняної науки міжнар. права; пошук і розроблення рішень, які сприяли б подальшим *кодифікації*

та прогресивному розвитку міжнародного права; формування громад. експертної думки щодо міжнар.-прав. проблем, які постають перед Україною і в міжнар. співтоваристві в цілому. Друкованим органом УАМП є *«Український часопис міжнародного права».*

М. М. Гнатовський

Українська революція 1917–20 — сусп. феномен, який наповнювали процеси, спрямовані на розв'язання укр. питання, повномасштабне відродження нації у всіх сферах буття — екон., політ., дух., державотворчій, створення якомога сприятливих умов для нац. самореалізації. **У. р.** була породжена Лютневою рев-цією 1917 в Росії, стала органічною складовою розпочатої нею демократизації життя, водночас виявила тенденції, які об'єктивно виокремили події в регіоні у самостійний напрямок б-би, надаючи їм специфічного характеру, притаманного нац.-демокр. визв. рев-ції. Після повалення самодержавства укр. нац.-визв. рух, набравши справді гігантського розмаху, залучивши до активних політ. дій багатомільйонні маси, переріс у повномасштабну рев-цію, яка привела до глибинних зрушень у сусп. житті, поклала початок фундаментальним незворотним процесам, які детермінували розвиток нації на тривалу перспективу. Хронологічно **У. р.** охоплює 1917–20, виокремлюється ряд якісних етапів відповідно до обставин, які різнилися, завдань, які поставали і розв'язувалися, політ.-прав. моделей державності, з допомогою яких реалізувалися найнагальніші потреби сусп. розвитку: доба Центральної Ради (березень 1917 — кінець квітня 1918), доба Гетьманату (кінець квітня 1918 — листопад—грудень 1918), доба Директорії (листопад—грудень 1918 — листопад 1920). У часи Центральної Ради **У. р.** скеровували нац. соціал. партії — УПСР, УСДРП, УПСФ, їх лідери М. *Грушевський,* В. *Винниченко,* С. Єфремов. У запропонованій концепції рев-ції висхідними стали прагнення до закріплення демокр. завоювань у всерос. масштабі з розрахунку на запровадження укр. державності (широка нац.-територ. *автономія*) і спільні з іншими націями і народами колишньої імперії (федерат. демокр. республіка Росія) перетворення, що впритул би привели до соціал. ладу (народоправство). Взаємопоєднання нац.-держ. і соц.-визв. начал повною мірою втілилося в чотирьох Універсалах Центральної Ради, якими ознаменовані основні кроки нації до власної державності — від декларування намірів запровадження територ. автономії у федерат. Росії до проголошення Української Народної Республіки самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною д-вою укр. народу; від абстрактно-прихильного орієнтування на соціал. гасла — до перетворення на держ. політику засад справжнього народоправства і соц. гарантій трудящому люду.

Однак вироблені стратегія і тактика **У. р.** не були повною мірою реалізовані. Непослідовність і відверті зволікання з розв'язанням соц. завдань увійшли у суперечність і невідповідність з настроями, сподіваннями мас, у вирішальний момент вибору перспективи сусп.-політ. розвитку привели укр. «верхи» до конфлікту з власними «низами», до антагонізму з більшовиками, що виборювали альтернативний політ. курс. Абсолютизуючи легітимні шляхи реалізації своєї платформи, Центральна Рада припустилася низки прикрих прорахунків, зокрема в надважливому питанні про збройний захист всіх своїх починань і зусиль, не змогла ефективно протистояти домаганням на владу в Україні інших сил, можливості яких незрівнянно примножувалися опорою на зовн., інонац. чинники, що привело, зрештою, до військ. поразки УНР у б-бі з більшовиками, австр.-нім. окупації України і держ. перевороту 29.04.1918. Встановлення врядування гетьмана П. *Скоропадського* затримало прогрес. поступ укр. суспільства, але не знищило причин, які породили **У. р.**, не вичерпали її глибинного потенціалу. Більшість укр. нац. партій, неухильно еволюціонуючи вліво, не задовольнилася частковими зрушеннями в нац. житті, передусім у культ.-освітній сфері, які здійснювалися гетьманською д-вою, й виступила ініціатором ліквідації монархічно-диктаторського ладу, вигнання окупантів. Очолила стихійні виступи доведених до відчаю мас, спрямувала їх в організоване повстанське русло Директорія на чолі з В. Винниченком.

Наприкінці 1918 було відновлено Українську Народну Республіку, ліквідовано гетьманські органи влади. Розпочалось здійснення курсу, що відповідав інтересам передусім трудових верств суспільства. На цей момент припадає і перша за багато віків спроба об'єднати схід. і зах. укр. землі, обидві головні гілки укр. народу в єдине держ. ціле. 22.01.1919 було ухвалено *Акт злуки УНР і ЗУНР 1919.* Однак, влада Директорії виявилась нетривкою, поширювалася на обмежену територію України, що дедалі зменшувалась. Виборюючи альтернативну нац.-рад. (за назвою, а по суті — інтернаціонально-радянську) форму державності, більшовики України сконсолідували ворожі Директорії елементи і, об'єднавшись з іншими рад. республіками в єдиний військ.-політ. союз, одержали незаперечні переваги, розв'язали крупномасштабні воєнні дії з півночі і сходу. Польща не могла змиритися не тільки з фактом існування Західноукраїнської Народної Республіки, а й, навіть, з самою ідеєю відколу укр. етнічних територій, тим більше їх об'єднанням з основною частиною України. При підтримці *Антанти* поляки витіснили укр. вояків і уряд УНР з Галичини. Тимчасом загроза розширення антантівської окупації з півдня змінилася походом через Україну Добровольчої армії А. Денікіна, який виключав можливість будь-якого нац.-держ. утворення в Україні. Суперечності, що існували в соборному таборі українства, значно загострились в екстремальних умовах, вели до взаємної недовіри і зрад, неухильно наближали до катастрофи. Найприкметнішою ознакою владарювання Директорії стала отаманщина — домінування військ. начала над політичним, непокора армійських командирів різних рангів держ. проводу, перманентні виступи проти останнього, практика регіонального сепаратизму, супроводжувана військ. терором, євр. погромами і т. ін. На внутр. нестабільності УНР, її державницького життя згубно позначалось суперництво в нац.-визв. русі, в його керівництві. У найчисельніших і найвпливовіших укр. партіях — укр. есерів і укр. соціал-демократів — сталася ціла низка розколів. Значна частина їх колишніх членів увійшли до нових утворень — Української комуніст. партії (боротьбистів) і Української комуніст. партії. Ставши урядовими партіями, вступивши у спілку з КП(б)У, попри певні розходження і конфлікти, вони зміцнювали базу більшовицької влади. Непримиренні ж її противники (С. *Петлюра* та його прихильники) шукали політ. виходу в нових контактах з інозем. силами — спочатку з *Антантою,* а потім — з поляками. Проте, міцніючій з кожним днем більшовицькій владі вдалося розбити і поляків, і підтримувану Антантою армію Врангеля, і значною мірою придушити повстансько-отаманський рух. На кінець 1920 нац.-визв. сили були настільки підірвані, знекровлені, що не мали більше змоги боронити укр. справу, відстоювати укр. ідею.

Укр. нац.-демокр. рев-ція завершилася поразкою. Гору взяли започатковані більшовиками процеси ком. переустрою суспільства, в яких нац. аспектам відводилась підпорядкована, другорядна роль. Однак, не досягши остаточної мети, рев-ція надала укр. суспільству цілком певної якісної парадигми, започаткувала процес формування модерної політ. нації, відродила традицію державності, зробила перший за багато віків практ. крок до нац. соборності. На цих засадах розвивалося все укр. життя аж до останніх років XX ст.

Літ.: Українська Центральна рада. Док. і матер. У 2 т. — К., 1996, 1997; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. У 2-х кн. — К., 1997, 1999; Українська революція і державність. — К., 1998; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999; Політична історія України XX століття. — Т. 2. — К., 2003.

В. Ф. Солдатенко

Українське питання в період «холодної війни». Розвиток *міжнародних відносин* після завершення *Другої світової війни* характеризувався перетворенням США на вирішального опонента Радянського Союзу, причому в основі конфронтації капіталістичного Заходу й комуністичного Сходу передусім лежали ідеологічні розбіжності, зумовлені непримиренністю світоглядів і політичних стратегій, а також прагненням кожної зі сторін нав'язати свої правила системної побудови суспільних відносин іншій стороні. Тому національні проблеми всередині СРСР з практично-політичного, а не ідеологічного, погляду розглядалися на Заході здебільшого як внутрішня прерогатива офіційної Москви; більше того, на загал вважалося, що спроби порушити *статус-кво* на теренах СРСР могли б завдати непоправної шкоди безпековим інтересам західних демократій, спричинивши регіональний чи й навіть глобальний *збройний конфлікт міжнародного характеру.* Для США стабільність завжди була вищою за непевність від порушеного

статус-кво, тому коли Конгрес українців Канади і Український конгресовий комітет Америки (УККА) виступили з меморандумом щодо неправомочності делегації УРСР представляти інтереси українського народу в *ООН*, член делегації США на *Сан-Франциській конференції 1945* Д. Пул негативно відреагував на нього. Таким чином, *дипломатія* США аналізувала українське питання лише як один із чинників у формуванні повоєнної політики щодо інших країн — окупованої Німеччини, відродженої Польщі й СРСР.

Але в міру наростання радянсько-американського протистояння, усвідомивши, що невтручання в справи Центрально-Східної Європи починає дискредитувати США в очах колоніальних народів, американські аналітики ініціювали розроблення Закону про поневолені *нації*; поштовхом послужило й те, що офіційний Вашинґтон дедалі більше виглядав як речник поневолення, а Кремль — як опікун *національно-визвольних рухів*. Однак проголошення адміністрацією Д. *Ейзенхауера* «політики визволення» східноєвропейських народів не справдило надію діаспори на радикальну зміну американської позиції в українському питанні: по-перше, принципи доктрини стосувалися народів центральноєвропейського регіону, по-друге, «мирне визволення» ніколи не формулювалося як перелік практичних заходів американської зовнішньополітичної служби; проблема «країн-сателітів» СРСР сприймалася окремо від українського питання. І все ж завдяки зусиллям віце-голови Комітету республіканської партії з питань програмової політики і прогресу, президента УККА й професора економіки Джорджтаунського університету Л. Добрянського Україна потрапила до переліку «поневолених націй» (під № 4) у підписаному Д. Ейзенхауером 17.07.1959 Громадському законі 86–90 про щорічне відзначення «тижня поневолених націй» в третю неділю липня. В законі наголошувалося, що всі вони, починаючи з 1918, стали жертвою «імперіалістичної й агресивної політики російського комунізму», що «призвела до створення великої *імперії*, яка становить зловісну загрозу безпеці Сполучених Штатів і всіх вільних народів світу». Тому закон зобов'язував владу США «належним офіційним чином ясно показати таким народам той історичний факт, що народ Сполучених Штатів поділяє їхні сподівання знову здобути свободу й незалежність». А основною ідеєю відповідної резолюції Конгресу, написаної Л. Добрянським та конгресменом Е. Дервінські, був наголос на стратегічній ролі неросійських народів СРСР у *«холодній війні»*.

Звичайно, розроблення законопроекту про поневолені нації було ініційовано в умовах розпаду світової колоніальної системи, й тому він мав пропагандистський характер; крім того, певне послаблення *залізної завіси* після смерті Й. *Сталіна* стимулювало американську владу оприлюднити документ із викладом офіційної позиції США щодо самовизначення народів. Проте ще в адміністрації Д. Ейзенхауера окремі вищі посадові особи, як наприклад віце-президент Р. *Ніксон*, заявляли, ніби прийняття Громадського закону 86–90 було стратегічною й тактичною помилкою *зовнішньої політики* США. Інші не надавали їй практичного значення, а прагматизм обмежував активність політиків у Вашингтоні, що побоювались економічної і політичної дестабілізації Євразії внаслідок *СРСР розпаду*. У політичних колах США до останнього виходили з неможливості мирного перебігу цього процесу, тому Україна та її державна незалежність не входили до числа першочергових пріоритетів американської зовнішньої політики в період «холодної війни», а головний вплив на поступовий занепад Радянського Союзу Сполучені Штати здійснювали політико-ідеологічними методами ерозійного характеру. В розрізі національних проблем на поч. 1960-х кремлівську стратегію держдепартаменту було визначено так:

— США повинні чітко дотримуватися *мирного співіснування принципу* у відносинах із СРСР, стимулювати внутрішні еволюційні процеси в його середовищі, сподіваючись, що вони приведуть до відмови від геополітичної експансії, демократизації й відкритості суспільства;

— національні проблеми СРСР не заперечуються, але вони не можуть відігравати стратегічної ролі у взаємних відносинах двох *наддержав*;

— у випадку виникнення на просторах СРСР незалежних держав і демократизації країн-сателітів Кремля бажаним було б їхнє федеративне об'єднання; ще в 1953 деякі з конгресменів, зокрема А. Сміт, зазначали, що в майбутньому Україна стане ключем для творення подібної структури.

У другій половині 1960–70-х зародилися нові політичні проблеми, що зумовили інтерес законодавчої та виконавчої гілок влади США до українського питання й стали визначальними чинниками для формування американської стратегії протягом наступних двох десятиліть. Передусім, це проблема дисидентського руху й дотримання *прав людини* в Українській РСР, що привернула увагу американських законодавців уже в сер. 1960-х, коли на Захід потрапили перші документи-свідчення про судові процеси над українськими інтелектуалами. Невдовзі ця проблема вже набула чіткого звучання: в січні 1970 член палати представників — демократ Дж. Рарік вніс на розгляд Конгресу резолюцію про необхідність розгляду комісіями ООН питання порушень прав людини в СРСР, в тому числі і в Україні. Загалом Конгрес США, очевидно, був краще, ніж президентська адміністрація, підготовлений до розуміння волелюбних прагнень українців; по-перше, для багатьох конгресменів підтримка етнічних громад була традиційно важливою з електорального погляду; по-друге, чимало членів Конгресу в 1970–80-х брали участь в акціях із захисту прав людини в Україні; ця кампанія з'єднала ліберальних демократів і жорстких антикомуністів-республіканців, що відносно добре орієнтувалися у внутрішньополітичній ситуації в Українській РСР, знали про багатьох колишніх політв'язнів і головне — не мали стосовно цих людей стереотипів, що їх накидала пропаганда з Кремля.

Серед держав «Старої Європи» українське питання, певною мірою, могло цікавити уряд Сполученого Королівства Великої Британії й Північної Ірландії, але його уряд у своїй східноєвропейській політиці солідаризувався з офіційним Вашингтоном. Керівництво і Четвертої, й П'ятої республіки у Франції воліло мати справу винятково з Кремлем і вбачало в збереженні єдиного СРСР надійну запоруку миру і стабільності в Європі. Домінантою ж зовнішньої політики ФРН за доби холодної війни була «реабілітація іміджу» держави в Європі; в умовах розколу німецької нації і жорсткого протистояння біполярної доби перевага віддавалася «західному» вектору міжнародної діяльності ФРН, а «східний» обслуговував потреби конфронтації США з СРСР у Європі.

Літ.: Головченко В. Міжнародний вимір українського питання за доби холодної війни // Пам'ять століть. — 2012. — № 5; Головченко В., Матвієнко В. Дипломатична історія України (1923–1993 роки): навчальний посібник. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012; Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я.Грицака. — К.: Основи, 1994.

В. М. Матвієнко

Українське питання під час Другої світової війни. На усталений у світовій історіографії термін початку *Другої світової війни* — 1.09.1939 — таке поняття як Україна могло вживатися лише в геогр. або етнографічному контексті. Оскільки волею країн *Антанти* та більшовицької Росії укр. народ було розкидано на теренах 4 д-в, участь українців у війні визначалася тим фактом, коли та чи інша д-ва ставала або жертвою *агресії*, або сама здійснювала агресивну акцію, залучаючи до оборонних чи агресивних дій і укр. частину населення. З нападом 1.09.1939 Німеччини на Польщу українцям-галичанам, холмщакам, волинянам та іншим представникам укр. нації, що опинилися тепер уже в складі Війська Польського, довелося брати участь у боях проти вермахту, а з 17.09.1939 — і проти Червоної армії, що згідно з таємними протоколами до *німецько-радянського пакту про ненапад 1939* перейшла кордон Польщі і напала на її захисників зі сходу. Так діями диктаторів А. *Гітлера* і *Й. Сталіна* українці змушені були поборювати самі себе у складі чужих армій, за чужі їм інтереси тоталітарних і авторитарних режимів. Після нападу Німеччини на Радянський Союз 22.06.1941 українців тепер уже і Заходу, і Сходу було кинуто на фронти війни. Не менше як 5 млн з них полягли в боях, а ще більше стали жертвами окуп. режимів. У ході війни землі України поділили між собою практично всі учасники конфлікту, що точився на теренах СРСР. На півдні України хазяйнували румуни: у Буковині, Бессарабії і т. зв. «Трансністрії», що простяглася від Дністра аж до Півд. Бугу. Угорщина продовжувала утримувати Закарпаття. Волинь, Поділля і Подніпров'я підпорядковувалися райхскомісаріату «Україна», очолюваному нацистським гауляйтером Е. Кохом, а з Галичини аж до Схід. Поділля було утворено окремий «дистрикт Галичина» у складі Генеральної губернії (Варшава), що її нім. окупанти

утворили на місці колишньої Польщі. Ілюзорні плани міністра схід. територій А. Розенберга утворити в Україні союзний Берліну уряд, а саму Україну перетворити на спільницю нацистської Німеччини було поховано. Для Гітлера існував лише один варіант використання України як джерела дешевої робочої сили та постачальника сировини і збіжжя. Але з окупацією укр. земель загарбниками б-ба проти них не припинялася. До 1943 в бузьких та дніпровських плавнях, лісах Полісся та Сіверщини продовжували чинити опір «оточенці», почали подекуди діяти загони, сформовані райкомами, обкомами партії та відділами НКВС, що підпорядковувалися Центральному штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українському штабу партизанського руху (УШПР), хоча у світовій історіографії війни та міжнар. орг-цій руху Опору ці формування визначаються як агентурно-диверсійні спецзагони НКВС-НКДБ, що діяли спільно з парт. підпіллям, залишеним на окупованих територіях більшовицькими властями у великих пром. та обласних центрах України. Як свідчать док-ти, ці сили активізували свою діяльність переважно після поразки вермахту і союзних йому армій під Сталінградом у 1942–43. Інакшою була ситуація на зах. землях. Зусиллями обох відламів ОУН тут формувалися похідні групи ОУН-Б та ОУН-М, що слідом за нім. військами дійшли аж до Луганської, Донецької й Харківської областей і створювали там осередки руху Опору, не підпорядковані Кремлю. 30.06.1941 у Львові було проголошено Акт відновлення укр. державності. Для окуп. властей цей відчайдушний крок бандерівського відламу ОУН виявився цілковитою несподіванкою, як і утворення 1942 у Києві Української нац. ради, а також результат активної діяльності похідних груп ОУН, що вже в 1941–42 організували активні виступи проти окупантів. Цей опір значно посилився після арешту провідників ОУН-Б С. Бандери та Я. Стецька, а згодом і А. Мельника, яких нім. власті заточили до концтаборів. Відразу ж після окупації спочатку на Волинських землях, а згодом у Галичині і Буковині почали стихійно утворюватися загони самооборони, що захищали населення укр. сіл і міст від масової *депортації* до рейху.

Згодом ці розрізнені сили самооборони, а також окремі самостійницькі партиз. угруповання, приміром «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця, об'єдналися в Українську повстанську армію (УПА), офіц. датою утворення якої, за рішенням Української головної визв. ради (УГВР), було проголошено 14.10.1942. До УПА перейшли також формування допоміжної поліції, створеної окуп. властями з українців. Слід зауважити, що окуп. влада, спираючись на агентурні дані абвера та СС, проводила політику підбурювання міжнац. ворожнечі, зокрема між польським і укр. населенням зах. областей України. З цією метою наглядати за порядком в укр. селах примушувалися завербовані до допоміжної поліції поляки, а у польських селах — українці. Нацьковування українців на поляків, а поляків на українців, посилення розбрату між слов'янами також було заг. тактикою не тільки спец. есесівських зондеркоманд, а й формувань вермахту в прифронтових зонах, про що у спец. наказі наголошував начальник ОКВ В. Кейтель. Така підступна політика окуп. влади була спрямована насамперед як на ліквідацію або послаблення Армії крайової (АК), так і поборювання УПА. Нерідко від цих конфліктів страждало мирне населення, в чому найбільше були зацікавлені окупанти. Практику гестапівських і есесівських провокаторів успішно переймали і кадебістські агенти, які у свою чергу теж сіяли розбрат між українцями і поляками та обома відламами ОУН. З особливим завданням на Волині, приміром, зусиллями НКДБ було створено агентурний підрозділ на чолі з полковником Д. Медведєвим. Подекуди окупантам і кадебістським провокаторам вдавалося нацьковувати представників підпілля різних націй одне на одного, як це відбулося на Волині влітку—восени 1943 (див.: *«Українсько-польська війна 1942–47»*).

Літ.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Париж—Нью-Йорк—Львів, 1993; Коваль М. Україна 1939–1945. — К., 1995; Україна у Другій світовій війні. — К., 1997.

А. Ф. Трубайчук

Українське питання під час Першої світової війни. З перетворенням держ. кордону між Росією і Австро-Угорщиною на лінію фронту українці автоматично опинилися по різні сторони окопів: в рос. армії на 1917 з 15,5 млн мобілізованих військовиків 4,5 млн були українцями, в австр.-угорській армії їх на службі перебувало бл. 250 тис. Вони змушені були воювати за чужі держ. інтереси, вбивати й калічити одні одних, нищити госп-во прифронтової смуги, виснажувати, істотно деформувати структуру економіки тощо. Перебуваючи три перші роки війни плацдармом масштабних, жорстоких спустошливих дій, які приводили до значних територ. змін (зах. терени України — Схід. Галичина, Зах. Волинь, Півн. Буковина поперемінно потрапляли то під рос. *окупацію воєнну* (1914 і 1916), то під австр.-угорську (1915 і 1917), українці незмінно зазнавали репресій як від тих, хто у відп. момент домагався успіху, так і тих, хто зазнавав невдач. Якщо перші вважали за необхідне вдаватися до карних акцій щодо тих, хто співпрацював із попередньою ворожою держ. адміністрацією, чи, навіть, виявляв лояльність до розгромленого стратегічного супротивника, то сторона, яка програвала чергову військ. кампанію, уже в ході відступу покладала головну відповідальність за власні невдачі все на тих же «зрадників-українців». У результаті тисячі українців гинули без слідства і суду, австр.-угорські концентраційні табори переповнювались десятками тисяч «москвофілів», приречених на знущання, голод, епідемії, а до Сибіру депортували ще більше «австрофілів» — «мазепинців», включаючи передову, політ.-активну інтелігенцію, греко-католицьке священництво тощо. Період світової війни українці найменували добою «галицької руїни», нечуваної наруги над свободою совісті, перманентних нищівних ударів по нац. культурі, визв. рухові. Справжньою трагедією став політ. розкол українства, його політ. проводу.

Більшість діячів наддніпрянських партій і орг-цій виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду, за «російську орієнтацію». Лідери ТУП, ліберали Д. *Дорошенко,* А. Вязлов, А. *Ніковський* увійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського союзу земств і міст («Земгор»). У 1916 до Союзу вступив С. *Петлюра* і одержав призначення помічника уповноваженого Союзу на Зах. фронті. Так же чинили і деякі інші діячі УСДРП та «Спілки». За оцінкою В. *Винниченка,* ці люди «орієнтувались на добре, широке серце руської демократії, на грім перемоги, який зм'ягчить круте серце царизму аж до степені народоправства, до парламентаризму й до волі націй, що благоденственно мовчали тоді по всіх її неосяжних просторах... Це були ті з українців, які корінням свого особистого життя занадто глибоко зрослися з життям руським». Виявилася орієнтація і на «німецький штик». Звичайно, в межах рос. України вона знаходилась у латентному стані, виразно себе не могла оформити. Розрахунок тут був на те, що в ході війни буде знищено основу нац. гніту — царизм. «А німецький імперіалізм — експлуататор культурний і розумний. Він не буде так безглуздо, ледачо, так неохайно й нераціонально грабувати, як то робив царизм. Він, доючи сили з народу, буде дбати про те, щоб він не дуже брикався, він не буде видирати з його останній клапоть сіна, він старатиметься, щоб дійна корова була сита й більше молока давала». Третій табір політично активного українства дотримувався орієнтації на власну націю, власний народ. Уособлений найбільше соціал. течіями, він, однак, роздирався внутр. суперечностями. Так, всупереч оборонській лінії основного ядра УСДРП, частина її лідерів — А. *Жук,* В. Дорошенко, блокуючись із колишніми «спілчанами» М. *Меленевським* (Баском) та О. Скорописом-Йолтуховським, обрала пронім. орієнтацію. Разом із Д. *Донцовим,* М. *Залізняком* та іншими діячами укр. руху вони реалізували висунуту *В. Липинським* ще в грудні 1912 пропозицію, створивши 4.08.1914 у Львові *Союз Визволення України (СВУ)* як позапарт. об'єднання, що виступило за перемогу у війні кайзерівської Німеччини. Покладаючи на Росію всю відповідальність за розпочату війну, СВУ доводив, що не варто боятись приходу австр. війська (в ньому сотні тисяч галичан, січові стрільці), яке допоможе стати господарем власної долі, принесе «свободу і волю» і врешті «вільним і незалежним краєм стане Україна в злуці з Австрією». У результаті розгрому Росії СВУ сподівався домогтися «державної самостійності України» у формі конституційної монархії з демокр. політ. внутр. устроєм, однопалатною законодавчою системою, громадян. мовними і реліг. свободами, самостійною укр. церквою. На укр. монарха рекламувався 19-річний представник Габсбурзької династії Вільгельм Франц фон *Габсбург-Льотрінген* (Василь Вишиваний). СВУ проводив думку про необхідність створення укр. самостійної д-ви як своєрідного «захисного валу» для Зах. Європи від експансіоністської Росії. Разом з тим не виключалася можливість залишення у складі Австро-

Угорщини частини етнічних укр. територій і створення з них осібного авт. краю (коронного краю). Дуже близько до СВУ виявилася і позиція Головної Української Ради, утвореної з представників усіх політ. партій Галичини 3.08.1914. СВУ самочинно взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед зарубіжним світом, направивши послів до Німеччини, Туреччини, Болгарії, Італії, Швеції, Норвегії, а сам СВУ з початку війни переїхав до Відня. Центр. європ. країни розглядалися при цьому як дружні, союзні щодо майбутньої Української Держави. А відтак СВУ вважав можливим приймати від останніх матеріал. допомогу за умови, що то буде позичка — «майбутній борг майбутньої самостійної держави, який український уряд повинен буде повернути». Однак розрахунки СВУ на серйозну підтримку Четверним союзом не виправдались. Офіц. Відень схилявся до пропольської орієнтації і дедалі скептичніше ставився до далекосяжних планів СВУ, волів бачити останнього лише власним знаряддям у розв'язанні внутр. проблем. Врешті, уряд Австро-Угорщини публічно відмежувався від СВУ. Аналогічно вчинив і уряд Німеччини, хоча військ. кола, приватні особи обох країн продовжували свої контакти і зв'язки з Союзом. Що ж до укр. проблеми, то увага сконцентрувалася навколо Галичини. Після брусилівського прориву травня—липня 1916, затяжних торгів між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель колишня територія Королівства Польського перейшла в повне розпорядження Пруссії. Кайзер *Вільгельм II* під тиском генералітету, у погодженні з *Францом Йосифом I*, 5.11.1916 дав дозвіл на відродження Польської держави з територій, що до війни належали до Російської імп. і на 1916 виявилися під нім. окупацією. Ті ж землі, що були загарбані в результаті *поділів Речі Посполитої* у XVIII ст., мали залишатись у складі Німеччини. Остання гарантувала собі й повне право контролю над майбутньою Польщею: у Варшаві була створена Регентська рада, якій належало сформувати польський уряд і збройні сили.

Такий поворот подій не міг влаштувати сили польського нац.-визв. руху, які сподівались на нові перемоги *Антанти* і, відповідно, поразки Німеччини й Австро-Угорщини, в результаті чого мали надію змінити кордони своєї д-ви. Дедалі побоюючись ворожості поляків, прагнучи «замортизувати» враження від ухваленого рішення, Австро-Угорщина пішла на проголошення *автономії* Галичини без її поділу на Східну і Західну. На практиці, зважаючи на потенції поляків і українців у регіоні, таке рішення відкривало фактично безперешкодну можливість для поглинання етнічно-укр. земель регіону Польщею. Повністю нехтуючи укр. інтересами, австр. уряд крок за кроком розширював реальну владу поляків, не залишаючи сумнівів щодо сумного майбутнього укр. земель у складі відроджуваної Польщі. Українство Австро-Угорщини, т. ч., зазнавало дедалі нових відчутних ударів і все ясніше розуміло безперспективність домогтися своєю відверто австрофільською позицією не те що прихильного ставлення, а хоча б мінім. поступок. Отже, напруга навколо укр. питання впродовж всієї імперіалістичної війни не вщухала. Навпаки, час від часу вона досягала крайніх меж, об'єктивно примножуючи, розширюючи передумови для прийдешнього вибуху укр. руху, з неминучістю живлячи його потенції.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. — К.—Відень, 1920 (1990); Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Історія України. Нове бачення. — К., 2002; Політична історія України XX ст.: У 6 т. — Т. 1. — К., 2002.

В. Ф. Солдатенко

Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни. Зах. лідери в особі Д. *Ллойд Джорджа* та Ж. *Клемансо*, перебравши на себе керівництво *Паризькою мирною конференцією 1919–20*, відкинули «*Чотирнадцять пунктів*» *Вільсона*, який пропонував облаштувати кордони повоєнної Європи за принципом права націй на самовизначення (п. 9, 14). Відмова від урегулювання територ. проблем на цих засадах призвела до вкрай несправедливого встановлення кордонів переможених і новоутворених у підсумку *Першої світової війни* д-в. Чимало народів залишалися розподіленими між кількома країнами. Так, на території Польщі опинилося бл. 2 млн, а на території Чехословаччини — понад 2 млн німців. Більше як 2 млн угорців відійшли до складу споконвічно ворожого їм Королівства Румунія, а також до раніше пригнічуваного угорською короною півд.-слов. *анклаву*, що став частиною Королівства сербів, хорватів і словенців. Але в найгіршому становищі опинився укр. народ. Зацікавлені у створенні на схід. кордоні Німеччини сильної Польської д-ви як нової противаги Берліну після більшовизації Росії та її зближення з режимом Веймарської республіки, лідери *Антанти* віддали Варшаві Схід. Галичину, Зах. Волинь, Холмщину, Берестейщину, Підляшшя, Посяння, Лемківщину. Після завершення *Польсько-радянської війни 1919–20* за *Ризьким мирним договором 1921* Наддніпрянщина залишилася в складі більшовицької Росії. Поряд з тим, значні території України відійшли до Румунії (Півн. Буковина, Хотинщина, Півд. Бессарабія) та новоутвореної Чехословаччини (Закарпаття). Схід.-укр. землі було зменшено до можливого мінімуму за рахунок відмежування від УСРР територій, населених переважно етнічними українцями на Дону, Кубані, Півн. Кавказі, у Воронезькій, Курській, Орловській та Бєлгородській губерніях, на Слобожанщині. Виходячи з наполегливих прагнень укр. населення цих територій возз'єднатися з єдинокровними українцями УРСР, її уряд у 1924 запропонував врегулювати прикордонні проблеми України з РСФРР та БСРР. З цією метою під головуванням голови ЦВК Білорусії А. Черв'якова було утворено тристоронню комісію у складі представників України, Білорусії та Росії. Однак справедливі вимоги білорусів та українців наштовхнулися на жорсткі імперські позиції рос. делегації. Зрештою, очолюване Й. *Сталіним* політбюро ЦК ВКП(б) перебрало на себе повноваження цієї комісії. У підсумку значні території з переважно укр. населенням було відокремлено від України і приєднано до сусідніх республік. Після призупинення політики українізації (коренізації) асиміляційна політика рад. влади розгорнулася на цих теренах з особливою силою. Що ж до територій власне УСРР, то до всіх її індустріальних центрів і цілих регіонів (Подніпров'я, Донбас, Харківщина, Одещина) посилилося централізоване переселення робочої сили та інтелігенції з глибинних районів Росії, аби докорінно русифікувати такі великі пром. центри України, як Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Луганськ, Харків, Одесу. З усіх укр. теренів, що через ті, чи інші причини опинилися в межах сусідніх д-в, найбільш поміркованy асиміляційну політику до 1939 проводив чехословацький уряд Т. *Масарика* та Е. *Бенеша* в Підкарпатській Русі (Закарпатті). Коли ж після *Мюнхенської угоди 1938* почався процес федералізації ЧСР, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) одержала *автономію*. Її уряд очолив депутат проугорської фракції чехословацького парламенту А. Бродій. У самій же Карпатській Україні точилася гостра б-ба між пропольськими, проугорськими та нац.-патріотичними політ. угрупованнями. За *Віденським арбітражем 1938* від Карпатської України було відчленовано найбільш індустріально розвинуті Мукачівський, Берегівський та Ужгородський райони. Новий уряд Карпатської України очолив укр. патріотично налаштований культур. та реліг. діяч А. *Волошин*. З *окупацією воєнною* 15.03.1939 Богемії та Моравії нацистською Німеччиною і утворенням т. зв. *протекторату* та створенням незалежної Словацької держави, скликаний у Хусті Сойм проголосив самостійну д-ву Карпатську Україну на чолі з президентом А. *Волошиним* з усіма суверенними атрибутами (гімн, герб, прапор). Нова д-ва одразу стала об'єктом *агресії* з боку союзної Німеччині Угорщини. Для захисту своїх кордонів уряд Карпатської України з юнацьких загонів «пластунів» та «соколят» утворив Карпатську Січ, до якої масово почали вступати добровольцями галичани та укр. емігранти, колишні вояки УСС та УГА, інтерновані вояки Армії УНР. Визначну роль в орг-ції та вишколі вояків Карпатської Січі відіграв майбутній головком УПА і військ. міністр Української Головної Визвольної Ради Р. Шухевич. ОУН вбачала в Карпатській Україні далеку перспективу поширення незалежних держ. тенденцій і на решту розчленованих чотирма д-вами укр. земель. Сама згадка про можливість утворення укр. самостійної соборної д-ви викликала лють як нацистів, так і польського «санаційного» уряду, а також більшовицьких вождів. У своїй доповіді 18-му з'їзду ВКП(б) Й. Сталін виявив цілковиту незаінтересованість в існуванні Карпатської України як держ. утворення, скориставшись чим М. *Горті* в сер. березня 1939 окупував самопроголошену країну. Особливе місце Україна посідала в агресивних планах нацистської Німеччини та її союзників — Румунії, Угорщини та Словаччини. У нацистського керівництва не було єдиного підходу щодо майбутнього України в разі нім.-польських та нім.-рад. зіткнень. Головний фа-

хівець нацистської партії зі схід. питання А. Розенберг виходив із необхідності утворення самостійної, союзної Німеччині, Української Держави. Спільно з В. Канарісом він ініціював формування на території Німеччини дружин укр. націоналістів (ДУН) «Нахтігаль» («Соловейко») і «Роланд» як майбутніх агентурних підрозділів. Інакшої думки щодо майбутнього України був А. *Гітлер*. Україна цікавила його лише як екон. доважок до Третього рейху та гігантська територія для колонізації майбутніми завойовниками. Самих же українців чекала доля перетворення на дешеву робочу силу. У складних переговорах між німецьким послом у СРСР Ф. Шуленбургом і В. *Молотовим*, що передували підписанню *німецько-радянського пакту про ненапад 1939*, укр. питання посідало одне з чільних місць. Прагнучи відтягнути кордон якомога далі на Захід від Москви, В. Молотов неодноразово акцентував на необхідності приєднання до СРСР укр. земель, що входили до складу Польщі та Румунії. При цьому він наголошував, що в разі відмови нім. сторони надати перевагу Радянському Союзу у сфері впливу на Буковину та Бессарабію це викличе неабиякий спротив укр. нац. елементів, у т. ч. у Верховній Раді СРСР. В. Шуленбург згодом писав, що він марно шукав у кремлівських коридорах те могутнє укр. лобі, на яке натякав йому Молотов у своїх домаганнях не тільки на Бессарабію та Півн. Буковину, а й на Півд. Буковину. Стурбована необхідністю захисту нафтових родовищ Румунії нім. сторона погодилася віддати Радянському Союзу від Румунії лише Бессарабію, що й було зафіксовано в таємних протоколах до Пакту про ненапад.

Отже, укр. питання посідало одне з провідних місць в агресивних намірах тоталітарних режимів А. Гітлера та Й. Сталіна. До них долучався і третій диктатор — Б. *Муссоліні*, який у своїх планах поширення фашистської експансії на Балкани та Причорномор'я також сподівався на прилучення бодай частини України до відтворюваної ним у мріях Великої Римської імп. Вступаючи до *італійсько-німецького договору 1939* (осі Рим — Берлін—Токіо) виторгував собі південь України «Трансністрію» і румунський диктатор Йон Антонеску. Що ж до оборонців демокр. прав і свобод (Н. *Чермберлен*, Е. *Даладьє* та Ф. *Рузвельт*), то вони у своїх передвоєнних дип. кроках, як і їхні попередники — творці *Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин* — цілковито ігнорували укр. питання.

Літ.: Комар В. Л. Українське питання в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) // Український історичний журнал. — 2001. — №5; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). — К., 1999; Лендьєл М. «Українське питання» в політиці США // Політика і час. — 1997. — № 11.

А. Ф. Трубайчук

Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни. У процесі загострення стосунків у світі між двома найбільшими ворогуючими коаліціями (*Антантою* і *Троїстим союзом*) Україна через своє особливе геополіт. становище з неминучістю потрапляла у сферу їх першочергових інтересів, ставала одним із неодмінних об'єктів обопільних розрахунків і зазіхань. На поч. XX ст. укр. землі продовжували бути поділеними між двома найкрупнішими материковими імперіями — Російською та Австро-Угорською, які не приховували своїх задумів — територ. розширення, передусім, за рахунок укр. земель. Росія планувала силою зброї довести «споконвічність» своїх прав на «руські» землі — Схід. Галичину, Півн. Буковину і Карпатську Русь (Закарпаття). Українці в цілому розглядались не більше як «часть единого русского племени», що через особливості істор. долі набула несуттєвих, суто етнографічних відмінностей. Австро-Угорщина, навпаки, й гадки не допускала щодо втрати перерахованих територій, мріючи про захоплення Волині й Поділля. Це знайшло ідеолог. обґрунтування в концепціях «Міттельєвропи» («Серединної Європи»). Передбачалося об'єднання «всіх національних сил німецького народу» в «історичній боротьбі» між германським і слов. світами, просування «власне німецьких володінь» на Схід, використовуючи й «католицькі культурні впливи», закріплення в майбутній Міттельєвропі (її ядром мали бути *Німецька імперія* та Австро-Угорська монархія) «панування німецького духу і німецького порядку». Згідно з планами *Пангерманського союзу*, до сфери «життєвих інтересів» майбутньої «Великої Німеччини» потрапляла вся Україна, що розглядалася і як плацдарм дальшого просування на Схід

і — головне — як потенційна *колонія*, звідки можна було б висотувати с.-г. продукти і природ. сировину. У нім. колах існували й не досить поширені думки щодо створення самостійної державності в Україні як чинника послаблення Росії і перешкоди для її безпосереднього впливу на Європу. Сили, які лише розраховували на відродження в ході війни польської державності, беззастережно включали до майбутнього утворення галицькі та інші зах.-укр. землі як «історично польські». На приєднання укр. земель Бессарабії й частини Буковини за сприятливого розвитку військ. конфлікту розраховувала Румунія. Маскуючи загарбницькі плани благочинними концепціями звільнення укр. народу від чужоземного гніту, розв'язання укр. питання, сусідні д-ви насправді намагалися всіляко розіграти у своїх політ. інтересах «українську карту», що пояснювалась не лише планами територ. надбань, але й стратегічними розрахунками на підрив потенціалу протилежної сторони через свідоме провокування в її стані сепаратистських рухів. Відп. ідеолог. акції спирались на масштабну держ. підтримку, ставали обопільним місцем докладання зусиль різних спец. служб тощо. Значну увагу до України напередодні війни виявляли МЗС і преса Великої Британії та Франції. Вони прагнули так «зрежисерувати» прийдешні події, щоб у результаті розгортання укр. сепаратистського руху ослабла Австро-Угорщина. Остання ж, навпаки, слідом за Німеччиною, чекала на такий же результат, але вже щодо Росії. У б-бі за контроль над чорноморсько-середземноморськими протоками на подібний варіант розвитку подій розраховувала і *Османська імперія*. При МЗС Австро-Угорщини для ідеолог. «обробки» українців виник спец. відділ «Українська агітація». Подібний відділ функціонував і в МЗС Німеччини. Незмінно збиралася інформація, аналізувалися проблеми України, налагоджувалися контакти з «потрібними» людьми. У Відні та Берліні постійно розглядались питання про надання допомоги укр. політ. силам в Росії, забезпечувалось сприяння виданню укр. (антиросійської за змістом) літератури, періодики в Галичині. При цьому виявлялись різні підходи: від потреби енергійної підтримки українофілів у Схід. Галичині через нехтування спец. зусиллями в цьому напрямку («українці й так з Австрією») до заперечення підтримки українофільства, зважаючи що останнє як рух вичерпало себе. Паралельно ширились нападки на «москвофільство» як наслідок «оманливої російської агітації, яка поширювала в народі віру, що він, будучи спорідне́ним за расою та релігією з Росією, піддаватиметься й надалі протиправним утискам з боку поляків та цісарсько-королівського уряду». Увесь цинізм ставлення Австро-Угорщини до укр. проблеми найнаочніше виявлявся в планах т. зв. «австро-польського рішення». За обіцянку приєднання до Польщі етнічно-укр. земель — Холмщини і Підляшшя, що до *Першої світової війни* були за рос. кордоном, поляки повинні були згодитись на включення до Австро-Угорщини відірваних від Росії етнічно-польських територій. Проте, здобувши «російську Польщу», Австрія перейняла б і значну частину майбутнього нім.-рос. кордону. Отже, лінія прямого зіткнення з апріорно ворожою Росією різко збільшилася б, що обернулось би перманентною загрозою для «клаптикової монархії». І саме в цьому зв'язку однією з можливостей уникнути загрозливого рос. сусідства «було б створення незалежної України», яка б у своїй півн. частині проходила між Австро-Угорщиною і Росією. Т. ч., етнічно-укр. землі були б розірвані на 3 частини: одна війшла б до Австро-Угорщини, друга — до Польщі, і третя — власне Україна — була покликана служити «санітарною зоною», що врешті убезпечувала б австр. кордони. Однак явно слабка на той час Україна, створена з «російського уламку» (це бл. 30 млн населення), у перспективі могла б посилитись і забажати приєднання до себе «польської» та «австрійської» етнічних гілок. Тому австрійці «відмовлялись» від «керівництва» майбутньою «незалежною» Україною (справжньої, а не удаваної, самостійності вони, природно, ні на мить не допускали). Оскільки ж без втручання нерос. сили Українська Держава все одно не втрималась би, то передбачалось три варіанти її збереження: нім. *протекторат*, спільний австр.-нім. протекторат, або ж персональна *унія* України з Румунією. Перший варіант уважався найбажанішим. Він назовні задовольняв би інтереси найближчого союзника — нім. торгівля здобула б широку і вільну дорогу через Чорне море до Азії. Українці поставились би прихильно до нім. протекторату через «польську політику» Німеччини: вона була значно відмінною від

австрійської — «пропольської». Про приховані розрахунки, природно, вголос не говорилося: лінія стикання Німеччини з Росією збільшилась би (до вигоди Австро-Угорщини з будь-якого боку); Австро-Угорщина отримала б бажану свободу рук на Балканах. У цій, як і в інших логічних комбінаціях, розрахунок базувався на жорсткому забезпеченні власних інтересів за рахунок сусідів, особливо ж найслабшого з них — поневоленого укр. народу, який безцеремонно приносився в жертву першим і мав у підсумку постраждати найбільше.

Чимало подібного можна виявити і в моделях переустрою Європи, які обґрунтовувались іншими сусідами України. Звісно, у противної щодо Австро-Угорщини сторони — Росії — протиавстр. і протинім. спрямованість стратегії одержувала й протилежне ідеолог. забарвлення, та прогностичні кінцеві результати щодо України як «розмінної карти» у «великій грі» все одно були б трагічними. На етапі передвоєнної ідеолог. обробки світової громадськості обидві ворогуючі коаліції спростовували теорет. потуги і брутально звинувачували одна одну в підривних діях, а укр. рух (відповідно, і в Росії, і в Австро-Угорщині) в тому, що він ініціюється і живиться (в т. ч. матеріально) не просто з-за кордону, а — стратегічними ворогами. У Росії укр. визв. рух незмінно вважали плодом австрофільських, германофільських зусиль, а в Австро-Угорщині по ньому наносили постійні удари, інкримінуючи українцям москвофільство. Отже, посилення шовіністичних настроїв — як необхідний складовий елемент підготовки і розв'язання *Першої світової війни* — створювало вкрай несприятливі обставини для розвитку укр. нац. руху, породжувало наростаючі репресії проти нього в обох ворогуючих коаліціях. Водночас об'єктивно в заг. підсумку все вищевідзначене вело до небувалого загострення укр. питання, багатократно підсилюючи природну основу визв. руху.

Літ.: Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Відень, 1919 (К., 1992); Лисяк-Рудницький І. Український національний рух напередодні Першої світової війни // Лисяк-Рудницький І. Історичні ессе. — Т. 1. — К., 1994; «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX — початок XX ст.): Колективна наукова монографія в 3 ч. / Ред. В. Сарбей. — К., 1999.

В. Ф. Солдатенко

Українське товариство прихильників Ліги Націй — неформальне представництво УНР при *Лізі Націй,* через яке опосередковано здійснювалася дип. активність представників екзильного уряду УНР в цій орг-ції; створене в червні 1920 на позапартійній основі з метою підтримки Ліги Націй «як органу співробітництва народів на основах міжнародного права». Першим головою **У. т. п. Л. Н.** був С. *Шелухин,* якого невдовзі змінив В. *Кедровський.* У червні 1922 **У. т. п. Л. Н.** було прийнято як рівноправний член до Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй, що об'єднувала тоді представників понад 50 країн. Генеральний секретаріат цієї міжнар. авт. напівофіц. орг-ції системи Ліги Націй знаходився в Брюсселі, заг. збори відбувалися щорічно, а засідання її Ради та комісій — кілька разів на рік у столицях різних європ. д-в. Уже 1922 делегати **У. т. п. Л. Н.** взяли участь у роботі виконавчих органів Міжнародної унії в Празі та Будапешті, а їхні виступи були спрямовані на обстоювання ідеї відновлення укр. державності. Філії **У. т. п. Л. Н.** були створені в окремих д-вах, де перебувала укр. еміграція, зокрема, в Румунії й Чехословаччині. Помітно активізувало свою діяльність **У. т. п. Л. Н.** на рубежі 1920–30-х, коли після від'їзду до США В. Кедровського його очолив А. *Яковлів.* Так, на заг. зборах Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй у травні 1931 в Будапешті А. Яковлів, з огляду на підготовку до проведення в Женеві конференції з роззброєння, виголосив велику промову з обґрунтуванням укр. позиції щодо цієї складної проблеми, основні тези якої були покладені в основу офіц. ноти Державного Центру УНР до міжнар. конференції з роззброєння, яку оприлюднив О. *Шульгин.* Згодом **У. т. п. Л. Н.** запропонувало заг. зборам Міжнародної унії резолюцію, що мала на меті припинити озброєння однієї д-ви іншою (малося на увазі таємне військ.-техн. співробітництво СРСР з Німеччиною). Чимало зусиль Українське товариство, як і екзильний уряд УНР загалом, докладало для інформування світової громадськості каналами Ліги Націй про політ. становище на укр. землях у складі СРСР і Польщі. На пропозицію укр. делегації був створений Комітет Сходу Міжнародної унії, що зусиллями **У. т. п. Л. Н.** підготував справу протесту проти примусової праці в СРСР, яка розглядалася на заг. зборах Міжнародної унії в Парижі (1932). На черговій сесії Міжнародної унії в Монтрьо (1933) укр. представникам, насамперед О. Шульгину, вдалося добитися одноголосного прийняття резолюції з засудженням системи примусової праці в СРСР. На засіданнях Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй в Данцигу (жовтень 1930), Брюсселі (лютий 1931) та Перуджі (жовтень 1931) **У. т. п. Л. Н.** протестувало проти каральних дій польської влади у Східн. Галичині (політики «пацифікації»). Велика робота була проведена для інформування світової громадськості про голодомор 1932–33 в Україні. Ще на паризькій нараді 1932 Міжнародної унії укр. делегація опублікувала англ. і франц. мовами спец. довідку про стан справ в УСРР. О. Шульгин, який на протязі 1933–38 очолював «Українську асоціацію для Ліги Націй», у вересні 1933 особисто звернувся з листом до голови Ради та голови 14-ї Асамблеї Ліги Націй з закликом організувати міжнар. допомогу голодуючим. **У. т. п. Л. Н.** ініціювалися багато інших питань для можливого розгляду у структурах Ліги Націй. З прийняттям 18.09.1934 до Ліги Націй СРСР можливості популяризації укр. справи **У. т. п. Л. Н.** різко зменшилися, хоча воно активно діяло практично до початку *Другої світової війни.*

Літ.: Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001; Матвієнко В. М. Україна і Ліга Націй — К., 2000.

В. М. Матвієнко

«Український часопис міжнародного права» (УЧМП) — друкований орган *Української асоціації міжнародного права (УАМП),* заг.-нац. наук.-теорет. та інформ.-практ. видання з *міжнародного права* та порівняльного правознавства. УЧМП друкувався в 1992–95 зусиллями юрид. фірми «Проксен». У результаті відновлення діяльності УАМП публікацію часопису було продовжено в 2001. Засновниками поновленого журналу стали УАМП, *Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка,* юрид. фірма «Проксен». З 2002 УЧМП виходить щоквартально. У центрі уваги журналу — питання історії та теорії міжнар. права, визначення місця України у сучас. системі міжнар.-прав. відносин, актуальні галузеві проблеми сучас. міжнар. права, міжнар.-прав. основи формування та здійснення *зовнішньої політики України,* а також прогресивний розвиток нац. прав. системи України на основі досягнень науки порівняльного правознавства. До редакційної колегії входять провідні вітчизняні науковці у сфері міжнар. права. Головні редактори: В. Буткевич (1992–95), О. Задорожній (з 2001).

М. М. Гнатовський

Українсько-австрійський договір 1920 — підписаний у данській столиці — Копенгагені 5.07.1920 від імені УСРР і РСФРР членом Колегії НКЗС РСФРР і повпредом в Естонії М. *Литвиновим,* а від Австрійської Республіки — віце-президентом Державної комісії в справах *військовополонених* П. Ріхтером. Договірні сторони зобов'язувалися повернути на батьківщину всіх військових та цивільних полонених, попередньо доставивши їх для передачі всіма наявними в розпорядженні транспортними засобами на естонсько-російський кордон поблизу Нарви; водночас надавалося право «залежно від обставин» пропонувати інші місця передачі, а також сторони висловили свою принципову згоду на те, щоб полонені, які мали бажання залишитися в даній країні, не зустрічали в цьому перешкод. Австрійський уряд мав дотримуватися *нейтралітету* щодо радянських України й Росії, повністю заборонити поставку і перевезення через свою країну зброї всіх видів, боєприпасів або військового майна. Договір передбачав надання кожною стороною представникам від своїх урядів особливих повноважень для відновлення перерваних *війною* економічних зв'язків; угода набирала чинності від дня її підписання.

В. М. Матвієнко

Українсько-азербайджанський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 2000 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Азербайджанської Республіки Г. *Алієвим* у Баку 16.03.2000 під час офіц. візиту Президента України до Азербайджану. Договір укладений терміном на 5 років, що має автоматично подовжуватись кожні 5 років. Договірні сторони зобов'язалися розвивати свої відносини на основі стратегічного партнерства. У разі виникнення ситуації, що загрожує миру в одній з країн, сторони можуть зустрітися для проведення невідкладних

консультацій. В угоді було підтверджено необхідність функціонування механізму консультацій у рамках *ГУАМ*. Договірні сторони створюватимуть необхідні умови в усіх сферах міждерж. та міжнар. взаємодії.

П. М. Ігнатьєв

Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994 підписана 22.11.1994 у Вашингтоні Президентами України *Л. Кучмою* і Сполучених Штатів Америки Б. *Клінтоном* під час держ. візиту Л. Кучми до США 21–23.11.1994. Сторони підтвердили прагнення створити надійні підвалини для розбудови міцних відносин взаємної довіри та поваги, підтвердили свою відданість принципам *Статуту ООН*, принципам *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* і наступних док-тів НБСЄ. США підтвердили, що існування вільної, незалежної та суверенної Української держави, її безпека і процвітання мають вогоме значення для Сполучених Штатів Америки; визнали істор. крок, який здійснила Україна, ратифікуючи *американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991* та приєднавшись до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* як д-ва, що не володіє ядерною зброєю; визнали особливі зв'язки, що встановились між двома країнами в результаті важливої ролі американців укр. походження, яку вони відіграли в розвитку Сполучених Штатів Америки. США підтримали Україну в її зусиллях, спрямованих на розв'язання суперечностей з її сусідами в дусі миру та співпраці, утримання від загрози силою або її застосування проти територ. цілісності або політ. незалежності будь-якої д-ви. Сторони підтвердили своє прагнення до якнайбільшої участі в заг.-європ. структурах, таких як НБСЄ та її Форум співробітництва з питань безпеки. США привітали рішення України брати участь у програмі *«Партнерство заради миру» (ПЗМ)* і висловили сподівання на практ. співробітництво між укр. та амер. військовими та оборонними установами в цьому контексті. США підтвердили готовність підтримувати зусилля України дбати про свої законні потреби в галузі оборони, у т. ч. через розбудову достатніх звичайних збройних сил згідно з обмеженнями *Договору про звичайні збройні сили в Європі*. Сторони проголосили намір розвивати взаємовигідне військ. співробітництво та проводити регулярні консультації з проблем міжнар. безпеки; у разі виникнення зовн. загрози територ. цілісності, політ. незалежності або безпеці України сторони погодились консультуватися та здійснювати відп. кроки для досягнення мирного вирішення ситуації відповідно до міжнар. права та принципів НБСЄ.

США визнали позитивну міжнар. роль, яку Україна відіграє через свою участь у силах ООН за підтримання миру та місіях превентивної дипломатії НБСЄ, а також докладає зусиль щодо впровадження санкцій та висловили сподівання співробітничати з метою посилення ефективності заходів у цій галузі. Сторони визнали, що розповсюдження *зброї масового знищення* становить загрозу людству, що всі уряди мусять терміново працювати для запобігання подальшого розповсюдження такої зброї та пов'язаних із нею технологій. Сторони також підтвердили свою рішучість співпрацювати в допомозі жертвам Чорнобильської катастрофи й відновленні уражених районів, у посиленні безпеки ядерних реакторів в Україні з метою недопущення подібного лиха в майбутньому. Україна зобов'язалася впроваджувати ринкові реформи якнайшвидше, а США підтвердили свою готовність надавати фінанс. й політ. підтримку крокам, які здійснюватиме Україна в цьому напрямку як на двосторонньому рівні, так і через міжнар. фінанс. інституції. Сторони висловили намір: сприяти взаємному розповсюдженню інформації про нац. надбання в галузі культури, науки й освіти; пропагувати нові досягнення в цій сфері, розширювати культ. та інформ. обмін; сприяти співробітництву між культ. установами й орг-ціями; підтримувати подальший розвиток дружніх зв'язків між молоддю обох країн.

С. П. Галака

Українсько-антантівські переговори 1919 — низка заходів, здійснених Директорією УНР із метою досягнення *визнання міжнародно-правового* незалежності України з боку держав *Антанти*, нейтралізації рос. фактора в їхній схід.-європ. політиці та одержання підтримки в б-бі проти збройної *агресії* РСФРР. Оскільки Директорія прийшла до влади в результаті перемоги 14.12.1918 всенародного повстання проти гетьмана П. *Скоропадського*, організованого Українським національним союзом на чолі з В. *Винниченком*, у лідерів д-в Антанти склалось враження, що нова укр. влада є пробільшовицькою та здатною зруйнувати «санітарний кордон» проти радянської Росії у Схід. Європі за участі відродженої Польщі, Дону, Кубані й «білого руху». Суперечливими виявились і перші міжнар. кроки Директорії, що 19.12.1918 направила відверто недружню ноту урядам країн Антанти, у якій попередила, що «не потребує помочі держав Антанти, про яку благав гетьман», і вимагала з'ясування від них «цілі висадження їхніх військ на Україні», здійсненого 15–17.12.1918 в Одесі без узгодження з Директорією. А вже через тиждень Директорія запевняла Антанту в своїх намірах виконувати «всі міжнародні зобов'язання», що успадковувались УНР від колишньої Російської імп. «пропорційно силам України». Значною мірою це пояснювалось глибокими розбіжностями в укр. керівництві щодо пріоритетного зовн.-політ. курсу відновленої УНР: В. Винниченко й В. *Чехівський* виступали за порозуміння з ленінським урядом, їм опонував С. *Петлюра*. Але суперечності між франц. командуванням в Одесі й Добровольчою армією А. Денікіна та прагнення Парижа об'єднати всі антибільшовицькі сили у своїй «зоні відповідальності» (Крим й Україна), зрештою, змусили їх сприйняти Директорію УНР, що до лютого 1919 контролювала більшу частину України, як потенційного союзника. З іншого боку, для *дипломатії УНР доби Директорії*, з розгортанням наступу Червоної армії на Лівобережжі та з огляду на невдачу *українсько-російських мирних переговорів 1919*, порозуміння з Антантою набувало першорядного значення. Прибуття до Одеси 14.01.1919 головнокомандувача силами Антанти на півдні Росії генерала д'Ансельма і нач. штабу полковника А. Фрайденберга, які негайно позбавили конс. і дип. повноважень антиукр. налаштованого Е. Енно, уможливило початок переговорного процесу. 15–19.01.1919 в Одесі відбувся перший тур переговорів між О. *Грековим* і д'Ансельмом, під час якого сторони проінформували одна одну про свої наміри. Франц. сторона у відповідь на прохання делегації УНР про надання підтримки з боку Антанти для опору більшовикам зажадала підтвердження прагнень Директорії до співробітництва. Ним стало зняття блокади Одеси укр. військами. 23–25.01.1919 в Одесі пройшов другий тур переговорів між А. Фрайденбергом і місією УНР у складі О. *Назарука* й С. *Остапенка*, що мали від В. Винниченка інструкції погоджуватись на будь-які компроміси для отримання допомоги, крім двох пунктів: у справі *незалежності* України та аграрної реформи. Франц. сторона зажадала: усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за їх «збільшовичення» і тимчасового виходу з Директорії С. Петлюри як «командира бандитів»; створення для б-би з більшовиками 300-тис. армії під верховним франц. командуванням; залучення до її формування денікінських офіцерів; передачі під контроль Франції фінансів і залізниць УНР; припинення *українсько-польської війни 1918–19*; перенесення справи держ. незалежності України та її зах. кордонів на розгляд *Паризької мирної конференції 1919–20*; звернення Директорії до Франції з проханням встановлення над УНР *протекторату*. А. Фрайденберг відмовився від попереднього визнання УНР, наголосивши, що «ви надто маленька д-ва, щоб існувати самостійно». Після повернення місії О. Назарука і С. Остапенка до Києва переговори в Одесі продовжував А. *Галіп*, до якого 28.01.1919 приєднався А. *Марголін*, що з метою активізації пошуків порозуміння запропонував франц. стороні принцип «федералізації знизу», «побудованої на добровільній угоді, як рівних з рівними, державних ланок, які утворились на руїнах старої Росії». Відп. декларація за підписами представників УНР, Білорусі, Дону й Кубані була передана військ. командуванню Антанти 5.02.1919 та дістала його схвалення. У розмові з рос. представниками А. Фрайденберг тоді заявив: «Формулу петлюрівців — через самостійність до федерації я розумію так: самостійність розвиває національні почуття, зміцнює самосвідомість, так необхідну для підтримки рівноваги в федерації». Наступна зустріч А. Фрайденберга з делегацією УНР (О. Греков, І. *Мазепа*, С. Остапенко і Ю. *Бачинський*) відбулась 6.02.1919 у Бірзулі (тепер Котовськ Одеської обл.). Укр. представники мали письмові повноваження на підписання угоди з Антантою за умови визнання нею самостійності УНР і допущення її делегації на Паризьку мирну

конференцію, забезпечення народного ладу й соц. реформ, визнання автономності Республіканської армії УНР і продовження б-би з більшовиками лише до етнографічних кордонів. Франц. сторона знову наполягала на формуванні поміркованішого уряду УНР й виході з Директорії С. Петлюри, а також звільненні заарештованих гетьманських міністрів, що було розцінено делегацією О. Грекова — І. Мазепи як втручання у внутр. справи України. Але вихід із Директорії В. Винниченка та призначення 13.02.1919 центристського уряду УНР С. Остапенка, катастрофічне становище на більшовицькому фронті як для українців, що втратили Лівобережжя й Київ, так і для французів, які були затиснуті повстанцями в трикутнику Одеса—Вознесенськ—Миколаїв, стимулювали відновлення переговорів. 14.02.1919 генерал Бертело, що прибув від бухарестської місії Антанти, прийняв в Одесі А. Марголіна і К. *Мацієвича*, а представник франц. військ. командування при Директорії у Вінниці капітан А. де Ланжерон надіслав С. Остапенку листа, в якому вказувалось на необхідність прийняття Директорією маніфесту про опіку з боку Франції та пропонувалось негайно прибути до Одеси комісії з підписаним док-том для детального врегулювання умов союзної угоди. 17.02.1919 Директорія ухвалила Декларацію, в якій просила представників франц. військ. командування «безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками».

1.03.1919 генерал д'Ансельм повідомив С. Остапенка, що Декларацію Директорії про встановлення над Україною франц. протекторату він надіслав генералу Бертело в Бухарест (проектовані умови угоди виходили за межі повноважень антантівського командування в Одесі й вимагали згоди з боку уряду Франції), а сам він, «взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони», готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, надати певну реальну допомогу Директорії, як тільки з неї вийдуть С. Петлюра та П. Андрієвський. Проте ця вимога не була виконана, а франц. допомога так і не надійшла (десант в Одесі був настільки незначний, що через місяць не зміг утримати навіть саму Одесу). До того ж, після залишення Директорією й урядом УНР 6.03.1919 Вінниці та відступу до Жмеринки, а потім до Проскурова укр. армія переставала бути для антантівського командування принадним союзником. Наприкінці березня 1919 франц. представники в Одесі повідомили А. Марголіна, що переговори про союзну угоду за телеграфним розпорядженням із Парижа призупиняються. Через кілька днів відбулась евакуація антантівського десанту з міста.

В. І. Головченко

Українсько-аргентинський договір про дружні відносини і співробітництво 1998 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кучмою* і Аргентинської Республіки *К. Мененом* у Києві 29.06.1998 під час перебування держ. делегації Аргентини в Україні; ратифікована ВР України 19.03.1999, набула чинності 6.10.2000. Договір заклав необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкрив перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин, закріпив неухильне дотримання заг.-визнаних *норм міжнародного права*, зобов'язання обох країн щодо нерозповсюдження зброї масового знищення, досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. погоджень у цій сфері. Сторони домовились розвивати взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної зацікавленості. Передбачено розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами обох д-в відповідно до чинного законодавства кожної зі сторін; співпрацю двох країн у галузі охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій та раціонального використання природ. ресурсів. Усвідомлюючи важливість розвитку культ. та освітніх контактів між громадянами обох країн, договірні сторони забезпечуватимуть необхідні умови для зближення двох народів у напрямі діяльності держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Аргентина співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю, *тероризмом міжнародним*, незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою всіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах прагнутимуть укласти відп. угоди. Положення дог-ру не порушують прав і зобов'язань двох д-в, що випливають з інших *договорів міжнародних*, чинних для кожної з них, який укладено терміном на 10 років. Його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не заявить про своє бажання припинити функціонування дог-ру шляхом письмового повідомлення дип. каналами не пізніше ніж за рік до закінчення чергового терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-білоруська заява про взаємостосунки 1990 — двостороння угода, підписана Головою ВР УРСР *Л. Кравчуком* і ВР БРСР *М. Дементеєм* 29.12.1990 у м. Мінську під час перебування держ. делегації України в Білорусії. Ратифікована 13.02.1991, набула чинності 31.12.1991. Між актами підписання і набуття чинності сталися епохальні зміни: 24.08.1991 Верховна Рада України ухвалила *Акт проголошення незалежності України 1991*, це об'єктивно змістило окремі акценти. Основна ідея заяви, задекларована у вступній частині — розвивати міждерж. відносини на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутр. справи, відмови від застосування сили, екон. та будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, додержання *прав людини*, а також інших заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права*. При цьому сторони виходять з того, що подальший розвиток і зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідного співробітництва між ними відповідають корінним інтересам народів обох д-в і служать справі миру і безпеки. Договір ґрунтується на Деклараціях про держ. суверенітет обох д-в (УРСР — від 16.07.1990, БРСР — від 27.07.1990) з урахуванням спільності культур своїх народів та їхніх істор. зв'язків, підтверджує відданість як держав-засновниць цілям і принципам *Статуту ООН*, а також *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризької хартії для нової Європи* та інших док-тів НБСЄ (з 1.01.1995 — *Організація з безпеки та співробітництва в Європі*). Поряд із висловленою волею і рішучістю народів двох союзних республік побудувати демокр. прав. д-ви України і Білорусії дисонансом, але в дусі тодішніх настроїв, звучали побажання сприяти створенню і розвитку нового союзу суверенних д-в. Домовленості в дог-рі розписані постатейно — 22 статті. Наперед винесені визнання одна одної суверенними д-вами та зобов'язання утримуватися від дій, що завдають шкоди їхньому *суверенітету*. За тим видані гарантії усім *громадянам* СРСР мати *громадянство* тієї сторони, на території якої вони проживають, та громадянам іншої сторони, які проживають на її території, рівні зі своїми громадянами права і свободи, а також захист прав кожною зі сторін своїх громадян, які проживають на території іншої сторони, відповідно до норм міжнар. права. Сторони забезпечують захист етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин на своїй території і створюють умови для сприяння їхній самобутності, розвивають співробітництво у сферах політики, економіки, освіти, культури, інформації, охорони здоров'я, екології, науки, техніки, торгівлі. Конкретні статті сформульовано щодо територ. цілісності республік, у галузі оборони і забезпеченні держ. суверенітету сторін, визнання планетарного характеру Чорнобильської катастрофи і об'єднання зусиль для мінімізації її наслідків. Не забуто питання прав. режиму держ. майна, юрид. осіб, громадян одної сторони на території іншої сторони, екон., торг. і наук.-техн. відносин на рівнях органів держ. влади й управління, банкової і фінанс. систем, підприємств, об'єднань, орг-цій і установ, спільних підприємств та орг-цій, індивід. підприємств, які вирішено регулювати окремими угодами. Визначено конкретні сфери спільної діяльності, що координуються на рівноправній основі через спільні координуючі інституції. Це — взаємодія в *зовнішній політиці*, забезпечення прав людини і захист прав громадян, питання митної та міграційної політики, охорони навколишнього середовища, б-би зі злочинністю, включаючи і міжнародну, управління засобами енергетики, транспорту, зв'язку тощо. Конкретно розписано перелік урядових угод у різних галузях співробітництва, при цьому зазначено, що він не вичерпується згаданими домовленостями. Подано процедурні положення

реалізації дог-ру, зокрема обмін ратифікаційними грамотами було призначено в Києві, а з набуттям чинності в день обміну цими грамотами, він мав бути поданий до Секретаріату ООН для реєстрації та опублікування.

Д. В. Табачник

Українсько-білоруський договір про державний кордон 1997 — двостороння угода, підписана 12.05.1997 Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Білорусь О. *Лукашенком* у Києві під час перебування держ. делегації Білорусі в Україні; ратифікована ВР України 18.08.1997. До 18.06.2013 Національні Збори Білорусі зволікали з виконанням процедур, необхідних для набуття договором чинності. Договір 1997 ґрунтується на положеннях *українсько-білоруського договору про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995.* Ним встановлюється держ. кордон між Україною і Республікою Білорусь відповідно до док-тів, які є невід'ємною частиною цього дог-ру, зокрема, до протоколу-опису проходження лінії держ. кордону між Україною і Республікою Білорусь та альбому топографічних карт із графічно нанесеною на них лінією держ. кордону. Визначено, що держ. кордоном є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі територій договірних сторін — суші, вод, надр, повітр. простору. *Демаркація* держ. кордону між договірними сторонами здійснюється Спільною комісією, яка діє на підставі Положення про демаркацію держ. кордону, що затверджується урядами обох д-в. Режим держ. кордону між Україною і Республікою Білорусь визначається окремим дог-ром. Дог-ром регламентується, що порядок користування земельними ділянками, які розташовані поза лінією держ. кордону, але знаходяться в користуванні суб'єктів господарювання іншої договірної сторони, визначається окремою угодою. Передбачається, що сторони обмінюються топографо-геодезичними даними, картографічними та аерофотознімальними матеріалами з грифом «Таємно». Відповідно до положень дог-ру, витрати, пов'язані з демаркацією держ. кордону, кожна договірна сторона несе окремо. Договір є безстроковим.

Д. В. Табачник

Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Білорусь О. *Лукашенком* у Мінську 17.07.1995 під час перебування держ. делегації України в Білорусії; ратифікована ВР України 16.05.1997, набула чинності 6.08.1997. Договір надав нової якості традиційним стосункам і зміцнив прав. базу співпраці між обома д-вами в нових міжнар. умовах. Сторони засновують свої відносини на взаємній повазі, довірі і згоді, керуючись при цьому принципами поваги до держ. суверенітету, рівноправності і невтручання у внутр. справи одна одної, незастосування сили чи загрози силою, включаючи екон. та інші засоби тиску, мирного урегулювання спорів, поваги до *прав людини* і основних свобод, сумлінного виконання зобов'язань з *міжнародного права,* а також іншими заг.-визнаними принципами і *нормами міжнародного права.* Сторонами визнано непорушність існуючих держ. кордонів, підтверджено, що вони не мають і не висуватимуть жодних територ. претензій одна до одної. Домовлено сприяти обмеженню озброєнь і роззброєнню, зміцненню ролі *Організації Об'єднаних Націй* щодо підтримання у світі миру і безпеки, створенню системи *колективної безпеки* в Європі. Сторони зобов'язалися утримуватися від участі або підтримки будь-яких дій, спрямованих проти іншої сторони, не допускати використання на обопільну шкоду їх територій. Відносини у сфері військ. співробітництва, забезпечення держ. безпеки, охорони держ. кордону, митної справи, експортного і міграційного контролю будуються на основі окремих угод. Кожна зі сторін гарантує своїм громадянам, незалежно від їхньої національності, статі, мови, віросповідання, політ. чи інших переконань, громадян., політ., соц., екон. та культ. права і свободи відповідно до заг.-визнаних норм міжнар. права. Відповідно до свого чинного законодавства надає громадянам іншої сторони, які проживають на її території, рівні зі своїми громадянами права і свободи та здійснює їх рівний прав. захист.

Передбачено співпрацю в реалізації прав своїх громадян, що проживають на території одна одної, надання їм підтримки відповідно до норм законодавства д-ви місця проживання, заг.-визнаних норм міжнар. права і домовленостей в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі.* Водночас сусіди вживають необхідних заходів для створення найбільш сприятливого режиму взаємних поїздок своїх громадян та осіб без громадянства, які проживають на територіях одна одної. В угоді закладено сприяння розвитку всебічних контактів між громадянами обох країн, політ. партіями і рухами, профспілками, реліг., жіночими, молодіжними, спортивними, туристичними та іншими об'єднаннями і спілками, органами друку та інформації. Сторони приділятимуть особливу увагу розвитку співробітництва між парламентами і парламентарями обох д-в, активізують взаємодію комісій Верховних Рад, зокрема щодо законотворчої діяльності. Крім того, забезпечать сприятливі умови для розвитку взаємовигідного двостороннього торг.-екон. і наук.-техн. співробітництва, створять сприятливі екон., фінанс. і прав. умови для підприємницької та іншої госп. діяльності, включаючи заохочення і взаємний захист капіталовкладень, розвиватимуть співробітництво в галузі охорони здоров'я, соц. захисту і соц. забезпечення, а також праці і зайнятості громадян однієї сторони на території іншої сторони відповідно до окремих угод. Термін дог-ру 10 років, його дія автоматично продовжуватиметься на наступні десятилітні періоди, якщо жодна із договірних сторін не заявить про своє бажання припинити його дію.

Д. В. Табачник

Українсько-білоруські переговори про державний кордон 1918. На час падіння імперії Романових значна частина території етнографічної Білорусі впродовж майже 2 років була окупована нім. військами — уся Гродненська губернія, більша частина Вільненської й зах. повіти Мінської, решта становила оперативний тил Зах. фронту Російської армії. Саме ці тилові райони стали осередком розгортання руху за нац. самовизначення білоруського народу. У заг. рисах він нагадував аналогічні процеси в Наддніпрянщині, але об'єктивно набув менш зрілих форм і навіть у часі відставав від українського в середньому на півроку. 8.02.1918 Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду (15–18.12.1917) оприлюднив 1-шу «Уставну грамоту до народів Білорусі», в якій повідомлялось, що «тимчасову народну владу краю, яка поставить собі завдання оборони та ствердження здобутків революції, буде здійснювати… Народний Секретаріат Білорусі». Ключові посади в ньому отримали лідери лівої Білоруської соціалістичної громади на чолі з Я. Воронко (голова і народний секретар міжнар. справ). 9.03.1918 Виконавчий комітет ради Всебілоруського з'їзду оприлюднив свою 2-гу «Уставну грамоту», якою «Білорусь у межах розселення і кількісної переваги білорусів» проголошувалась Народною Республікою. Але в док-ті не було жодного слова про міжнар.-прав. статус і *зовнішню політику* новопосталої народної республіки. Ще більше питань викликала 3-я «Уставна грамота Ради БНР» від 24.03.1918, якою остання оповіщалась «незалежною і вільною державою». На підставі цього, наголошувалось у док-ті, «втрачають силу всі старі державні зв'язки, які дали можливість чужому Уряду підписати і за Білорусь трактат у Бересті, що вбиває на смерть білоруський народ, ділячи землю його на частини». Уряд БНР мав «увійти у відносини з зацікавленими сторонами, пропонуючи їм переглянути ту частину Берестейського трактату, яка стосується Білорусі, і підписати мирну угоду з усіма воювавшими державами». «Уставна грамота» фактично ставила під сумнів легітимність півн.-зах. кордону УНР, визначеного *Брестським мирним договором між УНР і Центральними державами 1918.*

Слушно розглядаючи налагодження переговорного процесу з Києвом як єдино можливого шляху до міжнар. визнання БНР, мінська Рада вже наступного дня після проголошення незалежності — 25.03.1918 — сформувала Делегацію в складі поміркованих лідерів БСГ — О. Цвікевича (голова) й С. Рака-Михайловського та секретаря. Консультантом Делегації у справах переговорів з Україною з правом дорадчого голосу було (заочно) визначено І. *Красковського.* 10.04.1918 білоруська делегація, що прибула до Києва, представила Раді Народних Міністрів УНР від імені уряду БНР повідомлення про проголошення незалежності Білорусі та Уставні грамоти до народів Білорусі. У першому док-ті члени делегації засвідчували «рідній Україні почуття глибокої поваги і щирої братерської дружби, які мають до неї Рада і Народний Секретаріат БНР». Але в поданні В. *Голубовичу* вже наголошувалось, що «невияснення більш-менш детально межі поміж Українською і Білоруською Народ-

ними Республіками створює на місцях часткові непорозуміння, як у справі функціонування державних і громадянських установ між собою, так і в житті населення». Тому Делегація БНР у справах закорд. переговорів прохала призначити комісію від укр. МЗС, з якою вона могла б виробити й укласти окремий договір про держ. кордони між обома республіками. 10.04.1918 В. Голубович запропонував присутнім членам уряду висловитись щодо офіц. визнання БНР. Після короткого обміну думками Рада Народних Міністрів ухвалила «соломонове рішення»: питання про визнання незалежності Білорусі з обговорення зняти, але водночас доручити МЗС відповісти делегації О. Цвікевича, що уряд УНР «принципово нічого не має проти визнання Білоруської Народньої Республіки незалежною і буде вживати заходів до переведення цієї справи в життя законним шляхом». Справді, решта прохань білоруських представників була швидко задоволена. Невдовзі керуючий справами МЗС М. *Любинський* повідомив О. Цвікевича, що по київ. радіо зроблено передачу телеграми щодо проголошення незалежності БНР, 2-му Польському корпусу заборонено переходити на білоруську територію, а для ведення переговорів і підписання угоди про міждерж. кордон сформовано делегацію у складі члена ревізійної комісії Центральної Ради, прапорщика А. Ліхнякевича (голова), його колеги по Всеукраїнській раді військ. депутатів, теж прапорщика М. Свідерського і референта МЗС Т. Петрівського.

Глава білоруської делегації, виходячи з відсутності в минулому будь-якої ворожнечі між Білоруссю і Україною, запропонував визначення лінії кордону на основі етнографічного розселення обох народів. Потім О. Цвікевич, правник за фахом, вважав за потрібне визначитись із потрібними для переговорів картами, а також кінцевими точками державної межі на заході і сході. Та попри гучні запевнення в «братніх почуттях» і сподіваннях на досягнення «державно-братньої спільности», на переговорах відразу ж зав'язалась довга й палка дискусія. Лише щодо першого питання вдалось порівняно швидко дійти згоди: як основний визнавався етнографічний принцип, що у випадку необхідності міг доповнюватись екон. й геогр. доцільністю. Але укр. делегація рішуче відмовилась використовувати запропоновану білорусами етнографічну карту, складену в 1917 відомим філологом-славістом, академіком Є. Карським. У дусі 3-ї Уставної грамоти Ради БНР О. Цвікевич заявив про невизнання *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918* та запропонував переглянути півн.-зах. кордон УНР, визначений ст. 2 основного тексту Брестського мирного дог-ру з Центральними державами. Формально О. Цвікевич і С. Рак-Михайловський посилались на відсутність білоруських представників на *Брестських мирних переговорах 1917–18* і тому відмовлялись визнати Вигоновське озеро як вихідну зах. точку укр.-білоруського кордону. За обтічними дип. формулюваннями делегації БНР крився протест щодо входження до складу УНР Берестейського, Кобринського й частин Більського та Пружанського повітів Гродненської губернії.

Укр. делегати, спираючись на *міжнародного права принципи*, вказали білоруським колегам, що кордон УНР на захід від Вигоновського озера не підлягає перегляду з огляду на його міжнар.-прав. визнання в Бресті. Як вихідну точку на сході укр. делегація на пленарному засіданні 20.04.1918 запропонувала повітовий центр Чернігівської губернії Мглин (нині Брянської обл. РФ), але С. Рак-Михайловський, зазначивши, що «людність у північних повітах Чернігівщини є білоруська», наполягав на місці впадіння р. Судость у Десну поблизу м. Гремяч. Суттєві розбіжності між сторонами виявилися і при заг. розгляді укр.-білоруського кордону в Прип'ятському басейні. Посилаючись на рос. та нім. діалектологічні карти, Т. Петрівський стверджував, що за етнографічним принципом «межа українсько-білоруська безперечно повинна йти за Прип'яттю на північ». О. Цвікевич, у свою чергу, доводив, що Прип'ятський басейн належить етнографічно до Білорусі, а володіння ним для БНР «з огляду економічного є... питанням життя і смерти». Він навіть погоджувався визнати належність УНР півн.-схід. Чернігівщини, «наколиб Україна зі свого боку відступила без виїмку всю територію Прип'яті від впадіння її в Дніпро по ріку Уж, далі по прямій лінії на Влодаву». Тоді А. Ліхнякевич оприлюднив найвагоміший аргумент укр. сторони: «Лінія залізнична Пінськ—Гомель мусить бути українською, з погляду географичного. Звісна кожному річ, що ні Польща, ні Московщина ніколи не зречуться своїх імперіалістичних намірів щодо Білорусі. Коли б Україна знала, що її сусідом навічно буде Білорусь, ми може сказали б щось інше». А стосовно білоруського населення Прип'ятського регіону, Річиці та Гомельщини керівник делегації УНР нагадав, що йому не загрожує асиміляція, оскільки на Україні узаконена персонально-національна автономія, яка забезпечує всім народам вільний розвиток. У білоруських делегатів не знайшлось вагомих заперечень щодо такої укр. позиції, тому вони погоджувались тимчасово передати в користування Києву залізницю Брест — Брянськ. Але встановлення своєрідного *кондомініуму* на Прип'ятський басейн і Гомель завідомо було нереальне, оскільки укр. партнером мала стати ніким не визнана й безпомічна БНР та її уряд. Саме питання офіц. визнання незалежності Білорусі Україною опинилось у центрі уваги сторін на засіданні 21.04.1918. На ньому А. Ліхнякевич слушно зазначив, що вже факт проведення двосторонніх переговорів свідчить на користь принципового визнання Києвом БНР, але офіційно зробити це він зможе лише після порозуміння із союзниками — Центральними державами, передусім Німеччиною, чиї війська окупували Білорусь. Не випускаючи ініціативи, керівник укр. делегації заявив, що в разі згоди білоруської сторони на Вигоновське озеро як вихідної точки міждерж. кордону на заході та збереження за УНР лінії Пінськ — Гомель негайно буде виготовлений проект двостороннього дог-ру. Не маючи безпосереднього зв'язку з Мінськом й очікуючи на прибуття до Києва третього члена делегації — відомого дослідника історії Литви й Білорусі проф. М. Довнар-Запольського, що мав привезти додаткові матеріали, — С. Рак-Михайловський під приводом відсутності кворуму відмовився від ведення переговорів 22.04.1918 і виступив із заявою. У ній містилось прохання до України всіма засобами допомогти зі свого боку активній участі представників Білорусі в *українсько-російських мирних переговорах 1918*, що планувались тоді провести в Курську. Зі свого боку С. Рак-Михайловський обіцяв всіма засобами прискорити закінчення переговорів відносно кордону з Україною. У зверненні делегації БНР до мін. зак. справ УНР від 25.04.1918 висловлювалось прохання відхилити «можливі домагання Народних Комісарів про улаштування з Україною межі в тих областях, де Україна межується з Білоруссю» та містилось побажання, що укр. представники в Курську «у формі наполегливого і в крайньому випадку ультимативного представлення» зажадають визнання Росією незалежності БНР. Тоді ж білоруська делегація в Києві представила на розгляд укр. сторони проект «Прелімінарного договору між УНР і БНР у питанні про державні межі». З огляду на неможливість швидкого вирішення цього питання та близький початок переговорів із Росією, на яких був би бажаний спільний виступ делегацій обох народних республік, білоруська сторона пішла на суттєві поступки. Через місяць після укладення миру між УНР і РСФРР Київ та Мінськ мали досягти *ратифікації* дог-ру про міждерж. кордон. До того ж, прямо вказувалось, що «представники Білоруського уряду зобов'язуються відшукати шляхи для задоволення потреб України у справі влаштування кордонів».

Гетьманський уряд відмовився поновити двосторонні переговори з БНР; якщо уряд УНР за згодою нім. командування в другій половині березня—квітні 1918 «явочним порядком» запроваджував власну адміністрацію в Поліському регіоні й Гомельщині, то за гетьманату цей процес набув юрид. оформлення. Вже в сер. травня 1918 МВС розробило проект закону про адмін. поділ прилучених до Української Держави повітів між губерніями, за яким Гомельський повіт мав увійти до складу Чернігівщини, Мозирський і Річицький — до Київщини, а Пінський — до Волинської губернії. 25.05.1918 П. *Скоропадський* ухвалив закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади», що визначав дії судових органів, повноваження прокуратури та МВС на новоприєднаних територіях. Нарешті, 14.08.1918 Рада Міністрів під головуванням *М. Василенка*, заслухавши доповідь міністра внутр. справ про влаштування управління частин губерній, які відходять від РСФРР до Української Держави, постановила прилучити Гомельський повіт до Чернігівської губернії, а «повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром в Мозирі».

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 р. — К., 2002;

Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Республіки Болгарія Ж. *Желєвим* у Софії 5.10.1992 під час перебування в Болгарії держ. делегації України; ратифікована ВР України 9.04.1993, набула чинності 2.03.1994. Складається з преамбули і 22 статей. Сторони висловили бажання будувати свої відносини з урахуванням традиційно дружніх зв'язків між двома народами, враховуючи політ. й екон. зміни, що відбуваються в обох д-вах, Європі і в усьому світі, керуючись спільним прагненням перетворити Європу в континент миру, безпеки і співробітництва. Вони підтвердили свої зобов'язання, що випливають із заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права,* прихильність принципам свободи і демократії, *правам людини* та основним свободам як неодмінній умові зміцнення миру і безпеки, сповнені рішучості надати сучас. вимір відносинам і співробітництву між двома д-вами на основі взаємної поваги і рівності. Сторони домовилися про розвиток відносин дружби, довір'я і співробітництва на основі принципів суверенної рівності, незастосування сили чи загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності д-в, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутр. справи, поважання прав людини й основних свобод, рівності і права народів розпоряджатися своєю долею, співробітництва між д-вами і сумлінного виконання міжнар. зобов'язань. У випадках виникнення спорів вирішуватимуть їх виключно мирними засобами, в т. ч. за допомогою механізмів урегулювання *конфліктів міжнародних,* передбачених *Статутом ООН.* Обидві країни докладатимуть зусиль для розширення та поглиблення заходів щодо зміцнення довіри і безпеки між усіма державами-учасницями НБСЄ. Вони неухильно дотримуватимуться положень *Договору про звичайні збройні сили в Європі* і здійснюватимуть співробітництво щодо подальшого розвитку процесу конвенційного роззброєння на континенті, до можливого найнижчого і збалансованого рівня. Сприятимуть здійсненню ядерного роззброєння, неухильно виконуватимуть обіцянки, які пов'язані з режимом нерозповсюдження ядерної зброї і з системою *МАГАТЕ гарантій,* та контролюватимуть цю діяльність, у т. ч. ядерний експорт. Враховуючи взаємні інтереси своєї безпеки, сприятимуть підтриманню стабільних добросусідських відносин між д-вами Чорноморського регіону на основі поваги принципів територ. цілісності, суверенітету, рівноправності, не застосування сили та загрози силою, а також невтручання у внутр. справи. У ст. 21 Договору зазначається, що документ укладено строком на 10 років. Його дія буде потім автоматично продовжуватися на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не заявить про своє бажання припинити функціонування дог-ру шляхом письмового повідомлення не пізніше ніж за рік до закінчення чергового терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-бразильський договір про дружні відносини і співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Федеративної Республіки Бразилія Е. *Кардозу* в м. Бразилія 25.10.1995 під час перебування держ. делегації України в Бразилії; ратифікована ВР України 12.09.1996, набула чинності 12.11.1996. Договір заклав необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкриває перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин обох д-в. Він закріплює неухильне дотримання заг.-визнаних *норм міжнародного права,* зобов'язання обох сторін щодо нерозповсюдження *зброї масового знищення,* досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. зобов'язань у цій сфері. Україна та Бразилія розвиватимуть взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної заінтересованості. Угода передбачає розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами двох д-в відповідно до чинного законодавства кожної із сторін. Передбачено співпрацю в галузі охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій та раціонального використання природ. ресурсів. Відзначено важливість розвитку культ. та освітніх контактів між громадянами суб'єктів дог-ру. Наголошено на потребі забезпечення умов для зближення двох народів по лінії держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Бразилія співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю й *тероризмом міжнародним,* незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою усіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах сторони прагнутимуть укласти відп. угоди. Положення дог-ру, який укладено строком на 10 років, не порушують прав і зобов'язань двох д-в, що випливають з інших *договорів міжнародних,* чинних для кожної з них. Його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін письмово дип. каналами не повідомить іншу сторону не пізніше, ніж за рік до закінчення терміну чинності дог-ру, про своє бажання не продовжувати його дію.

Д. В. Табачник

Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993 — двостороння угода, підписана *Президентом України Л. Кравчуком* та Прем'єр-міністром Сполученого Королівства Великої Британії і Півн. Ірландії Дж. *Мейджором* у Лондоні 10.02.1993 під час держ. візиту укр. делегації; ратифікована ВР України 24.02.1994, набула чинності 5.08.1994. Типовий рамковий документ міжнар. характеру, який складається з преамбули і 23 статей. Згідно з його положеннями сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975,* іншими заг.-визнаними *міжнародного права принципами* в розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 7 регламентувала надання Україні з боку Великої Британії відп. конкретних гарантій безпеки з моменту приєднання України до *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968* як без'ядерної д-ви, а ст. 5 — проведення регулярних двосторонніх консультацій на різних рівнях. Ст. 6, 7, 8 закріплюють прагнення сторін здійснювати скорочення збройних сил і озброєнь до оборонного рівня, скорочення ядерних озброєнь, нерозповсюдження ядерних технологій, технологій з вир-ва зброї масового знищення, включаючи хім. і бактеріологічну, згідно з положеннями *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993.* У ст. 9 п. 2 зафіксовано прихильне ставлення сторін до продовження процесу контролю над звичайними озброєннями шляхом виконання в повному обсязі *Договору про звичайні збройні сили в Європі.* Ст. 15 визначає рамки співробітництва й обмін досвідом у парл. сфері (процедурі і практиці), сфері держ. управління, судочинства, преси та інших видів засобів масової інформації. Ст. 18 вказує на те, що сторони засуджують тероризм і тісно співпрацюватимуть у б-бі з усіма його формами та виявами, а також злочинністю, контрабандою наркотиків і махінаціями з культ. та фінанс. цінностями. Договір є безстроковим, але може бути припинений через 6 місяців після отримання рішення про його денонсацію однією зі сторін.

Д. В. Табачник

Українсько-в'єтнамський договір про принципи відносин та співробітництва 1996 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Соціалістичної Республіки В'єтнам Ле Дик Анем в Ханої 8.04.1996 під час перебування укр. делегації у В'єтнамі; ратифікована ВР України 25.12.1996, набула чинності 3.06.1997. Типовий міждерж. рамковий документ міжнар. характеру, укладений з метою сприяння співробітництву між Україною та СРВ у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах. Сторони домовилися розвивати свої відносини, керуючись принципами дотримання незалежності, *суверенітету,* невтручання у внутр. справи і територ. цілісності. Домовлено активізувати політ. консультації на різних рівнях та координувати позиції з метою зміцнення міжнар. безпеки. Наголошено на важливості розвитку регулярного політ. діалогу на різних рівнях, зокрема домовлено проводити переговори і консультації з питань двостороннього співробітництва, розширювати міжпарл. контакти, розвивати співпрацю у сфері економіки, безпеки, оборони, науки і

техніки, культури й екології на основі взаємовигоди і режиму найбільшого сприяння. Сторони вирішили сприяти міжнар. зусиллям у припиненні гонки озброєнь і роззброєнні під міжнар. контролем, не брати участь у будь-якому союзі, спрямованому проти іншої сторони. Дог-ром було визначено, що з метою інтенсифікації торг.-екон. співробітництва сторони укладуть низку двосторонніх угод, які сприятимуть розвитку торгівлі, залученню та захисту інвестицій. Його статті містять положення про співробітництво у сфері захисту навколишнього середовища, зменшення наслідків аварій і стихійних лих, зокрема Чорнобильської катастрофи. Передбачено взаємодію в таких галузях як наука, мистецтво, література, освіта, охорона здоров'я, туризм і спорт. Наголошено на співробітництві та обміні досвідом із питань б-би з тероризмом, незаконним обігом наркотиків, *піратством*, іншими видами злочинності. Підписуючи договір, сторони зобов'язалися вирішувати будь-які спірні питання шляхом консультацій та переговорів відповідно до *Статуту ООН*. В окремих положеннях док-та визначається, що цей договір замінює Угоду про дружбу і співробітництво між СРСР та СРВ від 3.11.1978. Сторони домовились переглянути угоди, укладені між СРСР та СРВ, відповідно до положень Договору між Україною і СРВ.

Д. В. Табачник

Українсько-вірменський договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Вірменія А. *Тер-Петросяном* у Києві 14.05.1996 під час держ. візиту вірменського президента; ратифікована ВР України 18.12.1996, набула чинності 26.05.1997. Дог-ром передбачено розбудову відносин між Україною і Вірменією як дружніми д-вами, закладено основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах, а також передбачено розвиток рівноправної та взаємовигідної співпраці в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму та спорту. Сторони також зобов'язалися співпрацювати у справі б-би зі злочинністю, контрабандою, розвивати двосторонні контакти у військ. сфері та сприяти процесу роззброєння, розвитку міжпарл. зв'язків, контактів між громад. орг-ціями, окремими громадянами. Договірно забезпечено співробітництво в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та у структурах системи *Організації Об'єднаних Націй*. Договір відповідає *нормам міжнародного права*, його укладено терміном на 5 років з автоматичним продовженням чинності на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не денонсує його не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення чергового терміну. Договір став прав. основою для подальшого розвитку різнобічного співробітництва між Україною і Республікою Вірменія.

Д. В. Табачник

Українсько-гвінейська декларація про принципи співробітництва і дружби 1998 — політ. заява від імені двох держав, оприлюднена Президентами України Л. *Кучмою* і Гвінейської Республіки Л. *Конте* 17.06.1998 під час держ. візиту останнього до м. Києва. У ній проголошено намір двох д-в розвивати дружні відносини на основі принципів суверенної рівності, поваги прав і основних свобод людини, невтручання у внутр. справи одна одної, мирного вирішення конфліктів, проведення переговорів і консультацій в дусі конструктивного співробітництва з питань, що становлять взаємний інтерес в *Організації Об'єднаних Націй*, інших міжнар. орг-ціях і форумах на різних рівнях, сприяння міжнар. зусиллям, спрямованим на заохочення демонтажу всіх видів зброї масового знищення під ефективним міжнар. наглядом. Особлива увага була приділена розвиткові всебічного співробітництва в політ., наук.-техн., культ. і екологічній сферах на засадах принципів рівності та взаємної вигоди, а також розвиткові торг.-екон. співпраці між декларантами, забезпеченню сприятливих прав. та інших умов, включаючи заохочення і взаємний захист капіталовкладень для всіх форм госп. діяльності, полегшення умов для обігу товарів, послуг і капіталів. Задекларовано також намір розвивати й поглиблювати співробітництво в галузях транспорту, захисту довкілля, охорони здоров'я, освіти, мистецтва, літератури, засобів масової інформації, кінематографії, туризму й спорту. Важлива ідея декларації — зміцнення довіри й дружби між двома народами, налагодження контактів між громад. орг-ціями, профспілками, фондами, інститутами й закладами культури, наук.-дослідними установами. Заявлено про намір співпрацювати й обмінюватися досвідом б-би зі злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків та іншими видами злочинності. На основі взаємних домовленостей передбачено надання допомоги в цивільних, кримінальних і сімейних справах. Окремим рядком виділено намір щодо надання одна одній належного сприяння діяльності *дипломатичних представництв* і *консульських установ* кожної з країн на своїй території.

Д. В. Табачник

Українсько-грецький договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Грецької Республіки К. Стефанопулосом в Афінах 11.11.1996 під час візиту укр. лідера до цієї країни; ратифікована ВР України 16.01.1998; набула чинності 22.06.1998. Договір є типовим рамковим док-том міжнар. характеру, складається із вступної частини і 23 статей. Згідно з положеннями дог-ру, сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975*, іншими заг.-визнаними *міжнародного права принципами* в розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 4 регламентує проведення консультацій на відп. рівнях із метою розвитку двосторонніх відносин. Ст. 5 визначає проведення двосторонніх контактів на міжпарл. міжурядовому рівнях, ст. 6 — прагнення сторін здійснювати співробітництво в прав. та візовій сферах, вважає за необхідне укладення в майбутньому дог-ру про взаємну прав. допомогу й угоди про співробітництво в галузі соц. забезпечення, ст. 7 регламентує співробітництво в галузях економіки, торгівлі і транспорту. Сторони прагнутимуть укласти міжурядову угоду про уникнення подвійного оподаткування, співпрацюватимуть з питань розвитку торг. судноплавства. Ст. 8 визначає наміри розвивати співробітництво в рамках Декларації про Чорноморське екон. співробітництво. Ст. 9 визначає співробітництво в екологічній сфері, зокрема, збереження флори і фауни акваторії Чорного і Середземного морів. Ст. 10, 11, 12 регламентують розвиток двостороннього співробітництва в галузі науки і технологій, культури, мистецтва, спорту і туризму. Ст. 13 спрямовує на співробітництво між правоохоронними органами в б-бі з *тероризмом міжнародним*, організованою злочинністю, відмиванням грошей. Ст. 14, 15, 16, 17 планують співпрацю сторін у сфері оборони, в рамках *Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та інших міжнар. орг-цій. Договір укладено на 10 років, його дія автоматично продовжується на наступні 10 років, якщо будь-яка зі сторін не заявить про рішення денонсувати угоду шляхом письмового повідомлення за рік до завершення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-грузинський договір 1918 — двостороння міждерж. угода про конс. та торг. відносини, мореплавство і транзит, укладена між Українською Державою і Грузинською Демократичною Республікою в Києві 5.12.1918. З укр. боку документ підписав товариш міністра торгу і промисловості Української Держави С. Бородаєвський, із грузинського — голова Дипломатичної місії Грузинської Демократичної Республіки в Україні В. Тевзая. Угода складалася з 6 розділів (про заг. права громадян; про конс. відносини; про торгівлю; про мореплавство; про транзит; про спец. конвенції, змішані комісії і термін дог-ру), які включали 22 статті. Цим дог-ром передбачалося надання громадянам договірних сторін повного обсягу політ. і цивільно-майнових прав на території іншої д-ви при поважанні ними «законів краю». Водночас вони звільнялися «від всякої офіц. служби в суді, адміністрації, або громадської», а також військової. Сторонам надавалося за принципом взаємності визначати місцевості на території іншої д-ви для заснування своїх конс. і торг. представництв. А двосторонній торгівлі надавався статус найбільшого сприяння, до того ж товари при ввозі з території однієї сторони до іншої не мали обкладатися подвійним митом. Виняток становили товари, які підлягають держ. монополії (ст. 9). Взаємний пільговий режим запроваджувався також для укр. і грузинських суден та їхніх вантажів (ст. 14). Ст. 18 зазначала, що всякого роду товари, які перевозяться через територію одної із сторін для другої договірної сторони, ма-

ють бути звільнені від всякого транзитного мита. Для розроблення ж питання про мита і можливий *митний союз* укр.-грузинський договір передбачав створення Змішаної комісії з 4 членів на паритетних засадах (ст. 20). Угода набувала чинності з моменту її підписання. Загалом договір формально закріплював досить високий рівень двосторонніх відносин та мав сприяти розвитку взаємовигідного товарообміну між Українською Державою та Грузією.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 року. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-грузинський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу 1994 — двостороння угода, підписана *Президентом України* Л. *Кравчуком* і Главою держави Грузія Е. *Шеварднадзе* 13.04.1994 у Тбілісі під час офіц. візиту укр. делегації. Угода укладена терміном на 10 років, що має автоматично подовжуватись кожні 5 років. Договірні сторони зобов'язалися не використовувати збройну силу одна проти одної і не надавати свою територію для підготовки або здійснення *агресії* третьою стороною. Важливе значення мав пункт угоди, що передбачав проведення регулярних консультацій між сторонами та зустрічей між міністрами закорд. справ не менш ніж раз на рік. В угоду було також включене положення, що стосувалося надання договірними сторонами одна одній режиму найбільшого сприяння в торгівлі. Як чорноморські д-ви, сторони тісно співробітничатимуть у рамках *Стамбульської декларації 1992* про Чорноморське екон. співробітництво (див.: *Організація чорноморського економічного співробітництва*). Сторони зобов'язалися також всіляко сприяти культ. та наук.-техн. співробітництву.

П. М. Ігнатьєв

Українсько-грузинський мирний договір 1921 — двостороння політ. і екон. угода між УСРР та Грузинською Демократичною Республікою, що була підписана в Москві 31.01.1921; складена за аналогією до «Мирного договору між РСФРР і Грузією» від 7.05.1920. Опинившись після розгрому Добровольчої армії А. Денікіна й приходу до влади більшовиків в Азербайджані та Вірменії у всуціль ворожому військ.-політ. оточенні, уряд Грузинської Демократичної Республіки на чолі з Н. *Жорданія* змушений був для збереження нац. державності піти на укладання відп. дог-рів з рад. республіками, що визнавали самостійність Грузії та врегульовували прикордонні питання. Відп. зобов'язаннями грузинського уряду, як це випливало з угоди з РСФРР, були легалізація комуніст. партії та недопущення на своїй території створення антирад. орг-цій та установ. 19.10.1920 главу Української дип. місії (УНР) І. *Красковського* було запрошено до МЗС Грузії й повідомлено, що, поступаючись вимогам більшовиків, грузинський уряд вимушений перервати дип. зносини з УНР та її місією в Тифлісі. А 26.11.1920 грузинський уряд запропонував РНК УСРР розпочати переговори щодо укладання політ. і екон. дог-ру, після згоди Х. *Раковського* місцем їхнього проведення було визначено Москву. Укр.-грузинський договір 1921 фактично залишився нереалізованим, оскільки вже 25.02.1921 зі вступом Червоної армії до Тифліса, уряд демокр. Грузії вимушений був емігрувати, натомість встановлювалася влада проголошеної 18.02.1921 Грузинської Соціалістичної Радянської Республіки (ГСРР) на чолі з місцевими більшовиками. Щоправда, НКЗС УСРР встиг скористатися грузинським прецедентом і звернутися 13.12.1920 з радіонотою до урядів усіх країн, де містилася пропозиція встановлення безпосередніх відносин із Рад. Україною.

В. М. Матвієнко

Українсько-данська декларація про основні принципи співробітництва 1996 — політ. заява від імені урядів України і Данії, підписана міністрами закорд. справ України Г. *Удовенком* і Данії Н. Петерсоном у Копенгагені 15.03.1996 під час візиту урядової делегації України до Данії. Складається з преамбули і 7 статей. Проголошує, що сторони: докладатимуть всіх зусиль, спрямованих на зміцнення заг. безпеки, ядерне роззброєння і скорочення звичайних озброєнь (ст. 2); будуть активно співпрацювати в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та *Ради Європи,* приділяючи особливу увагу попередженню конфліктів, дотриманню *прав людини* і прав нац. меншин (ст. 3); будуть докладати зусиль щодо зміцнення безпеки в усьому Євроатлантичному регіоні; приділятимуть особливу увагу співробітництву в рамках програми *«Партнерство заради миру»* та в цілому співробітництву між Україною й *НАТО,* а також розвитку відносин між Україною та *Європейським Союзом* (ст. 4); розвиватимуть екон., наук.-техн., торг. співробітництво, а також активно сприятимуть розвитку співробітництва в культ. сфері (ст. 5).

Д. В. Табачник

Українсько-донський союзний договір 1918 — двостороння угода (повна назва «Попередня угода (України з Доном)»), що була укладена між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським у Києві 7.08.1918 і складалася з 8 статей; забезпечила юрид.-договірне оформлення укр.-донського військ.-політ. союзу. Переговори щодо укладання союзного дог-ру розпочалися після відп. згоди П. *Скоропадського* наприкінці липня 1918 у Києві і проходили на високому держ. рівні: Українську Державу представляли Прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, голова укр. делегації на *українсько-російських мирних переговорах 1918* сенатор С. *Шелухин,* мін. зак. справ Д. *Дорошенко,* товариш міністра торгу і промисловості В. Ауербах; Всевелике Військо Донське — повноважний представник Дону О. Черячукін і керуючий відділом торгівлі й промисловості В. Лебедєв. 7.08.1918 обидві сторони досягли компромісу і підписали текст док-ту, який був підготовлений укр. стороною (С. Шелухин). «Попередня угода» містила взаємне визнання незалежності й *суверенітету* сторін (ст. 2), а кордоном між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським встановлювала адмін. межу між Областю Війська Донського і Катеринославською, Харківською та Воронізькою губерніями, причому «в районі Маріуполя, який зостається за Україною, сторони визнали необхідним відведення на схід площі землі, необхідної в цілях забезпечення єдності адміністративно-господарського управління міста і порту з їх околицями» (ст. 1). До перемоги над більшовицькою Росією донські війська зі стратегічних міркувань мали займати залізниці Чертково—Ліски і Ліски—Поваріно (ст. 4). Принципово важливе значення мала ст. 5, де говорилося, що на території Всевеликого Війська Донського «українська народність користується всіма правами в області мови, школи і культури нарівні з усіма іншими громадянами, а політичними правами нарівні з усіма громадянами не козацького стану. Такі ж права надаються на Україні донським уродженцям». Договірні сторони зобов'язалися не укладати з іншими д-вами і збройними орг-ціями угод, «спрямованих на шкоду інтересам одна одної» (ст. 6). Відповідно до ст. 7 сторони мали в найближчий час заключити окремі дог-ри: про транзит; про товарообмін; про митні відносини; про фінанс. взаємовідносини; про залізничну і поштово-телеграфну конвенції; про змішані комісії з урегулювання питань, які торкаються Донбасу в цілях збереження його госп. єдності. За угодою Всевелике Військо Донське мало надати Донбасу продовольство і мастильні матеріали, а Українська Держава — ліс і металічні вироби (ст. 8). Водночас з основним дог-ром була підписана і «Додаткова секретна угода», за якою Київ зобов'язувався «у найкоротший термін забезпечити Всевелике Військо Донське озброєнням і предметами військового й санітарного спорядження за приблизним нормальним розрахунком на три корпуси». На виконання «Попередньої угоди» вже протягом серпня—жовтня 1918 між Києвом і Новочеркаськом було укладено низку докладно розроблених двосторонніх док-тів, що забезпечували розвиток повномасштабних торг.-екон. відносин: «Тимчасову угоду про експлуатацію частини Запорізької залізниці, яка є в межах колишньої Області Війська Донського» (31.08.1918); «Тимчасову угоду про перевезення у простому сполученні пасажирів, вугілля та грузів між залізницями Всевеликого Війська Донського й Українською Державою» (2–5.09.1918); «Тимчасову угоду про передачу рухомого складу між залізницями Всевеликого Війська Донського й Української Держави» (7.09.1918); «Угоду між урядами Української Держави та Всевеликого Війська Донського відносно поштово-телеграфних зносин» (18.10.1918). Найважливішою з екон. угод був «Договір про спільне регулювання питань, дотикаючих Донецького басейну» (18.10.1918), де сторони домовилися створити на паритетних засадах постійну Доно-Українську комісію у справах донецького

палива з місцем перебування в Харкові, яка мала розглядати з метою погодження заг. питання, що стосуються видобутку, розподілу торгівлі, споживання й перевезення вугілля (ст. 1). Уряд донської д-ви брав на себе зобов'язання забезпечувати Донбас продовольством і мастильними матеріалами, а Україна — лісовими й вибуховими матеріалами та металічними виробами (ст. 4). Загалом, з підписанням союзного дог-ру Українська Держава отримувала стратегічного й потужного військ.-політ. союзника на випадок агресії з боку більшовицької Росії, яка ставала усе імовірнішою з наближенням до неминучої поразки в *Першій світовій війні* Центральних держав. Всевелике Військо Донське здобувало чимало конкретних тактичних вигод, а головне — перше (і єдине) *визнання де-юре* з боку повноцінного суб'єкта міжнар. відносин, яким уже була Україна, та можливість отримати від неї фінанс.-матеріал. допомогу для спорядження армії. Обидві сторони діставали змогу налагодити повноцінні та взаємовигідні торг.-екон. відносини, що в перспективі мало не менше значення, ніж військ.-політ. аспекти.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2. Українська гетьманська держава 1918 року. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-естонський договір про дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Естонської Республіки А. *Рюйтелем* у Таллінні 26.06.1992 під час перебування держ. делегації України в Естонії; ратифікована ВР України 9.07.1993; набула чинності 6.08.1993. Договір складається з преамбули і 24 статей, закріплює двосторонні домовленості, що визначають основні засади і напрямки розвитку співробітництва між двома країнами. Сторони домовилися розвивати відносини на основі принципів суверенної рівності, відмови від застосування сили або загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання спорів, невтручання у внутр. справи, поважання прав і свобод людини, сумлінного виконання міжнар. зобов'язань (у т. ч. *Статуту ООН, Загальної Декларації прав людини*) та ін. З метою підтримання миру в дог-рі (ст. 5) передбачене проведення консультацій для пошуку можливих шляхів врегулювання ситуацій, що можуть загрожувати миру. Сторони домовилися розвивати та розширювати двосторонні контакти на різних рівнях і сферах (ст. 7–9). Ст. 10–16 стосуються таких сфер двосторонніх відносин як екон. співробітництво, співпраця в галузі фундаментальних та прикладних наук, охорона і поліпшення стану навколишнього середовища, транспорт, енергетика, культ. зв'язки, охорона здоров'я, туризм тощо. Ст. 19 передбачає основи співробітництва в прав. сфері (б-ба з правопорушеннями, організованою злочинністю, тероризмом тощо), а також надання взаємної допомоги в цивільних, кримінальних та сімейних справах. Термін дії договору — 10 років із моменту обміну ратифікаційними грамотами, який автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо одна зі сторін не сповістить письмово іншу про намір вийти з угоди.

Д. В. Табачник

Українсько-ізраїльська декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин, партнерства і співробітництва 1996 — політ. заява, висловлена Президентом України Л. *Кучмою* і Прем'єр-міністром Держави Ізраїль Б. *Нетаньяху* в м. Єрусалимі 25.11.1996 під час візиту держ. делегації України до Ізраїлю. Обумовлює активізацію двосторонніх контактів консультативного характеру між представниками законодавчої, виконавчої та судової влади. Передбачає ширше залучення України в регіональні екон. і торг. процеси, розширення двостороннього співробітництва у сферах промисловості, торгівлі та інвестування, в т. ч. сприяння тісному співробітництву між представниками ділових кіл двох країн. Для цього Україна зобов'язалася прискорювати процес формування прав. та інших умов, сприятливих для заохочення інвестицій та іншої екон. діяльності інозем. підприємств на своїй території. У Спільній декларації стверджується, що у своїх зусиллях зі сприяння торгівлі сторони дотримуватимуться принципів *ГАТТ/СОТ*. Передбачає, що обидві країни приділятимуть особливу увагу роботі Міжурядової комісії з питань торгівлі та екон. співробітництва, сприятимуть торг.-екон. співробітництву між підприємствами двох д-в у різних формах, встановленню прямих партнерських зв'язків між госп. суб'єктами, подальшому розвитку таких форм співробітництва, як створення спільних підприємств, пром. кооперація, спільна торгівля на ринках третіх країн. У гуманітарній сфері Україна й Ізраїль мають заохочувати широкі контакти між громадянами і громад. орг-ціями. Обидві країни засудили практику та ідеологію *тероризму міжнародного* і виразили готовність сприяти зусиллям світового співтовариства щодо викорінення цього явища з міжнар. арени. Ізраїль заявив про підтримку зусиль народу України, спрямованих на побудову демокр. суспільства, здійснення екон. реформ, захист *суверенітету* і територ. цілісності. Обидві країни висловили готовність брати спільну участь у заходах щодо подолання глобальних наслідків аварії на ЧАЕС. Україна, поважаючи євр. культ. цінності, які збереглися на її території, виразила готовність сприяти створенню належних умов громадянам Ізраїлю під час їхнього паломництва до істор. та святих місць в Україні. Зі свого боку, Ізраїль висловив вдячність та задоволення укр. політикою щодо євр. реліг. та культ. традицій в Україні.

Д. В. Табачник

Українсько-іранський протокол про основні принципи взаємовигідного співробітництва 1997 — двосторонній політ.-юрид. документ міжнар. характеру; підписаний мін. зак. справ України Г. *Удовенком* та мін. зак. справ Ірану А. А. *Велаяті* в Києві 9.06.1997 під час його візиту до України на чолі урядової делегації; набув чинності того ж дня. У меморандумі викладається фактична і юрид. сторона справи, дано позитивну оцінку стану та розвитку відносин України й Ірану, задекларовані основні принципи взаємовигідного співробітництва двох країн. У політ. сфері сторони домовились про взаємну підтримку незалежності та територ. цілісності одна одної, підкреслили свою відданість *Статуту ООН*, визначилися щодо важливості подальших політ. консультацій, погодили (на той період) двосторонні візити. В екон. сфері дійшли згоди щодо діяльності міжурядової укр.-іранської Комісії з екон. та торг. співробітництва, провели плідні переговори стосовно розвитку тристороннього співробітництва між Україною, Іраном та Туркменістаном, погодились, що за одержання нафти і газу з Ірану та Туркменістану Україна готова здійснити поставки обладнання для нафтопромисловості та будівництва в Ірані, окремо домовились на обопільній основі виконати усі необхідні заходи для забезпечення відп. умов функціонування посольств двох країн.

Д. В. Табачник

Українсько-іспанський договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана міністрами закорд. справ України Г. *Удовенком* і Королівства Іспанія А. Матусесом у Мадриді 8.10.1996 під час візиту урядової делегації України до Іспанії; ратифікована ВР України 18.07.1997; набула чинності 17.08.1997. Складається зі вступної частини і 23 статей. Договір заклав прав. підвалини розвитку укр.-іспан. відносин як на двосторонній основі, так і в рамках міжнар. орг-цій, що, згідно з угодою, мають ґрунтуватися на принципах дружби, суверенної рівності, незастосування сили, непорушності кордонів, територ. цілісності, невтручання у внутр. справи, поважання прав людини та основних свобод. Окремою ст. 4 окреслюються перспективи двостороннього співробітництва в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* з метою підтримання миру і зміцнення безпеки в Європі. Знайшло відображення прагнення країн до поглиблення співробітництва у сфері оборони (ст. 6), політ. діалогу шляхом регулярного проведення консультацій на різних рівнях (ст. 7), екон. зв'язків, зокрема у сфері фінансів, зовн. торгівлі, конверсії військ. промисловості, створенні спільних підприємств (ст. 9, 10). Основні шляхи розбудови двосторонніх культ.-гуманітарних відносин відображено у ст. 15, згідно з якою сторони беруть зобов'язання сприяти викладанню своїх мов і літератур відповідно в Україні та Іспанії, заохочувати пряме співробітництво між держ. установами та навч. закладами, сприяти створенню культурологічних центрів з метою макс. розвитку гуманістичних контактів, обміну культ. цінностями. Готовність співпрацювати у сфері прав. і конс. відносин згідно з міжнар. угодами, зокрема у б-бі з тероризмом, торгівлею наркотиками, відображена у ст. 19. Щодо практ. виконання положень дог-ру, то значна частина їх залишається задекла-

рованою. Положення ст. 7 стосовно регулярного проведення політ. консультацій, попри наявність значного кола актуальних двосторонніх питань, не виконується сповна. Не знаходять свого конкретного втілення положення ст. 9 та 10, зокрема, іспан. інвестори, з огляду на негативний досвід роботи в Україні (штучні, на думку іспанців, перешкоди в діяльності спільного підприємства «Інтерсплав»), не зацікавлені в активному проникненні на укр. ринок. Потребує вирішення питання, пов'язане з фінансуванням відкриття інформ.-культ. центрів у Мадриді та Києві (ст. 15). Договір укладено строком на 10 років, його дія автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить у письмовій формі іншу сторону про бажання денонсувати його не менше як за один рік до закінчення чергового терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-італійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана *Президентом України Л. Кучмою* і Прем'єр-міністром Італійської Республіки Л. Діні в Римі 3.05.1995 під час держ. візиту укр. лідера до Італії; ратифікована ВР України 26.04.1996; набула чинності 14.01.1998. Договір складається з вступної частини і 23 статей. Став прав. основою для розбудови двосторонніх відносин, що, згідно з угодою, мають будуватися в дусі взаємної поваги до принципів суверенітету, рівноправності, дотримання прав і основних свобод людини. Значну увагу в дог-рі приділено потребі сприяння шляхом двостороннього співробітництва мирному вирішенню спорів і запобіганню конфліктам, створенню якісно нових основ безпеки в Європі з одночасним скороченням рівня озброєнь, підвищенню ролі *Організації Об'єднаних Націй* (ст. 2, 4). У ст. 5 знайшло відображення прагнення сторін створити єдиний демокр. і прав. простір в Європі, дотримуючись при цьому положень *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризької хартії для нової Європи* та інших доктів ОБСЄ, сприяти розвиткові дружніх відносин між усіма д-вами. Інтерес країн до розвитку торг.-екон. співробітництва та можливі напрями його активізації зафіксовано у ст. 6–9. Дог-ром охоплено такі важливі сфери двосторонніх відносин, як співробітництво в галузі культури, науки, спорту і передових технологій (ст. 10, 15, 16), охорони навколишнього середовища (ст. 11), атомної енергетики (ст. 12), конс. відносин та візової політики (ст. 18), б-би з організованою злочинністю (ст. 19). У цілому положення дог-ру виконуються задовільно. Водночас є необхідність активізувати політ. співробітництво через реалізацію положення ст. 3 про проведення консультацій з двосторонніх і багатосторонніх питань, що становлять взаємний інтерес, співробітництво в галузі атомної енергетики, використання і транспортування електроенергії, нафти і газу (ст. 9, 12), прогнозування і відвернення стихійних лих (ст. 11). Договір укладено строком на 15 років, його дія автоматично продовжується на наступний 5-річний період, якщо жодна зі сторін не заявить шляхом письмового повідомлення про своє рішення денонсувати договір, але не пізніше ніж за один рік до закінчення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-казахстанський договір про дружбу і співробітництво 1994 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Республіки Казахстан Н. *Назарбаєвим* в м. Києві 20.01.1994 під час його *візиту державного* до України; ратифікована ВР України 24.02.1994; набула чинності 26.12.1994. Договір складається з вступної частини і 27 статей. Вдосконалює традиційно дружні, партнерські стосунки, що мають вікову історію та значно пожвавилися з відновленням державності. Відносини двох країн, згідно зі ст. 1, базуються на засадах поваги незалежності, держ. суверенітету, територ. цілісності та недоторканності їхніх кордонів. Застосовано міжнар. практику формування міждерж. стосунків. Передбачається взаємодія щодо зміцнення міжнар. довіри і безпеки, посилення миротворчої ролі *Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки та співробітництва в Європі,* мирного врегулювання конфліктів та недопущення виникнення нових вогнищ напруженості. Задекларовано міцну волю за будь-яких обставин не використовувати збройні сили стосовно іншої сторони (ст. 4). Громадянам обох країн гарантовано рівні нац. та громадян. права і свободи, віротерпимість — незалежно від нац. та расової належності (ст. 6, 7, 8, 9). Розвиток співпраці між законодавцями цих д-в також слугуватиме поглибленню відносин між договірними сторонами. Ст. 12–16 обумовлюють відносини в галузі економіки, с. г-ва, транспорту, розвитку та обслуговування систем транзиту енергоносіїв. Регулюється розвиток співпраці у сфері освіти, науки, охорони інтелектуальної власності, в т. ч. через відп. міжнар. орг-ції, в яких вони беруть участь (ст. 17). Передбачено розвиток співпраці в галузях туризму, охорони довкілля та створення всеохоплюючої міжнар. системи екологічної безпеки і взаємодії (ст. 19, 20). Згідно зі ст. 22 сторони спільно приборкуватимуть організовану злочинність, *тероризм міжнародний,* незаконний обіг наркотичних і психотропних речовин, зброї, вибухових речовин, боротимуться з контрабандою культ., істор. та археол. цінностей. Сторони проводитимуть регулярні двосторонні консультації (ст. 25). Спори щодо тлумачення і застосування цього дог-ру вирішуватимуться шляхом переговорів та консультацій. Чинність угоди — 10 років; передбачено механізм автоматичного продовження дії дог-ру на наступні 10 років, якщо за 6 місяців до закінчення терміну його чинності жодна із сторін не запропонує іншого.

Д. В. Табачник

Українсько-канадська угода про дружбу і співробітництво 1994 — двосторонній договір, підписаний *Президентом України Л. Кучмою* та Прем'єр-міністром Канади Ж. *Кретьєном* в Оттаві 24.10.1994 під час *візиту державного* укр. лідера до цієї країни. Угода ратифікована ВР України 15.02.1995, набула чинності 28.04.1999 і складається з вступної частини та 27 статей. Цей міждерж. документ закладає політ.-прав. підвалини для довгострокового політ. партнерства й екон. співробітництва. В угоді, зокрема, зазначається, що Україна і Канада розвиватимуть дружні відносини згідно зі *Статутом ООН,* відп. док-тами в галузі *прав людини* та принципами і зобов'язаннями в рамках НБСЄ на засадах взаємоповаги, довіри, солідарності, співробітництва, спільної відданості демократії та екон. свободі. Сторони погодились утримуватися від погрози силою або використання сили проти територ. цілісності чи політ. незалежності одна одної і вирішувати будь-які спори між собою мирними засобами. Також домовились підтримувати регулярний діалог на найвищому політ. рівні з принципових питань двосторонніх відносин та міжнар. проблем, сприяти розвиткові співробітництва на всіх рівнях з метою забезпечення подальшого розширення і поглиблення обопільних відносин та координації їх позицій з міжнар. питань. Україна і Канада підтвердили свої зобов'язання в галузі контролю над озброєннями, підтримку міжнар. зусиль, спрямованих на скорочення рівнів збройних сил і вжиття заходів довіри. Передбачено поглиблення двостороннього співробітництва в рамках *Організації Об'єднаних Націй* з метою зміцнення миротворчої ролі цієї орг-ції, а також посилення ефективності НБСЄ, як механізму запобігання конфліктам та їх мирного розв'язання, захисту прав людини і нацменшин, розвитку демокр. інститутів. Домовлено сприяти з обох сторін розвиткові і створенню відп. умов для екон. співробітництва та комерційної діяльності, включаючи торгівлю й інвестування спільних підприємств. Надаватиметься пріоритет торгівлі, інвестуванню, іншим формам екон. співробітництва в галузях енергетики, с. г-ва, телекомунікації, гірничої промисловості, транспорту, будівництва, переробки продуктів харчування, охорони навколишнього середовища тощо. Орієнтуючись на Угоду про створення в Україні Міжнар. наук.-технол. центру, що була підписана в Києві 25.10.1993, сторони домовились визначити пріоритетні сфери співробітництва в науці і технологіях, вивчити можливі шляхи співробітництва в галузі ядерної енергетики. Передбачено також двостороннє співробітництво щодо запобігання та б-би з усіма видами злочинності, розвитку контактів і обмінів у військ., культ. та інших галузях. Положення угоди не суперечать зобов'язанням сторін за чинними для них двосторонніми і багатосторонніми *договорами міжнародними* та угодами і не спрямовані проти третіх країн. Угоду укладено строком на 10 років, її дія буде автоматично продовжуватись на наступні 5-річні періоди, якщо сторони не погодяться про інше.

Д. В. Табачник

Українсько-киргизький договір про дружбу і співробітництво 1996 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кучмою* і Киргизької Республіки А. *Акаєвим* у Києві 19.06.1996

під час його візиту до України; ратифікована ВР України 21.02.1997; набула чинності 24.12.2001. Складається з вступної частини і 25 статей. Укладення дог-ру стало можливим у зв'язку з відродженням державницьких традицій двох народів, з метою подальшого зміцнення дружніх стосунків, що існують кілька десятиріч на засадах рівноправності, партнерства, дотримання прав людини, поваги держ. суверенітету й територ. цілісності країн. Сторони твердо заявили про свою волю всіляко зміцнювати мир, підвищувати рівень стабільності як у регіональному, так і в глобальному вимірах, що передбачено ст. 3 та 4 дог-ру. Ст. 5–7 закріплено, серед іншого, віротерпимість представників різних релігій та конфесій, комплекс прав і свобод, у т. ч. культурних, незалежно від національності. За зразок та орієнтири у відносинах у галузі екон. співробітництва взято правила і норми *ГАТТ/СОТ*. Належну увагу приділено також питанням власності, майна та управління ними. У ст. 11 закріплено, що всі питання, які можуть виникнути, мають вирішуватись окремими угодами. Низка статей передбачає укладання окремих угод на їх розвиток: щодо с. г-ва, трансп. мереж, у гуманітарній сфері. Ст. 16 та 17 наголошують на розвитку співпраці та гармонізації законодавства з охорони довкілля, здоров'я, а ст. 18 — на необхідності б-би з організованою злочинністю, тероризмом у найширшому розумінні цього явища. Даним заходам мають сприяти налагодження і вдосконалення контактів між органами законодавчої влади двох країн. Ст. 20 проголошується недоторканність прав і обов'язків, взятих д-вами внаслідок їхньої участі в інших *договорах міжнародних*. За ст. 23, країни, зареєструвавши текст дог-ру в органах *Організації Об'єднаних Націй*, перебувають у міжнар. прав. полі та є невід'ємною складовою міжнар. спільноти. Згідно зі ст. 25, договір є чинним до 19.06.2006, а його дія автоматично продовжується на наступні 10 років у разі, якщо до 19.06.2005 жодною з договірних сторін не буде запропоновано іншого.

Д. В. Табачник

Українсько-китайська декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва 1995 — міждерж. політ.-прав. документ, підписаний *Президентом України Л. Кучмою* та Головою КНР *Цзян Цземінем* у Пекіні 4.12.1995 в ході візиту укр. лідера до Китаю; набув чинності 5.12.1995. Фактично несе міжнар.-прав. функцію міждерж. політ. дог-ру, в якому закладено основні принципи двосторонніх відносин у політ., екон. та гуманітарній галузях. Мета декларації — зміцнення і поглиблення відносин дружби та всебічного співробітництва між Україною і КНР, виведення їх на новий рівень конструктивного партнерства. У політ. сфері сторони підтвердили спільність позицій і підходів до розв'язання основних проблем та викликів сучасності, домовилися докладати спільних зусиль для врегулювання міжнар. проблем і регіональних конфліктів винятково мирними політ. засобами, сприяти забезпеченню політ. та екон. безпеки двох країн, виступати проти будь-яких проявів *сепаратизму*. Китайська сторона підтвердила визнання незалежності, суверенітету і територ. цілісності України. Укр. сторона в черговий раз заявила незмінність позиції щодо *Тайванської проблеми*. Досягнуто домовленості щодо активізації політ. консультацій на різних рівнях, координації позицій з метою зміцнення міжнар. безпеки. В екон. сфері сторони домовилися сприяти розвиткові двостороннього торг.-екон. співробітництва відповідно до міжнар. практики з урахуванням принципів *ГАТТ/СОТ*. Зафіксовано пріоритетність торгівлі в розрахунках у ВКВ. Домовлено сприяти встановленню прямих екон. зв'язків на регіональному рівні, реалізації вже підписаних двосторонніх угод та подальшій розбудові договірно-прав. бази. Визначено галузі двостороннього співробітництва, розвиток яких має пріоритетне значення для двох країн. Вирішено активізувати роботу двосторонньої міжурядової комісії з питань торг.-екон. співробітництва та надавати обопільного сприяння активній участі в міжнар. багатосторонньому екон. співробітництві. Сторони дійшли згоди щодо необхідності удосконалення контролю за взаємними поїздками громадян і забезпечення захисту законних прав та інтересів громадян іншої сторони на своїй території. Укр. і китайська сторони домовились розширювати співробітництво у сфері культури, мистецтва, освіти, спорту, а також обміни між парламентами, громад. орг-ціями, молоддю двох країн.

Д. В. Табачник

Українсько-корейська декларація про принципи взаємовідносин і співробітництва 1996 — міждерж. політ.-прав. документ, підписаний Президентами України *Л. Кучмою* та Республіки Корея Кім Єн Самом у Сеулі під час перебування укр. лідера в Республіці Корея з *візитом державним*; набув чинності 16.12.1996. Укладена з метою зміцнення та розвитку відносин дружби і співробітництва між Україною та Республікою Корея на принципах суверенної рівності, територ. цілісності, мирного вирішення спорів, невтручання у внутр. справи. Сторони домовилися активізувати політ. діалог на високому рівні, розвивати міжпарл. контакти, розширювати співробітництво з двосторонніх та міжнар. питань, сприяти міжнар. зусиллям, спрямованим на досягнення заг. і повного роззброєння. В екон. сфері домовлено сприяти розвиткові торг.-екон. співробітництва та створювати сприятливі умови для залучення інвестицій і підприємницької діяльності. Передбачено розвивати співробітництво в галузях науки і технологій, культури, мистецтва, літератури, освіти, охорони здоров'я, туризму і спорту. Статті договору містять положення про співробітництво в транспортуванні, захисті навколишнього середовища, контролі за наслідками стихійних лих. Укр. та півд.-корейська сторони вирішили сприяти розбудові договірно-прав. бази двосторонніх відносин. Дог-ром обумовлюється активна співпраця і обмін досвідом у сфері б-би з *тероризмом міжнародним*, організованою злочинністю, нелегальною торгівлею наркотиками, контрабандою культ. цінностей та іншими видами злочинів. Сторони зобов'язалися сприяти функціонуванню своїх дип. місій в кожній країні та вирішувати будь-які спірні питання шляхом консультацій і переговорів відповідно до *Статуту ООН*.

Д. В. Табачник

Українсько-кримський союзний договір 1648 — двостороння угода, ініційована Б. *Хмельницьким* з огляду на потребу стратегічного забезпечення тилу козацько-селянської армії та можливість використання маневреної кримськотатарської кінноти в б-бі з польсько-шляхетськими військами. Укладання дог-ру в другій половині березня 1648 під час відвідин Бахчисарая козацьким посольством у складі Б. Хмельницького, його сина Тимоша і полковника К. *Бурляя* було прискорене у зв'язку з отриманням *Ісламом III Гераєм* листа від султана Ібрагіма з наказом відрядити військо для захоплення Мальти. Хоча текст док-та не зберігся, джерелознавчий аналіз свідчить, що сторони зобов'язалися надавати взаємну допомогу проти ворогів, татари не повинні були брати в Наддніпрянщині ясир, спустошувати населені пункти і руйнувати церкви. У свою чергу, Військо Запорозьке мало виділити ханату платню за військ. допомогу і утримуватися від нападів на Крим. Продовжувався 1649 і 1651, втратив чинність з укладанням у липні 1654 «вічного договору» Кримського ханату з Річчю Посполитою, що передбачав спільні воєнні дії проти Війська Запорозького і Московського царства.

В. І. Головченко

Українсько-кримський союзний договір 1711 — двостороння угода, укладена в Бахчисараї 23.01.1711 П. *Орликом* і *Девлетом II Гераєм* за зразком *українсько-кримського союзного договору 1648*. Складалася з 23 пунктів, у яких проголошувалися нерозривне братство, дружба і військ. союз ханату з «малоросійським народом» як на період звільнення України з-під моск. залежності, так і на майбутнє; сторони зобов'язувалися боротися за від'єднання від Росії не лише Гетьманщини, а й Слобідської України; татари не могли вибирати ясир серед «безневинних мешканців» Наддніпрянщини й палити церков на її території; причорноморські кордони між Кримом, Україною і *Османською імперією* визначалися «за давнім утвердженням», тобто без урахування положень *Константинопольського миру 1700* і всупереч прагненню *Петра I* оволодіти узбережжям Азовського та Чорного морів. Був чинний до підписання *Адріанопольського мирного договору 1713* між Московським царством і Османською імперією, що підтверджував положення *Прутського миру 1711*.

В. І. Головченко

Українсько-кримські переговори 1918. Проблема стосунків із Кримом посідала вагоме місце в діяльності *дипломатії Української Держави*. Згідно з 3-м Універсалом Центральної Ради (ЦР) від 7.11.1917 півострів не входив до земель, які мали

складати УНР. В умовах, коли укр. керівництво розраховувало на можливу *федерацію* з демокр. Росією, кримське питання не було надто пекучим, але з початком відкритого протистояння з Рад. Росією воно набуло особливої актуальності. У грудні 1917 владу на півострові перебрала створена із представників міських дум, земств, громад. та політ. орг-цій Рада народних представників, що на курултаї в Бахчисараї проголосила Кримську республіку, яку визнала ЦР. Але в січні 1918 владу в Криму захопили більшовики, що 21.03.1918 проголосили створення Таврійської Соціалістичної Радянської Республіки, яка виступала проти ЦР, дотримуючись пророс. орієнтації. Витісняючи більшовицькі загони з території України, група Армії УНР підполковника П. Болбочана 22–23.04.1918 перейшла Перекоп і заглибилась у Крим, але нім. командування, переслідуючи власні цілі, наказало укр. підрозділам залишити півострів. Для управління ним 6–25.06.1918 було створено крайовий уряд на чолі з вихідцем із литовських татар генералом С Сулькевичем, який відновив чинність усіх законів Російської імп. й заявив, що планує приступити до створення крайової армії та висунув претензії на частину царського флоту. Хоча значна частина населення Криму виступала за злуку з Україною, рос. політики, що перебрали владу на півострові, намагались зігнорувати гетьманат П. *Скоропадського*. Розпочалось переслідування укр. громади й українофільських газет, заборонялось навіть приймати урядові телеграми з Києва укр. мовою. Ще 10.05.1918 П. Скоропадський в *ноті дипломатичній* до *посла* Німецької імп. в Києві А. *Мума фон Шварценштайна* звернув його увагу на стратегічне становище Криму для Української Держави: «Україна без Криму стати сильною державою не могла б, особливо з економічного боку була б несильною. Так ненатурально одрізана від моря мусила б Україна обов'язково збільшувати стремління до захоплення цього морського побережжя, а разом з тим повстали б загострені відносини з тією державою, котрій би було передано посідання Кримом». Проте в плани Берліна тоді не входило створення на сході Європи молодої, економічно міцної д-ви. Використовуючи як формальний привід зазначені положення 3-го Універсалу, нім. уряд продовжував курс на підтримку уряду С. Сулькевича. Це змусило МЗС Української Держави ще раз роз'яснити нім. стороні ставлення свого уряду до кримської проблеми. У ноті, направленій у Берлін Д. *Дорошенком* 30.05.1918, підкреслювалось, що «перш за все Універсал взагалі зазначив тільки головні частини української території, маючи на увазі, що ті землі, в яких українська людність не має абсолютної більшості приєднаються пізніше... Такий спосіб установки кордону, спершу тільки в загальних рисах, пояснюється також і тим, що тоді УНР розглядалася тільки як федеративна частина Росії. Так само і Крим, коли б він приєднався добровільно до України, мав би бути також федеративною одиницею Росії й таким чином зв'язку з Кримом, економічним форпостом України, Українська Держава не губить. Нині ж коли остаточно стала Україна на шлях цілковитої політичної незалежності, зв'язок з Кримом, як федеративною одиницею може уриватися цілком». У сер. серпня 1918 Рада Міністрів Української Держави оголосила екон. *блокаду* Криму, було припинено залізничний і мор. рух та торгівлю. Тоді яскраво виявилась цілковита залежність півострова від материка: його екон. життя було повністю паралізоване. Це змусило кримську сторону реально поглянути на стан речей, на межі зриву опинились і поставки з Криму в Німеччину продуктів харчування. 6.09.1918 начальник генштабу нім. окуп. військ генерал-лейтенант В. Гренер звернувся до голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба з телеграмою, в якій зазначив, що «внаслідок ходу розвитку справ стосунки між Україною і Кримом за останні тижні до того натягнуті, як в політичному, так і в господарському відношенні, що якщо в найближчий час не відбудеться змін, можлива загроза подальшого зростання труднощів, що мають місце, і які шкодять інтересам України і Криму». В. Гренер запропонував провести з цього приводу переговори в Києві за участю всіх зацікавлених сторін. Напередодні повернення П. Скоропадського з Німеччини, 18.09.1918, Рада Міністрів ухвалила тимчасово призупинити «митну війну» за умови негайного прибуття кримських повноважних представників для переговорів до Києва, а самі переговори щодо умов входження півострова до Української Держави «вести безпосередньо міністрам зацікавлених відомств, не передовіряючи своїх повноважень іншим особам». Кримська делегація складалась із міністра юстиції А. Ахматовича (голова), міністра освіти М. Чарикова (колишній рос. посол у Стамбулі), міністра шляхів сполучення Л. Фрімана, міністра постачання В. Домброво й керуючого мінвом фінансів Д. Нікіфорова. Українську Державу представляли Ф. Лизогуб, Д. Дорошенко, І. *Кістяківський* (тоді міністр внутр. справ), А. Ржепецький (міністр фінансів) й О. Рогоза (військ. міністр). Від нім. командування був принц Рейс. Але, незважаючи на досить високий рівень представництва обох сторін, перший досвід переговорного спілкування наприкінці вересня виявився безплідним. Вину за невдачу Д. Дорошенко поклав на кримську делегацію, що «виявила дуже настойчивий тон і всіма способами обходила просто поставлене їй питання про злуку з Україною». Укр. міністри заявили про невизнання кримських делегатів компетентними виявляти волю й бажання всього населення півострова, зажадавши прибуття представників головних нац. груп. Через тиждень до Києва приїхали лідери нім. колоністів Т. Рапп і А. Нефф та кримських татар Ю. Везіров і А. Озенбашли. На спільному засіданні делегацій 9.10.1918 було оприлюднено укр. Декларацію з викладом принципів кримської краєвої конституції. Вона починалась із того, що «Крим з'єднується з Україною на правах автономного краю»; до компетенції Києва передавались *зовнішня політика*, оборона, цивільне й кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінанс. й митна система, експлуатація залізниць, пошт і телеграфу. Водночас Крим зберігав свій крайовий уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, власний бюджет, контроль над торгівлею, промисловістю, с. г-вом, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнац. відносинами. Попри виважений характер док-та, наступного дня А. Ахматович назвав його «проектом уярмлення» і взагалі заявив, що кримська делегація не в праві підписувати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів півострова. Тоді роздратований непоступливістю кримських міністрів Ф. Лизогуб наголосив, що їхні повноваження недостатні, й перервав переговори. Опинившись у глухому куті, кримська делегація змушена була погодитись 12.10.1918 на продиктовані Києвом попередні умови приєднання півострова, чиї регіональні інтереси враховувались у них достатнім чином. При закордонному, військ. й фінанс. мін-вах Української Держави мали бути створені особливі відділи з кримських справ, а при гетьманові — особлива посада статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради Міністрів з усіх питань, які стосуються інтересів півострова. Статс-секретар мав призначатись гетьманом із числа трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом. Щоправда, кримська делегація зажадала, аби прелімінарна угода була відвезена до Сімферополя для обговорення й затвердження Курултаєм та з'їздом нац. і громад. орг-цій Криму. Проте остаточне вирішення кримського питання на користь Української Держави зірвалось якраз у той час, коли залишалось узгодити окремі несуттєві формальності. Відразу ж після укр.-кримських переговорів у Києві 18.10.1918 нарада земських гласних повітів півострова висунула вимогу зміни уряду С. Сулькевича новим, що спирався б «на широкі верстви населення». Військ. поразка Німеччини й поява антантівської ескадри в Чорному морі пришвидшили рішення С. Сулькевича про відставку та передачу влади 14–15.11.1918 голові таврійського губернського земського зібрання С. Криму. Новий крайовий уряд задекларував «прагнення до відродження єдиної Росії» та звернувся за допомогою до Добровольчої армії А. Денікіна, підрозділи якої невдовзі висадилися на півострові.

Літ.: Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-кубанський союзний договір 1920 — двостороння угода між урядами УНР і Кубанської Республіки, укладена у Варшаві 7.08.1920. Від УНР угоду підписали віце-прем'єр А. *Лівицький*, міністр шляхів С. Тимошенко, міністр народного здоров'я С. Стемпковський і голова торг.-екон. місії УНР у Польщі І. *Фещенко-Чопівський* (відп. повноваження були надані Радою Міністрів УНР 1.08.1920), з кубанського боку — члени крайового уряду Кубанської Республіки І. Івасюк, М. Сулятицький та І. Білий (заступник мін. зак. справ крайового уряду). Договірні сторони взаємно визнали УНР і Кубанську Республіку незалежними та суве-

ренними д-вами (п. 1), зобов'язалися «підтримати один одного в спільній боротьбі за державну незалежність обох Республік у справах військових, політичних, господарських і фінансових» (п. 2), а також «не заключати ніяких договорів чи конвенцій з іншими державами, котрі були б направлені проти інтересів учасників цього договору» (п. 3). Окремо уряди УНР і Кубанської Республіки мали укласти між собою в міру розвитку співпраці військ. і мор. конвенцію, а також дог-ри, що регулювали б госп. та фінанс. взаємовідносини (п. 4). Союзний договір набував сили з моменту його підписання уповноваженими обох сторін. Однак укр.-кубанська союзна угода, що спиралася на засади обопільного визнання суверенності та взаємодопомоги, в першу чергу військ. співробітництва в б-бі проти більшовиків, так і залишилася нереалізованою. Насамперед, їй значною мірою суперечив договір кубанського керівництва з П. Врангелем, підписаний 4.08.1920 у Севастополі, що знецінював п. 1 і п. 3 укр.-кубанської угоди, оскільки фактично ліквідовував суверенітет Кубанської Республіки, а врангелівський «Уряд Півдня Росії» навряд чи можна було навіть умовно вважати союзником УНР. Згодом поразки в б-бі з більшовиками, перехід Державного Центру УНР на територію Польщі, еміграція та гостра криза кубанського політ. керівництва, сумнівність перспектив переможного повернення на батьківщину остаточно перекреслили можливості реалізації двосторонньої союзної угоди.

В. М. Матвієнко

Українсько-кубанські переговори 1918. Гетьманський уряд, за свідченням Д. *Дорошенка,* на Кубань «дивився, як на частину української землі, яка раніше чи пізніше має бути прилучена до України, або як автономний край, або хоча б на федеративних засадах». А першим позитивним сигналом для офіц. Києва стало прибуття 28.05.1918 делегації у складі президента кубанської Законодавчої Ради М. *Рябовола* (голова), його заступника С. Шахин-Гірея (голова комітету горців), членів Ради К. *Безкровного,* П. Каплина й Г. Омельченка та міністра землеробства Д. Скопцова. На урочистому прийомі делегації 3.06.1918 П. *Скоропадський* висловив сподівання, що «тепер славні Кубанці підуть разом з молодою Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків». Формально переговори велися щодо надання Україною Кубані допомоги в б-бі проти більшовиків та налагодження міждерж. відносин, а неофіційно, за свідченням Д. Дорошенка, «між українським міністром закордонних справ і українцями членами Кубанської делегації установилося потайне порозуміння вести справу в напрямку прилучення Кубані до України». Водночас на *українсько-російських мирних переговорах 1918* у Києві представник Чорноморської губернії А. Короленко домагався повноправного статусу, щоб відстоювати позицію громад. орг-цій регіону про приєднання його до Української Держави.

Але тоді справа укр.-кубанського держ. об'єднання зірвалась, оскільки Д. Скопцов повідомив про вищезгадані таємні контакти донському послу О. Черячукіну, який, у свою чергу, сповістив кубанський уряд. Звідти делегації надійшла вказівка «не заходити так далеко в переговорах з Україною, а прохати насамперед допомоги зброєю». Уже наприкінці червня 1918 з України вирушив перший ешелон із військовим спорядженням: 9700 гвинтівок, 5 млн патронів і 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат. Наступного місяця на Кубань було вислано 3 повністю споряджені батареї по 4 гармати в кожній, кількасот кулеметів та інші види зброї. Подібні поставки здійснювались регулярно.

МЗС Української Держави, як і у випадку з Кримом (див.: *Українсько-кримські переговори 1918*), фінансувало через С. Ерастова проукр. пропаганду на Кубані. Консулом туди було відряджено П. *Понятенка,* який мав широкі зв'язки в місцевих колах ще з дорев. часів. Поступово в укр. керівництві визрів досить ризикований план, схвалений П. Скоропадським, десантувати на азовському узбережжі Кубані 15-тис. Окрему запорізьку дивізію генерал-майора З. Натієва, що була дислокована уздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією на сході Харківської губернії. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, за допомогою якого укр. війська могли б визволити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною. Коли нім. окуп. командування на поч. серпня 1918 погодилось із проведенням кубанської операції, П. Скоропадський віддав наказ

про передислокацію Окремої запорізької дивізії до залізниці для посадки в ешелони, були розроблені докладні плани бойових дій і виділені відп. кошти. Але, як згадував Д. Дорошенко, «справа розбилася через саботаж, чи вірніше зраду одного з високих урядовців українського військового міністерства, який будучи в стосунках з Алексєєвим (лідером білогвардійського руху і організатором Добровольчої армії) і сприяючи його інтересам, умисне затягав цілу справу, не зважаючи на виразні накази гетьмана й військового міністра, зволікав під різними претекстами початок операцій, а тим часом Алексєєв швиденько вирушив у похід, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями». 20.10.1918 до Києва з Кубані прибула Надзвичайна дип. місія на чолі з полковником В. Ткачовим. Вона мала підготувати й укласти угоди про обмін *військовополоненими,* фінанс. справи, поставки озброєнь і поштово-телеграфні відносини. Як зазначав Д. Дорошенко, неофіційно місії «було доручено вияснити ґрунт, на якому могло б відбутись державне об'єднання Кубані з Україною». Але укр.-кубанський діалог ледве не був зіпсований, коли 26.10.1918 на ім'я Д. Дорошенка надійшла телеграма від консула в Новочеркаську В. Мищенка про арешт у Новоросійську президії Укр. Чорноморської Ради за приватну вітальну телеграму Національній Раді у Львові з приводу проголошення Зах.-укр. д-ви. Завдяки оперативному втручанню Катеринодара інцидент було швидко вичерпано. 13.11.1918 в. о. директора Українського держ. банку Ігнатович, директор Українських ощадних кас К. Білинський і члени Кубанської місії В. Родіонов та М. Сирейщиков підписали Угоду про здійснення кредитно-перевідних операцій. Наступного дня товариш міністра внутр. справ Української Держави В. Кулябко-Корецький і В. Ткачов та В. Родіонов уклали міжурядову Угоду відносно поштово-телеграфних зносин.

Тоді ж, 14.11.1918, Рада Міністрів Української Держави уповноважила товариша міністра торгу й промисловості С. Бородаєвського, товариша міністра фінансів К. Замен, товариша міністра шляхів сполучення А. Лукашевича й В. Кулябко-Корецького провести в Катеринодарі переговори щодо укладення фінанс.-екон. дог-ру. Через два дні А. Лукашевич і В. Ткачов та В. Родіонов підписали в Києві угоду «Про шляхи сполучення», а також Угоду з фінанс. питань (з укр. боку підпис поставив К. Замен). Наступного дня, 17.11.1918, заручившись обіцянкою укр. уряду щодо поставок на Кубань нових транспортів зброї та спорядження, місія В. Ткачова вирушила до Катеринодара, але укр. делегація з огляду на розгортання антигетьманського повстання так і не від'їхала на Кубань.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава. — К., 2002; Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-латвійський договір про дружбу і співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Латвійської Республіки Г. *Ульманісом* у Ризі 23.05.1995 під час *візиту державного* укр. лідера до Латвії; ратифікована ВР України 13.10.1995; набула чинності 22.05.1996. Договором закріплено основоположні засади відносин обох д-в згідно з *нормами міжнародного права,* дотриманням принципів суверенної рівності, територ. цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, заборони застосування сили або загрози силою, поваги прав людини, включаючи права нац. меншин на основі принципів *Організації Об'єднаних Націй* і док-тів *Організації з безпеки та співробітництва в Європі.* В основі дог-ру закріплені положення, відповідно до яких Сторони: вирішують спори, які можуть виникнути між ними, винятково мирними засобами, не використовуватимуть збройні сили одна проти одної, не чинитимуть тиск одна на одну перебуванням збройних сил однієї країни на території другої; зобов'язуються не використовувати самі і не допускати, щоб їхні території використовувались будь-ким з метою здійснення збройної агресії чи ворожої діяльності проти іншої сторони, а у випадку, якщо одна зі сторін стане об'єктом збройного нападу, інша сторона не буде підтримувати агресора і вживе усіх заходів, необхідних для мирного врегулювання конфлікту; сприяють процесу роззброєння та подальшому скороченню збройних сил і озброєнь в Європі;

розширюватимуть свої контакти і співробітництво в міжнар. орг-ціях. Дог-ром також передбачено двостороннє співробітництво України і Латвії в торг.-екон. сфері, в галузях енергетики, транспорту, охорони та поліпшення стану навколишнього середовища, фундаментальних і прикладних наук, охорони здоров'я та культури. Сторони гарантували своїм громадянам рівні права і свободи, створюють відповідно до заг.-визнаних норм міжнар. права всі необхідні умови для забезпечення прав нац. меншин. Зазначено, що сторони на основі окремих угод будуть співпрацювати в б-бі з корупцією, тероризмом, з питань взаємної прав. допомоги в цивільних, кримінальних і сімейних справах. Договір укладено терміном на 10 років, чинність якого автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін письмово не повідомить іншу сторону не пізніше ніж за рік до закінчення відп. терміну про свій намір не продовжувати його дію.

Д. В. Табачник

Українсько-литовський договір про дружбу і співробітництво 1994 — двостороння рамкова угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Литовської Республіки А. *Бразаускасом* у Вільнюсі 8.02.1994 в ході *візиту державного* укр. лідера до Литви; ратифікована ВР України 24.02.1994; набула чинності 28.06.1994. Складається з вступної частини і 29 статей. Дог-ром передбачено мирне співіснування двох країн на основі принципів суверенної рівності, відмови від застосування сили чи загрози силою, непорушності кордонів, територ. цілісності, мирного врегулювання спорів тощо. Сторони, зокрема, зобов'язалися не вступати до орг-цій, воєнних союзів (блоків), діяльність яких спрямована проти одного з учасників дог-ру, не брати участі в подібних орг-ціях і союзах (блоках), домовилися проводити консультації з метою врегулювання конфліктних ситуацій, які створюють чи можуть створити загрозу миру, порушують територ. цілісність однієї з цих країн; при цьому мають керуватися принципами і *Статутом ООН* (ст. 4). Договір визначає заг. засади та основні напрямки розвитку співробітництва між двома країнами. Сторони домовилися розширювати контакти між громадянами обох д-в, як на індивід. основі, так і на рівні держ. та громад. структур, органів місцевого самоврядування (ст. 5), націлилися приділяти увагу розвитку міжпарл. співробітництва. Серед основних напрямків співпраці: торг.-екон., трансп. у галузях комунікацій (ст. 10–11), освіта, культура, мистецтво, література, спорт і туризм (ст. 12–14), наука і техніка (ст. 15), охорона навколишнього середовища (ст. 16), охорона здоров'я з окремим наголосом на сприянні оздоровленню потерпілих внаслідок Чорнобильської катастрофи (ст. 17). Сторони виділили розвиток співпраці в системі прав. допомоги і прав. відносин у цивільних, сімейних та кримінальних справах, б-бі зі злочинністю, ліквідації стихійних лих тощо. Щодо реалізації положень угоди та ст. 26 передбачається укладання інших необхідних для цього дог-рів та угод. Термін дії дог-ру — 10 років з моменту набуття ним чинності, який автоматично продовжується на наступні 5-річні періоди, якщо одна зі сторін не повідомить письмово іншу про намір вийти з нього.

Д. В. Табачник

Українсько-македонський договір про дружбу і співробітництво 1998 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Македонія К. *Глігоровим* у Скоп'є 1.12.1998 під час *візиту державного* укр. лідера до Македонії; ратифікована ВР України 11.01.2000; набула чинності 26.06.2000. Договірні сторони, керуючись прагненням зробити Європу континентом миру, стабільності та взаємовигідного співробітництва, з урахуванням політ. та соц.-екон. змін, на підставі відданості *Статутові ООН*, принципам і док-там *Організації з безпеки та співробітництва в Європі* та демокр. принципам *Ради Європи*, домовились розвивати між собою відносини як дружні д-ви на основі взаємної довіри та вигідного співробітництва, сприяти підвищенню ролі *Організації Об'єднаних Націй* у зміцненні основ міжнар. миру і безпеки, а також шляхом поглиблення співробітництва в рамках ОБСЄ, докладати зусилля до процесу подальшої інтеграції в європ. просторі. У двосторонньому вимірі вони сприятимуть регулярним контактам і зустрічам представників органів держ. влади та управління різних рівнів. Приділено увагу співробітництву парламентів обох країн, міст, адмін.-територ. одиниць та громад. орг-цій. Передбачається забезпечення необхідних умов для збереження і розвитку етнічної, мовної, культ. та реліг. самобутності укр. меншини в Македонії і македонської в Україні згідно з міжнар. стандартами та зобов'язаннями двох д-в, у відповідності з нац. законодавством, а також розвиток конс. відносин і полегшення візового режиму для представників цих меншин. Сторони зобов'язалися сприяти і заохочувати розвиток взаємовигідного екон., торг. співробітництва, здійснювати співпрацю в галузі енергетики, ресурсозбережувальних технологій, розширюватимуть співробітництво у сфері трансп. комунікацій, вживатимуть заходів для спрощення митного і прикордонного оформлення вантажних та пасажирських перевезень, мають поглиблювати співробітництво в системі комунікацій і новітніх технологій. Передбачено розвиток співробітництва в галузі фундаментальних та прикладних наук, охорони навколишнього середовища, культури, соц. забезпечення, охорони здоров'я, спорту, туризму і молодіжної політики. Заплановано співпрацю та обмін інформацією у сфері б-би з організованою злочинністю, тероризмом, незаконним обігом наркотиків, відмиванням брудних грошей. Надаватиметься сприяння в прав. галузі; з цих проблем укладатимуться окремі угоди. Договір не порушує прав і зобов'язань сторін, що випливають із чинних міжнар. угод, укладених кожною стороною зокрема. У разі виникнення спорів, вони вирішуватимуться винятково мирними засобами, а також із допомогою механізмів, передбачених Статутом ООН. Договір укладено на 10 років з автоматичним його продовженням на 5-річні періоди, якщо жодна з учасниць дог-ру не відмовиться денонсувати його, повідомивши за рік до завершення терміну дії письмово іншу сторону. Зазначено, що договір підлягає ратифікації в парламентах, реєстрації в секретаріаті ООН і набуває чинності з дати обміну ратифікаційними грамотами.

Д. В. Табачник

Українсько-мексиканська декларація про принципи відносин та співробітництва 1997 — політ. заява від імені урядів, підписана 1-м заступником мін. зак. справ України А. *Бутейком* і заступником держ. секретаря закорд. справ Мексиканських Сполучених Штатів Х. Робель'є де Гудом у Мехіко 25.09.1997 під час перебування укр. урядової делегації в Мексиці. Набула чинності і ваги двостороннього політ.-прав. док-та з моменту підписання. Заклала необхідну прав. базу для розширення співпраці на основі суверенної рівності та взаємної поваги, відкрила перспективи подальшого розвитку двосторонніх відносин. У ній закріплено неухильне дотримання заг.-визнаних *норм міжнародного права*, зобов'язання обох країн у сфері нерозповсюдження зброї масового знищення, досягнення заг. і повного ядерного роззброєння під міжнар. контролем відповідно до міжнар. зобов'язань у цій сфері. Україна і Мексика розвиватимуть взаємовигідне та всебічне співробітництво в галузі торгівлі, економіки, науки і технологій, освіти, охорони здоров'я, туризму та спорту на основі принципів рівності та взаємної зацікавленості. Передбачено розширення договірно-прав. бази, яка стимулюватиме розвиток торгівлі, встановлення комерційних контактів між держ. та приватними підприємствами, орг-ціями і фірмами двох д-в відповідно до чинного законодавства кожної з обох д-в. Заплановано їхню співпрацю в питаннях охорони довкілля, застосування екологічно чистих технологій, раціонального використання природ. ресурсів. Забезпечуватимуться необхідні умови для зближення двох народів по лінії держ. і недерж. орг-цій, профспілок, навч. та культ. закладів, молодіжних і спортивних орг-цій. Україна та Мексика співпрацюватимуть у справі б-би з організованою злочинністю, *тероризмом міжнародним*, незаконним обігом наркотичних засобів, контрабандою усіх видів. З метою надання взаємної прав. допомоги в цивільних та кримінальних справах сторони прагнутимуть укласти відп. угоди.

Д. В. Табачник

Українсько-молдовський договір 1650 — династичний союз між гетьманом Війська Запорозького Б. *Хмельницьким* і молдовським господарем Василем Лупулом. Укладений після спільного переможного походу козацько-селянського війська Б. Хмельницького (60 тис. чол.) та кримськотатарської орди (30 тис.) за Дністер у другій половині серпня 1650 і взяття столиці Молдови Ясс. На думку М. *Грушевського*, за умовами дог-ру В. Лупул мав

порвати союзницькі стосунки з Варшавою й налагодити їх із Чигирином шляхом одруження доньки Розанди з сином гетьмана Тимошем; татарам і козакам мало бути виплачено 600 тис. талерів *контрибуції*. Угода була порушена молдовською стороною після поразки козацько-селянської армії під Берестечком 18–30.06.1651 й поновлена з перемогою Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22–23.05.1652.

М. С. Дорошко

Українсько-молдовський договір про державний кордон 1999 — двостороння міждерж. безстрокова угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Молдова П. *Лучинським* у Києві 18.08.1999 під час візиту молдавського лідера в Україну; ратифікована ВР України 6.04.2000; набула чинності 18.11.2001. Договору передував переговорний процес, що розпочався 1992. Угода встановила держ. кордон відповідно до док-тів *делімітації*, які є невід'ємною частиною цього дог-ру: протоколу-опису проходження лінії держ. кордону між Україною і Республікою Молдова та альбому топографічних карт держ. кордону між Україною і Республікою Молдова, складених у результаті *делімітації кордону* укр.-молдовського, проведеної в 1995–99. Дог-ром визначено поняття держ. кордону, його суть і принципи розмежування суходолу, повітр. простору, водних ділянок, а також умови і засоби позначення. Передбачено створення Спільної демаркаційної комісії з метою позначення лінії держ. кордону на місцевості. Комісія керується цим дог-ром, протоколом-описом проходження лінії держ. кордону, альбомом топографічних карт масштабу 1:50 000, робочими топографічними картами масштабу 1:10 000, матеріалами землеустрою; нею здійснюються необхідні уточнення та розв'язання суперечливих питань.

Д. В. Табачник

Українсько-молдовський договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Республіки Молдова М. *Снєгуром* у Кишиневі 23.10.1992 під час перебування укр. лідера в Молдові; ратифікована ВР України 1.11.1996; набула чинності 5.01.1997. Договір спрямований на розвиток дружніх, добросусідських, партнерських відносин між обома д-вами на основі сумлінного виконання міжнар. зобов'язань, а також норм, що містяться в док-тах *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Заклав основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах; передбачає, зокрема, розвиток прямих зв'язків між підприємствами, співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму, спорту. Приділяє особливу увагу розвитку взаємовигідного двостороннього співробітництва щодо удосконалення та наближення до норм і практики світового ринку механізму своїх екон. зв'язків. Визначає базові елементи безпекової політики обох д-в. Зокрема, у випадку, якщо одна зі сторін стане об'єктом *агресії*, інша — не надасть підтримки агресору і сприятиме вирішенню конфлікту, використовуючи процедури та механізми *Організації Об'єднаних Націй* і ОБСЄ. Сусіди перешкоджатимуть створенню і діяльності на своїх територіях незаконних збройних формувань як своїх, так і закордонних, а також вербування, використання, навчання, фінансування або транзит *найманців*. Дог-ром передбачено співробітництво щодо обміну взаємною інформацією про зосередження військ та бойової техніки в районах спільного кордону, а також про їхнє пересування, великі навчання та інші подібні дії. Договір конкретизує розвиток самобутності нац. меншин, зокрема, шляхом створення сприятливих умов для функціонування навч., культ. закладів укр. та молдовською мовами, вільного прийому радіо- і телепередач у місцях їх компактного проживання та сприяння іншій стороні в наданні такої допомоги. Створюватимуться відп. умови для вільного взаємного доступу ЗМІ до місць проживання укр. та молдавської меншин в обох країнах. Договір укладено строком на 5 років, його дія автоматично продовжується на наступний 5-річний період, якщо жодна зі сторін не заявить про своє бажання денонсувати його шляхом письмового повідомлення не пізніше ніж за 6 місяців до закінчення чергового терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-німецька декларація про основи відносин 1993 — політ. заява від імені держав *Президента України Л. Кравчука* і Канцлера Федеративної Республіки Німеччини Г. *Коля*, підписана в Києві 9.06.1993 під час візиту нім. лідера в Україну. Набула ваги політ.-прав. док-та міжнар. характеру, має преамбулу і 17 статей. У декларації закріплено основоположні засади відносин між Україною та ФРН згідно з *нормами міжнародного права*, дотриманням принципів суверенної рівності, територ. цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, заборони застосування сили або загрози силою і поваги прав людини, включаючи права нац. меншин, на основі принципів *Статуту ООН*, положення *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризької хартії для нової Європи*, а також док-тів НБСЄ. Декларацією визначено основні напрямки двостороннього співробітництва з питань роззброєння і контролю над озброєнням, нерозповсюдження ядерної зброї, взаємодії в рамках міжнар. орг-цій, співпраці на багатосторонній основі з метою б-би з організованою злочинністю, *тероризмом міжнародним*, незаконним виготовленням і обігом наркотиків, наголошено на розвитку освітніх, наук., культ., гуманітарних взаємин, розвитку різних форм регіонального й субрегіонального співробітництва, охорони навколишнього середовища в контексті наслідків Чорнобильської катастрофи. Зафіксовано намір сторін створити відп. умови для розвитку промисловості, с. г-ва і сфери послуг в Україні за правилами ринкової економіки, створення в цьому зв'язку Бюро делегата нім. економіки в Україні. Окремими положеннями закріплено бажання сторін надати необхідне спрощення доступу і догляду за могилами, полеглих на їхніх землях громадян кожної з країн, організувати належне збереження та впорядкування поховань. Декларація містить також положення, згідно з якими особливу увагу сторони приділятимуть розвитку міжпарл. зв'язків та обмінів, використовуватимуть досвід і результати традиційних багаторічних зв'язків між землями та містами Німеччини, окремими регіонами і містами України. Сторони закріпили основи співробітництва щодо надання допомоги в реабілітації нац. меншин, які були депортовані з території України за часів сталінських політ. репресій та сприяння їм, у межах можливостей Німеччини, в культ., соц., екон., с.-г. галузях, а також у зміцненні міжнац. і етнічної спільності та з питань регіонального планування. На основі положень спільної декларації укладено 48 міжнар.-прав. док-тів між Україною та Німеччиною.

Д. В. Табачник

Українсько-польська війна 1918–19. З настанням осені 1918, коли очевидним став розпад Австро-Угорської імп. внаслідок поразки в *Першій світовій війні*, укр. політ. партії у Схід. Галичині розпочали підготовку до забезпечення права українців на держ. самовизначення. 18.10.1918 Укр. парл. репрезентація скликала у Львові Установчі збори для вирішення долі українців Австро-Угорщини, що проголосили себе укр. парламентом — Українською Національною Радою (УНРада), а 19.10.1918 ухвалили резолюцію про створення Української Держави на теренах Схід. Галичини, Буковини і Закарпаття. Тим часом поляки теж прагнули захопити Львів і Схід. Галичину, 28.10.1918 Польська ліквідаційна комісія заявила про свої претензії на всю Галичину й готувалася перейняти владу з рук галицького намісника графа Гуйна. 31.10.1918 делегація УНРади намагалася змусити намісника передати владу укр. представництву, але той відмовився. Тоді в ніч на 1.11.1918 укр. частини австр. армії захопили і роззброїли австр. гарнізон, заарештували намісника й коменданта Львова, заволоділи найважливішими об'єктами в місті. Подібним чином була перейнята влада в інших містах і містечках Схід. Галичини. 9.11.1918, після того як всі укр. партії досягли угоди про співпрацю у формуванні уряду, УНРадою було призначено тимчасовий уряд — Державний Секретаріат на чолі з досвідченим парламентарієм К. *Левицьким*. 13.11.1918 УНРада опублікувала Тимчасовий основний закон, який проголошував утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Однак на той час у Львові активізувалися польські орг-ції, які зі зброєю в руках виступили проти ЗУНР за приєднання Львова і Схід. Галичини до Польщі, розпочалася укр.-польська війна. Протягом листопада 1918 польським військ. формуванням при допомозі з Кракова вдалось витіснити Галицьку армію (ГА) й уряд ЗУНР на схід та окупувати Перемишль і Львів.

З сер. березня 1919 військ. ініціатива остаточно перейшла до рук поляків. Періодично робилися

безуспішні спроби розпочати мирні переговори, здебільшого під тиском *Антанти*. Вибух укр.-польської війни в Галичині викликав велику стурбованість зах. д-в. Війна плутала їхні плани, пов'язані з потребою в консолідації Польщі та б-бою з рад. владою в Росії. Франція виходила з необхідності створення в Європі системи безпеки, яка стримувала б Німеччину. Важлива роль у ній відводилася Польщі як надійному союзникові замість втраченої Росії. Велика Британія прагнула до підтримання балансу сил в Європі й воліла запобігти надмірному посиленню Франції та, відповідно, Польщі. Позиція США була суперечливою. Як наслідок, Британія, Франція й США висилали до Галичини свої місії, намагаючись схилити українців і поляків до переговорів (див.: *Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки*). Уже в сер. листопада 1918 до Львова приїхав франц. офіцер Е. Віллєм, який намагався чинити тиск на укр. сторону під час укр.-польських переговорів. У січні 1919 у Варшаві й Львові перебувала брит. військ. місія полковника Г. Вейда й капітана Т. Джонсона. У лютому роль посередника в укр.-польському конфлікті перебрала вислана Найвищою радою Паризької мирної конференції 1918–19 міжсоюзна місія на чолі з франц. генералом Ж. Бартелемі. Вона примусила обидві сторони розпочати переговори й запропонувала демаркаційну *«Бартелемі лінію»*, що залишала полякам більш як третину території Схід. Галичини з нафтовими районами, хоча в той час вона ще залишалася під контролем уряду ЗОУНР. Тепер уже українці відмовилися від пропозиції Антанти й відновили бойові дії після тижневого перемир'я. У березні 1919 район бойових дій відвідали дві амер. місії: генерала Ф. Кернана та капітанів Ю. Бахмана й С. Рейслера. Однак і їхні зусилля виявилися марними. Поляки, які саме тоді деблокували Львів і розвивали успішний наступ, посилившись за рахунок частин, що прибули з Познані, відмовилися розпочати мирні переговори з українцями. Та сама участь спіткала на поч. травня галицьку делегацію на чолі із С. *Витвицьким*.

Нова військ. місія під головуванням півд.-африк. генерала Л. *Боти* в квітні 1919 запропонувала нову, більш прийняту для українців демаркаційну лінію, що залишала Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн ЗО УНР. Висловивши письмово деякі застереження, укр. делегація 13.05.1919 погодилася на умови комісії. Проте польський уряд лише відтягнув час для підготовки нового наступу в Галичині, куди було скеровано частини сформованої й спорядженої у Франції «блакитної армії» Ю. Галлера. 15.05.1919 поляки розпочали наступ на всьому фронті, частина укр. військ, втративши зв'язок із головними силами, відступила в Закарпаття, де була інтернована чехословацькою владою. Але після реорганізації й перегрупування 7.06.1919 новим командувачем ГА — генералом О. Грековим був організований несподіваний для поляків контрнаступ під Чортковом. Він трохи не сягнув Львова, але був затриманий не стільки підсиленими польськими військами, скільки браком боєприпасів. До сер. липня поляки вдруге окупували майже всю Схід. Галичину, знову притиснувши зах.-укр. армію до Збруча, де вона об'єдналася з частинами армії Директорії УНР, яка під керівництвом Головного отамана С. *Петлюри* вела драматичну б-бу на три фронти: проти більшовиків, «білої» армії генерала А. Денікіна і поляків на Волині (до укладення 1.09.1919 *перемир'я*). З огляду на військ.-політ. ситуацію й під тиском польської дипломатії, що зуміла дискредитувати укр. сторону в очах керівництва Паризької мирної конференції, 25.05.1919 «Рада десяти» ухвалила рішення про дозвіл польським військам на тимчасову окупацію Схід. Галичини до Збруча й дала Варшаві право на використання всіх збройних сил. 21.11.1919 *великі держави* надали Польщі мандат від *Ліги Націй* терміном на 25 років, після закінчення якого Варшава зобов'язувалася провести у Схід. Галичині плебісцит. Проте це рішення так і не було втілене в життя. Будь-яка тимчасовість розв'язання проблеми викликала різко негативну реакцію у Варшаві, яка одразу після ухвали Найвищої ради розпочала тиск на уряди великих д-в, щоб вона була переглянута, і 22.12.1919 її було скасовано.

Літ.: Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918 — липень 1919 рр.). — Львів, 1999; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 р. — Львів, 1998.

О. М. Знахоренко

«Українсько-польська війна 1942–47» — усталена в зарубіжній, передусім офіц. польській і діаспорній укр., історіографії назва збройного конфлікту між укр. націоналістичним рухом Опору і польськими владними військ.-політ. структурами (як лондонського, так і варшавського підпорядкування). Його вибух безпосередньо пов'язаний з посиленням нім. окуп. терору і репресій проти населення Схід. Галичини і Волині, коли вкрай ускладнилися польсько-укр. міжетнічні стосунки. Наприкінці 1942 ОУН-Б приступила до формування на Волині (що входила до райхскомісаріату «Україна») загонів Української повстанської армії (УПА), яка мала стати збройною опорою укр. нац. руху. А вже з початком наступного року виникло гостре суперництво за держ. приналежність Холмщини, Підляшшя, Волині, Схід. Галичини (див.: *Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни*). Підпорядковане Лондону польське збройне підпілля та еміграційний уряд Польщі дотримувалися незмінної позиції про належність цих земель до Польщі. Водночас делегатура (емісари емігрантського уряду) і Армія Крайова вважали за потрібне схилити укр. нац. табір до співробітництва, тому в 1941–44 відбулися численні переговори представників польського та укр. підпілля. Однак на них польська сторона не йшла далі засад «нормалізації» 1935 і обіцянок українцям рівних прав із поляками. Такі умови не задовольняли укр. сторону, яка вважала зрадою упустити новий істор. шанс відновлення Української державності, а відбудову Польщі в кордонах на 1.09.1939 трактувала як «нову польську окупацію». Постанови 3-го Надзвичайного збору ОУН-Б 21–25.08.1943 проголошували початок «української національної революції» з метою реалізації законного права на самовизначення. Але ще 8.03.1943 делегатура інформувала польський уряд у Лондоні, що ОУН-Б відсуває питання укр.-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинім. та антирад. військ. й ідеолог. співпраці. Іншого плану інформація надходила до Лондона від «кресових» поляків (тобто польських поселенців на зах.-укр. землях), які звинувачували українців у колабораціонізмі з нім. окупантами. Концентрація польських підпільних структур на «кресах» робила становище там украй напруженим. На поч. 1943, коли визначився корінний перелом у ході *Другої світової війни*, всі зацікавлені сторони впритул зайнялися питанням майбутнього устрою в Європі. Українці чекали від польського підпілля певних кроків назустріч своїм прагненням, однак цього не сталося. 31.03.1943 лондонський уряд схвалив «Тези в справі української політики», які не вносили жодних нових елементів. Напружені стосунки між українцями і поляками вилилися в кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам. Не бачачи в поляках союзників, а лише ворогів, ОУН-Б восени 1943 вирішила з допомогою УПА «очистити» терен майбутньої Української Держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян. У листопаді 1943 були поширені відозви до всього польського населення під загрозою фізичної розправи переселитися за Буг та Сян. В обстановці взаємного поборювання такі заклики стали запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті, жертвами якого на Волині та у Схід. Галичині стали бл. 75 тис. поляків і 35 тис. українців. Цей польсько-укр. конфлікт можна поділити на декілька фаз. До 1942 відбувались вбивства окремих осіб чи родин і їх ще не можна приписати політ. орг-ціям. Від поч. 1943 зростають антипольські виступи і вже від березня 1943 можна говорити про масовий терор. Його пік припадає на липень—серпень 1943. Підтримка УПА цивільним населенням, озброєним косами, ножами та сокирами надала цим подіям особливо кривавого характеру. Та значна частина українців засуджувала вбивство на Волині. Вони досить часто допомагали полякам, хоча за це наражалися на помсту збоку своїх співвітчизників. Засудив терор і митрополит А. Шептицький, та його голос за тих умов небагато значив. Наприкінці літа 1943 розпочались й «відплатні» акції з боку партиз. формувань Армії Крайової за підтримки польських баз самооборони та польської шульцполіції. У цей час конфлікт перекинувся й на півн. повіти Схід. Галичини. Від вересня 1943 сила терору спадає, а польсько-укр. збройні сутички набувають дедалі більш регулярного характеру. Однак восени 1944 — навесні 1945 розпочалась нова хвиля антипольського терору, атакували здебільшого ті села, які підтримували комуніст. владу. Контакти між УПА і АК, що невдовзі була реформована в об'єднання «Воля і не-

залежність» (ВІН), поступово звелись до тактичного порозуміння та кількох спільних акцій проти підрозділів НКВС СРСР і не відіграли великої ролі в протистоянні. Новий етап конфлікту розпочався на Захід від річок Сяну і Бугу восени 1944 й був пов'язаний зі взаємним переселенням населення та виконанням *українсько-польської угоди про взаємний обмін населенням 1944* і розгортанням 28.04–12.08.1947 *«Вісла» акції*, цілями якої були *депортація* українців з Холмщини та Підляшшя в зах. й півн.-зах. райони Польщі, що раніше належали Німеччині, і ліквідація націоналістичного руху. Насильницьким переселенням 140 тис. українців і формальною ліквідацією укр. етнічної меншини в Польській Народній Республіці закінчився останній кривавий польсько-укр. конфлікт. Операція «Вісла» пройшла без будь-якого протесту з боку польської громадськості, лише 3.08.1990 Сенат Республіки Польща виступив із спец. заявою, в якій засудив акцію в політ. й моральному плані.

Літ.: Депортація поляків та українців: кінець 1939 — початок 50-х років. До 50-річчя операції «Вісла». Упорядник Ю. Сливка. — Львів, 1998; Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. — К., 2003; Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — К., 2003.

О. М. Знахоренко

Українсько-польська Спільна заява «До порозуміння і єднання» була підписана в Києві Президентами України Л. *Кучмою* і Республіки Польща А. *Квасневським* під час його *візиту державного* в Україну 20–22.05.1997. У ній *глави держав* висловили спільне прагнення до остаточного подолання складної укр.-польської істор. спадщини, щоб минуле не затьмарювало сучас. дружніх відносин між обома країнами, зазначивши, що в історії укр.-польських стосунків було чимало прикладів співробітництва, однак не можна обминати і трагічні сторінки. Було відзначено також, що іноді витоки конфліктів знаходились за межами України та Польщі чи були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків. Президенти склали шану безвинно полеглим і переселеним, засудивши винуватців їхніх страждань, і одночасно висловили подяку всім, хто сприяв зближенню народів. Сторони наголосили, що сьогодні обидві д-ви є суверенними, і між ними встановилися добросусідські відносини, а тому дуже важливим є подолати гіркоту, що залишилася в пам'яті українців і поляків. Інтерпретацією ж історії повинні займатися фахівці, також слід стимулювати діалог між тими, хто формує громад. думку обох суспільств. Варто використати і можливості польських громадян укр. походження та українських — польського і всіляко підтримувати розвиток укр. громади в Польщі і польської в Україні. Обидві д-ви докладатимуть зусиль, щоб свідомість молодих українців і поляків не була обтяженою спогадами про трагічні періоди спільної історії. Президенти узяли під свій патронат утвердження ідеї укр.-польського порозуміння і єднання.

О. М. Знахоренко

Українсько-польська угода про взаємний обмін населенням 1944 — двосторонній договір, підписаний 9.09.1944 у Любліні Головою РНК УРСР М. *Хрущовим* і Головою *Польського комітету національного визволення (ПКНВ)* Е. Осубка-Моравським. Проект міжурядової угоди про евакуацію укр. населення з території Польщі та польських громадян — з території УРСР був підготовлений укр. стороною й, на перший погляд, не відрізнявся від подібних домовленостей, що їх у певні періоди укладали сусідні д-ви, які бажали уникнути конфліктів на етнічному ґрунті. Найголовнішою умовою мала виступати добровільність переселення. Сторони домовилися про обмін головними уповноваженими, місцем перебування яких визначалися Луцьк і Люблін. У цих же пунктах працювали головні представники, призначені країною-господарем. Головні уповноважені й головні представники мали по два заступники і призначали, у свою чергу, районних уповноважених та представників. Головним уповноваженим з питань евакуації на території Польщі від УРСР було призначено заступника наркома харчової промисловості М. *Підгорного*. Евакуацію польських громадян із території Зах. України забезпечував головний уповноважений ПКНВ В. Цокаль. І СРСР, і Польща виявили зацікавленість в орг-ції переселення, оскільки обидві сторони відчували гострий брак робочої сили через великі втрати в *Другій світовій війні*. Були також сподівання пом'якшити етнічні суперечності на суміжних територіях, ініціатори переселення намагалися підірвати базу руху опору новій владі з боку укр. і польських націоналістів. Штаб М. Підгорного вже 19.09.1944 вирушив до Любліна, але польська сторона зволікала з формуванням механізму переселення, посилаючись на брак умов прийняття переселенців, оскільки значна частина території країни все ще перебувала під нім. окупацією. Проте справжніми причинами такого ставлення були прихована надія на повернення зах.-укр. земель, очікування можливої війни між союзниками — СРСР та Великою Британією й США, невдоволення поляків характером і діяльністю ПКНВ. Лише 23.10.1944 до Луцька прибув головний уповноважений ПКНВ, й поступово була розгорнута мережа польських районних уповноважених. Щоправда, рад. влада ставилася дуже підозріло до польських представників. Принципу добровільності влади обох країн дотримувалися тільки на початку переселення. Фактично, в більшості своїй ні українці, ні поляки не бажали виїжджати. Перший ешелон з укр. переселенцями вирушив в Україну в листопаді 1944, на перепускних пунктах новоприбулих ретельно «фільтрували» представники НКВС, НКДБ й Смершу («Смерть шпигунам»), тут же відбулися арешти підозрюваних. Узимку 1944–45 процес переселення практично припинився й поновився тільки з весни 1945 через ужиття примусових заходів. Полякам у СРСР загрожували *депортація*, насильна відправка на відбудову шахт Донбасу, арешти, конфіскація майна. Ще в складніших умовах виявилися українці в Польщі, яких позбавляли права на землю, поділену під час агр. реформи. Влада ліквідовувала укр. школи, просвітницькі орг-ції, переслідувала греко-католицьку церкву. Польське збройне підпілля також нарощувало тиск на укр. громаду. Рад. сторона в цей період ініціювала кампанію брутального ставлення до українців у Польщі. На поч. серпня 1945 М. Підгорний звернувся до польської влади з проханням застосувати війська для прискорення акції переселення. Поляки негайно скористалися цією нагодою. 1.09.1945 три дивізії Війська Польського приступили до примусового виселення українців з теренів Ліського, Перемишльського, Любачувського та Сяноцького повітів, а згодом — з Лемківщини. Збройний контингент був навмисне укомплектований поляками — вихідцями із Схід. Галичини й Волині, які мали особливу неприязнь до українців і могли діяти нещадно. Процес переселення перетворився на брутальну депортацію. В умовах повсюдного військ. та політ. тиску УПА брала на себе функцію захисту автохтонного укр. населення. Внаслідок поширеного активного і пасивного спротиву терміни переселення українців з Польщі зривалися, і їх продовжували на 1945–46. Загалом, станом на жовтень 1946 з УРСР до Польщі було переселено 812 688 осіб польської та євр. національності, а станом на березень 1947 з Польщі до УРСР — 472 635 українців.

О. М. Знахоренко

Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992 — двостороння міждерж. угода, підписана 18.05.1992 у Варшаві Президентами України Л. *Кравчуком* і Республіки Польща Л. *Валенсою*. Згідно з дог-ром сторони зобов'язалися в нових політ. умовах розвивати відносини в дусі дружби, співробітництва, взаємної поваги, взаєморозуміння, довіри і добросусідства на основі *міжнародного права*. У ст. 2 визнані непорушними існуючі між Україною і Польщею кордони та відсутність територ. претензій. З метою зміцнення безпеки, довіри, стабільності та співробітництва д-ви активно співпрацюватимуть у відп. європ. механізмах та структурах, приділяючи особливу увагу регіональній безпеці та підтримуючи процес роззброєння. Сторони також відмовилися від володіння, набуття, вир-ва зброї масового знищення і гарантували повний контроль над вир-вом, зберіганням та експортом речовин і матеріалів, що можуть бути використані для вир-ва такої зброї. Україна і Польща також зобов'язалися розв'язувати спори між ними лише мирними засобами і не застосовувати сили або погрози силою. Жодна зі сторін не дозволить, щоб з її території третя д-ва вчинила акти збройної агресії проти другої сторони. У випадку вчинення третьою д-вою нападу на одну зі сторін, друга сторона не надаватиме ніякої підтримки такій д-ві і прагнутиме до врегулювання конфлікту згідно з міжнар. правом. Країни зобов'язуються проводити систематичні консультації з проблем міжнар. безпеки на всіх рівнях і розвиватимуть взаємовигідне військ.

співробітництво на основі окремих угод. У ст. 6 д-ви зобов'язалися проводити консультації на різних рівнях для забезпечення гармонійного розвитку взаємних відносин та співробітництва, створити сприятливі умови для розвитку міжпарл. зв'язків, співробітництва між відп. органами держ. влади й управління. Міністри закорд. справ мають зустрічатися не менше одного разу на рік. Ст. 11 присвячена визнанню прав польської меншини в Україні і української в Польщі. Кожна сторона зобов'язана захищати нац. меншину другої сторони, а члени нац. меншин повинні бути лояльними до д-ви свого проживання і керуватись її законами. Д-ви вживатимуть і підтримуватимуть заходи, спрямовані на збереження і розвиток позитивних традицій спільної спадщини, а також подолання упереджень і негативних стереотипів у відношеннях між двома народами та створять умови для взаємного вільного розповсюдження інформації, сприятимуть вільним контактам між громадянами, співпраці громад. і політ. партій, наук. установ і творчих спілок, розвиткові зв'язків між молоддю та контактів у галузі спорту і туризму.

О. М. Знахоренко

Українсько-російська угода з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України 2010 (Харківська угода) — *договір міжнародний двосторонній* між Україною й Російською Федерацією, підписаний 21.04.2010 у Харкові *Президентом України* В. *Януковичем* та президентом Росії Д. *Медведєвим*; ратифікований синхронно Верховною Радою України та Державною Думою Російської Федерації 27.04.2010. В Україні домовленності викликали обурення опозиції, екологів, місцевих рад та суспільства загалом; більшість аналітиків розцінили її як таку, що суперечить Конституції держави, оскільки її ст. 17 забороняє розташування на території України іноземних військових баз; в Росії в цілому підписання Угоди було сприйняте дуже позитивно; урядовці й політики країн *Європейського Союзу* виразно не оцінили харківські домовленості, що пояснюється політкоректністю та бажанням не втручатися у внутрішні справи України та Росії. Відповідно до договору, термін перебування Чорноморського флоту Російської Федерації продовжено на 25 років, до 28.05.2042, з автоматичним подовженням на наступні п'ятирічні періоди, якщо жодна зі сторін не повідомить письмово іншу сторону про припинення дії Угоди не пізніше, ніж за один рік до завершення терміну чинності. Оплата за перебування російського флоту складається зі щорічних платежів у 100 млн дол. США на рік, починаючи з 2017, а також із додаткових коштів, які отримуються за рахунок зниження з дати набрання чинності цією Угодою ціни в розмірі до 100 дол. США від установленої чинним контрактом між НАК «Нафтогаз» України і ВАТ «Газпром», на кожну тисячу кубометрів газу, що поставляється в Україну. При ціні 333 дол. США і вище за тисячу кубометрів газу зниження складе 100 дол. США, при ціні нижче 333 долари США зниження складе 30 % від такої ціни. Президенти України й Росії також підписали угоду про будівництво мосту через Керченську протоку, датою завершення проекту був названий 2014; особливої уваги на переговорах було надано міжрегіональному співробітництву двох *держав*.

В. М. Матвієнко

Українсько-російський газовий конфлікт 2005–06 був породжений загостренням українсько-російських відносин після того як у березні 2005 нещодавно призначений голова НАК «Нафтогаз» України О. Івченко запропонував російській газовій монополії «Газпром» відмовитися від бартерних схем при взаєморозрахунках і перейти до прямих грошових розрахунків, у т. ч. переглянути тарифи на транзит російського природного газу до Європи територією України; у відповідь «Газпром» на переговорах на початку червня того ж року зажадав від України платити за газ із наступного року за цінами, близькими до середньоєвропейських (до кінця 2005 вимоги зросли до майже 250 дол. США за 1000 м^3); при цьому власне Російська Федерація купувала газ у Туркменістані за ціною 44 дол. США за 1000 м^3; таким чином, «Газпром» намагався збільшити прибуток від продажу природного газу на суму від 3 до 5 млрд дол. США щорічно. По-друге, шляхом підняття цін на газ в Україні, російський уряд бажав захопити частину російського ринку металургії, на якому українські компанії успішно конкурували з власне російськими. Попри те, що економічні причини існували й раніше, російський уряд не поспішав здійснювати різких дій, притримуючи їх як засіб політичного тиску, і почав підвищення цін тільки після переорієнтації зовнішньополітичного курсу України на Захід з перемогою на президентських виборах 2004 В. *Ющенка*. Українське керівництво до останнього моменту не було готове платити більше, і «Газпром», посилаючись на § 4 договору про постачання газу від 21.06.2002 (з терміном дії до кін. 2013), за яким ціни на газ визначалися щорічно, в ніч на 1.01.2006 зупинив його постачання; з боку «Газпрому» пролунали звинувачення, що Україна «приступила до несанкціонованого відбору газу», призначеного європейським споживачам, але представники НАК «Нафтогаз» України ці закиди відкинули. Зрештою, 4.01.2006 обом сторонам вдалося підписати договір, за яким припинялася практика бартерної торгівлі (транзит газу в обмін на постачання газу) і в результаті якого ці дві речі стали розглядатися окремо; щодо ціни, то вона мала тимчасово складати 95 дол. США за 1000 м^3, що стало можливим завдяки змішуванню російського газу за ціною у 230 дол. США і туркменського за ціною у 44 дол. США. Російська офіційна пропаганда висловила здивування з приводу засудження дій «Газпрому» в Європі, особливо на тлі колишніх вимог *Європейського Союзу* усунути неринкові відносини на пострадянському просторі.

В. М. Матвієнко

Українсько-російський договір про державний кордон 2003 — двостороння міждерж. безстрокова угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і РФ В. *Путіним* у Києві 28.01.2003 під час *візиту державного* рос. лідера до України. Ратифікована ВР України і Державною Думою Росії (згідно зі ст. 6) одночасно в пакеті (за домовленістю президентів обох країн) з визначенням розмежування в Азовському морі і Керченській протоці та приєднанням України до *Єдиного економічного простору* 20.04.2004; набула чинності 23.04.2004. Предметом прав. регулювання дог-ру є створення прав. засад для визначення держ. кордону між Україною та РФ. Підготовка угоди тривала понад десятиріччя, відбулося 15 раундів та зустрічей на вищому рівні, питання кордону дуже політизувалося. Договір складається з преамбули і 6 основних статей та додатків. У ст. 1 і 2 сторони визначили, що укр.-рос. держ. кордон розуміється як лінія та вертикальна площина, яка проходить цією лінією, що розділяють держ. території (сушу, води, надра і повітр. простір) договірних сторін так, як це зазначено в Описі проходження держ. кордону між Україною та РФ (додаток 1 до Договору) і зображено суцільною лінією червоного кольору на картах держ. кордону між Україною і РФ (додаток 2). Природні зміни (ст. 3), що відбулися б на місцевості, не можуть змінювати положення укр.-рос. держ. кордону. Місце стикування держ. кордонів (ст. 4) України, РФ і Республіки Білорусь визначається відп. міжнар. дог-ром. Врегулювання питань, які відносяться до суміжних мор. просторів (ст. 5), здійснюється за угодою між договірними сторонами відповідно до *міжнародного права*. При цьому ніщо не завдає шкоди позиціям України і РФ. Набуття чинності дог-ру та його практ. реалізація дозволила остаточно врегулювати питання проходження укр.-рос. держ. кордону, що сприятиме подальшому зміцненню дружніх, добросусідських відносин між Україною і РФ. Нормативно-прав. базу регулювання у сфері прав. оформлення держ. кордону України з РФ, зокрема становлять: Конституція України, Закон України «Про державний кордон України», *українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997*.

Д. В. Табачник

Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і РФ Б. *Єльциним* у Києві 31.05.1997 під час дружнього візиту до України рос. лідера; ратифікована ВР України 14.01.1998 і Державною Думою РФ 25.11.1998 та Радою федерації РФ 17.02.1999. Складається з преамбули і 41 основної статті. Договір набув чинності 1.04.1999, з цього дня припинив свою дію *українсько-російський договір про основи відносин 1990*. Угодою зафіксовано принципи і стратегічний характер партнерства, закладено політ.-прав. основи укр.-рос. міждерж. відносин. Основними цілями та завданнями дог-ру є розвиток відносин України з Росією в політ. сфері, забезпечення рівноправного партнерства,

взаємної підтримки держ. *суверенітету,* територ. цілісності та недоторканності кордонів, принципу паритетності як у двосторонніх відносинах, так і в розвитку співробітництва з третіми д-вами, у т. ч., у рамках міжнар. орг-цій та структур. Сторони домовились будувати свої відносини на основі принципів взаємної поваги, суверенної рівності, територ. цілісності, непорушності кордонів, мирного врегулювання спорів, як дружні, рівноправні народи, розпоряджатися своєю долею, не втручаючись у внутр. справи, додержуючись прав людини, сумлінно виконувати міжнар. зобов'язання та інші *норми міжнародного права* (ст. 1–3). При цьому сторони докладатимуть зусиль щодо процесу заг. роззброєння, скорочення збройних сил і озброєнь, створення та зміцнення системи колективної безпеки в Європі, світі (ст. 4, 9), а також посилення миротворчої ролі *Організації Об'єднаних Націй.* Стратегічного значення для реалізації та забезпечення подальшого поглиблення двосторонніх відносин і обміну думками про багатосторонні проблеми, проведення різноманітних консультацій на всіх рівнях, створення постійних чи тимчасових змішаних комісій набуває ст. 5. Згідно зі ст. 6, 7 жодна зі сторін не допустить, щоб її територія була використана на шкоду безпеці іншої сторони, або зачіпала інтереси її нац. безпеки, суверенітету і територ. цілісності. Відносини у сфері військ., військ.-техн. співробітництва, забезпечення держ. безпеки, співробітництва з прикордонних питань, митної служби, експортного та міграційного контролю можуть встановлюватися відповідно до ст. 8 на основі окремих угод. Сторонами гарантуються і захищаються права своїх громадян (ст. 10–12) згідно із заг.-визнаними нормами і *міжнародного права принципами,* забезпечується захист етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин. Розвиток двостороннього співробітництва в торг.-екон. сфері, здійснення екон. реформ, поглиблення екон. інтеграції, наук.-техн. кооперації, забезпечується (ст. 13, 15) сприятливими фінанс., прав. умовами, включаючи взаємний захист інвестицій, а також обміном інформації і доступом до неї підприємств, підприємців та вчених. Значна увага приділяється розвитку міжрегіонального та прикордонного співробітництва (ст. 14). Взаємодія сторін з ООН та іншими міжнар. орг-ціями, включаючи підтримку одна одній у вступі до міжнар. орг-цій, приєднання до угод і конвенцій, передбачена ст. 16. Договірні сторони розширюють співробітництво в галузі транспорту, забезпечують свободу транзиту осіб, вантажів відповідно до норм міжнар. права (ст. 17, 18). Перевезення вантажів і пасажирів залізничним, повітр., мор., річковим і автомобільним транспортом, включаючи операції портів, мереж, лінії зв'язку, здійснюється в порядку і на умовах, передбачених окремими угодами. Здійснюється прав. режим щодо держ. майна та майна юрид. осіб, громадян. Забезпечується функціонування нац. паливно-енергетичних комплексів, трансп. систем. На основі окремих угод відбуватиметься співробітництво в дослідженні і використанні космічного простору (ст. 21), спільному вир-ві і розробці ракетно-косм. техніки на принципах рівноправності, взаємної вигоди і згідно з міжнар. правом. Співробітництво у сфері освіти, науки і техніки (ст. 23) здійснюється на підставі розробок спільних програм наук.-дослідних орг-цій у галузі передових технологій. Питання використання результатів спільних досліджень, захисту авторських прав, інтелектуальної власності погоджуються шляхом укладання окремих угод. Сторони взаємодіють у сфері підготовки кадрів, заохочують обмін вченими, аспірантами, спеціалістами і студентами. Розвиток співробітництва в галузі культури, літератури, мистецтва, ЗМІ, туризму і спорту здійснюється на підставі ст. 24. Весь комплекс питань у гуманітарній сфері, охорони здоров'я, соц. захисту громадян, міграційних процесів, передбачених цією статтею, є предметом окремих угод. Ліквідація наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, соц. захист, включаючи укладання спец. угод з метою вирішення питань трудових відносин, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян обох д-в, забезпечується ст. 26, 27. Питання щодо відновлення прав депортованих народів, вирішення міграційних процесів, нелегальної трудової міграції визначені в ст. 28, 32. Використання рекреаційних можливостей і природ. ресурсів Чорного і Азовського морів, проведення мор. і кліматичних досліджень, гідрометеорології, зберігання природ. середовища Азово-Чорноморського басейну передбачено ст. 29, 30. Визначено співробітництво у сфері охорони здоров'я, зокрема, щодо поліпшення санітарно-епідеміологічної обстановки, виробництва лікарських препаратів і мед. техніки, підготовки висококваліфікованих кадрів для лікувальних закладів. Прав. сфера передбачає спільну б-бу зі злочинністю, тероризмом у всіх його формах і проявах. Бажаність розвитку контактів і співробітництва між парламентами та парламентарями обох д-в передбачена ст. 35. Згідно зі ст. 37, тлумачення і застосування положень цього дог-ру підлягають урегулюванню шляхом консультацій та переговорів між сторонами, що договорилися. Домовлено проводити регулярні консультації та зустрічі на вищому рівні, а також встановлено, що міністри закорд. справ сторін зустрічатимуться не рідше, ніж двічі на рік. Робочі зустрічі представників інших міністерств і відомств для обговорення питань, що становлять взаємний інтерес, відбуватимуться за необхідності. Між тим сторони можуть утворювати змішані комітети (постійні чи тимчасові) для розв'язання різногалузевих проблем. Договір укладено на 10 років, однак, його дія може автоматично продовжуватися на подальші 10-річні періоди, якщо одна зі сторін не схоче припинити його дію. Шлях припинення — письмове повідомлення, подане не менш, ніж за 6 місяців до закінчення чергового 10-річного періоду.

Д. В. Табачник

Українсько-російський договір про основи відносин 1990 — двостороння угода конфедеративного напряму суб'єктів об'єднаної держави в межах акта конституційного характеру — Договору про утворення СРСР від 30.12.1922. Підписаний Головою Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки Л. *Кравчуком* і Головою Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки Б. *Єльциним* у Києві 19.11.1990 під час перебування Б. Єльцина в Україні в умовах наростання відцентрових процесів на розпад союзної д-ви, виходячи з Декларації про держ. суверенітет України від 16.07.1990 і Декларації про держ. суверенітет РРФСР від 12.07.1990 та з прагнення побудувати демокр. прав. д-ви. Ратифікований 22.11.1990, набув чинності 14.06.1991 після обміну ратифікаційними грамотами між УРСР і РРФСР. Складається із вступної частини і 20 статей. Головною метою та завданнями дог-ру був розвиток міждерж. відносин на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутр. справи, відмови від застосування сили або екон. методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, а також інших заг.-визнаних принципів і *норм міжнародного права.* Сторони (ст. 1–3) визнали одна одну суверенними д-вами, зобов'язалися утримуватись від дій, що можуть завдати шкоди держ. *суверенітету,* гарантували своїм громадянам незалежно від їх національності або інших відмінностей рівні права і свободи. Питання набуття *громадянства* однієї зі сторін особами, які проживають на території іншої сторони, планувалося урегулювати відп. угодою з урахуванням законодавства сторін про громадянство. Сторони сповістили про захист своїх громадян, які проживають на території іншої республіки, відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права, а також проголосили сприяння збереженню і розвитку етнічної, культ., мовної та реліг. самобутності нац. меншин, розвиток рівноправного і взаємовигідного співробітництва своїх народів у галузі політики, економіки, культури, охорони здоров'я, науки, техніки, торгівлі, а також у гуманітарній сфері (ст. 4, 5). Для цього вони вважали за необхідне укласти відповідні угоди про співробітництво. Згідно зі ст. 6, 7, сторони визнали територ. цілісність УРСР і РРФСР в існуючих у межах СРСР кордонах і заявили про повагу до неї. Визнано необхідність системи колективної безпеки, включаючи співробітництво обох д-в у галузі оборони і безпеки з урахуванням прагнення обох республік до подальшого зміцнення миру. До спільної діяльності, що мала реалізовуватися на рівноправній основі через спільні координуючі інститути сторін, стосовно ст. 8 дог-ру належали: взаємодія в *зовнішній політиці;* співробітництво у формуванні і розвитку спільного екон. простору; управління системами транспорту і зв'язку, включаючи супутниковий зв'язок і телекомунікації; співпраця в галузі охорони навколишнього середовища на своїх територіях, включаючи заходи щодо мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи; питання міграційної політики; б-ба з організованою і міжнар. злочинністю. Прав. режим щодо держ. майна, майна юрид. осіб і громадян, визначення видів і форми власності планувало-

ся здійснювати на основі ст. 9 дог-ру. Екон. відносини сторін регламентувалися, згідно зі ст. 10, 11, угодами з наданням режиму найбільшого сприяння. Сторони вирішили забезпечувати розвиток: екон., торг., наук.-техн. відносин на рівнях органів держ. влади та управління; банків і фінанс. системи; органів територ. (муніципального) самоврядування; підприємств та об'єднань. Республіки зобов'язувалися вживати заходів до координації політики цін. Питання забезпечення та здійснення транзитних трансп. операцій через морські, річкові і повітр. порти, залізниці, автодорожню мережу і трубопроводи, розташовані на територіях обох республік, визначені в ст. 12, 13 дог-ру. Порядок обміну представництвами та визначення їх статусу підлягали урегулюванню угодами, відповідно до ст. 14. Спори щодо тлумачення і застосування норм цього дог-ру підлягали розв'язанню шляхом переговорів (ст. 15). Згідно зі ст. 16, договір не зачіпав зобов'язань сторін щодо третіх д-в та права на укладення угод із третіми сторонами про їх участь у визначеній дог-ром сфері спільної діяльності сторін і в системі колективної безпеки. Бажаність проведення консультацій, розвитку контактів та співробітництва між парламентами і парл. федер. д-в передбачена ст. 17, 18. Положення цього дог-ру могли бути доповнені або змінені за взаємною згодою договірних сторін. Договір зіграв одну з головних ролей у *СРСР розпаді.*

Д. В. Табачник

Українсько-російські мирні переговори 1918 — мирна конференція повноважних делегацій Української Держави (голова — С. *Шелухин,* заст. голови — І. *Кістяківський,* 10.08.1918 його змінив П. *Стебницький,* члени делегації — О. Сливинський, О. *Ейхельман,* Х. Барановський, А. Свіжин і П. Линниченко) і РСФРР (голова — Х. *Раковський,* заст. голови — Д. *Мануїльський*), що відбулась у Києві 23.05–7.10.1918 на виконання ст. 6 *Брестського мирного договору між РСФРР і Центральними державами 1918,* у якій рос. сторона зобов'язувалась підтвердити право укр. народу на самовизначення й законність влади Центральної Ради на території України, визнати Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918, укласти з УНР мир і негайно вивести з її території формування Червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію й пропаганду проти її уряду та громад. установ. Рішення розпочати з цією метою мирні переговори було ухвалено Радою Народних Міністрів УНР 30.03.1918, коли вона надіслала РНК РСФРР телеграму з пропозицією припинити стан війни, укласти договір, який урегулював би питання про кордони та прав. стосунки. Але доки погоджувалось місце проведення конференції, у Києві 29.04.1918 стався держ. переворот, і УНР змінила Українська Держава на чолі з гетьманом П. *Скоропадським,* що перебрала на себе всі міжнар. зобов'язання попередниці, у т. ч. щодо виконання брестських угод (див.: *Дипломатія Української Держави*). 11.05.1918 під час зустрічі рос. представників із гетьманом і М. *Василенком* місцем переговорів було остаточно визначено приміщення Педагогічного музею в столиці України, де раніше засідала Центральна Рада. Це виявилось великою політ. помилкою з боку П. Скоропадського, оскільки попри офіц. декларації щодо налагодження добросусідських відносин з Україною, насправді завданням делегації Х. Раковського, за його ж визнанням, було з'ясування «перед робітничими і селянськими масами України... істинної політики радянської влади, протиставляючи її політиці Скоропадського, Центральної Ради та інших агентів німецького імперіалізму і російських поміщиків». Затягування переговорів і висування неприйнятних вимог невдовзі переконливо засвідчило те, що більшовики пішли на переговори не для того, щоб укласти мир, а лише з метою забезпечення собі певного перепочинку. Рос. делегація (її чисельність сягнула 80 чол.) вела більшовицьку пропаганду й матеріально допомагала у створенні мережі підпільних осередків. Тільки в жовтні 1918 МВС Української Держави викрило дві великі більшовицькі нелегальні орг-ції в Києві й Одесі, що мали прямий зв'язок із Х. Раковським. Уже на першому засіданні мирної конференції виявилось, що повноваження делегації Х. Раковського не були сформульовані належним чином, оскільки вона уповноважувалась на ведення переговорів і підписання дог-ру, але про її право на укладання *перемир'я* чи миру в док-тах не йшлося. По-друге, С. Шелухин мотивовано зажадав роз'яснень щодо федералізму РСФРР, зокрема про те, які д-ви увійшли до цієї федерації. Голова укр. делегації висловив сумнів, чи може рад. влада давати зобов'язання від імені Білорусі, Криму, Дону, Кубані і т. п. Х. Раковський, зі свого боку, вказав укр. делегації на те, що її повноваження не завірені головою д-ви, який є керівником її зовн. політики, та попрохав переоформити повноваження відп. чином. Крім того, 28.05.1918 Х. Раковський заявив, що Україна не може вважатись незалежною д-вою, доки його делегація не визнає того, «що та частина, яка відійшла від Росії — Україна є самостійною державою». Оскільки Рад. Росія є правонаступницею колишньої Російської імп., стверджував він, то відповідно вона має права й на всі території, що входили до її складу. Зрештою, 30.05.1918 Х. Раковський вручив С. Шелухину нові повноваження, що передбачали його право на підписання перемир'я, мирного дог-ру та інших, пов'язаних із цим, актів. Невдовзі він зняв свої заперечення щодо самостійного статусу Української Держави, а С. Шелухин погодився з пропозицією змішаної комісії відносно проходження демаркаційної лінії відповідно до становища на ділянках фронту (див.: *Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР*), тобто через Сураж — Унечу — Стародуб — Новгород-Сіверський — Глухів — Рильськ — Колонтаївку — Суджу — Беленіхіно — Куп'янськ. Але укр. сторона не вважала цю лінію *кордонами держави.* 12.06.1918 було підписано *прелімінарний мирний договір між Українською Державою і РСФРР 1918,* який фактично став угодою про перемир'я. З 14.06.1918 сторони перейшли до обговорення питання про міждерж. кордони. Спираючись на міжнародно усталені норми, С. Шелухин запропонував як заг. застосовувати при визначенні меж етнографічний принцип і лише в окремих випадках враховувати стратегічну та екон. доцільність. Х. Раковський — принцип самовизначення населення тих чи інших територій, стверджуючи, що Москва пішла на суттєві поступки Україні, погодившись на передачу їй території площею у 46 тис. км² у Мозирському повіті та двохколійної залізниці Пінськ — Речиця з вузлом у Жлобині. Непоступливість Києва щодо контролю над південною частиною Воронезької губернії та Донецьким басейном свідчила, на думку Х. Раковського, про прагнення України встановити не етнографічний, а геополіт. кордон. Лише 22.06.1918 сторони дійшли компромісу, згідно з яким делегації мали спиратись на етнографічний принцип, «згодні встановити державний кордон договором про мир, причому в окремих зазначених у тому договорі спірних місцевостях... розпочати організоване і вільне запитання населення задля остаточного установлення державного кордону в тих місцевостях». Після короткої перерви й відбуття Х. Раковським консультацій у Москві переговори відновились 4.07.1918. Керівник рос. делегації запропонував проект етнічного кордону, що базувався на результатах перепису населення 1897, і подав карту з позначеними на ній кордонами, причому 4 півн. повіти Чернігівської губернії мали залишитись у складі РСФРР. Укр. делегація, у свою чергу, представила карту діалектів, складену в 1915 відомим лінгвістом Д. Ушаковим. Її дані мали обґрунтувати укр. територ. вимоги, що стосувались 10 повітів Воронезької, Курської та Орловської губерній, 4 півн. повітів Чернігівщини та третини Області Війська Донського. Упродовж усього липня 1918 відчутного прогресу на укр.-рос. переговорах не відчувалось (за винятком підписання 9.07.1918 попередньої угоди про поштово-телеграфний зв'язок). Уже погоджений етнографічний принцип визначення міждерж. кордонів став значною незручністю для Х. Раковського, який, посилаючись на положення 3-го Універсалу Центральної Ради, знову почав висувати на перший план право «окремих індивідів на політичне самовизначення» в тому розумінні, що «до якої держави бажає належати окрема людина чи населений пункт, до тієї він і повинен належати». Як аргумент на користь такого підходу голова рос. делегації вповні серйозно наводив постанову сходу с. Баламутівки Сквирського повіту Київської губернії про відокремлення від України та приєднання до більшовицької Росії. Із метою затягування переговорів Х. Раковський активно використовував сфальсифіковані дані щодо волевиявлення україномовного населення суміжних повітів РСФРР і запропонував проходження держ. кордону в 125–200 км на захід від укр.-рос. етнографічної межі. Від України відрізалося б майже 85 % покладів вугілля й увесь антрацит, що робило проблематичним подальший розвиток металургійної промисловості. Не менші розбіжності на переговорах викликали також проблеми розподілу майна і

зобов'язань колишньої Російської імп. та укладення торг. дог-ру. 30.07.1918 на засіданні фінанс.-рахункової комісії укр. представники зауважили, що коли вже на Україну покладається частина рос. боргів, то за нею треба визнати і право на частину держ. майна Росії. До того ж, якщо Х. Раковський вважав, що Україна перестала бути відповідальною за рос. зобов'язання 15.03.1918 (день *ратифікації* Брестського мирного дог-ру 4-м надзвичайним всерос. з'їздом Рад), то укр. сторона називала 7.11.1917 — день проголошення УНР.

Відкинувши претензії України на майно всієї території колишньої Російської імп. (відповідно частки населення), Х. Раковський наполягав на тому, щоб питання про зобов'язання передати на розгляд Гаазького міжнар. трибуналу. Але укр. делегація не погоджувалась із такою пропозицією, оскільки Російської імп., що брала участь у роботі трибуналу, вже не існує, а Українська Держава і РСФРР не приєднались до Гаазьких конвенцій. Х. Раковський також виступав на користь створення митного союзу двох д-в і тільки за цієї умови погоджувався на відновлення чинності останнього митного тарифу імперії 1914. Укр. уряд виступав проти митного союзу, однак був не проти прийняття тарифу 1904 з певними змінами. У зв'язку із замахом на В. *Леніна*, Х. Раковський від'їздив до Москви, тому пленарні засідання на переговорах було відновлено вже 6.09.1918. Очевидно, під час зустрічі обидва більшовицькі лідери дійшли висновку про недоцільність подальшого серйозного продовження київ. переговорів та переакцентування уваги на Берлін. Вже 10.09.1918 Х. Раковський оголосив текст заяви рос. делегації, що містила звинувачення України в порушенні Брестського мирного дог-ру в зв'язку з дип. визнанням Києвом Держави Всевеликого Війська Донського та відмовою визначити укр. кордони на півд. сході й півдні (з Кримом) у погодженні з РСФРР. Укр. делегація рішуче заперечувала проти того, що Брестський договір покладає на її д-ву будь-які зобов'язання в цьому відношенні. Намагаючись не допустити припинення мирних переговорів, до чого відверто прагнула рос. сторона, укр. делегація вдруге запропонувала певні територ. поступки. Київ відмовлявся від зах. й півд.-зах. частин Орловської губернії (Трубчевськ і Сєвськ), Курської губернії на південь від Сейму й широкої смуги Воронезької на північ від Коротяка, у районі Боброва та Новохоперська. Проте це не зарадило становищу. Кремль остаточно дійшов висновку, що настав час кардинально «вирішувати» укр. питання в цілому й іншими засобами. Останнє пленарне засідання делегацій відбулось 7.10.1918, на якому знову в заг. формі були висловлені взаємні претензії. Того ж дня Х. Раковський, посилаючись на необхідність отримання інструкцій, виїхав до Москви.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Т. 2.: Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К., 2002.

В. М. Матвієнко

Українсько-російські мирні переговори 1919 — спроба мирного врегулювання збройного конфлікту між РСФРР і відновленою в результаті успішного заг.-народного антигетьманського повстання 15.11–14.12.1918 УНР. Ще на завершальному етапі *українсько-російських мирних переговорів 1918* лідери опозиційного Українського Національного Союзу В. *Винниченко* і М. *Шаповал*, які готували повстання проти режиму П. *Скоропадського*, таємно увійшли в контакт із керівниками делегації РСФРР Х. *Раковським* та Д. *Мануїльським*. Кремлівські *дипломати* обіцяли підтримати змовників посиленням розвідувальної діяльності на півн.-схід. кордонах Української Держави, щоб відвернути увагу нім.-гетьманських військ, визнати новий політ. лад в Україні й не втручатись в її внутр. справи в обмін на легалізацію більшовицької партії в УНР. Але після отримання звісток про перемогу рев-ції в Німеччині РНК РСФРР вже в день підписання *Комп'єнського перемир'я 1918* — 11.11.1918 дав Реввійськраді директиву «Про підготовку термінової військової допомоги трудящим України» в 10-денний термін. 17.11.1918 була створена Група військ курського напрямку для наступу в Україну, що через кілька днів розпочала активні бойові дії на Харківському напрямку. 28.11.1918 у м. Суджі Курської губернії був сформований більшовицький Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г. П'ятаковим (24.01.1919 його змінив Х. Раковський), який на першому ж засіданні ухвалив маніфест про встановлення в Україні рад. влади. Лише 31.12.1918 утворена п'ятьма днями раніше Рада Народних Міністрів (РНМ) УНР на чолі з В. *Чехівським* спромоглась направити *ноту дипломатичну* з протестом урядові РСФРР щодо наступу її військ на території України без оголошення війни. Оскільки відповіді з Москви не надійшло, 3 і 4.01.1919 (коли більшовицькі сили вже взяли Харків, а на базі Групи військ курського напрямку організований Український фронт) Москві було надіслано ще одну ноту протесту. Одночасно В. Чехівський у порозумінні з В. Винниченком висунув ідею відрядження до Москви офіц. делегації УНР, що мала добитись взаємного визнання суверенітету сторін коштом включення до складу укр. уряду більшовиків, відкриття фронту проти Донської армії та розгортання дип. б-би з *Антантою*, щоб змусити її евакуювати десант на півдні України (див.: *Дипломатія УНР доби Директорії*).

6.01.1919 до Києва за підписом Г. *Чичеріна* надійшла відповідь РНК РСФРР на укр. ноту, де йшлося, що «ніякого війська Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки на Україні нема. Воєнна акція на українській території... провадиться поміж військами Директорії та армією українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Водночас було виражено згоду прийняти в Москві представників УНР для ведення переговорів, якщо укр. уряд виступить проти англ.-франц. й амер. імперіалізму. Тоді РНМ УНР 9.01.1919 вислала до Москви третю ноту, в якій заявила, що твердження комісара закорд. справ РСФРР є або умисним перекручуванням правди, або цілковитою непоінформованістю. Там же Директорія запитувала, чи згодна Москва негайно припинити воєнні операції й вивести своє військо з України. У такому випадку уряд УНР погоджувався приступити до мирних переговорів, якщо Кремль дасть задовільну відповідь на поставлені запитання протягом 48 годин. У протилежному випадку Директорія вважатиме, що Москва йде на Україну війною. На це Кремль 11.01.1919 знову відповів, що серед військ, які борються проти Директорії, немає частин Радянської Росії. Та «з огляду на виявлене з боку Директорії бажання полагодити усі суперечливі питання шляхом переговорів», Г. Чичерін запропонував їй вислати в Москву своїх делегатів. Того ж дня з Києва для ведення переговорів виїхала Надзвичайна дип. місія УНР на чолі із С. *Мазуренком* і 15.01.1919 прибула до Москви. Наступного дня, коли Червона армія вже вступила в Чернігів і наближалась до Полтави, Директорія УНР нарешті оголосила стан війни РСФРР.

Мирні переговори між делегаціями Директорії та РНК РСФРР (голова — Д. Мануїльський) тривали 17.01–4.02.1919. Укр. дип. місія мала від В. Винниченка чіткі інструкції: досягти припинення воєнних дій РСФРР проти УНР і укласти мирний договір на засадах цілковитої самостійності України, виведення з її території Червоної армії й надання Кремлем матеріал. допомоги Республіканської армії УНР. За це остання зобов'язувалась підписати з РСФРР тимчасовий військ. союз проти «білого руху» та його спільників. Але рос. делегація відмовилась від обговорення проблеми миру, мотивуючи це відсутністю представників Тимчасового робітничо-селянського уряду України й погоджуючись лише на роль посередника між останнім і Директорією. Натомість Кремль пропонував вести переговори переважно з екон. питань, обминаючи політичні. Відстоюючи свої інтереси, рос. сторона прагнула змусити УНР укласти союзну угоду проти Антанти, А. Денікіна та П. Краснова, за якою проводилось б узгодження воєнних дій проти «ворогів революції». При цьому РСФРР не скупилась на обіцянки негайно визнати незалежність УНР. На такі пропозиції С. Мазуренко відповідав, що коли Антанта почне окупацію України, тоді обговорення питання про союз стане можливим, а поки варто узгодити таємний план б-би з ворогами рев. демократії, залишивши відкритими пункти про пропуск Червоної армії на Дон через УНР та про бойові дії проти десанту Антанти. Водночас місія Директорії не відкидала спільних із Москвою операцій проти кадетського Кримського крайового уряду, але за умови подальшого приєднання півострова до УНР. Із прибуттям до Москви делегації УСРР 4.02.1919 були зафіксовані вимоги до УНР з боку більшовиків: визнання влади рад; нейтралітет України з активним захистом проти інозем. втручання; спільна б-ба з контрев-цією, перемир'я на час ведення переговорів. Вони ж були продубльовані в телеграмі Х. Раковського Директорії, відправленій уже після втрати нею Києва. Фактично, у ній пропонувалась самоліквідація Директорії як вищого органу держ. влади УНР. Із Вінниці, де після евакуації з Києва 2.02.1919

зупинився Державний Центр УНР, до С. Мазуренка надійшло розпорядження «перервати всякі переговори з московським правительством». Певною мірою цей крок був зумовлений і сподіваннями на успішне просування *українсько-антантівських переговорів 1919* в Одесі.

В. М. Матвієнко

Українсько-російські угоди про поділ Чорноморського флоту — низка угод між РФ та Україною, що визначають параметри поділу та статус Чорноморського флоту після розпаду СРСР: Угода про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР (3.08.1992, Ялта); Угода про військ.-мор. символіку Чорноморського флоту на перехідний період (3.09.1992, Київ та Москва); Угода про невідкладні заходи по формуванню Військ.-мор. сил України та Військ.-мор. флоту Росії на базі Чорноморського флоту (17.06.1993, Москва); Угода про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту (15.04.1994, Москва); Угода з Чорноморського флоту (9.06.1995, Сочі); Угода про статус та умови перебування Чорноморського флоту РФ на території України, Угода про параметри поділу Чорноморського флоту, Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту РФ на території України (28.05.1997, Київ). Разом з проблемою поділу власне флоту стояли питання визначення місць базування та про право власності щодо інфраструктури Чорноморського флоту. 24.08.1991 ВР України прийняла постанову «Про військові формування в Україні», згідно з якою усі військ. частини, з'єднання і об'єднання в Україні, включно з Чорноморським флотом, переходили під її юрисдикцію. 10.12.1991 ВР України ратифікувала Договір про створення СНД (див.: *Співдружність Незалежних Держав*), яким було визначено, що єдиними військ. формуваннями, які перебувають на території України, але не підпорядковуються їй, є Стратегічні сили колишнього СРСР (43-я армія ракетних військ стратегічного призначення). Ратифікувавши цей Договір, Росія не висловлювала застережень щодо ЧФ, і, т. ч., фактично визнала приналежність його Україні. Однак на нараді глав держав-учасниць СНД було підписано сім док-тів, серед яких — Угода про включення ВМФ колишнього СРСР до складу Стратегічних сил СНД, що була підписана й Україною. Та частина сил Чорноморського флоту, яка не увійшла до складу стратегічних сил СНД, була оголошена Збройними силами України. Лише 5.04.1992 *Президент України Л. Кравчук* підписав Указ «Про негайні заходи щодо будівництва Збройних сил України», згідно з яким на базі сил Чорноморського флоту, що дислокувалися на території України, створювалися Військ.-мор. сили України. Указом також передбачалася передача в тимчасове оперативне підпорядкування командуванню Стратегічних сил СНД ряду кораблів та частин ЧФ. Невдовзі було видано указ Президента РФ Б. *Єльцина* про Чорноморський флот, за яким він переводився під юрисдикцію РФ з підпорядкуванням Головнокомандувачу ОЗС СНД, а його фінансування мало здійснюватися за рахунок бюджету РФ.

За Ялтинською угодою 1992 Чорноморський флот підлягав поділу між сторонами з метою створення на його базі ВМС України та ВМФ РФ; встановлювався перехідний період до 1995, протягом якого призначалося об'єднане командування Чорноморським флотом. Особливо значущою стала Московська угода 1993, згідно з якою визначався поділ усіх з'єднань і частин всіх родів сил флоту (надводних кораблів, підводних човнів, військ.-повітр. сил тощо) між Україною та РФ у співвідношенні 50 % на 50 %; у таких самих пропорціях мало відбуватися фінансування сторонами ЧФ до його поділу. За Угодою 1994 «Про поетапне врегулювання проблеми Чорноморського флоту» Україні до остаточного вирішення цієї проблеми мало бути виділено 15–20 % кораблів та суден ЧФ для створення власних ВМС. Сочинська угода 1995 визначила, що основною базою ЧФ РФ із розміщенням у ній штабу ЧФ РФ мав стати Севастополь, у розвитку соц.-екон. сфери якого Росія зобов'язалась брати участь. Кораблі ЧФ розподілялися у співвідношенні 18,3 % — Україні, 81,7 % — РФ, решта майна флоту — у співвідношенні 50 % на 50 %. Для спостереження за виконанням домовленостей щодо ЧФ створювалася Змішана укр.-рос. комісія у складі держ. делегацій РФ та України.

Остаточно параметри поділу Чорноморського флоту зафіксовані в Угоді про параметри поділу ЧФ 1997, яка закріплювала положення сочинських домовленостей, визначала конкретні об'єкти інфраструктури та земельні ділянки (пункти базування та місця дислокації), що орендуються РФ, серед них зокрема: 31-й випробувальний центр з об'єктами забезпечення; аеродром у с. Гвардійське; військ. санаторій «Ялта»; 830-й пост зв'язку та ретрансляції в м. Ялта і 1001-й пункт високочастотного зв'язку в с. Прибережне Судакського району; 2436-й склад ракетного палива на станції Мамут. Угода про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України 1997, передбачила, що рос. сторона компенсує укр. вартість отриманих від неї кораблів, суден і плавзасобів сумою 521,06 млн дол. і 50 % вартості кораблів, суден і плавзасобів, виключених зі складу ЧФ після 3.08.1992, сумою 5,449 млн дол. шляхом проведення протягом 1998 взаємозаліків на заг. суму 526,509 млн дол. з погашення заборгованості України за держ. кредитами, наданими РФ (сторони узгодили розмір цих кредитів у сумі 3074,0 млн дол.). У результаті підписання Угод 1997 було юридично закріплено перебування на території України рос. військ. бази терміном на 20 років з часу підписання. Угоди 1997 не визначали порядок виведення ЧФ РФ із території України, а також порядок їх мобілізаційного розгортання та використання в конфліктах із *третіми державами*. Ці питання підлягали вирішенню до завершення терміну дії Угод, чого фактично не відбулося (див.: *Українсько-російська угода з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України 2010 (Харківська угода)*).

С. В. Андрущенко

Українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Румунії Е. *Константинеску* в Костанці 2.06.1997 під час перебування укр. лідера в Румунії; ратифікована ВР України 17.07.1997; набула чинності 22.10.1997 в день обміну ратифікаційними грамотами. Згідно з дог-ром, Україна та Румунія, виходячи з того, що добросусідство, взаємна повага та співробітництво між двома д-вами відповідають інтересам їх народів, керуючись *Статутом ООН* та підтверджуючи свої зобов'язання, що містяться в *Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризькій хартії для нової Європи*, інших док-тах НБСЄ, та будучи переконаними в необхідності здійснення договірними сторонами політики порозуміння, злагоди, добросусідства і партнерства, домовилися базувати свої відносини на обопільній довірі, повазі, співпраці та партнерстві. Дог-ром зафіксовано підтвердження сторонами непорушності існуючого укр.-румунського кордону, а також зобов'язання укласти окрему угоду про режим кордону між двома д-вами і вирішення питання про *делімітацію* їхнього *континентального шельфу* та *виключних економічних зон* у Чорному морі (16.09.2004 Румунія порушила справу проти України в *Міжнародному Суді ООН*, що 3.02.2009 одноголосно підтвердив українську приналежність о-ва Зміїний та наявність українських *територіальних вод* навколо нього, але разом з тим визначив, що цей острів не є сладовою частиною берегової лінії, тобто виніс позитивне для румунської сторони рішення, за яким проходження лінії розмежування *виключних економічних зон* двох держав практично цілком відтворює лінію, запропоновану СРСР на переговорах про розмежування із СРР в 1987). Сторони домовилися вирішувати будь-які проблеми та спори винятково мирними засобами відповідно до *норм міжнародного права*, визнали неподільний характер європ. безпеки і зафіксували домовленість співробітничати з метою побудови єдиної Європи, проводити політику співробітництва, добросусідства, зміцнення стабільності, миру та безпеки в їхньому регіоні і на континенті. Україна і Румунія зобов'язалися розширювати співробітництво в рамках міжнар. орг-цій, зокрема регіональних і субрегіональних, підтримувати одна одну в зусиллях, спрямованих на європ. та євроатлантичну інтеграцію. У двосторонньому вимірі обіцяно сприяти розвитку регулярних контактів між парламентами, центр. і місцевими установами двох країн, проводити регулярні зустрічі на рівні глав д-в, урядів або міністрів закорд. справ з метою обговорення як виконується цей договір. Висловлено намір співпрацювати на двосторонніх і багатосторонніх основах у контексті захисту прав і основних свобод людини, зокрема представників укр. та румунської нац. меншин у Румунії та Україні

відповідно, з метою захисту їх етнічної, культ., мовної та реліг. ідентичності. Особлива увага в док-ті приділяється зобов'язанням сусідів розвивати взаємовигідне двостороннє торг.-екон. співробітництво в межах діяльності щодо удосконалення екон. відносин до норм і практики світової торгівлі. Сусіди сприятимуть створенню належних умов для розбудови двосторонньої співпраці в наук., трансп., екологічній та енергетичній галузях, зокрема, в прикордонних регіонах і *єврорегіонах*, а також у справі захисту *прав людини*, охорони здоров'я, культури, освіти та спорту. Розвиватиметься співробітництво у сфері охорони та покращання стану навколишнього середовища, ліквідації наслідків пром. аварій і стихійних лих. Сусіди співпрацюватимуть між собою, з іншими країнами та міжнар. орг-ціями з метою контролю, відвернення та зменшення забруднення вод Дунаю і Чорного моря. Договір укладено терміном на 10 років, автоматично продовжується на наступні 5 років. Підлягав реєстрації в *Секретаріаті ООН*.

Д. В. Табачник

Українсько-румунський договір про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань 2003 — двостороння міждерж. безстрокова угода, підписана Президентами України Л. *Кучмою* і Румунії І. *Ілієску* в Чернівцях 17.06.2003 після довготривалих багатораундових переговорів під час перебування румунського лідера в Україні; ратифікована ВР України 2.05.2004, набула чинності 27.05.2004. Договір розроблений на виконання п. 2 ст. 2 *українсько-румунського договору про відносини добросусідства і співробітництва 1997* з метою врегулювання назрілих питань щодо встановлення та підтримання режиму на держ. кордоні між Україною і Румунією. Головними цілями та завданнями цього Договору є: фіксація положення про незмінність лінії держ. кордону на всій його довжині; визначення проходження лінії держ. кордону; здійснення заходів щодо позначення та утримання лінії держ. кордону; створення відп. умов для забезпечення режиму на румунській ділянці держ. кордону України. Договір містить норми, які регулюють проходження лінії держ. кордону, його позначення на місцевості та утримання в належному стані, здійснення госп. діяльності на держ. кордоні, користування прикордонними водами і комунікаційними спорудами, прилеглими до держ. кордону. Положення цього дог-ру не порушують права і зобов'язання України та Румунії, що випливають з міжнар. двосторонніх та багатосторонніх дог-рів, учасниками яких вони є, а також з відп. acquis communautaire *Європейського Союзу*. Договір укладено терміном на 10 років з автоматичним продовженням на нові 5-річні періоди, якщо жодна з договірних сторін не поінформує іншу договірну сторону про намір припинити його чинність не пізніше, ніж за 6 місяців до закінчення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-словацький договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1993 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Словацької Республіки М. Ковачем у Києві 29.06.1993 під час перебування словацького лідера в Україні; ратифікована ВР України 24.02.1994, набула чинності 16.06.1994. Згідно з дог-ром, сторони погодилися розвивати двосторонні відносини та повномасштабне співробітництво у відповідності з існуючими заг.-визнаними принципами і *нормами міжнародного права* та політ. зобов'язаннями в *Організації з безпеки та співробітництва в Європі*. Визнали непорушність існуючих держ. кордонів, підтвердили відсутність *територіальних претензій*. Діючи на основі вибору засобів гарантування своєї безпеки, кожна договірна сторона враховуватиме безпеку свого партнера. Територія д-в не може бути використана для збройної агресії чи будь-якої ворожої діяльності проти іншої сторони. Україна і Словаччина розширюватимуть співробітництво в міжнар. орг-ціях та відп. європ. інституціях, сприятимуть розвитку прямих зв'язків між центр. органами держ. влади, органами місцевого самоврядування і неурядовими орг-ціями, а також міжлюдських контактів. Сторони приділятимуть увагу розвитку взаємовигідної співпраці в галузі економіки на основі практики і вимог світового ринку, створять укр.-словацьку міжурядову комісію з екон. та наук.-техн. співробітництва, співпрацюватимуть у сфері культури, науки й освіти, захисту навколишнього середовища, енергетики, транспорту, телекомунікацій. На виконання зобов'язань в ОБСЄ приділятиметься увага захисту прав нац. меншин. Договірні сторони домовилися щодо співпраці в б-бі зі злочинністю, тероризмом, незаконними операціями зі зброєю, контрабандою товарів, незаконним вивезенням культ. цінностей, з питань взаємної прав. допомоги в цивільних, сімейних та кримінальних справах. Спірні питання, пов'язані із тлумаченням або виконанням положень док-та, розв'язуються за допомогою засобів мирного врегулювання спорів, прийнятих у *міжнародному праві*. Договір було укладено строком на 10 років, його дія автоматично продовжуватиметься на наступні 5-річні періоди, якщо жодна з договірних сторін не повідомить іншу про своє бажання денонсувати його шляхом письмового повідомлення не менше, ніж за один рік до закінчення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-трансільванський союзний договір 1656 — двостороння міжнар. угода, укладена внаслідок обміну посольствами між Військом Запорозьким і князем Трансільванії Юрієм II Ракоці [1648–57, 1659–60], що, як і батько — союзник Б. *Хмельницького* Юрій I Ракоці [1630–48], — виступав претендентом на престол Речі Посполитої. У січні 1654 трансільванський князь поновив *дипломатичні відносини* з Військом Запорозьким, розірвані після втручання останнього в молдовські справи (див.: *Українсько-молдовський договір 1650*), і вибачився за участь у воєнних діях проти козаків улітку 1653. Б. Хмельницький, у свою чергу, 20.02.1654 відрядив із Чигирина до Юрія II Ракоці *посольство* з пропозицією підтримувати дружні відносини, «щоб між нами, як і раніше, існував зв'язок найтіснішої дружби». Бойові дії між Військом Запорозьким і Польщею восени 1654 — взимку 1655 уповільнили процес укр.-трансільванського зближення, але загострення укр.-московських відносин у Білорусі й під час спільного походу в Галичину у вересні — жовтні 1655, з одного боку, та успіхи шведських військ у Польщі після оголошення їй Стокгольмом війни 19.07.1655 — з іншого, настійно диктували потребу узгодження позицій між Чигирином і трансільванським правителем. Ситуація ускладнювалась тим, що шведський король Карл X Густав планував у разі остаточного розгрому Речі Посполитої залишити собі Підляшшя, Холмщину й Галичину, а Поділля та Надсяння передати Юрію II Ракоці. 10.04.1656 до Трансільванії вирушило посольство І. *Брюховецького*, що мало передати принципову згоду Б. Хмельницького на укладення міждерж. союзу та пропозицію розпочати бойові дії проти Польщі. Перший крок до юрид. оформлення угоди було зроблено з прибуттям до Чигирина в липні 1656 трансільванського посла Ф. *Шебеші*, коли сторони домовились не допомагати ворожим *третім державам*. 2.09.1656 козацькі посли на *аудієнції* в Юрія II Ракоці сформулювали головну умову дог-ру: влада Війська Запорозького має бути по Віслу. Трансільванський князь, стривожений відвоюванням поляками у шведів Варшави й початком моск.-польських мирних переговорів під Вільно, погодився з позицією укр. сторони, якщо Карл X Густав після розгрому Польщі виділить йому Краків і Підляшшя до Зах. Бугу. 8(18).10.1656 у Чигирині відбулось затвердження угоди про союз і взаємодопомогу, за якою Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Юрія II Ракоці на польський престол і надати йому військ. допомогу. У додатку до дог-ру зазначалось, що «міста по Віслу ріку і в яких проживали руські люди благочестиві й церкви були, і їм бути до міст... Війська Запорозького». Органічним доповненням укр.-трансільванської угоди й відповіддю гетьманського уряду на *Віленське перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою став підписаний ним 26.11(6.12).1656 у трансільванському замку Раднот (нині — м. Ієрнут, повіт Муреш, Румунія) багатосторонній договір (Швеція, Бранденбург, литовський кн. Б. Радзивілл, Трансільванія і Військо Запорозьке) про спільні дії проти Речі Посполитої та її поділ у разі розгрому. Карл X Густав мав отримати Королівську Пруссію, Куявію, Північну Мазовію, Жемайтію, Інфлянти з Курляндією та Підляшшя; бранденбурзький курфюрст Ф. Вільгельм — більшу частину Великопольщі; Б. Радзивілл — Новогрудське воєводство; Юрій II Ракоці — Півд. Мазовію й Малопольщу; Б. Хмельницький — решту Польського королівства. Але укладення останнім 18.07.1657 антишведської наступальної угоди з Данією й Норвегією та примирення 19.09.1657 із Бранденбургом коштом визнання його незалеж-

ності, поразка трансільванської армії 12(22).1657 на Поділлі й смерть Б. Хмельницького унеможливили реалізацію Раднотського договору.

В. І. Головченко

Українсько-турецька угода про вільне мореплавство й торгівлю — двосторонній міжнар. договір, укладений, на думку академіка О. Пріцака, внаслідок посольства Ф. *Джеджалія* до Стамбула в липні 1648, або, як стверджують В. *Смолій* і В. Степанков, у результаті посольства А. *Ждановича,* відрядженого Б. *Хмельницьким* разом із тур. послом Осман-агою з Чигирина 23.07.1650. Під час переговорів з Осман-агою 20.07.1650 гетьман зобов'язався не допускати мор. походів запорожців, не брати участі у ворожих щодо Порти акціях і дотримуватись *українсько-кримського союзного договору 1648.* Козацьке посольство мало просити султана *Мегмеда IV* (фактично, великого візира Кара Мурата-пашу, оскільки султану було 8 оків) про допомогу в б-бі з Річчю Посполитою, заміну пропольськи налаштованого молдовського господаря В. Лупула, а також висловити згоду Б. Хмельницького на тур. протекцію. У грудні 1650 султанський уряд прийняв рішення взяти гетьмана «під крило й протекцію неосяжної Порти», але з огляду на безперервні війни з Персією й Венецією утримався від безпосереднього надання воєнної підтримки, обмежившись «строгим указом» кримському хану *Ісламу III Гераю,* «аби він ніколи своїх очей і вух не звертав у польський бік». Ймовірно підписаний тоді ж укр.-тур. договір з 13 пунктів надавав від імені султана «свободу Козацькому війську і його землі» плавати по Чорному та Середземному морях до всіх «портів, міст і островів» *Османської імперії* та інших д-в (п. 1); укр. купці з їхніми товарами на 100 років (як мінімум, на 30) звільнялись «від усяких мит і податків» (п. 2); українці могли будувати склади й торгувати в містах і портах Туреччини та «жити із всією свободою без жодних податків до згаданих 100 років» (п. 3); у Стамбулі передбачалось перебування «резидента Війська Запорозького» для захисту інтересів укр. купців (п. 4); Військо Запорозьке мало не допускати «свавільних людей», у т. ч. донських козаків, у Чорне море й побудувати нижче дніпровських порогів аж до гирла Півд. Бугу «кілька портових міст» (п. 5, 7).

Літ.: Пріцак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник: Нова серія, вип. 2. — К., 1993; Флоря Б. Богдан Хмельницький і турецька «протекція» // «Київська старовина». — 2001. — № 3.

В. І. Головченко

Українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922 — двостороння міжнар. угода, укладена 2.01.1922 в Анкарі членом ВУЦВК Рад УСРР, командувачем Збройними силами України та Криму М. *Фрунзе* й комісаром закорд. справ Уряду Великих національних зборів (ВНЗ) Туреччини Юсуфом Кемаль-беєм; складалась із 16 статей. Її підписання було ініційоване Х. *Раковським* як для розширення кола дип. визнання юридично незалежної УСРР, так і з огляду на те, що основні поставки зброї й боєприпасів військам Мустафи Кемаль-паші *(Ататюрка),* що вели б-бу з грец. експедиційним корпусом, згідно з Договором про дружбу і братерство між РСФРР і націоналістичною Туреччиною, укладеним у Москві 16.03.1921, здійснювались через Одесу. У ст. 1 укр. сторона визнала *суверенітет* Національного Уряду Туреччини, створеного ВНЗ, і нове територ. розмежування в Закавказзі, зафіксоване в Московському договорі (райони Карса, Ардагана й Артвина відходили до Туреччини). Націоналістична Туреччина, у свою чергу, визнавала УСРР «незалежною й суверенною державою, створеною волею українських робітників і селян» (ст. 2). У ст. 14 містилась заява сторін про те, що, на їхню думку як «прибережних держав Чорного моря», «ніякий режим на міжнародних річках, що вливаються в нього, не може бути ані застосований, ані встановлений без їхньої дійсної участі». Решта статей угоди, по суті, дублювала положення Московського договору 1921. У них, зокрема, зазначалось, що всі угоди, укладені між Російською та Османською імперіями, не відповідають обопільним інтересам, і тому визнаються скасованими. Укр. сторона повністю відмовилась від усіляких прав, що мали відношення до режиму капітуляцій (вилучення іноземців зі сфери юрисдикції д-ви перебування); на громадян однієї сторони, що мешкають на території іншої, поширювались права й обов'язки, що випливають із місцевих законів. УСРР і Туреччина зобов'язались

також не допускати утворення чи перебування на своїй території орг-цій або груп, що мали на меті б-бу проти іншої сторони.

В. І. Головченко

Українсько-турецький договір про дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України Л. *Кравчуком* і Турецької Республіки С. *Деміреле*м в Анкарі 4.05.1992 під час перебування укр. лідера в Турецькій Республіці; ратифікована ВР України 17.09.1992; набула чинності 30.05.1994. Договір передбачає розбудову відносин між Україною і Туреччиною як дружніми д-вами на основі принципів і *норм міжнародного права.* Ним закладено основу широкого двостороннього співробітництва в політ., екон., культ. та інших сферах. Передбачено, зокрема, розвиток прямих зв'язків між підприємствами, співпраця у справі охорони навколишнього середовища, науки і техніки, зв'язку, інформації, туризму, спорту. Приділено увагу спільній б-бі зі злочинністю, контрабандою, розвитку контактів у військ. галузі. Заохочуватимуться міжпарл. зв'язки, контакти між громад. орг-ціями, окремими громадянами. Особливого значення надано взаємодії в Чорноморському регіоні на основі «Декларації про Чорноморське економічне співробітництво». Договір передбачає співпрацю в рамках НБСЄ, в структурах *Організації Об'єднаних Націй.* Він став прав. основою для подальшого розвитку різнобічного співробітництва між Україною і Турецькою Республікою. Угода підносить стосунки між нашими країнами, основи яких закладені *українсько-турецьким договором про дружбу і братерство 1922,* на якісно новий щабель, сприяє розвитку в районі Чорного моря відносин довіри і взаємодії, перетворення його в зону екон. співпраці і процвітання. Укладено строком на 10 років. Передбачається автоматичне продовження його дії на наступні 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не денонсує його за рік до закінчення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-турецький союзний договір 1669 — двостороння міжнар. угода, ухвалена 12.03.1669 у Корсуні на розширеній старшинській козацькій раді, скликаній гетьманом П. *Дорошенком.* Її укладення було зумовлене трагічними для України статтями й міжнар. наслідками *Андрусівського перемир'я 1667* між Московським царством і Річчю Посполитою, що підштовхнули правобережного гетьмана до зближення з Кримським ханатом і *Портою.* Цей курс підтримувався й частиною лівобережного козацтва, яке планувало заручитися підтримкою Бахчисарая у визволенні «з польської і московської неволі» (див.: *Дипломатія Кримського ханату*). Готуючись до визв. походу на зах.-укр. землі в союзі з кримським ханом Аділем Гераєм, П. Дорошенко відрядив до Стамбула посольство з запевненням готовності прийняти тур. протекцію. Колишній союзник Б. *Хмельницького* султан *Мегмед IV* [1648–87] застеріг у серпні 1667 короля Речі Посполитої Яна II Казимира [1648–68], щоб той не чинив шкоди козакам, які тепер «заховалися» під його опіку. Але рос. уряд, прагнучи зберегти *статус-кво,* створений Андрусівським перемир'ям, прийняв пропозицію А. *Ордина-Нащокіна* розколоти укр.-татарську спілку шляхом компрометації П. Дорошенка в очах укр. населення й хана. Для цього на поч. вересня 1667 харківський полковник І. Сірко і кошовий Січі І. Ріг здійснили вторгнення в Крим, чим було не лише провалено Західний похід П. Дорошенка (9(19).10.1667 він змушений був з огляду на припинення татарами бойових дій укласти в Підгайцях з польним гетьманом Яном Собєським угоду про визнання підданства королю й дозвіл шляхті повертатись до маєтків на Правобережжі), а й істотно ускладнено укр.-кримські відносини. Ситуація, що склалась, не залишала П. Дорошенку вибору, крім тіснішого зближення зі Стамбулом. Тому на поч. лютого 1668 старшинська рада за участю представників лівобережного гетьмана І. *Брюховецького* ухвалила «з обох боків Дніпра жителям бути у возз'єднанні й жити б окремо і давати данину турецькому цареві та кримському хану, так як платить валаський князь». Уже в березні 1668 великий візир попередив польського канцлера про намір султана взяти козаків під свою опіку, що дозволило П. Дорошенку в травні—червні 1668 здійснити похід на Лівобережжя, усунути від влади І. Брюховецького і стати гетьманом усієї України. Але в серпні 1668 ситуація ускладнилась обранням на Січі гетьманом писаря П. Суховія, що

негайно визнав *протекторат* Кримського ханату. Дізнавшись про зміну зовн.-політ. курсу Аділя Герая, що підтримав самозванця, П. Дорошенко пригрозив бахчисарайським послам завдати Криму такого самого погрому, як зробив це свого часу його дід — *М. Дорошенко,* і відрядив до Стамбула посольство на чолі з військ. писарем Л. Бужкевичем та полковником Г. Білогрудом, що мало представити проект союзного дог-ру із 17 статей. Він передбачав: довічне обрання гетьмана; звільнення укр. населення від сплати данини й податків; автономію православної церкви, що мала перебувати в підпорядкуванні Константинопольського патріарха; заборону туркам і татарам на території України будувати мечеті, брати ясир і руйнувати поселення; укладення султаном і ханом договорів із Московським царством і Річчю Посполитою лише з відома гетьмана; визнання ним протекції султана та згоду брати участь у воєнних кампаніях Порти. Султанський уряд задовольнив клопотання укр. сторони й відрядив посольство на чолі з чаушем Селімом для прийняття присяги з боку гетьмана та старшини. Корсунська старшинська рада 10–12.03.1669 в присутності польського й рос. посланців затвердила зовн.-політ. вибір гетьмана, але в присязі Мегмеду IV відмовила (відп. церемонія відбулась лише на поч. січня 1670). 26.08.1669 на козацькій раді під Уманню тур. посланець вручив П. Дорошенку султанські інсигнії (булаву, бунчук, хоругву, шаблю), що означало формалізацію укр.-тур. союзної угоди, яка діяла до укладення *Бучацького мирного договору 1672* між Туреччиною і Річчю Посполитою.

В. І. Головченко

Українсько-турецький союзний договір 1712 — двостороння міжнар. угода, укладена внаслідок переговорів у Стамбулі в грудні 1711 — лютому 1712 дип. місії П. *Орлика* в складі прилуцького полковника Д. Горленка (голова), ген. судді Війська Запорозького К. Довгополого, ген. писаря І. *Максимовича,* ген. осавула Г. *Герцика* та кошового Січі К. Гордієнка, що мала на меті виробити точні умови сподіваного виведення рос. військ з України згідно з *Прутським миром 1711* й обговорити характер відносин козаків із *Портою* (див.: «*Мазепінська еміграція*»). Козацька делегація, відповідно до інструкцій гетьмана, мала домагатись, за аналогією з *українсько-кримським союзним договором 1711,* гарантій з боку Стамбула в тому, що «Україна по обидва боки Дніпра разом із Військом Запорозьким і народом малоросійським завжди залишається вільною від чужоземного володіння», а її союзники «не повинні під приводом визволення чи захисту намагатися встановити повне панування, васалітет або підпорядкування»; росіяни мали назавжди піти з обох частин України та зректись будь-яких майбутніх претензій управляти нею. Але вправність моск. дипломатії, очолюваної П. *Шафіровим,* і згода *Петра I* віддати туркам Азов та знищити Таганрог і фортеці на нижньому Дніпрі, зумовили досить помірковані пункти союзної угоди, сформульовані в грамоті султана Ахмеда III від 5(16).03.1712, що видавалась і від імені кримського хана *Девлета II Герая.* Документ базувався на прецедентах, створених *українсько-кримським союзним договором 1648* та *українсько-турецьким союзним договором 1669,* і передбачав, що гетьманові надається найвища й виняткова влада над правобережними козаками («хай він там вільно править, керує і проводить порядок згідно з їх давніми законами, на цьому березі Дніпра, крім Києва із приналежними малими містечками, які ми разом із потойбічною Україною відступили московитам»); їм і всьому укр. населенню гарантується свобода; гетьман має вільно обиратись; Порта не втручатиметься у справи Війська Запорізького, а воно не сплачуватиме Стамбулові податків чи данини. Натомість козацькі посли брали на себе такі зобов'язання: гетьман і козаки будуть завжди вірні султанському урядові, братимуть участь у захисті й військ. походах Османської імп., а також визнаватимуть *протекторат* султана. Угода залишалась чинною до укладення *Адріанопольського мирного договору 1713* між Московським царством і Османською імперією.

Літ.: Субтельний О. Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994; Мельник Л. Г. Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П. Орлика // Український історичний журнал. — 1997. — № 6; Санин О. Г. Крымское ханство в русско-турецкой войне 1710–1711 гг. // Москва—Крым: Историко-публицистический альманах, вып. 2. — М., 2000.

В. І. Головченко

Українсько-туркменський договір про дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана президентами України Л. *Кравчуком* і Туркменістану С. *Ніязовим* 10.10.1992 в м. Ашгабат під час перебування укр. держ. делегації в Туркменістані; ратифікована ВР України 9.04.1993; набула чинності з 5.11.1994. Документ базується на принципах взаємоповаги і незалежності сторін, держ. *суверенітету,* територ. цілісності, невтручання у внутр. справи, незастосування сили чи загрози силою та на інших заг.-визнаних *нормах міжнародного права.* Держави зобов'язались утримуватися від участі або підтримки будь-яких дій або заходів, спрямованих проти іншої сторони, в т. ч. в екон. сфері. Дог-ром передбачається розвивати політ., екон., наук.-техн., культ., гуманітарне, екологічне, інформ. співробітництво між Україною та Туркменістаном. Окремими статтями цього дог-ру було визначено, що сторони з часом укладуть: низку договірно-прав. док-тів зі співробітництва в конс., освітній, культ., туристичній, наук., техн., екологічної безпеки та інших сферах; про прав. допомогу в цивільних, сімейних, кримінальних справах; угоди про взаємні поставки, послуги, платежі; угоди, що регулюватимуть партнерські відносини в галузях с. г-ва, енергетики, транспорту, інформатики, зв'язку, транзитних перевезень, а також інших питаннях, що становлять взаємний інтерес. Обумовлено вирішувати питання майнових спорів, інших проблем стосовно власності, в т. ч. інтелектуальної і промислової. Статті базового укр.-туркменського дог-ру 1992 містять також положення про розвиток взаємовигідного співробітництва як між урядовими, так і неурядовими орг-ціями та закладами, приватними орг-ціями й особами в здійсненні спільних проектів, діяльності культ., наук. та інших фондів і асоціацій, розвитку контактів між парламентами і парламентаріями обох д-в, обміну делегаціями. Дог-ром передбачається взаємодія в *зовнішній політиці,* зовн.-екон. діяльності, в роботі міжнар. орг-цій, у т. ч. економічних і фінансових. Особливо актуальним залишається положення дог-ру, що передбачає співпрацю в б-бі з корупцією, організованою злочинністю міждерж. та міжрегіонального характеру, *тероризмом міжнародним, піратством,* незаконними операціями зі зброєю і вивезенням культ. цінностей. Договір не зачіпає прав і зобов'язань сторін, що випливають з інших укладених ними міжнар. угод.

Д. В. Табачник

Українсько-угорський договір про основи добросусідства та співробітництва 1991 — двостороння угода, підписана *Президентом України* Л. *Кравчуком* і Прем'єр-міністром Угорської Республіки Й. *Анталлом* у Києві 6.12.1991 під час перебування угорського лідера в Україні; ратифікована ВР України 1.07.1992; набула чинності 16.06.1993. У дог-рі задекларовано надання нової якості двостороннім відносинам, прагнення зробити внесок у побудову демокр., мирної і єдиної Європи, підтвердження відданості своїм зобов'язанням, зафіксованим *Статутом ООН, Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975, Паризькою хартією для нової Європи* та іншими док-тами НБСЄ. Виходячи з цих положень, сторони домовилися розвивати свої відносини як дружні д-ви на основі принципів добросусідства, взаємної поваги та співробітництва. Поважаючи територ. цілісність одна одної, країни-сусіди підкреслили відсутність взаємних територ. претензій, взяли зобов'язання вирішувати усі спори винятково мирними засобами, не використовувати першими збройні сили одна проти одної. Відзначається свобода сторін вибирати засоби побудови своєї безпеки з врахуванням безпеки іншої сторони, підтверджуються їхні погляди на неподільність своєї безпеки з безпекою держав-учасниць НБСЄ, що зумовлюватиме подальше співробітництво України та Угорщини в цій сфері на основі поваги *суверенітету,* рівності та взаємності. Учасники угоди сприятимуть розвитку регулярних контактів між структурами держ. влади та управління, регіональними і місцевими органами самоврядування, а також проведенню регулярних консультацій міністрів закорд. справ двох д-в. Важливе місце займає розширення контактів між громадянами сусідніх країн, як на індивід. основі, так і в межах діяльності держ. та громад. орг-цій, політ. партій, профспілок, навч. закладів. Особливої уваги удостоєні зобов'язання розвивати взаємовигідне двостороннє екон. співробітництво в контексті удосконалення та адаптації своїх екон. відносин до норм і практики світового ринку. Сто-

рони сприятимуть створенню належних умов для розбудови двостороннього співробітництва в наук., трансп., екологічній та енергетичній галузях, зокрема в прикордонних регіонах, а також у справі охорони здоров'я, культури, освіти, інформації, туризму та молодіжних обмінів. Містким рядком висвітлені зобов'язання захищати і забезпечувати необхідні умови для збереження та розвитку етнічної, мовної, культ. та реліг. самобутності укр. меншини в Угорщині та угорської в Україні при дотриманні своїх зобов'язань, викладених у «Декларації про принципи співробітництва УРСР і УР в галузі забезпечення прав національних меншин» від 31.05.1991 та Протоколі до неї. Договір також передбачає співробітництво сусідніх країн у б-бі з кримінальною і організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним обігом наркотиків, повітр. і мор. піратством, контрабандою, включаючи незаконне вивезення культ. цінностей. Договір укладено на 10 років з автоматичним продовженням на 5-річні періоди, якщо жодна зі сторін не інформуватиме іншу про намір денонсувати його шляхом письмового повідомлення за рік до закінчення відп. терміну.

Д. В. Табачник

Українсько-узбецький договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* та Республіки Узбекистан І. *Карімовим* 25.08.1992 у Києві під час офіц. візиту в Україну узбецької делегації. Угода укладена терміном на 10 років, що має автоматично подовжуватись кожні 10 років. Сторони домовилися про визнання та взаємну повагу територ. цілісності України та Республіки Узбекистан, захист етнічних меншин кожною на своїй території, заохочення екон. та наук.-техн. міждерж. відносин. До прийняття Республіки Узбекистан в *Організацію Об'єднаних Націй (ООН)* Україна мала представляти її в цій міжнар. орг-ції. Сторони домовились також про військ. співробітництво.

П. М. Ігнатьєв

Українсько-французький договір про взаєморозуміння та співробітництво 1992 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кравчуком* і Французької Республіки *Ф. Міттераном* та членами обох делегацій Прем'єр-міністром Франції П. Береговуа і міністрами закорд. справ *А. Зленком* та *Р. Дюма* в Парижі 16.06.1992 під час перебування укр. держ. делегації у Франції; ратифікована ВР України 17.09.1992; набула чинності 19.01.1997. Є типовим рамковим док-том міжнар. характеру, який встановлює та визначає заг.-визнані *міжнародного права принципи* у відносинах двох д-в, складається з преамбули і 21 окремої статті. Згідно з положеннями дог-ру, сторони керуються цілями і принципами *Статуту ООН, Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975,* іншими заг.-визнаними принципами міжнар. права щодо розвитку двосторонніх відносин у політ., екон., наук.-техн., екологічній, культ. і гуманітарній сферах на засадах рівності та взаємовигоди. Ст. 3 регламентує проведення регулярних консультацій на відп. рівнях з метою обміну думками щодо двосторонніх відносин, обговорення міжнар. проблем. Міністри закорд. справ зустрічаються не менше, ніж двічі на рік. Робочі зустрічі міжурядового характеру проводяться в разі необхідності. Ст. 6 закріплювала готовність Франції надавати підтримку Україні в розвитку тісних зв'язків з *Європейським Союзом* та набуття нею членства в *Раді Європи.* Ст. 7 і 8 регламентують співпрацю в рамках *Організації з безпеки та співробітництва в Європі,* зокрема в галузі безпеки в Європі. Ст. 9 і 10 обумовлюють питання співпраці у справі оборони, роззброєння, військ. контактів, розширення двосторонньої співпраці військ. відомств та ген. штабів, консультацій з питань оборонних доктрин обох д-в. Ст. 12 і 13 визначають співробітництво у фінанс., екон., енергетичній, інвестиційній, валютній сферах, співпрацю в рамках багатосторонніх міжнар. фінанс. установ. Ст. 15 регламентує співпрацю у сфері розбудови прав. д-ви та демокр. інститутів. Ст. 18 визначає співпрацю на місцевому і регіональному рівнях, політ. та неурядових орг-цій, профспілкових об'єднань. Ст. 17 обумовлює напрямки співпраці в культ., освітній та гуманітарній сферах, пресі та інших ЗМІ. Ст. 19 визначає співпрацю з питань візової політики, зі спрощення візових процедур на основі взаємності. Ст. 20 регламентує прагнення сторін розвивати співробітництво між правоохоронними органами в б-бі зі злочинністю та налагодження співпраці в б-бі з тероризмом. Договір укладено на 10 років, його чинність автоматично продовжується на наступні 5 років, якщо будь-яка зі сторін не заявить про рішення денонсувати його шляхом письмового повідомлення за рік до закінчення чергового 5-річного періоду.

Д. В. Табачник

Українсько-чеський договір про дружні відносини та співробітництво 1995 — двостороння угода, підписана Президентами України *Л. Кучмою* і Чеської Республіки В. *Гавелом* у Празі 28.06.1995 під час візиту укр. лідера до Чехії; ратифікована 6.10.1995; набула чинності 25.07.1996. У дог-рі підкреслюється, що сторони, враховуючи традиційно дружні відносини між народами двох країн, переконані в тому, що довіра, взаємна повага та співробітництво між д-вами відповідають інтересам народів України і ЧР, сприяють наданню нової якості двостороннім відносинам. Усвідомлюючи істор. переміни в Європі та у своїх д-вах, сторони готові, керуючись цілями і принципами *Статуту ООН,* розвивати свої відносини на принципах суверенної рівності, незастосування сили, непорушності кордонів, територ. цілісності, політ. незалежності, поважання прав людини та основних свобод. Дві д-ви взяли на себе зобов'язання вирішувати спірні питання лише мирними засобами відповідно до Статуту ООН, док-тів НБСЄ, обіцяють сприяти співробітництву між органами місцевого та регіонального самоврядування, проведенню зустрічей на найвищому рівні, консультацій міністрів закорд. справ. Великого значення надаватиметься розширенню міжпарл. зв'язків, контактів між неурядовими орг-ціями, політ. партіями, профспілками, реліг. орг-ціями. Особлива увага приділятиметься розвитку взаємовигідного екон. співробітництва. Першорядного значення набуде удосконалення механізму взаємних екон. і торг. зв'язків, наближення їх по всьому комплексу пром. і наук.-техн. співробітництва до процесів світового г-ва, практики і норм міжнар. ринку. Передбачено розширення співробітництва у сфері транспорту, захисту та поліпшення стану навколишнього середовища, зменшення та ліквідації стихійних лих, зокрема впливу наслідків Чорнобильської катастрофи. Поставлено за мету розвивати і зміцнювати співробітництво в галузі культури, науки, освіти та інформації, домагатися, щоб етнічна культура, мовна і реліг. самобутність нац. меншин користувалися взаємним захистом. Певне місце відведено в тексті дог-ру питанню протистояння злочинності, *тероризму міжнародному,* розповсюдження наркотиків. Підкреслюється, що сторони співпрацюватимуть і обмінюватимуться інформацією у справі б-би з кримінальною і організованою злочинністю, тероризмом, нелегальним обігом наркотиків, повітр. і мор. піратством, співпрацюватимуть при вирішенні міграційних питань, включаючи запобігання незаконній міграції. Присутній намір співробітництва в питаннях взаємної прав. допомоги в цивільних, сімейних та кримінальних справах. Договір не спрямований проти будь-якої третьої д-ви, не зачіпає прав і обов'язків договірних сторін за чинними двосторонніми і багатосторонніми угодами, які вони уклали з третіми країнами. Документ укладено строком на 10 років, і його дія буде потім автоматично продовжуватися на наступні 5-річні періоди, якщо жодна з учасників дог-ру письмово не повідомить іншу про свій намір денонсувати його.

Д. В. Табачник

Українсько-шведський союз 1708 — таємна домовленість гетьмана І. *Мазепи* зі шведським королем Карлом XII щодо умов виступу Війська Запорозького на боці останнього проти моск. царя *Петра I* у *Північній війні 1700–21.* Спирався на прецедент *Корсунського договору 1657* між Військом Запорозьким і Швецією й був зумовлений, з одного боку, планами Петра I повністю скасувати внутр. *автономію* Гетьманщини, а з іншого, — потребою легітимізації Карлом XII угоди І. Мазепи зі шведським ставлеником на престолі Речі Посполитої С. Лещинським 1707, за якою гетьман мав здобути князівський титул, а Україна в складі Правобережжя й Лівобережжя із Сіверщиною — увійти до складу Речі Посполитої з правами, аналогічними тим, якими користувалось Велике князівство Литовське. Для Карла XII значення домовленості з І. Мазепою зростало після невдач у вересні 1708 від рос. військ у Білорусі й вимушеного повороту шведської армії на південь. Згідно з опублікованим І. *Борщаком* 1925 «Виводом прав України»

(меморандумом, з яким П. *Орлик* 1712 звернувся до європ. монархів), союзна угода передбачала наступне: Україна має бути незалежною та вільною; шведський король зобов'язаний захищати Україну від усіх її ворогів і посилати допомогу, коли про це попросять гетьман і «стани»; усі загарбані Москвою землі, що колись належали «руському» народові, повинні бути повернені укр. князівству; І. Мазепа буде довічним князем України; шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройними силами України; для стратегічних потреб шведська армія може зайняти 5 укр. міст. Гетьман також зобов'язувався залучити до антимоск. союзу слобожанські козацькі полки, донських козаків і калмиків, постачати шведським військам провіант і фураж. З огляду на практиковану І. Мазепою таємну *дипломатію*, оригіналу зазначеного док-та досі не знайдено, але збереглась угода Карла XII з кошовим отаманом Запорозької Січі К. Гордієнком, підписана за посередництва гетьмана 28.03(8.04).1709 у Будищах під Полтавою. У ній Карл XII обіцяв захищати Україну й не укладати миру з царем доти, доки українці остаточно й назавжди не визволяться від Москви та не відновлять своїх прав і привілеїв; шведська армія не повинна була завдавати укр. населенню збитків, а солдати, що кривдять місцевих мешканців, мусять зазнати суворої кари. Зі свого боку, козаки мали переконати селян, аби ті утримувались від нападів на шведські підрозділи й частини та забезпечували союзників продовольством. Попри поразку Карла XII у Полтавській битві 27.06(8.07).1709, угода залишалась юридично чинною до загибелі 30.11(11.12).1718 шведського короля, оскільки той 5(16).04.1710 підтвердив акт обрання гетьманом П. Орлика та договір із Військом Запорозьким.

В. І. Головченко

Українцев Омелян Гнатович (1641, Москва, Московське царство — 23.09.1708, Угорщина, Священна Римська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Походив із дрібнопомісних дворян. З 1660 — піддячий *Посольського приказу;* дип. службу проходив під керівництвом А. *Ордина-Нащокіна,* разом з ним 1662–63 брав участь у моск. *посольстві* до Варшави і укладанні *Андрусівського перемир'я 1667* між Московським царством і Річчю Посполитою. У 1672–73 — посланник у Швеції, Данії, Нідерландах, вів переговори про участь цих д-в у бойових діях проти Туреччини; в 1681 отримав звання думного дяка; в 1679 і 1684 вів таємні переговори з гетьманом І. *Самойловичем* щодо можливості укладання антитур. союзу з Варшавою; брав участь у підписанні *Вічного миру 1686* між Московським царством і Річчю Посполитою та *Коломацьких статей 1687* між Військом Запорозьким і Московським царством. У 1689–99 керував Посольським приказом; у 1698 спільно з козацьким посланцем І. Зарудним вперше зумів укласти *перемир'я* з Туреччиною без посередництва Кримського ханату, після чого 1699 був призначений послом до Стамбула, де добився вигідного для Москви *Константинопольського миру 1700.* У 1702–06 керував Провіантським приказом, звинувачений у зловживаннях, зазнав тілесного покарання і грошового штрафу; в 1707–08 був послом у Речі Посполитій, помер під час поїздки в Угорщину з метою посередництва в примиренні повсталого кн. Ф. Ракоці з австр. імператором Йосифом I.

В. І. Головченко

Уліссеа (Ulissea) Асдрубал Пінто де (31.10.1927, Педра-ді-Фогу, Республіка Сполучених Штатів Бразилії) — бразильський дипломат. Бакалавр юрид. і соц. наук. У 1958–61 — 3-й секр. посольства Бразилії в Індонезії; 1961–62 — віце-консул у генконсульстві Бразилії в Глазго; 1962–63 — консул у генконсульстві Бразилії в Бостоні; 1963–64 — консул у генконсульстві Бразилії в Розаріо; 1964–67 — заст. начальника цивільного кабінету апарату Президента Бразилії в парл. справах; 1967–69 — 1-й секр., радник у постпредстві Бразилії при *ООН*; 1969–71 — радник, Тимчасовий Повірений у справах Бразилії в Австралії; 1971–87 — урядовець ОАД і МЗС Бразилії; 1987–91 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бразилії в Державі Ізраїль; 1991–92 — Надзвичайний і Повноважний Посол Бразилії в Кубі; 1993–94 — урядовець мін-ва культури Бразилії. У 1994–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Бразилія в Україні.

В. І. Головченко

Ульбрихт (Ulbricht) Вальтер (30.06.1893, Лейпциг, Німецька імперія — 1.08.1973, Берлін, НДР) — німецький громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї кравця; працював столяром на підприємствах Лейпцига; член Спілки Соціалістичної молоді з 1908, Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН) з 1912. Під час *Першої світової війни* служив у кайзерівській армії, зазнав переслідувань за антивоєнну агітацію; під час Листопадової революції 1918 — депутат Ради солдатських депутатів XIX армійського корпусу; повернувшись до Лейпцига, вступив до «Союзу Спартака», депутат місцевої Ради робітничих і солдатських депутатів; у 1919 — один із засновників окружної організації Комуністичної партії Німеччини (КПН), 1919–21 — член окружкому КПН у Середній Німеччині, редактор газети «Der Klassenkampf» («Класова боротьба»), 1921–23 — політичний секретар окружкому КПН у Тюрингії. З 1923 — член ЦК, з 1929 — член політбюро ЦК, з 1932 — секретар ЦК КПН; у 1924–25 навчався в Міжнародній Ленінській школі *Комуністичного Інтернаціоналу*, з 1928 — кандидат у члени Виконкому, у 1928–29 та 1938–43 — представник КПН при Виконкомі Комінтерну. У 1926–28 — член саксонського ландтагу, 1928–33 — депутат рейхстагу від Південної Вестфалії; після приходу до влади нацистів 1933 перейшов на нелегальне становище, емігрував до Франції, 1936–38 брав участь у *громадянській війні в Іспанії* у складі інтербригади, був на керівній партійній роботі у Празі. У 1938–45 — в СРСР, працював у німецькій службі Московського радіо, вів роз'яснювальну роботу серед німецьких військовополонених, брав участь у створенні й роботі Національного комітету «Вільна Німеччина»; по поверненні до Німеччини став одним з організаторів створення СЄПН; у 1946–49 — заступник голови, з 1949 — член політбюро СЄПН, з липня 1950 до травня 1971 — генеральний (з квітня 1954 — 1-й) секретар ЦК СЄПН; одночасно у 1949–55 — заступник, у 1955–60 — 1-й заступник голови Ради Міністрів НДР.

Попри формально невисокий статус заступника по державній й партійній лінії співголів СЄПН О. Гротеволя й В. *Піка*, фактично мав більшу владу, ніж вони, оскільки, користуючись довірою радянського керівництва, очолював роботу секретаріату СЄПН й здійснював безпосереднє керівництво партійним, а отже — державним життям. Проголошений ним у 1952 курс на «планомірне будівництво соціалізму» в НДР спровокував економічні диспропорції, які, в кінцевому підсумку, стали причиною народного антикомуністичного повстання 17.06.1953. Проте повстання зміцнило позиції У., оскільки змусило радянське керівництво відмовитися від пом'якшення політики щодо НДР та заміни У. менш одіозним політиком. Очоливши процес «десталінізації», використав його для відсторонення від влади політичних опонентів усередині СЄПН, спочатку звинувачуючи їх у пособництві Л. Берії, а пізніше — у ревізіонізмі; 1960–71 — голова Ради національної оборони, 1960–73 — голова Держради НДР. Взяв курс на посилення під своїм контролем державної вертикалі влади й максимально повну розбудову усіх складових державного *суверенітету* НДР як «першої соціалістичної держави на німецькій землі». Активно прагнув *визнання міжнародно-правового* НДР і формування східнонімецької державної ідентичності як «соціалістичної альтернативи» ФРН. З 1953 вів переговори з СРСР, щоб обмежити зв'язки та переміщення населення між західними і східним секторами Берліна, свідомо пішов на загострення Берлінської кризи 1958–61 (див.: *Західного Берліна проблема*) і домігся дозволу на спорудження 12–13.08.1961 т. зв. *Берлінського муру.* На противагу *Гальштейна доктрині* висунув концепцію дводержавності німецького народу й врегулювання відносин між НДР та ФРН шляхом взаємного визнання, що отримала на Заході назву «доктрина Ульбрихта» й сприяла початку переговорного процесу між НДР та ФРН, який розпочався в листопаді 1970 після зустрічей канцлера ФРН В. *Брандта* та голови Ради міністрів НДР В. Штофа (19.03.1970 в Ерфурті і 21.05.1970 в Каселі).

Не поділяв ілюзій радянського керівництва на чолі з М. *Хрущовим* щодо можливостей швидкої побудови комунізму в СРСР, висунув власну концепцію побудови «розвинутого соціалістичного суспільства», яка неодноразово критикувалася радянськими ідеологами. У червні 1964 домігся укладення Договору про дружбу, взаємодопомогу та співробітництво між НДР та СРСР, що гарантував «недоторканність кордонів НДР» та передбачав «існування двох суверенних німецьких держав». Але втрата У. контролю над кадровою й організаційною роботою в СЄПН (її він, зосередившись

на державній вертикалі влади, фактично, передав Е. *Хонеккеру*), роздратування радянського керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* його настирливими спробами наповнити реальним змістом суверенітет НДР, у тому числі в питаннях безпекової і оборонної політики, та його некорисний в умовах розрядки імідж «сталінського керівника» у кінцевому підсумку призвели до заміни його за радянської підтримки більш поміркованим Е. Хонеккером. З травня 1971 — почесний голова СЄПН. Тричі герой праці НДР (1953, 1958, 1963), Герой Радянського Союзу (1963), нагороджений орденами К. Маркса (1953, 1958, 1963), Леніна (1963), Жовтневої Революції (1968), Вітчизняної війни I й II ступеня, Дружби народів та ін. відзнаками.

Твори: Zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Aus Reden und Aufsätzen. — Bd 1–10. — Berlin, 1953–71; рос. пер.: К истории новейшего времени. — М., 1957; Развитие германского народно-демократического государства. 1945—1958. — М., 1961; Избранные статьи и речи. — М., 1961; Программа социализма и историческая задача СЕПГ. — М., 1963; Каким путем идет Германия. — Дрезден, 1966; К вопросам социалистического строительства в Германской Демократической Республике. — Дрезден, 1968.

Літ.: Graf H. Mein Leben. Mein Chef Ulbricht. Meine Sicht der Dinge. — Berlin, 2008; Ulbricht L. Mein Leben. Selbstzeugnisse, Briefe und Dokumente. — Berlin, 2003; Podewin N. Walter Ulbricht. Eine neue Biographie. — Berlin, 1995; Frank M. Walter Ulbricht. Eine deutsche Biografie. — München, 2000; Gniffke E. W. Jahre mit Ulbricht. — Bonn, 1966.

Р. А. Кривонос

Ульманіс (Ulmanis) Гунтіс (13.09.1939, Рига, Латвія) — латвійський громад.-політ. і держ. діяч, двоюрідний онук першого прем'єр-міністра незалежної Латвії (1918–21) — Карліса Улманіса (1877–1942). У 1963 закінчив Латвійський держ. ун-т (Рига). 1965–71 — економіст Ризького міського управління громад. транспорту. 1972–92 працював у системі комунальних послуг, пройшов шлях від економіста до керівника Ризького міського управління комунальних послуг. 1992–93 — чл. правління Латвійського нац. банку. З червня 1993 — депутат Сейму Латвії. 7.07.1993 обраний Президентом Латвійської Республіки. 7.06.1996 переобраний Президентом країни на другий термін (до 8.07.1999). Як *глава держави* підписав *українсько-латвійський договір про дружбу і співробітництво* 1995; 21–22.11.1995 перебував з офіц. візитом в Україні, під час якого було підписано низку док-тів про двосторонню співпрацю, зокрема угоди в галузях залізничного та мор. транспорту, у соц. сфері тощо. 28–29.11.1997 перебував в Україні з неофіц. візитом. Висловлювався за активізацію укр.-латвійської співпраці у сфері безпеки, за розширення співробітництва Україна—*НАТО*. У 2010 обраний депутатом 10-го Сейму від блоку «За кращу Латвію».

Л. В. Губерський

Ультиматум (з лат. ultimatum — доведене до кінця): **1.** У *міжнародному праві* — висловлена в дип. док-ті або в усній формі категорична й безумовна вимога однієї *держави* до іншої про здійснення або нездійснення будь-яких дій в указаний термін. Може супроводжуватись погрозою санкцій або інших дій (напр., розірвання *дипломатичних відносин*). **2.** Під час воєнних дій — вимога, оголошена противником, про складання зброї, здавання позицій, *капітуляцію*.

Т. І. Шинкаренко

Ульфстедт (Ulfstedt) Ерік (4.06.1948) — фінляндський *дипломат*. Закінчив Фінський коледж бізнесу у Гельсінкі (1970). На *дипломатичній службі* з 1970: працював на різних посадах у центральному апараті МЗС Фінляндії та фінляндських посольствах у Данії, Франції, СРСР; консул у генеральних консульствах Фінляндії в Сан-Франциско (1982–83) та Лос-Анджелесі (1983–86), США; радник (1986–88), директор відділу СРСР (1988–91) Управління зовнішньоекономічних відносин МЗС Фінляндії; заступник посла у посольстві Фінляндії у Великій Британії (1991–93). Надзвичайний і Повноважний Посол Фінляндії в Україні (1993–96) та Молдові за сумісництвом (1994–96). У 1996–2000 — голова відділу Північних країн МЗС Фінляндії. 2000–02 — директор з інвестування, енергетичної ефективності та розповсюдження в Секретаріаті Енергетичної хартії (Брюссель). 2002–07 — радник у Групі зі співпраці з сусідніми регіонами Департаменту Росії, Східної Європи та Центральної Азії МЗС Фінляндії, відповідав за ядерну безпеку та енергетичні питання, пов'язані з Україною, був старшим представником у Арктичній раді та Баренцевій Євро-Арктичній Раді, очолював фінляндську делегацію на консультативних нарадах з дотримання Договору про *Антарктику*. 2007–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Фінляндії в Нігерії та Гані й Ліберії за сумісництвом, представник при *Економічному співтоваристві західноафриканських держав*. З 2010 — офіційний представник з питань енергетики й ядерної безпеки Управління зовнішньоекономічних відносин МЗС Фінляндії.

Р. А. Кривонос

Умала Тассо (Humala Tasso) Ольянта (27.06.1962, Ліма, Республіка Перу) — перуанський громадсько-політичний і державний діяч, військовий (підполковник), 50-й президент Перу; народився в сім'ї адвоката-соціаліста, етнічного кечуа Ісаака Умали Нуньеса, засновника індіанського Етнокасеристського руху; закінчив Військову школу «Чоррільєс» (1982) і Папський католицький університет Перу (2002, магістр політичних наук). Взяв участь у зіткненнях з бойовиками організації «Сяючий шлях» («Сендеро луміносо»), а також *Еквадорсько-перуанському збройному конфлікті 1995*; у 2000 році підняв невдалий заколот проти президента А. *Фухіморі*, після закінчення повноважень останнього амністований Конгресом і певний час був *військовим аташе* у Франції та Південній Кореї. Після піднятого 1.01.2005 його братом заколоту пішов у відставку з військової служби і заснував ліву Перуанську націоналістичну партію; у 2006 році взяв участь у президентських виборах і набрав 30,62 % голосів у першому турі і 45,5 % — у другому, поступившись А. *Ґарсія* внаслідок радикалізму й солідарності з У. *Чавесом* з багатьох питань. У ході передвиборної кампанії 2011 обіцяв більш справедливий розподіл доходів, єдину систему безплатної охорони здоров'я, боротьбу з корупцією, а також закон щодо обов'язкового виконання передвиборних обіцянок, зважену *зовнішню політику* (зокрема, ним був проголошений курс на партнерство зі США) і відмову від зміни існуючої неоліберальної економічної моделі, обмеження прибутків гірничодобувних компаній і введення заборонних мит на *експорт* природного газу для насичення внутрішнього ринку; незважаючи на радикально лівий характер своєї передвиборної програми, прагнув дистанціюватися від У. Чавеса та його ідей, наголосивши, що більшою мірою налаштований слідувати бразильській моделі розвитку; перуанський лауреат Нобелівської премії з літератури М. Варґас Льйоса називав вибір між ультралівим націоналістом У. і ультраправою консерваторкою Кейко Фухіморі «вибором між раком і СНІДом». 5.06.2011 в 2-му турі виборів здобув перемогу, отримавши 51,55 % голосів, вступив на посаду президента 28.07.2011; серед головних зобов'язань переможця президентських виборів — збільшення на 20 % мінімальної заробітної плати, розширення кредитування незаможних фермерів і підвищення оподаткування.

В. І. Головченко

Умови торгівлі (Termsoftrade) — показник зміни пропорцій *зовнішньоторговельного обороту*, співвідношення індексів експортних та імпортних цін країни. Зміна умов торгівлі в кінцевому рахунку пов'язана з рухом цін на експортовану й імпортовану продукцію і залежить від структури *експорту* й *імпорту*. Умови торгівлі є одним із показників, що характеризують зміну становища країни у світовій торгівлі. Самі умови торгівлі, в свою чергу, залежать від коливань попиту на світовому та внутрішньому ринках, від змін в умовах виробництва, від ступеня монополізації окремих товарних ринків. Але розмір виграшу, який отримує країна від *зовнішньої торгівлі*, залежить не лише від цін, а й від фізичних обсягів експорту та імпорту. Дані про зміну умов торгівлі періодично публікуються в економічних виданнях *ООН*.

Р. О. Заблоцька

Умови чинності міжнародних договорів — вимоги *міжнародного права*, дотримання яких надає договору правомірність, в силу чого він є обов'язковим для виконання його учасниками. **У. ч. м. д.** перелічено в ст. 46–53 *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969*. Вони включають умови щодо суб'єктів дог-ру (належні сторони, що володіють міжнар. правосуб'єктністю), дійсності волевиявлення сторін (компетентність сторін, дійсність повноважень, відповідність дій уповноважених представників своїм повноваженням, відсутність примусу щодо цих осіб, загрози силою чи її застосування, помилки, обману чи підкупу

сторін, уповноважених тощо); об'єкта і мети дог-ру (відповідність дог-ру основним *міжнародного права принципам*). Дотримання сукупності всіх цих умов надає дог-ру якість чинності. **У. ч. м. д.** відрізняються від поняття умов, передбачених дог-ром щодо його дії (порядку та моменту вступу в дію дог-ру та його частин, терміну його дії, припинення тощо). У Віденській конвенції про право міжнар. дог-рів не дається прямого визначення чинності міжнар. дог-ру. У ст. 42 говориться про те, що чинність міжнар. дог-ру може оспорюватись лише на основі цієї конвенції. Чинність міжнар. дог-ру визначається за міжнар. правом. Згідно з доктринальним тлумаченням Віденської конвенції про право міжнар. дог-рів, чинними є дог-ри, що володіють міжнар.-прав. правомірністю, повноцінністю, в силу якої вони є обов'язковими до виконання його учасниками та для поваги всіма іншими д-вами. Чинність дог-ру передбачає не лише його правомірність як вже діючого дог-ру, а й гіпотетичну можливість його дійсності (напр. до вступу в силу дог-ру).

О. В. Буткевич

Універсального правонаступництва теорія — теорія *правонаступництва держав*, згідно з якою до держави-наступниці переходить весь обсяг міжнар. прав та обов'язків держави-попередниці. **У. п. т.** була сформульована і панувала в *доктрині міжнародного права* в XVII—XIX ст. Прибічники: Г. *Гроцій*, С. Пуффендорф, Е. де Ваттель. **У. п. т.** була покликана забезпечити стабільність *міжнародних відносин* та продовження прав і обов'язків д-ви незалежно від внутр. чи територ. змін, що в ній сталися. **У. п. т.** може бути застосована у випадках повного правонаступництва, коли держава-попередниця припиняє існування і необхідно забезпечити перехід прав та обов'язків до нового носія — держави-наступниці (при поділі д-ви, об'єднанні д-в, правонаступництві при соц. рев-ції). **У. п. т.** іноді ототожнюють з *континуїтету теорією*. Різниця між ними полягає в тому, що у випадку універсального правонаступництва держава-попередниця і держава-наступниця є двома різними *суб'єктами міжнародного права*, між якими відбувається перехід прав та обов'язків. При континуїтеті продовжує існувати один і той самий суб'єкт права, в якому відбулись певні зміни, але який продовжує нести свої права та обов'язки. У порядку універсального правонаступництва не переходять т. зв. «особисті» права та обов'язки д-ви, які вважаються такими, що нерозривно пов'язані з її правосуб'єктністю і тому припиняються разом з її зникненням (права та обов'язки за дог-рами про дружбу, союз, нейтралітет; права та обов'язки, що випливають з членства в міжнар. орг-ціях і відносин міжнар. відповідальності). При континуїтеті «особисті» права та обов'язки не припиняються, оскільки не зникає д-ва, що є їх носієм. **У. п. т.** була максимально втілена у *Віденських конвенціях про правонаступництво держав 1978* і *1983*, крім режиму, встановленого для нової незалежної д-ви. На практиці **У. п. т.** не застосовується в чистому вигляді. Як правило, має місце перехід певного обсягу прав та обов'язків, що залежить від конкретних обставин правонаступництва і волі держави-наступниці.

Ю. О. Ноговіцина

Унія — політ.-прав. форма об'єднання під владою єдиного суверена держ. суб'єктів із феод. політ. системою, яка позначена збереженням кожним із них значної *автономії* щодо внутр. устрою та політ. рішень. **У.** як політ. та прав. феномен ґрунтувалася на фундаментальних принципах феод. системи, а саме індивідуалізації інституту влади та особистій лояльності. Необхідними передумовами виникнення міждерж. об'єднання, що створюється на засадах **У.**, є значний ступінь децентралізації владних систем у кожному суб'єкті та їх приблизно однаковий статус. Поодинокі приклади **У.** в історії *міжнародних відносин*, такі як *Кальмарська унія 1397*, литовсько-польська унія 1385–1569, унія Шотландії та Англії 1603–1707, свідчать не лише про унікальний характер цього соц.-політ. явища, а й про значну гнучкість феод. системи, що дозволяла створювати як континентальні за масштабами колоніальні системи, на зразок *Британської імперії* або Російської, так і регіонально обмежені співтовариства зі слабкою владною ієрархією, якою була *Священна Римська імперія*.

А. А. Суботін

Ункіяр-Іскелесійський договір 1833 про мир, дружбу та оборонний союз між Росією та Туреччиною — підписаний 26.06(8.07).1833 в м. Ункіяр-Іскелесі (поблизу Стамбула). Під час *Єгипетської кризи 1831–33* рос. імператор *Микола I* активно підтримав султана Махмуда II проти єгипетського паші Мухаммеда Алі, побоюючись, що перемога останнього призведе до встановлення домінуючого становища Франції на всьому Бл. Сході. Крім цього, царський уряд розраховував, що підтримка султана посилить політ. вплив Росії в Туреччині, особливо в питаннях, що стосувались Чорноморських проток. У квітні 1833 десантні частини рос. армії висадились на азійському узбережжі протоки Босфор та перегородили шлях єгипетським військам на Стамбул. Дії рос. військ викликали обурення Франції та Великої Британії. Намагаючись уникнути приводу для перебування рос. військ у Туреччині, Лондон і Париж вимагали від Махмуда II швидкого примирення з Мухаммедом Алі, що і відбулося в травні 1833. Після того як єгипетські війська відійшли за хребет Тавр, Росія почала виводити десантні частини. Проте до виводу рос. військ посол Росії в Туреччині О. Орлов отримав від султана згоду на підписання дог-ру. Він встановлював вічний мир, дружбу та союз між Росією і Туреччиною. Росія зобов'язувалась у випадку необхідності надати Туреччині військ. допомогу. Таємна стаття звільняла Туреччину від надання Росії військ. допомоги, замість цього у випадку війни та після вимоги Росії, Стамбул зобов'язувався закрити Дарданелльські протоки для всіх інозем. військ. кораблів. Угода викликала протести Великої Британії та Франції, що супроводжувалися військ.-мор. демонстрацією біля тур. берегів. У *нотах дипломатичних*, переданих у жовтні 1833 брит. і франц. послами рос. уряду, містилися погрози військ. втручання, якщо на підставі підписаного дог-ру почнеться рос. *окупація воєнна* Туреччини. У відповідь рос. мін. зак. справ К. *Нессельроде* вказав, що рос. уряд буде виконувати договір так, ніби цих нот не існувало. Проте вже після підписання угоди її значення для Росії зменшилось у зв'язку з підписанням Миколою I Мюнхенгрецької конвенції 1833 (див.: *Мюнхенгрецька конференція 1833*). Коли виник новий конфлікт між султаном та єгипетським пашею в 1839–41, Микола I денонсував договір, розраховуючи полегшити цим підписання з Великою Британією угоди антифранц. спрямування.

М. С. Бур'ян

Унковський Григорій (? — ?) — рос. *дипломат*. Походив із дворян. У березні 1649 очолив перше моск. посольство до гетьмана Б. *Хмельницького*; під час переговорів у Чигирині 17–22.04.1649 повідомив козацьку старшину, що цар *Олексій Михайлович* зі співчуттям поставився до б-би Війська Запорозького проти польсько-шляхетської влади, але не може порушити *Поляновського мирного договору 1634* між Московським царством і Річчю Посполитою й відрядити військо під Смоленськ, питання протекції Війську Запорозькому може постати лише в разі повної військ. перемоги повсталих. Водночас Кремль погодився на безмитний *експорт* хліба, солі та інших продовольчих товарів; Б. Хмельницький, зі свого боку, також дозволив моск. купцям вести безмитну торгівлю в Наддніпрянщині. З метою вчинення тиску на Москву гетьман активно використовував «кримську карту» і перебування в Чигирині самозванця Т. Акундінова, що видавав себе за сина царя В. Шуйського [1606–10] і видачі якого домагався російський посол. **У.** повернувся в Москву з козацьким посольством полковника Ф. *Вешняка* і склав докладний «Статейний список про поїздку в Україну», опублікований у т. 2 «Воссоединения Украины с Россией. Документы и материалы» (М., 1953).

В. І. Головченко

Унція тройська являє собою 1/12 частину англ. золотомонетного фунта й дорівнює 31,1 грама золота. У світовому вимірі мала особливе значення після рішень Бреттон-Вудської конференції 1944 (див.: *Бреттон-Вудська валютна система*), яка визнала долар США міжнар. платіжним засобом із фіксацією співвідношення 35 дол. до однієї **У. т.**

В. С. Будкін

Уоллеса місія 1944 — перебування віце-президента США Г. Уоллеса в Китаї в червні—липні 1944 як особистого представника Президента США Ф. *Рузвельта* з метою врегулювання амер.-китайських відносин та визначення напрямів і форм орг-ції амер.-китайського екон. співробітництва. Г. Уоллес також мав на меті з'ясування позиції Комуністичної партії Китаю до співробітництва із США та висловлювався за мирне врегулювання конфлікту між урядом Китайської республіки

під проводом *Чан Кайші* та КПК. За результатами місії США було прийнято рішення про розширення амер. екон. та військ. допомоги Китаю.

В. Ю. Константинов

Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР — з утворенням СРСР представляв інтереси УСРР на міжнар. арені, мав статус члена укр. рад. уряду. Це була посада подвійного підпорядкування, але Москва тільки затверджувала кандидатуру, висунуту з місцевих працівників. У виконанні функцій уповноваженому допомагав апарат із 20 співробітників (з кінця 1925—16). Перший уповноважений НКЗС О. *Шліхтер* очолював ще й комісію в закорд. справах при політбюро ЦК КП(б)У (ліквідована 9.07.1926), що займалася попереднім розглядом і розробкою питань укр. закорд. політики. Для здійснення зовн.-політ. курсу УСРР апарат уповноваженого планував залучити укр. радників і секретарів, які опинилися у складі рад. посольств після злиття дип. служб НКЗС УСРР з рос. представництвами. Однак нарком закорд. справ СРСР Г. *Чичерін* та його заступник М. *Литвинов* переміщували кадри колишнього НКЗС УСРР по Європі, не враховуючи специфічних інтересів УСРР.

М. С. Дорошко

Управління Верховного комісара ООН з прав людини (до 1997 — **Центр ООН з прав людини**) — координаційний центр діяльності *ООН* у сфері *прав людини*; був створений у зв'язку з прийняттям 23.12.1993 резолюції *Генеральної Асамблеї ООН* про заснування посади *Верховного комісара ООН з прав людини*; у 1997 Центр було перетворено на Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Управління є основним підрозділом Секретаріату ООН із виконання програм роботи ООН у цій області; його функціями є: сприяння додержанню державами громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав і свобод людини; надання консультативних послуг, фінансової та технічної допомоги у сфері захисту прав людини; налагодження співробітництва між *державами*, міжнародними міжурядовими та неурядовими організаціями; виконання рішень головних органів ООН у сфері прав людини; підготовка доповідей, досліджень та рекомендацій для органів ООН з питань поліпшення ситуації із захистом прав людини. Окрім власне Верховного комісара ООН з прав людини структура Управління включає шість основних секцій: зовнішніх зносин; публікацій і документації; консультативного обслуговування та технічної допомоги; міжнародних документів; з питань вивчення, досліджень і попередження дискримінації; повідомлень; спеціальних процедур. Управління також включає Канцелярію Верховного комісара ООН з прав людини, групу адміністративної підтримки та Відділення в Нью-Йорку.

Управління надає технічну підтримку Комісії з прав людини, Комітету з економічних, соціальних і культурних прав, Комітету з ліквідації расової дискримінації, Комітету проти катувань, Групі трьох (за Конвенцією проти апартеїду), а також іншим органам та організаціям. Управління входить до складу Міжустановчого постійного комітету, який спостерігає за міжнародними заходами у зв'язку з надзвичайними гуманітарними ситуаціями. Щодо фінансування Управління, то окрім асигнувань із регулярного бюджету деякі його заходи фінансуються з позабюджетних джерел. Загальне керівництво діяльністю Управління здійснює Верховний комісар ООН з прав людини — посадова особа, яка підпорядковується *Генеральному секретареві ООН* (є його заступником за посадою) та відповідає за захист та реалізацію громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав людини. У здійсненні діяльності Верховному комісару ООН з прав людини допомагає заступник, який є тимчасово виконуючим обов'язки Верховного комісара в період його відсутності. Штаб-квартира Верховного комісара ООН з прав людини та його Управління знаходиться в Женеві, а його Відділення — у Нью-Йорку.

Літ.: Энциклопедия международных организаций: В 3-х т. Том 1. Международные межправительственные организации / Под ред. проф. Л. Н. Галенской, проф. С. А. Малинина. — СПб., 2003.

М. М. Гнатовський

Управління Верховного комісара ООН у справах біженців — організація системи *Організації Об'єднаних Націй*, відповідальна за надання всебічної допомоги *біженцям*. Створена згідно із рішенням *Генеральної Асамблеї ООН* від 1.01.1951. 14.12.1950 ГА ООН затвердила статут Управління. Штаб-квартира знаходиться у Женеві, Швейцарія. Очолює Управління Верховний комісар у справах біженців. Управління Верховного комісара у справах біженців було двічі нагороджено *Нобелевською премією миру* — у 1954 та у 1981.

К. Ю. Денисенко

Урібе Велес (Uribe Vélez) Альваро (4.07.1952, м. Медельїн, департамент Антіокія, Республіка Колумбія) — колумбійський громадсько-політичний і державний діяч, 39-й президент Колумбії (7.08.2002–7.08.2010); народився в сім'ї заможного землевласника, вбитого в 1983 при спробі викрадення бойовиками Революційних збройних сил Колумбії (ФАРК); закінчив Університет департаменту Антіокія (1977, доктор права і політичних наук), Гарвардський університет (1993, адміністративне управління й конфліктологія) та Коледж Святого Антонія при Оксфордському університеті (1999, Велика Британія). Ще студентом став членом молодіжного крила Колумбійської ліберальної партії, цікавився революційними рухами та ідеологіями марксизму й анархізму, проте в революційних рухах участі не брав, поступово став прихильником утвердження *прав людини* та *лібералізму економічного*. За призначенням *глави держави* у 1980–82 працював директором цивільної авіації Колумбії, сприяв побудові нових аеропортів у різних містах країни, зокрема другого аеропорту в столиці; в 1982 був обраний на посаду мера м. Медельїна, перебуваючи на ній лише п'ять місяців, запровадив низку реформ та нововведень, зокрема проект «Медельїн цивільний», спрямований на подолання бідності та спорудження дешевого житла, добився будівництва в місті метрополітену — єдиного в країні. В 1984–86 був членом міської ради Медельїна, пізніше балотувався на посаду сенатора парламенту країни від Ліберальної партії, підтримував проведення пенсійної реформи, запропонував закон про фінансування футбольних клубів, сприяв проведенню реформи профспілок; у 1995 був обраний на посаду губернатора департаменту Антіохії, до 1997 йому вдалося зменшити бюрократичний апарат, зміцнити інфраструктуру департаменту, збільшити кількість робочих місць для молоді; за його ініціативи створювались «комітети пильних» — дружини озброєних громадян, які допомагали армії та поліції боротися з викраденнями людей та організованими кримінальними угрупованнями.

Після закінчення терміну на посаді губернатора У. став незалежним політиком і поступово відійшов від Колумбійської ліберальної партії; в 2002 він вирішив балотуватися на посаду президента країни як незалежний кандидат у рамках власного руху «Спочатку Колумбія»; виступав з жорстких, непримиренних позицій і наполягав на рішучих діях з обмеження діяльності ФАРК, а не на діалозі; у 1-му турі виборів 26.05.2002 переміг з 53 % голосів; наступні президентські вибори 28.05.2006 виграв з високим показником 62,2 % голосів і став першим політиком країни за останні сто років, який був переобраний на президентську посаду. За час його президентства кількість терористичних актів зменшилася на 50 %, відновився рух на автомобільних шляхах у провінції, який був обмежений діяльністю терористів; почалося деяке покращення економічного становища завдяки заходам уряду з підтримки макроекономіки країни; іншим чинником, який впливав на популярність президента, виявилися його особисті якості працьовитого і відкритого політика; останні праворадикальні воєнізовані з'єднання були розпущені у лютому 2007. У *зовнішній політиці* уряд У. підтримував політику США у регіоні та світі, сприяв боротьбі США з *наркотиків незаконним обігом*, а також був на їхньому боці в *Іракській війні 2003–11*; у відповідь Колумбія користувалася безпрецедентною фінансовою, політичною та військовою допомогою США. У протистоянні лівим повстанцям У. іноді робив занадто рішучі кроки, які ставили під загрозу стосунки Колумбії з її сусідами; так у 2008 за ініціативи уряду був здійснений рейд на територію Еквадору і знищений другий за важливістю керівник ФАРК — Рауль Рейес. Такі дії *збройних сил* Колумбії на території іншої країни призвели до кризи в стосунках як із Еквадором, так і з Венесуелою, що мало не переросла в *збройний конфлікт міжнародного характеру*; на зустріч *Групи Ріо* у Домініканській Республіці У.

був вимушений персонально вибачитися за рейд і шукати компромісу в стосунках із сусідами.

В. І. Головченко

Уряд — інститут *держави*, система управління державою, що наділена виключними повноваженнями застосовувати фізичний примус для виконання законів певної держави; колективний орган, що здійснює функції виконавчої влади у державі і реалізує загальне управління державними справами. До складу У. входять міністри (комісари, уповноважені тощо), які здійснюють управління найважливішими напрямками діяльності держави. У різних країнах У. називають такі органи, як «Рада міністрів» або «Кабінет міністрів». Уряд очолюється головою уряду, який одночасно може бути главою держави. Голова уряду може по-різному називатися в різних державах, наприклад, «Голова уряду», «Голова Ради міністрів», «Прем'єр-міністр». Уряд як вищий орган виконавчої влади є незалежним від законодавчої і судової влади.

Уряд у вузькому розумінні — система організації державної виконавчої влади (government брит.). Уряд у широкому розумінні — система усіх органів державної влади, яка охоплює всі гілки державної влади (government амер. = administration брит.).

У *міжнародному праві* під Урядом розуміють інституційний механізм, за допомогою якого держава функціонує та діє, а також вступає у взаємовідносини з іншими державами. Відповідно до ст. 3 Конвенції Монтевідео про права та обов'язки держав 1933, уряд є однією з основоположних ознак держави — *суб'єкта міжнародного права*.

Відповідно до ст. 113 Конституції України вищим органом у системі органів виконавчої влади є Кабінет Міністрів України (КМУ). До складу КМУ входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри (ст. 114 Конституції України). КМУ забезпечує державний *суверенітет* та економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і *зовнішньої політики* держави, виконання Конституції і законів України, актів *Президента України* (п. 1 ст. 116 Конституції України).

О. Л. Копиленко

Уряд у вигнанні — уряд, який з об'єктивних причин (війна, революція) не може здійснювати функції публічної влади на території своєї держави, функціонує за кордоном та розглядає себе як легітимний уряд. Уряд у вигнанні може виконувати функції звичайного уряду: укладати *договори міжнародні*, ухвалювати та переглядати власне законодавство, організовувати вибори, утримувати збройні сили тощо.

Найвідомішими прикладами урядів у вигнанні були уряди держав Європи (Чехословаччина, Польща, Норвегія, Нідерланди, Югославія тощо), які внаслідок окупації гітлерівською Німеччиною були змушені залишити територію своїх держав та функціонувати за кордоном (у Франції, а згодом у Великій Британії). Більшість таких урядів повернулася на власні території лише після завершення *Другої світової війни*.

Уряд у вигнанні, що залишив свою територію, або його правонаступник у вигнанні, може визнаватися іншими державами de jure на підставі того, що зміна місця розташування уряду була зумовлена неправомірною та тимчасовою *окупацією воєнною*, що не припиняє існування окупованої держави. Уряд у вигнанні продовжує виконувати представницькі функції держави, не здійснюючи ефективного контролю щодо власної території і населення. Іноді уряд у вигнанні може продовжувати виконувати певні функції держави на окупованій території через таємні підпільні організації (наприклад, підпільна діяльність Польського уряду під час нацистської окупації).

Діяльність уряду у вигнанні мала місце і в українській історії. Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 Уряд УНР на чолі з С. *Петлюрою* виїхав за кордон (спочатку до Польщі, пізніше до Чехії та Франції) та діяв як український уряд в екзилі впродовж багатьох десятиліть (див.: *Дипломатія Державного Центру в екзилі*). Після проголошення незалежності України голова Уряду УНР І. Самійленко разом із Президентом УНР М. *Плав'юком* та головою Української національної ради М. *Воскобійником* склали свої повноваження, передавши відповідну грамоту 22.08.1992 *Президенту України Л. Кравчуку*.

Інший тип урядів у вигнанні з'явився після Другої світової війни під час *деколонізації*, коли деякі *національно-визвольні рухи* проголосили створення «тимчасових урядів» за кордоном у дружніх країнах ще до встановлення контролю над відповідними територіями (наприклад, Тимчасовий уряд Алжиру, сформований у Тунісі у 1952, було визнано ще до набуття незалежності у 1962, див.: *Війна за незалежність Алжиру*). Із точки зору «права на самовизначення колоніальних народів» таке визнання було цілком правомірним, але відповідно до норм класичного *міжнародного права* таке визнання було завчасним та могло кваліфікуватися як втручання у внутрішні справи держави-*метрополії*.

О. Л. Копиленко

Урядування електронне — новітня концепція організації державного апарату із використанням інформаційних мереж як локального рівня для взаємозв'язку між органами всередині *держави*, так і національного сегмента *глобальної інформаційної мережі* для взаємозв'язку з громадянам та бізнес-структурами. У. е. традиційно складається із трьох модулів, що взаємодіють як всередині один одного так і між собою, це: уряд (G-governement), бізнес-структури всіх типів та форм власності (B-business), громадяни (C-citizens). Переваги використання зводяться до наступного: для громадян — одержувати послуги, надані органами та установами; мати до них доступ через мережу *Інтернет*; навчатися протягом усього життя і брати участь в управлінні державою; для бізнесу — мати доступ до державних служб в Інтернет, співпрацювати з державою з метою сприяння економічному розвитку; для державних структур — підвищити свою ефективність; покращити відносини з клієнтами і залучити всіх громадян до обговорення суспільно-політичних питань, зосередивши свою увагу на стратегічних напрямках. Існує три підходи до розуміння У. е.: згідно з першим, це — ефективне надання державних послуг за допомогою нових інформаційних технологій. Відповідно до такого підходу, уряд як велика корпорація має прагнути до задоволення інтересів своїх платників податків, а отже до підвищення своєї ефективності, так само як корпорація має підвищувати свою капіталізацію, змінюючи моделі роботи на більш технологічні й ефективні. За другим підходом, це — організація високого рівня інформатизації. Тобто, це технологічне урядування і розглядається щодо тих можливостей, які виникають внаслідок комп'ютеризації та інформатизації управлінських процесів. Третій підхід розглядає У. е. як нову парадигму (модель) управління в епоху знань. Він залишає електронному наданню послуг, відповідно до першої школи, роль однієї з інноваційних технологій урядування, а інформатизації — роль засобу для трансформації уряду. Натомість підкреслюється поширення нових принципів і підходів до урядування, яке супроводжується перебудовою усієї системи управлінських процесів, подоланням стереотипів бюрократичної культури. Такого визначення дотримуються уряди розвинених країн та *організації міжнародні*. Існує п'ять етапів побудови ефективної системи У. е.: на першому етапі створюються сайти різних міністерств і відомств, що містять інформацію про їхню місію і напрямки діяльності; сайти державних органів, як правило, не підтримуються централізовано і не об'єднуються в єдиний портал; на другому етапі з'являються перші елементи інтерактивності (наприклад, відправлення питань і одержання відповідей громадян за допомогою e-mail); можна одержувати зразки деяких довідок і форм; постійно публікуються новини про діяльність державних органів; третій етап характеризує поява повноцінної інтерактивності — можливості здійснювати операції (сервіси) в онлайновому режимі, наприклад, сплатити штраф, замовити паспорт, продовжити дію деяких ліцензій і патентів; така конкретизація роботи електронного управління, що полягає вже не стільки в інформуванні, скільки в обслуговуванні, припускає створення спеціальних сайтів для підтримки цих сервісів не тільки для центральних, але і для міських і навіть районних органів влади; четвертий етап — створення об'єднаних порталів різних відомств і служб, через які можна здійснювати будь-які види трансакцій, для яких раніше було потрібно звертатися безпосередньо в державний орган; через регіональні портали стає можливою реєстрація підприємств, оформлення фінансових документів, легалізація іноземних документів, отримання віз (*дипломатія електронна*) тощо; з'являються регіональні портали, що поєднують у собі як увесь спектр державних послуг, так і послуги недержавного сектору — системи електронної комерції, інтернет-банкінгу тощо;

на п'ятому етапі створюється електронна система державного управління на основі єдиних стандартів, а також урядового порталу як єдиної точки доступу до всіх послуг — і для громадян, і для бізнесу. Оцінка рівня готовності країн світу до **У. е.** спочатку здійснювалася в рамках діяльності Департаменту економічного та соціального розвитку *ООН* до 2008, а результат публікувався в щорічному звіті — UN Global E-Government Readiness Report, де надавалася інформація про потенціал і можливості розвитку цих соціальних технологій в 191 країні світу. Індекси, які використовувалися в UN Global E-Government Readiness Report, оцінювали країни за готовністю електронного уряду (eGovernment Radiness) й за електронною участю (eParticipation). Після 2008 запроваджено індекс розвитку електронного уряду (e-government development index), який більшою мірою акцентує увагу на тому, як уряди використовують веб-сайти та веб-портали для доставки суспільних послуг та розширення можливостей громадян брати участь у процесі прийняття рішень. Сьогодні **У. е.** — це дуже лаконічний опис сучасного підходу до визначення ролі урядових органів, серед яких особливе місце посідають зовнішньополітичні відомства країн, у житті держави і суспільства, що одержує усе більшого поширення в світі.

О. М. Андрєєва

Устич Сергій Іванович (9.06.1955, с. Загаття Іршавського р-ну Закарпатської обл., УРСР). У 1978 закінчив історичний факультет Ужгородського державного університету; кандидат філософських наук (1982, тема дисертації «Техніко-економічні фактори детермінації політичної боротьби робітничого класу розвинених капіталістичних країн в умовах НТР»). У 1990–92 — заступник голови Закарпатського облвиконкому — начальник управління зовнішніх зв'язків; у 1992–95 — перший заступник голови, у липні 1995 — травні 1999 — голова Закарпатської обласної державної адміністрації; 1994–96 — народний депутат України і голова Ради *єврорегіону «Карпати»*. 2.08.1999–27.05.2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Чехії. 27.05.2004–21.06.2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Словаччині.

В. М. Матвієнко

Уті посідетіс (з лат. uti possidetis — чим володіли; повна назва — uti possidetis, ita possideatis — чим володіли, тим і володійте) — вихідний принцип для визначення кордонів незалежних держав, що утворились внаслідок відокремлення частини території держави, поділу держави та *деколонізації*. Цей принцип забезпечує стабільність *кордонів держави*, яка здобула незалежність, шляхом трансформації ліній адмін. розмежування в держ. кордон, що знаходиться під захистом *міжнародного права*. Принцип **У. п.** (принаймні його назва та заг. зміст) був запозичений з рим. права, де т. ч. формулювалося розпорядження претора про приналежність спірного нерухомого майна його колишньому власнику до моменту вирішення спору. При такому погляді на принцип **У. п.** стає очевидним його проміжний, тимчасовий характер: він не конституує кордони раз і назавжди, а закріплює *статус-кво* на момент правонаступництва з тим, щоб, по-перше, забезпечити певну відправну точку при врегулюванні прикордонних та *територіальних спорів* за участю нової д-ви, а, по-друге, захистити її територію в перехідний період від зазіхань третіх д-в. Такі функції принципу **У. п.** були визначені, зокрема, в рішенні Федеральної ради Швейцарії в 1922 в арбітражному провадженні між Колумбією та Венесуелою. Після закріплення статус-кво на підставі принципу **У. п.** вступає в силу заг. міжнар. право: починає діяти принцип недоторканності кордонів (на європ. континенті — у звичаєвій формі) та перегляду кордонів на підставі угоди. З цього моменту можуть висуватись територ. претензії, які при виникненні територ. спору сторони зобов'язані вирішити мирними засобами, в т. ч. шляхом передачі їх на розгляд міжнар. судовому органу або *арбітражу міжнародному*. Принцип **У. п.** був уперше широко застосований в міжнар. практиці при деколонізації іспан. *колоній* в Лат. Америці. Він означав закріплення існуючих ліній адмін. розмежування між колишніми колоніями як держ. кордонів новоутворених д-в. Пізніше цей принцип був використаний також при визначенні держ. кордонів колишніх колоній в Африці. На початку він застосовувався лише щодо ліній розмежування між колоніями однієї метрополії, але пізніше був розповсюджений на всі кордони новоутворених незалежних д-в. У заг. вигляді принцип **У. п.** може бути сформульований як принцип закріплення кордонів у тому вигляді, в якому вони існують на момент отримання незалежності. *Міжнародний Суд ООН* у прикордонному спорі між Буркіна Фасо і Малі зазначив, що «цей принцип [uti possidetis] не є спеціальною нормою, що належить виключно якійсь одній системі міжнар. права. Це — загальний принцип, що логічно пов'язаний з феноменом отримання незалежності, де б це не відбувалось». Застосування принципу **У. п.** не є запорукою безконфліктного врегулювання прикордонних та територ. питань при утворенні незалежних д-в. Прикладом цього є спори та збройні сутички між лат.-амер. і африк. д-вами. Певною мірою це пояснюється існуванням різних трактувань принципу **У. п.**, відсутністю згоди щодо обставин та наслідків його застосування. Принцип **У. п.** тісно пов'язаний з більш заг. принципом непорушності кордонів, проте не є його складовою. При визначенні та закріпленні держ. кордонів незалежної України були задіяні обидва принципи: принцип **У. п.** був застосований до адмін. кордонів, що існували між Україною та іншими рад. республіками (РРФСР, Білоруська РСР, Молдавська РСР), а принцип непорушності кордонів — до держ. кордону колишнього СРСР із Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією. Оскільки держ. кордон СРСР з цими д-вами був установлений на підставі міжнар. дог-рів, то правонаступництво — в силу ст. 11 *Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно договорів 1978* та принципу непорушності кордонів — не вплинуло на чинність таких дог-рів і лінію проходження кордону, який перетворився на держ. кордон України з відп. д-вами.

Ю. О. Ноговіцина

Утрехтська унія — укладена 23.01.1579 у місті Утрехт під час Нідерландської бурж. рев-ції; була спрямована проти Іспанії та *Арраської унії*. До складу **У. у.** увійшли 7 протестантських провінцій Нідерландів — Голландія, Зеландія, Утрехт, Гельдерланд, Оверейссель, Фрісландія і Гронінген, які утворили єдину д-ву зі спільним урядом, що складався з виборних представників буржуазії, та військом. Унія стала важливим кроком у розвитку рев-ції; хоча вона не проголошувала розриву з іспан. короною, фактично всю повноту держ. влади було передано виборним Генеральним штатам провінцій, які вирішували питання збору податків, видавали законодавчі акти і мали право оголошувати війни та укладати мир. У 1581 Генеральні штати провінцій, що входили до унії, офіційно відмовилися визнавати іспан. короля сувереном Нідерландів і проголосили утворення незалежної Республіки Об'єднаних провінцій Нідерландів, яку остаточно було визнано Мюнстерським договором 1648 (див.: *Вестфальський мир 1648*).

О. А. Борділовська

Утрехтський договір 1474 — укладений між Англією та *Ганзейським союзом*; підписаний 28.02.1474 в Утрехті (нині — адміністративний центр однойменної провінції в Нідерландах). Договір поклав край морській *війні* між Англією та Ганзою, яка розпочалася у 1470 через торгову конкуренцію вздовж південного узбережжя Балтійського моря. Основними супротивниками англійців у війні були Данциг та Любек, чиї кораблі здійснювали напади на англійські судна та узбережжя. За умовами Договору Англія зобов'язувалась не чинити перешкод ганзейській торгівлі, а також надати Ганзейському союзу місце під факторію у Лондоні (збудовано у 1475).

С. О. Божко

Утрехтський мир 1713 — система договорів, що фактично завершили *війну за Іспанську спадщину 1701–14*, в якій франц.-іспан. союзу протистояла коаліція держав, очолюваних Великою Британією. Підписані на міжнар. конгресі (11.04.1713–6.02.1715) в Утрехті (Нідерланди), в роботі якого взяли участь представники Святого престолу, Франції, Іспанії, Великої Британії, Нідерландів, Савойї, Португалії, Генуї, Венеції, Австрії та кількох дрібних нім. д-в. Власне **У. м.** складається з низки дог-рів, підписаних Францією з д-вами протилежної коаліції. Договір Великої Британії з Францією зобов'язував останню знищити всі укріплення Дюнкерка. Велика Британія отримувала за цим дог-ром всі колишні франц. володіння в Півн. Америці (предтечу майбутньої Канади) і визнавала права Філіппа V Бурбона (що був онуком франц. короля Людовіка XIV) на іспан. корону виключно за умови відмови його та його нащадків від усіх прав на франц. престол. Окремим англ.-франц. дог-ром була оформлена угода

обох сторін про розвиток торгівлі й мореплавства на основі *найбільшого сприяння принципу*. Франц.-нідерландський договір передбачав, що Франція відмовляється на користь Габсбургів від усіх захоплених нею територій в Іспан. Нідерландах, Люксембурзі та Лімбурзі, передає Габсбургам частину Франц. Нідерландів (міста Іпр, Турне, Лоо та ін.), але отримує від Генеральних штатів Нідерландів Лілль, за що Амстердам, у свою чергу, здобуває рівні з Великою Британією права на торгівлю з Францією (оформлені окремою франц.-нідерландською угодою). Договір Франції з Португалією передбачав передачу останній колоніальних франц. володінь, розташованих у долині р. Амазонки. Договір Франції з Пруссією передавав останній частину Іспан. та Франц. Нідерландів (Гелдерн і Невшатель), за що прус. король відмовлявся від своїх претензій на графство Оранж. Дог-ром із герцогством Савойським Франція повертала йому графство Ніцца та визнавала герцога Савойського королем Сицилії, за що зберігала за собою решту захоплених протягом війни савойських територій.

Представників Іспанії допустили на Утрехтський конгрес вже після підписання системи дог-рів. Протягом 1714–15 іспан. делегація підписала в Утрехті мирні дог-ри з Нідерландами, Великою Британією, Савойєю і Португалією. Найсуттєвішим у них стала передача під контроль Лондона окупованого в процесі війни англ.-голландськими військами Гібралтару, який став відтоді «британським ключем від Середземного моря», а також здобуття Великою Британією монополії на трансокеанський продаж африк. рабів у тих америк. *колоніях*, що лишилися за умовами **У. м.** під контролем іспан. Бурбонів. Імператор австрійський та *Священної Римської імперії* Карл VI Габсбург відмовився визнавати **У. м.** та відкликав з Утрехта своїх представників. Цей демарш подовжив війну за іспан. спадщину ще на рік після підписання **У. м.** у вигляді локальної франц.-австр. війни, завершенням якої став *Раштаттський мирний договір 1714*. Найбільшу вигоду від **У. м.**, що легітимізував розпад світової імперії Габсбургів, отримала Велика Британія, яка відтоді забезпечила собі найкращі умови для подальшої світової трансокеанської та колоніальної експансії, перетворившись невдовзі на «володарку морів».

В. А. Рубель

Утримання (при голосуванні) — позиція держави при голосуванні в органі *організації міжнародної*, за якої представник держави є присутнім, але не голосує ні за, ні проти. Утримання може призвести до значних правових проблем. Раніше утримання здебільшого прирівнювалось до негативного голосування, а тому вважалося таким, що перешкоджає *одноголосності принципу*. Сьогодні вважається, що, по-перше, утримання не розглядається як перешкода одностайності, що підтверджується положеннями багатьох статутних документів; по-друге, утримання розглядається як відмова від голосування і означає, що той, хто утримався, не вважається «присутнім і голосуючим»; по-третє, при голосуванні в *Раді Безпеки ООН*, коли відповідно до ст. 27 *Статуту ООН* для прийняття рішення необхідні голоси, що співпадають, всіх постійних членів, утримання одного з постійних членів не розглядається як відсутність співпадаючих голосів. У консультативному висновку про юридичні наслідки для держав, що спричиняються триваючою присутністю Південної Африки в Намібії (Південно-Західна Африка) всупереч резолюції 276 (1970) Ради Безпеки, *Міжнародний Суд ООН* відзначив: «Утримання члена Ради не означає, що він заперечує проти схвалення того, що було запропоновано; для того, щоб перешкодити прийняттю резолюції, що вимагає одностайності постійних членів, постійний член повинен проголосувати проти».

Л. О. Кожара

Уччіалійський договір 1889 про дружбу і торгівлю між Ефіопією та Італією — двостороння угода, підписана 2.05.1889 в м. Уччіалі (Ефіопія) імператором Ефіопії Менеліком II та італ. емісаром графом Антонеллі строком на 5 років. Із відкриттям 1869 *Суецького каналу* прилеглі до цієї мор. комунікації території набули великого стратегічного значення, що призвело до активізації дій європ. д-в на африк. узбережжі Червоного моря в 1870–90-ті. У цей час активну експансіоністську політику проводила Італія: в 1882 до італ. уряду відійшов порт Ассеб, в 1885 були захоплені пункти на узбережжі між Массауа та Бейлулем. Використовуючи феод. міжусобиці в Ефіопії, Італія намагалася розширити колоніальні володіння на півночі країни.

Надаючи імператору Ефіопії Менеліку II військ. та фінанс. підтримку в б-бі проти місцевих феодалів, вона домоглася підписання вигідного для себе дог-ру. Згідно з положеннями **У. д.**, Італія отримувала право вести торгівлю з Ефіопією на умовах *режиму найбільшого сприяння* та встановлювала контроль над *зовнішньою політикою* країни. До неї відходили території на півночі Ефіопії (район Асмери та Керен, півн. частина провінції Тігре), які в 1890 разом з портами Ассеб та Массауа були об'єднані в італ. *колонію* Еритрея. Територ. поступки, які Ефіопія зробила Італії, означали втрату регіонів, що переважно знаходилися в руках пов'язаних з італ. племінних вождів. Договір не визначав чітких кордонів між італ. володіннями та Ефіопією, передбачалося створення спільної комісії для визначення кордонів на місцевості. *Збройним силам* сторін заборонялося вторгнення на територію іншої сторони, а Італія визнавала за Менеліком II право імпортувати зброю та боєприпаси через італ. порт Массауа. Згідно з додатковою конвенцією, підписаною 1.10.1889 в Неаполі, Ефіопія була змушена погодитися на виправлення кордонів між італ. володіннями та Ефіопією на основі «фактично існуючого положення», що надало можливість італ. стороні переглянути умови дог-ру на свою користь. Конвенція передбачала надання Ефіопії позики в 4 млн лір від Флорентійського банку, 2 млн з яких пішли на закупівлю італ. зброї.

Головною особливістю дог-ру була неідентичність італ. та амхарського текстів. Так, в італ. варіанті в ст. 17 мова йшла про згоду імператора Ефіопії (в амхарському — можливість) на використання послуг уряду Італії у відносинах з інозем. країнами. Використовуючи розбіжності між варіантами дог-ру, Італія в жовтні 1890 оголосила *протекторат* над Ефіопією. У відповідь на це імператор Ефіопії оприлюднив амхарський текст дог-ру та звернувся з протестом до європ. д-в. Росія й Франція не визнали італ. претензій на Ефіопію. Велика Британія, спираючись на положення англ.-італ. угод 1891 та 1894 про розподіл *сфер впливу* в Схід. Африці, фактично підтримала колоніальну політику Італії. 12.02.1893 Менелік II виступив із заявою про денонсацію **У. д.** та доповнень до нього, що стало приводом для початку *італійсько-ефіопської війни 1895–96*.

М. А. Миронова

Ушуайська декларація (Політ. декларація про проголошення МЕРКОСУР, Болівії та Чилі зоною миру) — підписана 24.07.1998 у м. Ушуая (Аргентина) на 14-й нараді Ради МЕРКОСУР президентами Аргентини, Болівії, Бразілії, Чилі, Парагваю, Уругваю. Декларація проголошувала країни *Спільного ринку країн Південного конуса (МЕРКОСУР)*, Болівію та Чилі зоною миру, вільною від *зброї масового знищення*, і містила ряд конкретних заходів д-в із підтримки миру та роззброєння: зміцнення існуючих механізмів зі співробітництва у сфері безпеки та оборони, підтримка міжнар. інструментів із нерозповсюдження ядерної зброї та зброї масового знищення, розробка та реалізація спільної позиції на міжнар. форумах про зміцнення та підвищення ефективності міжнар. угод з ядерного роззброєння і нерозповсюдження ядерної зброї, звільнення території членів МЕРКОСУР, Болівії і Чилі, а згодом усієї Зах. півкулі, від протипіхотних мін, створення єдиної методики поширення інформації про воєнні видатки, стимулювання співробітництва в мирному і безпечному використанні атомної енергії і косм. технологій. **У. д.** стала складовою частиною Асунсьйонського договору про створення МЕРКОСУР. Поєднання інтеграції з суто воєнними аспектами свідчить на користь прихильності країн Південного конуса до концепції режиму безпеки співробітництва, розробленої Спеціальною комісією з питань безпеки *Організації американських держав* на поч. 1990-х, згідно з якою вирішення комплексу проблем розвитку країн Лат. Америки і Карибського регіону здійснюється на основі спільних цінностей та інтересів шляхом неформального діалогу.

Н. М. Весела

Ф

Фаббрі (Fabbri) Фабліо (4.08.1943, Парма, Королівство Італія) — італійський *дипломат*; закінчив університет у Пармі. Почав *дипломатичну службу* в МЗС Італії в 1970; до призначення в жовтні 2003 послом Італії в Україні працював в Генеральній дирекції з питань європейської інтеграції МЗС Італії; в 1999–2002 обіймав посаду заступника глави постійного представництва Італії при *Європейському Союзі* в Брюсселі. 2004–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Італійської Республіки в Україні.

А. П. Сапсай

Фабер-Род (Faber-Rod) Крістіан (1943) — данський *дипломат*, має вищу юрид. освіту. На дип. службі від 1972. У 1973–76 — секр. *посольства* Данії в СРСР (Москва); 1976–79 — зав. сектором МЗС Данії; 1979–82 — радник посольства Данії у ПНР (Варшава); 1982–87 — зав. сектором МЗС Данії; 1987–88 — голова Секретаріату правління Зах.-європ. співробітництва в галузі високих технологій. У 1988–90 — зав. сектором, у 1990–92 — зав. відділом МЗС Данії. У 1992–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Данія в Україні та у Вірменії і Грузії за сумісництвом; 2002–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Данії в Болгарії та в Україні за сумісництвом.

Р. А. Кривонос

Фабіус (Fabius) Лоран (20.08.1946, Париж, Французька Республіка) — французький громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*; народився в сім'ї багатого асимільованого ашкеназького єврея арт-дилера; закінчив Вищу школу адміністрації (ENA, 1973). Після завершення навчання працював аудитором Державної ради; вперше був обраний до Національних зборів у 1978 від Соціалістичної партії (СПФ), незабаром після цього він увійшов у коло наближених лідера соціалістів Ф. *Міттерана*; коли той був обраний президентом у 1981, **Ф.** став міністром бюджету, а 17.07.1984 — прем'єр-міністром (наймолодшим за всю історію П'ятої республіки), виступав за «новий» французький соціалізм, відкритий ринковій економіці; вийшов у відставку 20.03.1986 після поразки соціалістів на парламентських виборах. **Ф.** розглядався наступником Ф. Міттерана, однак, не зміг стати першим секретарем СПФ на з'їздах 1988 і 1990, незважаючи на підтримку самого *глави держави*; у 1988 став наймолодшим головою Національних зборів; у 1992 нарешті був обраний першим секретарем СПФ, але подав у відставку після розгромної поразки партії на парламентських виборах 1993. Хоча **Ф.** був символом сучасного французького соціалізму, його політичне ім'я сильно постраждало після скандалу з трансфузією зараженої вірусом СНІДу крові; будучи виправданий в суді, він залишився замішаним у скандалі в громадській думці. **Ф.** знову очолив Національні збори у 1997, потім був міністром економіки (2000–02) в кабінеті Л. Жоспена; після відходу останнього з політики безуспішно намагався знову стати секретарем СПФ, після чого заявив, що змінив свої погляди й приєднався до лівого крила партії. Очолював табір соціалістів, які виступали проти *ратифікації* Європейської конституції, але 1.12.2004 СПФ висловилася на підтримку Конституції; однак, **Ф.** і після цього залишився в таборі її опонентів й навіть розглядався як лідер руху. Коли французи проголосували проти Європейської конституції на референдумі 29.05.2005, **Ф.** дозволили залишитися в партії, але позбавили посади в Національному виконавчому комітеті. У 2007 разом із С. Руаяль і Д. Стросс-Каном претендував на місце кандидата в президенти від СПФ, але при голосуванні відстав від обох; після приходу до влади Ф. *Олланда*, 16.05.2012 був призначений міністром закордонних справ у новому уряді Ж.-М. Еро.

Л. В. Губерський

Фаб'ян (Fabian) Клаус (7.09.1944) — австр. *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Віденського ун-ту (1968) й Дипломатичну академію у Відні (1972). На дип. службі з 1972: 1972–74 — у МЗС Австрії; 1974–77 — у *посольстві* Австрії в Японії; 1977–81 — у посольстві Австрії в Лівії; 1981–87 — у центр. апараті МЗС Австрії; 1987–91 — у посольстві Австрії в Португалії; 1992–97 — у Бюро з прав людини МЗС Австрії. У 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрійської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Фавзі (Fawzi) Махмуд (19.09.1900, губернія Мінуфія, Єгипет, Османська імперія — 12.06.1981, Каїр, Об'єднана Арабська Республіка) — єгипетський держ. діяч і *дипломат*. Нар. у заможній поміщицькій сім'ї черкеського походження. Вищу освіту здобув у Каїрському, Ліверпульському, Римському й Колумбійському ун-тах; д-р міжнар. права. З 1923 — на *дипломатичній службі*. 1941–44 — Генеральний консул Єгипту в Єрусалимі; 1946 — представник Єгипту в *Раді Безпеки ООН*, 1946–52 — заст. представника, Постійний представник Єгипту в ООН; у липні—жовтні 1952 — *посол* Єгипту у Великій Британії. 9.12.1952–26.03.1964 — мін. зак. справ ОАР, активно сприяв формуванню *Руху неприєднання* і налагодженню політ.-дип. та військ. співпраці з країнами *Варшавського договору 1955*. У 1962–64 — чл. президиї. ради, 1964–67 — віце-прем'єр із закорд. справ, 1967–70 — помічник президента Г. А. *Насера* із закорд. справ (у ранзі міністра), двічі відвідав СРСР. 21.09.1970–18.01.1972 — Прем'єр-міністр, один із небагатьох вищих керівників Арабського соціалістичного союзу й держави, хто лояльно поставився до концентрації влади в руках президента А. *Садата*; 18.01.1972–74 — віце-президент Арабської Республіки Єгипет.

В. І. Головченко

Фазлуррахман (Fazlurrahman) Фазіль (10.02.1958) — афганський *дипломат*. У 1983 закінчив факультет шаріатських наук Кабульського університету, в 1984 отримав диплом з арабської мови в Університеті Умм Аль-Кура (Саудівська Аравія), прослухав курси менеджменту в школі суспільної політики Національного університету в Сінгапурі (2008). Написав і переклав з англійської, арабської, урду й пушту 39 книжок; 1985–86 — член Асоціації поетів і письменників Афганістану; в 1987–88 — головний редактор журналу «Місак»; у 1988–91 — голова Асоціації поетів і письменників Афганістану; в 1992–93 — головний редактор національної щоденної газети «Аніс» Міністерства культури та інформації Афганістану. В 1993–94 — аташе з питань культури посольства Афганістану в Туреччині; 1995–97 — перший секретар посольства Афганістану в Індії; 1998–2000 — консул посольства Афганістану в Індії. У 2001–07 — Генеральний консул Генерального консульства Ісламської Республіки Афганістан в м. Бонн (ФРН); 2008 — начальник департаменту права та угод МЗС Ісламської Республіки Афганістан; 2009–10 — начальник консульського департаменту МЗС Ісламської Республіки Афганістан; 2010–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Афганістан в Республіці Індонезія. З 16.11.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Афганістан в Україні.

Р. К. Петюр

Файман (Faymann) Вернер (4.05.1960, м. Відень, Австрійська Республіка) — австрійський громадсько-політичний і державний діяч, 12-й (з 2.12.2008) Федеральний канцлер Австрії. Під час навчання у віденській гімназії Henriettenplatz приєднався до соціалістичної молоді і вступив до Соціал-демократичної партії Австрії (СДПА); в 1981–83 навчався на юридичному факультеті Віденського університету, потім працював консультантом банку Zentralsparkassea. В 1985–94 був членом Віденської асамблеї й муніципальної ради; в 1994 очолив виконавчу міську раду з житлового будівництва, з 1996 керував міською радою Відня з ремонту житла, житлового будівництва й міського господарства. Міністр транспорту, інновацій і технологій в кабінеті А. Гузенбауера в січні 2007 — грудні 2008; лідер СДПА з 16.06.2008; як керівник партії, яка отримала більшість голосів під час виборів до австрійського парламенту 28.09.2008, був уповноважений президентом країни Х. Фішером 8.10.2008 сформувати новий уряд країни. 24.11.2008 лідери СДПА і правоцентристської Австрійської народної партії домовились про створення великої коаліції з двох партій, обравши кандидатуру **Ф.** на пост Федерального канцлера Австрії. **Ф.** вдалося позитивно відзначитися в кількох галузях економіки, але в Національній раді (нижній палаті парламенту) його неодноразово критикували за відсутність рішучості в переробленні закону про імміграцію на більш жорстких засадах.

В. В. Копійка

Факультативний протокол — різновид *договору міжнародного багатостороннього* у формі самостійного документа, який підписується у зв'язку з укладанням основного договору як додаток до нього, проте не є його невід'ємною частиною. У **Ф. п.** закріплюється домовленість низки учасників такого дог-ру щодо питань, з яких не досягнуто заг. згоди всіх сторін основного дог-ру, якщо не вдалося передбачити в дог-рі факультативні положення або можливість застережень, напр., про використання певних процедур мирного вирішення спорів, що виникають у зв'язку з тлумаченням і застосуванням основного дог-ру. Низка багатосторонніх дог-рів має понад десяток додатків, що носять факультативний характер. **Ф. п.** може бути відкритим для участі *третіх держав*, покликаних забезпечити виконання зобов'язань за основним дог-ром. Участь сторін основного дог-ру у **Ф. п.** є необов'язковою (факультативною).

О. В. Задорожній

Фальшивомонетництво — найдавніший *злочин міжнародного характеру*, який виникає внаслідок порушення норм нац. права, але досить часто потребує міжнар. співробітництва. Полягає у виготовленні з метою збуту чи в збуті підроблених грошових знаків, що знаходяться в обігу, або цінних паперів. Відповідно до Женевської конвенції про б-бу з підробкою грошових знаків 1929 злочинами визнаються: всі обманні дії з виготовлення або зміни грошових знаків; збут підроблених грошових знаків; дії, спрямовані на збут, ввезення до країни або на отримання для себе підроблених грошових знаків, якщо про їхній фальшивий характер було відомо; замах або співучасть у вказаних діяннях; обманні дії з виготовлення або придбання для себе предметів, призначених для виготовлення підроблених або змінених грошових знаків. Велику роль у б-бі з **Ф.** відіграє *Інтерпол*.

С. О. Галаган

Фам Ван Донг (Pham Van Dong) (1.03.1906, провінція Куангнам, Аннам, Французький Індокитай — 29.04.2000, Ханой, СРВ) — в'єтнамський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у заможній селянській сім'ї. Навчався в Ханойському коледжі. У 1925 вступив до комуніст. руху Опору, кілька років утримувався у франц. в'язниці та змушений був двічі тікати до Китаю. Як близький соратник *Хо Ши Міна* в 1941 виступив співзасновником Ліги б-би за незалежність В'єтнаму (В'єтміня). Під час *Індокитайської війни 1946–54* очолював урядову делегацію Демократичної Республіки В'єтнам на переговорах із французами у Фонтенбло (1946), потім був спец. представником уряду ДРВ у Центр. В'єтнамі. У 1954 призначений мін. зак. справ (до 1961) й очолив представницьку делегацію ДРВ на *Женевській нараді з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*. У 1949–55 — віце-прем'єр, 20.09.1955–2.07.1976 — Прем'єр-міністр ДРВ, 2.07.1976–18.06.1987 — Голова Ради міністрів Соціалістичної Республіки В'єтнам. Після виходу у відставку займався дослідженням історії В'єтнаму.

П. М. Ігнатьєв

Фанфані (Fanfani) Амінторе (6.02.1908, П'єве-Сан-Стефано, Тоскана, Королівство Італія — 20.11.1999, Рим, Італійська Республіка) — італ. громад.-політ. і держ. діяч, науковець; д-р екон. наук, проф. історії екон. вчень (з 1955 — Римського ун-ту). У 1946 обраний до Установчих зборів, 1948 — до палати депутатів, 1968 — до Сенату Італії. З 1972 — довічний сенатор. У 1947–50 — міністр праці й соц. забезпечення, 1951–53 — міністр с. г-ва, 1953 — міністр внутр. справ. У липні 1954 обраний політ. секретарем Христ.-демокр. партії (до 1959, вдруге — у 1973–75). У 1976 — голова Національної ради ХДП, очолював у ній ліве крило. 18.01–9.02.1954, 1.07.1958–15.02.1959, 26.07.1960–21.06.1963, 30.11.1982–4.08.1983 і 18.04–29.07.1987 — Прем'єр-міністр Італійської Республіки, водночас у 1958–59, 1965 і 1966–68 — мін. зак. справ. Провів націоналізацію електроенергетичної промисловості, активно боровся з неофаш. загрозою. Уперше добився обрання 8.10.1958 Італії непостійним членом *Ради Безпеки ООН*. У 1965–66 головував на 20-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН*. У 1961 і 1967 відвідав з офіц. візитами СРСР. У 1968–73, 1976–82 і 1985–87 — голова Сенату Італійської Республіки.

В. І. Головченко

Фаренік Сергій Анатолійович (23.02.1960, с. Володарка, Київська обл., УРСР) — укр. громад.-політ. діяч, науковець. У 1987 закінчив філос. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, д-р філос. наук (2003). З 1987 — на викладацькій роботі в Київ. держ. ун-ті ім. Т. Г. Шевченка, водночас 1987–90 навчався в аспірантурі Ін-ту філософії НАН України. 1990–94 — експерт, заст. голови представництва фірми «Alpha Baumanagement». 1994–97 — голова правління підприємства з інозем. інвестиціями «Saf-Inmed»; працював у сферах житлового, трансп. та пром. будівництва й нафтогазовій галузі в регіонах Центр. Азії, Бл. Сходу та Індії. З 1997 — радник віце-прем'єр-міністра України. З 1998 — президент корпорації «УкрАзіяБуд», водночас 1998–99 — чл. Ради підприємців при Прем'єр-міністрі України. 1999–2002 — доцент кафедри філософії та методології держ. управління Укр. академії держ. управління при Президентові України. Із 2000 — радник Прем'єр-міністра України. 2002–03 — голова Ради директорів консорціуму «Українська індустрія». 28.11.2003–26.07.2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в ФРН.

Твори: автор та упорядник більше 30 наук. праць, у т. ч. 3-х монографій: «Управління нафтовими ресурсами та паливно-енергетичний комплекс України. Теорія і практика управління», «Логіка та методологія наукових досліджень», «Управління соціальними процесами, розвиток та перетворення соціальних моделей».

В. М. Матвієнко

Фаріа і Майа (Faria e Maia) Антоніу де (17.10.1945, Лісабон, Португальська Республіка) — португальський *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Лісабонського ун-ту (1978). У 1978–79 — аташе МЗС Португалії; 1981–82 — помічник кабінету міністра закорд. справ, 3-й секр. МЗС; 1982 — 2-й секр. посольства Португалії в Зімбабве; 1983 — працівник місії в посольстві Португалії в Мозамбіку; 1985–88 — Тимчасовий Повірений Італії у Зімбабве; 1989–91 — дип. консультант Цивільної адміністрації президента М. *Соареша;* 1991–93 — Тимчасовий Повірений, радник посольства Португалії в Намібії; 1995–97 — керівник служби церемоніалу та візитів Управління держ. протоколу МЗС Португалії; 1997–99 — повноважний міністр і віце-президент Ін-ту ім. Камоенса. У 1999–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Португальської Республіки в Україні.

В. І. Головченко

Фашизм (з італ. fascismo, від fascio — пучок, зв'язка, об'єднання) — соц.-політ. рухи, держ. режими, ідеології тоталітарного типу, для яких притаманними є: обґрунтування за расовою ознакою винятковості та переваги пануючої нації й нетерпимість до інших націй і нац. меншин; заперечення *прав людини* і демократії; однопарт. і культ особи вождя; тоталітарно-корпоративна державність; насильство й терор; *мілітаризація* суспільства. Знаходячи опору переважно в соц.-знедолених групах в умовах, як правило, заг.-нац. криз, **Ф.** використовує популізм, соціал. гасла, апологетику *війни*, яка оголошується засобом розв'язання міждерж. проблем. В істор. ретроспективі поняття «фашизм» найчастіше використовують для визначення політ. режимів в Італії та Німеччини (нацизм) 1920–40-х. Перші фаш. орг-ції з'явились навесні 1919 в Італії й мали вигляд воєнізованих дружин із націоналістично настроєних ветеранів *Першої світової війни*. 31.10.1922 голову італ. фашистів Б. *Муссоліні* було призначено прем'єр-міністром Італії. Поступово політ. систему країни було реформовано навколо єдиної легальної політ. партії — фашистської. А. *Гітлер* як лідер Нац.-соціал. робітничої партії Німеччини, що перемогла на виборах, був призначений главою імперського уряду Німеччини 30.01.1933. Нацистська расова теорія та ідеологія *тоталітаризму* стали основним знаряддям терору й диктатури, у т. ч. для забезпечення «життєвого простору» та використання війни для утвердження світової гегемонії Німеччини. Відтак, **Ф.** загрожував самому факту існування людства та цивілізації. Міжнар. судовий *Нюрнберзький процес 1945–46* над головними *злочинцями воєнними* гітлерівської Німеччини засудив ідеологію нацизму й заснований на ній режим як злочинні.

В. Ю. Крушинський

Фашодська криза 1898 — конфлікт між Великою Британією та Францією внаслідок загострення б-би за колоніальний розподіл Африки. Головною причиною кризи було зіткнення інтересів двох країн на території сучасного Судану. Британія претендувала на всю долину та праві притоки Білого Нілу, а Франція розширювала свої колоніальні придбання в Екваторіальній Африці, намагаючись вийти до верхів'їв Нілу та створити умови для об'єднання

своїх центр.-африк. володінь. Приводом для конфлікту стало захоплення 10.07.1898 франц. загоном капітана Маршана селища Фашода (сучасний Кодок, Республіка Південний Судан, штат Верхній Ніл) на Білому Нілі. У вересні 1898 брит. уряд почав вимагати від Франції виведення загону Маршана, проте отримав відмову. На переговорах із Францією Британія зайняла жорстку позицію, а в жовтні 1898 почала військ. приготування. Франція, яка не мала можливості вести мор. війну проти Великої Британії та побоювалась послаблення своїх позицій в Європі, 3.11.1898 прийняла рішення про виведення загону Маршана з Фашоди. 21.03.1899 було підписано англ.-франц. угоду, за якою Франція відмовилась від претензій на долину Білого Нілу, а Велика Британія визнала права Франції на всі зах. області Судану. Договір зняв гостроту колоніальних протиріч між Великою Британією та Францією і сприяв подальшому англ.-франц. зближенню.

М. С. Бур'ян

Федералізм (Federalism) — наукова та політико-ідеологічна концепція організації державних та парадержавних політичних утворень, в основу якої покладено принцип розподілу влади та субсидіарності між складовими політичної спільноти, з одного боку, та її центральними інституціями, що втілюють цілісність всього утворення як певної спільноти. На протязі всього періоду сучасної історії європейської інтеграції федералізм та його прихильники, такі як Спілка європейських федералістів або Європейських рух, що був заснований у 1948, здійснювали помітний вплив на еволюцію інтеграційної спільноти в Європі. Найбільш важливими проявами федералістських засад внутрішнього устрою та функціонування *Європейського Союзу* є утворення представницького органу ЄС — *Європейського парламенту* — шляхом загальноєвропейських прямих виборів та проект укладення Європейської конституції. Характерними особливостями втілення федералістських принципів в інституційно-правові структури ЄС у порівнянні з іншими прикладами державного федералізму є розширене трактування діапазону сфер розподілу компетенцій між комунітарними інститутами та державами-членами ЄС — сфера виключної компетенції ЄС, сфера спільної компетенції та сфера комплементарної компетенції з боку ЄС, а також кооперативний принцип формування політики спільно комунітарними інститутами та владою держав-членів через безпосереднє представництво останніх у вищих органах інтеграційного співтовариства.

А. А. Суботін

Федерація (з лат. foederatio — союз, об'єднання) — форма держ. ладу, при якій федер. одиниці, що входять до складу **Ф.**, — члени **Ф.** (напр., землі, штати тощо), мають певну політ. самостійність. Член **Ф.** може мати власні конституції, законодавчі, виконавчі, судові органи. На підставі делегування окремих повноважень **Ф.** створюються єдині союзні — федер. органи держ. влади, встановлюється єдине *громадянство*, грошова одиниця тощо. У *міжнародних відносинах* **Ф.** виступає як єдиний *суб'єкт міжнародного права*, хоча в окремих **Ф.** допускається обмежена участь суб'єктів **Ф.** у міжнар. співробітництві з екон., культ. та інших питань.

С. О. Галаган

Федоров Володимир Григорович (10.06.1939, с. Нікольське Солнцевського р-ну Курської обл. РРФСР — 9.12.2011, Москва, РФ) — укр. громад.-політ. та держ. діяч, *дипломат*. У 1962 закінчив Харківський ін-т механізації та електрифікації с. г-ва; 1976 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС. 1962–70 — старший інженер, гол. інженер, нач. районного управління с. г-ва на Житомирщині. 1970–90 — на парт. роботі; був членом ЦК КПУ та ЦК КПРС. 1990–91 — голова Житомирської обласної ради народних депутатів; 1991–92 — постійний представник КМ України з зовн.-екон. зв'язків у РФ; 1992–94 — Радник-посланник, торг. представник Посольства України в РФ. У січні 1995 — листопаді 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в РФ.

В. М. Матвієнко

Фейсал (Faysal) ібн Абд аль-Азіз ас-Сауд (10.10.1906, Ер-Ріяд, Емірат Неджд — 25.03.1975, там само) — саудівський держ. діяч; 4-й син засновника Королівства Саудівська Аравія Абд аль-Азіза ібн Сауда (другий серед тих, хто вижив у родині). Неодноразово виконував відп. дип. доручення батька, зокрема з 1918 відвідував Францію та Велику Британію. 1926 призначений віце-королем Хіджазу, 1930 — мін. зак. справ Саудівської Аравії. 1932 відвідав СРСР і здійснив тривалу подорож Європою (наступну — 1939). У 1945 репрезентував свою країну в *Лізі арабських держав* та на *Сан-Франциській конференції 1945*. З 1953 — спадковий принц, 16.08.1954–21.12.1960 і з 31.10.1962 — Прем'єр-міністр Королівства Саудівська Аравія. З 1958 зосередив у своїх руках фактично всю повноту влади. Після зміщення родинною радою старшого брата Сауда ібн Абд аль-Азіза ас-Сауда з престолу 2.11.1964 став королем Саудівської Аравії, одночасно займав посади прем'єр-міністра, мін. зак. справ та верховного головнокомандувача. У внутр. політиці приділяв основну увагу б-бі з політ. опозицією, у зовнішній — прилучився до громадян. війни в Півн. Ємені між республіканцями та роялістами на боці останніх, що викликало протистояння з єгипетським президентом Г. *Насером*. Після катастрофічної *арабо-ізраїльської війни 1967* між Ізраїлем та арабськими країнами примирився з єгипетським президентом і виступив одним із гол. ініціаторів створення в 1969 *Організації ісламської конференції*, штаб-квартира якої була розміщена в Джидді. Убитий під час мусульм. свята племінником еміром Фейсалом ібн Мусаїдом, який, імовірно, був душевнохворим.

П. М. Ігнатьєв

Фейсала–Вейцмана угода 1919 — угода, досягнута між керівниками арабської та сіоністської делегацій — *Фейсалом* ібн Абд аль-Азізом ас-Саудом і Х. Вейцманом на *Паризькій мирній конференції 1919–20*; не набула чинності. Угода визначала кордони майбутнього арабського королівства і єврейської держави; домовленість передбачала свободу релігії в обох майбутніх *державах* і вільний доступ мусульман до святинь у Палестині. Посередником у переговорах між сторонами та арбітром за угодою виступала Велика Британія. Водночас Фейсал обумовив виконання угоди дотриманням Великою Британією обіцянок підтримати арабів. Оскільки британці не виконали свої зобов'язання, Фейсал не вважав і себе зв'язаним умовами угоди.

О. О. Рафальський

Фентер (Venter) Андріс (15.10.1951, м. Йоганнесбург, Південно-Африканський Союз) — південноафриканський *дипломат*. Закінчив коледж Грей, м. Блюмфонтейн, ПАР, у 1970–76 — здобув дипломи бакалавра з відзнакою з торгівлі та економіки й магістра економіки Університету Преторії. 1974–77 — економіст Бюро наукових досліджень у галузі економіки; 1977–83 — старший керівник Корпорації розвитку провінції Квазулу-Наталь; 1984–87 — директор департаменту країн Південно-Африканського регіону МЗС ПАР; 1987–91 — головний директор департаменту країн Південно-Африканського регіону МЗС ПАР; 1992–95 — *посол* ПАР в Кенії, на Коморських Островах і Руанді (за сумісництвом). 1994–95 — торговий представник у Судані, Постійний представник у Програмі захисту навколишнього середовища ООН в Кенії, Постійний представник у Центрі ООН з питань середовищ проживання людини в Кенії. 1996–2000 — головний директор департаменту країн Північної Африки і континентальних організацій МЗС ПАР; 2000–04 — посол ПАР в Угорщині, в Румунії та Хорватії (за сумісництвом); 2004–07 — головний директор департаменту країн Центральної та Східної Європи і Туреччини МЗС ПАР. У 2008–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Південно-Африканської Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Фердинанд VII (14.10.1784, Мадрид, Королівство Іспанія — 29.09.1833, там само) — король Іспанії (19.03.1808–6.05.1808 та 8.12.1813–29.09.1833), походив з династії Бурбонів. Перший раз зійшов на престол після зречення свого батька Карла IV під тиском народного повстання через надмірну поступливість того перед французьким імператором *Наполеоном I Бонапартом*; був змушений зректися престолу після окупації Мадрида французькими військами. Вдруге повернувся на іспанський престол після поразки Наполеона під Лейпцигом 1813 і вигнання з Іспанії його брата Жозефа Бонапарта, який посідав іспанський престол у 1808–13. У 1814–20 влада **Ф.** була абсолютною, і не обмежувалася парламентом чи конституцією. Внаслідок виступів військових (т. зв. громадянська війна 1820–23) 1820 було поновлено дію конституції. Проте 1823 шляхом французької *інтервенції*, підтримуваної *Священним*

союзом, влада **Ф.** була відновлена. Протягом правління **Ф.** Іспанія внаслідок війни за незалежність її американських колоній під проводом С. *Болівара* 1810–26 втратила віце-королівства в Мексиці, Центральній і Південній Америці. Відміна наприкінці правління **Ф.** салічного закону успадкування престолу та проголошення спадкоємицею його неповнолітньої доньки Ізабелли II спровокували вже після його смерті серію громадянських конфліктів, відому як «карлістські» війни.

Р. А. Кривонос

Фернандес (Fernandes) Фернандо Хосе (1940, Малага, Андалузія, Іспанія) — іспан. *дипломат.* Має вищу юрид. освіту, закінчив Мадридську дип. школу. У 1971–75 — 2-й, 1-й секр. *посольства* Іспанії в Ірані; 1975–79 — 1-й секр., радник посольства Іспанії у США; 1979–83 — працівник Управління Півн. Америки й Тихоокеанського регіону, Управління дип. інформації МЗС Іспанії; 1983–86 — Радник-посланник посольства Іспанії у Франції; 1986–91 — Ген. консул Іспанії в Чикаго; 1991–96 — *посол* Іспанії в Ірані. У 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Іспанія в Україні.

В. І. Головченко

Феррі (Ferry) Жуль (5.04.1832, Сен-Дьє, департамент Вогези, Королівство Франція — 17.03.1893, Париж, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч, журналіст. Здобув юрид. освіту та в 19-річному віці розпочав адвокатську практику. Багато подорожував Європою та займався журналістикою. Став відомим завдяки своїм публікаціям 1868–70, де гостро критикував політику імп. *Наполеона III.* У 1869 обраний депутатом Законодавчого корпусу від Парижа, де став одним із лідерів лівої респ. опозиції й у липні 1870 виступив проти оголошення війни Пруссії. Після Вересневої рев-ції 1870 зайняв посаду члена-секретаря уряду нац. оборони, з листопада 1870 — мера Парижа; керував придушенням Паризької комуни. У 1879–83 займав посаду міністра освіти, у 1883–85 — мін. зак. справ. 23.09.1880–14.11.1881 і 21.02.1883–6.04.1885 — Прем'єр-міністр Французької Республіки. Запровадив систему безкоштовної обов'язкової початкової освіти; виступив гол. архітектором відродження *Французької колоніальної імперії:* при ньому розпочалось завоювання Мадагаскару, долин річок Конго та Нігер; встановлено *протекторат* над Тунісом; додаткові франц. контингенти було спрямовано до Верхнього Сенегалу, Сомалі, Тонкіну, Полінезії.

П. М. Ігнатьєв

Ферхойген (Verheugen) Гюнтер (28.04.1944, Бад-Кройцнах, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Після закінчення гімназії розпочав журналістську діяльність волонтером у газеті «Нойє-Рейн Цайтунґ» (1963–65). Вивчав історію, соціологію та політологію в Кельнському та Боннському унтах (1965–69). Вступив до Вільної демократичної партії (ВДП) у 1960. Був головою її молодіжної орг-ції «Молоді демократи» в землі Півн. Рейн-Вестфалія (1964–68). У 1969–74 очолював Управління зі зв'язків із громадськістю МВС ФРН, 1974–76 — Управління аналізу та інформації МЗС ФРН. Голова ВДП у 1977–78 та 1993–95 і ген. секретар у 1978–82. Після розриву коаліції СДПН та ВДП і переходу ВДП в коаліцію з ХДС та ХСС у 1982 повернувся до СДПН. Чл. бундестагу 1983–99. Був членом комітету з *зовнішньої політики* (1983–98) та головою спец. комітету з *Європейського Союзу* (1992). Речник нац. проводу СДПН у 1986–87, шеф-редактор центр. органу СДПН «Форвертс» («Уперед») у 1987–89. У 1990–99 — голова ради радіомовлення нім. урядового медіахолдінга «Дойче Веллє» («Німецька хвиля»). 1994–97 — заст. голови парл. групи СДПН із зовн. політики, політики безпеки та щодо країн, які розвиваються, 1998–99 — статс-секретар МЗС ФРН. 13.09.1999–11.11.2004 — комісар з питань розширення ЄС; 22.11.2004–9.02.2010 — комісар з питань підприємництва і промисловості та заст. голови *Європейської комісії.* За його поданням Європ. комісія рекомендувала *Раді Європейського Союзу* в Гельсінкі 12.12.1999, окрім переговорів щодо вступу з Естонією, Кіпром, Польщею, Словенією, Угорщиною та Чеською Республікою, розпочати переговори з Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією, Словацькою Республікою та Туреччиною. Вів переговори та очолював процес підготовки вступу до ЄС Естонії, Кіпру, Латвії, Литви, Польщі, Словенії, Чехії, Угорщини (1.05.2004). Є одним з авторів концепції «сусідства» ЄС. Неодноразово відвідував Україну.

Р. А. Кривонос

Феслер (Fesler) Крістіан — швейцарський *дипломат;* за освітою — юрист. Очолював *посольства* Швейцарії в Нігерії й Сирії, в різний час працював у Женеві (Секретаріат *Європейської асоціації вільної торгівлі,* Берні (представництва Швейцарії), Лондоні, Брюсселі (Місія ЄС). Був Постійним представником Швейцарії на Конференції з розброєння (2003) та віце-головою Спеціального комітету під час П'ятої конференції держав-учасниць *Конвенції про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972.* 2005–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Україні та Молдові (за сумісництвом).

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Феський договір 1912 — двостороння угода про встановлення франц. *протекторату* на Марокко, підписана 30.03.1912 в м. Фес (Марокко) султаном Мулай-Хафідом і дип. агентом Франції в Танжері Реньо. Франція, отримавши від Італії, Британії та Іспанії визнання своїх зазіхань на Марокко й фактично встановивши свою владу в цій країні, прагнула її остаточно закріпити. Отримавши на це згоду від Німеччини після Агадірського інциденту (див.: *Німецько-французька угода 1911*), франц. уряд вдався до заходів для остаточного закріплення свого протекторату над Марокко. За дог-ром Франція отримала право провести в Марокко адмін., судові, екон., фінанс., військ. та інші реформи, які вона вважатиме необхідними. Територія Марокко підлягала франц. *окупації воєнній.* При султані, який формально зберігав статус *глави держави,* франц. урядом призначався ген. резидент, який сконцентровував у своїх руках всю реальну владу в країні. Її зовн. зносини повинні були здійснюватися французами, при цьому султан не мав права укладати будь-які міжнар. акти або брати займи без попередньої згоди Франції. У ст. 1 дог-ру обумовлювалось збереження спец. режиму м. Танжер (див.: *Танжера статус*). **Ф. д.** було анульовано з підписанням 2.03.1956 марокканo-франц. декларації про незалежність Марокко.

В. М. Вдовенко

Фещенко-Чопівський Іван Адріянович (20.01.1884, хутір Чоповичі, нині — Малинського району Житомирської обл., Україна — 2.09.1952, с. Абезь побл. м. Інта, Комі АРСР, СРСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, науковець-металознавець. Нар. у сім'ї поштового службовця, що походив із відомого шляхетсько-козацького роду. Закінчив хім. ф-т Київ. політехн. ін-ту (1907), за фахом інженер-металург. З 1909 — асистент, доцент кафедри металургії Київ. політехн. ін-ту. У 1913–14 стажувався в Бреслау (Німеччина, тепер — Вроцлав, Польща), брав участь у діяльності київ. «Просвіти». Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСФ і був обраний від неї до Київ. міської думи. Делегований до Центральної Ради від просвітніх орг-цій Києва, увійшов до Малої ради, фінанс. комісії й комісії для розроблення проекту Статуту автономії України. Очолював відділ промисловості генерального секретарства торгівлі та промислу в урядах В. *Винниченка.* 24.03–29.04.1918 — народний міністр торгівлі та промислу в уряді В. *Голубовича.* Після гетьманського перевороту був заарештований та ув'язнений. Із приходом до влади Директорії УНР — товариш міністра торгівлі та промислу в уряді В. *Чехівського.* 13.02–9.04.1919 — віце-прем'єр-міністр і міністр народного госп-ва в уряді С. *Остапенка,* учасник *українсько-антантівських переговорів 1919.* З липня 1919 — радник із госп. питань і торг. аташе Дипломатичної місії УНР у Румунії (Бухарест). Займався закупівлею зброї, боєприпасів і спорядження для Республіканської армії УНР. У 1920 керував роботою військ.-закупівельної місії УНР у Варшаві. 3.02–5.08.1921 — голова Ради Республіки — вищого законодавчого й контрольного органу УНР у Тарнуві (Польща). Із 1922 — зав. кафедрою металознавства й термічної обробки Гірничо-металургійної академії у Кракові, професор (1931). 1927 отримав докторський ступінь у Варшавській політехніці. Учасник чисельних міжнар. наук. конгресів та конференцій; дійсний чл. НТШ, Польської технічної академії наук, брит. Ін-ту заліза і сталі, Американського товариства металознавців. Під час *Другої світової війни* працював техн. консультантом на металургійному заводі «Байльдон» у Катовіце (Верхня Сілезія), двічі заарештовувався нім. окуп. владою за участь у місцевому Українському допомоговому комітеті. 14.03.1945 схоплений спецслужбами СРСР у Катовіце, перевезений до Києва і засуд-

жений до 10 років ув'язнення, що відбував у «Біломорбалтлагу» (Карелія); в 1949 етапований до спецтабору в Інті.

Твори: «Природні багатства України» (у 2-х т., 1918–19), «Економічна географія України» (1927), «Цементація заліза, нікелю і кобальту бором і берилієм» (1927), «Покриття парових котлів» (1927), «Металознавство» (у 3-х т., 1930–36), «Хроніка мого життя: Спогади міністра Центральної ради та Директорії» (1992).

В. І. Головченко

Филонович Василь Захарович (15.01.1890, Суми, Харківська губернія Російської імперії — 3.06.1987, Міннеаполіс, шт. Міннесота, США) — укр. військ. діяч. Походив із давнього козацького роду. За участь у нац. русі юнаком був засланий до Сибіру, але втік на Кубань. У 1910 призваний до рос. армії. Під час *Першої світової війни* закінчив Чугуївське юнкерське уч-ще, поручик (1916). Після перемоги Лютневої демокр. рев-ції 1917 взяв активну участь в українізації свого полку й дивізії. У грудні 1917 призначений Центральною Радою військ. комендантом Сум, де сформував окремий курінь (1500 бійців) і боронив фронт проти рос. більшовицьких військ. Під час антигетьманського повстання під проводом Директорії на чолі своєї частини приєднався до Окремого корпусу січових стрільців. У січні 1919 призначений офіцером для окремих доручень при ставці Головного отамана С. *Петлюри*. У грудні 1919 в ранзі полковника відряджений у складі групи офіцерів для надання допомоги повстанцям Катеринославщини, потрапив у денікінський полон, але вдруге втік на Кубань, де очолив повстанський загін і навесні 1920 з боями відступив у Грузію. Був включений до складу Військової місії УНР у Тифлісі полковника М. Чеховського. Невдовзі призначений віце-консулом у Поті, звідти нелегально проник у врангелівський Крим і в листопаді 1920 разом із рос. військами евакуювався до Туреччини. Через Болгарію пробрався до Польщі й був призначений Державним Центром УНР у Тарнуві *військовим аташе* в Софії у званні генерал-хорунжого. Після ліквідації аташату на вимогу Кремля в 1921 виїхав у ЧСР, де закінчив військ.-техн. школу, редагував журнал «Гуртуймося!». У сер. березня 1939 взяв активну участь у боях «Карпатської Січі» з угорськими інтервентами, змушений відступити на територію Румунії, але 23.03.1939 був виданий угорській владі й потрапив до концтабору. Після звільнення жив у Словаччині. 1951 виїхав до США, де очолював Союз укр. ветеранів США й Товариство прихильників УНР. У 1974–79 — воєнний міністр УНР в екзилі в ранзі генерал-поручника.

В. І. Головченко

Фігль (Figl) Леопольд (2.10.1902, Руст, Бургенланд, Нижня Австрія, Австро-Угорська імперія — 9.05.1965, Відень, Австрійська Республіка) — австр. громад.-політ. і держ. діяч. За освітою — інженер. У 1934–38 — дир. Нижньоавстрійської селянської спілки. Після *аншлюсу* Австрії кинутий до концтаборів Дахау (1938–43) та Маутгаузен (1944–45). Після визволення Австрії був співзасновником Австрійської народної партії (АНП, 1945) і її головою до 1952. У травні 1945 очолив управління в землі Нижня Австрія та як статс-секретар увійшов до складу Тимчасового уряду Австрійської Республіки. Перший Федер. канцлер Австрійської Республіки після *Другої світової війни* (1945–53). Був прибічником співпраці усіх демокр. сил із метою збереження держ. єдності й незалежності Австрії та екон. відбудови країни. Подав у відставку через критику його курсу на поглиблення співпраці із Соціалістичною партією Австрії, яка була другою за значенням силою в урядовій коаліції, з боку власної партії. У 1953–59 — мін. зак. справ Австрії. Підписав *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955*. У 1959–62 — президент Національної ради Австрії (нижня палата парламенту), 1962–65 — голова уряду землі Нижня Австрія.

Р. А. Кривонос

Фієскі (Fiesci) Паскаль (1945) — франц. *дипломат*. Закінчив Ін-т політ. досліджень і Національну школу схід. мов (російська та сучас. грецька), ліценціат права. На *дипломатичній службі* від 1969. У 1969–70 працював у Департаменті європ. країн МЗС Франції. У 1972–74 — 2-й секр. посольства Франції в Греції; 1974–77 — 1-й секр. посольства Франції в ЧССР. 1977–80 — у Департаменті європ. країн МЗС Франції. У 1980–83 — Ген. консул Французької Республіки в Ленінграді (СРСР); 1983–85 — 2-й радник посольства Франції в Австралії; 1985–89 — 1-й радник посольства Франції в СРСР; 1989–91 — заст. директора в Генеральному секретаріаті нац. оборони; 1991–93 — заст. директора Департаменту європ. країн МЗС; 1993–97 — заст. директора та керівник Служби французів за кордоном МЗС Франції. У 1997–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні. Потім — керівник Місії ОБСЄ в Косові, Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Латвії.

Р. А. Кривонос

Філіація (від лат. filius — син) — набуття *громадянства* за народженням. Згідно з заг.-визнаним *міжнародного права принципом* кожна дитина має право на громадянство (Декларація прав дитини 1959). У порядку **Ф.** громадянство набувається на основі принципів *права крові* (набуття дитиною при народженні громадянства своїх батьків незалежно від місця народження), *права ґрунту* (набуття дитиною при народженні громадянства д-ви, на території якої вона народилась, незалежно від громадянства батьків) або права ґрунту за аналогією. У законодавстві д-в обидва принципи найчастіше поєднуються.

О. В. Буткевич

Філіпович (Filipovich) Раде (1946) — югославський дипломат. Закінчив ф-т електротехніки Подгорицького ун-ту. У 1991–94 — Ген. директор електрогосподарства Югославії, електрогосподарства Чорногорії. З 1992 — депутат Скупщини Чорногорії. 1994–96 — дир. Союзу югославських електрогосподарств; 1996–99 — міністр госп-ва союзного уряду Союзної Республіки Югославія. У 2000–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Союзної Республіки Югославії (з 4.02.2003 — Сербії та Чорногорії) в Україні та в Молдові за сумісництвом.

Р. А. Кривонос

Філократів мир — двостороння міжнар. угода, укладена в квітні 346 до н. е. між Афінами та Македонією; названа за ім'ям Філократа — керівника афінського посольства на переговорах із македонським царем Філіппом II. **Ф. м.** завершив війну, яку Філіпп II вів проти Афін та їхніх союзників. За умовами миру Афіни визнавали *анексію* Амфіполіса, здійснену македонцями в 357 до н. е., завоювання македонців на півострові Халкідіка та на фракійському узбережжі. Філіпп II затримав *ратифікацію* дог-ру до перемоги над фокійцями, союзниками Афін, у липні 346 до н. е. Укладення миру забезпечило посилення політ. впливу Македонії та сприяло її обранню членом Дельфійсько-Фермопільської *амфіктіонії*, що забезпечило Філіппу II значний політ. вплив у Греції. Після перемоги над афінянами та їхніми союзниками при Херонеї в 338 до н. е. Філіпп II остаточно забезпечив гегемонію Македонії у Стародавній Греції.

О. А. Борділовська

Фінляндизація — термін, що використовується для визначення політики дружнього *нейтралітету* малої держави щодо *великої держави* з відмінними культ. та ідеолог. цінностями, яка передбачає певні обмеження у визначенні зовн.-політ. курсу для збереження дружнього ставлення великої держави, але дозволяє забезпечувати власну реальну незалежність. Поява терміна пов'язана з політикою, що здійснювала Фінляндія по відношенню до СРСР під час *«холодної війни»*. Після поразки у *Другій світовій війні* та підписання мирного дог-ру (див.: *Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947*), який остаточно закріпив результати *радянсько-фінляндської війни 1939–40*, для Гельсінкі основним завданням *зовнішньої політики* стало запобігти втручанню СРСР у внутр. справи країни з метою зміни існуючого політ. ладу, як це відбувалось у ЦСЄ. Курс на дружні відносини із СРСР був затверджений як основа фінляндської зовн. політики новим Президентом Фінляндії Ю. *Паасіківі* з часу його перемоги на виборах у 1946 та був продовжений його наступником У. *Кекконеном*. Основою нової фінляндської політики став Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу із СРСР, підписаний 6.04.1948 в Москві. За ним Фінляндія зобов'язувалась у разі використання її території Німеччиною або її союзниками для нападу на СРСР вчинити збройний опір такій *агресії*, діючи в межах своїх кордонів, за допомогою СРСР або спільно з ним. Фінляндія також підтверджувала положення мирного дог-ру 1947 про неучасть у со-

юзах, спрямованих проти СРСР. У договорі підкреслювалось бажання Фінляндії залишатись осторонь протиріч великих д-в та дотримуватись політики нейтралітету. З підписанням угоди 1948 остаточно було закріплено нову політику Фінляндії щодо СРСР (відому як «лінія Паасіківі—Кекконена»), за якою Гельсінкі визнало легітимність особливих безпекових інтересів СРСР у Фінляндії; остання має тісно співробітничати з Радянським Союзом за умови, що він утримуватиметься від дій, спрямованих на позбавлення Фінляндії незалежності та права здійснювати суверенну внутр. й зовн. політику. Підтвердженням того, що СРСР також дотримується дружньої політики щодо Фінляндії стало повернення в 1956 орендованого ним у 1945 району Порккала-Удд.

Фінляндія послідовно здійснювала політику нейтралітету: відмовилась від участі в *Маршалла плані*, уникала членства в міжнар. орг-ціях (вона вступила в *Організацію Об'єднаних Націй* лише в 1955). Після обрання в 1956 президентом У. Кекконена Фінляндія запропонувала іншим скандинавським д-вам проголосити нейтралітет та створити в Скандинавії *зону, вільну від ядерної зброї*, Фінляндія також виступила одним з ініціаторів скликання Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Деякі з цих ініціатив попередньо узгоджувались із СРСР. Дружні відносини між двома д-вами проявились і в екон. сфері. Починаючи з 1950-х й до *СРСР розпаду* 15–20 % зовн. торгівлі Фінляндії припадало на СРСР, бл. 2/3 енергоресурсів постачались із Радянського Союзу. До кінця 1960-х Фінляндія була найбільшим торг. партнером СРСР з-поміж зах. д-в. Після перемоги М. Койвісто на президент. виборах у 1982, він наголосив на спадковості політики співробітництва із СРСР. У березні 1982, під час візиту до СРСР, Койвісто подовжив на 20-річний термін дію дог-ру про дружбу від 1948, підтвердивши незмінність політики Фінляндії щодо СРСР. Термін «фінляндизація» має негативне забарвлення й був уперше вжитий у 2-й пол. 1960-х нім. політологами В. *Гальштейном* та Р. Ловенталем у контексті дебатів про можливе виведення амер. військ з Європи та небезпеку потрапляння зах.-європ. д-в у залежність від волі СРСР, що створить умови, коли вони зможуть зберегти свою незалежність лише в разі перебудови їхньої зовн. політики за зразком Фінляндії. У Німеччині термін активно використовувався також супротивниками *«нової східної політики»*, у якій вони вбачали перший крок до **Ф.** ФРН. Термін «фінляндизація» інколи використовується в істор. ретроспективі, напр., для визначення відносин, що склались у Данії з Німеччиною в 1871–1940.

В. Ю. Константинов

Фірлінгер (Fierlinger) Зденек (11.07.1891, Оломоуц, тепер Чеська Республіка — 2.05.1976, Прага, Чеська Республіка) — чехословацький громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. На дип. службі з 1919: посланник ЧСР у Нідерландах (1922–24), Румунії (1924–25), США (1925–26), Швейцарії (1927–29), Австрії (1930–36), СРСР (1937–39); одночасно — представник Чехословаччини в *Лізі Націй* (1928–32). Виступав проти політики *капітуляції* перед нацистською Німеччиною. Після остаточної окупації Чехії нацистами в березні 1939 емігрував до Франції, пізніше — до Великої Британії. У 1941 — посланник, 1942–45 — *посол* Чехословаччини в СРСР. Підписав рад.-чехословацькі дог-ри й угоди 1942, 1943 та 1945. У 1945–46 — голова уряду Нац. фронту чехів та словаків, 1946–53 — заст. голови уряду К. Готвальда. Брав активну участь у встановленні в Чехословаччині комуніст. режиму 23–25.02.1948. У 1953–64 — голова Національних зборів Чехословаччини, 1948–66 — чл. Президії ЦК КПЧ, 1964–69 — голова ЦК Спілки чехословацько-рад. дружби. З 1969 у відставці.

Р. А. Кривонос

Фіскальний союз (інтегрована фіскальна система) — одна з основних структурних складових частин *Економічного і валютного союзу ЄС*, яка потрібна для забезпечення безперебійного обороту єдиної валюти євро. Важливий крок у сфері поглиблення економічної інтеграції ЄС було здійснено 2.03.2012, коли 25 із 27 держав-членів ЄС підписали «Договір про стабільність, координацію і управління в економічному і валютному союзі» й таким чином зробили крок у напрямку створення **Ф. с.** Метою цього договору, відомого ще під назвою Бюджетний/Фіскальний пакт, є забезпечення фінансової дисципліни та подолання боргової кризи в регіоні. Головним положенням є зобов'язання держав-підписантів прийняти на національному (бажано — конституційному) рівні правила щодо обмеження їхнього бюджетного дефіциту до 0,5 % ВВП. *Європейський суд*, відповідно до звернення, може винести рішення щодо відповідності національного законодавства країн взятим на себе зобов'язанням і у випадку виявлення порушення — накласти максимальний штраф у розмірі 0,1 % ВВП, кошти від якого повинні спрямовуватися в Стабілізаційний фонд ЄС. Країни, *державний борг* яких перевищує 60 % ВВП, зобов'язуються знижувати його щонайменше на 5 % щороку.

Країни-учасниці **Ф. с.** згідно цього договору повинні будуть представляти прийняті національними парламентами проекти бюджетів *Європейській комісії* для контролю і доопрацювання. Таким чином, повноваження Єврокомісії будуть значно розширені. Якщо Єврокомісія встановить порушення правил союзу, наприклад, значно вищий дефіцит бюджету, проти порушника автоматично порушується справа про штрафні санкції. Раніше таке рішення приймали міністри фінансів країн ЄС. Зараз вони можуть відмінити порушену справу, але тільки більшістю в дві третини голосів. Більш дієвим інструментом примусу держави дотримуватись взятих на себе зобов'язань є положення про те, що держави-порушники будуть позбавлені можливості отримувати допомогу від Європейського стабілізаційного механізму. Головна мета **Ф. с.** — відновити довіру фінансових ринків до державних облігацій країн-учасниць в середньо- та довгостроковій перспективі. **Ф. с.** передбачає гармонізацію бюджетно-фіскальної політики в країнах Єврозони — це важливий крок, який потягне за собою кардинальні зміни, у тому числі й створення в перспективі загального міністерства фінансів для всієї Єврозони. **Ф. с.** включатиме в себе буфер, який буде стримувати економічні потрясіння, пов'язані з відмінностями між країнами. Для цього, в разі потреби, необхідно буде формувати окремий бюджет для фіскальних трансфертів від багатих країн на користь бідних, випуск єврооблігацій, або створення комплексного європейського міністерства фінансів.

С. А. Циганов

Фітцджеральд (Fitzgerald) Гаррет Майкл Даймонд (9.02.1926, Дублін, Вільна Ірландська держава — 19.05.2011, Дублін, Республіка Ірландія) — ірландський держ. і політ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї високопоставленого держ. службовця, батько — Десмонд Фітцджеральд — був мін. зак. справ Ірландської Республіки. Закінчив Університетський коледж у Дубліні. Працював в Аер Лінгус (1947–58), викладав економіку в Університетському коледжі в Дубліні (1959–73). У 1965–69 — сенатор від центристської «Фіне гал» (Партія об'єднаної Ірландії), потім — депутат палати представників, заст. голови партії «Фіне гал». У 1973–77 — мін. зак. справ Ірландії. З 1977 — лідер партії «Фіне гал». Здійснив модернізацію парт. ідеології та методів політ. б-би. Прем'єр-міністр Ірландської Республіки (червень 1981 — січень 1982, грудень 1982 — березень 1987). Найважливішим досягненням зовн. політики стало укладення 15.11.1985 т. зв. «Хільсборського акорду», тобто англ.-ірландської угоди, яка надала Ірландській Республіці консультативну роль в управлінні Півн. Ірландією і стала базою для розбудови довіри та спільних дій Лондона й Дубліна.

Р. А. Кривонос

Фішер (Fischer) Йошка (Йозеф) Мартін (12.04.1948, Герабронн, Баден-Вюртемберг) — нім. громад.-політ., держ. діяч. Нар. у сім'ї м'ясника, угорського німця, що мусив залишити Будапешт 1946. Не завершив навчання в гімназії. У 1967–77 жив із випадкових заробітків. Займався самоосвітою, вивчав твори К. Маркса, *Мао Цзедуна*, Г. Гегеля. Вступив до войовничої ліворадикальної групи «Революційна боротьба». Брав участь у демонстраціях, що нерідко супроводжувалися сутичками з поліцією. У 1976–81 працював водієм таксі, пізніше продавцем в книгарні ім. К. Маркса у Франкфурті-на-Майні. Під впливом подій, пов'язаних із викраденням та вбивством голови Спілки нім. працедавців Г. М. Шляєра «Фракцією Червоної армії» (RAF) порвав із ліворадикальним рухом і 1982 вступив до Партії зелених. Здійснив реформу її внутр. структури (1990), що дозволило «зеленим» міцно посісти місце в політ. житті ФРН. Депутат бундестагу 1983–85 та з 1994. Депутат ландтагу землі Гессен 1985–94. Перший в історії ФРН чл. земельного уряду від Партії зелених (міністр довкілля землі Гессен, грудень 1985 — лютий 1987). У квітні 1991 — жовтні 1994 — заст. прем'єр-міністр-

ра землі Гессен, міністр довкілля, енергетики й відносин із федерацією. Голова фракції «Союзу 90/Зелені» у Бундестазі ФРН 1994–98. 27.10.1998–22.11.2005 — віце-канцлер і мін. зак. справ ФРН у коаліційному уряді Г. *Шрьодера.* У листопаді 1998 закликав *НАТО* відмовитись від нанесення першого ядерного удару. У 1999 під час головування ФРН в *Європейському Союзі* здійснював послідовні кроки з метою реалізації реформи фінансування та *Єдиної сільськогосподарської політики країн ЄС* (т. зв. «Порядок денний 2000») і розв'язання *Косовської проблеми*; підтримав інтервенцію НАТО в Косово; брав активну участь у підготовці *Пакту стабільності для Південно-Східної Європи 1999.* За опитуванням громад. думки вважається найкращим мін. зак. справ ФРН за післявоєнний період та найпопулярнішим нім. політиком.

Твори: «Про зелену силу та красу» (1984), «Правити — це більше, ніж вчитися. Політичний щоденник колишнього зеленого міністра довкілля» (1987), «Відмова від атомної енергетики — це можливо» (1987), «Перебудова індустріального суспільства» (1989), «Ліві після соціалізму» (1992), «Ризик Німеччини» (1994), «Глобальна революція. Втрата добробуту і солідарність» (1996), «За новий суспільний договір. Політична відповідь на глобальну революцію» (1998), «Підтягнутий та стрункий: мій довгий біг до самого себе».

Р. А. Кривонос

Флорентійська дипломатія XIII–XIV ст. — система прийомів та практика зовн.-політ. діяльності Флоренції. У середньовічній Італії вперше в європ. історії д-ви почали активно використовувати політику балансу сил, створення коаліцій та союзів (див.: *Балансу сил концепція*). Пояснювалося це тим, що жодна з малих італ. д-в не могла протистояти ворогові самостійно, тому постійно мала потребу в партнерах та союзниках. Флоренція фактично першою зробила ці прийоми звичайними для своєї політики та сформувала на їхній основі систему дип. діяльності д-ви. Не маючи можливостей розбудовувати власні великі *збройні сили*, місто-держава Флоренція змушена була влаштовувати свої взаємини з іншими д-вами Італії та Європи, гол. ч., спираючись на дип. зусилля, тому вперше почала створювати систему підготовки дип. кадрів: Флоренція готувала *дипломатів* не лише для власних потреб, але й для інших європ. країн. Флорентійські дипломати працювали в Англії, Франції, Угорщині, на Сицилії та відстоювали держ. інтереси цих країн. Так, коли Папа Римський Боніфацій VIII влаштував у 1300 урочистості з приводу ювілею перебування на папському престолі, то до Риму з різних країн світу прибуло 12 флорентійських за походженням дипломатів, які презентували не тільки свою д-ву, але й багато чужоземних країн. Із сер. XV ст. Флоренція займала одне з провідних місць на політ. карті Італії, підтримуючи свою могутність шляхом укладання вигідних союзів. Під час *Італійських війн 1494–1559* Флоренція здебільшого дотримувалась *нейтралітету*, не маючи військ. сили вдавалась до політ. маневрів, віддавала перевагу дип. вирішенню політ. проблем.

О. А. Борділовська

Фокін Вітольд Павлович (25.10.1932, с. Новомиколаївка Запорізької обл., УСРР) — укр. держ. діяч. У 1954 закінчив гірничий ф-т Дніпропетровського гірничого ін-ту ім. Артема, кандидат техн. наук, професор. 1954–57 — помічник начальника, нач. дільниці шахти «Центральна Боківська»; 1957–63 — заст. гол. інженера, гол. інженер шахти, нач. шахтоуправління в Луганській обл.; 1963–71 — заст. начальника комбінату «Донбасантрацит», керуючий тресту «Первомайськвугілля», гол. інженер комбінату «Ворошиловградвугілля», нач. комбінату «Свердловантрацит»; 1971–72 — нач. відділу Держплану УРСР; 1972–79 — заст. голови Держплану УРСР; 1979–87 — 1-й заст. голови Держплану УРСР; 1987–90 — голова Держплану УРСР. Член ЦК КПУ, чл. ЦК КПРС. Депутат ВР УРСР 10–11-го скликань. Народний депутат СРСР від Лисичанського нац.-територ. виборчого округу (Луганська обл.). У липні—листопаді 1990 — заст. голови Ради Міністрів УРСР, голова Держкомітету УРСР з економіки.23.10.1990–1.10.1992 — голова Ради Міністрів УРСР, прем'єр-міністр України. Як *глава уряду* підписав Угоду між урядом України та урядом Угорської Республіки про створення міжурядової комісії з питань укр.-угорського торг.-екон. та наук.-техн. співробітництва (22.05.1992), Угоду між Україною і РФ про подальший розвиток міждерж. відносин (23.06.1992), Протокол про статус Груп військ. спостерігачів і Колективних сил з підтримання миру в СНД (15.05.1992). Підтримав ініціативу про створення *зони, вільної від ядерної зброї*, в Центр.-Схід. Європі. Народний депутат України 1-го скликання (обраний 17.03 1991). У 1993 — наук. співробітник Інституту світової економіки і міжнар. відносин НАН України. З 1992 — президент Міжнародного фонду гуманітарних та екон. зв'язків з РФ. У 2012 Європейська академія наук (м. Ганновер, ФРН) присвоїла **Ф.** звання доктора філософії з економічних питань і нагородила медаллю імені лауреата *Нобелівської премії миру* Альберта Швейцера «За гуманізм і служіння народу» з врученням почесного диплому. Також нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V (22.10.2002) і IV (25.10.2012) ступеня, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак пошани». Лауреат Державної премії УРСР.

Л. В. Губерський

Фор (Faure) Жак (31.01.1947) — французький *дипломат*; має диплом про вищу філологічну освіту, диплом Інституту політичних студій та диплом Національного інституту східних мов. У 1975–92 працював *аташе* у Посольстві Франції в МНР (Улан-Батор), у центральному апараті МЗС Франції, другим, згодом — першим секретарем посольства Франції у ПНР (Варшава). У центральному апараті МЗС Франції проходив службу в Управлінні інформації та преси, Управлінні Європи, згодом очоливши Управління Східної та Центральної Європи. В 1992–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Албанії (Тирана). В 1994–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Естонії (Таллінн); впродовж наступних 5-ти років — заступник керівника Управління Європейського співробітництва у центральному апараті МЗС Франції. У 2003–07 — посол Франції в Словаччині (Братислава); повернувшись до Парижа, очолив Управління Континентальної Європи. В 2008–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Україні.

А. П. Сапсай

Форгач (Forgach) Йоганн (24.10.1870, с. Галич, нині — округ Лученец Банськобистрицького краю, Словаччина — 25.09.1935, Будапешт, Угорщина) — австро-угорський *дипломат*, граф. 29.10.1905–19.06.1907 — міністр-резидент у Республіці Сполучених Штатів Бразилії; 19.06.1907–30.04.1911 — міністр-резидент у Королівстві Сербія, відіграв помітну роль у врегулюванні *Боснійської кризи 1908–09* на користь Австро-Угорщини; внаслідок причетності до скандалу з підробкою дипломатичних документів був переведений на другорядну посаду до Дрездена, але вже 8.10.1913 очолив Другу секцію (політичні справи) МЗС Австро-Угорщини (до 4.01.1917), публічно наполягав на розв'язання *війни* проти Сербії й уклав текст *ультиматуму* до неї. Після підписання *Брестського мирного договору УНР із Центральними державами 1918* призначений послом (Botschafter) до Києва; взяв активну участь в орг-ції гетьманського перевороту П. *Скоропадського* 29.04.1918, але вороже ставився до міжнар. зміцнення Української Держави й доклав зусиль до зриву *ратифікації* мирного дог-ру Віднем, анулювання в липні 1918 таємної угоди про створення з укр. земель Галичини та Буковини окремого коронного краю у складі Австро-Угорщини та недопущення української адміністрації в Холмщину. Відкликаний до Відня 5.11.1918.

В. І. Головченко

Форд (Ford, до 1935 — Леслі Кінг) Джеральд (14.07.1913, Омаха, шт. Небраска, США — 26.12.2006, Ранчо «Міраж», штат Каліфорнія, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, 38-й президент США (9.08.1974–20.01.1977). Із народження, після розлучення батьків, виховувався вітчимом — власником крамниці, що дав йому своє ім'я. Закінчив Мічиганський ун-т (1935) і Школу права Єльського ун-ту (1941). У 1942–46 перебував на дійсній службі у ВМС на півдні Тихого океану. З 1940 — активіст Республіканської партії й «ізоляціоніст» у міжнар. питаннях. По завершенні *Другої світової війни* зайнявся юрид. практикою і став прибічником активнішої участі США у вирішенні світових проблем та діяльності *організацій міжнародних*, передусім *Організації Об'єднаних Націй.* У 1948 обраний до палати представників Конгресу США від 5-го округу в Мічигані; працював у впливовому комітеті з асигнувань, що, між іншим, займався фінансуванням ЦРУ, та підкомітеті з оборони. У роки загострення *«холодної війни»* став відомим як переконаний «яструб». У внутр.-політ. питаннях

дотримувався консервативних позицій. У 1963–65 входив до складу президент. комісії з розслідування вбивства Дж. *Кеннеді* («Комісія Уоррена»). У грудні 1965 очолив респ. меншину в палаті представників. Коли звинувачений у хабарництві й ухилянні від сплати податків віце-президент С. Егнью змушений був піти у відставку, Президент США Р. *Ніксон* 12.10.1973 запропонував Конгресові США кандидатуру **Ф.** на вакантну посаду; **Ф.** став першим в історії США віце-президентом, приведеним до присяги посередині президент. терміну (6.12.1973). Посівши після відставки Р. Ніксона 9.08.1974 його місце, **Ф.** виявився першим в історії США главою д-ви, що не був обраний ані в ролі президента, ані віце-президента. У внутр. політиці зосередився на подоланні спричиненої світовою енергетичною кризою 10 % інфляції шляхом обмеження держ. видатків. У *зовнішній політиці* дотримувався курсу свого попередника: призначив держсекретарем Г. *Кіссінджера,* продовжив курс на розрядку й під час зустрічі з Л. *Брежнєвим* 24.11.1974 у Владивостоці підписав Спільну заяву про укладення нової угоди з ОСО; вітав спільний політ косм. кораблів СРСР «Союз-19» і США «Аполлон» 17–19.07.1975, поставив підпис під *Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975,* чим викликав гостре невдоволення правого крила республіканців, очолюваного Р. *Рейганом.* Звинуватив у перемогах комуністів у країнах Індокитаю конгрес, який у квітні 1975 заборонив використання амер. *збройних сил* у регіоні й надання додаткової фінанс. допомоги сайгонському режиму. Забезпечив евакуацію 237 тис. півд.-в'єтнамських біженців, а коли у травні 1975 «червоні кхмери» захопили амер. торг. судно «Майагез» у Сіамській затоці, санкціонував застосування сили для звільнення заручників і підтвердив стратегічну важливість АТР для США у *Форда доктрині.* У 1975–76 дозволив таємну допомогу антикомуніст. угрупованням в Анголі. Програвши з невеликим відривом (48 % голосів проти 50,1 %) президент. вибори 1976 Дж. *Картеру,* в 1977–80 викладав держ. управління в Мічиганському ун-ті й виступив співзасновником Американського ін-ту підприємництва. Після невдалих переговорів із Р. Рейганом щодо висування своєї кандидатури на посаду віце-президента, у 1980 залишив публічну політику.

Твори: «Час вилікуватися: Автобіографія Джеральда Форда» (1979).

В. І. Головченко

Форда доктрина (Тихоокеанська доктрина Форда) — зовн.-політ. доктрина США, що визначала підходи до амер. політики в Азії, на Дал. Сході та в Тихоокеанському регіоні; була викладена у виступі Президента США Дж. *Форда* 7.12.1975 в ун-ті Гонолулу (Гаваї). Доктрина визначала основою балансу сил у районі Тихого океану збереження військ. присутності США, зміцнення військ.-політ. та екон. співробітництва США з демокр. країнами регіону. Згідно з доктриною, союзницькі відносини з Японією залишались фундаментом амер. регіональної стратегії, а КНР відводилась роль однієї з ключових ланок у забезпеченні балансу сил в Азії та тихоокеанському басейні. Доктрина була спрямована на збереження амер. впливу в регіоні, зокрема військ. присутності на півдні Корейського півострова й острівних базах на Дал. Сході та в Півд.-Схід. Азії.

С. П. Галака

Форін офіс (англ. Foreign Office) — державне урядове відомство з питань закордонних справ Великої Британії, одна зі складових «Дипломатичної служби Її Величності». З поч. XIX ст. майже весь апарат британського Форін офісу має статус «професійних слуг Корони». Прерогативою Форін офісу є розробка і проведення британського зовнішньополітичного курсу. Форін офіс є членом центрального апарату *Асоціації міжнародного права.* Перший Форін офіс був створений у березні 1782 шляхом перетворення Північного і Південного департаментів, кожен з яких відповідав за відповідний географічний регіон Сполученого Королівства, і виділення з його ведення внутрішніх справ, які відійшли іншому департаменту уряду, — Хоум офісу (Home Office). 17.10.1968 Форін офіс було поєднано з відомством у справах *Співдружності націй* (до якого 1966 приєдналося Міністерство колоній), внаслідок чого він отримав назву Міністерства закордонних справ і у справах Співдружності (англ. The Foreign and the Commonwealth Office). За Форін офісом зберігається значна доля незалежності від політичних керівників, він має своє власне адміністративне управління, свій табель про ранги. Форін офіс очолює міністр закордонних справ Великої Британії (Державний секретар з закордонних справ та по справам Співдружності). Структура Форін офісу складається з політичної керівної ланки: міністр, 3–4 «державні міністри» та «парламентські заступники Державного секретаря», один з них — міністр у справах *Європейського Союзу* (молодші міністри або заступники міністра). Всі вони представляють партії, з яких сформовано уряд. Як правило, міністр та його заступники призначаються з членів Парламенту. Заступники міністра вважаються членами уряду, але не входять до складу Кабінету. Наступним структурним елементом є професійна керівна ланка: постійний заступник міністра і водночас голова «Дипломатичної служби Її Величності», його особистий секретаріат та підлеглі постійному заступнику безпосередньо перші заступники та заступники міністра — директори; всі — кар'єрні *дипломати.*

Безпосередньо повсякденною діяльністю Міністерства керує «постійний заступник державного секретаря» — вищий кар'єрний держслужбовець у Форін офісі. Це ключова посада у Форін офісі, що координує (через заступників та помічників) діяльність британської *дипломатичної служби* за кордоном та внутрішньовідомчу діяльність. Згідно з адміністративною реформою 1906 постійний заступник міністра закордонних справ отримав право переглядати та коментувати всі документи, що надіслані на адресу міністра та уряду з відділів Форін офісу та закордонних дипломатичних інститутів. Фундаментом «піраміди» Форін офісу є поділені на відділи 71 департамент, які об'єднані згідно з колом проблем, що ними вирішуються, в більш великі підрозділи — директорати (їх — 13) на чолі з генеральними директорами.

Головним принципом роботи у Форін офісі є вирішення проблем на якомога нижчому рівні. Біля 80–90 % проблем вирішуються на рівні департаментів без втручання заступників міністрів — директорів. Останніх повідомляють лише про найважливіші питання. В разі неузгоджень між заступниками міністра в ролі арбітра виступає постійний заступник. Лише в ситуаціях надзвичайної важливості, які стосуються безпеки держави, (наприклад, *Англійсько-аргентинський конфлікт 1982*), в процесі розробки рішень беруть участь політичні керівники Форін офісу, включно з міністром. В інших випадках міністр і його кабінет повністю покладаються на опінію свого професійного дипломатичного апарату. Штатний розклад Форін офісу, дипломатичних та консульських представництв за кордоном складає понад 6 тис. осіб; з них понад 3,5 тис. є співробітниками кадрової дипломатичної служби, інші — адміністративний персонал дипломатичної служби. До штатного розкладу Форін офісу входить значна частина співробітників Британської Ради, Міжнародної служби Бі-Бі-Сі. Їхня діяльність фінансується з бюджетних асигнувань Форін офісу. Всі витрати складають понад 1,1 млрд фунтів стерлінгів, або 0,3 % витратної частини бюджету держави.

Н. Л. Яковенко

Форлані (Forlani) Арнальдо (8.12.1925, Пезаро, нині — провінція Пезаро-е-Урбіно, регіон Марке, Італійська Республіка) — італ. громад.-політ. і держ. діяч. З 1958 — чл. палати депутатів парламенту від Християнсько-демократичної партії. У 1968–69 — міністр у справах участі д-ви в підприємствах, 1969–70 — міністр без портфеля, 1974–76 — міністр оборони Італійської Республіки. У 1976–79 — мін. зак. справ, 18.10.1980–28.06.1982 — голова Ради міністрів. В умовах чергового загострення *«холодної війни»* обстоював автономну від *НАТО* зовн. політику країни. 1983–87 — віце-прем'єр, 1989–93 — депутат *Європейського парламенту.* У 1969–73 — політ. секретар ХДП, потім — чл. керівництва партії.

П. М. Ігнатьєв

Формаційна теорія — теорія, в якій світова істор. соц. динаміка представлена у вигляді послідовної зміни стадій — сусп.-екон. формацій. **Ф. т.** у найзагальнішому вигляді була оформлена К. Марксом та Ф. Енгельсом як узагальнення істор. досвіду країн Європи. У світовій історії ними виокремлювались п'ять сусп.-екон. формацій — первіснообщинний лад, рабовласницька, феод., капіталістична та комуніст. формації. У **Ф. т.** істор. процес уявлявся як послідовна зміна сусп.-екон. формацій, відмінних одна від одної, перш за все за засобами вир-ва й відп. соц.-клас. структурами. Розвиток світової історії аналізувався як рух

від першого безкласового суспільства (первісний лад) через суспільства класові (рабовласницьке, феодальне, капіталістичне) до нового безкласового суспільства. Цей шлях мали пройти всі народи та суспільства. Структурне ядро формації — діалектична взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, які обумовлюють відп. політ. надбудову та форми сусп. свідомості. Основою **Ф. т.** є модель соц. динаміки — синтез лінійно-стадіального прогресу й циклічного коловороту сусп. систем, у якому кожна формація проходить етапи виникнення, зрілості та загибелі. Формаційному підходу були притаманні монолінійність, універсальна модель історії людства, фаталізм. Це, зокрема, знайшло відображення в схемі п'яти сусп.-екон. формацій. Він є неприйнятним як універсальний метод аналізу істор. процесу. Водночас К. Марксом розроблялась ідея полілінійності, наявності різних шляхів розвитку людства. Аналізуючи форми, що передували капіталістичному вир-ву, К. Маркс розглядав як паралельні азійський, античний та германський способи вир-ва, виокремлюючи суспільства схід. та зах. типів. Кожна з трьох форм — азійська, антична, германська — є самостійними формами переходу до державності. У рад. історіографії домінувала вульгаризована офіц. інтерпретація марксизму. Всі сторони розвитку людського суспільства розглядались у формаційних характеристиках, тобто аналізі засобу вир-ва, співвідношення базису та надбудови. Ці категорії відображали взаємовідношення між екон. ладом суспільства та властивими даному суспільству формами ідеолог. й політ. життя, його держ. устроєм, поширеними в ньому прав., моральними, філос. і реліг. поняттями й поглядами, а також орг-ціями та установами, у яких реалізується політ. і громад. діяльність людей. **Ф. т.** виходила з того, що в процесі сусп. життя вирішальну роль відіграють виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби вир-ва. Сукупність цих виробничих відносин становить екон. структуру суспільства, базис, на якому підноситься юрид. й політ. надбудова та якому відповідають певні форми сусп. свідомості. Під базисом розумівся засіб вир-ва. Надбудова — це *політика*, релігія, мистецтво, мораль. Вони розглядались як вторинні щодо надбудови. Критики цієї тези звертали увагу на те, що зміни в надбудові відбуваються раніше, ніж у базисі. *Міжнародні відносини* та *зовнішня політика* визначались як жорстко детерміновані функції сусп.-екон. стосунків. Вони мають вторинний характер, оскільки повністю визначаються внутр. сусп. відносинами. Формаційний підхід у міжнар. відносинах став підґрунтям для багатьох теорій — від «перманентної революції» до *мирного співіснування* як принципу зовн. політики СРСР.

О. А. Коппель

Форс-мажор — надзвичайна та невідворотна за даних умов обставина (напр., повінь, шторм та інші стихійні лиха), яка звільняє, як правило, від майнової відповідальності за невиконання дог-ру або заподіяння шкоди, а також зупиняє перебіг позовної давності. У *міжнародному праві* **Ф.-м.** відносять до обставин, що звільняють від міжнар.-прав. відповідальності.

Д. В. Скринька

Форум «Азія—Європа» (Asia-Europe Meeting), АСЕМ (ASEM) — відкритий, неформальний і неінституалізований діалоговий процес, що спирається на принцип консенсусу. Мета його — економічне, політичне і культурне зближення двох найбільших регіонів світу — Європи і Азії. У його структурі виокремлюють такі вузлові напрями, як політика і безпека, фінансово-економічна співпраця, взаємодія в соціально-культурній сфері. АСЕМ запущено на установчому саміті в Бангкоку в березні 1996 за ініціативою Франції й Сінгапуру. Нині його учасниками є 28 держав *Європейського Союзу*, *Європейська комісія*, Секретаріат *Асоціації держав Південно-Східної Азії* та її 10 членів, а також Австралія, Бангладеш, Індія, КНР, Монголія, Нова Зеландія, Норвегія, Пакистан, Південна Корея, Росія, Швейцарія і Японія. Саміти проводяться з періодичністю раз на два роки, у проміжках скликаються зустрічі на рівні міністрів закордонних справ, економіки та фінансів (щороку) і старших посадових осіб. Заявки на приєднання до АСЕМ подали Україна й Узбекистан.

Є. М. Суліма

Форум інформаційного суспільства (ФІС) — незалежний консультативний орган *Європейського Союзу*, головною метою діяльності якого є збалансований розгляд всіх аспектів і викликів інформ. суспільства. Як консультативний орган ФІС надає *Європейській комісії* пропозиції та рекомендації щодо пріоритетних напрямків діяльності й реалізації проектів орг-ції. Процедура роботи та прийняття рішень ФІС дає можливість вести відкриті політ. дискусії з метою конструктивного обміну ідеями і для вільного вираження поглядів із проблем міжнар. координації дій за програмою інформ. суспільства, формування єдиної системи прав. регулювання інформ. сфери, конвергенції телекомунікацій, засобів масової комунікації. Форум проводить конференції на рівні міністрів у галузі комунікації країн-членів для розгляду актуальних проблем інформ. політики, економіки, права. На конференціях форуму (Бонн, 1997; Барселона, 1998; Брюссель, 1999; Відень, 2000) й у прийнятих на них док-тах (деклараціях) наголошується на поширенні ідеї інформ. суспільства в країнах ЄС, координації дій за такими напрямками, як декларація споживача інформ. послуг; проблеми зайнятості та соц. захист; міста в інформ. суспільстві; модель Європи в інформ. суспільстві; інновації нової галузі (інформ. бізнес); електронні уряди (впровадження нових технологій у системи управління місцевої та регіональної влади); європ. інтеграція і процес розширення на Схід; трансформація освіти; демокр. цінності та ЗМК, інфраструктура, нові технології та сусп. сектор. Досвід форуму в розробці стратегій сусп. розвитку в умовах інформ. суспільства та формуванні свідомості європ. спільноти з цієї проблеми втілюється в директивних рішеннях Єврокомісії та реалізується нац. урядами країн-членів.

Є. А. Макаренко

Форум країн-експортерів газу — міжурядове об'єднання країн-виробників природного газу. Статут організації підписаний 11-ма державами (Алжир, Болівія, Венесуела, Екваторіальна Гвінея, Іран, Катар, Лівія, Нігерія, Єгипет, Росія, Тринідад і Тобаго) 23.12.2008 у Москві. Штаб-квартира Форуму розташована у Досі (Катар). Члени Форуму володіють майже трьома чвертями світових запасів природного газу та забезпечують близько 40 % його видобутку. Форум створений за ініціативи Ірану. Основними завданнями Форуму є обмін інформацією про політичні, інвестиційні й технологічні аспекти регулювання ринку природного газу, створення консультативних механізмів співробітництва, спільна робота на ринку скрапленого газу. Статус спостерігача у Форумі мають Казахстан та Норвегія.

С. О. Маковський

Форум тихоокеанських островів (Pacific Islands Forum), **ФТО** (PIF) — регіональна нарада голів урядів країн і територій півн. частини Тихого океану. Створений 5.08.1971; до 27.10.2000 називався Південнотихоокеанський форум. Членами ФТО є Австралія, Вануату, Кірибаті, Острови Кука (самоврядне державне утворення у вільній асоціації з Новою Зеландією), Маршаллові Острови, Федеративні Штати Мікронезії, Науру, Нова Зеландія, Ніуе (асоційована держава з Новою Зеландією), Палау, Папуа—Нова Гвінея, Самоа, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу й Фіджі; Нова Каледонія (заморське особливе адміністративно-територіальне утворення Франції) і Французька Полінезія (заморське співтовариство Франції) з 2006 мають статус *асоційованого членства*. Штаб-квартира ФТО знаходиться в Суві (Фіджі). Основним завданням ФТО є сприяння регіональному співробітництву у вирішенні політ. питань. У 1973 учасниками ФТО було створено Південнотихоокеанське бюро екон. співробітництва, завданням якого є координація співробітництва учасників форуму у сфері туризму, розвитку регіональної торгівлі, транспорту та інфраструктури, охорони природ. ресурсів. Країни-учасниці ФТО підписали *Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985*.

В. Ю. Константинов

Фрагментація — процес, за своїм змістом протилежний *глобалізації*, проявом якого може бути розпад великих геополіт. утворень, дезінтеграція *акторів міжнародних*, зростання партикуляризму в окремих сферах *міжнародних відносин*, у структурних та функціональних характеристиках геогр. і соц. підсистем тощо. Категорія **Ф.** у дослідженнях міжнар. відносин є категорією дуалістичною щодо глобалізації й дозволяє аналітично представити цей феномен як динамічний процес, що породжується

діалектичним комплексом протиріч, які складають його джерело саморозвитку та відтворюють цей процес упродовж історії. Процеси **Ф.** присутні в міжнар. системі поряд із процесами глобалізації. Домінування однієї з двох тенденцій на конкретному істор. етапі зумовлює наявність циклічності в розвитку системи міжнар. відносин.

А. А. Суботін

Франк (Frank) Монік Патрісія Антуанетта (1945, Гаага, Королівство Нідерланди) — нідерландський *дипломат*. Закінчила Лейденський ун-т (1970). У 1970–85 — працювала у посольстві Нідерландів у Канаді, Швейцарії, Ізраїлі, постійному представництві Нідерландів при ООН, центр. апараті МЗС Нідерландів. У 1985–89 — радник посольства Нідерландів у Туреччині; 1989–93 — дир. Департаменту конс. служби МЗС Нідерландів; 1993–97 — посол Нідерландів у Румунії; 1997–2001 — *посол* Нідерландів у В'єтнамі. В 2001–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Нідерландів в Україні.

Р. А. Кривонос

Франклін (Franklin) Бенджамін (17.01.1706, Бостон, Массачусетс, британська Нова Англія — 17.04.1790, Філадельфія, штат Пенсільванія, США) — амер. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат* й учений-винахідник. Нар. у багатодітній сім'ї, освіту здобув самотужки. У 1723 переїхав до Філадельфії, де зайнявся друкарським бізнесом: у 1729–48 видавав «Пенсільванську газету», 1732–58 — щорічник «Альманах бідного Ричарда». Водночас займався наук. дослідами з електрикою (винайшов громовідвід, «електричне колесо», лампу для вуличних ліхтарів, економну «франклінівську» піч, спосіб електричного підпалювання пороху та ін.). Започаткував вивчення Гольфстріму, запропонував «трудову» теорію вартості. Заснував першу в Америці публічну бібліотеку (1731), Американське філософське товариство (1743) і Філадельфійську академію (1751). У 1736–51 служив секр. Законодавчого зібрання Пенсільванії. У 1750 був обраний його депутатом й ініціював скликання першого конгресу представників колоній в Олбані 1754. У 1757–62 представляв Законодавче зібрання в Лондоні, добившись підтвердження його прав у спорі з власниками колонії родиною Пеннів. У 1767 захищав у Лондоні інтереси Нью-Джерсі, 1768 — Джорджії, 1770 — Массачусетсу. До поч. 1770-х від ідеї федер. перебудови Британської імп. прийшов до висновку про неможливість мирного вирішення суперечностей між *метрополією* та півн.-амер. *колоніями* й потребу здобуття ними незалежності. 5.05.1775 повернувся до Філадельфії й наступного дня був обраний членом 2-го *Континентального конгресу*. Розробив новий проект Союзу колоній, увійшов до складу комісії, відрядженої до Канади з пропозицією приєднатися до *війни за незалежність в Північній Америці 1775–83*. 29.11.1775 заснував «Комітет секретної кореспонденції» — прообраз *Державного департаменту США*. Узяв діяльну участь у складанні Декларації незалежності 4.07.1776. На поч. грудня 1776 прибув до Парижа на чолі таємної дип. місії півн.-амер. штатів і, використовуючи традиційне англ.-франц. суперництво, забезпечив підписання союзних *американсько-французьких договорів 1778*. 8.06.1781 приєднався до переговорів *Джея місії* з брит. урядом і добився прийняття ним усіх «необхідних» статей щодо *суверенітету* США у *Версальському мирному договорі 1783*. По поверненні з Парижа на батьківщину 1785 обраний чл. Конституційного конвенту США й очолив Законодавчі збори Пенсільванії, наполягав на відміні рабства при ухваленні конституції 1787.

В. І. Головченко

Франко (Franko) Антоніо (24.03.1937, Пульянелло, провінція Беневенто, Королівство Італія) — ватиканський *дипломат*, архієпископ, д-р богослов'я та канонічного права. Священик з 1960; на дип. службі з 1972. Працював в апостольських нунціатурах у Болівії, Ірані, Франції. У 1982–88 — у місії постійного спостерігача Святого престолу при ООН; 1988–92 — у департаменті зі зв'язків Держ. секретаріату Ватикану (зовн.-політ. відомство). У 1992–99 — Апостольський нунцій в Україні. 1999–2006 — нунцій на Філіппінах, в Державі Ізраїль, на Кіпрі; з червня 2006 — Апостольський представник у Єрусалимі й Палестині.

Р. А. Кривонос

Франко (Franco) Франсіско (4.12.1892, Ель-Ферроль, провінція Галісія, Королівство Іспанія — 20.11.1975, Мадрид, Іспанська Держава) — іспан. військ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї офіцера ВМФ. Закінчив Піхотну академію в Толедо (1910). Дійсну службу проходив в Іспанському Марокко. У 1923 призначений командиром Іспан. інозем. легіону й відіграв вирішальну роль у розгромі 1925–26 повстанської Республіки Риф; бригадний генерал (1926). Коли король Альфонс VIII 1931 зрікся престолу та в Іспанії було встановлено республіку, **Ф.**, що дотримувався консервативних поглядів і був досить популярним в армії, заслали на Балеарські о-ви. Повернувся на військ. службу після перемоги правих на парл. виборах наприкінці 1933 і взяв участь у придушенні повстання астурійських шахтарів. У травні 1935 призначений нач. генштабу іспан. армії. Наприкінці липня 1936 очолив військ. антиресп. заколот, що призвів до *громадянської війни в Іспанії 1936–39*. 1.10.1936 проголошений заколотниками «тимчасовим главою держави» й генералісимусом. Після перемоги за сприяння Б. *Муссоліні* й А. *Гітлера* в громадян. війні 1939 був проголошений довічним диктатором й отримав право обрати власноручно політ. наступника. У роки *Другої світової війни* оголосив про *нейтралітет* Іспанії й не погодився допомогти Гітлеру в захопленні брит. Гібралтару. У повоєнний період зблизився зі США, які побудували в Іспанії кілька військ. баз. У 1964 пішов на поступки опозиції й запровадив порівняно ліберальну конституцію, а 1969 призначив своїм наступником майбутнього короля Іспанії *Хуана Карлоса I*.

П. М. Ігнатьєв

Франко-прусська війна 1870–71 — війна між Францією та Пруссією, що виступала в союзі з іншими нім. державами. Стала останнім етапом *Німеччини об'єднання 1848–71*. Після *австрійсько-прусської війни 1866* і створення Північнонімецького Союзу на шляху об'єднання Німеччини під егідою Пруссії стояла лише Франція, яка продовжувала підтримувати роздробленість Німеччини через побоювання створення потужної д-ви на своїх кордонах. Франція чинила перешкоди для вступу в Північнонімецький Союз д-в Півд. Німеччини — Бадену, Баварії, Вюртембергу та інших. *Наполеон III*, занепокоєний посиленням Пруссії після її перемоги над Австрією, вирішив зміцнити позиції Франції приєднанням Великого Герцогства Люксембургу. Пруссія не погодилась з його намірами, що призвело до різкого погіршення франц.-прус. відносин. Прус. канцлер О. фон *Бісмарк* був переконаний, що війна з Францією неминуча й необхідна для завершення об'єднання Німеччини «залізом і кров'ю». Для забезпечення *нейтралітету* інших *великих держав* Бісмарк хотів спровокувати Францію на оголошення *війни*, чого домігся за допомогою дип. провокації (див.: *Емська депеша*). 19.07.1870 Франція оголосила війну Пруссії. Франція була погано підготовленою до війни. Війська Пруссії та її союзників були повністю відмобілізовані, чисельно майже вдвічі переважали супротивника. На поч. серпня 1870 війська нім. д-в переправились через Рейн і в перших боях завдали поразки франц. армії, яка змушена була відступати вглиб країни. Франц. війська були поділені на дві групи. Перша під командуванням маршала Базена в сер. серпня була оточена у фортеці Мец. Друга, на чолі якої був Наполеон III та маршал М. *Мак-Магон*, була відтіснена до м. Седан, де була розгромлена і здалася 2.09.1870 в полон. Повідомлення про Седанську катастрофу та взяття в полон імператора викликало в Парижі народне повстання, монархія була ліквідована, влада у Франції перейшла до рук уряду нац. оборони. Війна продовжувалась, але новий уряд, хоча й сформував 11 корпусів чисельністю 220 тис., не міг ефективно чинити опір. З 19.09.1870 Париж опинився в облозі прус. військ, ставка короля Пруссії *Вільгельма I* розташувалась у резиденції франц. королів — Версалі, де 18.01.1871 він був проголошений імператором Німеччини. 27.10.1870 капітулювала армія Базена в Меці. Наприкінці 1870 була зроблена спроба прорвати дип. ізоляцію Франції: уряд нац. оборони направив А. *Тьєра* в Австро-Угорщину, Велику Британію, Італію та Росію, щоб домовитися з ними про підтримку Франції у війні з Пруссією, проте успіху не досяг. 28.01.1871 у Версалі представник уряду Франції Ж. Фавр підписав перемир'я. За його умовами Париж капітулював: форти з усією зброєю та боєприпасами були передані німцям, а франц. гарнізон був залишений у місті на правах *військовополонених*. Для ведення переговорів про мир Франція повинна була провести вибори в парламент та сформувати уряд. 8.02.1871 відбулися вибори в Національні збори Франції, які відкрилися 12.02.1871 в Бордо й об-

рали А. Тьєра прем'єр-міністром. 26.02.1871 Тьєр і Бісмарк підписали *Версальський прелімінарний мир 1871*. До повної виплати *контрибуції* нім. війська залишалися у Франції. 1.03.1871 Національні збори схвалили договір. Подальшу розробку остаточних умов мирного дог-ру перервало проголошення 18.03.1871 Паризької комуни, у придушені якої взяли участь і прус. війська. 10.05.1871 Німеччина та Франція підписали *Франкфуртський мир 1871*, що завершив **Ф.-п. в.**

Б. М. Гончар

Франкофонія (франц. Francophonie): **1.** Термін, що використовується для позначення транскордонної спільноти носіїв франц. мови, або країн, в офіц. вжитку яких застосовується франц. мова (т. зв. «франкофонні», тобто франкомовні, д-ви); запропонований у 1880 франц. географом О. Реклю. **2.** Міжнар. урядова орг-ція зі штаб-квартирою у Парижі (Франція), що об'єднує ряд країн світу за ознакою належності до франкомовної культури. Повна назва — Міжнародна організація франкофонії (L'Organisation internationale de la Francophonie). Створена в 1998 на базі Агенції франкофонії (у 1970–96 — Агенція культ. й техн. співробітництва). Орг-ція створювалась для сприяння співпраці у сфері культури та освіти, але фактично одразу стала важливим дип. форумом, у рамках якого здійснюється міжурядовий діалог із міжнар.-політ. та екон. проблематики. На даний момент членами орг-ції є 57 держав і урядів, 3 — асоційовані члени і 20 *спостерігачів*. Принципові рішення щодо подальшого розвитку орг-ції, вироблення спільних позицій з ряду актуальних питань сьогодення, координації культ., політ. та екон. зв'язків між країнами-членами **Ф.** приймаються на конференціях глав д-в та урядів («саміти **Ф.**»), що збираються раз на два роки. У перервах між ними проводяться міністерські конференції **Ф.**, на якій держави-учасниці представлені на рівні міністрів закорд. справ або спец. уповноважених у справах відносин із країнами **Ф.** Метою її діяльності є забезпечення дотримання ухвалених Конференціями глав д-в та урядів рішень, підготовка наступних конференцій, а також розгляд заявок країн на участь в орг-ції та внесення рекомендацій щодо їх прийому до складу повних чи асоційованих членів цієї орг-ції. Постійно діючими установами орг-ції є Конференція міністрів культури та Конференція міністрів у справах молоді та спорту, створені для координації співпраці між франкомовними країнами у відп. галузях. Із метою просування співробітництва в окремих сферах відносин періодично можуть скликатись секторальні міністерські конференції.

Апарат орг-ції представлений Постійною радою, що опікується забезпеченням роботи орг-ції та реалізації ухвалених нею рішень. Члени Ради призначаються *главами держав* та *урядів* **Ф.**, її головою є Ген. секретар, що обирається на 4 роки в ході чергового саміту (у 1997–2002 на цій посаді працював Б. *Галі*, з 1.01.2003 — екс-президент Сенегалу Абду Діуф). При Раді діють три постійні комісії — з політ. та екон. питань, а також у справах співпраці. Ще однією установою **Ф.** є Парламентська асамблея, відповідальна за поступ діалогу між законодавчими органами влади держав-членів, просування демокр. традицій урядування та розвиток парл. культури. У рамках цієї міжнар. орг-ції працюють 5 постійних органів (т. зв. «операторів **Ф.**»), відповідальних за реалізацію конкретних рішень самітів: Міжурядова агенція франкофонії («головний оператор»), Університетська агенція франкофонії, Александрійський ун-т Сенгора, Міжнар. асоціація мерів франкомовних міст і П'ятий канал міжнар. франкомовного телебачення («прямі оператори»). Окрім традиційних для **Ф.** сфер співпраці (розвиток франкомовної культури, освіти, сприяння міжцивілізаційному діалогу тощо), у рамках Міжнародної організації франкофонії відбувається співробітництво у сфері просування діалогу Північ—Південь та Південь—Південь, забезпечення сталого розвитку, зміцнення міжнар. миру та безпеки, збереження навколишнього середовища, розповсюдження демокр. цінностей і захист *прав людини*.

В. А. Манжола

Франкфуртський договір 1489 — укладений між королем Німеччини Максиміліаном Габсбургом та *послами* французького короля Карла VIII; підписаний 22.07.1489 у Франкфурті. У 1488 у Фландрії, володіннях, які належали Масиміліану завдяки його шлюбу із Марією Бургундською, розпочалося повстання. Через невизначеність приналежності деяких територій на кордоні Нідерландів та Франції, позиція останньої була надзвичайно важливою для Максиміліана. Для того, щоб розв'язати собі руки, Максиміліан пішов на укладення Договору із Францією, за яким та зобов'язалась не втручатися у конфлікт.

С. О. Божко

Франкфуртський мир 1871 — двостороння угода, підписана 10.05.1871 у Франкфурті-на-Майні (Німеччина) франц. мін. зак. справ Ж. Фавром і нім. канцлером О. фон *Бісмарком*; завершила переможну для Німеччини *франко-прусську війну 1870–71* та підтвердила *Версальський прелімінарний мир 1871*. За умовами дог-ру Франція віддавала Німеччині дві промислово розвинуті й важливі у стратегічному відношенні області: Ельзас і схід. частину Лотарингії разом із фортецею Мец, а також Страсбург. Німеччина анексувала залізорудний район на захід від Тіонвіля, повернувши Франції фортецю Бельфор. Франція мала сплатити *контрибуцію* в розмірі 5 млрд франків, причому перший внесок 500 млн франків — через 30 днів після відновлення влади уряду А. *Тьєра* в Парижі, до кінця 1871 — ще 1 млрд, до 1.05.1872 — ще 500 млн Решту Франція зобов'язувалась сплатити до 2.03.1874. Окрім того Франція брала на себе витрати з утримання окуп. нім. військ, які залишались на її території до закінчення виплати контрибуції. Між Францією та Німеччиною встановлювався режим найбільшого сприяння в торгівлі. До основного тексту дог-ру додавалися статті, за якими уряд Німеччини отримував право на залізниці Ельзасу та Схід. Лотарингії, а також на залізничні колії у Швейцарії, які належали Франції. **Ф. м.** залишався чинним до початку *Першої світової війни*.

Б. М. Гончар

Франсуа-Понсе (François-Poncet) Жан-Андре (8.12.1928, Париж, Французька Республіка — 18.07.2012, там само) — франц. держ. діяч і *дипломат*. На дип. службі перебуває з 1955. 1956–58 працював в апараті держ. секретаря при мін. зак. справ. У 1956–57 — ген. секретар франц. делегації на переговорах зі створення *Європейського економічного співтовариства* та *Європейського співтовариства з атомної енергії*; 1958–60 — заст. керівника відділу європ. орг-цій МЗС Франції, 1963–65 — заст. керівника африк. відділом МЗС Франції. У 1965–66 — чл. керівництва Національного центру наук. досліджень (ядерна програма). У 1969–71 — радник посольства Франції в Ірані. З 1971 по 1975 залишив держ. службу та займався приватним бізнесом. З 1976 — держ. секретар при мін. зак. справ. У 1976–78 — ген. секретар канцелярії Президента Франції Ж. д'Естена; 1978–81 — мін. зак. справ Французької Республіки.

П. М. Ігнатьєв

Франц Йосиф I (Franz Joseph I) (18.08.1830, Відень, Австрійська імперія — 21.11.1916, там само) — імператор Австрії, а після 1867 — імператор Австро-Угорщини. Зійшов на трон 2.12.1848 у ході рев-ції 1848–49. Після поразки у війні з Францією та П'ємонтом 1859 був змушений відмовитись від Ломбардії. У 1864 в союзі з Пруссією розпочав війну проти Данії за контроль над герцогствами Шлезвіг і Гольштейн (див.: *Австрійсько-прусько-данський конфлікт 1864*), але суперечка про поділ захоплених територій призвела до *австрійсько-прусської війни 1866*, у якій зазнав поразки. Хоча австр. війська розбили італійців на суші й на морі, змушений був передати Італійському Королівству Венецію. Очолив укладення відомого «компромісу» 1867, за яким Австрійська імп. була перетворена в дуалістичну *Австро-Угорську імперію* 1907 погодився на впровадження заг. виборчого права для чоловічого населення. Недооцінивши існуючих зовн. і внутр. загроз, вступив у *Першу світову війну* після вбивства 28.06.1914 в місті Сараєво спадкоємця престолу ерцгерцога Франца Фердинанда сербським націоналістом Г. Принципом.

Р. А. Кривонос

Французька буржуазна революція 1789—99 — найбільший соц. переворот Нового часу, одна з найвизначніших подій світової історії. Її результатом стало скинення феод.-абсолютистського та поступове встановлення демократичного ладу у Франції. Передумовами рев-ції були активний розвиток капіталістичних відносин у франц. суспільстві, поява революційно налаштованої буржуазії, яка прагнула позбутись обмежень, що накладались феод.-абсолютистською системою управління, та

спрямувати держ. політику, у т. ч. *зовнішню політику*, на захист власних екон. інтересів, а не інтересів династичних і дворянських кіл. Велику роль відіграли ідеї Просвітництва, а також активізація народних мас, що знаходились у скрутному становищі, викликаному екон. та політ. кризою у Франції наприкінці XVIII ст. Безпосереднім приводом до початку рев-ції стала неспроможність д-ви розплатитись із величезними боргами без скасування архаїчної системи феод. привілеїв, якої вимагала буржуазія, але якій чинив опір чисельний прошарок дворянства. Прагнучи знайти вихід зі скрутної ситуації, 5.05.1789 Людовік XVI скликав Генеральні штати, що не збирались із 1614. Депутати від т. зв. «третього стану», що представляв інтереси буржуазії, 17.06.1789 проголосили себе Національними зборами, а 9.07.1789 — Установчими, визначивши за мету вироблення конституційних основ нового політ. ладу. Загроза розгону Установчих зборів викликала повстання в Парижі, у результаті якого 14.07.1789 штурмом було взято в'язницю Бастилія — символ абсолютизму; цей день вважається датою початку рев-ції й відзначається як національне свято Франції. Успіхи перших днів рев-ції надали представникам «третього стану» в Національних зборах важелі для впливу на зовнішню політику королівського двору. У відповідь на спроби короля надати військ. підтримку Іспанії в її б-бі з Великою Британією, Національні збори позбавили його права самостійно оголошувати мир та війну й утворили Дипломатичний комітет із нагляду за зовн. зносинами Франції. Основними засадами франц. зовн. політики було проголошено «загальний мир та принципи справедливості», а в грудні 1791 спец. декретом було заявлено про відмову Франції від ведення завойовницьких воєн.

Внутр. нестабільність та слабкість нової влади змусили Національні збори проводити виважену та обережну зовн. політику. Це знайшло свій вираз у: стримуванні внутр. сил від вчинення кроків, що могли б викликати зовн. *інтервенцію*; відмові від підтримки рев. повстання в Австр. Нідерландах (сучасна Бельгія); спробах налагодити стосунки з сусідами та впливовими європ. д-вами тощо. У той же час низка кроків революціонерів, такі як скасування феод. привілеїв, конфіскація церк. і поміщицького майна, приєднання Авіньйону, та інші чинники викликали негативну реакцію в європ. монархічних колах і у Святого престолу. Запровадження принципу «суверенітету нації» у франц. зовн. політиці несло безпосередню загрозу цілісності європ. д-в. Унаслідок цього навколо Франції поступово утворювалась коаліція ворожих д-в, цілями якої було недопущення розповсюдження рев-ції на інші частини європ. континенту, відновлення франц. монархії, а також територ. надбання як подяка від франц. двору за допомогу в придушенні рев-ції тощо (див.: *Антифранцузькі коаліції*). Першим кроком до формування коаліції стало підписання *Рейхенбахської угоди 1790* між Австрією та Пруссією. Головну роль у підписанні цієї угоди відіграла Велика Британія, прем'єр-міністр якої В. *Пітт Молодший* зміг уладнати потенційний конфлікт між Австрією та Пруссією, змусивши їх співробітничати у справі придушення рев-ції не лише в Бельгії, але, згодом, й у Франції. Політика європ. д-в на початковому етапі рев-ції (1789–92) характеризувалась обережністю та вичікуванням розвитку подій у Франції, які могли перерости в заг.-європ. рев-цію. Крім того, цьому сприяли й труднощі у формуванні коаліції, обумовлені взаємною недовірою між основними гравцями на європ. арені та розбіжностями в їхніх поглядах на характер інтервенції та майбутні територ. здобутки за рахунок Франції.

Прискоренню утворення антифранц. коаліції сприяло подальше розгортання рев-ції у Франції та висунення частиною революціонерів вимоги про запровадження республіки, що загрожувало підривом засад європ. ладу. Після невдалих спроб австр.-прус., шведсько-австр.-прусс. альянсів було підписано *Пільницьку декларацію 1791*, у якій Австрія та Пруссія заявляли про готовність спільними зусиллями відновити монархію у Франції. Конкретніші зобов'язання містились у союзному договорі, підписаному 7.02.1792, відповідно до якого Австрія та Пруссія зобов'язувались виставити проти Франції армію чисельністю від 40 до 50 тис. вояків кожна. У разі успіху військ. кампанії Австрія прагнула розширити володіння в Бельгії чи обміняти Бельгію на Баварію, а Пруссія — приєднати до своєї території Ельзас. Восени 1791 з прийняттям Конституції закінчились повноваження Національних установчих зборів. Новим нормотворчим органом стали Законодавчі збори, які продовжували відігравати вирішальну роль у сфері зовн. політики. Було обрано Дип. комітет із 12 членів, склад якого мав щомісяця поновлюватись на одну третину. До повноважень комітету входили нагляд за діяльністю МЗС та ознайомлення з найважливішими док-ми *дипломатичного листування*. Зовн. політика Франції цього періоду визначалась, передусім, розстановкою сил у Законодавчих зборах, де головну роль відігравали групи фельянів і жирондистів, а також таємною діяльністю короля та оточуючих його дворянських кіл. Головною проблемою, щодо якої розходились позиції названих угруповань, було питання ставлення до антифранц. коаліції та загрози війни, що виходила від неї. Позиція жирондистів полягала в необхідності початку Францією військ. дій проти Австрії з метою розриву австр.-прус. союзу, підпорядкування Бельгії, здійснення територ. придбань та створення навколо Франції поясу залежних від неї д-в. Крім того, успішна військ. кампанія мала послабити рев. рух усередині Франції. Фельяни поділяли позицію жирондистів щодо необхідності початку б-би проти Австрії та її ізоляції від Пруссії, в той же час вважали необхідним починати активні бойові дії проти коаліції лише після знищення внутр. ворогів. Група фельянів на чолі з Лафаєтом виступала за обмежену війну — лише проти Австрії та емігрантів на Рейні. Найактивнішими прибічниками війни виступали кола, близькі до короля. За їхнім задумом війна мала знищити рев-цію та відновити монархію у Франції. Для реалізації цих планів двір таємно протидіяв усім спробам революціонерів встановити *дипломатичні відносини* з європ. д-вами та зруйнувати антифранц. коаліцію. На поч. 1792 налаштовані на війну з коаліцією жирондисти перебрали на себе контроль над Законодавчими зборами і, використовуючи як привід відмови Австрії задовольнити вимогу жирондистського уряду розірвати угоду із Пруссією та припинити підтримку озброєним емігрантам, за пропозицією короля 20.04.1792 оголосили війну Австрії. Розпочався період рев. воєн. На 1-му етапі франц. війська зазнали суттєвих поразок від військ коаліції. Поруч із розрухою, інфляцією та нестачами продовольства й пропагандистськими діями коаліції це викликало підозри у зраді короля. У липні Законодавчі збори оголосили «вітчизну в небезпеці». 10.08.1792 відбулось масове повстання, у результаті якого у Франції було скинуто монархію, скликано Національний конвент та проголошено республіку. Провідні позиції в Конвенті зайняли жирондисти, які вели активну пропаганду рев. війни як усередині Франції, так і за її межами, маючи на меті, зокрема, поширення впливу рев. Франції в Європі, отримання територ. прирощень, послаблення антифранц. режимів тощо. Жирондисти прагнули розширити територію Франції до її «природних кордонів», за які вони вважали р. Рейн та Альпи. Із метою ідеолог. підтримки зазначеної політики 19.11.1792 Конвентом було видано декрет про допомогу всім народам, що прагнуть скинути своїх тиранів. Пропагандистська діяльність особливо посилилась після значних успіхів, отриманих франц. військами в б-бі з об'єднаними силами Австрії та Пруссії: до поч. 1793 їм вдалось відкинути війська супротивника за межі франц. території, зайняти Савойю, Ніццу, лівий берег Рейну, Бельгію. Одночасно нова франц. влада дип. методами намагалася зруйнувати антифранц. коаліцію, передусім шляхом укладення угоди з Пруссією, а також відвернення уваги від Франції з боку Великої Британії та Росії. Усі ці спроби зазнали поразки. Більше того, відбулося згуртування коаліції, викликане, зокрема, безпосередньою загрозою безпеці та політ. й екон. інтересам Великої Британії, яка була головним ініціатором антифранц. коаліцій. Захоплення франц. військами Бельгії, їх наближення до стратегічно важливих Нідерландів значно підривали не лише позиції Великої Британії як *великої держави*, але й загрожували завдати відчутного удару по брит. економіці. Безпосереднім приводом до розширення коаліції стали вторгнення франц. військ на територію Нідерландів та оголошення Конвентом 1.02.1793 війни Великій Британії. Остання спромоглась домовитись про спільні дії з Австрією, Пруссією, Росією, Іспанією, Сардинією, П'ємонтом, Неаполем і деякими нім. князівствами. У разі перемоги над Францією Пруссія сподівалась захопити Ельзас і Лотарингію та отримати від Росії згоду на новий *поділ Речі Посполитої*; Австрія висувала претензії на франц. Фландрію, Артуа, Пікардію до р. Сомма та Баварію; Велика Британія прагнула отримати Дюнкерн. Характер та склад коаліції обу-

мовили наявність у ній значних внутр. протиріч, передусім між Австрією та Пруссією. Важливість Пруссії для успішності усієї коаліції змусила Росію погодитись на поділ Польщі за мовчазною згодою Британії. Посилення коаліції одразу ж відбилося на перебігові воєнних дій. Навесні 1793 її війська зайняли Бельгію, лівий берег Рейну та вдерлись на територію Франції. В умовах загрози існування республіки 6.04.1793 Конвент утворив Комітет сусп. порятунку з виконавчими повноваженнями. Першими кроками Комітету стало припинення рев. пропаганди та прийняття декрету, за яким Франція відмовлялась від втручання у справи інших д-в, що мало посилити її позиції під час можливих мирних переговорів. Усі спроби республіки дип. методами розірвати коаліцію та притягти на свій бік нейтральні д-ви не принесли жодного результату, зокрема через серйозні поразки франц. військ на фронті. В умовах кризи 31.05–2.06.1793 відбулось повстання, у результаті якого було скинуто владу жирондистів та встановлено якобінську диктатуру. На відміну від жирондистів, зовн. політика якобінців характеризувалась більшою прагматичністю та рішучістю, її метою було, передусім, звільнення Франції від інозем. військ, а не війна за межами франц. території. Вона здійснювалась в умовах внутр. б-би з одного боку з правим крилом якобінців, які прагнули укласти мирну угоду на принизливих умовах, а з іншого — з лівими якобінцями та ебертистами, що відкидали *дипломатію* як таку й виступали за заг.-європ. рев-цію та рев. терор. Головним ворогом якобінці, зокрема їхній лідер Робесп'єр, вважали Велику Британію та спрямували свою політику, насамперед, проти неї. Так, у вересні 1793 Конвентом було прийнято Навігаційний акт, що заборонив доступ брит. товарам до франц. портів, тим самим позбавивши Велику Британію суттєвих важелів тиску на Францію. Крім того, Робесп'єр зробив деякі кроки з метою виведення Франції з ізоляції, збільшення *імпорту* продовольства та налагодження відносин, передусім із сусідніми нейтральними д-вами. Одночасно зі стабілізацією внутр. ситуації Робесп'єр вживав безуспішних заходів, метою яких було утворення коаліції на чолі з Францією задля б-би з зовн. ворогами, а також розкол антифранц. коаліції. Проте перемоги франц. військ, у результаті яких не лише практично зникла загроза інозем. вторгнення, але й було відновлено контроль над Бельгією, зменшили необхідність у таких заходах. Політика Робесп'єра та Комітету сусп. порятунку спрямована, зокрема, на захист території країни та стримування внутр. сил, що під впливом військ. перемог прагнули до територ. завоювань, а також інші кроки, у т. ч. масовий терор, викликали переворот 9 термідора (27.07) 1794, у результаті якого до влади прийшла велика буржуазія. Нова влада продовжила військ. успіхи попередників, але використовувала *дипломатію* не стільки для забезпечення недоторканності франц. території, скільки для її розширення. Задля цього була посилена *дипломатична служба* Франції, яка взяла на озброєння кращі надбання дорев. епохи. 2.04.1795 у м. Базель було укладено мирний договір із Пруссією, за яким лівий берег Рейну залишився у складі Франції. У травні було підписано мирний договір із Нідерландами, які були перетворені на залежну від Франції Батавську республіку. 22.07.1795 було укладено мир з Іспанією, а 1.10.1795 прийнято декрет, за яким Бельгія та лівий берег Рейну були приєднані до Франції. Внутр. становище у Франції часів Директорії характеризувалось значною нестабільністю та б-бою центр. влади проти чисельних повстань, які вчиняли як прибічники старої, монархічної влади, так і сили, що прагнули продовження рев-ції. У цих умовах значний вплив на внутр. та зовн. політику мали армійські генерали, передусім Наполеон Бонапарт (див.: *Наполеон I*), що проводили успішні військ. операції за межами країни, у результаті яких Франція отримала суттєвий вплив у Центр. Європі, в Італії та у Середземномор'ї, а також у своїх діях практично не зважали на думку Директорії і МЗС (колишньої Комісії). Зовн. політика Франції періоду Директорії була спрямована, передусім, на дип. супроводження успіхів франц. армії та відновлення Франції як великої європ. д-ви. До 1799 навколо Франції було утворено своєрідний буфер із залежних від неї д-в: Гельветичної, Батавської, Лігурійської, Римської, Партенопейської та Цизальпійської республік, а також Венеціанської Республіки, частина якої відійшла до Франції відповідно до угоди з Австрією, що отримала Венецію в обмін на відмову від Бельгії. У той же час не були укладені угоди з Великою Британією та Росією, що стали ініціаторами створення нової антифранц. коаліції, до якої 1798 увійшли також Австрія й Туреччина. 18 брюмера 1799 (9.11.1799), у результаті перевороту Директорію було скинуто й до влади у Франції прийшов Наполеон Бонапарт, який встановив військ. диктатуру та підпорядкував собі всі зовн. зносини Франції.

В. В. Копійка

Французька колоніальна імперія в своїй історії налічує чотири періоди: від початку колоніальної експансії до майже повної втрати *колоній* під час тривалого франко-англійського конфлікту, або т. зв. третьої Столітньої війни 1689–1815 (утворення і зникнення першої **Ф. к. і.**), 1815–70 (початок відновлення **Ф. к. і.**), 1870–1940 (активна колоніальна *експансія* за доби Третьої республіки), з 40-х XX ст. — період розпаду **Ф. к. і.** 27.07.1605 на березі затоки Фанді на атлантичному узбережжі Північної Америки французькі колоністи заснували Фор-Руаяль (колонія Акадія), поклавши початок **Ф. к. і.** 3.07.1608 у гирлі Св. Лаврентія була побудована фортеця Квебек (колонія Нова Франція). Заморська політика Франції активізувалася за правління кардинала *Рішельє* [1624–42], який діяв через патроновані ним торговельні компанії. Колоніальна політика набула ще більшого розмаху за Людовіка XIV [1661–1715], насамперед завдяки зусиллям генерального контролера фінансів Ж.-Б. Кольбера. Французи інтенсифікували проникнення на півострів Індостан, у 1674 розпочавши будівництво фортеці Пондішері на Коромандельському березі, що стала столицею їх індійських володінь. У 1682 була проголошена влада Людовіка XIV над басейном р. Міссісіпі (Луїзіана), який став активно освоюватися з 1699. У Канаді, оголошеній у 1663 колонією французької корони, до кінця XVII ст. французи встановили контроль над долиною р. Св. Лаврентія і районом Великих озер. В Африці, де перші французькі колонізатори з'явилися в XVI ст., на західному побережжі між гирлом р. Сенегал і Гвінейською затокою було створено декілька торговельних факторій-фортець.

Уряд допомагав створенню колоніальних компаній (Вест-Індської, Ост-Індської, Північної, Левантійської та ін.), надавав їм пільги і привілеї, зокрема монопольне право на торгівлю колоніальними товарами. Компанії (Сенегальська, Гвінейська та ін.), що діяли в Африці, у великих масштабах стали насильно відправляти африканців як рабів до Вест-Індії. Першим серйозним випробуванням для колоніальної політики Франції стала *Війна за Іспанську спадщину 1701–14*, у результаті якої вона поступилася Англії частиною Канади — узбережжям Гудзонової затоки (Акадія, Нова Шотландія, о. Ньюфаундленд) і о. Сент-Кристофер. У результаті *Семилітньої війни 1756–63* Франція втратила велику частину заморських земель на користь Великої Британії: всі володіння в Індії (окрім Чандернагора, Пондішері, Мае, Янаона і Карикала), Канаду, о. Кейп-Бретон, Луїзіану, о-ви у Вест-Індії (Домініка, Сент-Вінсент, Гренада, Тобаго) і майже весь Сенегал. Франція змогла дещо відновити колоніальні позиції в 1780–90-х: завдяки *Війні за незалежність у Північній Америці* 1775–83 вона повернула о. Тобаго і сенегальське узбережжя (*Версальський мирний договір 1783*). Під час наполеонівських воєн Франція втратила велику частину колоніальних володінь. Майже всі колонії захопила Британія; західна частина Луїзіани, що залишалася у Франції, була продана США (1803). Після падіння Наполеонівської імперії в 1814 Франція втратила стратегічно важливі острови у Вест-Індії (Сент-Люсія, Тобаго) й Індійському океані (Сейшели, Маврикій). До 1815 вона зберегла лише частину узбережжя Гвіани, Гваделупу, Мартініку, крихітні острови Сен-Пьєр і Мікелон біля берегів Канади, гирло Сенегалу, Реюньйон і п'ять міст в Індії (згодом вони отримали назву «Старі колонії»).

Франція відновила колоніальну *експансію* лише наприкінці епохи Реставрації (1815–30), розпочавши в 1830 завоювання Алжиру. Уряд Луї-Філіппа [1830–48] встановив протекторат над кількома островами Східної Полінезії (Маркізькі о-ви, східна частина островів Співтовариства і західна частина архіпелагу Туамоту), у 1841 почалося підпорядкування Коморських о-вів в Індійському океані, до 1847 завершилося завоювання Алжиру. Конституція 1848, що повторно скасувала рабство в колоніях, проголосила принцип інтеграції *метрополії* і колоній в єдину французьку державність. У ній підкреслювалося, що колонії є частиною французької території і підлягають дії конституційного права Франції. За Другої імперії (1852–70) колоніальна

політика, пріоритетом якої стали Індокитай і Західна Африка, різко активізувалася. Також у 1862 французи зайняли порт Обік на африканському березі Баб-ель-Мандебської протоки. Посилилося французьке проникнення до Єгипту, на Близький Схід, до Китаю і Центральної Америки.

Після встановлення Третьої республіки (1875) Франція взяла активну участь у колоніальному поділі світу. Основними об'єктами її інтересів стали Африка, Далекий Схід і Океанія. У Північній Африці, хоча французи і програли англійцям боротьбу за Єгипет (1882), вони в 1881–82 встановили *протекторат* над Тунісом, у 1882 захопили область Мзаб на півночі Сахари, в 1899–1900 — кілька південномарокканських оазисів, а в 1912 нав'язали протекторат марокканському султанату. У Західній Африці Франція у 80–90-ті XIX ст. значно просунулася в опануванні долини Верхнього і Середнього Нігеру, Дагомеєю і в цілому Західною Африкою. Під французький контроль потрапила велика частина Західного Судану площею в 4,7 млн км². У 1895 Сенегал, Гвінея, Судан і Берег Слонової Кості були об'єднані у Французьку Західну Африку; у 1899 до її складу увійшла Дагомея, у 1904 — Мавританія. Наприкінці 1870-х — на початку 1880-х Франція взяла курс на захоплення островів біля східних берегів Африки. Пізніше Франція долучилася до боротьби *великих держав* за контроль над Китаєм. У квітні 1898 вона домоглася від китайського уряду передачі їй в оренду на 99 років бухти Гуанчжоувань на північному сході півострова Лейчжоу і визнання сферою свого впливу прикордонних з Французьким Індокитаєм провінцій Юньнань, Гуансі й південної частини Гуандуну. У басейні Тихого океану Франція сконцентрувала зусилля на захопленні Полінезії і Південної Меланезії.

На 1914 **Ф. к. і.** поступалася площею лише Британській. Після перемоги в *Першій світовій війні* Франція отримала мандат на управління колишніми німецькими колоніями Камеруном і Того, а також Сирією і Ліваном, які перебували раніше під владою Туреччини. Відмітною рисою колоніальної політики Франції називають ідею т. зв. колоніальної асиміляції, на відміну від політики поневолення або політики *автономії*, які проводилися іншими колоніальними державами. Асиміляція характеризувалась як формальне поширення на заморські території режиму метрополії, включення їх до складу території Французької Республіки. Більшість істориків характеризує французький колоніалізм як «колонізацію-опіку» і виправдовує «присутність Франції в колоніях» поліпшенням життя «тубільців». Але з приходом до влади Ш. де *Голля* в травні—червні 1958 з метою збереження впливу метрополії в країнах Французького союзу він був перетворений на Французьке співтовариство, учасники якого отримали право самостійно визначати свій політичний статус. Дотепер Франція зберігає лише мізерну частину колишньої заморської імперії: Сен-Пьєр і Мікелон, Гваделупу, Мартиніку, Гвіану, Реюньйон, Майотту, Нову Каледонію, Французьку Полінезію, Уолліс і Футуну, тихоокеанський о. Кліппертон і декілька незаселених островів у південній частині Індійського океану.

М. А. Шепелєв

Французько-ефіопський договір 1897 — встановлював кордон між Ефіопією та французькими володіннями в Сомалі (сучасна Республіка Джибуті); підписаний 20.03.1897 в Аддис-Абебі. *Кордону державного лінія* була проведена від піку Джалело (у точці сходження кордонів французьких та британських володінь із Ефіопією) до озера Аббе, по його західному берегу, через Мергаду й Даймолі до кордону із італійськими володіннями (Еритреєю). Завдяки врегулюванню питання про кордон того ж року стало можливим досягнення згоди французької колоніальної адміністрації на спорудження залізниці Аддис-Абеба — Джибуті, яка відкривала Ефіопії доступ до порту Джибуті. Визначений Договором кордон зазнав незначного уточнення за французько-ефіопською конвенцією від 5.06.1947 й відповідає сучасному кордону між Ефіопією та Джибуті.

М. А. Миронова

Французько-івуарський конфлікт 2004 — збройні сутички між івуарійськими силами та французьким миротворчим контингентом, розташованим на півночі Кот-д'Івуару. Конфлікт розпочався 6.11.2004, коли удар івуарійських ВПС по контрольованому повстанцями м. Буаке призвів до загибелі 9 французьких військовослужбовців. Попри заяви влади Кот-д'Івуару про випадковий характер удару, Франція наполягала на навмисному характері атаки й завдала удару у відповідь. Було знищено всі ВПС Кот-д'Івуару (2 літака й 3 гелікоптера). 7.11.2004 в Абіджані розпочалися масові виступи проти Франції й напади на французьких *громадян*. Французькі військовики відкрили вогонь по нападниках, що спричинило зіткнення й із урядовими івуарійськими військами. Відносини між двома *державами* нормалізувалися лише у 2008, але Кот-д'Івуар до сьогодні не зняв звинувачення щодо французьких військових у неспровокованому нападі на івуарійські військові об'єкти.

О. В. Мішин

Французько-ліванський договір 1936 про дружбу й допомогу («Договір про відміну мандата») — двостороння угода, підписана 19.11.1936 в Парижі терміном на 25 років. Повстання 1925–27 населення Сирії й Лівану змусило правлячі кола Франції застосувати гнучкіші методи управління. Франц. уряд дійшов висновку про необхідність екон. та політ. співробітництва з верхівкою нац. буржуазії. Одним із перших проявів нової тактики стало введення в 1926 конституційного управління на території Лівану. У країні були створені уряд і двопалатний парламент, проте зовн. зносини та військ. політика Лівану залишались у виключній компетенції Франції. Будь-яке рішення ліванського уряду могло бути відмінене франц. верховним комісаром. У травні 1932 франц. адміністрація відмінила Конституцію країни та розпустила парламент й уряд. За новою ліванською Конституцією 1934 вся повнота влади передавалась президентові республіки, який призначався франц. верховним комісаром. Виконавча влада належала держ. секретареві й урядовим радникам — вищим посадовим особам. Парламент був відновлений, але позбавлений законодавчої ініціативи. Президент отримав право затверджувати бюджет без згоди парламенту. Але внаслідок активізації в 1935–36 нац.-визв. б-би в Лівані Франція змушена була піти на підписання угоди, аналогічної *французько-сирійському договору 1936*. Франц. уряд зобов'язався через 3 роки відмінити мандат (див.: *Мандатна система*), відмовлявся від контролю над митницями, валютною системою та зв'язком. Проте ліванський уряд був зобов'язаний консультуватись із Францією щодо питань *зовнішньої політики*. Крім цього, на ліванській території залишалися збройні сили Франції, вона зберігала за собою право захищати реліг. й нац. меншини в Лівані. Ці положення дог-ру створювали широкі можливості для Франції втручатись у внутр. справи країни. Намагаючись зберегти *статус-кво* в Лівані, правлячі кола Франції затягували ратифікацію дог-ру, а в січні 1939 уряд Е. *Даладьє* офіційно відмовився від його *ратифікації*, чим викликав масові демонстрації протесту на підмандатній території. Франц. адміністрація вдалась до репресивних заходів проти нац.-прогрес. сил країни, зокрема була заборонена діяльність Ліги б-би проти фашизму й нацизму, створеної в травні 1939 на Антифашистському конгресі в Бейруті. На знак протесту проти політики франц. адміністрації нац. уряди Лівану та Сирії пішли у відставку. У відповідь верховний комісар Франції розпустив парламенти обох країн і відмінив їхні конституції. Т. ч., напередодні *Другої світової війни* в Сирії та Лівані був знову встановлений необмежений контроль Франції.

І. Д. Коміренко

Французько-сирійський договір 1936 про дружбу й допомогу («Договір про відміну мандата») — двостороння угода, підписана 9.09.1936 в Парижі терміном на 25 років. Активізація нац.-визв. б-би сирійського народу за повну незалежність, *суверенітет* і єдність сирійських територій, що охопила країну в січні—лютому 1936, примусила Францію вступити в переговори з лідерами Національного блоку про укладання дог-ру, що мав базуватись на визнанні незалежності Сирії. Лідери Національного блоку 10.01.1936 прийняли Національний пакт, який став об'єднуючою платформою всіх прогрес. сил країни. Договір передбачав скасування франц. мандата на Сирію, включно з Александретським санджаком (див.: *Мандатна система*), впродовж трирічного перехідного періоду з часу ратифікації, після чого вона отримувала незалежність і право на вступ до *Ліги Націй* (вступила 12.04.1945). Франція зберегла за собою право протягом 5 років тримати франц. війська в провінціях Джебель-Друз і Латакія; використовувати дві військ.-повітр. бази на сирійській території; здійснювати контроль над сирійською нац. ар-

мією. Договір забезпечував екон. позиції Франції в Сирії, гарантував інтереси франц. концесіонерів у країні. Але, на відміну від попередніх проектів двосторонньої франц.-сирійської угоди, договір не передбачав можливості втручання Франції у внутр. справи Сирії, забезпечував її єдність, а також не підтримав фінанс. вимоги Парижа щодо сплати окуп. витрат на час франц. перебування в країні. Договір став важливим кроком на шляху до незалежності Сирії. 27.12.1936 сирійський парламент ратифікував цей договір, але франц. сторона затягувала *ратифікацію*. У січні 1939 уряд Е. *Даладьє* офіційно оголосив про відмову від дог-ру. У 1937–38 Франція уклала із сирійським урядом дві додаткові угоди, які розширили її військ. й екон. права в країні. Крім того, відступивши від дог-ру, Франція пішла на значні поступки Туреччині у визначенні статусу Александретського санджака, уклавши 3.07.1938 угоду про умови перебування в санджаку франц. та тур. військ, а 23.06.1939 підписала в Анкарі угоду, за якою санджак було приєднано до Туреччини.

І. Д. Коміренко

Французько-чехословацький договір про союз і дружбу 1924 — двостороння міждерж. угода, підписана 25.01.1924 в Парижі, набула чинності 4.03.1924; термін дії не обмежувався. Договір встановлював союзницькі відносини між Францією та Чехословаччиною, визначав деякі аспекти системи міжнар. безпеки в регіоні Центр. та Схід. Європи. Сторони брали на себе зобов'язання проводити взаємні консультації з питань *зовнішньої політики*, зокрема у зв'язку з подіями, що становили потенційну загрозу для їхньої безпеки або стабільності системи міжнар. відносин, визначеної положеннями *Версальського 1919, Сен-Жерменського 1919* і *Тріанонського 1920 мирних договорів*, а також інших угод, укладених за участі сторін. Сторони погоджувались домовитись про спільний захист їхніх інтересів у разі виникнення загрози, зобов'язалися співпрацювати з питань протидії спробам аншлюсу, реставрації династій Габсбургів в Угорщині або Гогенцоллернів у Німеччині, повідомляти одна одну про укладені ними раніше міжнар. політ. угоди, що стосувались регіону Центр. Європи, а також інформувати одна одну щодо намірів укласти такі угоди в майбутньому. З метою розв'язання спорів між сторонами договором встановлювалась процедура третейського суду та арбітражу. Договір був доповнений пактом про взаємні гарантії, що став складовою *Локарнських угод 1925*. Положення дог-ру не були застосовані на практиці через політику «замирення» нацистської Німеччини, яку провадив франц. уряд (див.: *Мюнхенська угода 1938*).

Г. О. Музика

Французько-югославський договір 1927 — двостороння міждерж. угода, підписана 11.11.1927 в Парижі терміном на 5 років. Сторони зобов'язувались утримуватись від нападу одна на одну, не вдаватись до використання воєнної сили для вирішення можливих спірних питань між ними й вирішувати їх виключно мирними засобами. **Ф.-ю. д.** передбачав проведення двосторонніх консультацій між сторонами в разі зміни існуючого статусу будь-якої європ. д-ви. Сторони зобов'язувались повідомляти одна одну про дог-ри та угоди, укладені з *третіми державами*, а також спільно розглядати питання, що стосуються безпеки однієї з них або порушують порядок, установлений раніше укладеними дог-рами. У разі неспровокованого нападу на одну з них учасники **Ф.-ю. д.** домовились невідкладно дійти згоди про спільні дії в рамках Статуту Ліги Націй для забезпечення своїх нац. інтересів та збереження статус-кво. Також сторони домовились узгоджувати свої дії для збереження заг.-європ. статус-кво відповідно до рішень *Ліги Націй*. **Ф.-ю. д.** було підписано з метою зміцнення *Антанти малої* та посилення впливу Франції у Центрально-Схід. Європі. Значення **Ф.-ю. д.** суттєво зменшилось у період реалізації політики замирення *агресора*, до якої правлячі кола Франції вдались у 2-й пол. 30-х XX ст. Але формально **Ф.-ю. д.** залишався дійсним до початку *Другої світової війни*.

Г. О. Музика

Французько-японські угоди про Індокитай 1940–41 — двосторонні договори, підписані *Віші урядом* та япон. урядом; забезпечили встановлення фактичного контролю Японії над півн. частиною території Франц. Індокитаю. Поширення впливу на Франц. Індокитай розглядалось Японією як важливий напрямок *експансії* в регіоні. Крім того, після початку япон. *агресії* в Китаї саме через Індокитай надходила більшість військ. вантажів для китайської армії. Ще в серпні 1937 Японія виступила з категоричною вимогою до Франції заборонити військ. транзит до Китаю, посилаючись на відсутність формального стану війни між Китаєм та Японією; Франція відмовилась задовольнити япон. вимогу. Після поразки Франції від Німеччини в червні 1940 Японія поставила вимогу до франц. колоніальної адміністрації закрити кордон із Китаєм. 19.06.1940 япон. уряд передав франц. послу в Токіо Ш. Арсен-Анрі *ультиматум*: припинити транспортування військ. вантажів до Китаю та погодитись допустити на територію Франц. Індокитаю япон. комісію для нагляду за виконанням цієї вимоги. Франц. урядові давалось 48 годин на виконання вимог. Одночасно япон. війська та військ. кораблі провели демонстрацію на кордоні Китаю та Індокитаю й у Тонкінській затоці. Після того, як ці вимоги було виконано, Японія поставила ряд нових: надання їй військ.-мор. баз на узбережжі Індокитаю, пропуск на територію півострова япон. військ, постачання з Індокитаю стратегічних матеріалів до Японії, рівні права в Індокитаї для япон. та франц. підприємців. Виконання цих вимог франц. колоніальною адміністрацією було оформлено низкою двосторонніх угод: 1. Франц.-япон. екон. угода, підписана 30.08.1940 в Токіо, за якою Японії надавались екон. привілеї в Індокитаї; сторони також зобов'язувались розпочати переговори для укладення повномасштабної екон. угоди. 2. Франц.-япон. військ. конвенція, підписана 22.09.1940 в Ханої; передбачала передачу в розпорядження Японії військ.-повітр. та військ.-мор. баз у Півн. В'єтнамі (Зя-Лам, Лао-Кай, Фу-Ланг-Тхуонг та ін.), введення в район Червоної ріки 6-тис. япон. контингенту, дозвіл на транзит до Китаю (для ведення бойових дій у провінції Юньнань) япон. військ та військ. вантажів територією Півн. В'єтнаму, розташування на кордоні з Китаєм япон. військ (з 23.09.1940 япон. війська почали розгортатися на китайсько-індокитайському кордоні); Конвенція обумовлювала граничну кількість япон. військ — не більше 25 000 япон. вояків. 3. Франц.-япон. угода, підписана 6.05.1941 в Токіо терміном на 5 років; передбачала надання Японії статусу найбільшого сприяння у Франц. Індокитаї. Япон. підприємці отримали доступ до сфер, раніше закритих для іноземців: їм дозволялось займатися с. г-вом, отримувати гірничорудні концесії, використовувати гідроенергетичні ресурси Індокитаю. У цих сферах передбачалось створення змішаних франц.-япон. підприємств, у яких частка япон. капіталу могла сягати 50 %. Угода надавала Японії широкі можливості використання продовольчих і стратегічних ресурсів Індокитаю. 4. Протокол про спільну оборону Індокитаю, підписаний 29.07.1941 у Віші, згідно з яким Японія зобов'язувалась поважати права та інтереси Франції у Схід. Азії, територ. цілісність Франц. Індокитаю, а Франція зобов'язувалась не укладати міжнар. угоди та не брати на себе жодних міжнар. зобов'язань перед третіми д-вами, що передбачали політ., екон. або воєнне співробітництво, яке могло зачіпати інтереси Японії. Обидві сторони погоджувались співробітничати в справі оборони Індокитаю. Протокол став юрид. основою перебування япон. військ у Франц. Індокитаї. Спираючись на його положення, Японія вже протягом 2-ї пол. 1941 збільшила свої війська в Індокитаї до 125 тис. осіб. **Ф.-я. у.** сприяли закріпленню япон. домінування в Індокитаї та забезпечили екон. позиції Японії в регіоні.

В. Ю. Константинов

Фредеріксборзький договір 1720 — сепаратна дансько-шведська мирна угода, підписана 3.07.1720 в замку Фредеріксборг (поблизу Копенгагена, Данія). У жовтні 1709 Данія вдруге приєдналась до антишведської коаліції в *Північній війні 1700–21*, і впродовж наступних років їй вдалось досягти певних військ. успіхів. У 1712–15 данці встановили контроль над частиною шведської Померанії та Рюгеном, а також у цілому відновили домінування своїх військ.-мор. сил у районі Зондських проток. Але активні дії шведської армії в Норвегії та загострення протиріч між учасниками антишведської коаліції спонукали Данію до якнайшвидшого укладення миру зі Швецією. Переговори про це розпочались у 1718, а згодом до них як посередники долучились Велика Британія та Франція. За **Ф. д.** Данія повертала Швеції захоплені під час війни Рюген, Зах. Померанію та Вісмар. Швеція виплачувала компенсацію за повернені території розміром

600 тис. талерів, відмовлялась від протекторату над Шлезвіг-Гольштейном та від претензій на Зондські протоки. Шлезвіг визнавався данським за спільних гарантій Великої Британії та Франції.

В. Ю. Константинов

Фредріксен Йон Елведал (23.08.1969, Копенгаген, Королівство Данія) — норвежський *дипломат*; кандидат філологічних наук. 1998–2001 — консул у Генеральному консульстві Норвегії в Мурманську (РФ); 2001–04 — 1-й секретар *Посольства* Норвегії в Москві (Росія); 2004–06 — старший радник Міністерства індустрії та торгівлі Норвегії, потім старший радник Департаменту з політики безпеки МЗС Норвегії; 2006–08 — помічник генерального директора Департаменту Півночі, ресурсів та Росії МЗС Норвегії. 2008–11 — консул у Генеральному консульстві Норвегії в Мурманську. З грудня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Норвегії в Україні.

Н. В. Балюк

Фрейзер (Freiser) Дерек (1937, Трейл, провінція Британська Колумбія, Канада) — канад. *дипломат*. Бакалавр гуманітарних наук у галузі історії та міжнар. відносин (1958) і права (1963) в ун-ті Брит. Колумбії. У 1964–65 — юрид. радник у складі делегації Канади при міжнар. контрольній комісії в Сайгоні (Півд. В'єтнам); 1965–66 — співробітник Правового управління МЗС Канади; 1966–70 — 1-й секр. посольства Канади в ФРН; 1970–72 — експерт відділення Управління Схід. Європи МЗС Канади; 1973–75 — радник посольства Канади в СРСР; 1977–84 — працівник відділу політ. аналізу й планування Управління федер. та провінційних відносин МЗС Канади; 1984–88 — дир. Управління Схід. Європи та СРСР МЗС Канади; 1988–93 — посол Канади в Угорській Республіці; 1993–95 — посол Канади в Грецькій Республіці. У 1998–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Канади в Україні.

Р. А. Кривонос

Фрейсіне (Freycinet) Шарль-Луї (14.11.1828, Фуа, нині — департамент Ар'єж регіону Південь — Піренеї, Французька Республіка — 14.05.1923, Париж, Французька Республіка) — франц. держ. діяч і *дипломат*. Під час *франко-прусської війни 1870–71* був одним з організаторів опору нім. окупації Франції. У 1876–1920 — сенатор. З 1877 перебував на міністерських посадах, у т. ч. Прем'єр-міністр Французької Республіки в 1879–80, 1882, 1886, 1890–92; міністр зак. справ у 1879–80, 1882, 1885–86; воєнний міністр у 1888–93 і 1898–99. Як поміркований республіканець провів амністію комунарів (1880) і закон про вигнання претендентів на франц. престол (1886); активно відстоював колоніальні інтереси Франції. При ньому було закріплене колоніальне панування над Півн. В'єтнамом і встановлено *протекторат* над Мадагаскаром. Узяв діяльну участь у підготовці рос.-франц. союзної угоди 1891 та *російсько-французької воєнної конвенції 1892*.

П. М. Ігнатьєв

Фрідріх-Вільгельм II (Friedrich Wilhelm II) (25.09.1744, Берлін, Королівство Пруссія — 16.11.1797, Потсдам, Королівство Пруссія) — прус. король із династії Гогенцоллернів, племінник короля Фрідріха II [1740–86]. Зійшов на престол після смерті дядька в 1786. У період його правління Пруссія пережила час занепаду, поступового руйнування адмін. апарату та *збройних сил*, що було спричинене відсутністю в короля здібностей до держ. управління. 1788 увів у дію т. зв. «релігійний вердикт», що передбачав б-бу з ідеями Просвітництва. Приєднався до 1-ї *антифранцузької коаліції*, що мала на меті допомогти Людовіку XVI, поваленому з престолу внаслідок *Французької буржуазної революції 1789–99*. Був змушений укласти з Францією сепаратний *Базельський мир 1795*, за яким Пруссія поступалась на її користь усіма володіннями на захід від Рейну. Підписання дог-ру було розцінене союзниками як зрада, що підірвало політ. престиж Пруссії серед дрібних нім. князівств. Територ. втрати на заході певною мірою компенсував здобутками на сході: під час другого 1793 та третього 1795 *поділів Речі Посполитої* Пруссія отримала Данциг (сучас. Ґданськ) та Торн (сучас. Торунь), а також Варшаву і значні терени в центр. частині країни.

Р. А. Кривонос

Фрідріхсгамський мирний договір 1809 — двостороння рос.-шведська мирна угода, підписана 5.09.1809 в Фрідріхсгамі (сучас. Хаміна, Фінляндія); завершила рос.-шведську війну 1808–09. Зіткнення інтересів Росії та Швеції було спричинено низкою традиційних факторів (прагнення Швеції до повернення територій, втрачених унаслідок попередніх рос.-шведських воєн, розрахунки обох сторін на тлі подій в Європі хоча б тимчасово зменшити потенційну загрозу з боку супротивника та звільнити сили для вирішення інших нагальних питань зовн. та військ. політики), так і впливом нових обставин, що склались в Європі внаслідок наполеонівських воєн (небажання Швеції виконувати вимоги Франції та Росії розірвати відносини з Великою Британією та приєднатись до *Континентальної блокади*, підбурювання Швеції з боку Великої Британії розпочати війну з Росією, яка після укладення *Тільзитських мирних договорів 1807* фактично стала союзником Франції). У лютому 1808 було підписано брит.-шведську конвенцію, за якою Велика Британія зобов'язувалась надати Швеції для ведення війни проти Росії субсидії в розмірі 1 млн фунтів стерлінгів щомісячно, незалежно від тривалості війни, і виставити 14 тис. війська для охорони зах. кордонів Швеції та її портів; Швеція зобов'язувалась спрямувати проти Росії всі свої наявні війська. Розцінивши підписання цієї конвенції як свідчення підготовки Швеції до нападу на Росію та посилаючись на неминучість шведської агресії, 8.02.1808 рос. імператор *Олександр I* оголосив Швеції війну. Наступного дня рос. війська перетнули шведський кордон. Уже всередині березня 1808 значна частина шведської Фінляндії була захоплена рос. військами, унаслідок чого 16.03.1808 МЗС Росії від імені імператора оприлюднило Декларацію про приєднання шведської Фінляндії до Російської імп. Рос. наступ і надалі просувався успішно: 22.04.1808 було взято потужну фортецю Свеаборг, до кінця квітня — окуповано фактично всю територію Фінляндії. На поч. 1809 рос. війська вийшли на шведсько-фінляндський кордон та перетнули його, а в березні — захопили деякі з Аландських о-вів та наблизились до Стокгольма на відстань 80 км.

7.03.1809 на о. Юмала (Аландський архіпелаг) командувачем рос. армії у Фінляндії Б. Ф. фон Кноррінгом та начальником шведського гарнізону Аландських о-вів Г.-К. фон Дьобельном було підписано рос.-шведську конвенцію про *перемир'я*, за умовами якого до 1.04.1809 сторони припинили бойові дії, шведські війська виводились з Аландських о-вів, а російські — з території власне Швеції. Оскільки умови перемир'я були невигідні Росії, яка внаслідок цього втрачала вирішальну стратегічну перевагу, 19.03.1809 Олександр I анулював конвенцію. Але на той час рос. війська вже були відкликані з території Швеції, шведська сторона зайняла жорстку позицію в переговорах й у квітні 1809 висунула власні умови укладення мирного договору, згідно з якими передумовою переговорів мало стати відновлення *статус-кво*. Росія відмовилась приймати шведські умови й бойові дії було відновлено. Після перемоги рос. військ при Гернефорсі (25.06.1809), внаслідок якої шлях на Стокгольм був відкритий, Швеція погодилась на відновлення мирних переговорів. Вони розпочались 2.08.1809 і завершились підписанням **Ф. м. д.** За його умовами Швеція поступалась Росії всією Фінляндією до р. Кемі, частиною Вестерботтена до р. Торнео, усією фінляндською Лапландією та Аландськими о-вами. Швеція зобов'язувалась заборонити заходити до шведських портів усім брит. військ. і торг. кораблям. Договір також вирішував низку прав., екон. та торг. питань. Рос.-шведська війна 1808–09 стала для двох д-в останньою в багатовіковій історії збройного протистояння, що слугувало джерелом постійної нестабільності в півн.-схід. Європі. **Ф. м. д.** загалом визначив рос.-шведський кордон, який зберігався незмінним до 1917, коли Фінляндія набула *незалежність*.

В. Ю. Константинов

Фрунзе Михайло Васильович (21.01.1885, Пішпек, нині — Бішкек, Киргизстан — 31.10.1925, Москва, СРСР) — рад. парт., держ. і військ. діяч. Нар. у сім'ї військ. фельдшера, навчався в Петерб. політехн. ін-ті. Чл. більшовицької партії з 1904. У 1905 — керівник страйку в Іваново-Вознесенську. У 1909–10 був двічі засуджений до смертної кари, 1910–15 — на каторзі. Учасник жовтневого збройного повстання 1917 в Москві; у 1919–20 — командувач 4-ю армією, Півд. групою військ Схід. фронту, Туркестанським і Півд. фронтами. З грудня 1920 — уповноважений Реввійськради РСФРР в Україні, командувач збройними силами України та Криму й одночасно заст. голови Раднаркому УСРР.

У листопаді 1921 — січні 1922 очолював місію УСРР в Анкарі, що уклала *українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922.* У 1924–25 — заст. голови й голова РВР СРСР, заст. наркома й нарком у військ. і мор. справах. З 1921 — чл. ЦК РКП(б), 1924 — кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, кандидат у члени політбюро ЦК РКП(б). Помер після примусового проведення хірургічної операції за вказівкою Й. *Сталіна.*

Твори: «Єдина військова доктрина і Червона Армія» (1921), «Ленін і Червона Армія» (1925) та ін.

М. С. Дорошко

Фрюденлунд (Frydenlund) Кнут (31.03.1927, Драммен, Королівство Норвегія — 26.02.1987, Осло, Королівство Норвегія) — норвезький політичний і державний діяч, *дипломат.* Розпочав дипломатичну кар'єру як аташе норвезького посольства в ФРН (1953–55, Бонн). Працював у центральному апараті МЗС Норвегії (1956–60, 1966–67), пресаташе посольства в Бельгії (1962–65), одночасно — Постійний представник Королівства при *Раді Європи* (1963–65), радник у профспілковому об'єднанні (1967–69). Обраний до парламенту від Норвезької партії праці (1969). Міністр закордонних справ Норвегії в урядах, сформованих лейбористами (16.10.1973–14.10.1981 та 9.05.1986–26.02.1987). Був активним прибічником членства Норвегії в *Європейських співтовариствах*; у лютому 1987 під час повернення з засідання Північної ради (див.: *Північне співробітництво*) переніс мозковий крововилив у аеропорту Осло «Форнебу», від якого помер у госпіталі.

Р. А. Кривонос

Фукуда (Fukuda) Такео (14.01.1905, префектура Гумма, регіон Канто, Японська імперія — 5.07.1995, Токіо, Японська імперія) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї поміщика. Закінчив юрид. ф-т Токійського ун-ту (1929). Працював на різних посадах у Міністерстві фінансів Японії з 1929 по 1950. У 1952 обраний до палати представників парламенту від Ліберально-демократичної партії (ЛДП), згодом став лідером парт. більшості в парламенті. У 1959 і 1966–68 — ген. секретар ЛДП. Багаторазово призначався на посаду міністра фінансів — у 1965–66, 1968–71, 1973–74. У 1971–72 — міністр зак. справ Японії, 1974–76 — 1-й віце-прем'єр. 24.12.1976–7.12.1978 — прем'єр-міністр Японії. Зіткнувшись із 400 % зростанням світових цін на нафту після *арабо-ізраїльської війни 1973,* виступив за зменшення залежності Японії від бл.-схід. джерел постачання енергоносіїв й ініціював переорієнтацію країни на зв'язки з д-вами *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН),* що знайшло вираження у *Фукуди доктрині.* 12.08.1978 підписав Договір про мир і дружбу з КНР. Після виходу у відставку був старшим радником ЛДП.

П. М. Ігнатьєв

Фукуди доктрина («Манільська доктрина») — програма *зовнішньої політики* Японії, проголошена прем'єр-міністром Т. *Фукудою* 18.08.1977 в Манілі (Філіппіни). У 1970-х основні зовн.-екон. пріоритети Японії зсувались до країн схід.-азійського регіону, що спричинило зростання ролі цих країн в япон. зовн. політиці. Схід.-азійські країни, особливо країни-члени *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН),* були для Японії стабільними джерелами деяких видів сировини, ринками дешевої робочої сили та збуту япон. пром. продукції. Окрім суто екон. чинників, важливу роль відігравали стратегічна й політ. значущість субрегіону як з точки зору забезпечення безпеки Японії, так і з точки зору активізації її зовн.-політ. діяльності. У доктрині сформульовані основні принципи япон. політики щодо країн Південно-Східної Азії (ПСА): Японія відмовлялась від ролі воєнної д-ви та як пацифістська нація висловлювала готовність сприяти миру й процвітанню в ПСА, а також зобов'язувалась докласти зусиль до зміцнення довіри на основі щирих стосунків із країнами АСЕАН із широкого кола питань в екон., політ., соц. і культ. сферах, дотримуватись рівноправності з партнерами в АСЕАН і співпрацювати з ними заради зміцнення їхньої солідарності, сприяти країнам-членам АСЕАН у розвитку взаєморозуміння з д-вами Індокитаю й розбудові відносин із ними на основі *мирного співіснування принципів.* Цією доктриною Японія намагалась подолати недовіру країн ПСА щодо її намірів, продемонструвати свою готовність йти назустріч прагненням півд.-схід.-азійських країн та надати їм допомогу в досягненні завдань нац. та регіонального розвитку, забезпечити собі відп. дип. умови для екон. *експансії* та підвищення політ. ролі в субрегіоні.

І. Д. Коміренко

Функціоналізм (функціоналістська теорія) — напрям теорії *інтеграції міжнародної;* аналізує наслідки впливу технол. модернізації та розвитку транснац. зв'язків на світову політику й міжнар. співробітництво. Згідно з **Ф.**, надзвичайне ускладнення сучас. суспільств потребує визначальної ролі експертної думки в процесі прийняття політ., зокрема зовн.-політ., рішень. Поширення у світі спільних та подібних проблем потребує спільної та узгодженої відповіді з боку д-в. Відтак, усі неполіт. питання (економіка, наука, культура, соц. сфера тощо) пропонувалось віднести до компетенції позаполіт. експертів, що представлятимуть зацікавлені д-ви, які й мали розв'язувати міжнар. проблеми. Таке співробітництво між д-вами в певних функціональних сферах мало призвести до розширеного співробітництва й в інших сферах. Цей процес отримав назву рамифікації. Д-ви та суспільства через поширення співробітництва в певних функціональних сферах інтегруватимуться, що сприятиме зростанню взаємозалежності, і, т. ч., забезпеченню миру та стабільності, оскільки поступово розрив співробітництва потенційно був би настільки руйнівним, що ставав неприпустимим. **Ф.** виходив з ідеї переростання екон. єдності в політ. інтеграцію. Центр. елементом **Ф.** є ствердження можливості такої ситуації в міжнар. взаємодії, коли всі її учасники виграватимуть, а інтереси набудуть спільного значення для всіх *акторів міжнародних.* Однією з перших спроб реалізувати ідеї **Ф.** в практ. політ. процесі стало створення *Європейського співтовариства вугілля й сталі* та *Європейського економічного співтовариства.*

Є. Є. Камінський

Функціонального (обмеженого) імунітету держави теорія — теорія, відповідно до якої допускаються позови проти іноземн. держави в нац. судах, якщо вони стосуються діяльності, не пов'язаної з виконанням державою суверенних функцій (acta jure gestionis), насамперед комерційного характеру. Теорія передбачає надання імунітету д-ві та її власності тільки у зв'язку з діяльністю, що має суверенну природу (acta jure imperii). Основна проблема при закріпленні цієї теорії в *договорах міжнародних* та законодавстві д-в полягає у проведенні чіткого розрізнення між діяльністю д-ви, на яку розповсюджується імунітет, і тієї, на яку імунітет не розповсюджується. На функціональному (обмеженому) імунітеті держави теорії базується розроблений *Комісією міжнародного права ООН* проект статей про юрисдикційні імунітети д-в та їхньої власності, *Європейська конвенція про імунітети держав 1972,* нац. законодавство країн англ.-амер. прав. сім'ї та сучас. судова практика більшості д-в континентальної прав. сім'ї (див.: *Абсолютного імунітету держави теорія*).

М. М. Гнатовський

Фуркало Володимир Васильович (5.06.1950, Київ, УРСР — 7.03.2005, Сеул, Республіка Корея) — укр. професійний *дипломат.* У 1972 закінчив ф-т міжнар. права Моск. держ. ін-ту міжнар. відносин МЗС СРСР; кандидат юрид. наук. 1974–77 — аташе, 3-й секр. відділу міжнар. орг-цій МЗС УРСР; 1977–79 — аташе *Постійного представництва України при ООН;* 1979–80 — співробітник Департаменту з політ. питань та деколонізації *Секретаріату ООН;* 1980–91 — співробітник, нач. відділу; заст. начальника Управління міжнар. зв'язків Президії АН УРСР; 1991–94 —1-й секр., зав. сектором, заст. начальника відділу, заст. начальника Управління НБСЄ та європ. регіональних структур МЗС України; 1994–95 — керівник Управління з питань зовн. політики Адміністрації Президента України. 24.01.1996–15.10.1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді, одночасно 19.07.1996–15.10.1998 — представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації.* 15.10.1998–12.11.2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзній Республіці Югославія. 12.11.2001–7.03.2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Корея.

В. М. Матвієнко

Футурологія міжнародних відносин (від лат. futurum — майбутнє та грец. λόγος — вчення) — напрямок дослідження *міжнародних відносин,* що на підставі досліджень сучас. тенденцій намагається передбачити майбутній розвиток світової систе-

ми. У міжнар. науці дослідження футурологічного характеру з'явились у 1950-х у зв'язку з дослідженням проблем впливу розвитку воєнних техніки й технологій на військ.-політ. доктрину д-в, а також оцінки наслідків гіпотетичного ядерного конфлікту. Найбільшого впливу та популярності футурологія набула після виходу в 1972 книги колективу авторів на чолі з Д. Медоуз «Обмеження зростання». Більшість робіт футурологічної тематики в цей період досліджувала проблематику перспектив суперництва СРСР і США. Згодом спостерігалось поступове послаблення інтересу до футурології в цілому, а також суттєва зміна кола досліджуваних нею проблем. Зростання політ. значення т. зв. глобальних проблем (проблем екології, народонаселення, світового соц.-екон. розвитку тощо) спричинило відносну активізацію футурологічних досліджень, що мали за об'єкт вплив глобальних кліматичних, екологічних, демографічних змін на майбутні міжнар. відносини й політику. Результатом цього процесу була поява окремого напрямку в сучас. *міжнародних відносин теорії* — «інвайрименталістських досліджень» (environmental studies), який на поч. XXI ст. є однією з найдинамічніших галузей міжнар. науки.

А. А. Суботін

Фухіморі (Fujimori) Альберто (28.07.1938, Ліма, Республіка Перу) — перуанський громад.-політ. і держ. діяч, 45-й, 46-й і 47-й (1990–2000) президент Перу; народився в сім'ї іммігрантів з Японії; закінчив Національний сільськогосподарський інститут (Ліма, 1961, спеціальність «інженер-меліоратор»), Страсбурзький університет (Франція, спеціальність «фізика») і Університет штату Вісконсин у Медісоні (США, 1969, доктор математики). Працював викладачем, ректором Національного агр. ун-ту «Ла-Моліна», очолював Асоціацію ректорів ун-тів Перу. У 1988 заснував масовий рух «Зміна-90», що спирався на неопопулістські гасла б-би із соц. несправедливістю та побудови екон. й соц. демократії. В умовах ескалації партиз. діяльності ліворадикальних угруповань «Сяюча стежка» і «Революційного руху ім. Тупак Амару» здобув перемогу в другому турі президент. виборів 10.06.1990 (62,5 % голосів). Усупереч передвиборним обіцянкам продовжив політику неоліберального оздоровлення економіки і вдався до неординарних заходів із метою наведення порядку в країні та зміцнення позицій виконавчої влади. 5.04.1992 за підтримки армії розпустив парламент і взяв на себе надзвичайні повноваження для б-би з повстанським рухом, наркоторгівлею та корупцією. Ініціював ухвалення референдумом 31.10.1993 чинної конституції, що юридично закріпила ринкову спрямованість екон. курсу. У *зовнішній політиці* взяв курс на тісне зближення з Японією та США, що дозволило вже 1993 залучити з цих країн позик на 2 млрд дол. На хвилі екон. відродження переобраний на другий президент. термін у квітні 1995, оголосив амністію військ. і поліцейським, звинуваченим і засудженим за порушення *прав людини* у 1980–95. 1996 змусив підконтрольний конгрес дати дозвіл на висування своєї кандидатури на президент. виборах 2000 під приводом того, що перший термін почався за старої конституції. За сфальсифікованими офіц. результатами 2-го туру виборів 28.05.2000 отримав 51,2 % голосів, але 22.11.2000 під час офіц. візиту до Японії був усунений із посади за рішенням Конгресу Перу як «морально нездоровий» (відмовився віддати під суд колишнього керівника служби безпеки, звинуваченого у вчиненні злочинів) і залишився в еміграції. У березні 2003 *Інтерпол* видав ордер на арешт **Ф.** за звинуваченням у вбивствах політичних опонентів (21 обвинувачення), перуанський уряд теж зажадав від Японії *екстрадиції* **Ф.**, але офіційний Токіо відмовився на підставі наявності в екс-президента подвійного громадянства. Несподівано для громадськості 7.11.2005 **Ф.** був затриманий у Чилі, куди він прилетів із Мексики для підготовки до повернення в Перу й участі в чергових президентських перегонах. Після екстрадиції до Перу й півторарічного судового процесу, 7.04.2009 **Ф.** отримав 25 років позбавлення волі за організацію «ескадронів смерті», в липні того ж року був засуджений до 7,5 років ув'язнення за хабар у 15 млн дол. США, який він заплатив главі Національної розвідувальної служби, а у вересні — ще до 6 років за організацію незаконного прослуховування телефонних переговорів.

В. І. Головченко

Х

Хабаровський протокол 1929 — двостороння міжнар. угода, підписана 22.12.1929 у Хабаровську (СРСР) між представниками СРСР і Китаю; врегулювала конфлікт між сторонами на Китайсько-Східній залізниці (КСЗ) у вересні—листопаді 1929. Протокол передбачав відновлення на КСЗ становища, що існувало до конфлікту, відповідно до *китайсько-радянської угоди 1924*. Зберігалося спільне керівництво КСЗ, звільнялись з-під арешту рад. і китайські *громадяни*, затримані у зв'язку з конфліктом, а також інтерновані китайські військовослужбовці. Китай зобов'язався роззброїти білогвардійські загони, що знаходились на території Маньчжурії, та вислати з цих районів їхніх організаторів. Сторони домовились про негайне відновлення рад. консульств у Маньчжурії та китайських консульств на Дал. Сході СРСР. Відновлювалась діяльність рад. госп. орг-цій, що функціонували до конфлікту в Маньчжурії, і китайських комерційних підприємств у СРСР. Урегулювання всіх спірних питань і поновлення в повному обсязі *дипломатичних відносин* між СРСР і Китаєм передбачалось здійснити в Москві на рад.-китайській конференції, яку планувалось провести в січні 1930. Однак конференція не відбулась, а дип. відносини між СРСР і Китаєм відновились лише в грудні 1932.

О. С. Пархомчук

Хаддам (Khaddam) Абдель Халім (15.09.1932, м. Баніяс, Сирійська Республіка) — сирійський державний та політичний діяч, *дипломат*; мусульманин-суніт. Після закінчення Дамаського університету (факультет права) працював юристом; у 1954 одружився з Наят Маркабі (Najat Marqabi), яка походить із відомої алавітської сім'ї. З 1949 брав активну участь в діяльності Партії арабського соціалістичного відродження (ПАСВ) і з 1963, коли вона прийшли до влади, став професійним політиком. З 1964 по 1968 обіймав посади губернатора провінції Кунейтра, згодом — провінції Дамаск. У 1968–69 — генеральний прокурор; в травні 1969 був призначений міністром економіки і зовнішньої торгівлі. В міжфракційній боротьбі в ПАСВ був послідовним прихильником генерала Х. *Асада*. Після приходу до влади останнього, **Х.** у листопаді 1970 був призначений міністром закордонних справ. У контексті курсу Х. Асада на встановлення тісних зв'язків алавітської військової верхівки з високопоставленими посадовцями-сунітами як важливого елементу стабільності політичного режиму, **Х.** був залучений до вузького кола осіб, які мали вплив на прийняття політичних рішень в Сирії. Був відповідальний за формування та реалізацію сирійської *політики* в Лівані. Сформував систему зв'язків по типу особливих з ліванськими політичними та військовими лідерами з подальшим переводом цих відносин у площину асиметричної взаємозалежності, а то й прямої залежності від Дамаска. При встановленні таких відносин конфесійна належність чи ідеологічні вподобання не мали принципового значення, головним критерієм виступала спроможність забезпечення інтересів та домінуючого впливу Сирії в Лівані. З березня 1984 по червень 2005 був одним із трьох віце-президентів, відповідаючи в основному за зовнішні та ліванські справи. 10.06.-17.07.2000 виконував обов'язки президента Сирії, забезпечивши перехід влади від Х. Асада, який помер, до його сина Б. *Асада*. В червні 2005 подав у відставку, в вересні переїхав до Парижа. У грудні 2005 відкрито дистанціював себе від політичного режиму Б.Асада, звинувативши останній в причетності до вбивства 14.02.2005 колишнього прем'єр-міністра Лівану Р. *Харірі*. Нині — один із лідерів сирійської опозиції.

Ю. С. Скороход

Хайдаров (Khaydarov) Ілхом Уткурович (22.08.1968) — узбецький *дипломат*. Закінчив Ташкентський державний університет, Міжнародну бавовняну школу (США) та Всеросійську академію зовнішньої торгівлі (РФ). У 1992–97 — співробітник міністерства зовнішніх економічних зв'язків Узбекистану, заступник директора Республіканського зовнішньоторговельного об'єднання «Узпроммашімпекс»; 1997–99 — директор спільної узбецько-швейцарської маркетингової компанії

«Уздан А. Г.» (Женева); 1999–2001 — начальник управління стратегічних досліджень міністерства зовнішніх економічних зв'язків Республіки Узбекистан; 2001–04 — радник з торговельно-економічних питань місії Узбекистану при *Європейському Союзі* (Брюссель); 2004–05 — начальник управління Агентства із зовнішньоекономічних зв'язків Узбекистану; 2005–06 — головний спеціаліст інформаційно-аналітичного департаменту Кабінету міністрів Узбекистану; серпень—жовтень 2005 — начальник головного управління маркетингу, розвитку стійких партнерських відносин міністерства зовнішніх економічних зв'язків, інвестицій та торгівлі Узбекистану; 2005–06 — голова правління державної акціонерної зовнішньоторговельної компанії «Узмаркезімпекс». У 2006–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Узбекистан в Україні; потім — голова ДАК «УзЛегПром».

Р. К. Петюр

Хайле Селассіє I (Haile Selassie, до коронації — Тефері Меконнин) (23.07.1892, Еджарсагоро побл. Харера, Ефіопська імперія — 27.08.1975, Аддис-Абеба, Соціалістична Ефіопія) — імператор Ефіопії (3.04.1930–12.09.1974). Нар. у сім'ї губернатора провінції Харер, двоюрідного брата імп. Менеліка II [1889–1913]; отримав традиційну церк. освіту й закінчив аристократичну школу ім. Менеліка II. У 1908–16 — губернатор провінцій Сідамо та Харер, намагався обмежити владу місцевої феод. знаті. У результаті двірського перевороту 27.09.1916 став регентом доньки Менеліка II, імператриці Заудіту, фактично керував усіма справами д-ви. У 1917–30 — мін. зак. справ Ефіопської імп., добився прийняття її до *Ліги Націй* 1923. У 1928 коронований негусом (королем), а після смерті Заудіту — імператором (церемонія відбулась 2.11.1930), взявши тронне ім'я Хайле Селассіє («Могутність Трійці»). Очоливши молодоефіопський рух, здійснив низку соц.-екон. і політ. перетворень, спрямованих на модернізацію країни й утвердження абсолютизму (прийняття 16.07.1931 першої в історії країни конституції на взірець японської, юридичне звільнення рабів та ін.). У *зовнішній політиці* намагався зберігати баланс у відносинах із колоніальними д-вами — Великою Британією, Францією й Італією, але внаслідок *італійської агресії проти Ефіопії 1935–36* змушений був втікати до Єрусалима й звідти до Лондона, де оселився як приватна особа. Коли в червні 1940 Велика Британія оголосила війну фаш. Італії, перебрався до Судану та разом із наступаючими англ. військами 5.05.1941 повернувся в Аддис-Абебу, поновивши свою владу; приєднався до *антигітлерівської коаліції* й 1943 поновив *дипломатичні відносини* із зах. д-вами та встановив їх із СРСР. У 1948 досягнув угоди з коптською патріархією, що дозволила ефіопу, а не єгиптянину, очолити Ефіопську церкву. Запровадив 1955 нову конституцію з окремими атрибутами демократії. У зовн. політиці зблизився із США, уклавши 1951 договір про дружбу і екон. співробітництво, що забезпечило рішення *Організації Об'єднаних Націй* від 15.09.1952 про передачу Ефіопії на федер. засадах колишньої італ. Еритреї (анексована 14.11.1962). Водночас прагнув до посилення ролі країни в міжафрик. справах, став співініціатором заснування *Організації африканської єдності* й був обраний її першим головою (25.05.1963–17.07.1964), повторно очолював ОАЄ 5.11.1966–11.09.1967. Виступив посередником у врегулюванні алжирсько-марокканського конфлікту 1963. В умовах наростання антиурядових виступів і поширення голоду 11.09.1974 був звинувачений Координаційним к-том збройних сил, поліції й територ. армії в корупції та фінанс. непорядності (на імпер. рахунках у закорд. банках було від 3 до 10 млрд дол.) й наступного дня взятий під домашній арешт; задушений за наказом *Менгісту Хайле Маріама*.

В. І. Головченко

Хайлігендаммський процес — політичний діалог, що присвячений проблемам світового масштабу і сприяє зміцненню довіри і розуміння між країнами *«Великої вісімки»* і «Групи п'яти» (Бразилія, Індія, Китай, Мексика, ПАР). Його метою є спільна робота з реагування на виклики *глобалізації*, формування загального розуміння невирішених глобальних проблем і вироблення на цій основі загальних ініціатив щодо їх вирішення. Основні напрями діалогу — сприяння транскордонним інвестиціям на взаємовигідній основі, у тому числі заохочення відповідальної поведінки бізнесу; сприяння дослідженням й інноваціям, у тому числі у сфері охорони прав інтелектуальної власності; енергетика з особливим акцентом на енергоефективність; розвиток, особливо в Африці. Партнери по діалогу вітають зусилля африканських країн щодо сприяння демократичному управлінню, насамперед за допомогою Африканського механізму незалежного взаємного контролю, і підтримують зусилля з поліпшення інвестиційного клімату в Африці. Ініціатива започаткувати новий структурований тематичний діалог із п'яти провідними країнами, що розвиваються, належить А. *Меркель*, а початок зустрічам покладено в м. Гленіглсі (Велика Британія) 2005, і тоді вони були відомі як «Група восьми + п'ять». 6–8.06.2007 на саміті в м. Хайлігендаммі (ФРН) *глави держав* і *урядів* «Великої вісімки» і «Групи п'яти» створили нове партнерство — **Х. п.** з метою обговорення актуальних проблем світової економіки, передусім у чотирьох сферах: розвиток, з акцентом на Африку; сприяння міжнародним інвестиціям на взаємовигідній основі; сприяння дослідженням й інноваціям, зокрема у сфері охорони прав інтелектуальної власності; енергетика з акцентом на енергоефективність.

Х. п. ґрунтується на чотирьох стовпах: просуванні й захисті інновацій; зміцненні свободи інвестицій шляхом відкритого інвестиційного режиму, включаючи заохочення соціально відповідальної поведінки бізнесу; енергетиці, особливо шляхом посилення енергоефективності й просування технологічного співробітництва з метою скорочення викидів парникових газів; зміцненні співробітництва і координації у сфері стійкого розвитку, особливо в Африці. Спочатку передбачалося, що **Х. п.** триватиме два роки. Проміжна доповідь за його результатами представлена на саміті 2008 на о. Хоккайдо, а підсумки — на саміті в Італії в 2009. Найбільшим проривом **Х. п.** є рішення з проблем клімату. Вперше було досягнуто угоди про рамки і процеси після закінчення дії *Кіотського протоколу 1997*, за участю Америки і провідних країн, що розвиваються, які нарешті пообіцяли скорочувати викиди парникових газів, прагнучи домогтися близько 50 % до 2050. Процес уже довів свою ефективність, коли під час зустрічі G8 з О5 на початку травня 2009 було досягнуто угоди про те, що країни, які розвиваються, здійснюватимуть контроль за своїм вуглекислим газом, якщо США та її союзники по *НАТО* і *ОЕСР* погодяться розширити склад клубу.

Щодо ширшого порядку денного миру і безпеки, то під час саміту G8 було продемонстровано зміцнення солідарності з проблем *тероризму міжнародного, зброї масового знищення*, а також заклопотаність з низки регіональних проблем безпеки. Стосовно Ірану, у разі якого є обидві проблеми — ЗМЗ і тероризму, G8 виробила загальну відповідь на його останні дії, пов'язані з недотриманням резолюцій ООН, а США і Росія зробили кроки у спільній роботі над планом ПРО проти Ірану, якщо всі інші заходи будуть безуспішними. G8 частково змусили до таких серйозних досягнень високі ціни на нафту, які негативно вплинули на енергетичну безпеку всіх членів G8, за винятком Росії і Канади. ООН не змогла досягти спільного підходу в рамках контролю за зміною клімату після закінчення дії Кіотського протоколу, так само як і зупинити небезпечну поведінку Ірану, Північної Кореї і Судану. Підвищення курсу валют, а також економічне зростання партнерів США по G8, у тому числі Росії, дали змогу домогтися поступок від США, особливо з урахуванням невдалого перебігу *Іракської війни 2003–11*, а також ще не завершеної операції в Афганістані.

G8 довелося вживати превентивні довгострокові заходи також з низки внутрішніх причин. Одна з них — нове покоління лідерів у G8 — Німеччини, Канади, Японії і Франції, чиє внутрішньополітичне становище (певно, за винятком В. Путіна в Росії) було сильнішим, ніж ветеранів G8 — Е. *Блера*, Дж. В. *Буша*. Діалог **Х. п.** проходив за керівної ролі особистих представників лідерів (шерпів), у рамках відповідних робочих груп, у відкритому, транспарентному і конструктивному ключі. Не будучи переговорним процесом, діалог вівся на рівних, доповнюючи роботу інших міжнародних і регіональних організацій і форумів, сприяючи пошуку взаємовигідних шляхів вирішення загальних проблем. Важливим напрямом роботи **Х. п.** є розв'язання проблем розвитку, зокрема в бідних і найуразливіших країнах, особливо в Африці. Партнери по діалогу погодилися, що необхідно ефективно заохочувати й зміцнювати співпрацю з розвитку

потенціалу і належного управління. Визнаючи, що є різні підходи до належного управління, залежні від специфіки країни, необхідно виробити відповідні політичні рамки і процеси ухвалення рішень, які сприятимуть стійкому соціальному та економічному розвитку, а також забезпеченню охорони навколишнього середовища. Партнери по діалогу обговорили стратегії і інструменти співпраці по лінії Південь—Південь і Північ—Південь.

Є. М. Суліма

Хайм (Heim) Вольф Дітріх (23.07.1967, Кірхдорф-ан-дер-Кремс, Австрійська Республіка) — австрійський *дипломат*; у 1994 закінчив Віденський економічний університет, спеціальність «комерційні науки», магістр менеджменту за програмою CEMS Masters (Спілка європейських шкіл менеджменту), а також навчався в Національній школі державного управління Франції ENA (Ecole Nationale d'Administration) у Страсбурзі і Парижі (повний курс навчання ENA Cyclelong, 1995–96), в коледжі Marianopolis College Montreal, Канада (1985–86) та в Університеті Сантьяго-де-Чилі, Чилі (1991). 1997–2001 — директор Австрійського культурного форуму в Токіо — аташе з питань культури *Посольства* Австрії в Японії; 2001–03 — заступник глави дипломатичної місії (радник-посланник) Посольства Австрії в Фінляндії, Хельсінкі; 2004–06 — заступник керівника Виконавчого секретаріату з питань ЄС; у жовтні 2006 — серпні 2010 — заступник начальника Генеральної інспекції МЗС Австрії. З 27.08.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Австрії в Україні.

А. П. Сапсай

Хак Таджул (1948) — пакистанський *дипломат*. Освіта — Ісламабадський університет, спеціальність воєнні та стратегічні науки. 1969–95 — служба в збройних силах Пакистану, командував двома піхотними бригадами (Сіахамі); 1995–97 — *військовий аташе* Посольства Ісламської Республіки Пакистан у Китайській Народній Республіці; 2000–03 — ревізор Прикордонного корпусу Пакистану; 2003–04 — начальник Охоронної служби Пакистану; 2004–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Пакистану в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Халіфа ібн Зайд аль-Нахайян (25.01.1948, м. Аль-Айн, емірат Абу-Дабі, нині Об'єднані Арабські Емірати) — 2-й президент Об'єднаних Арабських Еміратів, 18-й емір Абу-Дабі, один із найбагатших діячів світу за даними журналу «Forbes» (родинний капітал у березні 2012 оцінений у 37,5 млрд дол. США). У лютому 1967 призначений спадковим принцом емірату Абу-Дабі, де знаходиться 80 % всієї нафти ОАЕ; очолював Вищу раду ОАЕ у справах нафти, Фонд розвитку Абу-Дабі й Суверенний фонд Абу-Дабі. Після смерті батька з 3.11.2004 очолив емірат Абу-Дабі й ОАЕ; користується популярністю серед військових; має репутацію стриманої людини й шанувальника поезії; полюбляє соколине полювання й рибну ловлю. На честь **Х.** 4.01.2010 названа найвища будівля світу — 828-метровий хмарочос «Бурдж-Халіфа» в Дубаї. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст. (23.11.2012).

В. І. Головченко

Халіфату арабо-мусульманського дипломатія — доктрина та практика зовн.-політ. діяльності арабо-мусульм. *держав* Середньовіччя. Базові принципи *зовнішньої політики* арабо-мусульм. д-ви, у 620-х сформульовані фундатором ісламу Мухаммедом ібн Абдаллахом і зафіксовані в Корані та *дипломатичному листуванні* Пророка Мухаммеда з лідерами сусідніх д-в. Стратегічною метою мусульм. *дипломатії* було проголошено б-бу за світове панування ісламу, «доки не залишиться спокуси і вся релігія належатиме Аллаху» (Коран, 8:40); проте досягнення означеної стратегічної мети визнавалось справою далекого майбутнього. Для її реалізації всі населені території світу були розподілені Мухаммедом на дві категорії: дар-аль-іслам («земля ісламу») — території, де іслам панує політично та ідеологічно, а існування неісламського населення допускається лише у статусі обмежених політично та утиснених, порівняно з мусульманами, економічно, лояльних до мусульм. влади підданих; дар-аль-харб («земля війни») — території, на яких панують інші релігії та володарює політ. влада немусульм. орієнтації, і на які ісламська д-ва повинна всіма можливими методами поширювати іслам, відтак вони розглядаються як такі, що знаходяться у стані *війни* з мусульманами, а відсутність воєнних дій є *перемир'ям*. У б-бі з «невірними» за розширення дар-аль-іслам дип. доктрина ісламу припускає право мусульм. влади на односторонню відмову від будь-яких укладених у минулому з «невірними» угод, якщо це на благо дар-аль-іслам. Після смерті Пророка Мухаммеда (632) арабо-мусульм. д-ва зазнала внутр. кризи, тому до практ. реалізації доктрини активного розширення дар-аль-іслам за рахунок дар-аль-харб справа дійшла лише в часи другого халіфа Омара ібн аль-Хаттаба [634–644], за правління якого почались масштабні арабо-мусульм. завоювання, першими жертвами яких стали Візантійська імп. та Перська зороастрійська імп. Сасанідів (Еран-шахр). Найдинамічніший етап арабо-мусульм. завоювань припав на часи Дамаського халіфату Омейядів (661–750), коли після знищення Еран-шахру під владу ісламу потрапили Іран, Ірак і Півд. Кавказ, були завойовані Центр. Азія та Сінд (сучасний Півд. Пакистан). Після вдалих війн із Візантією панування арабо-мусульм. Халіфату поширилось на Схід. Середземномор'я та Півн. Африку, а розгром королівства вестготів завершився приєднанням до Халіфату Іберійського півострова, який, переживши масовану ісламізацію, перетворився на арабізовану Андалусію. Успіхам арабо-мусульм. територ. *експансії* сприяла поміркована податкова й толерантна міжконфесійна політика халіфів, а також наявність формального права для кожного підданого Халіфату, незалежно від етнічного походження, стати в разі прийняття ісламу рівноправним із завойовниками-мусульманами. Але згодом принцип прав. рівності, незалежно від походження, усіх мусульман було відкинуто, що спричинило внутр. кризу та крах Дамаського халіфату, якому на зміну прийшла династія Аббасидів, що виступали за відновлення всеісламської єдності й рівноправності всіх мусульман у межах Халіфату. Багдадський халіфат Аббасидів (750–1258) спробував продовжити активні завоювання, але проголошене зрівняння в правах всіх мусульман, яке позбавило арабів статусу апріорі пануючого етносу Халіфату, залишило останній без твердої етнічної опори, перетворивши його на поліетнічну ісламську *імперію*, що негативно вплинуло на військ. систему Халіфату. Раніше його армія фактично була арабським народним ополченням, у якому служив кожен араб-мусульманин, за що отримував статус приналежності до пануючого етносу, податкові й політ. привілеї, долю у військ. здобичі, держ. гарантії матеріал. підтримки сім'ї в разі його загибелі в боях за розширення дар-аль-іслам тощо. Ліквідація арабських привілеїв, проведена Аббасидами, позбавила халіфське військо надійного етнічного ядра, що знижувало його боєздатність, тому завоювання багдадських халіфів обмежились кількома островами на Середземномор'ї (Крит, Сицилія, Сардинія, Балеарські о-ви), а після правління халіфа Харуна ар-Рашида [786–809] майже припинились. Символічним актом показового припинення активних арабо-мусульм. війн у Європі стало пишне *посольство*, відправлене Харуном ар-Рашидом до франкського імп. Карла Великого для орг-ції спільного антивізантійського союзу. Пропозиції Харуна ар-Рашида були схвально прийняті Карлом Великим, однак до орг-ції спільних бойових операцій справа так і не дійшла. Із часом відсутність етнічного ядра призвела в IX ст. до розпаду Халіфату на кілька незалежних чи напівнезалежних від Аббасидів д-в (Кордовський емірат Омейядів, д-ви Ідрісидів, Аглабідів, Тахіридів, Тулунідів, Саффаридів, Саманідів та ін.). Відтоді *доктрина зовнішньополітична* заг.-ісламської *експансії* на дар-аль-харб доповнилась практикою міжмусульм. дип. відносин, які, на відміну від відносин із представниками д-в інших релігій, мали здійснюватись у межах формального всемусульм. братерства й реліг.-номінальної зверхності багдадських халіфів. Пріоритетними напрямами дипломатії Халіфату Аббасидів стала б-ба за збереження своєї всеісламської зверхності проти неортодоксального єгипетського халіфату Фатмідів та за збереження свого політ. впливу на тих землях, що навіть після масованої дезінтеграції IX ст. формально залишились у межах підконтрольного Аббасидам Багдадського халіфату (Ірак, Сирія, Зах. Іран, частина Аравії). Тимчасовий крах світської влади халіфів, отже, їхньої суверенної дипломатії, оформили в 945 іранські горяни-дейлеміти, коли вони, очолені династією Буїдів (Бувейхідів), захопили Багдад, залишивши за Аббасидами статус лише реліг. лідерів ісламського світу та позбавивши останніх будь-яких важелів самостійного політ. керівництва. Завоювання Багдада в 1055 тюрками-сельджуками залишило статус багдадських халіфів без змін. Нова активізація

суверенної дип. активності аббасидських халіфів припадає на XII ст., що було пов'язано з необхідністю посиленого заг.-ісламського єднання перед загрозою Хрестових походів європ. д-в. Особливих успіхів у справі відбудови халіфської державності та її самостійної зовн. політики досяг халіф ан-Насір (1180–1225), у період правління якого мусульманам вдалось призупинити європ. експансію на дар-аль-іслам. Однак спроби використати союз із Монгольською д-вою Чінгісхана для приборкання султана Хорезму — наймогутнішого світського владики тогочасного мусульм. світу, який не хотів визнавати над собою халіфської зверхності — звершились трагічно і для Хорезму, і для самого Халіфату. Монголи спочатку завоювали в 1219–23 д-ву хорезмшахів (Центр. Азію, Іран, Афганістан), а 12.02.1258 взяли Багдад. Відтоді як суверенна воєнно-політ. й дип. сила Халіфат перестав існувати.

Літ.: Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье. — М., 1966; Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII—XIV вв.). — М., 1966; Колесников А. И. Завоевание Ирана арабами. — М., 1982.

В. А. Рубель

Халлквіст (Hallkvist) Мартін Ларс Вільгельм Алексіс (17.11.1939) — шведський *дипломат*; магістр мистецтв. У 1962–63 працював у *посольстві* Швеції в Москві; у 1964–69 — 3-й секр. МЗС Швеції; 1969–74 — *аташе* з питань інформації і преси посольства Швеції в Японії; 1974–75 — співробітник прес-служби МЗС Швеції. У 1975–79 — редактор (з 1977 аташе з питань преси) ген. консульства Швеції в Нью-Йорку; у 1979–86 — радник з питань преси посольства Швеції у Фінляндії; 1989–91 — радник МЗС Швеції; 1991–92 — в. о. зав. відділу країн *СНД* і Схід. Європи Політ. управління МЗС Швеції. У 1992–96 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні.

Р. А. Кривонос

Халхін-Голський конфлікт 1939 — військ. зіткнення між Японією з одного боку та Монгольською Народною Республікою (МНР) і СРСР — з іншого, спричинене вторгненням 11.05.1939 япон. військ на територію МНР у районі р. Халхін-Гол. Діючи відповідно до стратегії територ. *експансії*, викладеної в *Танаки меморандумі 1927* й «Основних принципах національної політики» 1936, Японія в травні 1939 здійснила спробу силовим способом встановити контроль над територією МНР (Зовнішньою Монголією або «Північною Маньчжурією»). Приводом для конфлікту послугували питання *демаркації кордону* між контрольованим Японією *Маньчжоу-Го* та МНР. Всупереч офіц. картам, що підтверджували територ. приналежність МНР району на схід від р. Халхін-Гол, Японія наполягала на встановленні кордону саме по цій річці. Дип. демарші Токіо з цього питання підкріплювались силовим тиском — чисельними провокаціями на маньчжурсько-монгольському кордоні. 11.05.1939 підрозділи япон.-маньчжурських військ атакували прикордонні застави МНР і відтіснили монгольських прикордонників до р. Халхін-Гол. Із 28.05.1939 япон. війська за підтримки танків, артилерії та бойових літаків розгорнули широкий наступ проти МНР. Відповідно до рад.-монгольського протоколу від 12.03.1936, за яким у разі нападу третьої д-ви на СРСР чи МНР сторони зобов'язувалися надати одна одній військ. допомогу, СРСР направив у район бойових дій свої війська. **Х.-Г. к.** розширювався й набував затяжного характеру. Якщо на поч. липня 1939 япон.-маньчжурські сили, що вступили на територію МНР, нараховували 38 тис. вояків, то наприкінці серпня їхня чисельність зросла до 75 тис. чол. Частинам япон. Квантунської армії протистояли 57-тис. рад.-монгольські війська. У ході бойових дій, що розгорнулись 21–29.08.1939 у районі р. Халхін-Гол й оз. Буїр-Нур, япон. війська були оточені та розгромлені. 15.09.1939 у Москві було підписано *перемир'я*, згідно з яким із 16.09.1939 бойові дії припинялись, Японія зобов'язувалася поважати територ. цілісність МНР. 9.06.1940 держ. кордон МНР був повністю відновлений. Поразка Японії в **Х.-Г. к.** стала серйозним ударом по планах япон. вояччини на Дал. Сході й одним із чинників, що зумовили неучасть Японії у війні Німеччини проти СРСР.

І. Д. Коміренко

Хамад бін Халіфа аль-Тані (1.01.1952, Доха, Британський протекторат Катар) — 3-й емір Держави Катар (27.06.1995–25.06.2013); закінчив Королівську військову академію в Сандхерсті (Велика Британія, 1971); по завершенні навчання в званні підполковника командував 1-м батальйоном мотопіхоти катарської армії (відтоді батальйон носить ім'я «Хамад»); з 31.05.1977 — спадкоємець престолу і міністр оборони в званні генерал-майора, багато зробив для модернізації армії (була збільшена чисельність *збройних сил*, створені нові підрозділи й закуплена сучасна техніка, удосконалена підготовка особового складу), водночас відповідав за спортивну підготовку молоді. З сер. 1980-х очолив Державний плановий комітет Катару, що відповідає за розвиток економіки країни; з 1992 отримав велику частку владних повноважень, включаючи контроль над розвитком нафтогазового комплексу країни. 27.06.1995, коли батько — Халіфа бін Хамад аль-Тані перебував із візитом у Швейцарії, за підтримки інших членів родини здійснив безкровний переворот і очолив Державу Катар (батько повернувся на батьківщину з еміграції у Франції лише в 2004). У 1996 сприяв появі телеканалу «Аль-Джазіра»; в 1997 вперше в регіоні надав виборчі права жінкам; забезпечив новий імпульс розвиткові нафтогазового комплексу завдяки залученню *інвестицій міжнародних*, у результаті чого Катар став провідним виробником і експортером скрапленого природного газу. Серед арабських правителів вважався прогресивним лідером, незважаючи на те, що зберігав абсолютну владу; великої популярності набули гуманітарні й благодійні програми, які курирувалися жінкою еміра — Мозою бінт Насер аль-Міснед. 24.06.2013 оголосив про намір передати владу в еміраті своєму сину — крон-принцу Таміму бін Хамаду аль-Тані. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст. (2012).

В. І. Головченко

Хамад ібн Іса аль-Халіфа (28.01.1950, м. Ріффа, Британський протекторат Бахрейн) — 2-й емір Бахрейну (6.03.1999–14.02.2002) і 1-й король Бахрейну (з 14.02.2002); народився в сім'ї Іси ібн Салмана аль-Халіфи — хакіма, а згодом еміра незалежного Бахрейну (з 15.08.1971); закінчив «The Leys School» у Кембриджі, «Mons Officer Cadet School» (Альдершот, графство Гемпшир, Велика Британія, 1968), Військово-командне училище армії США (Форт-Лівенворт, штат Канзас, 1973) і Королівську військову академію в Сендхерсті (Велика Британія). 27.06.1964 проголошений спадкоємцем престолу; після повернення в 1968 на батьківщину отримав доручення створити сили оборони Бахрейну в зв'язку з майбутнім виведенням британських військ з регіону; після отримання Бахрейном незалежності в 1971 став першим міністром оборони країни, залишаючись на цій посаді до 1988; курирував розширення *збройних сил* Бахрейну, передусім шляхом формування військово-повітряних сил, водночас протягом 1975–99 був головою Верховної ради у справах молоді і спорту. 6.03.1999 помер емір Іса ібн Салман аль-Халіфа, того ж дня **Х.** був проголошений новим *главою держави*; отримав військові звання фельдмаршала, маршала Королівських ВПС Бахрейну і адмірала флоту. На референдумі, що пройшов 14–15.02.2001, була схвалена Хартія національних дій (98,41 % голосів виборців); **Х.** провів ряд політичних реформ, у т. ч. оголосив політичну амністію й надав політичні права жінкам, включно з правом голосу; у 2002 виступив проти війни США в Іраку. В розпал «Арабської весни» 14.02.2011 на вулиці різних міст і поселень Бахрейну вийшли тисячі протестантів, в основному мусульман-шиїтів, незабаром виступи з вимогами політичних реформ до сунітської верхівки охопили всю країну; 19.02.2011 король доручив спадковому принцові Салману провести переговори «з усіма без винятку політичними силами країни», а через два дні наказав відпустити ув'язнених шиїтів; для охорони стратегічних об'єктів до Бахрейну були запрошені саудівські й кувейтські війська.

В. І. Головченко

Хамід Албар (Hamid Albar) (1944, шт. Пенанг, Британська Малайя) — малайзійський держ. діяч. Нар. у сім'ї одного з трьох засновників правлячої Об'єднаної малайської нац. орг-ції (ОМНО). Юрид. освіту здобув у Лондоні, де відкрив відділення ОМНО. Після повернення на батьківщину 1972 розпочав комерційну кар'єру, працюючи у фінанс. установах і торг. компаніях. Найбільший успіх у приватному секторі — посада ген. директора банку «Буміпутра Берхад». У 1995–99 — міністр оборони Федерації Малайзія. У 1999–2008 — мін. зак. справ, активний прибічник перетворення Малайзії на регіональний центр сили та збереження нею

провідних позицій в *Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН).*

П. М. Ігнатьєв

Хаммаршельд (Hammarskjold) Даг (29.07.1905, Йончйопінг, Королівство Швеція — 18.09.1961, побл. Ндоли в Північній Родезії, нині — Замбія) — 2-й *Генеральний секретар ООН* (10.04.1953–18.09.1961). Нар. в аристократичній сім'ї. У 1914 його батько був призначений Прем'єр-міністром Швеції, згодом був губернатором однієї з провінцій. Вивчав в ун-ті Упсали історію літератури, соц. філософію, політекономію, економіку, право; крім шведської, володів англ., франц., данською і нім. мовами. У 1933 захистив докторську дисертацію з питань бізнесу й став викладачем політекономії Стокгольмського ун-ту. Із 1936 працював секр. урядового к-ту з безробіття, секр. Нац. банку Швеції, заст. міністра фінансів й одночасно головою Ради Банку. У 1945 призначений радником уряду з фінанс. та екон. питань і відігравав важливу роль у формуванні фінанс. політики Швеції. У 1947 перейшов на роботу до МЗС, де був відповідальним за екон. питання в ранзі фактичного заст. міністра. У 1954 був обраний членом шведської Академії. У квітні 1953 став Ген. секретарем ООН, у вересні 1957 одноголосно переобраний ще на один 5-річний термін. Відіграв активну роль у вирішенні складних міжнар. проблем: *Близькосхідного конфлікту,* орг-ції Надзвичайних сил ООН (1956), врегулюванні *Суецької кризи 1956,* громадян. конфліктів у Лівані та Йорданії; відвідав багато країн Африки, Азії, Європи, Америки та Бл. Сходу, лише в період 18.12.1959–31.01.1960 — 21 африк. д-ву з метою безпосереднього вивчення ситуації; здійснив чотири поїздки до Конго, сприяючи врегулюванню *Конголезької кризи 1960–65.* Загинув в авіаційній катастрофі на шляху в Ндолу, де мали проводитись переговори з М. Чомбе про припинення воєнних дій. Похований у Швеції. Посмертно нагороджений *Нобелівською премією миру.*

В. С. Бруз

Хан (Khan) Шамун Алам (6.06.1939) — пакистанський військ. діяч і *дипломат.* Закінчив Королівський коледж оборони (Лондон), Штабні курси об'єднаних збройних сил і Військ. курси збройних сил (Пакистан). Із 1957 — на дійсній військ. службі у ВМФ, командував з'єднаннями ВМФ Пакистану, очолював Штабний коледж ОЗС, займав посаду військ.-мор. аташе в посольстві Пакистану в КНР. 1995–97 — *посол* Пакистану в Тунісі. У 2000–04 — Надзвичайний і Повноважний Посол Ісламської Республіки Пакистан в Україні.

В. І. Головченко

Хандогій Володимир Дмитрович (21.02.1953, Черкаси, УРСР) — укр. професійний *дипломат.* У 1975 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. 1975–76 — перекладач на будівництві металургійного комбінату в Карачі (Пакистан); 1976–87 — аташе, 3-й, 2-й секр. відділу преси МЗС УРСР, аташе Постійного представництва УРСР при ООН; 1988–92 — 1-й секр. Постійного представництва СРСР, РФ при ООН (Нью-Йорк); 1992–94 — радник, заст. Постійного представника, т. в. о. Постійного представника України при ООН. 1994–95 — нач. Управління міжнар. орг-цій МЗС України. У червні 1995 — жовтні 1998 — заст. міністра закорд. справ України, Голова Нац. комісії України у справах *ЮНЕСКО.* У жовтні 1998 — грудні 1999 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді та Представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації.* У 2000–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія та глава Місії України при *НАТО,* одночасно — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Великому Герцогстві Люксембург за сумісництвом, у червні 2000 — липні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Нідерланди за сумісництвом, а також у липні 2000 — серпні 2003 — Постійний представник України при *Організації із заборони хімічної зброї.* У жовтні 2005—січні 2006 — директор Департаменту НАТО; в січні 2006—липні 2007 — заступник Міністра закордонних справ України; з липня 2007 по липень 2010 — перший заступник міністра закордонних справ України; 3.03–09.10.2009 — т. в. о. міністра закордонних справ України. З 30.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії. Нагороджений орденом «За заслуги» II і I ст.

Д. В. Табачник

Харалампопулос (Χαραλαμπόπουλος) Іоанніс (1.01.1919, Псарі, Мессенія, Королівство Греція) — грецький політичний і державний діяч, *дипломат.* Отримав вищу освіту за спеціальністю інженера у Королівській військовій академії у Вулвичі (Лондон). Брав участь у *Другій світовій війні* як командир загону піхоти на албанському фронті та на Близькому Сході. Вийшов у відставку 1961 та приєднався до заснованої того року Г. Папандреу й С. Венізелосом партії «Союз центру», яка прийшла до влади 1963 за підтримки лівих сил і зміцнила свої позиції на позачергових виборах 1964, одноосібно сформувавши уряд. Депутат парламенту у 1963 та 1964. З приходом до влади внаслідок військового перевороту «хунти чорних полковників» (21.04.1967–23.07.1974) створив підпільну групу «Демократичний національний рух опору», але в травні 1967 був заарештований і засланий на о-в Сірос. Тимчасово звільнений за амністією, знову заарештований та ув'язнений (1968–71), а пізніше засланий. Приєднався до Національного руху звільнення, під час придушення повстання в університеті «Афінська політехніка» (14–17.11.1973) знову заарештований, підданий військовою поліцією катуванням та ув'язнений у концтаборі на о-ві Ярос в Егейському морі, де перебував до падіння хунти. Обирався депутатом парламенту в ході 10 виборчих кампаній протягом 1974–2000 від Загальногрецького соціалістичного руху (ПАСОК); депутат *Європейського парламенту* з часу вступу Греції в *ЄС* 1.01.1981. Міністр закордонних справ (21.10.1981–26.07.1985), віце-прем'єр-міністр (1981–88) і міністр оборони (1986–89) Грецької Республіки в урядах А. *Папандреу.*

Р. А. Кривонос

Харірі (Hariri) Рафік (1.11.1944, м. Сідон, Ліванська Республіка — 14.02.2005, Бейрут, Ліванська Республіка) — ліванський громадсько-політичний і державний діяч, бізнесмен; народився в сунітській сім'ї середнього класу; закінчив Бейрутський арабський університет (адміністрація бізнесу). В 1970 спадковий принц Саудівської Аравії — Фахд призначив **Х.** будівельним підрядчиком королівського двору, завдяки чому той за кілька років став мультимільйонером (в 1980-ті його особисті статки оцінювалися в 3150 млн дол. США); водночас започаткував кілька філантропічних проектів, зокрема в 1982 виділив 12 млн дол. США для допомоги жертвам конфлікту 1978 на півдні країни. 31.10.1992–2.12.1998 — прем'єр-міністр Ліванської Республіки; первісно політичну кар'єру базував на хороших відносинах із Сирією, а знання фінансових потоків доби *глобалізації* допомогло **Х.** відновити зруйновану під час *Ліванського конфлікту 1975–90* економіку країни; сприяв поверненню в Ліван 2 млрд дол. США особистих заощаджень громадян, які змушені були емігрувати; поступово зосередив у своїх руках реальну владу, зробивши посаду президента номінальною, і переорієнтувався на Саудівську Аравію. У відповідь Сирія підтримала на президентських виборах 1998 кандидатуру Е. *Лахуда,* що змінив *главу уряду,* звинувативши **Х.** в невдалій економічній політиці, зокрема в швидкому зростанні зовнішнього боргу; вдруге очолював уряд 23.10.2000–6.11.2004 після перемоги на парламентських виборах; у відставці очолив опозицію, що вимагала виведення з території Лівану сирійських військ. Загинув у результаті терористичного акту, що пришвидшило антисирійську «кедрову революцію»; 30.06.2011 представники *Спеціального трибуналу щодо Лівану* в Гаазі передали ліванському уряду звинувачувальний висновок у справі про вбивство **Х.**, де відповідальність була покладена на чотирьох активістів «Хізбалли».

В. І. Головченко

Хартія для нової Європи — підписана за результатами зустрічі голів держав-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) в Парижі 19–21.11.1990. Задумана як концептуальний проект нової Європи, що постане після закінчення блокового протистояння. Підписання Хартії було продиктовано потребою у пошуку відповідей на нову ситуацію в Європі — розпад соціалістичного блоку, об'єднання Німеччини і падіння Берлінського муру, *демократизацію* СРСР, потребою у формуванні нової системи безпеки в Європі, досягненням домовленостей у сфері роззброєння. Проведення саміту НБСЄ було ініційоване Радянським Союзом ще в 1989, коли Кремль прагнув синхронізувати процес *Німеччини об'єднання 1989–90* зі скороченням військової присутності в Європі; формуванням посилених загальноєвропейських

структур та інститутів безпеки; трансформацією військово-політичних блоків у політичні союзи. Хартія констатувала завершення ери конфронтації та розколу в Європі. Вперше виводила формулу неподільної безпеки, вільної від розподільчих ліній, відносини в межах якої будуть будуватись на основі співробітництва. У сфері безпеки за кожною країною залишалась свобода вибору, яка мала поважатись іншими країнами.

Хартія — перший документ в історії НБСЄ, в якому наголошується, що НБСЄ є співтовариством, заснованим на спільних цінностях, а не лише співтовариством в інтересах безпеки. Такими цінностями та принципами європейського життя визнавались (в т. ч. і СРСР) *демократія*, заснована на *правах людини* і основних свободах; розвиток через економічну свободу та соціальну справедливість; однакова безпека для всіх. Ключовими факторами зміцнення міжнародного миру і безпеки визнавались утримання від погрози силою або застосування сили та мирне врегулювання *територіальних спорів*. У якості спільної мети вперше було проголошено розвиток ринкової економіки, забезпечення стійкого економічного зростання, соціальної справедливості та зайнятості.

За Хартією, заради забезпечення нової якості політичного діалогу і співробітництва необхідне кардинальне оновлення інститутів НБСЄ, що започаткувало процес інституалізації НБСЄ. Передбачався триповерховий формат політичних консультацій: зустрічі *глав держав*, щорічні засідання Ради міністрів закордонних справ як центрального форуму політичних консультацій, засідання Комітету старших посадових осіб, який має готувати роботу Ради. У Празі створювався Секретаріат НБСЄ, у Відні — Центр із запобігання конфліктів, у Варшаві — Бюро вільних виборів. Передбачалося заснування Парламентської асамблеї НБСЄ. Було прийняте рішення проводити наради експертів з питань демократичних інститутів та національних меншин. Велику увагу Хартія приділяла людському виміру. Закликала до поваги основних прав та свобод людини; співробітництва з метою зміцнення демократичних інститутів та забезпечення верховенства закону; покращення становища національних меншин, розвитку їх національної мовної самобутності; боротьби проти дискримінації, антисемітизму та ксенофобії; вільного пересування громадян, інформації, ідей; розвитку туризму тощо. Хартія стала одним із знакових документів *Паризького саміту НБСЄ 1990* поряд із Спільною декларацією 22-х країн *Варшавського договору 1955* і *НАТО* та *Договором про звичайні збройні сили в Європі*.

І. О. Мінгазутдінов

Хартія основних прав Європейського Союзу — основоположний фундаментальний документ *Європейського Союзу* в сфері захисту *прав людини*, який було проголошено *Європейським парламентом*, *Європейською радою* та *Європейською комісією* 7.12.2000 на засіданні Європейської Ради. Нова адаптована редакція Хартії від 2007 була включена до *Лісабонського договору* формально як самостійне джерело права та з 1.12.2009 набула юридично обов'язкової сили нарівні з іншими установчими договорами (п. 1 ст. 6 Договору про Європейський Союз). Хартія закріпила всі основні права та свободи людини, визнані міжнародним співтовариством. Права та свободи в Хартії викладено за новою унікальною структурою, яка кардинально відрізняється від традиційної західної доктрини поділу прав людини та базується на цінностях, що захищаються. У Преамбулі перераховано основні принципи-цінності, що складають єдиний комплекс та визначають правовий статус особистості: принцип поваги людської гідності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, принцип рівності, солідарності, демократії та правової держави. Ці принципи-цінності відображено у назвах розділів Хартії.

Розділ I «Гідність» закріплює право на життя, особисту недоторканність, заборону катувань, рабства та проголошує недоторканною людську гідність. Розділ II «Свободи» передбачає захист основних громадянських та політичних прав та свобод, які містяться у *Європейській конвенції про захист прав людини й основних свобод*. Зокрема, закріплено право на свободу та особисту недоторканність, повагу приватного та сімейного життя, свободу вираження поглядів, віросповідання, совісті, зібрань та асоціацій, захист інформації особистого характеру, право на створення сім'ї та шлюб, на освіту, право на притулок, захист у разі висилки та екстрадиції.

Також установлено свободу мистецтва та науки, право на працю, підприємництво та власність. Розділ III «Рівність» зосереджує увагу на забезпеченні рівноправності та недопущенні дискримінації за багатьма ознаками. Зокрема, передбачено рівність перед законом, гендерну рівність, права дитини, осіб похилого віку, осіб з фізичними вадами тощо. Розділ IV «Солідарність» містить основні трудові та соціальні права, відтворюючи деякі положення *Європейської соціальної хартії*. Зокрема, передбачено право працівників на інформування та консультування, на ведення колективних переговорів, на справедливі та рівні умови праці, захист у випадку незаконного звільнення, право на соціальне забезпечення та соціальну допомогу, на охорону здоров'я, захист навколишнього середовища тощо. Розділ V «Громадянство» передбачає права, які пов'язані з громадянством ЄС та впроваджує можливість встановлення свободи пересування та проживання в ЄС за громадянами *третіх держав*, які на законних підставах перебувають на території ЄС. Розділ VI «Правосуддя» включає право на ефективні засоби правового захисту та доступ до суду, принципи законності та основні процесуальні, кримінально-правові гарантії прав особистості. Заключні положення Хартії, які викладено у розділі VI, визначають сферу дії, порядок застосування, тлумачення Хартії та її співвідношення з іншими джерелами прав та свобод людини, в тому числі з Європейською конвенцією про захист прав людини й основних свобод. Цінним засобом тлумачення норм Хартії визнано «Роз'яснення Хартії основних прав», яким Лісабонським договором надано статус офіційного інтерпретаційного документа. Особливі умови застосування Хартії встановлено для Польщі, Великої Британії та Чехії, що відображено у додаткових протоколах до Хартії.

А. Л. Федорова

Хартія про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997 — основний політ. документ, який регулює відносини України з *Організацією Північноатлантичного договору (НАТО)*. Підписана 9.07.1997 в рамках *Мадридського саміту НАТО 1997* Президентом України *Л. Кучмою* та Ген. секретарем НАТО *Х. Соланою* й главами д-в і урядів 16-ти країн-членів НАТО. Зафіксувала політ. зобов'язання сторін на найвищому рівні. Оскільки положення Хартії не суперечать Конституції чи нац. законодавству України, а їх виконання не вимагає зміни чинного законодавства України або прийняття нових законодавчих актів, Хартія не потребує процедури *ратифікації*. Документ виходить із фундаментальних змін у середовищі безпеки в Європі, глибокої трансформації НАТО, що відбулась із завершенням *«холодної війни»*, позитивної ролі НАТО в підтриманні миру й стабільності в Європі та у сприянні більшій довірі й транспарентності в євроатлантичному регіоні, а також переконання, що незалежна, демокр. та стабільна Україна є одним із ключових факторів забезпечення стабільності в Центр.-Схід. Європі та на континенті в цілому. Хартія встановлює головні принципи розвитку відносин між Україною та НАТО: їхню відповідність *нормам міжнародного права;* визнання неподільності безпеки всіх д-в у регіоні *Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ)* та того, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, а також, що жодна країна не може розглядати будь-яку частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу; незастосування сили або загрози силою проти д-ви будь-яким чином; визнання невід'ємним правом всіх д-в вільно обирати та застосовувати засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі д-ри; повага до *суверенітету*, територ. цілісності та політ. незалежності всіх інших д-в, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин; запобігання конфліктам і врегулювання спорів мирними засобами відповідно до принципів *Організації Об'єднаних Націй* та ОБСЄ. Хартія визначає основні механізми двостороннього співробітництва Україна—НАТО, до яких належать: Комісія Україна—НАТО (регулярні засідання на рівні послів, міністрів закорд. справ, міністрів оборони, глав д-в у форматі «16+1», із 1.04.2009 — «28+1»); спільні засідання з відп. Комітетами НАТО у форматі «16+1» (із 1.04.2009 — «28+1»); спільні робочі групи; взаємні візити високого рівня та обмін експертами; кризовий консультативний механізм для проведення спільних консультацій у випадку, коли Україна вбачатиме пряму загрозу своїй територ.

цілісності, політ. незалежності або безпеці. Сфери консультацій та співробітництва мають включати широке коло тем, зокрема цивільне планування на випадок надзвичайних ситуацій і катастроф; цивільно-військ. відносини й демокр. контроль над збройними силами, а також військ. реформа в Україні; оборонне планування, бюджет, політ. питання, питання стратегії та концепції нац. безпеки; оборонна конверсія; військ. співробітництво між Україною та НАТО і взаємосумісність; екон. аспекти безпеки; наук.-технол. питання; аспекти безпеки у сфері довкілля, включаючи ядерну безпеку; дослідження й розробки з питань використання косм. та повітр. простору, через Дорадчу групу з аерокосм. досліджень та розвитку (ДГАДР); цивільно-військ. координація управління й контролю повітр. руху; військ. підготовка, у т. ч. проведення навчань у рамках «*Партнерства заради миру*» на території України та сприяння з боку НАТО укр.-польському миротворчому батальйону; сприяння співробітництву в галузі оборони між Україною та її сусідами. У Хартії міститься також положення про підтримку процесу інтеграції України до всієї низки європ. та євроатлантичних структур. Під час Празького засідання Комісії Україна—НАТО 22.11.2002 на розвиток Хартії ухвалено новий політ. документ Україна—НАТО: План дій (ПД), який визначає напрями відносин із НАТО на наступний період. ПД розвиває положення Хартії, конкретизує мету політики України на євроатлантичну інтеграцію та цілі, які ставить перед собою д-ва в різних галузях у контексті підготовки до членства в НАТО.

Р. А. Кривонос

Хартленд (з англ. Heartland — «Серцевинна земля») — геополіт. концепція брит. географа Х. Маккіндера, викладена в роботі «Географічна вісь історії» (1904); за Маккіндером, Х. є серцевинним регіоном, що займає у світовій системі ключову позицію. Х. концепція передбачає, що світ поділяється на дві геополіт. півкулі: континентальну та океанічну; цей поділ має конфронтаційний характер, причому в істор. плані центри сили в цих двох півкулях Землі можуть змінюватись, але протиставлення є константним. Вирішальним фактором у визначенні співвідношення сил між півкулями є технол. розвиток, перш за все в трансп. галузі. Х. є землі, недосяжні для кораблів мор. д-в. Попри істор. зміни, в центрі Х. залишається значна частина Росії від Білого та Балтійського морів до Каспійського моря, оз. Байкал і Півн.-Схід. Сибіру. У рамках Х. концепції виділяється категорія Світового острова — континентального масиву, що складається з Європи, Азії та Африки й оточений *Світовим океаном*. Світовий острів завдяки геогр. розташуванню є головним місцем розселення людства на планеті; отже, д-ва, яка займатиме пануюче становище на Світовому острові, має потенціал до світового панування. Хоча після виникнення балістичної ракетної зброї та останньої технол. рев-ції теза Маккіндера про невразливість Х. для мор. д-в втратила актуальність, основні ідеї концепції продовжують активно використовувати в геостратегічних дослідженнях (див.: *Геополітика; Геостратегія*).

С. В. Андрущенко

Харченко Ігор Юрійович (15.05.1962, Київ, УРСР) — укр. професійний *дипломат*. У 1985 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; кандидат істор. наук. 1985–92 — аспірант, викладач кафедри історії міжнар. відносин та зовн. політики Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; 1992–97 — 1-й секр., зав. сектору європ. політики відділу політ. аналізу і планування, нач. Управління політ. аналізу та планування МЗС України; 1997–98 — заст. Постійного представника України при ООН (керівник секретаріату Голови *Генеральної Асамблеї ООН*). У жовтні 1998 — жовтні 2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії. У листопаді 2000 — листопаді 2003 — заст. мін. зак. справ України (у серпні 2001 — липні 2003 — заст. держ. секретаря МЗС України; Повноважний представник України на Балканах). У листопаді 2003 — грудні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Польщі; 9.12.2005–30.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Великій Британії; з 16.09.2010 — Спеціальний представник України з придністровського врегулювання; з 29.01.2013 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Японії.

В. М. Матвієнко

Хасан II (Hassan) (9.07.1929, Рабат, протекторат Марокко — 23.07.1999, там само) — 2-й король незалежного Марокко, 22-й монарх Марокко (26.02.1961–23.07.1999) з династії Алауїтів, старший син короля Мухаммеда V [1957–61], нащадок Пророка Мухаммеда в 33-му коліні. Закінчив юрид. ф-т Ун-ту Бордо (Франція). У 1953 разом із батьком був засланий франц. владою на Мадагаскар, звідки повернувся 1955 і взяв активну участь у переговорах щодо надання Марокко незалежності. Із березня 1956 — нач. ген. штабу Збройних сил Марокко; 1957 проголошений спадковим принцем; із травня 1960 — віце-прем'єр і міністр оборони. Посів королівський трон після смерті батька (1961). У внутр. політиці послідовно здійснював курс на «марокканізацію» економіки країни й лібералізацію її політ. системи (чинна Конституція Марокко 1972 з поправками від 13.09.1996 запровадила запозичену у Франції концепцію «раціоналізованого парламентаризму»). У *зовнішній політиці* прагнув забезпечити за Марокко статус регіонального лідера, що призвело до збройних прикордонних конфліктів з Алжиром і Мавританією в 1961–63 та з приводу *Західної Сахари проблеми*. Водночас виявив прагматизм щодо перспектив урегулювання *Близькосхідного конфлікту*, коли 1986 відкрито зустрівся з керівництвом Ізраїлю, а 1991 відрядив військ. контингент для участі у *війні в Перській затоці 1990–91* в складі міжнар. коаліції.

В. І. Головченко

Хасанський конфлікт 1938 — військ. конфлікт між СРСР і Японією, спричинений нападом япон. військ на рад. територію в районі оз. Хасан. Окупувавши протягом 1931–37 значну територію Китаю, зокрема Маньчжурію, а також ряд провінцій Півн. та Центр. Китаю, Японія, що готувалася до наступного етапу *експансії* в Азії, прагнула забезпечити собі свободу дій на монгольському й китайському напрямках, для чого необхідно було усунути СРСР від активної участі в дал.-схід. політиці. 15.07.1938 уряд Японії висунув на адресу СРСР вимогу вивести рад. війська з височин, розташованих на захід від оз. Хасан, т. ч. демілітаризувавши прикордонну частину рад. території. Спираючись на положення рос.-китайських док-тів (див.: *Петербурзький договір 1881*), що вказували на приналежність Росії цих територій, СРСР наголосив на незаперечності власного *суверенітету* над ними та відкинув япон. вимоги як необґрунтовані. 29.07.1938 підрозділи япон. армії за підтримки артилерії та військ.-повітр. сил перейшли рад. кордон у районі висоти Безіменна. 31.07.1938 їм вдалося захопити висоти Безіменну і Заозерну, але в ході контрнаступу рад. військ на поч. серпня 1938 япон. підрозділи було відкинуто з рад. території. 10.08.1938 СРСР і Японія уклали перемир'я, згідно з яким бойові дії припинялись, а війська сторін залишались на позиціях, які вони займали станом на 10.08.1938. Японія погодилась, що в ході роботи спільної комісії з визначення лінії кордону між *Маньчжоу-Го* і Радянським Союзом до уваги братимуть лише існуючі дог-ри й карти. У процесі *демаркації кордону* використовувались виключно док-ти, надані рад. стороною.

І. Д. Коміренко

Хатамі (Khatami) Сейед Мохаммад (29.08.1943, Ардакан, провінція Язд, Іран) — іранський держ. діяч. Нар. у сім'ї аятоли Сейеда Рухолли Хатамі — засновника дух. шкіл Ардакана. 1961 отримав диплом про середню освіту в галузі природничих наук, вивчав теологію в Кумі. У 1965 вступив на гуманітарний ф-т Ісфаганського ун-ту з метою отримання філос. освіти, брав активну участь у діяльності заборонених шахським режимом ісламських рев. орг-цій, став членом керівництва ісламської громади Ісфаганського ун-ту. У 1969 вступив у магістратуру Тегеранського ун-ту за спеціальністю «педагогічні науки». Повернувшись до Кума, упродовж 7 років вивчав право, філософію й теологію під керівництвом провідних ісламських учених; брав активну участь у діяльності орг-ції «Войовниче духовенство» готував значну частину друкованої продукції цієї орг-ції. У 1978 став одним із керівників Ісламського центру в Гамбурзі. Після перемоги Ісламської рев-ції в Ірані 1979 обраний депутатом Меджлісу (парламенту) Ісламської Республіки Іран, був призначений редактором газети «Кейхан». У 1982 став міністром культури та ісламської орієнтації в уряді Мір-Хусейна Мусаві. Під час *іраксько-іранської війни 1980–88* займав посаду заст. Головнокомандувача Збройних сил Ірану з питань культури й голови штабу військ. пропаганди. У 1989 вдруге був призначений міністром культури та ісламської орієнтації. Із 1992 працював на посаді кон-

сультанта Президента ІРІ *Хашемі-Рафсанджані* й очолював Нац. бібліотеку Ірану, викладав у вищих навч. закладах. 1996 став членом Вищої ради культ. рев-ції. 23.05.1997 обраний на посаду Президента Ісламської Республіки Іран, у 2001 обраний на другий термін (до 3.08.2005). Став архітектором нормалізації відносин із країнами Перської затоки, передусім із Саудівською Аравією; підтримавши ідею діалогу культур, здійснив низку держ. візитів до країн Зах. Європи (володіє низкою європ. мов). Категорично виступив проти операції США «Шок і тремтіння» 2003 в Іраку й гостро критикував Білий дім за *окупацію воєнну* цієї країни. Продовжив зовн.-політ. курс своїх попередників на тісні взаємини із Сирією.

Твори: «Жах перед хвилею» (1993), «Від світу міста до міста миру» (1994).

П. М. Ігнатьєв

Хатояма (Hatoyama) Ітіро (1.01.1883, Токіо, Японська імперія — 7.03.1959, там само) — япон. громад.-політ. і держ. діяч. Після закінчення Токійського ун-ту займався юрид. практикою. У 1915 вперше обраний до нижньої палати парламенту. Із 1927 став одним із керівників партії «Сейюкай». У 1931–34 працював міністром освіти. Під час *Другої світової війни* належав до складу Асоціації допомоги імпер. трону. Після поразки Японії в Другій світовій війні створив у листопаді 1945 Ліберальну партію та був її головою до квітня 1946, коли йому тимчасово заборонили займатися політ. діяльністю як діячеві, що співробітничав зі старим реакційним режимом. У 1954–56 очолював Демократичну партію, яка в 1955 змінила назву на Ліберально-демократичну партію, а також був Прем'єр-міністром Японії (10.12.1954–23.12.1956). 19.10.1956 підписав у Москві від імені япон. уряду спільну декларацію СРСР та Японії про припинення стану *війни*. Прибічник покращення відносин із СРСР, до кінця життя очолював товариство «Японія — СРСР».

П. М. Ігнатьєв

Хаттінга (Hattinga) Ван'т Сант Онно Віллем Корнеліс (3.05.1946, Гаага, Королівство Нідерланди) — нідерландський *дипломат*. Закінчив ф-т права Лейденського ун-ту (1971). У 1972–87 — працівник посольств Нідерландів у СРСР, Індонезії та Португалії, Постійного представництва в ООН, Управління міжнар. орг-цій МЗС. 1987–92 — радник, постійний представник Нідерландів у Європ. комісії в Брюсселі. 1992–96 — радник, заст. директора Департаменту Європи МЗС. У 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Нідерландів в Україні. Потім — спеціальний уповноважений МЗС Нідерландів з питань *Східного партнерства*.

В. І. Головченко

Хау (Howe) Джеффрі Річард Едвард (20.12.1926, Порт Телбот, Уельс, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. За освітою юрист. Закінчив Вінчестер коледж та Коледж Св. Трійці Кембриджського ун-ту. Займався адвокатською практикою з 1952. Чл. палати громад брит. парламенту в 1964–66 і 1970–92. У 1964–66 — в опозиції, міністр з трудових відносин та соц. забезпечення «тіньового кабінету»; королівський адвокат (1965–70). У 1970–72 — ген. стряпчий (заст. ген. прокурора), 1972–74 — міністр торгівлі та промисловості в уряді Е. *Хіта*. У 1974–79 — в опозиції, міністр соц. забезпечення й фінансів «тіньового кабінету». Після повернення до влади консерваторів у 1979–83 — міністр фінансів, 1983–89 — мін. зак. справ й у справах Співдружності. У 1989 — голова палати громад, лорд-голова Ради й заст. прем'єр-міністра Великої Британії. Подав у відставку з усіх посад 1.11.1990 через незгоду з політикою М. *Тетчер* щодо *Європейських співтовариств*. На пенсії з 1992. Має титул довічного пера. Відставка **Х.** продемонструвала непопулярність політики М. Тетчер у середовищі консерваторів, що призвело до її відставки 22.11.1990.

Р. А. Кривонос

Хауз (House) Едвард Манделл (26.07.1858, Х'юстон, шт. Техас, США — 28.03.1938, Нью-Йорк, США) — держ. діяч і *дипломат* США. Нар. у сім'ї плантатора. Закінчив Корнельський ун-т (1881). Брав активну участь у політ. житті Техасу як організатор виборчих кампаній і радник кількох губернаторів, від одного з них отримав почесне звання полковника. У 1912 відіграв провідну роль у виборах В. *Вільсона* в президенти США, не обіймаючи офіц. посад, став його гол. радником. Основну увагу приділяв *зовнішній політиці*, створив фактично паралельну *Державному департаменту США* дип. службу, відіграв важливу роль у прийнятті багатьох зовн.-політ. рішень, особливо у сфері взаємовідносин із країнами Європи. Неодноразово виїздив у Європу з дип. дорученнями (див.: *Хауза місії*). Відіграв важливу роль у підготовці «*Чотирнадцяти пунктів*» *В. Вільсона*. Активний учасник амер. делегації на *Паризькій мирній конференції 1919–20*, де був підписаний *Версальський мирний договір 1919*; чл. к-тів зі статуту *Ліги Націй* і з мандатів на колишні колонії переможених країн. Вільсон звинуватив **Х.** у надмірних поступках *Антанті* під час його відсутності в Парижі, що призвело до розриву їхніх відносин. Опублікований **Х.** чотиритомний «Архів полковника Хауза» (перекладений рос. мовою в 1937–44) є цінним істор. джерелом.

Б. М. Гончар

Хауза місії — спроба посередництва між *Антантою* та Німеччиною, здійснена Е. *Хаузом*, особистим представником Президента США *В. Вільсона*, напередодні та під час *Першої світової війни*. Ці місії відповідали прагненню Вільсона забезпечити активну роль США в європ. міжнар. справах й у створенні нового світового порядку. Під час першої місії в травні—липні 1914 Хауз вів переговори з керівниками Великої Британії та Німеччини, зокрема з кайзером *Вільгельмом II*, про співробітництво трьох д-в у світових справах, можливості досягнення англ.-нім. угоди про обмеження мор. озброєнь та уникнення війни між ними. Європ. д-ви не продемонстрували готовності до примирення, про що доповідав Хауз у Вашингтон. У січні—травні 1915 відбулась друга місія, під час якої в Лондоні, Парижі й Берліні вивчалась можливість примирення між Німеччиною та країнами Антанти. Хауз не виявив жодної можливості для посередництва між воюючими д-вами. Під час третьої місії в січні—лютому 1916 до Лондона й Берліна Хауз прийшов до висновку про невідворотність вступу США у війну. На переговорах із франц. і брит. керівництвом Хауз заявив про можливість вступу США у війну. Він був переконаний, що перемога Німеччини не відповідатиме інтересам США, а своє завдання вбачав у тому, щоб підготувати вступ США у війну. 22.02.1916 мін. зак. справ Великої Британії сер Е. *Грей* і Е. Хауз підписали таємну угоду про можливий вступ США у війну, але обов'язково на прохання Великої Британії та Франції. Четверта місія була здійснена в листопаді—грудні 1917, після вступу США у війну. Хауз узяв участь у роботі міжсоюзницької конференції в Парижі та Верховної воєнної ради Антанти, які розглядали проблеми, що виникли після жовтневого більшовицького перевороту в Росії. П'ята місія в жовтні—листопаді 1918 мала на меті переконати лідерів країн Антанти прийняти за основу мирних переговорів з Німеччиною «*Чотирнадцять пунктів*» *В. Вільсона*.

Б. М. Гончар

Хачатрян Армен Авакович (13.08.1957, Єреван, Вірменська РСР) — вірменський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, науковець. Закінчив філол. ф-т Педагогічного ін-ту ім. Х. Абовяна (Єреван). 1978–80 — викладач вірменської мови й літератури в середній школі Дзорахпюра; 1980–81 — зав. наук. відділом Державної картинної галереї Вірменії; 1981–85 — інструктор Єреванського міськкому комсомолу; 1985–87 — інструктор Шаумянського райкому Компартії Вірменії; 1987–90 — дир. Єреванської середньої школи № 191; 1991–99 — член-співзасновник і проректор з наук.-навч. роботи Єреванського ун-ту «Рач'я Ачарян». 1999–2003 — голова Національних Зборів Республіки Вірменія; в 2003–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Вірменія в Україні й Республіці Молдова за сумісництвом. У 1998 Біографічним інститутом США визнаний «Людиною року»; академік Міжнародної кадрової академії.

В. І. Головченко

Хашаба (Khashaba) Мона Алі Ахмед (19.09.1946) — єгипетський *дипломат*. Закінчила ф-т мистецтв Ун-ту Еін Шамсу. Працювала в посольстві Арабської Республіки Єгипет у Сенегалі, очолювала Департамент у справах біженців МЗС Єгипту. У 2001–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Арабської Республіки Єгипет в Україні.

В. І. Головченко

Хашемі-Рафсанджані (Hashemi-Rafsanjani) Алі Акбар (25.08.1934, с. Нуг, округ Рафсанджан, провінція Керман, Персія) — іранський держ. і реліг. діяч.

Нар. у сім'ї мулли — власника фісташкових плантацій. Реліг. освіту здобув під керівництвом Р. *Хомейні* в Кумі в медресе Файзіє; реліг. ранг — ходжатольеслам. Після придушення антишахського повстання в Кумі в 1963 потрапив до в'язниці; і у подальшому за політ. діяльність неодноразово заарештовувався й піддавався катуванням. У проміжках між арештами заснував своє видавництво, що випускало книги з ісламу й історії Ірану, збирав кошти для антишахської діяльності. Після перемоги Ісламської рев-ції 1979 зайняв кілька відповідальних посад, зокрема міністра внутр. справ, із 1980 — голови меджлісу (парламенту), чл. Ради спостерігачів із 12 найбільш авторитетних богословів, яка виконувала функції зв'язку між парламентом та рахбаром ІРІ Хомейні. Під час *іракcько-іранської війни 1980–88* був призначений особистим представником Хомейні у Вищій раді оборони, пізніше зайняв посаду Головнокомандувача Збройних сил, став одним із архітекторів мирного врегулювання іракcько-іранського конфлікту. Саме завдяки його зусиллям і впливу Хомейні погодився прийняти резолюцію *Організації Об'єднаних Націй* про перемир'я з Іраком. У 1988 ініціював створення Ради з аналізу практ. доцільності, яка виконувала функції вищого дорадчого органу в справах нац. безпеки. 28.07.1989 був обраний Президентом ІРІ, 1993 обраний на другий термін. Як поміркований політик і вмілий *дипломат* нормалізував відносини з багатьма країнами Заходу; зберігав нейтралітет під час *війни в Перській затоці 1990–91*, але соц.-екон. реформи Х.-Р. викликали незадоволення деяких верств населення, хоча популярність президента підтвердили заг. парл. вибори 1992 і презид. вибори 1993. Обраний до парламенту в 2000, проте невдовзі відмовився від депутатського мандата й очолив Раду доцільності; в 2006 обраний до Ради експертів від Тегерана.

О. А. Коппель

Хей (Hay) Джон (8.10.1838, Сейлем, шт. Індіана, США — 1.07.1905, Ньюбері, шт. Нью-Гемпшир, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. У 1858 закінчив Ун-т Брауна (Род-Айленд), вивчав право в приватній юрид. фірмі в Спрінфілді. Увійшов до оточення А. *Лінкольна*, який практикував по сусідству. Після обрання Лінкольна президентом переїхав у Вашингтон як його особистий секретар. У 1865–67 — 1-й секр. посольства США в Парижі; у 1867–69 — повірений у справах США у Відні; у 1869–70 — 1-й секр. посольства США в Мадриді. У 1879–81 був 1-м помічником *державного секретаря США*, займався літературною творчістю. 1897–98 — посол США у Великій Британії. У 1898–1905 обіймав посаду державного секретаря США; підтримав курс адміністрації В. *Мак-Кінлі* на *анексію* Філіппін і територ. *експансію*; у 1899 проголосив *«Відкритих дверей» доктрину*. Після вбивства Мак-Кінлі (1901) зберіг свою посаду в адміністрації Т. *Рузвельта*. У 1901 замість *американсько-англійського договору про Панамський канал 1850* підписав з Великою Британією новий договір, що забезпечив контроль США над майбутнім міжокеанським каналом. Надав підтримку прихильникам відокремлення Панами від Колумбії, які проголосили 3.11.1903 незалежну республіку; уклав з нею договір, що забезпечив повний контроль США над зоною Панамського каналу (див.: *Хея—Бюно-Варілья договір 1903*). Підтримав *англійсько-японський союз 1902–21* і сприяв його перемозі в рос.-япон. війні 1904–05. Після повторного обрання Т. Рузвельта президентом фактично відійшов від справ.

Б. М. Гончар

Хейг (Haig) Олександр (2.12.1924, поблизу Філадельфії, США — 20.02.2010, Балтимор, штат Меріленд, США) — амер. держ. і військ. діяч. Закінчив Військову академію у Вест-Пойнті (1947), Коледж ВМС (1960), Джорджтаунський ун-т (1961) і Військ. коледж Армії США (1966). Із 1947 — на дійсній військ. службі: учасник *Корейської війни 1950–53* і *В'єтнамської війни 1964–75* (1966–67), де командував батальйоном і бригадою; як військ. радник Г. *Кіссінджера* в 1969–73 став впливовим членом *Ради національної безпеки США*, очолював групу з підготовки візиту Р. *Ніксона* в КНР 1972 і брав участь у підготовці *Паризької угоди про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973*. У 1973 отримав звання чотиризіркового генерала й посаду заст. начальника штабу армії США, але з початком «Уотергейтського скандалу» тимчасово залишив військ. службу і став керівником апарату Президента США, забезпечивши ефективне функціонування уряду країни. Після відставки Р. Ніксона 9.08.1974 поновив військ. кар'єру й був призначений головнокомандувачем Збройних сил США в Європі та Верховним головнокомандувачем Збройних сил *НАТО* (до 1979). Після виходу у відставку в 1979–81 — дир. корпорації «Кон Агра». 22.01.1981–5.07.1982 — *державний секретар США*, залишив посаду внаслідок розбіжностей у поглядах на *зовнішню політику* країни з Р. *Рейганом* і міністром оборони К. Вайнбергером. У 1988 невдало номінувався на посаду президента від Республіканської партії, після чого відійшов від політ. діяльності.

Твори: «Падіння: реалізм, Рейган і зовнішня політика» (1984), «Внутрішні кола: як Америка змінила світ» (1992).

В. І. Головченко

Хейден (Hayden) Вільям Джордж (23.01.1933, Брисбен, шт. Квінсленд, Австралійська Співдружність) — австралійський громадсько-політичний і державний діяч, *дипломат*. Закінчив Ун-т Квінсленду, за освітою економіст. 1953–61 — констебль у штаті Квінсленд. 1961 — депутат парламенту від Австралійської лейбористської партії. 1972–75 — міністр соцзабезпечення, міністр фінансів. 1977–83 — лідер Лейбористської партії й парламентської опозиції. 1983–88 — міністр закордонних справ і зовнішньої торгівлі. 1989–96 — 21-й генерал-губернатор Австралії. Потім — у відставці, в 2007 став почесним довічним головою Австралійської лейбористської партії.

П. М. Ігнатьєв

Хейн (Hein) Яан (10.03.1961, Таллінн, Естонська РСР) — естонський *дипломат*. У 1985 закінчив факультет філософії Ленінградського державного університету, в 1991 — Інститут історії Європи (Майнц, ФРН), в 1994 — Інститут міжнародних відносин (Женева, Швейцарія), навчався в Інституті Гувера при Стенфордському університеті (штат Каліфорнія, США). Викладав у Таллінському технічному університеті; працював радником відділу планування політики МЗС Естонії, радником з питань оборони і політики посольства Естонії в СРСР (Москва), директором Бюро Центральної та Східної Європи МЗС Естонії; 2000–03 — Тимчасовий Повірений посольства Естонії в Чехії; 2003–06 — радник, директор Бюро Східної Європи і Центральної Азії МЗС Естонії. 2006–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Естонії в Україні.

А. П. Сапсай

Хекайре Аджуру (Hekaire Ajuru) Ігнатіус (25.03.1944, с. Ісіокпо, р-н Іквере, штат Ріверс, Колонія і Протекторат Нігерії) — нігерійський *дипломат*. Закінчив Лондонський коледж Хамерсміта та Веста, Університет Хадерзфілда (Велика Британія) та Університет науки і техніки штату Ріверс (Нігерія), магістр бізнес-менеджменту, загального менеджменту. 1978–79 — спеціаліст з маркетингу компанії «Bendel Food Production Board», м. Бенін. 1980–81 — менеджер зі зв'язків з громадськістю адміністрації компанії «Nancon Nigeria Limited». 1981–94 — комерційний менеджер, менеджер з маркетингу компанії «Eastern Bulkeen Company Limited»; водночас 1992–94 — голова ради директорів видавництва «Rivers State Newspaper Corporation», м. Порт-Харкорт, Нігерія. 1999–2003 — посол Нігерії в Габоні. 2004–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Нігерія в Україні.

Р. К. Петюр

Хелл (Hull) Корделл (2.10.1871, Брідстаун, графство Пікетт, шт. Теннессі, США — 23.07.1955, Бетесда, шт. Меріленд, США) — амер. держ. діяч і *дипломат*. Закінчив юрид. ф-т Камберлендського ун-ту. Із 1891 займався адвокатською практикою. У 1893–97 — депутат Законодавчого зібрання Теннессі. Учасник *американсько-іспанської війни 1898*. У 1903–07 — районний суддя в Теннессі. У 1907–21 і 1923–31 — депутат палати представників Конгресу США від Демократичної партії, займався податковим законодавством. У 1931–33 — сенатор. 4.03.1933–30.11.1944 — *державний секретар США*; наполягав на зниженні високих тарифних бар'єрів у зовн. торгівлі США; в 1930-х сконцентрувався на реалізації *«Доброго сусіда» політики* в Лат. Америці, очолював делегації США на *Міжамериканських конференціях* у Монтевідео (1933), Буенос-Айресі (1936) та Лімі (1938), забезпечивши формування спільного фронту амер. країн проти *агресії* д-в «осі» в *Другій світовій війні*; з її початком активно підтримав Ф. *Рузвельта* в наданні допомоги Великій Британії й відміні *Закону про нейтралітет США*, взяв участь у підготовці *американсько-радянської угоди 1942*; на *Московській конференції 1943* висунув ідею продовження військ. співпраці *великих держав* після здобуття перемоги над нацистською Німеччиною в рамках нової міжнар. орг-ції миру і

безпеки. Подав у відставку за станом здоров'я, але увійшов до складу делегації США на *Сан-Франциській конференції 1945* зі створення *Організації Об'єднаних Націй;* того ж року нагороджений *Нобелівською премією миру.*

Твір: «Спогади Корделла Хелла» (1948).

В. І. Головченко

Хелмса–Бертона закон («Закон щодо свободи і демократичної солідарності з Кубою») — акт Конгресу США, підписаний 12.03.1996 Президентом США Б. *Клінтоном;* отримав назву за іменами ініціаторів — конгресменів Дж. Хелмса і Д. Бертона. Він вимагав від виконавчої влади США: здійснювати вплив на уряди інших країн із метою припинення надання ними кредитів і ведення торгівлі з Кубою та обмежити поїздки їхніх *громадян* на острів; заборонити приватним особам або агенціям США надавати кредити, позики, здійснювати пряме чи непряме фінансування осіб чи інозем. компаній, що користуються майном американців, націоналізованим кубинським урядом; виступати проти вступу Куби до міжнар. фінанс. орг-цій і відновлення її членства в *Організації Американських держав (ОАД);* скоротити допомогу США колишнім республікам СРСР на суму, еквівалентну вартості торг. операцій, кредитів або екон. внесків, здійснених ними в Кубу; заборонити співробітникам компаній *третіх держав,* що ведуть справи з Кубою, в'їжджати на територію США; надати право американцям — колишнім власникам майна на острові — притягати до суду інозем. компанії, що мають відношення до цього майна; висилати зі США будь-якого іноземця, що придбав, розпоряджався, керував або користувався майном на Кубі, з приводу якого амер. громадянин чи корпорація веде судовий процес. Дія двох останніх пунктів була тимчасово призупинена. У законі також зазначалось, що *ембарго* проти Куби може бути відмінене лише в разі встановлення на острові демократично обраного уряду, ступінь демократичності якого визначатимуть США. Провідні країни світу й Зах. півкулі засудили спробу Вашингтона поширити амер. законодавство за межі США, наполягаючи на неприпустимості застосування таких екстеритор. заходів, як **Х.-Б. з.** Рішення, у яких наголошувалось на необхідності утримуватись від порушення *суверенної рівності держав принципу,* втручання в їхні внутр. справи та свободу міжнар. торгівлі й судноплавства, були ухвалені ГА ОАД, д-вами *Групи Ріо* та іншими регіональними угрупованнями Зах. півкулі.

Н. М. Весела

Хельсет (Helset) Андерс (6.10.1937, Олесунд, Королівство Норвегія) — норвезький *дипломат.* Має вищу освіту в галузі юриспруденції (1963), закінчив аспірантський курс при МЗС Норвегії (1965). У 1963 працював на Норвезькому телебаченні; у 1963–64 — помічник судді Управління юстиції області Нурхордаланд. На дип. службі з 1965: у 1965–66 працював у центр. апараті МЗС Норвегії; 1966–68 — у посольстві Норвегії в Бонні (ФРН); 1968–69 — у посольстві Норвегії в Будапешті (Угорщина). У 1970–73 — секр. фракції Норвезької робітничої партії у Стортингу (парламенті); 1973–75 — особистий секр. міністра оборони Норвегії; 1975–78 — зав. сектору МЗС Норвегії; 1978–83 — радник посольства Норвегії у Великій Британії; 1983–88 — радник, Радник-посланник посольства Норвегії в Бонні (ФРН); 1988–92 — заст. начальника Управління з питань півн. співробітництва МЗС; 1992–94 — радник, Радник-посланник посольства Норвегії в Швеції. У 1997–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Норвегія в Україні.

Р. А. Кривонос

Хербст (Herbst) Джон Едвард (12.08.1952, Роквілл-Центр, шт. Нью-Йорк, США) — амер. *дипломат.* Здобув ступінь бакалавра дипломатії у Школі дип. служби Джорджтаунського ун-ту (1974) та ступінь магістра права й дипломатії у Флетчерівській школі права й дипломатії (1978). Також навчався в Болонському центрі Школи міжнар. студій ун-ту Дж. Гопкінса. Розпочав дип. кар'єру в 1979. Був першим заст. посла з особливих доручень у справах нових незалежних д-в, дир. офісу у справах незалежних д-в та дир. у справах регіону в Бл.-схід. бюро *Державного департаменту США.* Обіймав посаду політ. радника в посольствах США в Тель-Авіві (Ізраїль), Москві (Росія), Ер-Ріяді (Саудівська Аравія). Консул в Єрусалимі (1997–2002), під час перебування там, під впливом дружини, росіянки за походженням, прийняв православ'я. Посол США в Узбекистані у жовтні 2000 — червні 2003. Призначений Надзвичайним і Повноважним Послом США в Україні 27.06.2003. Вірчі грамоти вручив 20.09.2003. До завершення повноважень у 2006 активно підтримував *суверенітет,* територ. цілісність та інтеграцію України до євроатлантичних структур. Після підписання угоди про створення *Єдиного економічного простору* (19.09.2003) висловив скепсис стосовно доцільності вступу України в цей екон. альянс як такий, що суперечить задекларованій меті на євроінтеграцію.

Р. А. Кривонос

Хея–Бюно-Варільї договір (Американсько-панамський договір про канал 1903) — двостороння міжнародна угода, підписана 18.11.1903 у Вашингтоні держсекретарем США Дж. *Хеєм* і спец. уповноваженим новоствореної Республіки Панама Ф. Бюно-Варільїа про будівництво каналу між Тихим й Атлантичним океанами через Панамський перешийок. Згідно з нею США підтримували відокремлення Панами від Колумбії та гарантували її незалежність, отримавши в обмін повний контроль над зоною *Панамського каналу* шириною 5 миль з кожного боку каналу для спорудження, його експлуатації та захисту. Панамі виплачувалась компенсація в розмірі 10 млн дол., надавались пільгові умови користування каналом, гарантувались щорічні виплати в розмірі 250 тис. дол., починаючи з 10-го року після обміну ратифікаційними грамотами. Договір був доповнений амер.-панамськими угодами 1904–14 (див.: *Томсона-Уррутії договір*), переглянутий на користь Панами у 1936; згідно з *Торріхоса—Картера угодами 1977* припинив свою дію 1.10.1979.

Б. М. Гончар

Хея–Герберта договір 1903 — угода між Великою Британією та США з приводу визначення *кордону державного лінії* між Аляскою (США) та *домініоном* Канадою. Укладена 20.10.1903 у Вашингтоні у вигляді рішення спільної американсько-британської комісії під головуванням держсекретаря США Дж. *Хея* та британського посла у США М. Герберта. Проблема походила із положення британсько-російської конвенції 1825, згідно якої кордон між російськими та британськими володіннями на півдні Аляски визначався як «лінія, що відстоїть на 10 морських ліг від узбережжя океану». Оскільки в цьому районі узбережжя океану порізане фіордами, виникла суперечка, як визначати лінію кордону. Канада, підтримувана Великою Британією, наполягала, що відлік має йти від гирла фіордів, США наполягали на відліку від крайньої точки суходолу, до якої сягають фіорди. Згідно договору, сторони погодилися з американською позицією й відповідним чином закріпили лінію державного кордону.

М. А. Миронова

Хея доктрина — див.: *«Відкритих дверей» доктрина.*

Хея–Херрана договір 1903 — угода між Колумбією та США, підписана 22.01.1903. Угода передбачала передачу США в оренду шестимильної смуги території Колумбії на Панамському перешийку, де планувалося спорудження Панамського каналу. Угоду не було ратифіковано, США натомість підтримали повстання, яке призвело до відокремлення від Колумбії Панами й проголошення її незалежності.

М. А. Миронова

Хіль Каталіна (Gil Catalina) Луїс Хав'єр (12.05.1954, Мадрид, Іспанська Держава) — іспанський *дипломат;* у 1982 отримав диплом юриста й поступив на *дипломатичну службу* в МЗС Іспанії. Працював у дипломатичному представництві Іспанії в Туреччині, був Генеральним консулом Іспанії в Роттердамі. В 1996 став радником у канцелярії Прем'єр-міністра Іспанії; в 1998–2002 — координатор Постійного представництва Іспанії в штаб-квартирі *ЄС* у Брюсселі; в 2002–05 — Генеральний секретар у закордонних справах. У 2005–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол Іспанії в Україні.

А. П. Сапсай

Хірота (Hirota) Кокі (14.02.1878, м. Фукуока, Японська імперія — 23.12.1948, Токіо, Японська імперія) — япон. держ. діяч. Закінчив ф-т права Токійського ун-ту. У 1907 обрав шлях кар'єрного *дипломата.* 1927–28 — посланник Японії в Нідерландах;

1928–32 — посол у СРСР; 1933–38 — мін. зак. справ Японії, водночас 9.03.1936–2.02.1937 — Прем'єр-міністр Японії. Ніс персональну відповідальність за ідеолог. мілітаризацію Японії, збільшення бюджетних видатків на армію та флот; виступив одним з ініціаторів підписання *«Антикомінтернівського пакту» 1936* та оголошення війни націоналістичному Китаю в 1935. Після відставки продовжував впливати на *зовнішню політику* Японії. Як один із гол. *злочинців воєнних* був засуджений до страти на *Токійському процесі 1946–48.*

П. М. Ігнатьєв

Хірохіто (Hirohito) (29.04.1901, Токіо, Японська імперія — 7.01.1989, там само) — япон. імператор (25.12.1926–7.01.1989, епоха «Сьова» — «осяяний світлом»). Був оголошений кронпринцем у 1916. У 1921 відвідав країни Європи і став першим в історії Японії спадкоємцем престолу, який подорожував за кордоном. Цікавлячись мор. біологією та модою, **Х.**, на перший погляд, був далекий від планів участі Японії в *Другій світовій війні.* Та насправді він знав про всі доленосні рішення військ. кабінету Японії, що стосувались ведення війни й навіть пропонував свої думки щодо того, як краще атакувати *Перл-Харбор 1941.* 15.08.1945 став першим імператором в історії Японії, що звернувся до підданих із промовою і закликав скласти зброю. Під час амер. окупації Японії виступав як стабілізуючий чинник суспільства, підтримав повоєнну Конституцію Японії 1947. У 1975 здійснив *візит державний* до США.

П. М. Ігнатьєв

Хіт (Heath) Едвард Річард (9.07.1916, Бродстерс, графство Кент, Велика Британія — 17.07.2005, Солсбері, Вільтшир, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у родині теслі. Закінчив Бейлліол-коледж Оксфордського ун-ту. У роки *Другої світової війни* служив у збройних силах, потім працював у парафіяльній газеті, пізніше — у банківській фірмі. Депутат парламенту від Консервативної партії з 1951; міністр праці у 1959–60, лорд-хранитель печатки 1960–63, голова департаменту торгівлі 1963–64. Після поразки консерваторів на виборах 1964, очолював опозицію у 1965–70. 19.06.1970–4.03.1974 — Прем'єр-міністр Великої Британії. У 1971 підписав угоду з *Європейським економічним співтовариством (ЄЕС)* про умови входження Великої Британії до цього інтеграційного об'єднання з 1973. У внутр. політиці прагнув з одного боку контролювати інфляцію, з іншого — стимулювати й модернізувати промисловість. У 1972 з метою б-би з інфляцією запровадив жорсткий контроль за заробітною платою, проте підняття цін на нафту після *арабо-ізраїльської війни 1973* призвело до серії шахтарських страйків, що виступали з вимогами підвищення оплати праці. У лютому 1974 був змушений чергові вибори, на яких перемогу здобула Лейбористська партія. У 1975 змушений подати у відставку з посади лідера Консервативної партії. Його наступницею стала М. *Тетчер.*

Р. А. Кривонос

Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович (27.12.1595, хутір Суботів побл. Чигирина, нині — Черкаська обл., Україна — 27.07.1657, Чигирин, нині — Черкаська обл., Україна) — укр. держ. і військ. діяч, *дипломат.* Нар. у сім'ї дрібного православного шляхтича. Навчався у Львівському єзуїтському колегіумі. У 1618 вступив до Чигиринської сотні реєстрового козацького війська. Брав участь у Хотинській війні 1620–21 (див.: *Хотинський мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією 1621*). Потрапив у тур. полон, по поверненні з якого 1622 поновився в реєстровому війську та брав участь у козацьких походах на Крим й антишляхетських повстаннях 1630, 1637 (обіймав посаду військ. писаря) і 1638, після чого як чигиринський сотник їздив у складі козацького посольства до Варшави з петицією про повернення автономії Війська Запорозького, скасованої *Ординацією Сейму Речі Посполитої 1638.* У 1644–45 вів переговори у Варшаві й Фонтенбло (Франція) з франц. послом Н. де Брежі щодо участі козаків у *Тридцятилітній війні 1618–48* проти іспан. Габсбургів під Дюнкерком. У квітні 1646 разом із впливовими козацькими старшинами зустрічався у Варшаві з королем Речі Посполитої Владиславом IV у справі орг-ції мор. походу проти Туреччини в обмін на повернення вольностей Війську Запорозькому. Отримані від короля привілеї й привезені наприкінці літа наступного року канцлером Є. Оссолінським кошти для будівництва човнів використав (разом з однодумцями К. *Бурляєм,* Ф. *Вешняком,* Ф. *Джеджалієм,* М. *Нестеренком* та ін.) для підготовки за підтримки Кримського ханату антипольського повстання, початок якого був пришвидшений арештом і втечею **Х.** в грудні 1647 на Січ, де на поч. лютого він був обраний гетьманом Війська Запорозького. Під вправним керівництвом **Х.** козацьке повстання стрімко переросло в Українську нац. рев-цію 1648–76, у якій він показав себе блискучим стратегом і тактиком, здібним військ. і госп. організатором, але для утримання й розбудови д-ви, що виникла рев. шляхом і була юридично оформлена *Зборівським договором 1649* між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, потрібне було міжнар. визнання та військ. допомога сусідніх країн, формування відп. міжнар.-політ. кон'юнктури. Вирішуючи це вкрай складне завдання, **Х.** у б-бі проти Речі Посполитої створив послідовно три коаліції: 1-ша започаткована *українсько-кримським союзним договором 1648* й *українсько-турецькою угодою 1648* про вільне мореплавство, нейтралізувала небезпеку польсько-моск. союзу та дозволила Війську Запорозькому здобути перемоги в кампаніях 1648–50 і 1652–53, але внаслідок пасивності *Османської імперії,* зв'язаної війною з Венецією за Крит, і непослідовності хана *Іслама III Герая* не вдалось досягти остаточної перемоги над Варшавою; 2-га сформована на підставі *Переяславсько-Московської угоди 1654,* не призвела до мети, задля якої створювалась, унаслідок порушення договірних умов Москвою та укладення *Віленського перемир'я 1656* між Московським царством і Річчю Посполитою; 3-я, створена *українсько-трансільванським союзним договором 1656* і *Корсунським договором 1657* між Військом Запорозьким і Швецією, мала на меті не лише побудову самостійної «Руської» (укр.-білоруської) д-ви, але й ліквідацію Речі Посполитої. Раптова смерть зупинила діяльність **Х.** з об'єднання етнічних укр. земель і зміцнення суверенітету Козацької держави, що пережила свого творця на 125 років, хоча і в усіченому вигляді.

В. І. Головченко

Хмельницький Юрій Богданович (1641, хутір Суботів побл. Чигирина, нині — Черкаська обл., Україна — 1685, м. Кам'янець-Подільський, нині — Хмельницька обл., Україна) — укр. держ. діяч. Молодший син Б. *Хмельницького.* Навчався в Києво-Могилянській колегії. Волею тяжкохворого батька на старшинській раді за участю представників міст у Чигирині 5–11.04.1657 був проголошений гетьманом Війська Запорозького; це дістало підтвердження на старшинській раді в Чигирині 26.08.1657, але під тиском І. *Виговського* змушений був скласти повноваження до досягнення повноліття й завершення навчання. Вдруге обраний гетьманом після усунення від влади І. Виговського на козацькій раді під Германівкою на Київщині 11.09.1659. В умовах окупації Лівобережної України рос. військами під командуванням кн. О. Трубецького змушений був укласти *Переяславські статті 1659* між Військом Запорозьким і Московським царством, але після невдач моск. армії боярина В. Шереметева та лівобережних полків під Любаром і Чудновим на Волині пішов на примирення з Річчю Посполитою та уклав *Слободищенський трактат 1660.* Зазнавши невдачі в походах на Лівобережжя в листопаді 1661 і червні 1662, на поч. 1663 склав булаву й постригся в ченці під ім'ям Гедеона; жив у монастирях Києва, Корсуня, Сміли і Чигирина. У 1664–67 був ув'язнений польським урядом у Марієнбурзькій фортеці за звинуваченням у держ. зраді. Після звільнення мешкав в Уманському монастирі, де 1670(73?) був захоплений у полон кримськими татарами, відправлений до Стамбула й ув'язнений в Едичкульській в'язниці; згодом поселений під наглядом в одному з грец. монастирів і став архімандритом. Під час Чигиринського походу тур.-татарської армії 1677 за посередництва франц. посла у Стамбулі був переправлений у Наддніпрянщину й проголошений гетьманом та «Князем Малоросійської України»; своєю столицею обрав Немирів. У 1678–79 здійснив невдалу спробу поширити свою владу на Лівобережжя. Після підписання *Бахчисарайського мирного договору 1681* між Московським царством, Кримським ханатом і *Османською імперією* позбавлений гетьманства. 1685 вдруге призначений тур. урядом «гетьманом України», але через півроку страчений за непослух.

В. І. Головченко

Хо Сун Чьол (Hur Seung Chul) (30.01.1959, м. Інчхон, Республіка Корея) — корейський *дип-*

ломат. Закінчив відділення російської мови та літератури Корейського національного університету (1981), аспірантуру Університету Браун, США (1984), докторантуру Каліфорнійського університету, США (1988); доктор філологічних наук зі спеціальності «слов'янські мови». 1988–92 — дослідник Центру Гарвардського університету, США; 1992–97 — асистент кафедри російської мови та літератури Університету Клакук, м. Сеул; 1997–2002 — ад'юнкт-професор кафедри російської мови та літератури Корейського національного університету; 2002–06 — директор Інституту досліджень з питань Росії та СНД, професор кафедри російської мови та літератури Корейського національного університету, президент Корейської асоціації українських досліджень. У 2006–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Корея в Україні.

Твори: Хо Сун Чьол. Україна — моя любов (мемуари Посла Республіки Корея в Україні). — К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. — 224 с.

Р. К. Петюр

Хо Ші Мін (Ho Chi Minh, справжнє ім'я Нгуєн Тат Тхань) (19.05.1890, с. Кімлієн, повіт Намдан, провінція Нгеан, Французький Індокитай — 2.09.1969, Ханой, ДРВ) — в'єтнамський громад.-політ. і держ. діяч, 1-й президент ДРВ (2.03.1946–2.09.1969). Нар. у сім'ї сільського вчителя. Закінчив Комуніст. ун-т трудящих Сходу (Москва, 1938). У 1911 поїхав на навчання до Франції, працюючи слугою на франц. лайнері. 1920 вступив до Франц. комуніст. партії. До *Другої світової війни* жив переважно в СРСР та Китаї. У 1941 повернувся на батьківщину й заснував Лігу б-би за незалежність В'єтнаму — В'єтмінь. 2.09.1945 проголосив незалежність ДРВ від Франції й очолив її Тимчасовий уряд, а наступного року обраний Президентом ДРВ, водночас у 1951–69 — голова Партії трудящих В'єтнаму; організатор перемоги ДРВ у *Індокитайській війні 1946–54*. Після зриву сайгонським режимом виконання домовленостей *Женевської наради з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954* розпочав війну проти Півд. В'єтнаму, одночасно організовуючи на півдні партиз. загони — В'єтконг. 1960 склав повноваження ген. секретаря ПТВ, зберігши в руках фактичну владу в країні; віддавав перевагу методам «закулісної дипломатії». Помер від сердечного нападу.

П. М. Ігнатьєв

Ходжа (Hoxha) Енвер (16.10.1908 Гірокастра, Албанія, Османська імперія — 11.04.1985, Тирана, Народна Соціалістична Республіка Албанія) — албанський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї мусульманського торгівця тканинами, що постійно був у поїздках, тому вихованням Х. займався в основному його дядько Хісен, палкий прихильник незалежності Албанії; вчився у французькому ліцеї у м. Корча та технічній школі м. Тирана. У жовтні 1930 державним коштом відправлений на навчання до університету м. Монпельє (Франція) на факультет природничих наук, але незабаром був відрахований за неуспішність; 1934–36 працював секретарем генерального консульства Албанії у Брюсселі, де одночасно здобув і юридичну освіту; там же познайомився з діячами албанської секції Французької компартії, співробітничав у «Юманіте», редагував албанський комуністичний бюлетень і захопився діяльністю Й. *Сталіна* та ВКП(б), вважаючи, що Албанії потрібна саме така партія. Після повернення до Албанії у 1936 викладав у своїй школі в Корчі; за наполяганням лідерів албанської секції ФКП у березні 1938 був направлений до СРСР, де навчався в інституті Маркса—Енгельса—Леніна та Інституті іноземних мов, зустрічався із Й. Сталіним та В. *Молотовим*. З вторгненням Італії до Албанії у 1939 був звільнений з роботи за відмову вступити до Албанської фашистської партії й відкрив власний тютюновий магазин у Тирані, який став місцем зборів сформованого ним же прокомуністичного осередку. Після нападу Німеччини та її союзників на Югославію в 1941 вступив до Албанської комуністичної партії (пізніше Албанської партії праці, АПП), незабаром став першим секретарем Тиранського міськкому й політкомісаром Народно-визвольної армії Албанії. 1.01.1946–20.07.1954 — прем'єр-міністр, міністр закордонних справ і міністр оборони Народної Республіки Албанія; в 1947 організував переворот у компартії й очолив її, як перший секретар ЦК зберігав ефективний контроль над країною до своєї смерті.

Відразу після війни виник конфлікт із Й. *Тіто*, коли югославське керівництво умовляло Х. підтримати ідею створення т. зв. «Балканської федерації», але Х. був налаштований проти й натомість почав переконувати керівництво СРСР в небезпеці політики Тіто. Під час *радянсько-югославського конфлікту 1948–53* порвав усі стосунки з Югославією і в 1949 стратив свого головного політичного опонента — міністра внутрішніх справ К. Дзодзе за звинуваченням у проюгославській діяльності; відтоді Албанія розривала стосунки з будь-якою державою, яка, на думку Х., загрожувала його владі або *суверенітетові* Албанії. Після смерті Сталіна, до якого Х., до своєї смерті ставився з фанатичним захопленням, та розвінчування в СРСР культу особи, керівництво Албанії (разом із лідерами КНР) відмовилося від курсу десталінізації, навпаки, напередодні 80-ліття Сталіна Х. заснував серед албанських державних нагород орден Сталіна. Дата народження Сталіна була загальнонаціональним святом Албанії, а офіційна дата його кончини (5 березня) стала днем загальноалбанської скорботи. Албанія у 1961 розірвала стосунки з Москвою. Нормальні відносини з того часу Албанія розвивала тільки з Китаєм, розірвавши відносини з ним у 1978 після смерті *Мао Цзедуна* та відновлення контактів КНР із Заходом. З того часу і до кінця 1980-х Албанія вважала єдиним союзником В'єтнам, відкидаючи будь-які контакти з іншими державами і обіцяючи самотужки побудувати зразкову соціалістичну державу. В умовах конфронтації з навколишнім світом Х. закликав «жити, працювати і боротися як в оточенні», виходячи з тези «будівництва комунізму в оточенні ревізіоністів і імперіалістів»; на озброєння були узяті радянські гасла і методи 1930–40-х, у країні прискорено запроваджувався продуктообмін, що замінював товарно-грошові стосунки; громадянам було заборонено мати автомашини, дачі, слухати поп-музику, джаз, носити джинси, користуватися «ворожою» косметикою і т. п. У 1967 Х. урочисто проголосив свою країну першою атеїстичною державою в історії; натхненний тоді ще китайською «культурною революцією», він конфіскував майно і будівлі мечетей, церков, монастирів та храмів, багато з цих будівель зруйнували, в інших розміщували майстерні, склади, стайні та кінотеатри. Батькам забороняли давати дітям церковні імена; всякий, у кого знаходили Коран, Біблію, ікони або інші предмети релігійних культів, засуджувався до тривалого ув'язнення. Х. вважав, що коли політичні діячі, а тим більше комуністи мають привілеї, то партія не може вважатися комуністичною, а країна — соціалістичною. За його вказівками з поч. 1980-х стали знижувати платню працівникам державних та партійних органів, а заощаджені гроші нібито спрямовувати на збільшення окладів робочих і службовців, оплати праці в сільському господарстві, пенсій і допомоги. У 1981 за ініціативи Х. в Албанії був здійснений процес часткової лібералізації режиму, а сам він більшість своїх посад передав Рамізу Алії, залишивши за собою до власної смерті тільки контролюючі функції.

Твори: Enver Hoxha, Nesti Nase. Reflections on China: Extracts from the Political Diary. — Nentori Pub. House, 1979; Enver Hoxha. Eurocommunism is anti-communism. — Tirana: «8 Nentori» Publishing House, 1980; Enver Hoxha. The Khrushchevites: Memoirs. — Tirana: «8 Nentori» Publishing House, 1980; Enver Hoxha. The Titoites: Historical Notes. — Tirana: «8 Nentori» Publishing House, 1982; Enver Hoxha. The Superpowers, 1959–1984: Extracts from the Political Diary. — Tirana: «8 Nentori» Publishing House, 1986.

М. С. Каменецький

Ходоровський Георгій Іванович (28.08.1938, с. Товтри Заставнівського р-ну Чернівецької обл., УРСР) — укр. громад.-політ. діяч, медик, науковець, *дипломат*. Д-р мед. наук (1978), професор (1980). У 1961 закінчив Чернівецький мед. ін-т. 1961–69 — аспірант, асистент, доц. Чернівецького ун-ту; 1969–73 — доц. Замбійського ун-ту; 1973–87 — доц., зав. кафедри, проректор Чернівецького мед. ін-ту. 1990–92 — народний депутат України, чл. Президії ВР України, голова Комісії ВР України у справах жінок, охорони сім'ї, материнства і дитинства. У липні 1992 — червні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Індія.

В. М. Матвієнко

Хойський (Хан-Хойський) Фаталі Хан Іскендер оглу (7.12.1875, м. Шекі Єлизаветпольської губернії, Російська імперія, нині — Азербайджанська Республіка — 19.06.1920, Тифліс, Грузинська Демократична Республіка) — азербайджанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї полковни-

ка лейб-гвардії козачого полку. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту (1901). У 1902–07 працював у судових установах на Кавказі. 1907 обраний депутатом 2-ї Державної думи, увійшов до мусульм. фракції й активно виступав проти колонізаційної політики царського уряду; був близький до кадетів. Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 взяв активну участь у нац.-визв. русі: у квітні 1917 обраний делегатом 1-го з'їзду мусульман Кавказу (Баку); у травні 1917 увійшов до Виконкому Всеросійської мусульм. ради, обраної на 1-му Всеросійському мусульм. з'їзді (Москва); 26–31.10.1917 взяв участь у 1-му з'їзді Тюркської демокр. партії «Мусават» («Рівність») і підтримав її вимогу надання Азербайджану широкої автономії в складі федеративно перебудованої демокр. Росії. У жовтні 1917 — квітні 1918 очолював Бакинську міську думу, водночас 15.11.1917–10.02.1918 — комісар народної освіти при Закавказькому комісаріаті; 10.02–26.05.1918 — депутат Закавказького сейму, належав до фракції «Мусавату». Після саморозпуску Сейму 27.05.1918 очолив виконком Національної ради Азербайджану, а 28.05.1918 сформував й очолив уряд Азербайджанської Демократичної Республіки (першої республіки в мусульм. світі); водночас 28.05–17.06.1918 — міністр внутр. справ, 26.12.1918–14.03.1919 — мін. зак. справ АДР, ініціював відрядження дип. місій до провідних європ. д-в і на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, де азербайджанські дипломати тісно співпрацювали з представниками УНР. Позитивно поставився до зайняття Баку тур. армією у вересні 1918, але в березні 1919 подав у відставку у зв'язку з нафтовими махінаціями окремих урядовців; вдруге призначений парламентом мін. зак. справ 24.12.1919–30.03.1920. Після захоплення влади більшовиками 28.04.1920 емігрував до Грузинської Демократичної Республіки, де загинув за нез'ясованих обставин.

В. І. Головченко

Холдена місія 1912 — англійсько-німецькі переговори, що відбувались під час візиту 8–12.02.1912 до Берліна англійського військового міністра лорда Холдена. У грудні 1911, після другої марокканської кризи (див.: *Німецько-французька угода 1911*), Німеччина, що прагнула уникнути ізоляції з боку інших *великих держав*, здійснила спробу відірвати Британію від союзу з Росією та Францією. Також Німеччина прагнула досягти з Великою Британією згоди щодо своєї подальшої колоніальної *експансії* та щодо можливого перегляду кордонів у Європі. Зі свого боку, Велика Британія, занепокоєна запровадженням у Німеччині нової програми розбудови військово-морського флоту, прагнула домогтись з останньою угоди на основі збереження англійської гегемонії на морі. У бесідах із кайзером *Вільгельмом II*, канцлером Т. *Бетман-Гольвегом* та гроc-адміралом А. фон Тірпіцем Холден наполягав на закріпленні згоди Німеччини на збереження британської переваги, що існувала в морських озброєннях. Холден наголошував, що Велика Британія у відповідь за відмову Німеччини від боротьби за досягнення паритету на морі була готова піти на поступки в колоніальному питанні щодо розподілу територій в Африці, а також погодитись на укладення вигідної для Німеччини угоди про фінансування будівництва Багдадської залізниці. Зі свого боку, Холден відхилив запропонований Бетман-Гольвегом проект англійсько-німецької угоди про *нейтралітет*, яка мала гарантувати Німеччині невтручання Великої Британії в разі виникнення конфлікту із Францією. Подальші переговори було перенесено до Лондона, але вони не мали успіху й сторони не дійшли згоди в жодному питанні. Втративши надію на вирішення англійсько-німецьких протиріч дипломатичним шляхом, у березні 1912 англійський уряд вніс до парламенту законопроект, що передбачав побудову двох військових кораблів на кожен, побудований у Німеччині.

Г. О. Музика

«Холодна війна» (з англ. The Cold War) — термін, який використовується для визначення конфронтації між СРСР і західними країнами на чолі зі США після закінчення *Другої світової війни*; характеризує стан *міжнародних відносин*, що визначались постійною взаємною ворожістю й недовірою та ґрунтувались на політичних, ідеологічних, економічних та суспільних відмінностях між *наддержавами*. Термін «Х. в.» вперше було вжито британським часописом «Триб'юн» восени 1945 в коментарі відомого письменника Д. Орвелла. Суперництво між союзниками по *антигітлерівській коаліції* в прагненні заповнити вакуум сили, що утворився після поразки Німеччини в 1945, призвело до згортання партнерства між ними та поступового переростання протистояння в перманентну конфронтацію в період 1947–49. Однією з найважливіших складових конфронтації, яка призвела до «Х. в.», була ідеологічна. Дві наддержави — СРСР та США — намагались перебудувати повоєнний світ згідно зі своїми ідеологічними настановами, тому їхня зовнішньополітична діяльність набувала, певною мірою, месіанського характеру. Водночас СРСР та США будували свою *політику* на основі глибоко антагоністичних принципів; їх розділяли розбіжності з питань *прав людини*, громадянських свобод, соціально-економічного устрою світу та бачення тенденцій розвитку людства. Визначальним чинником «Х. в.» була *гонка озброєнь* ядерних; ядерний потенціал, який уможливлював цілковите знищення супротивника, виступив фактором стримування можливої великомасштабної війни між наддержавами та змусив їх реалізовувати конфронтаційні відносини мирними засобами.

Точками відліку «Х. в.» традиційно вважаються три історичні події: промова Й. *Сталіна* на зборах виборців 9.02.1946, промова В. *Черчілля* у Фултоні (США) 5.03.1946, яка закликала консолідувати країни Заходу та збільшити їхній військовий потенціал, щоб запобігти подальшому посиленню СРСР; проголошення *Трумена доктрини*, яка стала концептуальним обґрунтуванням нової *зовнішньої політики* і визначила перехід до «відкидання» *комунізму*. Світове протистояння СРСР та США призвело до консолідації союзників у межах двох таборів. З одного боку, були створені *Західноєвропейський союз* (1954), *НАТО* (1949), ряд військ. блоків в Азії (*Організація договору Південно-Східної Азії*, *Організація Центрального договору*, *АНЗЮС*). СРСР та країни Східної Європи створили *Організацію Варшавського договору 1955* (ОВД). Т. ч., було закріплено біполярну структуру *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*. Дві наддержави також намагались зміцнити власні економічні позиції в межах своїх коаліцій. Цій меті відповідали і *Маршалла план*, який дозволив США жорстко контролювати економічну діяльність західноєвропейських країн, і Рада економічної взаємодопомоги, завдяки якій СРСР впливав на економічний розвиток країн Східної Європи. За допомогою системи коаліцій США й СРСР здійснювали захист своїх союзників і були змушені співуправляти кризами, щоб запобігти їхньому розвитку в небезпечний військовий конфлікт у зонах дії ядерного залякування. Найнебезпечнішою кризою часів «Х. в.» була *Карибська криза 1962*, яка стала останнім випадком прямого протистояння СРСР і США. Міжнародні конфлікти в цей період мали свої особливості: наддержави безпосередньо не виступали одна проти одної, проте намагались розширити свої зони впливу й отримати територіальні переваги в різних частинах світу, особливо на Близькому Сході та в Африці. У період радянсько-американської конфронтації дипломатичні кризи зайняли місце збройних конфліктів, використовувались як засіб попередження останніх і тим самим відігравали конструктивну роль у міжнародних відносинах. Необхідність попереджати, каналізувати та регулювати кризи змушувала СРСР і США йти на співробітництво. Угоди, укладені між СРСР і США в 1970-х з широкого кола міжнародних проблем, сприяли нормалізації відносин між двома країнами й закріпили процес розрядки міжнар. напруженості.

З іншого боку, в т. зв. країнах *«третього світу»* кризи було значно важче контролювати та врегульовувати. Під час «Х. в.» збройні конфлікти й війни частіше за все мали місце саме на периферії глобального протистояння наддержав — у слаборозвинених країнах Азії, Африки, Латинської Америки; багато з них мали колоніальне походження й велись рухами за національне визволення. На периферії основного протистояння між Сходом і Заходом не діяв такий сильний засіб як ядерне стримування, тому ризик переростання криз у збройні зіткнення був значно вищим. Водночас багато конфліктів стимулювалось саме протистоянням наддержав: США й СРСР надавали сторонам конфліктів велику кількість зброї, оснащення, технічну допомогу, військових радників тощо. Такі зіткнення загрожували втягненням наддержав у локальні війни, які зберігали потенціал переростання у великомасштабний ядерний конфлікт. Децентралізація насильства (стабільність на центральному та глобальному рівнях, що підтримувалась наддержавами, і нестабільність на регіональних рівнях) була однією з основних характеристик Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Подією,

що знаменувала завершення конфронтації, було, зокрема, укладення *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*, підписаного США, СРСР, Великою Британією, Францією, ФРН і НДР; у результаті відбулось об'єднання Німеччини. Крім того, 21.11.1990 34 члени НБСЄ ухвалили *Хартію для нової Європи*, яка утверджувала завершення ери «Х. в.».

Літ.: Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: в 2-х кн. — Кн. 1 / Пер. с англ. — М., 2000; Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учебное пособие. — М., 2002; Шлезингер А. Некоторые уроки «холодной войны» // Новая и новейшая история. — 1991, № 1; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. — К., 1999.

В. А. Манжола

Хомейні (Khomeini) Рухолла Мусаві (22.09.1902 (або 1898 чи 1900), Хомейн, провінція Мазендеран, Персія — 3.06.1989, Тегеран, Ісламська Республіка Іран) — іранський реліг. і держ. діяч. Нар. у сім'ї священика. Здобув реліг. освіту в початковій дух. школі й медресе в Ераці. Спеціаліст у галузі ісламського права; викладав у медресе Файзіє в Кумі, центрі ісламського богословства. 1961 отримав титул аятоли за книжку «Роз'яснення деяких особливостей шаріату». На поч. 1950-х організував політ. гурток, що виступав із критикою монархічного режиму шаха *Пехлеві Мохаммеда Рези-шаха*, політики модернізації та перетворення Ірану в «п'яту індустріальну державу світу» шляхом «білої революції» (1963); став одним із найвідоміших у країні політ. лідерів. У 1963 очолив повстання в Кумі, був неодноразово арештований. У 1964 висланий до Туреччини, звідки в 1965 переїхав до Іраку, де продовжував б-бу з шахським режимом. Автор багатьох книг, у 1971 опублікував збірку «Ісламський уряд», де обґрунтував ідею примату реліг. влади та ісламської д-ви. У 1978 на прохання шаха був висланий з Іраку, переїхав до Франції та продовжив підготовку до майбутньої ісламської рев-ції, після перемоги якої в лютому 1979 повернувся в Іран. Як лідер рев-ції здійснював контроль над діяльністю меджлісу (парламенту) та уряду. Із затвердженням Конституції Ісламської Республіки Іран Х. 3.12.1979 обраний рахбаром (Верховним лідером), якому підпорядковувалися меджліс та уряд. Політикою експорту ісламської рев-ції в країни Перської затоки та жорстоким переслідуванням опозиційних сил спричинив міжнар. ізоляцію Ірану. Непродуманий екон. курс усередині країни й дип. блокада режиму почали викликати помітну госп. кризу, і лише *іракcько-іранська війна 1980–88* дала Х. змогу консолідувати іранське суспільство й відвернути його увагу від екон. проблем і внутр. репресій.

О. А. Коппель

Хонда (Honda) Хітоші (1946, Ніігата, Японська імперія) — япон. *дипломат*. Закінчив ф-т міжнар. відносин Токійського ун-ту (1968). У 1968–85 — працівник МЗС Японії: нач. інспекторського відділу Секретаріату міністра, нач. 2-го відділу з конс. питань Управління конс. та міграційної служби МЗС Японії; 1988–90 — радник посольства Японії у Франції; 1990–94 — посланник посольства Японії в Угорщині; 1994–96 — заст. ген. директора Інституту зарубіжної служби МЗС Японії; 1996–99 — Ген. консул Японії в Хьюстоні (США); 1999 — працівник Секретаріату міністра МЗС Японії. У 2000–02 — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Україні, потім — Надзвичайний і Повноважний Посол Японії в Естонії.

П. М. Ігнатьєв

Хонеккер (Honecker) Еріх (25.08.1912, Нойнкірхен, нині — земля Саар, ФРН — 29.05.1994, Сантьяго, Республіка Чилі) — німецький громадсько-політичний і державний діяч; народився в родині шахтаря. Працював наймитом у селянському господарстві, з 1928 — учнем покрівельника; з 10-річного віку брав участь у діяльності Союзу молодого Спартака — комуністичної організації навчально-виховного спрямування, у 1926 вступив до Комуністичної спілки молоді Німеччини (КСМН), 1930 — до Комуністичної партії Німеччини (КПН). Закінчив Міжнародну ленінську школу Комінтерну (Москва, 1930–31) і ВПШ при ЦК КПРС (1955–56). Повернувшись до Німеччини, очолив земельну організацію КСМН у Саарланді (1931–33); після встановлення 1933 в Німеччині нацистського режиму був заарештований, але звільнений як житель Саарської області, що з 1922 за мандатом *Ліги Націй* знаходилась у французькому управлінні. Після референдуму 13.01.1935, на якому більшість населення області висловилася за «повернення» («Rückgliederung») до Німеччини, утік до Франції; в серпні 1935 нелегально прибув до Берліна й включився в рух Опору, створив підпільну комуністичну групу; в грудні був заарештований гестапо за звинуваченням у державній зраді та 1937 засуджений до десятирічного ув'язнення. Відбував ув'язнення у тюремно-виправному закладі Бранденбург-Гьорден; скориставшись загальною дезорганізацією у зв'язку з наступом радянських військ, втік з ув'язнення у квітні 1945 й повернувся до Берліна; приєднався до доставленої в Німеччину з Москви групи колишніх функціонерів *Комуністичного Інтернаціоналу* (т. зв. «групи *Ульбрихта*») й, попри сувору догану за недостатньо стійку поведінку під час слідства в гестапо зробив стрімку кар'єру у відновлюваних структурах КПН. 1945–46 — секретар у справах молоді в ЦК КПН, один із засновників Спілки вільної німецької молоді (СВНМ), 1946–55 — голова Центральної ради СОНМ; відіграв певну роль у процесі об'єднання КПН та соціал-демократів у радянській зоні *окупації воєнної* й створенні 1946 Соціалістичної єдиної партії Німеччини (СЄПН). Член ЦК СЄПН (1946–89), кандидат (1950–58), пізніше член політбюро ЦК СЄПН (1958–89). Секретар ЦК СЄПН (1958–71), який відповідав за питання оборони, кадрів та організаційну роботу в партії; секретар Національної ради оборони (1960–71), який безпосередньо відповідав за спорудження 12–13.08.1961 т. зв. *Берлінського муру*.

За підтримки тогочасного радянського керівництва на чолі з Л. *Брежнєвим* 3.05.1971 змінив В. Ульбрихта на посаді 1-го секретаря ЦК СЄПН (1971–76); генеральний секретар ЦК СЄПН (1976–89); голова Національної ради оборони НДР (1971–89); голова Державної ради НДР (1976–89). Здійснював політику зміцнення репресивного режиму в НДР, одержавлення й централізації економічного життя та спротиву будь-яким економічним і політичним реформам; одночасно мусив компенсувати неефективність планової економіки НДР отриманням західнонімецьких кредитів, що об'єктивно ставило країну у фінансову залежність від ФРН. У *зовнішній політиці* виходив із тези про дводержавність німецької нації; домігся певних зовнішньополітичних успіхів і зміцнення легітимності НДР: підтримав *Чотиристоронню угоду 1971* щодо статусу Західного Берліна й погодився підписати 17.12.1971 транзитну угоду до неї; уклав 21.12.1972 Договір про основи відносин між ФРН і НДР, яким ФРН змушена була де-юре визнати державний *суверенітет* НДР над її територією та відмовитися від монопольної ролі єдиного легітимного представника німецького народу на міжнародній арені, а також погодилася встановити з нею *дипломатичні відносини*, хоча й у формі не *посольств*, а постійних представництв. У роки правління Х. НДР на повноправній основі брала участь у Нараді з безпеки та співробітництва у Європі (НБСЄ, 1973–75) у Гельсінкі та подальших заходах гельсінського процесу, 18.09.1973 була прийнята до *ООН*. Зміцненню міжнародного становища НДР також сприяла організація X Міжнародного фестивалю молоді й студентів у Берліні (1973). Х. беззастережно підпорядковував зовнішню політику Східної Німеччини інтересам СРСР, у якому бачив єдину гарантію непорушності власного режиму. Проте критика реформістського курсу М. *Горбачова* призвела до втрати ним радянської підтримки. Усунутий від влади 18.10.1989; після падіння «Берлінського муру» та викриття численних зловживань виключений з СЄПН (3.12.1989), проте судове переслідування проти нього було зупинене. Намагаючись уникнути відповідальності, у березні 1991 емігрував до СРСР, після його розпаду 29.07.1992 повернутий російським урядом до Німеччини; вступив до новозаснованої КПН. Проходив як звинувачуваний у судових справах про розтрату державних коштів у НДР, про вбивство й замах на вбивство 68 осіб внаслідок ухваленого політбюро ЦК СЄПН під його керівництвом наказу про застосування на німецько-німецькому кордоні зброї проти *біженців* з НДР, проте судове переслідування було призупинене через погіршення стану здоров'я. У січні 1993 отримав дозвіл на виїзд до Чилі, де мешкала його донька, одружена з чилійським громадянином.

Твори: Reden und Aufsätze: 2 Bände. — Berlin, 1975–1988; Aus meinem Leben. – Berlin, 1980; Erich Honecker zu dramatischen Ereignissen. — Hamburg, 1992; Tiefe Eindrücke und andere Gedichte / Herausg v. H.Wald. — Siegen, 1993; Moabiter Notizen. Letztes schriftliches Zeugnis und Gesprächsprotokolle vom BRD-Besuch 1987 aus dem persönlichen Besitz Erich Honeckers. — Berlin, 1994.

Літ.: Stuhler Ed. Die Honeckers privat. Liebespaar und Kampfgemeinschaft. — Berlin, 2005; Völklein U. Honecker. Eine Biographie. — Berlin, 2003; Pötzl N. Erich Honecker. Eine deutsche Biographie. — Stuttgart, München, 2002; Andert R. Nach dem Sturz. Gespräche mit Erich Honecker. — Leipzig, 2001; Kunze T. Staatschef a.D. Die letzten Jahre des Erich Honecker. — Berlin, 2001; Lorenzen J. N. Erich Honecker. Eine Biographie. — Reinbek, 2001.

Р. А. Кривонос

Хор (Hoare) Семюел Джон Герні (24.02.1880, Лондон, Велика Британія — 7.05.1959, там само), віконт Темплвуд від 1944 — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив привілейовану школу Херроу та Новий коледж Оксфордського ун-ту. Із 1903 — особистий секретар-помічник міністра колоній. У 1907 обраний до Ради Лондонського графства; чл. палати громад від Консервативної партії (1910–44). У 1919–22 — заст. уповноваженого *Ліги Націй* з питання рос. *біженців*. Міністр авіації (1922–29 з перервою), міністр у справах Індії (1931–35). Розробив та добився ухвалення парламентом Акта про управління Індією (1935), проти якого виступала опозиція, очолювана В. *Черчіллем*. У 1935–36 — мін. зак. справ. Прибічник політики «умиротворення» держав-агресорів із метою підтримання миру в Зах. Європі та локалізування нім. та італ. *агресії* в центр.-схід. частині континенту та на Балканах, у міру можливості спрямувавши її проти СРСР. Підтримав інтервенцію Німеччини й Італії в період громадян. війни в Іспанії 1936–39. Виступав проти вжиття санкцій щодо Рима у зв'язку з *італійською агресією проти Ефіопії 1935–36*. Підписав *Хора — Лаваля угоду 1935*, що була не лише відкинута Ефіопією, але й викликала серйозну критику з боку опозиції в брит. парламенті та незгоду кабінету С. Болдуїна, що згодом призвело до відставки Х. У 1936–37 — перший лорд адміралтейства (військ.-мор. міністр), у 1937–39 — міністр внутр. справ у кабінеті А. Н. *Чемберлена*. Лорд-хранитель печатки (1939–40), міністр авіації (1940). У 1940–44 — *посол* Великої Британії в Іспанії, відігравав роль посередника під час неодноразових спроб д-в осі домовитись із Великою Британією про укладення сепаратного миру. Чл. палати лордів із 1944.

Р. А. Кривонос

Хора–Лаваля угода 1935 — план врегулювання італ.-ефіопського конфлікту 1935–36, узгоджений брит. мін. зак. справ С. *Хором* і Прем'єр-міністром Франції П. *Лавалем*. У ході їхніх бесід 7–8.12.1935 в Парижі план мирного врегулювання було узгоджено й передано Раді *Ліги Націй* і урядам Італії та Ефіопії. Угода передбачала передачу Італії значної частини ефіопської території: Ефіопії рекомендувалось поступитись на користь Італії схід. частиною області Тігре, а також змінити на деяких ділянках кордон. У півд. частині Ефіопії передбачалось утворити спец. зону (район Огаден) для виключного екон. використання Італією; управління цією зоною переходило під контроль Ліги Націй. Х.—Л. у. також передбачала, що Італія передасть Ефіопії вузьку прибережну смугу для виходу до моря (порт Асеб). План було відхилено Ефіопією.

О. С. Пархомчук

Хорн (Horn) Дьюла (5.07.1932, Будапешт, Угорщина— 19.06.2013, там само) — угорський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї робітника. Закінчив Ростовський фінансово-економічний інститут (1954), кандидат екон. наук. У 1954–59 працював у мін-ві фінансів Угорської Народної Республіки; 1959–61 — у центр. апараті МЗС; 1961–63 — в угорському посольстві в Народній Республіці Болгарія (Софія); 1963–69 — у посольстві Угорської Народної Республіки в СФРЮ (Белград). У 1969 перейшов на роботу в міжнар. відділ ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП), який очолив у 1983. У 1985–89 — 1-й заст. мін. зак. справ. 1989 призначений держсекретарем МЗС Угорщини й очолив реформістську Угорську соціал. партію (спадкоємицю УСРП), тоді ж став мін. зак. справ країни й долучився до завершення процесу *Німеччини об'єднання 1989–90*, але внаслідок невдалого дебюту УСП на парл. виборах 25.03.1990 подав у відставку. Після перемоги УСП на травневих 1994 виборах до Державних зборів сформував коаліційний уряд за участі Спілки вільних демократів (15.07.1994–6.07.1998). Наполегливо проводив курс на вступ Угорщини до *НАТО* та *Європейського Союзу*. Але, незважаючи на успішну стабілізацію макроекономічних показників (дефіцит *бюджету державного* скоротився з 9,6 % до 3,8 %, *балансу зовнішньоторговельного* — з 9,4 % до 3,8 %), популярність Х. і УСП впала через падіння реального обсягу заробітної плати, що призвело до поразки соціалістів на парламентських виборах у травні 1998. Подав у відставку, продовжуючи брати діяльну участь у політ. житті країни.

В. І. Головченко

Хоружий Григорій Фокович (23.05.1947, с. Матяшівка Великобагачанського району Полтавської області, УРСР) — український науковець та *дипломат*, доктор філософських наук, професор, академік Національної академії педагогічних наук (2012). Був Генеральним консулом України у Мюнхені (ФРН); липень 1998 — квітень 1999 — заступник міністра інформації України; травень 1999 — березень 2000 — 1-й заступник Голови Державного комітету інформаційної політики України; 2000–03 — заступник керівника Головного управління з питань внутрішньої політики Адміністрації Президента України; 2003–04 — Радник-посланник Посольства України в Російській Федерації; 5.03.2004–14.06.2006 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Ватикані.

В. М. Матвієнко, І. П. Черінько

Хосс (al-Hoss) Селім (20.12.1929, Бейрут, Ліванська Республіка) — ліванський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї фармацевта, мусульманин-суніт. Закінчив Американський ун-т у Бейруті (1952) й Ун-т шт. Індіана (США, 1957); д-р екон. наук, безпартійний. 1952–54 — комерційний представник амер. компанії «Тайплайн» у Лівані; 1954–55 — працівник торг. палати Бейрута; 1955–67 — викладач, асистент професора екон. ф-ту Американського ун-ту в Бейруті; 1967–73 — голова контрольного к-ту банків Бейрута, 1973–76 — голова правління Нац. банку розвитку промисловості й туризму Лівану. В умовах ескалації *Ліванського конфлікту 1975–90* і введення сирійських військ 8.12.1976–20.07.1980 очолював уряд Лівану та мін-ва економіки і торгівлі, промисловості і нафти, інформації. 1984 увійшов до «уряду національної єдності» Р. *Караме* як міністр праці й освіти. Після вбивства останнього вдруге 1.06.1987 очолив уряд і водночас МЗС Лівану (до 24.12.1990). 25.09.1988–5.11.1989 — Президент Ліванської Республіки, 2.12.1998–23.10.2000 — втретє очолював уряд Лівану. У внутр. політиці дотримувався положень Хартії нац. згоди (1989), у зовнішній — доклав зусиль для збереження ролі Лівану як фінанс.-торг. центру Схід. Середземномор'я.

В. І. Головченко

Хотинський мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією 1621 — двостороння міжнар. угода, укладена 9.10.1621 під Хотином (тепер районний центр Чернівецької обл.) представниками тур. султана Османа II і польсько-козацького війська під командуванням королевича Владислава Вази й гетьмана Війська Запорозького П. *Сагайдачного;* підбила підсумки польсько-тур. війни 1620–21. Договір спирався на умови status quo ante bellum (як до війни): кордон між двома д-вами встановлювався по Дністру; Туреччина й Кримський ханат зобов'язувалися не чинити грабіжницьких нападів на укр. і польські землі; Річ Посполита віддавала Молдовському князівству (тур. васалу) Хотинську фортецю й мала щорічно сплачувати кримському ханові «упоминки», але не як данину, а нібито як плату за військ. допомогу; польський уряд також погодився заборонити укр. козакам походи на Крим і Туреччину, що спричинило значне невдоволення у Війську Запорозькому, яке відіграло вирішальну роль у воєнній поразці Османської імперії. Умови Хотинського миру були підтверджені в дог-рі про «вічний мир», укладеному 1624 у Стамбулі послом Речі Посполитої кн. Кшиштофом Збаразьким.

В. І. Головченко

Хремонідова війна (грец. Χρεμωνίδειος πόλεμος) — війна 267–261 до н. е. Македонії проти Афін і Спарти, підтриманих Єгипетським царством Птолемеїв. Здобувши перемогу над царем Епіру Пірром (318–272 до н. е.) і остаточно затвердивши свою владу в Македонії, македонський цар Антигон II Гонат (319–239 до н. е.) приступив до зміцнення свого панування над Давньою Грецією. У ряді полісів він залишив свої гарнізони, в інших привів до влади прихильні йому тиранічні режими. Особливо енергійні заходи Антигон здійснив для посилення своєї влади в Афінах, зайнявши найважливіші фортеці Аттики, в т. ч. Пірей. Постійне втручання македонян у внут-

рішні справи Афін викликало бажання афінян звільнитися від їхньої влади. Іншим противником Македонії була Спарта, яка, хоч і витримала удар Пірра за допомогою македонян, але розуміла, що влада діяльного Антигона нічим не краще влади Пірра. Крім того, спартанський цар Арей I не полишав надій повернути Спарті її велич в Елладі. Зростаюча могутність Македонії, флот якої вже панував в Егейському морі, почала турбувати єгипетських Птолемеїв, що підтримали антимакедонські настрої в Давній Греції. Таким чином, проти Македонії організований спільний фронт з афінян, єгиптян, а також ряду пелопоннеських міст (Спарта, Еліда, Тегея, Мантінея, Орхомен, Фігалія, Кафії, ахейські міста), на боці Македонії залишилися дружні Антигону тирани Мегалополя і Аргоса, а також Коринф, зайнятий македонським гарнізоном.

Війна почалася восени 267 до н. е., коли в Афінах у результаті запеклої політичної боротьби до влади прийшло антимакедонське угруповання Хремоніда і Главкона. З ініціативи Хремоніда був прийнятий декрет, що проголошував союз афінян із пелопоннесцями, а також засвідчив альянсі з єгипетським царем Птолемеєм II, який направив *посольство* до Спарти й Афін з пропозицією дружби проти Македонії. За участі Єгипту відновилася боротьба між критськими містами, частина яких підтримувала Антигона, частина — належала його супротивникам. Антигон виступив проти Афін із сухопутним військом і флотом, обложивши місто щільним кільцем облоги. Облога Афін полегшувалося тим, що Пірей залишився в руках македонян, але на допомогу Афінам прибув єгипетський флотоводець Патрокл. На Пелопоннесі активізувалися Спарта і її союзники, однак будучи замкненими в межах півострова македонським гарнізоном в Коринфі, вони не могли прийти афінянам на допомогу.

Наступного року бойові дії розгорнулися в Аттиці, де діяв єгипетський десант, і під Коринфом, де спартанці безуспішно намагалися прорвати оборону македонян на Істмі. В Мегарах проти Антигона повстав його загін галатських найманців, але македонський цар виступив проти них з усім військом і розбив у битві. Перемога Антигона внесла розбрат в ряди його противників: спартанці відмовилися висадитися в Аттиці, незабаром з Аттики евакуювалися і єгиптяни. В 265 до н. е. війна відновилася з атаки спартанців на Коринф, однак у великій битві, де загинули спартанський цар Арей I і син Антигона Алкіон, македоняни здобули перемогу і втримали місто за собою. Союз Пелопоннеських міст негайно розпався, залишивши Спарту на самоті. Афіни витримували облогу, а Спарта, в якій полеглого Арея наслідував Акротат, була не в змозі зробити що-небудь проти Коринфа й обернулася проти пелопоннеських союзників Антигона. У 264–263 до н. е. Акротат напав на Мегалополь, але був вщент розбитий мегалопольським полководцем Арістодемом і загинув у битві.

Таким чином, внаслідок вдалих дій Македонії та її союзників майже всі їхні супротивники, крім Афін, вийшли з боротьби. Однак для Антигона ситуація ускладнилася тим, що епірський цар Олександр II скористався його тривалою відсутністю і вторгся до Македонії. Антигон був змушений зняти облогу Афін і терміново повернутися до Македонії. У битві з епіротами він зазнав поразки і втратив військо, яке перейшло на бік Олександра. Проте брат Антигона — Деметрій Красивий, незважаючи на свій вік у 13 років, переміг епіротів у битві при Дердії, вигнав їх з країни і відібрав у них Верхню Македонію та Фессалію.

Антигон разом з військом раптово повернувся під Афіни і відновив облогу. Попри те, що від нього несподівано відпали Коринф і Халкіда на острові Евбея, а на допомогу до єгипетського флоту поблизу Аттики попрямувала з Олександрії нова ескадра, Антигон зіграв на випередження — він не дав ворогам можливості об'єднатися, виступив з флотом проти єгиптян і розбив їх у морській битві біля острова Кос. Ця перемога принесла македонянам повне панування в Егейському морі, владу над Кікладським архіпелагом, узбережжям Карії і Евбеєю. В 262 до н. е. здалися Афіни, витерпівши всі жахи облоги і голоду. Македонські гарнізони утвердилися в Афінах, Мегарі, Епідаврі, Тройзені. З перемогою у війні Македонія міцно утвердила своє панування на Балканах і в Егейському морі. Її противники були ослаблені, а Афіни остаточно знесилені і втратили будь-яке політичне і військове значення.

С. О. Божко

Християнський фундаменталізм (Christian fundamentalism) — реакція, починаючи з 1870-х, протестантів у Великій Британії й США на модерністське прочитання Біблії, що заперечувало буквальну істину надприродних і дивовижних епізодів біблійної історії, а також статус Святого Письма як прямого й безперечного одкровення слова Божого. Зокрема, фундаменталісти протестували проти викладання еволюційної теорії Ч. Дарвіна в американських державних школах (кульмінацією таких протестів став сумнозвісний «мавпячий процес» Скоупса в Теннессі 1925, коли вчителя засудили згідно із законом штату, що забороняв викладання дарвінізму). Набагато відвертіший політичний вияв **Х. ф.** став наслідком союзу релігійного й політичного консерватизму на американському Півдні. Починаючи з 1970-х, такі групи, як «Моральна більшість», стали могутнім популістським лобі в політиці окремих штатів і всієї держави в широкому діапазоні питань — від *політики* у сфері сім'ї та соціального забезпечення до оборони й *зовнішньої політики*, надто за президентства Р. *Рейгана* й Дж. В. *Буша*. Іранська революція 1979 провістила піднесення *ісламського фундаменталізму*, яке призвело до того, що для багатьох людей у західному світі фундаменталізм став символом войовничості, фанатизму й нетерпимості.

В. І. Головченко

Христя (Hristea) Траян-Лауренціу (5.03.1970) — румунський *дипломат*; закінчив Академію економічних наук (Бухарест), Інститут монгольських наук Національного державного університету Монголії (Улан-Батор) і докторантуру Університету Овідіус (Констанца). З 1995 — на *дипломатичній службі* в Міністерстві закордонних справ Румунії; 2000–04 — 2-й секретар, 1-й секретар Постійного представництва Румунії при міжнародних організаціях у Відні; 2004–05 — директор Дирекції «Розширена Європа і Республіка Молдова»; 2005–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Румунії в Україні.

А. П. Сапсай

Хрущов Микита Сергійович (5.04.1894, с. Калинівка Курської губернії, нині — Дмитрівського р-ну Курської обл., РФ — 11.09.1971, Москва, СРСР) — рад. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у селянській сім'ї, яка 1908 переїхала на Донбас. Закінчив кілька класів початкової школи. Працював слюсарем, шахтарем. У 1918–20 — учасник Громадянської війни в Росії. Із 1918 — чл. РКП(б). У 1922–25 навчався на робітфаку Юзівського гірничого технікуму, 1929–30 — у Промисловій академії в Москві. У 1920–29 працював у орг-ціях КП(б)У. У 1931–38 — на парт. роботі в Москві. У січні 1938 — грудні 1949 — на керівних посадах в УРСР. Під час Великої вітчизняної війни 1941–45 — чл. військ. рад кількох фронтів. Зробив внесок у повоєнну відбудову України. Із 1949 працював у Москві. У 1930–40-х був причетний до масових репресій у СРСР, у т. ч. в Україні. Із 1953 — 1-й секр. ЦК КПРС. У 1956 став ініціатором розкриття частини злочинів *Й. Сталіна*, розпочав широку реабілітацію жертв репресій, демократизацію внутр. режиму в СРСР (т. зв. «відлигу»). У 1954, виходячи з екон. доцільності, організував передачу Криму до складу УРСР. У *зовнішній політиці* проголосив мирне співіснування двох систем «генеральною лінією», виступив за згортання конфронтації із зах. д-вами, насамперед зі США, за підтримку країн, що визволяються від *колоніалізму*. Водночас вважав за необхідне поперемінно погрожувати капіталістичним країнам (кризові ситуації навколо Зах. Берліна, що призвели до спорудження *Берлінського муру*, *Карибська криза 1962*), доводячи свою відданість «революційним традиціям», особливо з огляду на суперництво за лідерство у світовому комуніст. русі з керівництвом Комуністичної партії Китаю. Необґрунтовані претензії на перевагу на міжнар. арені, імпульсивні дії всередині країни призвели до звільнення з усіх посад у жовтні 1964 і виходу на пенсію. Залишив аудіозаписи своїх спогадів, які були опубліковані спочатку за кордоном, потім, після *СРСР розпаду*, в РФ. У 1944–49, працюючи в Україні, був причетним до зовн.-політ. діяльності УРСР (створення в 1944 *Народного комісаріату закордонних справ УРСР*, звернення в 1945 до *Організації Об'єднаних Націй*, справи з місією *ЮНРРА* в Україні, підписання *українсько-польської угоди про взаємний обмін населенням 1944* тощо).

М. М. Білоусов

Ху Цзіньтао (Hu Jintao) (21.12.1942, м. Тайчжоу провінції Цзянсу, за іншими даними — Шанхай, Китайська Республіка) — китайський громадсько-

політичний і державний діяч, 6-й президент КНР (15.03.2003–14.03.2013); народився в сім'ї дрібного торговця чаєм; закінчив гідротехнічний факультет елітного Пекінського університету Цзіньхуа (1964) і Центральну партійну школу (1991). Під час «культурної революції» 1968 був відряджений на «трудове перевиховання» в провінцію Ганьсу, був різноробом, техніком, секретарем відділу в 4-му інженерному управлінні міністерства водного господарства і електроенергетики; 1974–82 — працював у провінційному комітеті з будівництва. З вересня 1982 — на партійній роботі: секретар комітету комсомолу провінції Ганьсу, голова Всекитайської федерації молоді, 1-й секретар ЦК Китайського комуністичного союзу молоді; 1985 введений до складу ЦК КПК 12-го скликання і став його наймолодшим членом, тоді ж призначений секретарем Гуйчжоуського провінційного комітету КПК, активно впроваджував ринкові реформи і позитивно зарекомендував себе в роботі з етнічними меншинами, завдяки чому в грудні 1988 був призначений на відповідальну посаду секретаря парткому Тибетського автономного округу й став першим його керівником, що не мав досвіду військової служби; рішуче діяв проти місцевих сепаратистів на поч. 1989, чим звернув на себе увагу *Ден Сяопіна*, першим серед партійних провінційних лідерів підтримав силове придушення студентської демонстрації на площі Тяньаньмень у Пекіні 3–4.06.1989. На XIV з'їзді КПК у жовтні 1992 обраний наймолодшим членом Постійного комітету політбюро і секретарем ЦК КПК, відповідальним за питання партійного будівництва й кадрової політики; 1993 очолив Центральну партійну школу; вміло уникав конфронтації з іншими партійними діячами, зберігаючи протягом десятиліття позицію наступника голови КНР *Цзян Цземіня*, що, своєю чергою, використовував **Х. Ц.** в якості противаги впливовому «шанхайському угрупованню».

16.03.1998 обраний віце-головою КНР, 1999 — заступником голови Центральної військової ради КПК і КНР; 15.11.2002 на XVI з'їзді КПК обраний її генеральним секретарем (до 15.11.2012, коли на XVIII з'їзді КПК його змінив Сі Цзиньпін (1953)), чим було продемонстровано незвичну для історії партії мирну зміну поколінь її еліти, у вересні 2004 очолив Центральну військову раду ЦК КПК, в березні 2005 — Центральну військову раду КНР. Всередині партії вміло знаходив баланс між «правим» напрямом, що виступає за більшу відкритість суспільства, прискорення банківської реформи й зміцнення приватної власності, та «лівим», яке наполягає на обмеженні іноземного впливу, перерозподілі багатства й субсидуванні бідного селянства; економічна лібералізація поєднувалася з достатньо жорстким соціальним контролем і цензурою (в т. ч. в *Інтернеті*). У *зовнішній політиці* продовжив поміркований прагматичний курс попередників, акцентуючи увагу на укладенні торговельно-економічних угод із *ЄС*, Японією й Південною Кореєю, просуванні політико-економічних інтересів КНР в Африці й Латинській Америці, урегулюванні *північнокорейської ядерної проблеми*; вирішення *Тайванської проблеми* пропонував за схемою «одна країна — дві системи» (збереження економічної і політичної *автономії* острова), що пройшла випробування в процесі возз'єднання з КНР Гонконга 1.07.1997.

Прийшовши до влади, **Х. Ц.** створив собі імідж «народного керівника», вже в 2003 він проголосив принцип: «Використовуй владу заради народу, проявляй турботу до народу і добивайся користі для народу». На 2-й сесії ВЗНП 10-го скликання 5–14.03.2004 було задекларовано політичну реформу уряду, що мала на меті вироблення механізму «прийняття рішень науковим і демократичним шляхом», переведення роботи Держради КНР «на правову основу» та забезпечення контролю над нею з боку ВЗНП і Народної політичної консультативної ради КНР (НПКР). Першим кроком на шляху реалізації політичної реформи стали ухвалені депутатами поправки до Конституції 1982. До її преамбули було внесено запозичену з останньої редакції статуту КПК ідею Цзян Цземіня про «потрійне представництво» правлячої партії, в яку, таким чином, було дозволено приймати «нових китайців» — фінансистів і бізнесменів (поряд із робітниками та селянами). Тому цілком логічним стало доповнення ст. 11 конституції положенням про те, що «держава заохочує й підтримує розвиток недержавного сектора економіки», щоправда, водночас здійснюючи над ним «контроль і управління». А до виправленої ст. 13 увійшли положення про «неприпустимість зазіхання на законне приватне майно громадян», державний захист «права громадян на приватне майно і права на спадщину» і компенсацію в разі їхньої реквізиції в «інтересах суспільства». Вперше до основного закону КНР було вписано і формулювання про те, що «держава поважає й захищає *права людини*». На 6-му пленуму ЦК КПК 16-го скликання в жовтні 2006 було ухвалено рішення про «політику побудови гармонійного соціалістичного суспільства». Її головними компонентами названі: 1) «демократична правова держава»; 2) відстоювання «рівності й справедливості», тобто гармонізація різноманітних інтересів у суспільстві; 3) «довіра і дружба», тобто взаємодопомога й згуртованість між людьми; 4) «наповнення життєвою силою», підтримка творчої діяльності; 5) «стабільність і впорядкованість» — досконалість державного управління; 6) «гармонійне співіснування людини й природи». Кавалер ордену князя Ярослава Мудрого I ст. (2010).

Літ.: Andy Zhang. Hu Jiantao: facing China's challenges ahead. — San Jose, Calif.: Writer's Club Press, 2002; Andrew J. Nathan, Bruce Gilley. China's New Rulers: The Secret Files. — N.Y.: New York Review of Books, 2003; Peter Kien-hong Yu, Peter Yu Kien-Hong. Hu Jintao and the Ascendancy of China: A Dialectical Study. — Singapore: Marshall Cavendish Academic, 2005; Willy Wo-Lap Lam. Chinese Politics in the Hu Jintao Era: New Leaders, New Challenges. — Armonk, N.Y.: M. E. Sharpe, 2006; Tun-jen Cheng, Jacques deLisle, Deborah Brown. China Under Hu Jintao: Opportunities, Dangers, and Dilemmas. — Singapore; Hackensack, N.J.: World Scientific, 2006.

В. І. Головченко

Хуан Карлос I (Juan Carlos de Bourbon) (5.01.1938, Рим, Королівство Італія) — король Іспанії з 1975. Походить із династії Бурбонів; онук короля Альфонсо XIII, який 14.04.1931 в умовах рев. ситуації залишив країну, не підписавши зречення престолу. Разом із родиною мешкав у Лозанні (Швейцарія) та Ешторілі (Португалія). Після формального відновлення Ф. *Франко* шляхом референдуму монархії в Іспанії (1947) жив і виховувався в країні під пильним наглядом диктатора. Закінчив зі ступенем бакалавра Інститут Св. Ісидора (Сан-Ісидро) в Мадриді, навчався у Військ.-мор. коледжі та Вищій військ. академії в Сарагосі (1955–57), Військ.-мор. академії в Понтеведрі (1957–58) та в Академії авіації в Мурсії (1958–59), поєднуючи військ. освіту із заг. освітою в Мадридському ун-ті Комплутенсе (1958–61). У липні 1969 проголошений кортесами принцом Іспанії та спадкоємцем іспан. престолу, отримав військ. звання бригадного генерала повітр. і сухопутних військ та контр-адмірала військ.-мор. флоту. 1971 отримав право виконувати обов'язки глави д-ви під час відсутності або хвороби Ф. Франко. Здійснював ці повноваження в липні — вересні 1974 та з жовтня 1975 у зв'язку з хворобою диктатора. Після його смерті **Х. К.** приведений до присяги 22.11.1975, очолив процес переходу країни до демокр. режиму правління. Під час спроби військ. заколоту проти демокр. уряду (23–24.02.1981) у виступі по нац. телебаченню закликав *збройні сили* дотримуватись вірності конституції країни, що сприяло поразці заколотників. Активна внутр.-політ. та зовн.-політ. діяльність короля сприяла підвищенню авторитету монархії в іспан. суспільстві.

Р. А. Кривонос

Хуарес Гарсіа (Juarez García) Беніто Пабло (21.03.1806, Сан-Пабло-Гелатао, нині — шт. Оахака, Мексиканські Сполучені Штати — 18.07.1872, Мехіко-Сіті, Мексиканські Сполучені Штати) — мексиканський громад.-політ. і держ. діяч, 49-й президент Мексики, перший *глава держави* — індіанець. Нар. у селянській сім'ї індіанців-сапотеків. Закінчив дух. семінарію в Оахаці (1827) й Інститут наук і мистецтв (Оахака, 1833). Працював у муніципальній раді Оахаки. У 1842 став адвокатом у Верховному суді штату. У 1846 обраний до конгресу. 1847–52 — губернатор штату Оахака, взяв активну участь в орг-ції відсічі інтервентам під час *американсько-мексиканської війни 1846–48*. За виступи проти диктаторського режиму Президента Мексики А. Санта-Ани 1853 був заарештований і висланий із країни, до червня 1855 мешкав у Нью-Орлеані (США). Після повернення на батьківщину включився в громадян. війну на боці лібералів. У 1855 став міністром юстиції. У грудні 1857 обраний конгресом головою Верховного суду. Розробив закон, що позбавляв духовенство й військ. верхівку привілеїв, реалізація якого спричинила консервативний заколот, що переріс у чергову громадян. війну 1858–60. Згідно з ліберальною Конституцією Мексики 1857 із 18.01.1857 перебрав на себе виконан-

ня обов'язків президента, перевів уряд у Веракрус й організував розгром реакціонерів, чому сприяли ініційовані ним у липні 1859 «Закони про реформу», що передбачали відокремлення церкви від д-ви та *націоналізацію* церк. майна; того ж року був визнаний США. З огляду на відсутність коштів у держ. скарбниці ухвалив відкласти на два роки платежі з інозем. боргів, що було використано Великою Британією, Іспанією й Францією для орг-ції в грудні 1861 збройної *інтервенції*. Очолив заг.-народну б-бу за незалежність проти військ *Наполеона III* (Британія й Іспанія завдяки дип. зусиллям президента у квітні 1862 евакуювали свої війська з Мексики), що увінчалась повною перемогою та стратою маріонеткового «імператора» Мексики Максиміліана Габсбурга 19.06.1867. Обирався президентом у серпні 1867 і 1871. Помер від серцевого нападу.

В. І. Головченко

Хунко (Hunko) Едуардо (10.08.1945) — іспан. *дипломат*. Дип. кар'єру розпочав у Конс. управлінні МЗС Іспанії. Працював у *посольстві* Іспанії в Сальвадорі, у ген. консульстві в Гамбурзі (ФРН). У 1983–88 займав у МЗС посади голови Конс. управління, заст. ген. директора Управління у справах інозем. *громадян* в Іспанії. У 1988–92 — *посол* Іспанії в Республіці Заїр, одночасно — посол у Республіці Бурунді, Народній Республіці Конго та Республіці Руанда за сумісництвом. У 1992–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Іспанія в Україні.

Р. А. Кривонос

Хун Сен (Hun Sen) (4.04.1951, Пеам Кох Сна, нині — провінція Кампонгтям, Королівство Камбоджа) — камбоджійський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї фермера. До проамер. військ. перевороту 18.03.1970 навчався в коледжі в Пномпені, потім приєднався до комуніст. руху Опору («червоних кхмерів») і дослужився до командира бригади. Був важко поранений під час вирішального штурму столиці 17.04.1975. Коли режим *Пол Пота* вдався до політ. репресій і конфронтації із СРВ, утік до В'єтнаму й оголосив про свою опозицію «червоним кхмерам». У грудні 1978 був введений до ЦК Єдиного фронту нац. порятунку Кампучії, що спільно з в'єтнамськими військами завдав поразки полпотівцям і проголосив 7.01.1979 Народну Республіку Кампучія (НРК). У 1979–86 і 1987–90 — мін. зак. справ НРК. Із 15.01.1985 — Прем'єр-міністр НРК. В умовах загострення *Камбоджійської проблеми* виявив прагматизм і після завершення виведення з країни 25.09.1989 в'єтнамських військ пішов на укладення мирної угоди з опозицією та реформував ліворадикальну Народно-революційну партію в поміркованy Народну партію Камбоджі (НПК). Із відновленням конституційної монархії увійшов у коаліцію з роялістським Єдиним нац. фронтом за незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу принца Нородома Ранаріта (сина Н. *Сіанука*). 21.09.1993–30.11.1998 — 2-й прем'єр-міністр Королівства Камбоджа. 6.07.1997 в результаті військ. перевороту змістив із посади 1-го прем'єр-міністра Ранаріта, звинувативши його у зв'язках із «червоними кхмерами», і сконцентрував у своїх руках всю повноту влади. Це призвело до відкладення прийому Камбоджі в *Асоціацію держав Південно-Східної Азії*, але парл. вибори в липні 1998 принесли перемогу НПК. Із 30.11.1998 — Прем'єр-міністр Королівства Камбоджа.

В. І. Головченко

Хунно-китайські війни (201 до н. е. — приблизно 181 н. е., з перервами) — низка воєнних конфліктів між хуннською державою і ханьським Китаєм. Війни закінчувались з перемінним успіхом для супротивників. Після низки перемог над хуннами Китай зміг поступово поширити свій політичний вплив в Центральній Азії. Міжусобна війна між хуннськими племенами поступово послабила хуннську конфедерацію і призвела до її розпаду на північну і південну частину. В результаті у середині I століття південні хунну підкорились ханському Китаю, але північні хунну продовжували чинити опір до другої половини II ст. Ціною значних зусиль ханьська *імперія* врешті остаточно розгромила хунну. Успіх Китаю великою мірою був забезпечений міжусобицями хунну (які часто виникали завдяки діям *Китаю традиційного дипломатії*), всі спроби розбити хунну в генеральному бої закінчилися невдачею. До того ж у хунну не було суворого порядку престолонаслідування, тому протиріччя між кандидатами на престол швидко переростали в збройний конфлікт. Підтримуючи одного з претендентів, Китай домагався більших успіхів, ніж при використанні величезних армій. Загальними наслідками хунно-китайських воєн були також виснаження ханьського Китаю, загибель або ослаблення багатьох прикордонних народів (усуні, дінліни, ді), будівництво Великої Китайської стіни, поява китайської стратегії використання «варварів проти варварів», розселення хунну в Китаї, зростання зовнішнього впливу Китаю, вторгнення гунів (гілка хуннів) у Європу, Велике переселення народів.

С. О. Божко

Хусейн бен Талал (Hussein ben Talal) (14.11.1935, Амман, Емірат Трансйорданія — 7.02.1999, там само) — король Хашимітського Королівства Йорданія (11.08.1952–7.02.1999) з династії Хашимітів, прямий спадкоємець пророка Мухаммеда в 42-му поколінні, правнук лідера арабського повстання проти Османської імп. — шерифа Мекки Хусейна бен Алі (бл. 1854–1931), онук еміра, а потім першого короля Трансйорданії — Абдалли I ібн Хусейна [1921–51]. Початкову освіту **Х.** здобув в Аммані, потім навчався в Александрії (Єгипет) та Великій Британії; військ. освіту здобув у Королівській військовій академії в Сандхерсті (Велика Британія). Коли внаслідок програної арабами *арабо-ізраїльської війни 1967* Йорданія втратила Зах. берег р. Йордан та схід. частину Єрусалима, а приплив *біженців* із Палестини назавжди змінив етнічну картину населення в країні, перетворивши її на палестинсько-йорданську д-ву, в поміркованого короля виникли проблеми з ОВП, яка не визнавала його владу й не бажала роззброюватися. Радикальні палестинці намагались у вересні 1970 вбити **Х.** і вчинити в країні лівий переворот, але рішучі дії короля завадили їм. За це **Х.**, який вважався в арабському світі проамер. політиком і ледве не зрадником, був розкритикований лідерами арабських країн. Під час *арабо-ізраїльської війни 1973* Йорданія фактично залишилася поза бойовими діями, 1974 визнала ОВП єдиним законним представником палестинського народу, а 1988 поступилася ОВП правом репрезентувати арабів Зах. берега р. Йордан. **Х.** підтримав Багдад в *іраксько-іранській війні 1980–88*, взяв активну участь у пошуках миру та врегулюванні близькосхідного конфлікту, уклав *ізраїльсько-йорданський мирний договір 1994*, неодноразово виступав посередником у вирішенні міжарабських конфліктів. В останні роки правління певну увагу приділяв *демократизації* країни та забезпеченню *прав людини:* 1991 було знято заборону на діяльність політ. партій, 1992 скасований воєнний стан, 1993 відбулись перші після 1956 багатопарт. вибори. За правління **Х.** в Йорданії суттєво підвищився рівень життя населення, водночас збереглася *залежність* країни від інозем. допомоги та грошових переказів йорданців, що проживають за кордоном.

О. А. Коппель

Хусейн (справжнє прізвище — аль-Тікріті) Саддам (28.04.1937, с. Аль-Ауджа побл. Тікріта, Королівство Ірак — 30.12. 2006, Багдад, Республіка Ірак) — іракський громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї безземельного селянина-суніта, хоча власне клан аль-Тікріті веде своє походження від нащадків зятя пророка Мухаммеда — імама Алі. Значний вплив на формування світогляду **Х.** мав брат його матері — майор Хейраллах Тульфа, арабський націоналіст і прихильник ідей *нацизму*, що взяв активну участь у невдалому антибританському повстанні 1941; пізніше **Х.** одружиться на його дочці Саїді, а після приходу до влади зробить дядька мером Багдаду, його ж сина призначить міністром оборони (взагалі, за правління **Х.** його родичі та вихідці з клану аль-Тікріті займали майже всі важливі державні посади). **Х.** просяк ідеями *панарабізму* й у 1957 вступив до Партії арабського соціалістичного відродження («Баас»). У 1958 в Іраку було повалено монархію, король Фейсал II, спадковий принц і прем'єр-міністр Нурі Саїд вбиті, натовп у Багдаді вчинив кривавий самосуд над урядовцями старого режиму; розпочалась серія переворотів, які відрізнялись особливою жорстокістю і закінчувались послідовним встановленням диктатур Абделя Керима Касема (1958–63) та Абделя Саляма Арефа (1963–66); **Х.** у 1959 взяв участь у невдалій спробі замаху на генерала Касема, заочно був засуджений до смертної кари й змушений емігрувати до Сирії; в 1962–63 проживав у Каїрі, де закінчив коледж права з дипломом спеціаліста, в 1976 отримав ступінь магістра військових наук; у 1984

Багдадський університет надав йому ступінь доктора права. В 1963, після повалення режиму Касема, **Х.** повернувся до Іраку, очолив нелегальну військову групу, що готувала заколот проти Арефа; був заарештований, провів у в'язниці чотири роки, після втечі продовжив боротьбу з режимом. 17.07.1968 відбувся черговий, третій за післявоєнний час військовий переворот, який підтримали баасисти та ліві партії, до влади прийшов Ахмед Хасан аль-Бакр (1914–82); **Х.** став заступником голови Ради революційного командування (РРК), контролював роботу служби безпеки.

17.07.1979 завершив процес монополізації влади (під формальним приводом захворювання попередника) і очолив державу, РРК і регіональне керівництво «Баас». **Х.** жорстоко розправився в 1979–80 з політичними опонентами, провів велику чистку адміністративних органів та партійного апарату, створив один із найбільш досконалих тоталітарних режимів XX ст., абсолютно підконтрольну йому партійну структуру. В іракській пропаганді **Х.** порівнювали з великими царями Стародавнього Вавилону, зокрема з Навуходоносором II, з ім'ям якого пов'язаний розквіт Вавілонського царства, перемоги над євреями, підкорення Іудеї, здобуття Єрусалима, перемоги над племенами, що проживали на території сучасного Ірану; **Х.** зображували і як Салах ад-Діна (Саладдіна), що теж народився в Тікріті (XII ст.) й завдав поразки хрестоносцям та звільнив Єрусалим; Дж. В. *Буш* назвав **Х.** «учнем *Сталіна*». Але у вересні 1980 **Х.** почав *іракськo-іранську війну 1980–88* з метою зміцнення своєї влади в арабському та мусульманському світі й оволодіння додатковими нафтовими ресурсами та здобуття гегемонії в Перській затоці; важливу роль відігравало й особисте протистояння **Х.** та лідера Ісламської революції 1979 в Ірані, Рахбара Ісламської Республіки Іран аятоли *Хомейні*. На першому етапі війни (осінь 1980 — літо 1982) Іран переважно оборонявся; на другому (сер. 1982 — кін. 1984) під тиском військових невдач **Х.** почав шукати можливості миру, а Іран активізував бойові дії, проголосивши своєю метою повалення режиму **Х.**; на третьому етапі (1985–87) війна набула позиційного характеру, й Ірак погодився на врегулювання на основі резолюції *Ради Безпеки ООН* № 598, з 20.08.1987 набуло чинності *перемир'я*. Після війни економіка Іраку опинилась на межі краху, в цій ситуації 2.08.1990 **Х.**, використовуючи панарабські гасла, анексував Кувейт, що спричинило *війну в Перській затоці 1990–91* (Gulf War). Внаслідок санкціонованої *Радою Безпеки ООН* військової операції антиіракської коаліції під кодовою назвою «Буря в пустелі», що розпочалася 17.01.1991, Ірак капітулював уже 28.02.1991. Щоправда, **Х.** тоді не було усунуто від влади, оскільки США та їх союзники побоювались дестабілізації ситуації в регіоні; в країні продовжував панувати культ особи **Х.**, що зберіг контроль над ЗМІ та потужним репресивним апаратом, придушив повстання курдів на півночі країни та шиїтів на півдні. Міжнародна *блокада* не призвела до повалення режиму **Х.**, тому після терористичного акту 11.09.2001 США звинуватили **Х.** у виробництві зброї масового знищення та віднесли Ірак до т. зв. *«осі зла»*.

Після відмови **Х.** співпрацювати з інспекторами ООН із ядерних озброєнь 20.03.2003 розпочалася *Іракська війна 2003–11*, тобто вторгнення в Ірак коаліційних сил на чолі із США та Британією; **Х.** деякий час продовжував керувати операціями вірних йому сил, потім почав переховуватися; 14.12.2003 колишнього диктатора затримали у бункері неподалік від його рідного міста та заарештували. 30.06.2004 **Х.** та 11 інших членів баасистського режиму, серед яких були й колишні прем'єр-міністр та міністр оборони, передали іракським властям. Йому були висунуті звинувачення у *злочинах проти людства* та *злочинах воєнних*, розв'язанні війни з Іраном та *агресії* проти Кувейту. 5.11.2006 **Х.** засудили до страти через повішення за звинуваченням у розправі на 148 шиїтами в Ед-Дуджейлі (1982) та за *злочини проти людяності*; 26.12.2006 апеляційний суд Іраку залишив вирок у силі і наказав виконати його протягом 30 діб.

Х. є автором кількох робіт з військової стратегії, романтичної повісті «Забіба та король» (2001), книжки «Неприступна фортеця» (2001), новел «Люди та місто» (2002).

Літ.: Апдайк Р. Дж. Саддам Хусейн. Политическая биография. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1999; Корж Г. П. Саддам Хусейн: история взлёта и падения. — Харьков: Фолио, 2004; Ключников Б. Ф. Саддам, или Иракская трясина Америки. — М.: Изд. дом «Звонница-МГ», 2007; Плеханов С. Кровь на песке. Жизнь и смерть Саддама. — М.: Журналист, 2007; Криворучко А. П. , Рощупкин В. Т. Багдадский вождь: взлёт и падение... Политический портрет Саддама Хусейна на региональном и глобальном фоне. — М.: Проспект, 2008.

О. А. Коппель

Х'юм (Hume) Джон (18.01.1937, Деррі, Північна Ірландія, Велика Британія) — північноірландський політик, лауреат *Нобелівської премії миру* 1998 (разом із Д. *Трімблом*). У 1969 Х'юм став депутатом парламенту Північної Ірландії, у 1973 — Асамблеї Північної Ірландії, у 1983 — британського парламенту. Один із засновників Соціал-демократичної та лейбористської партії, у 1979 обраний головою партії й очолював її до 2001. Активний учасник таємних переговорів із британським урядом та лівонаціоналістичною «Шинн Фейн», що призвели до підписання *Англійсько-ірландської угоди 1985*. Співголова мирного «процесу Х'юма—Адамса», який завершився проголошенням Ірландською республіканською армією припинення вогню у 1994 та підписанням *Белфастської угоди про врегулювання в Північній Ірландії 1998*. Один із найбільш активних учасників переговорів про примирення, підписання всіх провідних мирних угод у Північній Ірландії. У 1998 за свої зусилля із примирення отримав Нобелевську премію миру. Того ж року отримав премію Мартіна Лютера Кінга та Міжнародну премію Ганді. У 2001 залишив посаду голови СДЛП, у 2004 пішов з політики. Зостається активним громадським діячем.

О. Л. Хилько

Ц

Цангера комітет (Zangger Committee) — група неофіц. представників низки держав-учасниць *Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968,* які є постачальниками ядерних матеріалів, обладнання й технологій для мирного застосування. Створений 1974. Названий за ім'ям ініціатора його створення — швейцарського вченого К. Цангера. До **Ц. к.** належать 37 д-в: Аргентина, Австралія, Австрія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Велика Британія, Греція, Данія, Ірландія, Іспанія, Італія, Казахстан, Канада, Китай, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Південноафриканська Республіка, Польща, Португалія, Республіка Корея, РФ, Румунія, Словаччина, США, Туреччина, Угорщина, Україна, Фінляндія, Франція, Хорватія, Чехія, Швеція, Швейцарія, Японія. Завданням **Ц. к.** є визначення умов постачання до без'ядерних країн. У 1974 **Ц. к.** розробив принципи передачі ядерних, спец. неядерних матеріалів та обладнання, а також список найменувань, на які ці принципи розповсюджуються. Однією з обов'язкових умов такої передачі є контроль над предметами експорту з боку *Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ).* Країни-учасниці **Ц. к.** інформують одна одну про постачання ядерних матеріалів та обладнання до без'ядерних країн.

С. П. Галака

Цвєтков Гліб Миколайович (27.06.1922, м. Тирасполь Одеської губернії УСРР, нині — столиця самопроголошеної Придністровської Молдавської Республіки — 2.12.1996, Київ, Україна) — видатний український вчений і організатор науки, історик-міжнародник і *дипломат*; народився в сім'ї службовців; у 1941–45 брав участь у боях Великої Вітчизняної війни в складі Південно-Західного, Степового, 2-го Українського і Забайкальського фронтів, а також в урочистому Параді Перемоги на Червоній площі 24.06.1945. В 1952 з відзнакою закінчив факультет міжнародних відносин Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (див: *Київський національний університет імені Тараса Шевченка*) і вступив до аспірантури, де під керівництвом відомого дипломата П. П. *Удовиченка* займався науковим дослідженням особливостей політики США стосовно СРСР у міжвоєнний період; в 1955 успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук на тему «Провал антирадянської політики США в період світової економічної кризи 1929–1933 рр.». У 1955–68 — старший викладач, доцент кафедри новітньої історії та історії міжнародних відносин історико-філософського (з 1966 — історичного) факультету; 1959–60 — заступник декана історико-філософського факультету; 1960–62 — перший декан першого в Українській РСР підготовчого факультету для іноземних громадян. У 1962–72 — проректор з навчально-виховної роботи зі студентами-іноземцями; 1972–73 — проректор з навчальної роботи; з 1968 — в. о. професора, з 1969 — завідувач кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР (до 1989); у 1972 захистив докторську дисертацію на тему «Політика США щодо СРСР в 30-х роках»; з 1973 — професор; у 1972–78 і 1980–84 — декан відновленого факультету міжнародних відносин і міжнародного права; в 1981 отримав почесне звання «Заслужений діяч науки Української РСР»; викладав спецкурси «Зовнішня політика США», «Основні проблеми зовнішньої політики СРСР», «Зовнішня політика капіталістичних країн», «Актуальні проблеми сучасних міжнародних відносин» і нормативний курс «Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики СРСР у 1917–45». Протягом 1981–85 був членом Виконавчого комітету *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури* (ЮНЕСКО) від України, зробив понад 300 доповідей, виступів та повідомлень у ході сесій Генеральної конференції ЮНЕСКО, за підготовку іноземних кадрів у галузі *міжнародних відносин* нагороджений срібною медаллю ЮНЕСКО. З 1990 — професор кафедри історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР; 27.02.1993 виступив академіком-засновником Української академії політичних наук.

Твори: «Шістнадцять років невизнання. Політика США щодо Радянської держави в 1917–1933 рр.» (К., 1971); «Політика США щодо СРСР в 1934–1939 роках» (К., 1972); «СРСР і США: 40 років дипломатичних відносин (1933–1973 рр.)» (К., 1973); «СРСР і США: відносини, що впливають на долі світу» (К., 1988); «Зовнішньополітична стратегія КПРС і нове політичне мислення в ядерний вік» (К., 1988); «Міжнародні відносини й зовнішня політика в 1917–1945 рр.: Навч. посібник» (1997).

В. А. Манжола

Цвітан (Cvitan) Онесін (16.02.1939, с. Трібунь поблизу Шибеника, нині — Республіка Хорватія) — хорватський держ. діяч, *дипломат* і науковець. Закінчив юрид. ф-т Загребського ун-ту (1970); д-р юрид. наук (1977). У 1970–74 працював у Комітеті сусп. управління Соціалістичної Республіки Хорватія. У 1974–90 — викладач, доцент, проф. юрид. ф-ту Сплітського ун-ту. У 1990–91 — міський голова Спліта, вийшов із лав СКЮ і вступив до Хорватської демокр. співдружності. У 1991–92 — міністр внутр. справ Республіки Хорватія. У 1992–95 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Хорватія в Україні. Під час його перебування на цій посаді було підписано укр.-хорватські угоди про торгівлю та екон. співробітництво, угоду про співробітництво між МВС двох країн, протокол про співробітництво між МЗС двох країн (1993), візовий режим та конс. конвенцію (1994). У 1995–97 — посол Хорватії в Македонії. З огляду на його критику керівництва ХДС та особисто президента Ф. *Туджмана* був знятий із парт. посад та відкликаний із посади посла. У 1997 повернувся до викладацької роботи на юрид. ф-ті Сплітського ун-ту. Є визнаним фахівцем з проблем діяльності муніципальних адміністрацій великих міст.

М. С. Каменецький

Цегельський Льонгин Михайлович (29.08.1875, Кам'янка-Струмилова, нині — Кам'янка-Бузька Львівської обл., Україна — 13.12.1950, Філадельфія, США) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, публіцист. Нар. у сім'ї греко-католицького священика. Закінчив Академічну гімназію у Львові та юрид. ф-т Львівського ун-ту, захистив докторську дисертацію з *міжнародного права.* Виступив організатором студ. з'їзду у Львові в 1899, одним з ініціаторів студ. заворушень у 1901 та селянських страйків у Галичині в 1902. Після здобуття освіти короткий час займався адвокатською практикою, але зрештою повністю віддався політ. і журналістській діяльності: у 1900–02 належав до редакції журналу «Молода Україна»; у 1907–08 — видавець і відповідальний редактор газет «Діло» і «Свобода», у 1915–18 — «Українського слова», відповідальний редактор «Літературно-наукового вісника». У 1911–18 був депутатом австр. Державної ради від УНДП, із 1913 — Галицького сейму. Під час *Першої світової війни* входив до складу Головної Української Ради, Загальної Української Ради й Бойової управи УСС, стамбульського представництва *Союзу Визволення України.* 18.10.1918 обраний до УНРади. 2.11.1918 у складі представницької делегації (Л. Бочкевич, К. *Левицький,* М. *Лозинський,* Р. *Перфецький,* С. Федак і митрополит А. Шептицький) узяв участь у мирних переговорах зі щойно створеним у Львові Польським Комітетом Народовим, який претендував на отримання всієї повноти влади в Галичині, однак той відкинув укр. пропозиції щодо встановлення міждерж. кордону по Сяну та надання культ. автономії полякам і євреям, що зробило неминучою *українсько-польську війну 1918–19.* 11.11.1918 призначений держ. секретарем внутр. справ ЗУНР. 1.12.1918 разом із Д. *Левицьким* від імені ЗУНР підписав у Фастові попередній договір про об'єднання з УНР. 4.01.1919 обійняв посаду секр. без портфеля й керуючого справами держ. секретаріату закорд. справ на час участі В. *Панейка* в роботі *Паризької мирної конференції 1919–20.* Узяв участь в урочистому проголошенні *Акта злуки УНР і ЗУНР 1919* і був призначений заст. мін. зак. справ УНР, що мало символізувати єдність Схід. та Зах. України (призначення виявилось формальним, оскільки **Ц.** до Києва не переїхав). До 10.03.1919, коли був змінений на посаді М. Лозинським, здійснив низку дип. поїздок до Австрії, Німеччини та Чехословаччини з метою налагодження взаємовигідного товарообміну. 1.01.1920 призначений керівником дип. місії ЗУНР до США й Канади для збору коштів серед укр. діаспори для потреб визв. б-би. 18.07.1921 уклав з амер.-канад. бізнесменом Ф. Боером угоду про започаткування в Канаді «Державної позики», що передбачала розпродаж облігацій уряду ЗУНР на суму 1 млн дол. і 9 млн дол. під заставу держ. майна майбутньої не-

залежної Західноукраїнської Народної Республіки. Хоча діяльність Ц. підтримали провідні діячі Республіканської партії США, що були тісно пов'язані з нафтовими монополіями й намагалися взяти в оренду нафтові поля Схід. Галичини, Є. *Петрушевич* і В. *Сінгалевич* відмовились затвердити угоду, маючи сумніви в її легітимності та результативності. Із прибуттям до США «надзвичайної дипломатичної місії» ЗУНР Р. Березовського і Л. *Мишуги* залишився на чолі галицького дип. представництва у Вашингтоні (відкрите 1.07.1921), але не зумів знайти спільної мови з колегами. За сприяння посла ЧСР у вересні—листопаді 1921 двічі зустрічався з нач. відділу Зах. Європи *Державного департаменту США* В. Кеслом і його референтом проф. Ч. Мартином, але вони не виявили зацікавленості схід.-галицькою проблемою. Потім співпрацював у кількох укр. виданнях у США, із 1943 редагував газету «Америка» (Філадельфія).

Твори: «Русь-Україна і Московщина-Росія» (1901), «Історія Української держави та боротьби за її відбудування» (1917), «Спогади» (1937), «Від легенди до правди: Спомини про події в Україні, пов'язані з Першим листопадом 1918 р.» (1960).

В. І. Головченко

Цеденбал (Цэдэнбал) Юмжагийн (17.09.1916, хошун Унен Зорігтхан, нині — сомон Давст Убсунурського аймаку, Монголія — 10.04.1991, Москва, СРСР) — монгольський громадсько-політичний і державний діяч; народився в багатодітній сім'ї бідного арата; закінчив державну школу в Улаангомі (1929) і Сибірський фінансово-економічний інститут (Іркутськ, 1938). По поверненні 1939 до Улан-Батора вступив до Монгольської народно-революційної партії (МНРП), працював заступником міністра, міністром фінансів; 8.04.1940 на X з'їзді МНРП, за протекцією прем'єр-міністра МНР Х. Чойбалсана (1895–1952) й після узгодження із Кремлем, обраний генсеком ЦК МНРП, водночас у 1941–45 — заступник головнокомандувача й начальник Політуправління Монгольської народно-революційної армії, 1945–48 — голова Держплану, 1948–52 — віце-прем'єр-міністр МНР. 28.05.1952–11.06.1974 — голова Ради Міністрів МНР; тимчасово поступившись 4.04.1954 керівною посадою в МНРП, зосередився на здійсненні 2-ї п'ятирічки (1953–57) й підготовці до форсованого кооперування аратських господарств, яке завершилося в 1959 (особливістю монгольської колективізації було залишення в особистій власності члена сільськогосподарського об'єднання значної частини худоби), після чого було оголошено про побудову «основ соціалізму» в МНР, зафіксовану в конституції 06.07.1960. У межах своїх повноважень Ц. проводив набагато м'якшу політику, ніж його попередник, звільнив жертв політичних репресій, ініційованих Х. Чойбалсаном, а після схвалення ЦК МНРП рішень XX з'їзду КПРС щодо культу особи *Й.Сталіна* було офіційно засуджено й «культ особи Чойбалсана», хоча його політика офіційно не переглядалася.

Оскільки хрущовська «відлига» набула в Монголії форму піднесення національної самосвідомості, Ц. по поверненні 22.11.1958 на посаду 1-го секретаря ЦК МНРП (за радянською моделлю суміщення партійних і державних посад) розгорнув наступ на своїх політичних конкурентів, звинувачених у *націоналізмі*: в 1959 гострої критики зазнала творчість історика-письменника Б. Рінчена за оспівування минулого країни, у вересні 1962 виведено з політбюро секретаря ЦК МНРП Д. Тімур-Очира, що намагався критикувати Чойбалсана вже тоді, коли кампанія боротьби з культом особи закінчилася, й виступав за більше врахування національних особливостей Монголії, «ідеалізував» Чингізхана. Формальні заходи на підтримку рішень XX і XXII з'їздів КПРС (попри всі прохання М. *Хрущова* демонтувати в Монголії пам'ятники Сталіну, вони залишилися, Ц. небезпідставно вважав, що той допоміг монгольському народові зберегти самостійність і захистити країну від китайських зазіхань) не могли задовольнити радянське керівництво, але Ц. зумів його переконати в правильності своєї лінії; незгодні з такою позицією були усунені від влади, серед них — 1-й секретар ЦК МНРП у 1954–58 Д. Дамба і 2-й секретар Л.Ценд. У країні почалася «ера Ц.», що аж до поч. 1980-х не мав явних політичних опонентів; зміцнення диктаторських функцій МНРП і встановлення авторитарного режиму пов'язувалося із загостренням китайсько-радянських взаємин і прагненням офіційного Пекіна поглинути визнану Китайською Республікою ще 5.01.1946 незалежну країну (під час перебування М. Хрущова в Пекіні з нагоди 5-ї річниці КНР *Мао Цзедун* запропонував «узгодити» питання про приєднання МНР до Китаю). Тому Ц., що став на бік СРСР у його конфлікті з КНР, вважав першорядним завданням зміцнення внутрішньополітичної стабільності (хоча й повернення до репресивного курсу 1930-х не сталося, критики правлячого режиму, як правило, позбавлялися посад і висилалися до провінції), а в *зовнішній політиці* — вступ МНР до *ООН* (відбувся 27.10.1961) і *Ради економічної взаємодопомоги* (РЕВ, 7.07.1962), що дозволило зміцнити міжнародні позиції країни й скористатися можливостями курсу РЕВ на вирівнювання рівнів розвитку її учасників (зокрема, товари для монгольських дітей Ц. зробив найдешевшими серед країн «соціалістичного табору»); 15.01.1966 було підписано Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і МНР, тоді ж на територію останньої, на прохання її уряду, були введені радянські війська, що перебували в МНР до 1989.

11.06.1974 Ц. залишив посаду глави уряду й був обраний головою президії Великого народного хуралу МНР при збереженні керівництва партією (з 30.05.1981 знову іменувався «генеральний секретар»); у *внутрішній політиці* змушений був зважати на низьку ефективність суспільного виробництва, що відбилося в висуненні на XVI з'їзді МНРП (червень 1971) нової теоретичної тези про те, що для повної перемоги соціалізму в МНР знадобиться тривалий відрізок часу з кількох етапів; але в цілому економіка й культура країни розвивалися відносно високими темпами, хоча внаслідок політики індустріалізації істотно зросла заборгованість МНР перед СРСР. На поч. 1980-х Ц., у якого почастішали випадки амнезії, опинився в політичній ізоляції; а оскільки він так і не підготував собі зміну з числа молодих політиків, дедалі більшу роль почала відігравати дружина Ц. — радянська громадянка А. І. Філатова, що мала великий вплив на чоловіка і була близько знайома з Л. *Брежнєвим*. Після смерті останнього в Кремлі вирішили пожертвувати Ц., вирішивши суперечку в керівництві МНРП на користь поміркованого крила, що звинувачувалося супротивниками, які діяли від імені Ц., в *«націоналізмові»*. Ц. був затриманий у Москві для лікування, а позачерговий VIII пленум ЦК МНРП 23.08.1984 звільнив його з усіх високих посад, нова влада забороняла екс-генсекові навіть проводити на батьківщині відпустку, а в 1988 він був формально звинувачений урядом МНР, однак за станом здоров'я вже не був здатен постати перед судом; окремим рішенням Великий народний хурал позбавив Ц. звання «маршала» і права носити численні державні нагороди, в т. ч. золоті медалі Героя праці МНР (1961) і Героя МНР (1966). Лише в 1997 президент демократичної Монголії Н. Багабанді [1997–2005] цілком реабілітував Ц. Похований в Улан-Баторі, де 2006–07 йому споруджено пам'ятник.

Твори: Избранные статьи и речи. Т. 1–2. — М., 1962; Избранные статьи и речи. 1962–1973. — М., 1974.

Літ.: Robert Arthur Rupen. How Mongolia is really ruled: a political history of the Mongolian People's Republic, 1900–1978. — Stanford, Calif.: Hoover Institution Press, Stanford University, 1979; D. Dashpurev, S. K. Soni. Reign of terror in Mongolia, 1920–1990. — New Delhi: South Asian Publ. [u.a.], 1992; Shaiken Galimbekovich Nadirov, John Richard Krueger, Henry G. Schwarz. Tsedenbal and the Events of August 1984. — Bloomington, Ind.: Mongolia Society, 2005.

В. І. Головченко

Центральноазійське співробітництво (ЦАС) — субрегіональне об'єднання екон. співробітництва нових незалежних держав Центр. Азії. Ініціативи щодо регіонального співробітництва нових незалежних д-в у Центр. Азії висувалися вже одразу після *СРСР розпаду*. У 1994 на основі Договору про створення екон. союзу між Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном (1993) та Договору між Казахстаном, Киргизстаном й Узбекистаном про створення *єдиного економічного простору* (1994) було створено першу формальну структуру такого співробітництва — Центр.-азійський союз. У березні 1998 до нього приєднався Таджикистан, а в липні того ж року Центр.-азійський союз було перетворено на Центральноазійське економічне співтовариство (ЦАЕС). 28.02.2002 було підписано Договір про заснування ЦАС на базі структур ЦАЕС. ЦАС створювалось як регіональна орг-ція, сферами співробітництва в якій стали не лише економіка, але й міждерж. координація із зовн.-політ. та безпекових питань. Координацію діяльності ЦАС здійснює Міждержавна рада, до якої

належать глави держав-учасниць; головування в ній здійснюється по черзі главами держав-членів. У структурі інститутів ЦАС функціонують Рада глав урядів, Рада міністрів закорд. справ, Рада міністрів оборони. Постійним органом Міждержавної ради є Виконавчий комітет ЦАС. У рамках ЦАС створено Центр.-азіатський банк співробітництва та розвитку, завданням якого є фінансування спільних проектів, започаткованих за рішеннями органів ЦАС, а також Міждержавна рада з проблем Аральського моря. У 2003 сторони досягли згоди про створення Наради парламентаріїв країн-членів ЦАС. Пріоритетними напрямками співробітництва в ЦАС є с. г-во, водноенергетичний комплекс, розвиток трансп. інфраструктури, охорона навколишнього середовища. Метою ЦАС є запровадження *зони вільної торгівлі* як першого етапу на шляху до створення єдиного економічного простору членів ЦАС. У 2003 під час *саміту* ЦАС було ухвалено рішення про створення трьох регіональних міждерж. консорціумів (у галузі водноенергетичних ресурсів, транспортно-комунікаційних мереж і продовольчого забезпечення), які мають стати практ. базою для подальшої політ. та екон. *інтеграції міжнародної* в регіоні. Погоджено розпочати процес зближення нац. законодавств у цих сферах, а також розробити та укласти в рамках ЦАС багатосторонні угоди про співробітництво в б-бі з *тероризмом міжнародним,* злочинністю й відмиванням грошей, у митній та антимонопольній політиці тощо. Статус *спостерігача* в Міждержавній раді та інших органах ЦАС отримали Росія (з 1996), Україна, Грузія й Туреччина (з 1999). У жовтні 2004 до складу ЦАС було прийнято РФ, а 6.10.2005 на саміті ЦАС ухвалено рішення, у зв'язку з майбутнім вступом Узбекистану в *Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС),* підготувати документи для створення об'єднаної організації ЦАС — ЄврАзЕС, тобто фактично вирішено скасувати ЦАС.

В. Ю. Константинов

Центральноамериканське мирне врегулювання — процес нормалізації міждерж. відносин і досягнення нац. примирення в країнах Центр. Америки в 1980–90-х. Заг. лат.-амер. криза воєнних диктатур й активізація демокр. рухів на зламі 1970–80-х у субрегіоні набула специфічного характеру нового рев. піднесення, що призвів до: повалення 13.03.1979 на Гренаді консервативного режиму Е. Гейрі та взяття влади маркс. Новим рухом ДЖУЕЛ на чолі з М. *Бішопом;* перемоги 19.07.1979 Сандіністської рев-ції в Нікарагуа, яка швидко набула ліворадикального характеру; активізації бойової діяльності створеного у травні 1980 за провідної участі комуністів Фронту національного визволення ім. Фарабундо Марті (ФНВФМ) у Сальвадорі та сформованої 1982 Гватемальської національної революційної єдності (ГНРЄ) на чолі з комуніст. Повстанськими збройними силами. США не забарились із гострою й неадекватною реакцією: спільно з військ. режимом Аргентини вони взяли на себе орг-цію, підготовку та утримання антисандіністських сил («контрас») у Гондурасі й Коста-Риці (щорічно з цією метою офіційно асигнувалось до 100 млн дол.); оголосили 1981 Сальвадор «полем битви з міжнародним комунізмом» і «пробним каменем» відносин між Сходом та Заходом, приступивши до прискореного переозброєння урядових сальвадорської, гватемальської й гондураської армії (їхня чисельність у 1981–85 збільшилася з 43,5 тис. до 149 тис. чол., військ.-екон. допомога США склала 4,5 млрд дол.); у 1984 розпочали мінування *територіальних вод* Нікарагуа й у травні 1985 запровадили *ембарго* на всі торг.-екон. зв'язки з країною. *Міжнародний Суд ООН* у Гаазі засудив силові акції США, однак Вашингтон у жовтні 1985 сповістив *ООН* про відмову від визнання обов'язковості юрисдикції суду з будь-яких питань *міжнародного права.* Скориставшись міжусобицями в рев. верхівці Гренади, жертвою яких став прем'єр-міністр М. Бішоп, 25.10.1983 Білий дім здійснив *висадку військ США на Гренаді.* Проте Р. *Рейган* не наважився на відкриту військ. *інтервенцію* в Нікарагуа, а «контрас» не вдалося захопити жодного крупного населеного пункту на території країни. Сусідні з конфліктним регіоном лат.-амер. д-ви схилялись до мирного врегулювання на підставі визнання всіх фактично існуючих урядів і скорочення озброєнь.

Ініціатором мирного процесу виступила Мексика; під час офіц. візиту в країну в серпні 1981 Президента Французької Республіки Ф. *Міттерана* у спільній заяві президентів Мексики і Франції було визнано ФНВФМ і його політ. крило — Революційно-демократичний фронт (РДФ) — представницькою політ. силою, а також оприлюднено заклик до вирішення конфліктної ситуації шляхом переговорів. У лютому 1982 Президент Мексики Л. Портільйо, відвідавши Нікарагуа, наголосив, що збройне втручання США в Центр. Америці було б істор. помилкою й висунув план мирного урегулювання конфліктної ситуації в субрегіоні на основі відмови Білого дому від використання сили, скорочення озброєнь у центр.-амер. д-вах та укладання ними між собою пактів про ненапад. Невдовзі до зусиль Мексики приєдналися Венесуела, Колумбія та Панама, що сформували *Контадорську групу* в 1983 і запропонували 7.09.1984 проект «Акта миру та співробітництва в Центральній Америці», який містив положення про припинення надання воєнної допомоги через держ. кордони, встановлення регіонального контролю над гонкою озброєнь, ліквідацію інозем. військ. баз та ін. Документ був позитивно сприйнятий у Нікарагуа, проте відкинутий США, що висунули власний «План миру», який містив категоричну вимогу до сандіністів почати діалог з озброєною опозицією («контрас») і провести демокр. вибори. Адміністрація Р. Рейгана дотримувалась курсу на силове вирішення конфлікту через стратегію «війн низької інтенсивності», та й країни регіону, не відкидаючи прямо запропонованого Контадорською групою «Акта миру», висловлювали до нього щораз нові поправки і, зрештою, так і не підписали док-та.

Лише прихід до влади в січні 1986 у Гватемалі й Гондурасі цивільних урядів створив сприятливішу ситуацію для пошуків домовленості. Уряди Великої Британії, Італії й ФРН, керівництво Христ.-демокр. Інтернаціоналу зі свого боку пообіцяли країнам Центр. Америки політ. й екон. допомогу в разі укладання угоди. У травні 1986 в Ескіпуласі (Гватемала) відбулась перша зустріч президентів Гватемали, Гондурасу, Коста-Рики, Нікарагуа й Сальвадору (див.: *Ескіпулаські мирні пропозиції*), що висловились на користь мирного врегулювання конфлікту, але розбіжності між Нікарагуа й рештою учасників не дозволили досягти конкретних рішень. У лютому 1987 Президент Коста-Рики О. *Аріас Санчес* запропонував власний мирний план, що передбачав припинення вогню й амністію в країнах субрегіону, *демократизацію,* припинення воєнної допомоги інозем. д-в будь-яким збройним угрупованням у Центр. Америці, заборону використання території країн субрегіону для підтримки бунтівних формувань. Цей план був покладений в основу угоди, підписаної 7.08.1987 на другій зустрічі в Ескіпуласі президентів 5 центр.-амер. д-в, за що Аріас Санчес отримав *Нобелівську премію миру.* Документ передбачав припинення вогню, розгортання діалогу з неозброєною опозицією задля нац. примирення та здійснення процесу політ. демократизації. На зустрічі керівників центр.-амер. д-в у Коста-дель-Солі (Сальвадор) 13–14.02.1989 Президент Нікарагуа Д. *Ортега* пообіцяв не пізніше 25.02.1990 провести в себе демокр. вибори, запросивши на них *Генерального секретаря ООН,* а на наступному саміті 5–7.08.1989 у Телі (Гондурас) було досягнуто нормалізації нікарагуансько-гондураських відносин (Гондурас зобов'язався звернутись до ООН із проханням про створення міжнар. сил із підтримки миру й розміщення їх на кордоні з Нікарагуа, а остання мала відкликати свій позив до Гондурасу з *Міжнародного Суду ООН*) і підписано план добровільної демобілізації «контрас». ООН погодилась відрядити в субрегіон 260 військ. спостерігачів із Венесуели, Іспанії, Канади, Колумбії й ФРН для інспекції та патрулювання кордонів. Прихід у Білий дім адміністрації Президента США Дж. Г. В. *Буша,* що схилявся до відмови від переважно воєнних методів тиску на сандіністів на користь політ.-дип. заходів, та припинення воєнних поставок Нікарагуа з боку СРСР і Куби створили сприятливі зовн. умови для просування процесу мирного врегулювання.

Але він ледь не був зірваний черговим наступом сальвадорських повстанців у листопаді 1989, коли під загрозою опинилася столиця країни й були виявлені докази постачання сандіністами зброї для ФНВФМ. Із великими зусиллями тоді вдалося зобов'язати конфліктуючі сторони дотримуватись раніше досягнутих домовленостей на черговій зустрічі «п'ятірки» у Сан-Хосе (Коста-Рика) 10–12.1989. Її учасники звернулись до ООН й *Організації американських держав (ОАД)* із проханням прискорити інспекції з дотримання зобов'язань та вжити необхідних заходів для поновлення внутр.-сальвадорського діалогу. 25.09.1990 на президент. виборах у Нікарагуа перемогла кандидат від Опози-

ційного нац. союзу В. Барріос де Чаморро; новим урядом було взято курс на нац. примирення, у руках сандіністів було залишено керівництво армією та безпекою. Закінчення амер.-рад. глобального протистояння й разом із ним *«холодної війни»* та позитивний нікарагуанський досвід сприяли підписанню *Чапультепекської угоди 1992* про мирне врегулювання в Сальвадорі, а 29.12.1996 — угоди про остаточне *мирне врегулювання в Гватемалі.*

В. М. Матвієнко, В. І. Головченко

Центральноамериканський парламент (Parlamento Centroamericano, PARLACEN) — політична інституція, створена у 1991 Гватемалою, Панамою, Сальвадором, Нікарагуа, Гондурасом та Домініканською Республікою, є частиною Центральноамериканської інтеграційної системи. Історія парламенту починається з 1980-х — часів існування *Контадорської групи.* У 1986 в Декларації Ескіпулас (за назвою міста в Гватемалі, де вона була підписана), яку прийняли держави Центральної Америки, було зазначено про необхідність розпочати дії заради посилення співпраці в регіоні шляхом створення інституційної структури (див.: *Ескіпулаські мирні пропозиції*). Угода щодо створення Центральноамериканського парламенту була підписана ще в 1987 Гватемалою, Сальвадором, Коста-Рикою , Нікарагуа та Гондурасом, але на 1990 вступила в дію лише для 3-х країн (Гватемала, Сальвадор, Гондурас). Частиною Центральноамериканської інтеграційної системи **Ц. п.** став у 1999 і репрезентує не лише країни Центральної Америки, а й острівну Домініканську Республіку. **Ц. п.** слугує регіональним політичним форумом для аналізу основних умов демократії, миру та інтеграції в Центральній Америці та є платформою розроблення ініціатив для їх втілення. Основною ціллю інституції є сприяння політичному діалогу в Америці, захисту *прав людини* та *міжнародного права.* **Ц. п.** складається з Пленуму, Ради Парламенту та Офісу секретаря, які формуються з 20-ти представників від кожної країни. Пленум — найвищий орган **Ц. п.** і складається з представників усіх країн-учасниць. Пленум відповідає за надання рекомендацій щодо питань пов'язаних з миром та безпекою в регіоні; проводить щорічні вибори Ради парламенту; формує робочі комісії; готує проекти договорів для підписання членами. В рамках Центральноамериканського парламенту працюють близько 15 комісій — з питань інтеграцій, торгівлі, розвитку, освіти, миру, навколишнього середовища, туризму та ін. Рада Парламенту виконує рішення Пленуму; складається з президента, 4 віце-президентів та 5 секретарів; рішення приймаються 7-ма голосами. Офіс секретаря виконує роль адміністративно-технічного органу Центральноамериканського парламенту і поділений на три частини: офіс з парламентських питань, офіс з фінансових та адміністративних питань та офіс з пропозиції Раді.

У 2004 на засіданні в Сальвадорі було прийнято рішення про реформування **Ц. п.**, пришвидшення організації *митного союзу* та посилення регіональної безпеки. У 2009 Панама заявила про вихід зі структури, але оскільки механізм виходу не був прописаний, то в 2012 Панама повернулася і виявила ще більше зацікавлення в участі у парламенті після підписанням між Центральноамериканською інтеграційною системою та *Європейським Союзом* договору про *зону вільної торгівлі. Спостерігачами* **Ц. п.** є *Європейський парламент*, Парламент *Андського співтовариства*, Мексика, Венесуела, Китай. Штаб-квартира знаходиться в м. Гватемала (Гватемала).

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Центральноамериканський спільний ринок (Mercado Común Centroamericano), **ЦАСР** (MCCA) — субрегіональне інтеграційне угруповання у складі Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Сальвадору, Коста-Рики (з 1963) і Панами (з 1991); створене згідно з Договором Манагуа, підписаним 13.12.1960 уповноваженими представниками Гватемали, Сальвадору, Гондурасу й Нікарагуа. Упродовж перших 20 років діяльності ЦАСР пережив підйом (із щорічними темпами приросту 4,5 %) зональної торгівлі, але наприкінці 70-х виявився неспроможним подолати кризу, викликану наростанням суперечностей між країнами в питаннях торгівлі та посиленням соц.-політ. напруженості в Нікарагуа та Сальвадорі. Соц. наслідки моделі імпортозамінної індустріалізації та відмінності в рівнях розвитку країн-учасниць, які знаходились в екон. залежності від США, призвели до зростання відцентрових тенденцій в його діяльності. Вони посилились із погіршенням екон. становища п'яти країн через падіння світових цін на с.-г. продукцію. Вихід Гондурасу з дог-ру (1971) про екон. інтеграцію й загострення внутр.-політ. ситуації в Нікарагуа та Сальвадорі спричинили припинення режиму вільної торгівлі та параліч ЦАСР. Регіональний конфлікт й екон. криза поч. 80-х мали негативні наслідки для інтеграційних процесів: обсяги торгівлі скоротились, більшість проектів було згорнуто через мілітаризацію економіки, відсутність інвестицій та політ. стабільності. Ситуація змінилась у сер. 1980-х під впливом Контадорського процессу (див.: *Контадорська группа*) й підтримки зусиль із *Центральноамериканського мирного врегулювання* світовим співтовариством. У цілому процес відродження ЦАСР пройшов кілька етапів і знаходився під впливом чинників глобального й регіонального характерів, залежав від ходу мирного процесу та динаміки політ. ситуації. На початковому етапі (1987–90) домінували завдання політ. характеру. Пріоритетними були питання миру, демократизації, проведення чесних виборів, введення цивільного контролю над армією, дотримання *прав людини.* Підписання президентами центр.-амер. країн Протоколу Тегусігальпа 13.12.1991, який проголошував створення Системи центр.-амер. інтеграції, започаткувало другий етап відродження ЦАСР. Було адаптовано Договір Манагуа: зміни і доповнення до нього внесено Гватемальським протоколом 29.10.1993, який коригував зміст інтеграційного процесу в субрегіоні, вводив критерії поступовості, прогресивності та гнучкості для досягнення цілі створення Центр.-амер. екон. союзу. Гватемальський протокол визначив орг. структуру системи центр.-амер. інтеграції у складі: Ради міністрів, яка формує заг. політ. пропозиції та подає їх до схвалення Нарадою президентів країн Центр. Америки; Генерального секретаріату; Суду; Центр.-амер. парламенту і низки робочих комітетів. Третій етап (1995–98) відзначався поєднанням екон., політ., соц., культ. і природоохоронних напрямків. На цьому етапі здійснювалась реорганізація інституційної бази, запроваджувались заходи з усунення дублювання в діяльності ЦАСР. Стратегія стійкого розвитку стала наріжним каменем програми розширення зв'язків із метою включення регіону в світову економіку. Важливим кроком до об'єднання стала Декларація Манагуа II, підписана в 1997 президентами Сальвадору, Нікарагуа, Гватемали, Гондурасу й Коста-Рики, що проголошувала завдання поступового та прогрес. процесу створення Центр.-амер. Союзу — екон., політ., соц. і культ. спільноти у Центр. Америці. Передбачалось утворити комісію у складі міністрів закорд. справ, уповноважену підготувати умови для формування регіонального блоку на зразок *Європейського Союзу (ЄС)*, причому кінцевий термін реалізації цього проекту не встановлювався. Із 1999 почався новий етап, змістом якого є соц. спрямованість інтеграції відповідно до завдань стратегії стійкого розвитку та закликів до «гуманізації економіки». Висока соц. ціна стабілізаційної політики підштовхнула архітекторів ЦАСР до пошуку нових методів послаблення соц. напруги та проведення відп. заходів для забезпечення соц.-політ. стабільності в регіоні. Штаб-квартира ЦАСР знаходиться в Гватемалі (Гватемала).

Н. М. Весела, Г. Д. Хоменко

Центральноафриканський конфлікт 2004–07 — *громадянська війна* в ЦАР між центральним урядом на чолі з президентом Ф. Бозізе та групою опозиційних військово-політичних формувань, які автономно діяли в різних частинах країни. Причиною громадянської війни став військовий переворот 15.03.2003, коли до влади прийшов уряд на чолі з Ф.Бозізе; до нього виникла політична опозиція з представників поваленого президента А.-Ф. Патассе та груп, підтримуваних Суданом і Лівією. Окрім того, значним дестабілізуючим фактором для ЦАР став *Дарфурський конфлікт*, який спричинив неконтрольований потік суданських *біженців.* Найбільшим формуванням повстанців був Союз демократичних сил за єдність (СДСЄ) на чолі з Мішелем Детоді та генералом Закарія Дамане. В листопаді 2004 повстанці СДСЄ здійснили напад на м. Бірао на північному сході ЦАР, внаслідок якого загинули 20 осіб. Вояки СДСЄ захопили броньовану техніку та літак, за допомогою якого отримували військові постачання із Судану. 8.11.2006 сили повстанців здійснили напад на столицю Бангі, вбивши 20 членів уряду країни, що стало підтвердженням значного військового потенціалу, сконцентровано-

го в руках повстанців. 13.11.2006 СДСЄ встановило контроль над м. Сам-Ванджа на півночі ЦАР, а 16.11 над м. Вадда, що спричинило втечу від 5 тис. до 10 тис. місцевих мешканців до м. Бамабарі та Бангі. Далі СДСЄ планували наступ на м. Бріа та Нделе. Але 14.11.2006 атака ВПС Франції по осередку повстанців у м. Бірао змусила їх вступити до переговорів з урядом ЦАР за посередництва армії Чаду та представників *ООН*.

Однак на півночі ЦАР діяла Народна армія за відновлення демократії (НАВД), очолювана близьким соратником скинутого президента А.-Ф. Патассе — Жан-Жаком Демафортом, яка здійснила атаку на урядові війська в м. Пауа в січні 2006. Протягом 2006–07 вояки НАВД здійснювали економічний контроль над префектурами Уам, Уам-Пенде та Гребінгі, фактично дана структура займалася рекетом, грабунком та викраденням худоби, а не протидіяла урядовим військам. Третю групу повстанців презентував Демократичний фронт центральноафриканських людей (ДФЦЛ), очолювана Абдулаєм Міскіном та підтримувана Лівією група, яка налічувала від 50 до 400 вояків і діяла в префектурі Кемо-Гребінгі, поблизу столиці Бангі. Першою угодою, яка переслідувала на меті врегулювання кризи в ЦАР, став Сіртський договір, підписаний між урядом ЦАР та лідером ДФЦЛ А. Міскіном за посередництва М. *Каддафі* 2.02.2007. Домовленості передбачали, що сторони припинять ворожнечу, війська повстанців будуть розпущені, передбачалася амністія, повернення біженців та залучення повстанців до участі в політичному житті. Фінальне завершення конфлікту відбулося, коли 16.04.2007 лідер СДСЄ генерал З. Дамане підписав в м. Бірао мирну угоду з урядом ЦАР, яка передбачала положення, аналогічні Сіртському договору. СДСЄ мала бути трансформована в політичну партію, а її бійці інтегровані до *збройних сил* ЦАР.

С. В. Андрущенко

Центральноафриканський митний та економічний союз 1964 (Union Douaniere et Economique de L'Afrique Centrale), **ЮДЕАК** (UDEAC) — економічна міжурядова організація Габону, Конго (Браззавіль), Камеруну, Чаду та ЦАР, яка була утворена на базі Митного союзу Екваторіальної Африки, який існував з 1959. Договір про створення ЮДЕАК було укладено на конференції *глав держав* та *урядів* в Браззавілі 8.12.1964; він набув чинності 1.01.1966. В квітні 1968 Чад та ЦАР оголосили про вихід з ЮДЕАК у зв'язку з утворенням ними спільно з Конго (Кіншаса) нового субрегіонального блоку — Союзу держав Центральної Африки (СДЦА), але в грудні 1968 ЦАР повернулася до ЮДЕАК. 19.12.1983 членом ЮДЕАК стала Екваторіальна Гвінея. Цілями Союзу були проголошені: створення спільного ринку шляхом поступового зняття обмежень у взаємній торгівлі, узгодження економічних програм, уніфікація податкових систем, будівництво спільних підприємств, фінансова взаємодопомога та створення пільгових митних умов для держав, які не мають виходу до моря — Чад та ЦАР. Окрім того передбачалося, що на товари *третіх держав* будуть встановлені єдині мита.

Вищим органом ЮДЕАК є Рада голів держав та урядів, яка скликається один раз на рік. Виконавчий орган — Керівний комітет у складі міністрів економіки та фінансів держав-учасниць, збирається 2 рази на рік. Постійним адміністративним органом ЮДЕАК є Генеральний секретаріат зі штаб-квартирою в м. Бангі (ЦАР). У рамках ЮДЕАК функціонують Фонд солідарності, що формується за рахунок внесків держав членів та митних відрахувань і дотацій від Франції, також діють Банк розвитку та Банк держав Центральної Африки. Під егідою ЮДЕАК працювали такі спеціалізовані організації: Трансекваторіальне агентство з комунікацій, Організація з питань вищої освіти в державах Центральної Африки, Організація з координації та співробітництва держав Центральної Африки по боротьбі проти ендемій.

У березні 1994 держави-члени ЮДЕАК підписали угоду про створення Економічної та валютної спільноти Центральної Африки, яка передбачала формування субрегіонального валютного та *економічного союзів*. У процесі функціонування ЮДЕАК з'явилися численні перешкоди на шляху вільного міждержавного руху товарів, капіталів та робочої сили, оскільки на міждержавну торгівлю держав блоку припадало лише 0,9 % *експорту* членів ЮДЕАК. Причинами цього були загальний низький рівень розвитку економік держав ЮДЕАК, однотиповість їхньої спеціалізації в міжнародному поділі праці та відсутність розвиненої транспортної мережі в регіоні.

С. В. Андрущенко

Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (Central European Free Trade Area), **ЦЄЗВТ** (CEFTA) започаткована угодою між Польщею, ЧСФР та Угорщиною (21.12.1992, Краків, Польща). Була спрямована на активізацію взаємної торгівлі та сприяння вступу країн-учасниць до *Європейського Союзу (ЄС)*. До ЦЄЗВТ увійшли Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина (з 1993), Словенія (з 1996), Румунія (з 1997) та Болгарія (з 1999). Вони зобов'язались до 2000 зняти всі митні обмеження й кількісні квоти в торгівлі одна з одною. Із березня 1993 було почато поетапну ліквідацію митних бар'єрів між країнами. Із 1.01.1997 було остаточно ліквідовано митні тарифи на пром. товари в середині ЦЄЗВТ.

М. С. Каменецький

Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ) — регіональна міжурядова орг-ція, заснована 12.11.1989 Австрією, Угорщиною, Італією та Соціалістичною Федеративною Республікою Югославією для активізації екон. й політ. співробітництва, розвитку транскордонної інфраструктури та орг-ції переговорного процесу з питань, що виникають у регіоні. Одночасно, створення цього об'єднання мало забезпечити підготовку держав-учасниць до їх майбутнього членства в *Європейському Союзі*. На 1.01.2013 до ЦЄІ належить 18 країн: Австрія, Албанія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Італія, Республіка Македонія, Молдова, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна, Хорватія, Чехія, Чорногорія. Україна є членом ЦЄІ з 1996. ЦЄІ — інструмент для консультацій, координації та співробітництва в політ., екон., соц. і парл. сферах. Її головна мета — сприяння процесам *інтеграції міжнародної* в Європі та допомога д-вам, що проголосили принципи парл. демократії та поваги до *прав людини*. Структура ЦЄІ включає: зустрічі *глав урядів* (щорічно), зустрічі міністрів закорд. справ (двічі на рік), засідання Комітету нац. координаторів, спец. зустрічі галузевих міністрів, робочі групи з конкретних напрямків співробітництва та Парламентську конференцію за участю представників нац. парламентів. Функції Секретаріату виконує постійний офіс ЦЄІ в Трієсті (Італія). Активно підтримується співробітництво з *Європейським Союзом, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі, Радою Європи, Європейським банком реконструкції та розвитку, Радою держав Балтійського моря, Організацією чорноморського економічного співробітництва* та іншими організаціями міжнародними. В ЦЄІ передбачено річне головування держав-учасниць (з січня кожного року). Міністр закордонних справ головуючої країни є одночасно діючим Головою ЦЄІ. З 1996 в рамках ЦЄІ засновано «Трійку» цього об'єднання як керівний орган ЦЄІ (нинішня, майбутня і колишня головуючі країни). Під час головування України в ЦЄІ в 2012 було окреслено три пріоритетні напрямки роботи — транспорт, туризм та мобільність громадян. Серед ключових заходів, які відбулися в цей час, варто відзначити, зокрема, зустріч міністрів закордонних справ ЦЄІ у травні 2012, коли було затверджено План дій Ініціативи на наступні три роки (2013–15), а також саміт глав урядів ЦЄІ та бізнес-форум ЦЄІ наприкінці листопада 2012.

Б. І. Гуменюк, М. С. Каменецький

Центристський демократичний інтернаціонал (Centrist Democrat International) — міжнародне об'єднання центристських політичних партій, що дотримуються принципів «гуманістичної або християнської демократії». Започаткований у 1961 як Всесвітній християнсько-демократичний союз, який опікувався просуванням ідей християнської демократії. З 1982 — Інтернаціонал християнської демократії, з 1999 — теперішня назва; налічує більше 100 партій. Штаб-квартира розташована у Брюсселі (Бельгія).

С. О. Божко

Центру/Периферії дихотомія у *міжнародних відносинах* проявляється в протиставленні розвинутих держав і країн, що розвиваються. У структурному сенсі є наслідком колоніальної епохи, з часів якої Центр, до якого належать розвинуті д-ви, домінує над Периферією (більшість країн, що розвиваються), передусім у *міжнародній торгівлі*, транспорті, інформ. і технол. сферах, та певною мірою контролює її. Передова екон. та ін-

новаційна діяльність зосереджена в Центрі, а Периферія залишається залежною і другорядною. Загалом периферійний стан країн нині визначається такими чинниками: нижчим рівнем економічного розвитку; незначною спроможністю здійснювати самостійну зовнішню політику на засадах національних інтересів; відсутністю ціннісних переваг оригінального ґатунку; невисоким статусом у міжнародній ієрархії та відповідних організаціях; значним ступенем залежності певної держави від інших *акторів міжнародних*. Зрозуміло, що перехідні держави посткомуністичного типу, які поки що не увійшли до *НАТО* і *ЄС* (багата «Північ»), визначаються як «Напівпериферія». Наукове дослідження **Ц./П. д.** розпочалось із 1960-х, із розпадом колоніальної системи, у контексті подолання екон. залежності країн, що розвиваються, від д-в Заходу. Розробниками основних двох течій у рамках цього підходу є єгипетський політекономіст С. Амін та норвезький міжнародник І. Галтунг. Згідно з концепцією Аміна екон. відносини у світі утворюють систему з Центром і Периферією, де Периферія експлуатується Центром за рахунок нерівноцінного обміну; подолання відставання Периферії за рахунок оволодіння зах. досвідом є неможливим, оскільки зберігає основу структурного розподілу екон. впливу в світі. Згідно з теорією структурного імперіалізму (або теорією *залежності*) Галтунга міцний мир неможливий, доки існує структурне насилля. *Імперіалізм* є стійким у разі розвитку гармонічних відносин між «центром Центру» і «центром Периферії», тобто між відп. елітами; конфлікт інтересів між центром і периферією залежної *нації* проявляється сильніше, ніж між центром і периферією домінуючої нації; спостерігається конфлікт між периферіями домінуючої та залежної нації-держави (тобто між власне трудящими). Щоб подолати структурне насилля, необхідно або зруйнувати структуру залежності, або побудувати структуру рівноцінного обміну між Центром і Периферією.

У процесі *глобалізації* **Ц./П. д.** піддається певній соціалізації, що проявляється у визначенні т. зв. «глобального Центру» та «глобальної Периферії»; на зміну етноцентричній критиці Центру (тобто держав «золотого мільярду») приходить соц. критика, для якої етнічна чи нац.-держ. приналежність має другорядне значення. «Глобальний Південь» зосереджує свою боротьбу на лібералізаційних трендах і критиці міжнародних валютно-фінансових організацій. Здійснювані політологами case studies підтверджують відсутність консенсусу між «глобальним Півднем» і «глобальною Північчю», оскільки кожен з умовних акторів прагне вести свою політико-економічну гру. Падає координаційна роль *ООН*, яка демонструвала більшу здатність до ефективної діяльності у цьому напрямі в часи системного протистояння, виявившись не готовою ідеологічно та організаційно до критичних викликів глобалізму. Разом із тим у процесі регіональної *інтеграції міжнародної* в різних регіонах світу відбувається процес переходу частини д-в із Периферії до Центру (напр., *НАТО розширення на Схід* за рахунок посткомуністичних д-в). Відтак, реальний процес розширення ЄС і перспектива розширення учасників *Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА)* за рахунок держав Латинської Америки, активізація інтеграційних процесів в АТР (*АСЕАН*) та в інших регіонах планети вважалися ключовим способом розв'язання існуючої дихотомії. Однак в умовах нестаціонаріності постбіполярної системи міжнародних відносин та появи нових претендентів на регіональне і глобальне лідерство такий перебіг подій ускладнюється.

Є. Є. Камінський

Цесія — одна з підстав набуття держ. території, що полягає в переданні *суверенітету* над територією від однієї *держави* до іншої за згодою між ними. **Ц.** допускається лише на основі *договору міжнародного*, що повинен відповідати *міжнародного права основним принципам*. Зазвичай вона супроводжується *оптацією*. Міжнар.-прав. **Ц.** не слід плутати з цивільно-прав. **Ц.** — дог-ром, відповідно до якого одна сторона (цедент) зобов'язана перед іншою стороною (цесіонарієм) у встановлений термін передати право (поступитись правом), яке належить їй стосовно третьої особи — боржника (цесіонера) з умовою відповідальності за недійсність переданої вимоги.

Д. В. Скринька

«Цзун і хен» концепція — доктрина *міжнародних відносин* у Стародавньому Китаї, яка визначала два основні типи міждерж. союзів: «цзун» («союз по вертикалі», північ — південь) та «хен» («союз по горизонталі», схід — захід). «Цзун» мав об'єднувати малі д-ви, аби завдати спільними зусиллями удар одній сильнішій; «хен» об'єднував сильнішу д-ву із слабшими для б-би з багатьма слабшими країнами. Союзи «цзун» як форма міждерж. відносин виникли на межі IV—III ст. до н. е., в епоху «воюючих царств», коли правителі д-ви Цінь розпочали б-бу за політ. гегемонію в Китаї. Принцип рівноправності було закладено в основу створення антиціньської коаліції царств. Перша антиціньська коаліція, до якої належали д-ви Чу, Вей, Чжао, Хань і Янь, була створена в 318 до н. е., проте невдовзі вона розпалась. Ідею союзу «хен» було втілено в *зовнішній політиці* д-ви Цінь щодо слабших держ. об'єднань із метою їх цілковитого підкорення. Союзи «хен» виступали, перш за все, інструментом втручання Цінь у справи слабших д-в. Принципи союзу «хен» широко використовувались д-вою Цінь у процесі об'єднання Китаю під своєю владою, яке закінчилось 221 до н. е.

Л. Ф. Гайдуков

Цзян Цземінь (Jiang Zemin) (17.08.1926, Янчжоу, провінція Цзянсу, Китайська Республіка) — китайський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї службовця. Закінчив коледж Шанхайського ун-ту за спеціальністю «інженер-електрик» (1947). У 1946 вступив до КПК, працював за спеціальністю. У 1955–56 стажувався на підприємствах машинобудівної промисловості в СРСР. У 1980–82 — заст. голови держ. комісії КНР з іноземн. інвестицій, *імпорту й експорту*, керував створенням першої ВЕЗ «Шеньчжень». 1982–85 — заст. міністра, міністр електроенергетики. У 1982 обраний членом ЦК КПК. У 1982–85 — мер Шанхая. У 1987 обраний членом політбюро ЦК КПК. В умовах загострення внутр.-політ. ситуації в країні як компромісна фігура був визначений наступником *Ден Сяопіна* й 24.06.1989 обраний ген. секретарем ЦК КПК (до 14.11.2002), водночас очоливши Центральну воєнну комісію ЦК. 27.03.1993 обраний Головою КНР (до 15.03.2003), очоливши «третє покоління» керівників КНР. У внутр. політиці, формально дотримуючись гасла Ден Сяопіна про «будівництво соціалізму з китайськими ознаками», пришвидшив запровадження ринкових механізмів в економіку й ініціював на 15-му з'їзді КПК у вересні 1997 рішення про приватизацію нерентабельних держ. підприємств та лібералізацію *зовнішньої торгівлі*. У *зовнішній політиці* зосередився на відновленні міжнар. іміджу країни після трагічних подій 3–4.06.1989 на площі Тяньаньмень (у цілому досягнуто під час держ. візиту до США 26.10–3.11.1997 і відвідин В. *Клінтоном* Пекіна 25.06–3.07.1998, коли були уточнені напрямки й рамки розвитку двосторонніх відносин у XXI ст.), вступові КНР у *Світову організацію торгівлі* (11.12.2001) і поверненні до складу КНР Гонконгу (1.07.1997) й Макао (20.12.1999). Після нетривалого погіршення стосунків зі США на зламі XX—XXI ст. у зв'язку з «новим інтервенціонізмом» Білого дому щодо *Косовської проблеми*, під час офіц. візиту в Пекін 21–22.02.2002 Дж. В. *Буша* підтримав створення *антитерористичної коаліції* в обмін на припинення Вашингтоном критики «порушень *прав людини*» в КНР. Значної уваги надавав завершенню процесу нормалізації китайсько-рос. відносин (підписання угоди про зах. ділянку спільного кордону під час офіц. візиту до Москви 1994, створення *Шанхайської організації співробітництва*) та врегулюванню *індійсько-китайського прикордонного конфлікту*, поглибленню співпраці з учасниками *АСЕАН*. Відзначався виваженим і спрямованим на досягнення консенсусу стилем керівництва, що дозволило забезпечити 2002–03 безконфліктну передачу влади «четвертому поколінню» лідерів КНР на чолі з *Ху Цзіньтао*. Після виходу у відставку з держ. посад до 14.10.2004 залишався на чолі Центральної воєнної комісії ЦК КПК. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого I ст.

В. І. Головченко

Цибенко Василь Григорович (8.01.1950, с. Вербувата Христинівського району, нині — Черкаська обл., Україна) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Київ. автомобільно-дорожній ін-т (1972). 1972–78 — інженер відділу експлуатації автомобілів, заст. начальника, нач. відділу Уманської автоколони; 1977–80 — інструктор пром.-трансп. відділу Уманського райкому КПУ; 1980–88 — інструктор, заст. завідуючого відділом, зав. пром.-трансп. відділом Черкаського міськкому КПУ; 1988–90 — 1-й

секр. Придніпровського райкому КПУ (м. Черкаси). 1990–92 — голова виконкому Придніпровської районної ради народних депутатів (м. Черкаси); 1992–98 — 1-й заст. голови Черкаської обласної держ. адміністрації, представник Президента України в Черкаській області, голова Черкаської обласної держ. адміністрації. 1999–2000 — керівник Головного управління з контролю виконання актів Президента України Адміністрації Президента України; у лютому 2000—серпні 2001 — заступник, 1-й заст. міністра транспорту України. 30.08.2001–18.08.2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Казахстан; з 10.06.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грузії.

В. М. Матвієнко

Цибух Валерій Іванович (9.03.1951, с. Сторожинець, Чернівецька область, УРСР) — партійний діяч УРСР та *дипломат* незалежної України. У 1974 закінчив Київський інженерно-будівельний інститут, у 1984 — Вищу партійну школу, у 1992 — Дипломатичну академію при МЗС СРСР. У 1986 став першим секретарем комсомолу України, 1989–91 — народний депутат СРСР, союзний міністр у справах молоді. 1991–98 — на *дипломатичній службі* Російської Федерації, згодом — України: заступник голови держадміністрації м. Києва, перший заступник Міністра транспорту України, радник Прем'єр-міністра України з питань розвитку міжнародних транспортних коридорів. З 1998 — голова Державного комітету України по туризму, з 2001 — голова Державного комітету молодіжної політики, спорту і туризму України, 2002–05 — голова Державної туристичної адміністрації України. У 2005–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Греції, водночас 7.03.2006–12.05.2010 Надзвичайний і Повноважний Посол України в Албанії за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Цивілізації глобальної декларація — міжнар. документ 1-ї Всесвітньої конференції з проблем глобальної цивілізації (Сідней, 2001), у якому визначено стратегію розвитку людства як єдиної глобальної цивілізації. Автором теорет. бази є китайський дослідник проблем глобалістики Чжан Шаохуа, який узагальнив відгуки та пропозиції науковців, політ. та реліг. лідерів, лауреатів Нобелівської премії з 97 країн світу. У **Ц. г. д.** підкреслено радикальний вплив глобальних трансформацій на розвиток цивілізації та необхідність не тільки теорет. осмислення світових еволюційних процесів, але й практ. підготовки людства до сприйняття ідеології гармонійного суспільства; обґрунтовано концепцію глобальної цивілізації; визначено її роль для міжнар. розвитку; розкрито основоположні джерела глобальної спільноти; конкретизовано системний взаємозв'язок філос. ідеї, ціннісних ідеалів і способу діяльності глобальної цивілізації. **Ц. г. д.** визначає 2-гу пол. XX ст. першим в історії цивілізації періодом глобальної «смути», коли в більшості регіонів і нац. утворень такі визначальні принципи життєдіяльності суспільства, як право, моральні ідеали, стабільність перебувають на межі колапсу, тоді як діяльність наркоторгових, злочинних, терористичних транснац. груп, що відкрито втручаються у відносини між *націями*, релігіями, цивілізаціями, претендує на встановлення світової гегемонії варварства та примітивного буття. У цих умовах незахідним цивілізаціям необхідно скоригувати традиційний спосіб мислення та заново позиціонувати свою цивілізаційну належність, щоб використати глобальну кризу для забезпечення виходу людства на новий, вищий рівень глобальної цивілізації. У **Ц. г. д.** відзначається особлива роль модернізації комунікації у виникненні нових концепцій потужності розвитку, збереженні й оновленні дух. ідеологій людства, від давнини до сучас. мислителів, провідників цивілізації. **Ц. г. д.** закликає до активного формування нової політ. структури світу, координації зусиль усіх *акторів міжнародних* (д-в, *організацій міжнародних, транснаціональних корпорацій*, громад. інституцій), до взаєморозуміння й гармонійного об'єднання в постіндустр. епоху.

Є. А. Макаренко

Цивілізаційні теорії — наук. концепції, в яких світова істор. соц. динаміка представлена у вигляді зміни цивілізацій. Об'єктом дослідження **Ц. т.** є циклічні закономірності або динамічні універсалії розвитку цивілізацій. Прагнення до синтезованого, узагальнюючого підходу знайшло відображення в цивілізаційному підході, який передбачає аналіз сукупності всіх форм життєдіяльності того чи іншого суспільства (матеріал., моральних, ідейних, культ., реліг. тощо) у їхній єдності й неподільності, розвитку та спадкоємності; ця сукупність може розглядатись як цивілізація в глобальному чи локальному розумінні. Принципи **Ц. т.** можна використовувати для аналізу історії окремих країн або груп країн, вони відрізняються синтетичністю (органічно поєднуючи методи й методики різних наук. теорій і концепцій) та мають компаративістський характер (історія окремих цивілізацій розглядається порівняно з історією інших). **Ц. т.** передбачають не лише визначення відмінностей між окремими цивілізаціями, але й з'ясування причин цих відмінностей та їхніх витоків. У XX ст. виокремлюються два основні напрями **Ц. т.** — матеріалістичний та культ.-історичний. Матеріалістичний напрям ставить акцент на дослідженні економіки, матеріал. вир-ва, способів господарювання та відносинах, що ними породжуються, тісно пов'язує роль дух. фактора з особливостями соц.-екон. розвитку суспільства. У межах даного підходу цивілізація розглядається як певний ступінь у розвитку суспільства й культури, головними ознаками якої є приватна власність та гроші, розвиток землеробства, торгівля, міста, класове суспільство, д-ва, релігія, писемність; т. ч., цивілізацію представлено як одну з характеристик клас. суспільства. Одним із засновників цивілізаційного підходу до істор. процесу став рос. вчений М. Данилевський (1822–85), автор книги «Росія та Європа», який вважав, що головними суб'єктами істор. процесу є не *держави* або *нації*, а культ.-реліг. спільноти (культ.-істор. типи) і підкреслював принципові цивілізаційні розбіжності Росії та Європи. Ідеї цивілізаційної унікальності знайшли відображення в працях К. Леонтьєва, О. Шпенглера, А. Тойнбі, С. Хантінгтона та ін. Цивілізація як регіональна, визначена у просторі та часі, самодостатня й авт. система, є одиницею осмислення істор. процесу; історія розглядається як зміна циклів істор. розвитку, провідну роль у якому відіграють зміни в людині, її менталітеті, культурі. Серед сучас. концепцій розвитку цивілізацій можна виокремити циклічні, лінеарні, коваріантні та постмодерністські. У межах циклічних концепцій розповсюджуються ідеї щодо культ.-істор. типів локальних цивілізацій, які переживають подібні етапи істор. розвитку, поліциклічності істор. процесу; локальні цивілізації відображають культ.-істор., етнічні, реліг., екон.-геогр. особливості країн або груп країн. Лінеарні концепції розвитку були засновані на уяві, що людство послідовно розвивається від старого до нового, від нижчого до вищого рівня розвитку суспільства на основі прогресу. Амер. дослідник Ф. Фукуяма поділяє історію людства на два періоди: історію й постісторію; остання розпочалась після того, як у суспільстві було віднайдено та запроваджено ліберальну *демократію* та ринкову економіку, що є оптимальними шляхами розвитку людства. Після цього припинився процес утворення локальних цивілізацій. Теорії стадіального розвитку людства досліджують цивілізацію як єдиний процес прогрес. розвитку людства, у якому виокремлюють певні стадії — локальні цивілізації. У межах цих теорій *міжнародні відносини* досліджуються на кожному окремому етапі, на структурному рівні, між групами синхронних цивілізацій та між окремими елементами цивілізаційної системи. Згідно з коваріантною теорією К. Ясперса істор. час обмежений початком і кінцем та поділяється на чотири періоди. К. Ясперс починає відлік істор. часу з III тис. до н. е., виокремлюючи «осьовий час» (приблизно 600 років), коли сформувалась сучасна людина з усією повнотою її дух. світу. На підставі цього розвиток суспільства проходить наступні етапи: доісторія (передісторія); стародавні культури (історія окремих локальних та регіональних цивілізацій розпочинається, коли майже одночасно виникають стародавні культури — шумеро-вавилонська, єгипетська, егейський світ, доарійська культура долини Інду, культура Стародавнього Китаю); осьовий час — 800–200 до н. е. (на цьому етапі відбувається розділення на Схід та Захід, світ Передньої Азії та Європи починає протистояти двом іншим світам — Індії та Китаю); техн. доба (розпочата в Європі наук.-техн. ера набула всеосяжного характеру). Відповідно виокремлюється чотири зрізи в історії: виникнення мов, винайдення знарядь праці; виникнення високих культур Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю (V—III тис. до н. е.); дух. основоположення людства; становлення історії людства. У межах **Ц. т.** розуміння істор. розвитку людства та історії міжнар. відносин передбачає поєд-

нання кількох парадигм, які доповнюють одна одну: стадійність, полілінійність, поліциклічність та цивілізаційна унікальність розвитку людства.

О. А. Коппель

«Цивілізовані нації» (англ. Civilized Nations) — поняття, що використовувалося для характеристики *держав* із розвиненими правовими системами, здатними до ефективної взаємодії на міжнародному рівні. За колоніальних часів це поняття застосовувалося для позначення держав-*метрополій* у контексті їх взаємовідносин із колонізованими народами. У XVIII ст. формується концепція «Європейської цивілізації», відповідно до якої цивілізованими *націями* вважалися виключно держави Європи, Християнського світу та/або європейського походження. Таким чином, за критерієм цивілізованості держави були поділені на цивілізовані, варварські та дикі. До цивілізованих належали держави Європи (включаючи їхні *колонії*), держави Північної та Південної Америки. У свою чергу, варварськими вважалися частково визнані держави та неколонізовані держави Азії (наприклад, Персія, Китай та Японія). Всі інші держави вважалися «дикими». Право народів, визнане європейськими державами, не застосовувалося у відносинах із варварськими та дикими народами, відносини з ними будувалися на принципах християнської моралі. Держави Африки та Азії, що не визнавалися цивілізованими, не могли посилатися на європейське право народів у разі *агресії* з боку європейських держав.

У контексті підпункту «с» пункту 1 ст. 38 Статуту *Міжнародного Суду ООН* поняття «цивілізовані нації» застосовується до суверенних держав, які діють на міжнародній арені. Нині всі держави світу вважаються цивілізованими.

О. Л. Копиленко

Цивільна особа (у *міжнародному гуманітарному праві*) — особа, що не є *комбатантом* або прирівняною до нього особою, тобто будь-яка особа, що не належить до жодної з категорій осіб, зазначених у ст. 4(А), 1, 2, 3 та 6 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 (див.: *Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права*) та у ст. 43 Додаткового протоколу I 1977 до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949. У разі сумніву щодо того, чи є яка-небудь особа цивільною особою, вона вважається цивільною особою. *Цивільне населення* складається з усіх осіб, які є цивільними особами. Присутність серед цивільного населення окремих осіб, які не підпадають під визначення цивільних осіб, не позбавляє це населення його цивільного характеру (ст. 50 Додаткового протоколу I 1977). Згідно з договірним та звичаєвим *міжнародним правом* цивільне населення й окремі цивільні особи користуються загальним захистом від небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями. З метою здійснення цього захисту, на доповнення до інших застосовуваних *норм міжнародного права*, за всіх обставин слід додержувати таких норм. Цивільне населення як таке, а також окремі цивільні особи не повинні бути об'єктом нападів. Заборонено акти насильства чи загрози насильства, що мають головною метою тероризувати цивільне населення. Цивільні особи втрачають захист від нападів та небезпек, що виникають у зв'язку з воєнними операціями, у випадках, поки вони беруть безпосередню участь у воєнних діях, і лише на такий період часу. Крім того, міжнародним правом заборонено напади на цивільне населення або на окремих цивільних осіб у порядку репресалій. Присутність або пересування цивільного населення або окремих цивільних осіб не повинні використовуватись для захисту певних пунктів або районів від воєнних дій, зокрема у спробах захистити воєнні об'єкти від нападу або прикрити воєнні дії, сприяти чи перешкодити їм. Сторони, що перебувають у конфлікті, не повинні направляти пересування цивільного населення або окремих цивільних осіб з метою спробувати захистити воєнні об'єкти від нападу чи прикрити воєнні операції. Захисту цивільного населення, що перебуває під владою супротивника, присвячена Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949.

М. М. Гнатовський

Цивільне населення — див. *Цивільна особа.*

Цімошевич (Cimoszewic) Влодзімеж (13.09.1950, Варшава, Польська Республіка) — польський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ф-т права й адміністрації Варшавського ун-ту, д-р міжнар. права. Політ. кар'єру розпочав як діяч Союзу соціалістичної молоді та Соціалістичного союзу польських студентів. У 1971–90 належав до Польської об'єднаної робітничої партії, 1999 вступив до Союзу демократичної лівиці. У 1989 обраний депутатом Сейму, увійшов до Комісії закорд. справ. У 1990–93 — голова Парламентського клубу демократичної лівиці; 1992–96 — чл. *Парламентської асамблеї Ради Європи;* 1995–96 обіймав посаду віце-маршалка Сейму та голови Конституційної комісії; водночас 1993–95 виконував функції віце-голови Ради міністрів і міністра юстиції. 7.02.1996–17.10.1997 — Прем'єр-міністр Республіки Польща. Із 19.10.2001 до 4.01.2005 займав посаду міністра зак. справ. З 8.11.2011 — сенатор, голова Комітету закордонних справ. Кавалер орденів за заслуги Французької та Грецької Республік, почесний д-р Аппалачського ун-ту та Університету Півд. Кароліни (США).

О. М. Знахоренко

Цублер Георг (1949, м. Мурі, кантон Ааргау, Швейцарська Конфедерація) — швейцарський *дипломат.* Освіта — Університет Санкт-Галлена, спеціальність «політологія та право». 1977–78 — *дипломатична служба* в Федеральному департаменті закордонних справ Швейцарії; 1979–83 — дипломатична посада у фінансово-економічному управлінні Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії; 1983–86 — секретар з економічних питань Посольства Швейцарії в СФРЮ; 1986–90 — член швейцарської делегації при *ОЕСР*; 1990–94 — керівник відділу країн Північної Америки та Південної Африки у Федеральному відомстві з питань зовнішньоекономічних відносин Федерального департаменту економіки; 1994–97 — заступник глави Місії посольства Швейцарії у Швеції; 1997–2000 — начальник відділу кадрового забезпечення, заступник начальника Управління кадрів Генерального секретаріату Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії; 2000–02 — начальник управління кадрів, заступник начальника управління ресурсного забезпечення Генерального секретаріату Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії; 2002–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Республіці Гана; 2007–11 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарії в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Цюріхський мир 1859 — *договори мирні* між Францією та Сардинським королівством з одного боку та Австрією — з іншого, підписані 10.11.1859 в Цюріху (Швейцарія) за результатами австрійсько-сардинсько-французької війни (див.: *Війни за об'єднання Італії 1859–60*). 8.07.1859 у Віллафранка-д'Асті (П'ємонт) було укладено сепаратне австрійсько-французьке *перемир'я*, після чого бойові дії між усіма сторонами конфлікту припинились. Сардинія, яка залишилась без підтримки Франції, не могла продовжувати самостійно бойові дії проти Австрії, тому, попри незадоволеність результатами, була змушена піти на укладення **Ц. м.** 11.07.1859 підписано *прелімінарний договір* мирний, а 16.10.1859 в Цюріху відкрилась мирна конференція, у результаті якої підписано австрійсько-французький мирний договір, сардинсько-французький договір та загальний австрійсько-сардинсько-французький мирний договір. За умовами **Ц. м.** до Сардинії від Австрії відійшли Ломбардія (за винятком фортець Песк'єра та Мантуя); великому герцогу Тосканському та герцогам Моденському й Пармському повертались їхні володіння. Італійські міста мали об'єднатися в *конфедерацію* під почесним головуванням Папи Римського. Венеція залишалась за Австрією, але водночас отримувала право увійти до складу майбутньої конфедерації італійських міст як повноправний член. Сардинія сплачувала Франції 60 млн флоринів на відшкодування військових витрат. **Ц. м.** фактично закріплював роздробленість Італії; Італійська конфедерація, яка створювалась за його умовами, не мала реальних важелів впливу й була лише номінальним об'єднанням територій, більшість із яких продовжувала перебувати в залежності від великих держав. Місце Венеції в Італійській конфедерації дозволяло Австрії блокувати просування в напрямку реального об'єднання Італії. Сардинія, що об'єктивно була рушійною силою процесу Рісорджименто, мала значні обмеження в територіальних здобутках за результатами переможної для неї війни й надалі залишалась надто слабкою для одноосібного силового вирішення проблеми об'єднання італійських земель.

В. В. Копійка

Ч

Чавес (Chavez) Уго Рафаель Фріас (28.07.1954, Сабанета, шт. Барінас, Республіка Венесуела — 5.03.2013, Каракас, Боліваріанська Республіка Венесуела) — венесуельський громад.-політ. і держ. діяч, 47-й президент Венесуели (2.02.1999–5.03.2013). Нар. у сім'ї шкільного вчителя. Закінчив Військову академію (1975) й Ун-т «Симон Болівар»; підполковник (1990). Наприкінці 1970-х заснував підпільну опозиційну орг-цію молодших офіцерів, яка невдовзі трансформувалася в «Революційний боліваріанський рух» (РБР). 4.02.1992 здійснив спробу лівого військ. перевороту, але зазнав невдачі. Був засуджений на 7 років позбавлення волі; 1995 амністований. У квітні 1997 реорганізував РБР у соціал. «Рух V Республіка», що мав на меті побудову демокр. суспільства соц. справедливості, яке втілило б у життя ідеали С. *Болівара*. На президент. та парл. виборах 6.12.1998 очолив ліву коаліцію «Патріотичний полюс» і здобув переконливу перемогу. З 2.02.1999 — Президент Боліваріанської Республіки Венесуела, переобраний 28.05.2000. В якості *глави держави* ініціював скликання Конституційної асамблеї та ухвалення 30.12.1999 «боліваріанської конституції», що базується на принципах прямої демократії. Головуючи в *Організації країн-експортерів нафти (ОПЕК)* 2001–03, відвідав із візитами всі гол. нафтовидобувні д-ви (у т. ч. Ірак і Лівію, що спричинило гостру реакцію у США) і сприяв підвищенню цін на енергоносії. Восени 2000 уклав угоду з Кубою про постачання туди впродовж 5 років 53 тис. барелей нафти щоденно на бартерній основі з правом Гавани на реекспорт частини нафтопродуктів; відмовив США в наданні венесуельської території й військ. баз для здійснення операцій проти колумбійських партизан, а також проведення військ. акцій у Сербії та Афганістані. Під час спроби правого держ. перевороту 12–14.04.2002 змушений був піти у відставку, але за підтримки керівників 19 лат.-амер. країн, насамперед Ф. *Кастро*, що гостро засудили путч, повернувся до влади. На заг.-нац. референдумі 15.08.2004 щодо підтвердження президент. повноважень до 2006 дістав підтримку 59 % виборців і повторив цей результат з надлишком на чергових президентських виборах 3.12.2006 (62,9 %), які проходили під гаслом «por amor» — «в ім'я любові».

Відтоді антиамериканізм і антиглобалізм стали візиткою **Ч.**, що створив Об'єднану соціалістичну партію (ОСП, налічує 7 млн членів) і проголосив прискорений перехід до «венесуельської моделі соціалізму XXI століття», націоналізувавши в 2007 найбільші телекомунікаційні й електроенергетичні компанії та нафтові родовища басейну Оріноко. Спільно з Ф. Кастро з 14.12.2004 здійснював реалізацію інтеграційних проектів *Боліваріанської альтернатива для Америки (АЛБА)* і *Боліваріанського альянсу для народів нашої Америки* (Венесуела, Куба, Болівія, Нікарагуа, Домініка, Гондурас (до 28.06.2009), Антигуа і Барбуда та Сент-Вінсент і Гренадіни); на противагу *Світовому банкові* й *Міжнародному валютному фондові*, з якими співпраця призупинена, **Ч.** разом із аргентинським колегою Н. *Кіршнером* у лютому 2007 започаткували Південноамериканський банк, наступного місяця задекларував план створення «південноамериканського газового ОПЕК», а також інтенсифікував співпрацю з Росією (оборонна сфера й ВПК), Мексикою та Норвегією. На ініційованому **Ч.** референдумі 15.02.2009 щодо скасування конституційних обмежень на переобрання президента 54 % електорату підтримали *главу держави*, хоча ще 2.12.2007 на аналогічному референдумі «за» висловилися лише 49,29 % учасників. А в грудні 2010 Національна асамблея ухвалила пакет із п'яти органічних законів, що мають завершити трансформацію економічної системи країни у відповідності з президентським баченням «соціалізму XXI століття». 7.10.2012 на президентських виборах, за небачено високої явки 80 % зареєстрованих виборців, кандидат від ОСП **Ч.** вчетверте здобув перемогу й був переобраний на новий шестирічний термін, набравши 54,4 % голосів. Помер від ракової пухлини.

Літ.: Hugo Chavez, Aleida Guevara. Chávez, Venezuela and the New Latin America: An Interview with Hugo Chávez. — Melbourne, Vic.: Ocean, 2005; Hugo Chavez, Marta Harnecker. Understanding the Venezuelan Revolution: Hugo Chavez Talks to Marta Harnecker. — N.Y.: Monthly Review Press, 2005; Gott, Richard. Hugo Chavez: In the Shadow of the Liberator. — L., N.Y.: Verso, 2005; Kozloff, Nikolas. Hugo Chavez: Oil, Politics, and the Challenge to the United States. — N.Y., Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007; Дабагян Э. С. Уго Чавес. Политический портрет. — М.: ИНИОН РАН, 2005; Головченко В. «Червоний Гуллівер» Уго Чавес // Зовнішні справи. — 2012. — № 10. — С. 24–29.

В. І. Головченко

Чаглаянгіль (Caglayangil) Іхсан Сабрі (1908, Стамбул, Османська імперія — 30.12.1993, Анкара, Турецька Республіка) — тур. громад.-політ. і держ. діяч, чл. керівництва Партії справедливості. Закінчив Школу права при Стамбульському університеті (1932). У 1961–80 — сенатор, 1965 — міністр праці. 1965–71 і 1975–78 — мін. зак. справ в урядах С. *Деміреля*. Сприяв відновленню *стратегічного партнерства* зі США після загострення 1974 *Кіпрської проблеми*. 7.11.1979–12.09.1980 — голова Сенату Туреччини, водночас 6.04–12.09.1980 — в. о. Президента Турецької Республіки. Після військ. перевороту 12.09.1980 відійшов від політ. діяльності.

В. І. Головченко

Чадсько-лівійський конфлікт 1978–87 — участь Лівії у *громадянській війні* в Чаді. Впродовж цього періоду лівійські *збройні сили* чотири рази (у 1978, 1979, 1980–81 та 1983–87) здійснювали *інтервенції* на територію Чаду на підтримку однієї зі сторін внутрішнього чадського конфлікту. Лівія ставила перед собою за мету повернути території вздовж кордону, відомі як «смуга Аузу», які Лівія у 1955 передала Франції. М. *Каддафі* вважав угоду 1955 нерівноправною, відтак не погоджувався із входженням цієї території до Чаду. Втручання у внутрішні справи Чаду було для Лівії способом вирішити територіальну проблему.

О. В. Мішин

Чакська війна 1932–35 — *збройний конфлікт міжнародного характеру* між Парагваєм і Болівією за контроль над північною частиною регіону Гран-Чако (відомою як Чако Бореаль) у Південній Америці, що тривав 9.09.1932–12.06.1935. До його основних причин можна віднести нечіткість кордонів у цій посушливій і безлюдній місцевості, успадковану від колоніальної епохи, перерозподіл територій у результаті низки конфліктів між південноамериканськими країнами у другій половині XIX ст., відомості про значні пóклади нафти. Протягом 1879–1907 Парагвай та Болівія уклали 4 угоди про кордони, однак вони не задовольнили жодну зі сторін. Суперечка між Парагваєм та Аргентиною щодо частини Чако Бореаль була вирішена шляхом арбітражу, здійсненого президентом США Р. Б. Хейсом (Hayes Rutherford Birchard) у 1878 на користь Парагваю, що викликало заперечення Болівії, оскільки її позиція не бралася до уваги взагалі. Після того, як Болівія втратила вихід до Тихого океану внаслідок поразки у Другій Тихоокеанській війні (1879–83), окупація Чако Бореаль дозволила б здійснювати торговельну діяльність за допомогою судноплавства річкою Парагвай і отримати вихід до Атлантичного океану. Припущення фахівців американської компанії «Стандарт Ойл», яка наприкінці 1920-х займалася видобутком нафти у Болівії, щодо значних запасів нафти у регіоні Гран-Чако лише підсилювали інтерес до річкового шляху транспортування нафти. Ситуація ускладнювалася конкуренцією між «Стандарт Ойл» та британсько-нідерландською «Роял Датч Шелл», якій належали права на видобуток нафти у Парагваї. Обидві іноземні компанії перетворювалися на непрямих учасників конфлікту, підтримуючи відповідно Болівію та Парагвай. У 1928 сторони обмінялися збройними нападами на прикордонні форти, але ескалації конфлікту вдалося уникнути завдяки рішенню *Ліги Націй*.

Та вже 15.06.1932 болівійські війська захопили парагвайський форт поблизу озера Пітіантута. Через місяць парагвайські війська повернули собі цей форт, у відповідь наприкінці липня болівійські війська захопили ще три прикордонні парагвайські форти, включивши їх до спірної зони. Президент Парагваю Е.Аяла (Ayala Eusebio) оголосив загальну мобілізацію в країні. 9.09.1932 парагвайські війська розпочали масований наступ. Кілька спроб країн-посередниць (Аргентина, Бразилія, Чилі, Перу) врегулювати конфлікт дипломатичними засобами у грудні 1932 та протягом січня—квітня 1933 зазнали невдачі. 10.05.1933 Парагвай оголосив війну Болівії й, незважаючи на чисельну перевагу болівійської армії та її краще оснащення,

парагвайські війська змогли здобути важливі перемоги у битвах за Бокерон (1933), Кампо-Віа (1933), Ель-Кармен (1934), втримали форт Нанава (1933), а з вересня 1933 перейшли у наступ, просунувшись углиб болівійської території на початку 1935.

Ліга Націй запровадила *ембарго* на продаж зброї Болівії й Парагваю, запропонувавши обом країнам укласти *перемир'я* у листопаді 1934. Проте, Парагвай відкинув цю пропозицію. Угоду про припинення вогню було підписано лише 12.06.1935 в Буенос-Айресі за посередництва Аргентини, Бразилії, Уругваю, Чилі, Перу та США. 21.07.1938, за участі тих самих країн-посередниць, Болівія і Парагвай підписали в Буенос-Айресі Договір про мир, дружбу і кордони, відповідно до якого Парагвай отримав 3/4 спірної території Чако Бореаль, а Болівія — вихід до річки Парагвай для будівництва порту й право судноплавства через територію Республіки Парагвай. 27.04.2009 президент Болівії Е. *Моралес* (Morales Evo) та Парагваю Ф. Луго (Lugo Fernando) підписали в Буенос-Айресі угоду про остаточне визначення *кордону державного лінії* в Чако Бореаль. Підсумком Чакської війни стало близько 90 тис. загиблих з обох сторін, економічний занепад і соціальні потрясіння. Дані про поклади нафти в регіоні Гран-Чако підтвердилися лише у 2012.

Н. М. Весела

Чалий Олександр Олександрович (3.04.1954, Вінниця, УРСР) — укр. науковець, професійний *дипломат*. У 1977 закінчив ф-т міжнар. відносин і міжнар. права Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; кандидат юрид. наук. 1977–84 — асистент, старший викладач Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; 1984–87 — викладач Школи права в Республіці Гвінея-Бісау; 1987–89 — старший викладач, доцент Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; 1989–91 — докторант Ін-ту держави і права АН СРСР; 1991–93 — доцент, заст. декана з наук. роботи юрид. ф-ту Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка. 1993–95 — 1-й заст. начальника, нач. Договірно-правового управління МЗС України, чл. Колегії МЗС України. У травні 1995 — червні 1998 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Румунії. У липні 1998 — липні 2001 — 1-й заст. мін. зак. справ України, одночасно у січні — грудні 2001 — Постійний представник України при Раді Європи. У серпні 2001 — липні 2003 — держ. секретар МЗС України з питань європ. інтеграції; у липні 2003 — травні 2004 — 1-й заст. мін. зак. справ України з питань європ. інтеграції. 2006–10 — заступник голови Секретаріату Президента України. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст., Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко

Чалий Петро Федорович (29.03.1944, Вінниця, УРСР) — укр. держ. та громад.-політ. діяч, *дипломат*. У 1972 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; кандидат юридичних наук. 1990–91 — в. о. зав. сектором у питаннях громадянства Секретаріату ВР України; 1991–92 — зав. сектором у питаннях громадянства Секретаріату ВР України; 1992–96 — зав. відділом у питаннях громадянства Адміністрації Президента України; 1996–2000 — зав. відділом громадянства Адміністрації Президента України, керівник Управління з питань громадянства Адміністрації Президента України. 20.12.2000–3.03.2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Молдова. Указом Президента України від 17.02.2001 призначений повноважним представником Президента України в переговорному процесі з політ. врегулювання *Придністровського конфлікту* в Республіці Молдова. Нагороджений Почесною грамотою КМ України.

В. М. Матвієнко

Чан Кайші (Chiang Kai-shek, справжнє ім'я — Цзян Чжунчжень) (31.10.1887, с. Цікоу поблизу Нінбо, провінція Чжецзян, Китайська імперія — 5.04.1975, Тайбей, Тайвань) — китайський військ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї дрібного чиновника. Закінчив Державну воєнну школу в Токіо (1910). Під час навчання познайомився з *Сунь Ятсеном*. По поверненні на батьківщину 1911 взяв участь у Синьхайській рев-ції, командував бригадою. 1912 вступив до Національної партії (Гоміндану) і боровся з прибічниками Президента Китайської Республіки *Юань Шикая* в Шанхаї. У 1918 перебрався до Гуанчжоу, де Сунь Ятсен створив рев. базу. 1923–24 як генерал-майор армії Гоміндану відвідав Москву для вивчення рад. воєнної доктрини й політ. роботи. По поверненні призначений нач. військ. академії на о. Вампу. Після смерті Сунь Ятсена 1925 очолив Народно-революційну армію (НРА) й підготував успішний Північний похід 1926–28 проти провінційних мілітаристів-дуцзюнів. На його завершальному етапі в квітні 1927 розірвав союз із КПК, що спричинило черговий вибух громадян. війни. 18.04–15.08.1927, 10.10.1928–15.12.1931, 7.12.1935–1.01.1938 і 20.11.1939–20.05.1948 — Прем'єр-міністр Китайської Республіки; 20.05.1948–21.01.1949 — Президент Китайської Республіки; генералісимус (1928). У внутр. політиці «політичної опіки» Гоміндану здійснював будівництво держ. капіталізму; наслідуючи приклад нацистської Німеччини та мілітаристської Японії, ініціював тоталітарний «рух за нове життя». Упродовж 1930–34 провів 5 військ. операцій проти контрольованих комуністами «радянських районів», але під тиском генералітету змушений був 1937 створити спільно з КПК єдиний антияпон. фронт. У *зовнішній політиці* орієнтувався на США, але усвідомлюючи, що НРА не може стримати япон. агресії, намагався не допустити великої війни з Токіо в період 1931–37. Із початком *Другої світової війни* приєднався до *антигітлерівської коаліції* й узяв участь у *Каїрській американсько-англійсько-китайській конференції 1943*, але під тиском воєнних поразок і внаслідок конфлікту зі *Стілуелла місією* провів таємні переговори з японцями щодо можливості укладення сепаратного миру, припинені 1944 на вимогу США. Зазнавши поразки в розпочатій ним громадян. війні з КПК 1946–49, разом із залишками армії евакуювався на Тайвань, де 1.03.1950 поновив за собою обов'язки президента. Переобирався в 1954, 1960, 1966 і 1972. Плануючи відновлення своєї влади в континентальному Китаї та претендуючи на міжнар. представництво всієї країни, неодноразово спричинював загострення *Тайванської проблеми*.

В. І. Головченко

Чандер (Chander) Раджив Кумар — індійський кар'єрний *дипломат*; за фахом історик та правознавець. На посаді державного секретаря МЗС Індії займався налагодженням відносин з країнами Перської затоки; впродовж трьох років працював заступником голови Постійного представництва *ООН* в Женеві; був членом Секретаріату *Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії* протягом чотирьох років; три роки працював на посаді Генерального консула Індії в Санкт-Петербурзі (РФ); протягом 4 років був радником з політичних питань посольства Індії в ФРН. З липня 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Індія в Україні.

Н. Л. Яковенко

Чапультепекська угода 1992 про мирне врегулювання в Сальвадорі — складова частина *Центральноамериканського мирного урегулювання*. Підписана 16.01.1992 у Мехіко (Мексика) представниками уряду Сальвадору та Фронту нац. визволення ім. Ф. Марті (ФНВФМ). Завершувала збройний конфлікт між ними, що точився з 1979. Переговори про мирне врегулювання між сторонами конфлікту розпочались у вересні 1989 у Мехіко за посередництва уряду Мексики. Припинення бойових дій, які активізувались у листопаді 1989, було здійснено за Нью-Йоркською угодою про перемир'я від 31.12.1991, підписаною та здійсненою під наглядом спостерігачів *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Організації американських держав (ОАД)*. Вона передбачала проведення реформ політ. системи країни, у військ. сфері, сферах сусп. безпеки, *прав людини*, виборчої та судової систем, а також соц. й екон. реформ: прийняття Програми передачі земельних ділянок жителям районів, що перебували в епіцентрі конфлікту, Національного плану відбудови та Програми повернення до цивільного життя безпосередніх учасників бойових дій. Конституційна роль Збройних сил у д-ві мала бути зведена до захисту *суверенітету* й цілісності нац. території, будь-яких функцій захисту сусп. безпеки армія позбавлялась. Ліквідовувались воєнізовані служби безпеки (Національна гвардія, Національна поліція та Фінансова поліція), замість яких створювались нові інститути — Національна громадян. поліція та Національна академія сусп. безпеки. Новостворена Прокуратура із захисту прав людини зобов'язувалась слідкувати за дотриманням прав людини держ. інститутами. Реформа виборчої системи була неповною, що обумовило створення в 1994 Президентської комісії, яка розробила комплекс додаткових рекомендацій, застосованих під час виборів 1997. Судова реформа не була реалізована належним чином, внаслідок чого судова система Сальвадо-

ру потерпає від порушень і недоліків. За угодою ФНВФМ був офіційно зареєстрований Вищим виборчим трибуналом 15.12.1992 як легальна політ. партія і здобув на заг. виборах у березні — квітні 1994 двадцять сім (із 83-х) депутатських місць у Законодавчій асамблеї — вищому законодавчому органі країни. Незважаючи на те, що заходи з передачі земельних угідь і залучення колишніх партизанів до цивільного життя були виконані повною мірою, через відсутність достатнього фінансування й техн. допомоги більшість населення країни залишилась бідною. Проте **Ч. у.** запровадила зміни політ. системи д-ви та створила сприятливий клімат для демокр. процесу.

Н. М. Весела

Чапультепекський акт 1945 (Міжамериканська декларація взаємної допомоги та солідарності) ухвалений 6.03.1945 резолюцією Міжамериканської конференції з проблем війни та миру, яка відбувалась 21.02–8.03.1945 у Мехіко (Мексика) за участі представників США та лат.-амер. д-в. Набув чинності 8.03.1945. Держави-учасниці конференції підтвердили юрид. рівноправність усіх суверенних д-в, повагу до їхньої незалежності з боку всіх членів світової спільноти. Будь-який напад на територію або замах на політ. незалежність однієї з амер. д-в розглядався як *агресії акт* проти всіх д-в, які ухвалили **Ч. а.** Згідно з **Ч. а.** під актом агресії учасники конференції розуміли вторгнення збройних сил однієї д-ви на територію іншої або перетин ними встановлених відповідно до *договорів міжнародних* та демаркованих відп. чином кордонів іншої д-ви. У разі агресії проти однієї з амер. д-в інші країни зголошувались ужити, узгоджуючи між собою, відп. заходів для відновлення миру та припинення агресії, зокрема: відкликати керівників дип. представництв, розірвати *дипломатичні відносини й консульські відносини* та припинити екон., фінанс., торг. й будь-які інші відносини з агресором, а також застосувати збройну силу для відвернення або для відсічі агресії. Учасники конференції домовились укласти міжнар. договір, який мав встановити процедуру застосування таких санкцій. Ухвалення **Ч. а.** стало кроком на шляху до створення міжамер. системи *колективної оборони*. Його основні положення було закріплено в *Ріо-де-Жанейро договорі 1947* та статуті *Організації американських держав (ОАД)*.

В. Ю. Константинов

Чарторийський (Czartoryjski) Адам (14.01.1770, Варшава, Річ Посполита — 15.07.1861, Париж, Французька імперія) — польський громад.-політ. і держ. діяч, князь. Учасник польського визв. повстання під проводом Т. Костюшка 1794. Після його придушення рос. військами перебував як заручник при дворі *Катерини II*. 1795 призначений ад'ютантом до великого князя Олександра Павловича (майбутнього імп. *Олександра I*), з яким тісно потоваришував. У 1799–1801 — посланник Російської імп. у Сардинському королівстві. 1802–04 — товариш міністра, 1804–06 — мін. зак. справ Російської імп. Входив до т. зв. «неофіційного комітету», що керував ліберальними реформами Олександра I. 1805 висунув проект об'єднання польських етнічних територій, поділених між Росією, Австрією й Пруссією, шляхом династичної *унії* з Романовими. На знак протесту щодо зближення Росії з Пруссією подав у відставку. Брав участь у *Віденському конгресі 1814–15*, де був радником Олександра I з польського питання. У 1815 увійшов до тимчасового уряду Царства Польського, створеного в складі Російської імп. рішенням конгресу, але вже 1816 пішов у відставку з огляду на постійні порушення царським урядом польської конституції. Під час *Польського повстання 1830–31* очолював Національний уряд Польщі (завідував у ньому закорд. справами), що виступав за відновлення Польської держави в кордонах 1772. Після поразки повстання емігрував до Парижа, де очолив консервативно-аристократичний табір, що сподівався на відродження Речі Посполитої за підтримки зах.-європ. д-в. До б-би проти Російської імп. планував залучити й українців, пропонуючи створення в Наддніпрянщині козацької д-ви у федерат. зв'язку з Польщею (Галичина мала залишитись у складі Речі Посполитої).

В. І. Головченко

Чаушеску (Ceausescu) Ніколає (26.01.1918, с. Скорнічешті, повіт Олт, Королівство Румунія — 25.12.1989, Тирговіште, поблизу Бухареста, Соціалістична Республіка Румунія) — румунський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у селянській сім'ї. У 1933 вступив до румунського комсомолу, в 1936 — до компартії. 1936–38 і 1940–44 перебував в ув'язненні за підпільну діяльність. У 1939–40 очолював Бухарестський комітет комсомолу. Після антифаш. рев-ції серпня 1944 — секр. ЦК комсомолу, секр. парт. обкому в Добруджі, Олтенії. У 1948–50 — заст. міністра с. г-ва. 1951–54 — нач. вищого політ. управління армії — заст. міністра нац. оборони, генерал-майор. З 1952 — чл. ЦК Румунської робітничої партії (РРП). З 1954 — кандидат у члени політбюро й секр. ЦК, з 1955 — чл. політбюро ЦК РРП. 22.03.1965 обраний 1-м секр. ЦК (із серпня 1969 — ген. секретар Румунської комуніст. партії). Одночасно 9.12.1967–29.03.1974 — Голова Державної ради, 29.03.1974–22.12.1989 — Президент Соціалістичної Республіки Румунії. Зі спекулятивною метою здійснював «особливий курс» Румунії на міжнар. арені та наполягав на «особливому статусі» РКП у світовому комуніст. русі, засудив здійснену 20–21.08.1968 окупацію ЧСР військами країн-учасниць *Варшавського договору 1955*. Розстріляний рішенням спец. військ. трибуналу за звинуваченням у *геноциді* проти свого народу й підриві нац. економіки.

В. І. Головченко

Чачава (Chachava) Малхаз (1953, Тбілісі, Грузинська РСР) — грузинський держ. діяч. Закінчив інженерно-техн. ф-т Державного агр. ун-ту (1975). У 1975–78 — інженер Грузинського наук.-дослідного ін-ту харчової промисловості. 1979–90 — на керівних посадах у комсомольських та парт. орг-ціях Грузинської РСР. 1994–95 — віце-прем'єр муніципалітету Тбілісі з питань зовн.-екон. зв'язків; 1995–97 — віце-мер, прем'єр муніципалітету Тбілісі; 1997–98 — заст. держ. міністра Грузії. У 1998–99 — Надзвичайний і Повноважний Посол Грузії в Україні. Потім працював незалежним експертом, оглядачем «Діліс газета».

В. І. Головченко

Че Гевара (Che Guevara, справжнє прізвище Гевара де ла Серна) Ернесто (14.06.1928, Росаріо, Аргентинська Республіка — 9.10.1967, с. Ігера поблизу Вальєгранде, Республіка Болівія) — лат.-амер. революціонер, кубинський держ. діяч. Нар. у сім'ї архітектора. Закінчив мед. ф-т Національного ун-ту (Буенос-Айрес, 1953). Подорожуючи країнами Лат. Америки, у червні 1954 взяв участь у збройному захисті Гватемальської рев-ції. У 1954–56 — політемігрант у Мексиці, де познайомився з Ф. *Кастро* і взяв участь у підготовці повстанської експедиції на Кубу 28.11–2.12.1956 та б-бі з диктатурою Ф. Батисти. 5.06.1957 призначений майором і командиром колони, що відіграла ключову роль у воєнній перемозі Кубинської рев-ції 1–2.01.1959. 9.02.1959 президент. декретом набув *громадянство* Республіки Куба. У 1959–61 — нач. гарнізону фортеці Ла-Кабанья (Гавана), дир. Управління пром. розвитку Нац. ін-ту агр. реформи, президент Національного банку Куби. 1961–65 — міністр промисловості, чл. Національного керівництва й Секретаріату Об'єднаних рев. орг-цій (із травня 1963 — Єдиної партії кубинської соціал. рев-ції). Неодноразово виконував відповідальні дип. доручення уряду, налагоджуючи торг.-екон. зв'язки та формуючи привабливий міжнар. імідж рев. Куби: 12.06–5.09.1959 здійснив поїздку в Єгипет, Судан, Пакистан, Індію, Бірму, Індонезію, Цейлон, Японію, Марокко, Югославію й Іспанію; 22.10–9.12.1960 відвідав на чолі екон. місії СРСР, ЧСР, НДР, КНР і КНДР; у серпні 1961 представляв Кубу на сесії Міжамериканської екон. ради, що обговорювала хартію Пунта-дель-Есте (див.: *«Союз заради прогресу»*), провів переговори з президентами Аргентини і Бразилії; 27.08–3.09.1962 відвідав Москву на чолі парт.-урядової делегації; у липні 1963 перебував на чолі урядової делегації в Алжирі; у березні—квітні 1964 представляв Кубу на *Конференції ООН із торгівлі і розвитку* в Женеві, відвідав Францію, АНДР і ЧССР, у листопаді 1964 — СРСР; 9–17.12.1964 взяв участь у 19-й сесії *Генеральної Асамблеї ООН*; у грудні 1964 — березні 1965 здійснив візити до АНДР, Малі, Республіки Конго (Браззавіль), Гвінеї, Гани, Дагомеї, Танзанії, Єгипту, взяв участь у 2-му екон. семінарі афро-азійської солідарності. У квітні — листопаді 1965 перебував у Танзанії й Конго (Кіншаса), де взяв участь у повстанському русі прибічників П. *Лумумби*. Відповідно до опрацьованого 1963–64 «Андського проекту» розгортання континентальної партиз. війни в Півд. Америці 7.11.1966 нелегально прибув до Болівії, де очолив повстанський загін. У бою 8.10.1967 був поранений і потрапив у полон до урядових військ. Розстріляний за наказом правлячої військ. хунти.

Твори: «Партизанська війна» (1960), «Болівійський щоденник» (1968), «Епізоди революційної війни» (1973).

В. І. Головченко

Челебі (Celebi) Евлія (25.03.1611, Стамбул, Османська імперія — 1679/1682, Каїр, Османська імперія) — турецький державний діяч, географ і мандрівник; народився в сім'ї дервіша — голови придворних ювелірів; ґрунтовну освіту здобув у медресе при мечеті; служив при дворі султана Мурада IV: виконував низку дипломатичних доручень уряду, займав посаду великого візира; але основні свої зусилля зосередив на подорожах та описові земель *Османської імперії* та її найближчих сусідів. Цінною пам'яткою стали подорожні враження **Ч.**, що містять багатий етнографічний, політичний, географічний, економічний, лінгвістичний та інший матеріал з життя країн Європи та Азії, в т. ч. України. Перше повне видання «Книги подорожей» у 10 томах було здійснено в Туреччині у 1896–1938, окремі частини твору неодноразово перекладались і видавались основними європейськими мовами. У Східну Європу **Ч.** мандрував неодноразово: в 1641 здійснив подорож від Трабзона до Анапи, у 1641–42 перебував разом з військами, що обложили захоплений козаками Азов, у 1651 відвідав фортецю Озю (Очаків), у 1657 провів тривалий час на військовому театрі між Дністром і Дунаєм, протягом 1663–65 перебував на теренах Болгарії, Сербії, Австрії, Угорщини та інших центрально-європейських країн; звідти вирушав на терени України, а потім у 1666–67 перебував на території Кримського ханату. **Ч.** практично не мав перепон у доступі до державної інформації; особисто був знайомий і підтримував дружні стосунки з багатьма знатними кримськими діячами, включаючи ханів *Іслама III Ґерая* та *Мехмеда III Ґерая*.

Твори: Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. Перевод и комментарии. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. — М., 1961; Вып. 2. Земли Северного Кавказа, Поволжья и Подонья. — М., 1979; Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей малой Азии и Ирана. — М., 1983.

В. І. Головченко

Чемберлен (Chamberlain) Артур Невілл (18.03.1869, Бірмінгем, Велика Британія — 9.11.1940, маєток Хекфілд-Хаус, Одихем, графство Гемпшир, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї відомого політика Джозефа Чемберлена, зведений брат Джозефа Остіна *Чемберлена*. Освіту здобув у Рагбі та в Мейсон-коледжі в Бірмінгемі. Займався підприємництвом у Бірмінгемі та на Багамських о-вах. 1915–16 — лорд-мер Бірмінгема, 1916–17 — ген. директор служби нац. повинності. 1918 обраний до парламенту від ліберал-юніоністської партії. У 1922–23 займав посади міністра пошт, ген. скарбника, міністра охорони здоров'я, міністра фінансів. Знову очолив мін-во охорони здоров'я в 1924–29 та 1931. У 1931–37 був міністром фінансів. 1930–31 — голова Консервативної партії. У 1937–40 — Прем'єр-міністр Великої Британії. Під час роботи на міністерських посадах здійснив низку реформ, проте не мав чіткого розуміння всієї складності міжнар. ситуації та прагнув здійснювати щодо тоталітарних режимів А. *Гітлера* та Б. *Муссоліні* політику «умиротворення» з метою збереження миру в Зах. Європі та локалізації їхньої агресії в Центрально-Східній, спрямувавши її проти СРСР. Був одним з ініціаторів *Мюнхенської угоди 1938*. Після окупації нацистською Німеччиною залишків території Чехії в березні 1939 спробував не допустити розширення нім. *агресії* шляхом надання Польщі гарантій територ. цілісності. Невдачею завершилася спроба попередити політ. зближення між нацистською Німеччиною та СРСР шляхом свідомого затягування *Московських англійсько-радянсько-французьких переговорів 1939*. Після початку нім. агресії проти Польщі був змушений оголосити війну Німеччині 3.09.1939. Надавав активну підтримку Фінляндії під час *радянсько-фінляндської війни 1939–40*. Після провалу військ. експедиції союзників у Норвегії та швидкої окупації нім. військами Нідерландів і Бельгії був змушений подати у відставку 10.05.1940.

Р. А. Кривонос

Чемберлен (Chamberlain) Джозеф Остін (16.10.1863, Бірмінгем, Велика Британія — 16.03.1937, Лондон, Велика Британія) — брит. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Рагбі та Трініті-коледж Кембриджського ун-ту. У 1892–95 — чл. парламенту від ліберал-юніоністів. Цивільний лорд Адміралтейства (1895–90), 2-й заст. міністра фінансів (1900–02, 1903–05), міністр пошт і телеграфів (1902). У 1915–17 — міністр у справах Індії, 1918 — міністр без портфеля, 1919 — міністр фінансів у коаліційному уряді Д. *Ллойд Джорджа*, 1921–22 — лорд-хранитель печатки, 1924–29 — міністр закорд. справ Великої Британії. У 1931 — мор. міністр в уряді Р. *Макдональда*, потім — голова наглядових рад низки коледжів. Був одним з ініціаторів підписання *Локарнських угод 1925*, у т. ч. — Рейнського гарантійного пакту (жовтень 1925), за яким Німеччина, Франція та Бельгія зобов'язалися зберігати непорушність кордонів між Німеччиною і Бельгією та між Німеччиною і Францією, а Велика Британія та Італія ставали гарантами дотримання угоди. Здійснював політику дип. ізоляції СРСР, зокрема шляхом розриву двосторонніх *дипломатичних відносин* (1927). Лауреат *Нобелівської премії миру* 1925.

Твори: «Мир у наш час» (1928).

Р. А. Кривонос

Чень Шуйбянь (Chen Shui-bian) (18.02.1951, Куантин, округ Тайнань, Тайвань) — тайванський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у селянській сім'ї. Закінчив юрид. ф-т Національного ун-ту Тайваню (1975). Займався адвокатською практикою. У 1981 обраний членом міської ради Тайбея, активно виступав проти запровадженого 1949 *Чан Кайші* надзвичайного стану і авторитарного режиму Гоміндану (Національної партії). У 1987 вступив до щойно легалізованої опозиційної Демократичної прогресивної партії (ДПП), яка виражала інтереси корінного населення острова й виступала за лібералізацію політ. системи. У 1989 обраний депутатом Законодавчого юаню. У 1994–98 — перший демокр. обраний мер Тайбея. Як лідер ДПП пропагував ідею проголошення «незалежності» Тайваню на основі права *націй* на самовизначення, але напередодні заг. президент. виборів 18.03.2000 пообіцяв не загострювати *Тайванську проблему*, водночас не йдучи на компроміс щодо демокр. принципів політ. системи в пошуках примирення з Пекіном. Отримав 39,3 % голосів і став першим після *Другої світової війни* керівником острова, що не належав до Гоміндану. Переобраний на другий термін 21.03.2004, одержавши 50,1 % голосів. Після завершення терміну повноважень 20.05.2008 був заарештований за звинуваченням у відмиванні грошей і отриманні хабарів, отримав довічне ув'язнення, замінене в червні 2010 на 20-річний термін.

В. І. Головченко

Чердабаєв (Cherdabaev) Рахіль Тажигарійович (1940, Атирауська обл. Казахської РСР) — казахський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Моск. ін-т нафтохім. та газової промисловості (1966) і Вищу парт. школу при ЦК КПРС (1975). У 1966–68 — інженер-конструктор, нач. тракторного цеху, гол. інженер заводу в Гур'євській області. 1968–73 — 1-й секр. райкому, потім обкому комсомолу в Гур'євській області; 1975–87 — 1-й секр. Гур'євського райкому, міськкому Компартії Казахстану; 1987–89 — заст. гол. інженера з техн. питань ВО «Тенгізмунайгаз»; 1989–90 — 1-й секр. Гур'євського міськкому КП Казахстану; 1990–92 — заст. голови Гур'євського облвиконкому; 1992–93 — 1-й заст. акима Гур'єва. 1993–94 — дир. казахсько-амер. підприємства «Тенгізшеврой»; 1994–99 — міністр нафти та газу Республіки Казахстан. У 1999–2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Казахстан в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Черненко Костянтин Устинович (11.09.1911, с. Велика Тесь, нині — Новоселівського р-ну Красноярського краю, РФ — 10.03.1985, Москва, СРСР) — рад. політ. і держ. діяч. Нар. у селянській сім'ї. Закінчив Вищу школу парторганізаторів при ЦК ВКП(б) (1945) і Кишинівський пед. ін-т (1953). З 1933 — чл. ВКП(б), працював в органах ВЛКСМ, згодом — ВКП(б)/КПРС у Красноярську, Пензі, Молдавській РСР. У 1956–60 на роботі в ЦК КПРС, у 1960–65 — у Президії Верховної Ради СРСР. З 1965 — зав. відділом ЦК КПРС, з 1976 — секр. ЦК, а з 13.02.1984 — Ген. секретар ЦК КПРС, з 11.04.1984 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. На вищих посадах у СРСР знаходився менше одного року й помер від тривалої важкої хвороби. *Зовнішня політика* СРСР за часів його керівництва країною істотних змін не зазнала: продовжувались *«холодна війна»*, збройне втручання СРСР у справи Афганістану, спроби відновити розрядку міжнар. напруженості.

М. М. Білоусов

Чернін (Czernin) Оттокар (26.09.1872, Димокурі поблизу Подєбрад, нині — Чеська Республіка —

4.04.1932, Відень, Австрійська Республіка) — австр. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*, граф; належав до чеської аристократії, закінчив юридичний факультет Карлового університету в Празі (1895). У 1903 обраний депутатом чеського сейму від Німецької партії. З 1912 — чл. палати панів австр.-угорського парламенту. У 1913–16 очолював дип. місію Австро-Угорщини в Румунії. 23.12.1916 — 14.04.1918 — мін. зак. справ Австро-Угорщини. Усвідомлюючи глибоку кризу монархії Габсбургів, прагнув до укладення компромісного миру з *Антантою* та пішов на таємні переговори з Францією, що призвело до його вимушеної відставки. Очолював австр.-угорську делегацію на *Брестських мирних переговорах 1917–18*. 26.01(8.02).1918 уклав із делегацією УНР на чолі з О. *Севрюком* таємну угоду про поділ Галичини на польську й укр. частини та об'єднання Схід. Галичини з Буковиною в окремий коронний край. 27.01(9.02).1918 поставив підпис під *Брестським мирним договором між УНР і Центральними державами 1918*, назвавши його «хлібним миром». У 1920–23 — депутат Національної ради Австрійської Республіки від Демократичної партії.

Твори: «У дні світової війни» (1919).

В. І. Головченко

Черномаз (Cernomaz) Ніколає (1949, с. Циганка Кантемирського р-ну, Молдавська РСР) — молдовський *дипломат*; у 1971 закінчив історичний факультет Молдавського державного університету (Кишинів), у 1979 — аспірантуру Московського державного університету ім. М. Ломоносова; кандидат історичних наук. У 1979–81 — викладач кафедри історії Молдавського державного університету; 1981–83 — старший референт відділу культури Ради Міністрів МРСР; 1983–90 — завідувач кафедри теорії виховання Державного педагогічного інституту ім. Іона Крянге; 1990–91 — заступник Генерального директора Державного департаменту з питань туризму МРСР; 1991–94 — Генеральний директор Національної асоціації з питань туризму «Молдова-тур»; 1994–97 — Генеральний директор Державної компанії «Молдова-тур». У 1999–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Молдови в Угорщині та за сумісництвом у Хорватії й Чехії. У 2000–01 — Міністр закордонних справ Республіки Молдова. В 2003–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Молдова в Україні.

А. П. Сапсай

Черномирдін Віктор Степанович (9.04.1938, с. Чорний Острог Оренбурзької обл. РРФСР — 3.11.2010, Москва, РФ) — рос. держ. діяч, *дипломат*. Закінчив Куйбишевський індустріальний ін-т (1966) і Всесоюзний заочний політехн. ін-т (1972). З 1957 працював на Орському нафтопереробному заводі. 1967–69 — інструктор, заст. завідувача, зав. пром.-трансп. відділом Орського міськкому КПРС. 1973–78 — заст. гол. інженера, дир. Оренбурзького газопереробного заводу; 1978–82 — в апараті ЦК КПРС. У 1982–83 — заст. міністра газової промисловості СРСР. З 1983 — нач. Всесоюзного промислового об'єднання з видобутку газу «Головтюменьгазпром». 1985–89 — міністр газової промисловості СРСР; 1989–92 — голова правління держ. газового концерну «Газпром». У 1992–98 — голова уряду РФ, під час роботи на посту прем'єр-міністра одного разу протягом декількох годин спеціальним Указом виконував обов'язки Президента Російської Федерації; 1999–2000 — спец. представник Президента РФ з урегулювання в Югославії. 2001–09 — Надзвичайний і Повноважний Посол РФ в Україні, Спеціальний представник Президента Російської Федерації з розвитку торговельно-економічних відносин з Україною. 11.06.2009 Д. *Медведєв* своїм указом призначив **Ч.** радником президента, поклавши на нього обов'язки Спеціального представника президента з питань економічного співробітництва з державами-учасницями *СНД*.

Н. Ф. Сербіна

Чернявський Георгій Володимирович (31.07.1946, Ташкент, Узбецька РСР) — український державний діяч і *дипломат*, Надзвичайний і Повноважний Посол України (1996); закінчив відділення перекладачів факультету романо-германської філології Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1970) за спеціальністю «перекладач-референт англійської й французької мов». 1973–86 — референт, старший референт, завідувач відділом і член президії Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами; 1986–92 — старший референт, завідувач сектором міжнародних зв'язків Секретаріату Верховної Ради України; лютий—листопад 1992 — завідувач відділом Державного протоколу, листопад 1992—січень 2000 — керівник Служби протоколу Президента України, січень 2000—вересень 2002 — керівник Управління Державного протоколу та церемоніалу Президента України, вересень 2002—серпень 2005 — радник Президента України. 26.08.2005—28.12.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Італійській Республіці, водночас 22.12.2005—28.12.2012 — Постійний представник України при *Продовольчій та сільськогосподарській організації ООН (ФАО)*, 13.03.2006—28.12.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Сан-Марино за сумісництвом, 19.04.2006—28.12.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України на Мальті за сумісництвом; 7.07.2007 розпорядженням Президента України уповноважений на підписання від імені України Протоколу (в формі *нотами обміну*) про встановлення офіційних відносин із Суверенним військовим Орденом Госпітальєрів Святого Іоанна Єрусалимського, Родосу і Мальти. Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня (31.07.2011), орденом «За заслуги» I ст., орденом Дружби (Росія, 2.08.2001), орденами Ватикану, Італії, Литви й Португалії.

В. І. Головченко

Черчілль (Churchill), баронет Вінстон, Леонард Спенсер (30.11.1874, Бленхеймський палац, графство Оксфордшир, Велика Британія — 24.01.1965, Лондон, Велика Британія) — британський громадсько-політичний і державний діяч, літератор; народився в сім'ї відомого консервативного політика Рандолфа Черчілля і Дженні Джером, американки за походженням; отримав вищу освіту в Харроу та у військовому кавалерійському коледжі Сандхерст. На військовій службі у 1895–99, брав участь у *англо-бурській війні 1899–1902*. Одночасно займався літературною діяльністю, був військовим кореспондентом провідних британських газет. Депутат палати громад: у 1900–03 — від консервативної партії; у 1903–22 — від ліберальної та у 1924–64 — знову від консервативної. У 1906–08 — заступник міністра колоній, у 1908–10 — міністр торгівлі, у 1910–11 — міністр внутрішніх справ, 1911–15 — військово-морський міністр. Організував переозброєння британського флоту напередодні *Першої світової війни*, був ініціатором невдалої Дарданелльської операції 1915; у 1916 — канцлер герцогства Ланкастерського, з 1917 — міністр військового постачання, у 1919–21 — військовий міністр і міністр авіації, один із провідних організаторів інтервенції Антанти проти більшовицької Росії. Керував демобілізацією британських збройних сил після війни; брав активну участь у розв'язанні ірландської проблеми; 1921–22 — міністр *колоній*, домігся сприятливого для Великої Британії розв'язання іракського питання. У 1924–29 — міністр фінансів. У 1929–39 — в опозиції, водночас у 1929–32 — ректор Единбурзького університету. Був прибічником підтримання вигідної для Великої Британії рівноваги сил у Європі, головну загрозу для імперії та США вбачав у виникненні тоталітарних режимів — комуністичного в Росії, фашистського в Італії, нацистського в Німеччині; вважав, що уряд А. Н. *Чемберлена* недооцінює існуючих військово-політичних небезпек, вимагав швидкого переозброєння Великої Британії. У 1939–40, після вступу Великої Британії у *Другу світову війну*, знову обійняв посаду військово-морського міністра, різко засуджував урядову політику «дивної війни».

Після нападу Німеччини на Нідерланди й Бельгію, 10.05.1940 призначений прем'єр-міністром і міністром оборони коаліційного військового уряду; забезпечив реорганізацію економіки країни відповідно до потреб військового часу, збереження єдності британської *нації* та правлячої еліти, успішне керівництво військовими діями. Отримав допомогу від США завдяки перегляду законів про *нейтралітет* і ухваленню закону про *ленд-ліз*, зберіг британський контроль над Індією та Північно-Східною й Південною Африкою. Один із організаторів *антигітлерівської коаліції*. Разом з Й. *Сталіним* і Ф. *Рузвельтом* брав участь у Тегеранській 1943, *Кримській (Ялтинській) 1945*, *Потсдамській (Берлінській) 1945 конференціях* лідерів СРСР, Великої Британії та США. У 1945–51 — лідер консервативної опозиції в британському парламенті. У післявоєнний період був одним із творців концепції «трьох кіл (сфер)» британської *зовнішньої політики*, яка мала допомогти Великій Британії знайти відповідне її потенціалу місце й оптимальну роль у повоєнній системі *міжнародних відносин*. Згідно з концепцією, Британія знаходиться в

зоні співпадіння трьох кіл, якими умовно можна позначити історичні зв'язки з країнами Британської імперії та *Співдружності Націй*, геостратегічну співпрацю зі США в рамках т. зв. «атлантичної співдружності» й відносини з країнами Західної Європи. При цьому глобальна роль Великої Британії мала базуватися вже не на її реальному військово-економічному потенціалі (який є неспівмірно малим у порівнянні з потенціалом післявоєнних *наддержав*), а на використанні певного поєднання геополітичних та історичних чинників. Зумовлене ними унікальне розташування Британії мало б дозволити їй органічно діяти відразу у трьох ролях: лідера Західної Європи, з'єднувальної ланки між Європою та США і традиційного центру Співдружності Націй, розкиданої на чотирьох континентах. Концепція «трьох кіл» у різних варіантах постійно розвивалася та уточнювалася в промовах **Ч.** наприкінці 1940-х — на поч. 50-х років і довгий час залишалася стрижнем британської зовнішньої політики. Головну небезпеку для Великої Британії у післявоєнний період вбачав у посиленні СРСР і комуністичного руху (т. зв. «радянська загроза»). У ході поїздки по США виступив 05.03.1946 в місті Фултон (штат Міссурі) з промовою «М'язи миру», завдяки якій широкого розповсюдження набув вислів *«залізна завіса»*, тобто непроникна завіса секретності, що оточила дії СРСР в окупованих ним країнах Центрально-Східної Європи і була спрямована на побудову там тоталітарних режимів за радянським зразком. Закликав до зміцнення ООН й встановлення *американсько-англійських «особливих відносин»* між США й Великою Британією. «Фултонська промова» вважається подією, що відкрила епоху *«холодної війни»*. У промові «Пробудись, Європо», виголошеній 19.09.1946 в університеті Цюріха, закликав європейські держави до єдності, примирення переможців та переможених у Другій світовій війні й створення «свого роду Сполучених Штатів Європи» для протистояння радянській загрозі. У 1951–55 — прем'єр-міністр Великої Британії, одночасно у 1951–52 — міністр оборони Великої Британії; від 1955 — у відставці. За працю «Історія Другої світової війни» отримав Нобелівську премію з літератури 1953. Нагороджений великою кількістю орденів та дипломів, в тому числі золотою медаллю Альберта (1945), медаллю Г. *Гроція* (Нідерланди, 1949), Уїльямсберзькою медаллю (США, 1955), премією Карла Великого (ФРН, 1965).

Твори: «Історія малакандського походу» (1898); «Війна на річці» (1899); «З Лондона до Ледисміта через Преторію (1900); «Життя лорда Рандолфа Черчілля» (1906); «Світова криза 1916–1918» (в чотирьох томах 1923–25); «Мальборо, його життя і час» (1933–38); «Історія Другої світової війни» (в шести книгах: «Шторм, що насувається» (1948), «Їхня найкраща година» (1949), «Великий союз» (1950), «Поворот долі» (1950), «Замикаючи коло» (1950), «Тріумф і трагедія» (1953)); «Історія англомовних народів» (в 4-х томах: «Народження Британії» (1956), «Новий світ» (1956), «Епоха революції» (1957), «Великі демократії» (1958)).

Літ.: John Charmley. Churchill, the End of Glory: A Political Biography. — New York: Harcourt Brace, 1993; Martin Gilbert. Churchill: A Life. — Random House of Canada, Limited, 2000; Roy Jenkins. Churchill: A Biography. — New York: Plume, 2002; Martin Gilbert. Winston Churchill: The Wilderness Years. — London: Pimlico, 2004; Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль. — 4-е изд., доп. — М.: Междунар. отношения, 1989.

Р. А. Кривонос

Чехівський (Чеховський) Володимир Мусійович (19.07.1876, с. Горохуватка Київського повіту Київської губернії, Російська імперія — 3.11.1937, урочище Сандармох поблизу Медвежегорська, Карельська АРСР, РРФСР) — укр. громад.-політ., держ. і церк. діяч, історик. Нар. у сім'ї священика. Закінчив Київ. дух. семінарію та Київ. дух. академію (1900), д-р богослов'я. Працював на адмін.-церк. посадах. З 1902 — чл. РУП, потім — УСДРП (до 1919). У 1906 обраний депутатом 1-ї Державної думи, після розпуску якої відбув однорічне заслання у Вологді. У 1908–17 жив в Одесі, займався викладацькою діяльністю. З березня 1917 — голова Одеського комітету УСДРП, чл. Центральної Ради; одночасно очолював Херсонську губернську раду об'єднаних громад. орг-цій. У жовтні—листопаді 1917 — голова Одеського ревкому. У листопаді 1917 призначений Центральною Радою політкомісаром Одеси, тоді ж виконував обов'язки губернського комісара освіти Херсонщини. Прихильник компромісу з більшовиками, домагався мирного розв'язання питання про владу. Вважав доцільним об'єднання програми більшовиків із нац. програмою УСДРП як основи будівництва самостійної укр. республіки. У січні 1918 вимагав від уряду УНР припинення війни проти більшовиків й укладення миру з РСФРР. Після підписання *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918* різко критикував запрошення Центральною Радою нім. військ в Україну. За гетьманату П. *Скоропадського* працював у Міністерстві віросповідань і церк. політики, входив до Українського нац. союзу. Зі створенням Директорії став членом Українського рев. комітету, який готував повстання проти гетьмана в Києві, очолював ревком під час повстання 13–14.12.1918. До приїзду Директорії в Київ та призначення Ради Народних Міністрів у складі Революційного комітету очолював адмін. владу в місті. Соратник і політ. однодумець В. *Винниченка*, який рекомендував **Ч.** на посади Голови Ради Міністрів і мін. зак. справ відновленої Української Народної Республіки (26.12.1918–11.02.1919). Залишаючись принциповим прибічником досягнення мирних стосунків із РСФРР, підтримував ідею трудових рад і республіки трудового народу як бази до порозуміння з ленінським РНК. Один з ініціаторів місії С. *Мазуренка* до Москви в січні 1919. Вважав за можливе досягнення союзу з Рад. Росією для б-би проти інтервентів *Антанти* й білогвардійців. Послідовно боровся проти Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР. У січні 1919 взяв участь у роботі Державної ради та Трудового конгресу України. Посилення в політ. колах УНР орієнтації на Антанту, уособлене позицією С. *Петлюри*, рішення ЦК УСДРП відкликати своїх представників із Директорії та уряду УНР від 9.02.1919 змусили **Ч.** піти з посади Прем'єр-міністра УНР. Надалі був одним із засновників Комітету охорони республіки в Кам'янці-Подільському (березень 1919). Брав участь у створенні Української компартії (незалежних), очолював ідеолог. комісію УАПЦ. Із жовтня 1921 був радником митрополита УАПЦ В. Липківського, проповідником Всеукраїнської православної церк. ради та організатором пастирських курсів у Києві. За рад. влади працював у істор. відділі ВУАН, був професором низки вищих наук. закладів. У 1921 виступив як свідок на судовому процесі проти членів ЦК УПСР. Був заарештований 29.07.1929 у справі СВУ як член бюро цієї орг-ції. Засуджений до 10 років ув'язнення, відбував покарання на Соловках. Розстріляний за вироком трійки УНКВС Ленінградської області. Реабілітований за відсутністю складу злочину рішенням Пленуму Верховного суду УРСР 11.08.1989.

В. Ф. Солдатенко

Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР) розділення на Словацьку Республіку та Чеську Республіку офіційно оформлено 31.12.1992; стало результатом протиріч між політ. програмами лідерів Чехії та Словаччини після завершення «оксамитової революції» 1989 у Чехословаччині. 2.09.1990 парламент Словаччини прийняв урядовий проект конституції, яка проголошувала Словаччину суверенною демокр. д-вою. Розпочались переговори між урядом Словаччини та федер. урядом про принципи взаємовідносин, на яких словацькі вимоги до орг-ції федерат. д-ви, що включали запровадження окремого законодавства, проведення власної екон. політики, створення окремої банківської системи та окреме членство Словаччини в *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* та *Європейському Союзі (ЄС)*, було відхилено. У 1992 словацькі депутати Федеральних зборів ЧСФР відхилили пропозицію президента В. *Гавела* провести референдум про держ. устрій. Згідно з політ. дог-ром, підписаним прем'єр-міністрами Чехії та Словаччини В. *Клаусом* та В. Мечіаром в 1992, утворювався федер. уряд з 5 міністрів — оборони, економіки, фінансів, внутр. і закорд. справ, який фактично став тимчасовим. 16.12.1992 чеський парламент прийняв Конституцію Чеської Республіки, фактично підтвердивши розділення Чехословаччини. 25.11.1992 Федеральні збори ЧСФР прийняли Конституційний закон про поділ країни. 31.12.1992 Чехословацька Федеративна Республіка припинила своє існування.

І. О. Мінгазутдінов

Чечелашвілі (Chechelashvili) Валерій (17.03.1961, Тбілісі, Грузинська РСР) — грузинський держ. діяч. Закінчив факультет міжнародних відносин і міжнародного права (відділення міжнародних економічних відносин) Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка; кандидат економічних наук. У 1987–89 — провідний інженер у відділі зовн. зв'язків Міністерства легкої промисловості Грузинської РСР; 1989–94 — 1-й секр., заст. директора та дир. Департаменту міжнар. екон. зв'язків Міністерства легкої промисловості Грузії. У 1994–99 — Надзвичайний і Повноважний

Посол Грузії в Україні. З 1998 по 2000 — заступник міністра іноземних справ Грузії. У 2000–04 — Генеральний секретар *Організації чорноморського економічного співробітництва*; 2004–05 — Надзвичайний та Повноважний Посол Республіка Грузія в Російській Федерації; 2005–05 — міністр фінансів Республіки Грузії; з 07.2005 — Надзвичайний та Повноважний Посол Республіки Грузія в Швейцарській Конфедерації, Постійний представник Грузії в ООН та в інших Міжнародних організаціях у Женеві; з 11.2005 — перший заступник міністра іноземних справ Грузії. З 06.2007 — Генеральний секретар Організації за демократію і економічний розвиток — *ГУАМ*, штаб-квартира в місті Київ.

П. М. Ігнатьєв

Чжан Сіюнь (Zhang Xiyun) (09.1955, провінція Хебей, КНР) — китайський *дипломат*. У 1976–82 — співробітник департаменту СРСР і країн Східної Європи МЗС КНР; 1982–86 — аташе, третій секретар посольства КНР у СРСР; 1986–88 — третій, другий секретар департаменту СРСР і країн Східної Європи МЗС КНР; 1988–91 — другий секретар посольства КНР у СРСР; 1991–92 — перший секретар посольства КНР у СРСР; 1992–95 — заступник начальника відділу, начальник відділу департаменту країн Східної Європи і Центральної Азії МЗС КНР; 1995–97 — помічник інспектора канцелярії із зовнішніх зв'язків Державної ради Китаю. В 1997–2001 — Радник-посланник, Повноважний міністр посольства КНР у Росії; 2001–05 — посол Китаю в Азербайджані; 2005–08 — посол Китаю в Казахстані; 2008–10 — директор департаменту країн Європи і Центральної Азії МЗС КНР. З серпня 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Чжан Чжень (08.1930, Шанхай, Китайська Республіка) — китайський *дипломат*. Закінчив Шанхайський ін-т рос. мови (1955). У 1955–62 — аташе посольства КНР у СРСР; 1962–74 — референт, заст. завідувача сектором Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи МЗС КНР. 1974–79 — 2-й, 1-й секр. посольства КНР у СРСР; 1979–83 — 1-й секр., радник Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи; 1983–86 — радник посольства КНР у СРСР; 1986–88 — Ген. консул КНР у Ленінграді; 1988–92 — повноважний міністр, радник посольства КНР у СРСР (РФ). У травні 1992 — березні 1995 — перший Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні. Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (23.08.2011).

В. І. Головченко

Чжоу Еньлай (Zhou Enlai) (5.03.1898, Хуайань, провінція Цзянсу, Китайська імперія — 8.01.1976, Пекін, КНР) — китайський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї дрібного чиновника. Навчався в Нанькайській середній школі (1913–17) і Нанькайському ун-ті (Тяньцзин, 1919–20). У 1920 з групою студентів виїхав до Франції, де вступив до європ. секції Комуністичної партії Китаю (1922). У 1923–24 навчався в Німеччині. По поверненні на батьківщину у вересні 1924 зблизився із *Сунь Ятсеном* і був призначений політкомісаром військ. академії Гоміндану на о. Вампу. Узяв участь у Північному поході НРА 1926–27 як комісар 1-го армійського корпусу. Після розриву *Чан Кайші* з КПК виступив одним з організаторів комуніст. повстання 1.08.1927. На 6-му з'їзді КПК (Москва, 1928) обраний до політбюро й секретаріату партії. У листопаді 1931 увійшов до складу ЦВК Китайської Радянської Республіки та призначений політкомісаром Робітничо-селянської Червоної армії Китаю, учасник її «Великого походу» 1934–35 до кордонів МНР, під час якого став прибічником *Мао Цзедуна*. Коли в грудні 1936 Чан Кайші був заарештований у Сіані генералами-націоналістами, що виступали за продовження війни з Японією, очолив делегацію КПК і виступив у ролі посередника, забезпечивши припинення *громадянської війни* й створення натомість єдиного антияпон. фронту. 1937–46 — представник КПК при гоміндановському уряді в Нанкіні й Чунціні, учасник переговорів із *Маршалла місією 1945–47* щодо створення заг.-нац. уряду. 1.10.1949–8.01.1976 — Прем'єр Державної адмін. ради, Прем'єр Держради КНР, водночас 1949–58 — Міністр закорд. справ КНР (фактично залишився керівником *дипломатії* КНР до кінця життя) і в 1954–76 — Голова Народної політичної консультативної ради Китаю. Зосередився на досягненні *визнання міжнародно-правового* КНР; 14.02.1950 підписав у Москві Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і КНР; узяв участь у *Женевській нараді з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954*, спільно з Дж. *Неру* розробив п'ять принципів мирного співіснування *(«Панча шила»)* і добився їх схвалення *Бандунзькою конференцією 1955*. У 1956–57, 1963–64 і 1966 здійснив тривалі дип. візити до країн Азії й Африки для налагодження міждерж. відносин. 1970–72 керував практ. заходами щодо нормалізації відносин із США («пінг-понгова дипломатія») та підготовкою *американсько-китайських комюніке*; наполегливо працював над подоланням негативних міжнар. наслідків «культурної революції». 13.01.1975 оприлюднив на сесії Всекитайського зібрання народних представників програму «чотирьох модернізацій» країни, що була згодом реалізована під керівництвом *Ден Сяопіна* і *Цзян Цземіня*.

В. І. Головченко

Чжоу Лі (Zhou Li) (06.1955, провінція Шаньдун, КНР) — китайський *дипломат*. У 1986–89 — третій секретар департаменту СРСР і держав Східної Європи МЗС КНР; 1989–91 — третій секретар, другий секретар посольства КНР у СРСР; 1991–94 — другий секретар, перший секретар посольства КНР у Росії; 1994–97 — перший секретар, начальник відділу департаменту держав Східної Європи і Центральної Азії МЗС КНР; 1997–99 — радник посольства КНР у Росії; 1999–2002 — заступник директора департаменту держав Східної Європи і Центральної Азії МЗС КНР; 2002–04 — посланник посольства КНР в Росії; 2004–07 — директор департаменту держав Східної Європи і Центральної Азії МЗС КНР. У 2007–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Україні, потім — Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Казахстані.

Р. К. Петюр

Чжоу Сяопей (03.1945, провінція Чжецзян, Китайська Республіка) — китайський *дипломат*. Закінчив факультет російської мови Пекінського ун-ту (1969). У 1969–71 — співробітник Департаменту СРСР і соціал. країн Схід. Європи МЗС КНР; 1973–79 — співробітник делегації МЗС КНР на переговорах із питань китайсько-рад. кордону; 1979–83 — аташе, 3-й секр., 2-й секр. посольства КНР у СРСР; 1983–92 — 2-й секр., 1-й секр., зав. відділом, радник Департаменту СРСР і країн Схід. Європи; 1992–94 — заст. начальника Департаменту країн Схід. Європи й Сер. Азії; 1994–97 — Радник-посланник, посланник посольства КНР у Росії; 1997–98 — нач. Департаменту країн Схід. Європи та Сер. Азії. У 1998–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні; в 2000–10 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Казахстані.

В. І. Головченко

Чиннават (Shinawatra) Йінглак (21.06.1967, м. Сан-Кампхенг, провінція Чіангмай, Королівство Таїланд) — таїландський громадсько-політичний і державний діяч, 28-й прем'єр-міністр Таїланду — перша жінка й наймолодший глава уряду країни; один з лідерів партії «Пхіа Тхаї» («Для Таїланду»), молодша сестра колишнього прем'єр-міністра (2001–06) і мільярдера Таксина Чиннавата; народилася в сім'ї провінційного парламентаря; закінчила факультет політичних наук і громадської адміністрації Університету Чіангмаю (бакалавр з менеджменту інформаційних систем, 1988) і Державний університет Кентуккі, США (магістр громадської адміністрації, 1991). По завершенні навчання працювала в компаніях свого брата Таксина, зокрема, була директором-розпорядником «Advanced Info Service PCL» — найбільшого мобільного оператора в Таїланді; в політику прийшла після військового перевороту 19.09.2006 і усунення від влади Таксина Чиннавата; спершу вступила в Партію народної влади, а після її заборони — до партії «Пхіа Тхаї»; бізнес-структури Таксина Чиннавата, керовані Йінглаком, надавали фінансову підтримку Об'єднаному фронту за демократію проти диктатури («червоним сорочкам»). 16.05.2011 була висунута кандидатом від «Пхіа Тхаї» на посаду прем'єр-міністра країни; на парламентських виборах 3.07.2011 партія «Пхіа Тхаї» здобула в палаті представників 265 місць із 500, тому 5.08.2011 **Ч.** була обрана прем'єр-міністром Таїланду, отримавши 296 голосів.

В. І. Головченко

Чионг Тан Шанг (Trương Tấn Sang) (21.01.1949, с. Міхань, повіт Дикхоа, провінція Лонган, Французький Індокитай) — в'єтнамський громадсько-політичний і державний діяч, 9-й президент Со-

ціалістичної Республіки В'єтнам (СРВ). 20.12.1969 вступив до Партії трудящих В'єтнаму (з грудня 1976 — Комуністична партія В'єтнаму, КПВ); в 1971–73 за революційну діяльність був ув'язнений південнов'єтнамським урядом на острові Фукуок на кордоні з Камбоджею; в 1983–86 очолював Департамент лісівництва Хошіміна і Департамент розвитку нової економічної зони; в 1986 був обраний до постійного бюро міського парткому; в 1991 став членом ЦК КПВ; в 1992 очолив виконавчий комітет уряду Хошіміна; 1.07.1996 увійшов до складу політбюро ЦК КПВ і обраний 1-м секретарем парткому в Хошіміні; у квітні 2001 призначений головою економічної комісії КПВ. 25.04.2006 обраний членом секретаріату ЦК КПВ, наступного місяця — виконавчим секретарем секретаріату ЦК КПВ (до 3.08.2011); 25.07.2011 став президентом СРВ за підсумками голосування в Національній асамблеї (більше 97 % голосів).

В. І. Головченко

Чичерін Георгій Валентинович (12.11.1872, с. Караул Кирсанівського повіту Тамбовської губернії, Російська імперія — 7.07.1936, Москва, СРСР) — рад. держ. діяч і *дипломат*. Походив зі старовинного дворянського роду. Закінчив істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту (1895). Працював у МЗС Російської імп. Через загрозу арешту за допомогу революціонерам на поч. 1904 емігрував і мешкав у різних країнах Зах. Європи. З 1905 — чл. РСДРП, брав участь у парт. роботі в еміграції. Після Жовтневої рев-ції 1917 повернувся в Росію, був призначений заст. наркома, а з 30.05.1918 — наркомом закорд. справ РСФРР (з 1923 — СРСР). Підписав *Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918*, в якому юридично визнавалась *незалежність* України. Виступав за розвиток мирних, у т. ч. економічних, відносин із країнами капіталізму; сформулював поняття «мирне співіснування» (див.: *Мирного співіснування принцип*). Очолював рад. делегацію на *Генуезькій конференції 1922*, де був уповноважений представляти інтереси всіх тодішніх рад. республік, у т. ч. УСРР. Підписав *Рапалльський договір 1922* з Німеччиною. Брав участь у *Лозаннській конференції 1922–23*. Керуючи рад. *дипломатією*, неодноразово порушував питання про неприпустимість «комінтернівських» закликів до повалення капіталістичних урядів країн, із якими НКЗС СРСР намагався домовлятись про співробітництво. Критикував недовіру до рад. дипломатів з боку тодішніх спецслужб. З 1926 хворів, неодноразово виїжджав за кордон для лікування, звідки писав листи керівникам СРСР про поточні завдання рад. дипломатії. У січні 1930 остаточно повернувся в Москву й через хворобу 21.07.1930 перейшов на пенсію «союзного значення». Був автором праць із міжнар. політики. Усе життя захоплювався творчістю Моцарта. У монографії **Ч.** досліджено творчий спадок композитора.

М. М. Білоусов

Чіано (Ciano) Галеаццо (18.03.1903, Ліворно, Королівство Італія — 11.01.1944, Верона, Королівство Італія) — італ. держ. діяч і *дипломат*. Походив із знатного роду Кортелаццо. Закінчив Римський ун-т (1925). У 18 років приєднався до фаш. руху та взяв участь у поході Б. *Муссоліні* на Рим у 1922. З 1925 перебував на *дипломатичній службі*, працював у дип. представництвах Італії в Бразилії, Аргентині, Ватикані, Китаї. Після одруження з донькою Муссоліні швидко зробив кар'єру. У 1936–43 — мін. зак. справ Італії. Активно займався втручанням у внутр. справи Іспанії, підтримуючи в *громадянській війні в Іспанії 1936–39* генерала Ф. *Франко*. Виступив одним з ініціаторів створення осі «Берлін—Рим» й укладення *Потрійного пакту 1940*. З кінця 1942 під впливом поразок Італії в Півн. Африці почав виступати за сепаратний мир із зах. союзниками СРСР, за що в лютому 1943 був знятий із посади та відправлений у почесне вигнання — послом Італії у Ватикані. 25.07.1943 взяв участь в усуненні Б. Муссоліні від влади, але був звинувачений урядом маршала Бадольо у фінанс. зловживаннях і змушений втікати на окуповану німцями північ Італії. Розстріляний за участь у держ. перевороті проти Б. Муссоліні.

П. М. Ігнатьєв

Чіллер (Ciller) Тансу (24.05.1946, Стамбул, Турецька Республіка) — тур. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчила екон. ф-т Ун-ту Богазісі (Стамбул) і курси підвищення кваліфікації Єльського ун-ту, д-р Ун-ту Коннектикут. Викладала економіку у вищих навч. закладах. 1990 вступила до правоцентристської Партії вірного шляху (ПВШ) і стала радником Прем'єр-міністра Турецької республіки С. *Деміреля* та віце-головою партії. У жовтні 1991 обрана до парламенту та призначена міністром економіки в коаліційному уряді ПВШ, наполягала на прискоренні приватизації держ. підприємств. 13.06.1993 очолила ПВШ (до 2002). 25.06.1993–12.03.1996 — перша жінка на посаді Прем'єр-міністра Турецької Республіки. Ініціювала налагодження військ.-політ. партнерства з Ізраїлем, підписала митну угоду з *Європейським Союзом*. 8.07.1996–30.06.1997 — віце-прем'єр і мін. зак. справ у проісламському уряді Н. Ербакана. Зазнала гострої критики з боку колег по партії й військ. керівництва за поступки ісламістам, відзначилась конструктивною позицією щодо забезпечення культурних прав курдської меншини (див.: *Курдська проблема*), водночас переконала США внести Курдську робітничу партію до переліку терористичних організацій і добилася такого ж рішення від Європейського Союзу. Відсторонена від влади внаслідок втручання військових, після поразки ПВШ на парламентських виборах у листопаді 2002 залишила *політику*.

В. І. Головченко

Чіналієв Улукбек Кожомжарович (23.10.1946, с. Ленін-Джол Ленінського району Ошської області Киргизької РСР) — киргизький *дипломат*. 1971 — закінчив Московське вище технічне училище ім. М. Е. Баумана за спеціальністю «інженер-механік», у 1985 — Вищу партійну школу в Алма-Аті; професор (1998), член-кореспондент Міжнародної кадрової академії (Київ), доктор політичних наук (2004). Автор шести монографій. У 1981–83 — інспектор ЦК Компартії Киргизії; 1983–85 — перший секретар Рибачинського міськкому Компартії Киргизії; 1985–91 — перший секретар Фрунзенського міськкому Компартії Киргизії й член бюро ЦК Компартії Киргизії. В 1991–93 — Повноважний представник-міністр Киргизстану в Україні; 1993–98 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизстану в Україні; 1998–2001 — заступник міністра національної безпеки Киргизстану. 2001–06 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизстану в Узбекистані. 2006–10 — голова ради директорів ВАТ «Киргиз Тоо-Таш». У 2010–12 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизстану в Росії. З вересня 2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол Киргизької Республіки в Україні.

Р. К. Петюр

Чіонг Тунг (Chiong Tung) (20.06.1935, провінція Кіанг Нам, Французький Індокитай) — в'єтнамський держ. діяч, науковець і *дипломат*. Має вищу техн. освіту за спеціальністю «архітектор»; кандидат наук, професор. У 1959–65 працював викладачем у Ханойському політехн. ін-ті. 1966–74 — заст. декана ф-ту архітектури Ханойського будівельного ін-ту; 1975–78 — ректор Архітектурного ін-ту в Хошіміні, архітектор міста. У 1978–82 працював заст. начальника Головного управління з розвитку житла й міського будівництва мін-ва будівництва СРВ, дир. проектного ін-ту. 1982–92 — заст. голови Народного к-ту Ханоя, голова комісії з охорони навколишнього середовища, дир. Ін-ту планування, гол. архітектор Ханоя. У 1993–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Соціалістичної Республіки В'єтнам в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Чіссано (Chissano) Жоакім Альберту (22.10.1939, с. Малехіс, округ Чібуто, провінція Газа, Португальський Мозамбік) — мозамбікський громад.-політ. і держ. діяч, 2-й президент Мозамбіку (6.11.1986–2.02.2005). Закінчив ліцей у Лоренсу-Маркіші (сучас. Мапуту, 1960), навчався на мед. ф-ті Лісабонського ун-ту (1960–62). У 1962 вступив до маркс. Фронту визволення Мозамбіку (ФРЕЛІМО) й очолив його представництво в Парижі. 1963–69 — особистий помічник і секр. голови ФРЕЛІМО Е. Мондлане. З 1963 — чл. ЦК ФРЕЛІМО, з 1965 — секр. відділу безпеки ЦК. У 1969–74 — представник ФРЕЛІМО в Дар-ес-Саламі (Танзанія). 20.09.1974–25.06.75 — Прем'єр-міністр перехідного уряду Мозамбіку, генерал-майор. Із проголошенням незалежності країни 25.06.1975 обійняв посаду мін. зак. справ (до листопада 1986). Активно просував гнучку *зовнішню політику* Президента Народної Республіки Мозамбік (НРМ) С. *Машела*, що дозволяла зберігати дружні відносини з КНР і водночас розвивати тісніші зв'язки як із СРСР, так і зах. д-вами. 6.11.1986 змінив загиблого в авіакатастрофі С. Машела на посаді президента НРМ (з 30.11.1990 — Республіка Мозамбік) і голови Партії ФРЕЛІМО. Переобирався

на чергові терміни в 1993 і 1999 (52,29 % голосів). У внутр. політиці пішов на діалог із правою збройною опозицією з Національного опору Мозамбіку (РЕНАМО), підтримуваною ПАР, і за посередництва президентів Кенії Д. Мої та Зімбабве Р. *Мугабе* уклав у Римі 4.10.1992 мирну угоду. Прийняттям конституції 1990 запровадив у країні багатопарт. демократію й розпочав ринкові реформи в народному господарстві, що забезпечили високі темпи економічного зростання й уможливили прийняття Мозамбіку в 1995 до *Співдружності Націй*. У 2003–04 був обраний головою *Африканського Союзу*; у березні 2012 призначений співголовою (разом із експрезидентом Фінляндії Т. *Галонен*) робочої групи ООН з питань народонаселення.

В. І. Головченко

Чіфуська конвенція 1876 — двостороння угода, підписана 13.09.1876 у Чіфу (Яньтай) між Великою Британією та Китаєм під тиском брит. сторони, яка вимагала від Китаю компенсації за вбивство 21.02.1875 співробітника брит. консульства в провінції Юньнань. За **Ч. к.** Китай мав сплатити Великій Британії *контрибуцію* розміром у 200 тис. таелів та направити до Лондона офіц. місію для висловлення жалю з приводу події, що сталась. Передбачалось також відкриття для брит. торгівлі 4-х нових портів (Ічан у провінції Хубей, Уху в провінції Аньхой, Веньчжоу в провінції Чженцзянь та Пакхой (Бейхай) у провінції Гуандун). Крім того, британцям надавалась низка торг. привілеїв у провінції Юньнань. Було встановлено процедуру «змішаних судів», згідно з якою при розгляді справ про злочини проти особи чи власності брит. підданих був присутній брит. представник.

В. В. Копійка

Чон Ду Хван (Chun Doo Hwan) (18.01.1931, с. Нехонрі, нині — повіт Хапчхон, Південна провінція Кьонсан, тепер Республіка Корея) — корейський військ. і держ. діяч, 5-й президент Республіки Корея. Нар. у селянській сім'ї. Закінчив Військову академію (1955) та спец. курси ведення партиз. війни у США. У 1961–62 — секр. із внутр. справ військ. хунти генерала Пак Чжон Хі. 1963 — керівник адміністрації корейського ЦРУ. Учасник *В'єтнамської війни 1964–75*, в якій командував 29-м полком каральної дивізії «Білий кінь». Генерал-майор (1978). Після вбивства змовниками 26.10.1979 Президента Республіки Корея був призначений офіц. керівником розслідування злочину й очолив Комітет з нац. безпеки, до якого перейшла реальна влада, а з квітня 1980 взяв під контроль ЦРУ Півд. Кореї в чині генерал-лейтенанта. У серпні 1980 присвоїв собі звання генерал-полковника й пішов у відставку, щоб взяти участь у президент. виборах. 1.09.1980–24.02.1988 — Президент Республіки Корея. Жорсткою екон. політикою *монетаризму* й придушенням будь-яких проявів опозиції добився стійкого позитивного *балансу зовнішньоторговельного* з більшістю зовн.-торг. партнерів, у т. ч. США, й набуття Півд. Кореєю статусу «нової індустріальної країни», що дозволило у вересні 1981 обрати Сеул місцем проведення літньої Олімпіади 1988. 1993 разом із наступником, генерал-майором Ро Де У (Президент Республіки Корея у 1988–92) постав перед судом за звинуваченням у підготовці змови та корупції й отримав смертний вирок, але був помилуваний обраним 18.12.1997 Президентом Республіки Корея — колишнім дисидентом *Кі Те Чжуном*. Заповів своє майно д-ві та пішов у буддійський монастир.

В. І. Головченко

Чорний Володимир Лазарович (30.12.1929, с. Івангород, нині — Христинівського р-ну Черкаської обл., Україна — укр. журналіст, громад.-політ. діяч і *дипломат*. У 1960 закінчив Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. 1960–68 — літературний працівник, згодом — зав. кореспондентською мережею газети «Радянська Україна». 1968–72 — зав. відділом преси та інформації в Товаристві «Україна»; 1972–75 — інструктор відділу зарубіжних зв'язків ЦК КПУ; 1975–81 — заст. голови, 1-й заст. голови правління Товариства «Україна»; 1981–93 — нач. відділу інформації, чл. Колегії МЗС України. 1993–97 — Тимчасовий Повірений у справах України в Латвійській Республіці. Віце-президент Українського товариства зовнішньої політики.

О. Ю. Ковтун

Чорнобривко Євген Миколайович (20.08.1951, м. Лисичанськ, нині — Луганська область, Україна) — український *дипломат*. Закінчив Лисичанський гірничий технікум, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, факультет романо-германської філології (вечірнє відділення), філолог, викладач німецької мови та літератури. В 1971–81 співробітник відділу науково-технічної інформації, завідуючий сектором стандартизації центрального проектно-конструкторського бюро спеціалізованого підприємства «Союзенергоавтоматика» (Київ); 1981–83 — перекладач Бюро міжнародного молодіжного туризму «Супутник» (Київ); 1983–94 — редактор, коментатор, ведучий програм, заступник головного редактора редакції німецькомовних програм Всесвітньої служби радіомовлення Національної радіокомпанії України (до 1991 — Держтелерадіо); 1994–96 — упорядник економічного бюлетеня, PR-менеджер, перекладач Бюро делегата німецької економіки в Україні (Київ); 1996–99 — заступник директора програм Національної телекомпанії України (НТКУ); 1999–2004 — радник з політичних питань Посольства України в Республіці Австрія (Відень); 2004–06 — головний консультант Служби зовнішньої політики Секретаріату Президента України, керівник Першого західноєвропейського відділу Другого територіального департаменту МЗС України. З вересня 2006 — Радник-посланник, з червня 2008 по серпень 2008 — Тимчасовий Повірений у Посольстві України у ФРН. У вересні 2008—травні 2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Австрія.

В. М. Матвієнко

Чорноморська гармонія — морська операція із забезпечення безпеки в Чорноморських протоках та Чорному морі, запущена як національна Туреччиною в березні 2004. Згодом була перетворена на міжнародну шляхом підписання двосторонніх меморандумів про співробітництво Туреччиною із Росією (2006), Україною (2007) та Румунією (2009). Операція є частиною міжнародних протипіратських зусиль та передбачає постійне спостереження за підозрілими суднами в зоні дії операції. Важливою частиною операції є обмін інформацією, зібраною під час спостережень, між причорноморськими державами.

М. Ю. Корюкалов

Чорноморська синергія (Black Sea synergy) — ініціатива *Європейського Союзу* в Чорноморському регіоні, запропонована 11.04.2007 *Європейською комісією* в межах *Європейської політики сусідства*. Ініціатива передбачає посилення співробітництва серед країн Чорноморського регіону й активніший розвиток співпраці самого регіону з ЄС. Після вступу Румунії та Болгарії до ЄС (2007) ініціатива стала фактично завершальним етапом у процесі формування єдиного механізму регіонального співробітництва ЄС із сусідніми країнами, доповнюючи вже існуючі програми Євро-Середземноморського партнерства (див.: *Барселонський процес*) та *Північного виміру* ЄС. Основна мета зазначеної програми полягає в доповненні двосторонніх партнерських відносин ЄС з країнами-сусідами та сприяння стабільності підтримки реформ у країнах Чорноморського регіону. Саме тому розбудова «Чорноморської синергії» спланована, в першу чергу, вже на існуючих програмах та ініціативах ЄС у таких сферах як безпека, енергетика, транспорт, навколишнє середовище, морська політика, торгівля, рибна ловля, наукові дослідження, наука, нові технології. Розширення співробітництва передбачається на сфери, що представляють спільний інтерес, шляхом застосування гнучких механізмів координації дії.

В. В. Копійка

Чорноморський банк торгівлі та розвитку (Black Sea Trade and Development Bank), **ЧБТР** — міжнародна фінансова організація в Чорноморському регіоні. Заснований у 1998 на підставі Угоди між країнами-членами *Організації Чорноморського економічного співробітництва*, підписаної в Тбілісі 30.06.1994. Співзасновниками банку стали 11 країн: Албанія, Вірменія, Азербайджан, Болгарія, Грузія, Греція, Молдова, Румунія, Російська Федерація, Туреччина та Україна. Найбільшими акціонерами Банку є Греція, Росія і Туреччина, частка яких у статутному капіталі складає по 16,5 %, а також Болгарія, Румунія та Україна (по 13,5 %). Частка інших країн становить по 2 %. Початковий статутний капітал Банку складав 1,2 млрд дол. США, планується його збільшення до 1,5 млрд дол. США. Формально Банк розпочав свою роботу з 01.06.1999. Центральний офіс ЧБТР знаходиться в м. Салоніки (Греція). ЧБТР користується всіма привілеями та імунітетами *організації міжнародної*.

Згідно з установчими документами, ЧБТР покликаний, перш за все, забезпечити фінансову під-

тримку пріоритетних проектів у Чорноморському регіоні, насамперед у транспортній, телекомунікаційній, енергетичній галузях, а також у сфері захисту Чорного моря і довкілля, розвитку підприємницьких зв'язків між країнами-членами ОЧЕС тощо. Банк здійснює свої операції шляхом підтримки торгівельної діяльності; наданням позик або участі у позиках разом з багатосторонніми установами; інвестування в акціонерний капітал; гарантованого розміщення в цінні папери; надання технічної допомоги для розвитку інфраструктури.

Керівними органами банку є Рада керуючих та Рада директорів. Рада керуючих (по одному представнику від кожної країни) на своїх засіданнях визначає головні напрямки діяльності Банку, призначає президента Банку та розглядає і затверджує основні результати фінансової діяльності цієї установи. Рада директорів, до якої також входять по одному представнику від кожної країни, здійснює нагляд над проведенням Банком операцій у відповідності зі Статутом Банку. ЧБТР здійснює свою діяльність на основі загальноприйнятої практики великих міжнародних банківських інституцій, зокрема стосовно фінансування проектів та надання кредитів. Вибір проектів проходить за аналогічною схемою з *Європейським банком реконструкції та розвитку*. Кредитний комітет Банку ретельно відбирає проекти для подальшого затвердження Радою директорів. Банк фінансує до 35 % загального обсягу проекту. У переважній більшості випадків ЧБТР фінансує середні за розміром проекти (близько 10 млн дол. США). На кінець 2011 ЧБТР реалізував в 11 країнах-членах 265 програм на суму більше 2,5 млрд євро в ключових секторах інфраструктури, енергетики, транспорту, промисловості, телекомунікацій, фінансовому секторі тощо.

Наприкінці 1997 Україна здійснила усі внутрішньодержавні процедури, необхідні для вступу до ЧБТР, та перерахувала свій внесок до початкового статутного капіталу Банку у розмірі 18,15 млн дол. США. Нормативним актом, що регулює членство України у ЧБТР, є Указ Президента України від 26.02.2002 «Про забезпечення членства України у Чорноморському банку торгівлі та розвитку». Україна займає третє місце серед країн в операціях ЧБТР. Обсяг зобов'язань ЧБТР у рамках проектів в Україні на кінець 2011 склав 15,8 % від загального обсягу зобов'язань Банку. Вартість 15 українських проектів, які реалізував ЧБТР наприкінці 2011, склала близько 215 млн євро. Кошти банку отримують такі важливі сектори економіки України, як енергетика, транспорт, порти, суднобудування, машинобудування, банки, а також експортно орієнтовані підприємства. Впровадження таких проектів сприяє розвитку інвестиційно-інноваційної моделі розвитку економіки України.

Т. І. Шинкаренко

Чорноморський союз — створюване керівництвом УНР на останньому етапі нац.-визв. змагань (1920–21) військ.-політ. об'єднання держ. утворень, що виникли на теренах постімперської Росії. З огляду на безрезультатність *Балтійських конференцій 1919–20* щодо організації *Балто-Чорноморського союзу* в складі Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Фінляндії та України для керівництва УНР, яке після відступу решток Республіканської армії за р. Збруч 21.11.1920 остаточно втратило контроль над нац. територією, але не збиралось миритись із цим фактом, першорядного значення набуло договірно-прав. забезпечення орг-ції **Ч. с.** Ця ідея почала окреслюватись під час тісної співпраці дипломатів УНР та країн Чорноморського басейну на *Паризькій мирній конференції 1919–20*. Згодом, за результатами обговорення на Віденській нараді послів і голів закорд. місій УНР 20.08.1920 проблеми створення **Ч. с.**, МЗС УНР надіслало до Риги тодішньому главі укр. делегації на 4-й конференції Балтійських держав О. *Саліковському* розпорядження щодо проведення належних заходів зі скликання конференції чорноморських держав. Врешті, у таємному інструктивному листі Голови Директорії С. *Петлюри* до голови Ради Народних Міністрів А. *Лівицького* від 28.11.1920 перед урядом УНР було поставлено завдання негайно розпочати підготовчу роботу з формування військ.-політ. союзу України, Кубані, Дону, Республіки Горців Півн. Кавказу, Азербайджану, Вірменії, Грузії. Мін. зак. справ УНР А. *Ніковський* вважав за доцільне зміцнити **Ч. с.** «окраїнних держав» участю Греції, Румунії й Туреччини. Для орг-ції європ. й, передусім, франц. та брит. громад. думки на підтримку ідеї створення **Ч. с.** А. Ніковським на поч. 1921 до Парижа було відряджено О. *Шульгина*. Там він мав діяти в порозумінні з прихильниками Півд.-Схід. Союзу, донцями, кубанцями й терцями. Варто зазначити, що в екзильного уряду УНР на весну 1921 з'явились певні обнадійливі підстави стосовно можливості договірно-прав. оформлення **Ч. с.** (чи Чорноморсько-Каспійського союзу); Державний центр УНР у Тарнуві перетворився у справді об'єднуючий осередок для регіональних антибільшовицьких сил. Так, 18.11.1920 у Варшаві було укладено *Військову конвенцію між УНР і Російським політичним комітетом 1920*. У січні—лютому 1921 було вироблено «Проект військової конвенції» між УНР і Великим військ. кругом Терського козачого війська, де останнім визнавалась держ. суверенність УНР; договірні сторони взаємно зобов'язувались підтримувати одна одну в спільних військ. операціях проти більшовиків і вести б-бу до остаточного їх вигнання з власних територій. Одночасно з укр.-терськими переговорами окреслився процес порозуміння між Державним центром УНР і т. зв. «Донською демократичною групою», що оформилася в середовищі евакуйованих до Болгарії з Криму підрозділів Донського козачого корпусу як результат гострого невдоволення курсом генерала П. Врангеля й очолювалась заст. голови Донського військ. кругу полковником М. Гнилорибовим. 2.04.1921 у Тарнуві мін. зак. справ екзильного уряду УНР А. Ніковський і М. Гнилорибов підписали двосторонню *Конвенцію «Про міжнародно-правове об'єднання» між УНР і Донською демократичною групою*, в якій взаємно визнавалась держ. суверенність УНР та Області Війська Донського. Конвенцією передбачалась можливість створення спільних офіц. представництв до інших країн та до установ *Ліги Націй*, укладення військ. конвенції для спільної б-би проти більшовицького уряду, фінанс. та екон. угод. Заохочений зазначеними дип. успіхами щодо договірно-прав. оформлення єдиного антибільшовицького фронту Департамент чужоземних справ МЗС УНР 21.04.1921 розіслав усім послам і головам дипмісій Загальну інструкцію у справі організації конференції і союзу Причорноморських держав. Спираючись на вже укладені союзні угоди УНР із Кубанню, Донською демокр. групою, Російським політ. комітетом Б. Савінкова та між останнім і Кубанською радою, МЗС висунуло завдання завершення договірно-прав. оформлення **Ч. с.** шляхом підписання аналогічних угод із демокр. урядами Грузії, Азербайджану та Вірменії, які на той час також перебували поза межами нац. територій. Тому керівники дип. представництв УНР мали зосередити свої зусилля на підготовці скликання конференції представників України, Дону, Кубані, Тереку, закавказьких республік і Російського політичного комітету для «з'ясування позицій щодо ідеї Причорноморського Союзу і здійснення спільної акції в розумінні військової операції, політичної співпраці й пропаганди». Конференція повинна була також розглянути питання фінансування згаданої акції й вироблення політ., екон. та культ. угод. З інформ. метою та для визначення можливості формування союзу д-в балт. й чорноморського регіонів на конференцію передбачалося запросити представників Естонії, Латвії, Литви та Фінляндії, а в разі успіху зібрання не виключалась можливість приєднання до процесу Польщі та Румунії. Головними цілями **Ч. с.** МЗС УНР визначило: спільну оборону проти рос. експансії на південь і схід; утвердження та зміцнення демокр. режимів у новопосталих д-вах, у т. ч. Великоросії; госп. відродження Схід. Європи; сприяння екон. відбудові України, Великоросії, Дону, Кубані та інших д-в, «які виявлять волю до незалежного існування». З об'єктивних причин скликати конференцію Причорноморських країн Державному центрові УНР в екзилі не вдалося, але, по суті, процес договірно-прав. оформлення **Ч. с.** на кінець осені 1921 завершився. 23.11.1921 керівник дип. місії УНР у Стамбулі І. *Токаржевський-Карашевич* і глава Комітету підтримки України О. Адьясевич підписали з дип. представником уряду Грузинської Демократичної Республіки в екзилі К. Гварджаладзе проект союзної угоди. Через 5 днів, 28.11.1921, також у Стамбулі, аналогічні дог-ри були укладені з представником Азербайджанської Демократичної Республіки на Паризькій мирній конференції Халілем Бей Хас-Мамедовим і депутатами парламенту Мусою Бей Рафієвим та Бахіром Бей Різаєвим, а також із членом дип. делегації Республіки Горців Півн. Кавказу на Паризькій мирній конференції Алі Ханом Кантеміром. Договірні сторони зобов'язались надавати одна одній взаємну допомогу у справі захисту незалежності й об'єднати зусилля у спільній б-бі проти РСФРР із метою «звільнення від окупації». Для цього передбачалось розроб-

лення військ. конвенції та угод, які регулювали б двосторонні фінанс. й екон. відносини. У разі втручання у визв. б-бу *третьої держави* на боці Кремля УНР, Грузія, Азербайджан і Півн. Кавказ мали діяти проти неї спільно. Однак заг. військ.-політ. ситуація в Центр.-Схід. Європі й на Кавказі на кінець 1921 склалась не на користь поновлення успішної антибільшовицької б-би за незалежність й утвердження демокр. ладу в півд. «окраїнних державах» колишньої Російської імп. У кінцевому підсумку ідея **Ч. с.** залишилась не реалізованою.

В. М. Матвієнко

«Чотири пункти» Наполеона III — умови мирного врегулювання під час *Кримської війни 1853–56*, сформульовані франц. *дипломатією* 18.07.1854, після висадки союзних військ у Криму; запропоновані Росії від імені Франції, Великої Британії, Австрії та Пруссії. Умови були беззастережно ухвалені Великою Британією й Австрією, але довго не знаходили підтримки з боку Пруссії. Згодом, коли австр. війська поступово займали звільнені Росією території Молдови та Валахії, Пруссія погодилась не виступати проти умов мирного врегулювання, хоча й не підписала їх. **«Ч. п.»** передбачали: перехід дунайських князівств під спільний *протекторат* 5-ти *великих держав* — Франції, Великої Британії, Росії, Австрії і Пруссії — та їх тимчасову окупацію австр. військами; проголошення 5 великих держав гарантами прав усіх христ. підданих тур. султана; забезпечення свободи судноплавства на р. Дунай під колективним верховним наглядом 5 великих д-в над гирлом Дунаю; обов'язковий перегляд *Лондонської конвенції 1841*. Термін відповіді на ці вимоги перед Росією не був поставлений. Не отримавши відповідь, Франція і Велика Британія розпочали активні бойові дії проти Росії. **«Ч. п.»** стали основою для обговорення планів миру під час *Віденської конференції 1855*.

В. В. Копійка

Чотиристороння угода 1971 щодо Зах. Берліна підписана 3.09.1971 в Зах. Берліні в колишній резиденції Союзної контрольної ради в Німеччині послом СРСР в НДР і послами США, Франції та Великої Британії у ФРН. Набула чинності після підписання 3.06.1972 заключного чотиристороннього протоколу міністрами закорд. справ чотирьох країн. **Ч. у.** визначала існуючі політ. й територ. реалії в Європі та зафіксувала, що зах. сектори Берліна «не є складовою частиною ФРН і не будуть керуватися нею і надалі». **Ч. у.** регулювала транзитні цивільні пасажирські й вантажні перевезення між Зах. Берліном та ФРН; визначала, що мешканці Зах. Берліна могли відвідувати НДР і її столицю на таких самих умовах, що й громадяни третіх д-в; підтверджувала права й відповідальність зах. д-в щодо представництва інтересів Зах. Берліна та його мешканців за кордоном. **Ч. у.** передбачала можливість представництва інтересів Зах. Берліна на міжнар. арені ФРН в окремих визначених сферах: у міжнар. орг-ціях, на міжнар. конференціях та в конс. обслуговуванні. Уряд ФРН повинен був встановити постійне представництво в Зах. Берліні. **Ч. у.** врегульовувала проблему обміну ділянками територій між НДР і Зах. Берліном, передбачала розширення телефонних, телеграфних, трансп. та інших зовн. зв'язків міста шляхом досягнення домовленостей між владою Зах. Берліна та НДР. **Ч. у.** передбачала відкриття в Зах. Берліні ген. консульства СРСР, бюро рад. зовн.-торг. об'єднань та інших представництв. Укладення **Ч. у.** стало важливим кроком у врегулюванні проблеми Зах. Берліна та сприяло зміцненню стабільності в Європі.

В. Ю. Крушинський

«Чотирнадцять пунктів» Вільсона — амер. програма встановлення заг. миру, запропонована Президентом США В. *Вільсоном* Конгресу США 8.01.1918. Визначала курс *зовнішньої політики* США на час *Першої світової війни* та в повоєнний період. **«Ч. п.»** були проголошені, аби перехопити ініціативу в орг-ції повоєнного миру в європ. союзників, забезпечити створення нового міжнар. порядку, гарантувавши в ньому світове лідерство США, а також нейтралізувати вплив на громадськість США більшовицького *«Декрету про мир» 1917*. Програма Вільсона передбачала: відмову від таємної *дипломатії* та укладання відкритих мирних дог-рів; абсолютну свободу судноплавства, зокрема у воєнний час; розвиток вільної, де можливо, безмитної торгівлі; скорочення озброєнь; врегулювання колоніальних проблем із врахуванням інтересів місцевого населення; звільнення Німеччиною та її союзниками окупованих ними рос. територій і визнання права Росії самостійно визначати шляхи свого розвитку, її входження в співтовариство вільних *націй*; відновлення незалежності Бельгії; повернення Ельзасу й Лотарингії Франції; виправлення кордонів Італії за нац. ознакою; надання *автономії* народам Австро-Угорщини; звільнення території Румунії, Сербії, Чорногорії, надання Сербії виходу до моря; надання автономії народам Османської імперії та відкриття Дарданелл для суден усіх країн; створення незалежної Польщі з виходом до моря; створення всесвітньої асоціації націй із метою надання взаємних й однакових гарантій незалежності цілісності як великим, так і малим д-вам. В. Вільсон планував, що оприлюднення програми сприятиме зверненню Німеччини з проханням про мир до США. **«Ч. п.»** стали також засобом тиску на союзників, які не сприймали амер. «ідеалістичні» заклики до *суверенітету*, рівності, демократії, самовизначення націй. 27.09.1918 був опублікований офіц. коментар до пунктів Вільсона, який уточнював позиції США щодо повоєнного врегулювання. Перед Німеччиною висувалися жорсткіші вимоги. Знімалось питання про долю територій Німеччини та її колоній, захоплених *Антантою*. Тепер перший пункт не виключав «конфіденційної» дипломатії з «делікатних питань». Питання про роззброєння пропонувалось передати майбутній міжнар. комісії. США запевняли Британію та інші д-ви, що вони не проти колоніалізму, а пропонують лише новий похід до колоній. Пункт про Росію доповнювався пропозицією про фактичне її розчленування, щоб не допустити поширення більшовизму. Ставилось питання про можливість незалежності народів Прибалтики, України, Фінляндії. Особливо підкреслювалась роль *Ліги Націй*, що повинна була стати фундаментом усього повоєнного порядку у світі. Прийняті союзниками під тиском США **«Ч. п.»** значною мірою стали підґрунтям для переговорів про укладення *Версальського мирного договору 1919*.

Б. М. Гончар

Чоудхурі (Chowdhury) Хумаюн Рашид (11.11.1928, Сілхет, Зах. Бенгалія, Брит. Індія — 10.07.2001, Дакка, Народна Республіка Бангладеш) — бенгальський держ. діяч і *дипломат*. З 1953 працював у МЗС Пакистану. Після *індійсько-пакистанської війни 1971* та проголошення Народної Республіки Бангладеш очолив місію в Індії. У 1972–76 — *посол* Бангладеш у ФРН і за сумісництвом — в Австрії, Ватикані та Швейцарії, водночас Постійний представник при *Міжнародному агентстві з атомної енергії (МАГАТЕ)* і *Організації Об'єднаних Націй з промислового розвитку*. У 1976–81 — посол у Саудівській Аравії й за сумісництвом — в Омані та Йорданії, водночас — Постійний представник при *Організації ісламської конференції*; 1982–84 — посол у США. У 1984–85 — радник президента у закорд. справах. У 1981–82 і 1985–88 — мін. зак. справ Бангладеш; виступив фактичним ініціатором створення *Асоціації регіонального співробітництва Південної Азії*. У 1986–2001 — спікер Національної асамблеї Бангладеш. У 1986–87 обирався головою 41-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН*.

П. М. Ігнатьєв

Чуа Теонг Бан (25.01.1961) — малазійський *дипломат*; освіта — Університет Малайзії, Національний інститут державного управління, курси дипломатичної практики при Оксфордському університеті. Розпочав працювати в дипломатичній сфері в січні 1988, спочатку в центральному апараті МЗС Малайзії, потім у малайзійських посольствах у Південній Кореї, Зімбабве та Франції. З 6.04.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Малайзії в Україні.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Чугучакський протокол 1883 — див.: *Петербурзький договір 1881*.

Чунцінська американсько-англійсько-китайська конференція 1941 — військові консультації з питань стратегічного планування операцій союзників проти Японії; відбувались наприкінці грудня 1941 в Чунціні (Китай). Унаслідок японської агресії в період із літа 1937 уряд Чан Кайши втратив значні території на півночі Китаю та всі важливі населені пункти на узбережжі; після захоплення Нанкіна столицю було перенесено до Чунціна у верхів'ях р. Янцзи. Продовження збройного опору китайських військ безпосередньо залежало від надійності та сталості постачання озброєнь і військових

матеріалів від США, Великої Британії й деяких інших держав. Основний обсяг військових вантажів постачався через територію Французького Індокитаю й після встановлення фактичного японського контролю над цим шляхом (див.: *Французько-японські угоди про Індокитай 1940–41*) становище китайських військ ставало дедалі складнішим. Створення механізмів для координації дій збройних сил союзників стало нагальною потребою після того, як Японія почала кампанію з метою захоплення колоній європейських держав, а також здійснила напад на США (див.: *Перл-Харбор 1941*).

Ініціатива скликання **Ч. к.** належала Президентові США Ф. *Рузвельту*, який запропонував провести серію консультацій між союзниками для узгодження їхніх завдань та характеру дій проти Японії. Безпосереднім приводом для скликання **Ч. к.** стало обговорення заходів із захисту Бірманськo-Китайської дороги у зв'язку із загрозою її захоплення японцями. Головні засідання Конференції відбувались 17.12.1941 та 23.12.1941 за участю *Чан Кайші*, представників США (генерал Дж. Бретт) та Великої Британії (генерал А. Уейвелл). Конференція розглянула питання стратегії союзників у континентальній Азії. Учасники **Ч. к.** дійшли згоди, що слабким місцем японців є розтягнутість їхніх сил і, відповідно, комунікацій; відтак було визначено, що стратегічне завдання союзників в Азії — нав'язувати супротивникові бойові зіткнення одночасно на всіх фронтах, щоб запобігти концентрації японських сил для вирішального удару на одному напрямку. Одним із результатів **Ч. к.** стало призначення 3.01.1942 Чан Кайші головнокомандувачем союзних військ на китайському театрі воєнних дій. США та Китай домовились про значне збільшення обсягів американської військової допомоги. Китай зобов'язувався докласти усіх необхідних зусиль для оборони Бірманськo-Китайської дороги. Водночас учасники **Ч. к.** не дійшли згоди щодо спільних дій з оборони Бірми, оскільки англійські представники не дали згоди на розташування в Бірмі китайських військ.

Одночасно з **Ч. к.** було проведено союзницьку конференцію в Сінгапурі (18.12.1941 та 20.12.1941) з питань координації дій на Тихому океані за участю представників США, Великої Британії, Китаю, Австралії, Нової Зеландії та нідерландської колоніальної адміністрації. На цій конференції було підтверджено стратегічні домовленості **Ч. к.** Протягом 1942 американсько-китайські військові консультації на високому рівні проводились у Чунціні регулярно й стали одним із центральних механізмів координації двостороннього американсько-китайського військового та військово-технічного співробітництва (див.: *Стілуелла місія*).

В. Ю. Константинов

Чупрун Вадим Прокопович (5.01.1943, с. Рівнопіль Волноваського р-ну Донецької обл., УРСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив ф-т механізації Мелітопольського ін-ту механізації с. г-ва (1966) і Вищу партійну школу при ЦК КПУ (1978). У 1966–71 — механік відділку, гол. інженер Донецької птахофабрики (с. Рівнопіль); 1971–74 — керівник Волноваського районного об'єднання «Сільгосптехніка»; 1974–76 — 2-й секр. Волноваського райкому КПУ; 1978–88 — 1-й секр. Артемівського райкому КПУ; 1988–91 — зав. с.-г. відділу, секр. Донецького обкому КПУ. У 1991–92 — заст. ген. директора Донецького обласного держ. кооперативного ВО із садівництва; 1992–94 — голова Донецької облради народних депутатів. 12.01.1995–9.07.2004 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Туркменістані. У вересні 2004 — лютому 2005 — 1-й заступник Голови правління Національної акціонерної компанії «Нафтогаз України»; 10.08.2006–9.01.2008 — 1-й заступник міністра палива та енергетики України; 6.02.2008 призначений заступником Голови НАК «Нафтогаз України».

В. М. Матвієнко

Чучук Маркіян Євгенович (11.03.1961, Чернівці, УРСР) — український *дипломат*. У 1983 закінчив біологічний факультет Чернівецького державного університету. В 1983–90 — старший лаборант, асистент кафедри біології Івано-Франківського державного медичного інституту; в 1990 обраний народним депутатом України (фракція Народного руху України), очолював підкомісії з питань реалізації законодавства в галузі *прав людини*, комісії ВР України у правах людини. В 1994–98 — перший секретар Посольства України в Російській Федерації; 1998–2000 — консультант, керівник відділу аналізу світових процесів і розвитку Відділення політичного аналізу і планування МЗС України; 2000–05 — представник глави офісу ООН у Грузії; 2006–07 — заступник директора — керівник Відділення аналізу міжнародних відносин Політичного департаменту МЗС України; 2007–08 — заступник, директор Політичного департаменту МЗС України. З 3.06.2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Таїланд, з 10.08.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Лаоській Народно-Демократичні Республіці за сумісництвом, з 13.10.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзі М'янма за сумісництвом.

В. М. Матвієнко, І. П. Черінько

Чхеїдзе Микола Семенович (1864, с. Пути, Кутаїської губернії, сучас. Зестафонський р-н Грузії — 7.06.1926, Левіль, Французька Республіка) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. 1887 закінчив Кутаїську гімназію. Навчався в Новорос. ун-ті в Одесі та Харків. ветеринарному ін-ті, однак 1888 виключений за участь у студ. заворушеннях. Повернувся на батьківщину й поступив на держ. службу. У грудні 1892 разом із Н. *Жорданія*, І. Ракишвілі, М. Цхакая та ін. заснував першу с.-д. орг-цію в Закавказзі (Месамі-дасі). З 1898 працював у Батумі: депутат міської думи, інспектор муніципальної лікарні; співробітничав із с.-д. газетами й журналами. З 1902 — чл. Батумского с.-д. к-ту, згодом примкнув до меншовиків. Брав активну участь у рев. подіях 1905–06 в Зах. Грузії. Двічі був арештований. Депутат 3-ї (1907–12) і 4-ї (1912–17) Державних дум від Тифліської губернії, голова меншовицької фракції в 4-й Державній думі. З 1915 — чл. Російської колегії ОК меншовиків. Після Лютневої рев-ції. 1917 — чл. Тимчасового комітету Державної думи (27.02–2.03.1917), голова виконкому Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів (лютий — серпень 1917), голова ВЦВК 1-го скликання (з липня 1917); учасник Державної наради в Москві (12–15.08.1917). Жовтневий переворот 1917 зустрів негативно. У лютому—травні 1918 — голова (з правами президента) Закавказького сейму. З березня 1919 — голова Установчих зборів Грузинської Демократичної Республіки. У березні 1921, після встановлення в Грузії більшовицької влади, емігрував до Франції, брав активну участь у роботі емігрантських орг-цій. Захворівши на туберкульоз, покінчив із собою.

В. М. Матвієнко

Чхенкелі Акакій Іванович (1874, Хоні Кутаїської губернії, нині — провінція Імеретія, Грузія — 5.01.1959, Париж, Французька Республіка) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Кутаїську гімназію, навчався в Ун-ті Св. Володимира (Київ), Берліні й Лондоні. З 1898 — чл. РСДРП, меншовик, учасник рев-ції 1905–07. Депутат 4-ї Державної думи (1912–17) від Карської й Батумської областей та Сухумського округу. Під час *Першої світової війни* — «оборонець». 9.03.1917 призначений членом Особливого закавказького комітету, де зайняв посаду комісара у справах внутр. управління. На 1-му Всеросійському з'їзді Рад у червні 1917 обраний членом ВЦВК, у серпні 1917 обраний членом ЦК РСДРП (об'єднаної), у вересні 1917 очолив роботу Наради грузинських нац. партій, що висунула ідею скликання Закавказького сейму. Більшовицький переворот 25.10.1917 зустрів вороже. 15.11.1917 призначений Закавказьким комісаріатом комісаром у справах МВС. 26.11.1917 обраний товаришем голови Національної ради Грузії. 18.02.1918 сформував уряд Закавказької Федеративної Демократичної Республіки (ЗФДР), у якому зайняв посади голови Ради міністрів і мін. зак. справ. Очолював делегацію ЗФДР на переговорах із Центральними державами в Трапезунді й Батумі. Із розпадом ЗФДР 26.05.1918 виголосив «Акт про незалежність Грузії» й обійняв посаду мін. зак. справ Грузинської Демократичної Республіки (ГДР). Очолював делегацію ГДР на переговорах з Абхазькою Народною радою про входження Абхазії до складу ГДР на засадах повної внутр. *автономії*. 28.05.1918 підписав угоду про монопольну експлуатацію Німеччиною природ. багатств Грузії. Конструктивно співпрацював із Дипломатичною місією УНР І. *Красковського*. Після окупації ГДР Червоною армією в березні 1921 емігрував до Франції.

В. І. Головченко

Ш

Шамір (Shamir, справжнє прізвище Ізерницький) Іцхак (15.10.1915, Ружани Слонимського повіту Гродненської губернії, нині — Республіка Білорусь — 30.06.2012, Тель-Авів, Держава Ізраїль) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у бідній ремісничій сім'ї. Навчався на юрид. ф-ті Варшавського ун-ту. У 1935 емігрував до Палестини, де закінчив Єврейський ун-т в Єрусалимі. У 1937 вступив до «Іргун цвай леумі» («Національна військова організація»). З 1940 — чл. керівництва терористичної «групи Штерна» («Бійці за свободу Ізраїлю»), двічі арештовувався брит. владою. Після проголошення Держави Ізраїль 1948 займався підприємницькою діяльністю, служив у Моссаді. У 1970 вступив до правої партії «Херут». У 1973 був обраний від неї до кнесету, працював у комітеті з закорд. справ й оборони. У 1977 став спікером парламенту. Під час ратифікації *єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979* утримався з огляду на пункт про евакуацію євр. поселень на Синаї. У 1980–86 — мін. зак. справ Ізраїлю, забезпечив підписання Меморандуму про порозуміння щодо стратегічної співпраці між США та Ізраїлем й укладення угоди про принципи вільної торгівлі між двома д-вами, сприяв відновленню *дипломатичних відносин* із тими африк. д-вами, що розірвали їх після *арабо-ізраїльської війни 1973*. Після *Ліванської кризи 1982* ініціював ухвалення 17.05.1983 ізраїльсько-ліванської мирної угоди. 10.10.1983–14.09.1984 і 20.10.1986–13.07.1992 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. На міжнар. арені виступав за зміцнення відносин *стратегічного партнерства* зі США. У 1989 добився дозволу на вільну євр. еміграцію з СРСР, взяв активну участь у підготовці й проведенні *Мадридської мирної конференції по Близькому Сходу 1991*. Після поразки партії «Лікуд» на парл. виборах 1992 склав повноваження її лідера та відійшов від політ. діяльності.

В. І. Головченко

Шамшур Олег Владиславович (6.07.1956, Київ, УРСР) — український *дипломат*; у 1978 закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, факультет міжнародних відносин і міжнародного права; кандидат економічних наук (1982). У 1981–93 працював в Інституті соціальних і економічних проблем іноземних країн НАН України; 1993–96 — 1-й консультант секретаря Повноважного представника України при ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві; 1996–98 — заступник голови Держкомітету з питань національностей та міграції України, член Президентської комісії з питань громадянства; 1998–2003 — консультант міністра, Посольство України в країнах *Бенілюксу*. В жовтні 2003 — лютому 2004 — керівник Європейського відділення МЗС України; в лютому 2004 — січні 2006 — заступник міністра закордонних справ України. 19.12.2005–12.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в США, водночас 30.03.2006–12.05.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Антигуа і Барбуда за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Шанхайська організація співробітництва (ШОС) — міжнар. субрегіональна орг-ція, до складу якої входять Казахстан, Киргизія, Китай, Росія, Таджикистан та Узбекистан. Утворена на саміті 6 країн 14–15.06.2001 в Шанхаї. Співробітництво між країнами-членами ШОС базується на принципах взаємної вигідності, рівності, поваги до інтересів одна одної, досягнення взаєморозуміння шляхом консенсусу та добровільної згоди виконувати домовленості, яких досягнуто. Завданнями ШОС проголошено: зміцнення взаємної довіри, дружби та добросусідства між країнами-учасницями; сприяння ефективному співробітництву між ними в політ., торг.-екон., енергетичній, наук.-техн., культ., освітній, екологічній та інших сферах; підтримка та забезпечення миру, безпеки і стабільності в регіоні. Регіональне екон. співробітництво в межах ШОС спрямоване на: визначення екон. взаємодоповнюваності країн-учасниць; розширення обсягів торгівлі та інвестицій; покращання торг. та інвестиційного клімату; створення умов для поступового здійснення вільного пересування товарів, капіталів, послуг і технологій; гармонізацію нац. законодавчих актів, що регулюють зовн.-екон. діяльність; створення та розвиток механізмів здійснення регіонального екон. співробітництва. Головними органами ШОС є Рада глав держав, Рада глав урядів, Рада міністрів закордонних справ та Рада національних координаторів. Робочими мовами ШОС є російська та китайська. Постійно діючий Секретаріат ШОС знаходиться в Пекіні (КНР). ШОС виникла на базі «Шанхайської п'ятірки» — міждерж. форуму, що склався у зв'язку з підписанням Казахстаном, Киргизією, Китаєм, Росією й Таджикистаном угод про зміцнення довіри у військ. сфері (Шанхай, 26.04.1996) та про взаємне скорочення збройних сил у районі кордону (Москва, 23.04.1997). На саміті в Алмати в липні 1998 країни-учасниці домовились про розширення процесу взаємних консультацій із проблем регіональної та заг.-азійської безпеки, налагодження широкого й довгострокового співробітництва у сферах торгівлі, економіки, енергетики, а також щодо спільної б-би з *тероризмом міжнародним*, етносепаратизмом, реліг. екстремізмом, міжнар. злочинністю. Із 2000 провадяться регулярні зустрічі міністрів оборони й керівників органів охорони правопорядку та спец. служб («Бішкекська група»). У 2001 країни-учасниці ШОС (тоді було ухвалено «Спільну заяву про підключення Узбекистану до механізму «Шанхайської п'ятірки») підписали Конвенцію про б-бу з тероризмом, *сепаратизмом* та екстремізмом, згідно з якою для сприяння координації та взаємодії в б-бі з цими загрозами створено Регіональну антитерористичну структуру (РАТС), що в 2002 отримала статус постійно діючого органу ШОС. Штаб-квартира РАТС знаходиться в Ташкенті (Узбекистан). Окрім постійних членів у роботі керівних органів ШОС приймають участь держави, що отримали статус *спостерігачів*: Монголія (з 2004), Індія, Іран та Пакистан (з 2005), Афганістан. Іран офіційно заявив про бажання набути статусу повноправного члену ШОС. Статус запрошених до участі в самітах ШОС мають також *АСЕАН*, *ЄврАзЕС*, *ООН*, *СНД*, США і Туркменістан.

В. Ю. Константинов

Шаньюанський договір 1005 — *договір мирний* між імперією Ляо та імперією Сун; підписаний у січні 1005. Імперія Лао була державою кочової народності киданів, що мешкали на північному сході сучасної китайської провінції Хейлунцзян. Династія Сун контролювала значну частину північного та центрального Китаю. Імператор Ляо Шеньцзин наприкінці X — на поч. XI ст. здійснив кілька вдалих походів проти китайців, що вилилися в укладення **Ш. д.** Формально договір був підписаний як союз, за яким данина імперії Сун було оформлена у вигляді щорічної «допомоги» «союзнику» в розмірі 100 тис. срібних монет та 200 тис. кусків шовку, яку імперія Сун добровільно зголошувалася надсилати, «враховуючи сприятливі природні умови в державі». Хоча договір не передбачав територіальних здобутків імперії Ляо, вирішальна перемога над імперією Сун суттєво підвищила її вплив у Монголії. Договір проіснував до 1125, до вторгнення в землі Ляо чжурчженів.

М. А. Миронова

Шаповал Микита Юхимович (26.05.1882, с. Сріблянка Бахмутського повіту Катеринославської губернії, Російська імперія — 25.02.1932, Ржевниці поблизу Праги, ЧСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, соціолог. Нар. у заможній селянській сім'ї. Закінчив Ново-Глухівську лісничу школу (1900), Чугуївське юнкерське піхотне уч-ще (1906). Навчався на істор.-філол. ф-ті Харківського ун-ту (1907–08) і в Київ. комерційному ін-ті (1917). У 1901–05 — чл. РУП, потім став співзасновником УПСР і членом її ЦК з липня 1917. 1909–14 — видавець і співредактор самостійницького журналу «Українська хата». У 1911–17 працював лісоводом у приватних маєтках. Після Лютневої рев-ції 1917 — київ. повітовий комісар Тимчасового уряду й заст. голови Київ. земської управи, голова Всеукраїнської лісової спілки, чл. Центральної Ради та Малої ради від УПСР. Був членом комісії законодавчих внесень, виконував дип. доручення М. *Грушевського* на переговорах із Тимчасовим урядом. 2.12.1917–16.01.1918 — ген. секретар пошт і телеграфу. За гетьманату П. *Скоропадського* — чл. президії й голова комісії з міжнар. питань опозиційного Українського нац. союзу, один з організаторів антигетьманського повстання під проводом Директорії. 26.12.1918–13.02.1919 — міністр земельних справ в уряді В. *Чехівського*. У лютому 1919 виїхав до Швейцарії як *аташе* дип. місії УНР, потім працював секретарем дип. місії УНР у Буда-

пешті. Із жовтня 1919 — радник Директорії з культ.-просвітницьких питань у Празі. За підтримки Т. *Масарика* розвинув жваву громад.-політ. й культ. діяльність: спільно з М. *Галаганом* створив Український громад. комітет (1921–25); виступив співзасновником Української госп. академії в Подєбрадах (1922), Українського високого пед. ін-ту ім. М. Драгоманова в Празі (1923), Українського соціол. ін-ту (1924); видавав і редагував щомісячник «Нова Україна» (1922–28); гостро критикував як прорад. Закордонну делегацію УПСР М. Грушевського, так й екзильний уряд УНР А. *Лівицького*.

Твори: «Революційний соціалізм на Україні» (1921), «Військо і революція» (1923), «Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси» (1923); «Большевизм і Україна» (1925), «Українська соціологія» (1927), «Засади української визвольної програми» (1927), «Велика революція й українська визвольна програма» (1928), «Національна справа на Сході Європи» (1928), «Занепад УНР» (1928), «Загальна соціологія» (1930), «Система політичних наук і соціографія (Народознавство)» (1932), «Міжнаціональне становище українського народу» (1934), «Соціологія українського відродження» (1936), «Гетьманщина і Директорія» (1958).

В. І. Головченко

Шаповал Петро Дмитрович (1.03.1948, с. Жовтневе Коропського району Чернігівської обл. УРСР) — укр. громад.-політ. та держ. діяч. У 1981 закінчив Київ. ін-т народного госп-ва ім. Д. С. Коротченка, 1987 — Вищу парт. школу при ЦК КПУ. Трудову діяльність розпочав у 1967 помічником бригадира тракторної бригади на Чернігівщині. Служив у Збройних силах СРСР, працював учителем середньої школи. 1972–77 — займав керівні посади в автопідприємствах Городянського р-ну Чернігівської області; 1977–85 — заст. голови, голова Городянського міськвиконкому Чернігівської області; 1985–86 — заст. завідувача відділом Чернігівського обкому КПУ; 1986–90 — 1-й секр. Щорсівського райкому КПУ Чернігівської області. У квітні—серпні 1991 — 1-й секр. Чернігівського обкому КПУ; 1990–94 — заст., 1-й заст. голови Чернігівської обласної ради народних депутатів, голова обласного комітету «Облагротехсервіс»; 1994–98 — голова Чернігівської обласної ради народних депутатів, обласного виконавчого комітету та обласної держ. адміністрації; 1998–2001 — голова Чернігівської обласної ради народних депутатів. У березні 2001—липні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Киргизькій Республіці; в серпні 2003—серпні 2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Білорусь. У 2006–10 — депутат Чернігівської обласної ради, голова постійної комісії з питань міжрегіонального і транскордонного співробітництва, уповноважений представник депутатської фракції «Партія регіонів»; з 2010 — голова Чернігівського обласного осередку Всеукраїнської громадської організації «Сила і честь».

В. М. Матвієнко

Шарет (Sharett, справжнє прізвище Черток) Моше (16.10.1894, Херсон, Російська імперія — 7.07.1965, Тель-Авів, Держава Ізраїль) — ізраїльський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї реліг. фанатика, який переїхав зі своєю сім'єю до Палестини в 1906 під впливом євр. погромів у Російській імп. Закінчив євр. школу в Тель-Авіві. У роки *Першої світової війни* служив у тур. армії, став офіцером. По її закінченні виїхав до Лондона, де навчався в Школі економіки та політ. наук. Повернувся до Палестини в 1925 і став членом редакції газети «Давур» («Слово»). Під час *Другої світової війни* агітував євреїв вступати до брит. *збройних сил* і взяв активну участь у формуванні євр. бригади; активно пропагував ідею поділу Палестини на дві частини та створення євр. д-ви. У 1948–56 — мін. зак. справ, 7.12.1953–2.11.1955 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль. 1949 обраний до кнесету від правлячої МАПАЙ (Партії робітників Ізраїлю). Із часом радикальні погляди **Ш.** еволюціонували й він перетворився на прибічника мирного урегулювання *Близькосхідного конфлікту*. Під час підготовки Ізраїлю до англ.-франц.-ізраїльської агресії на Синаї 1956 (див.: *Суецька криза 1956*) відправлений Д. *Бен-Гуріоном* у відставку за пацифістську позицію й відмову підтримати військ. операцію дип. засобами. Після цього займався видавничою справою та був обраний головою Єврейського агентства.

Твори: «Веслувальник в Азії» (1957), «В час націй» (1958), «Книжечка поетичних перекладів» (1965), «Потьмяніле світло» (1966), «Політичний словник» (А-Е, 1968–79), «Словник персоналій» (А-Н, 1978), «Ми зустрінемося і, можливо, ні» (1998).

П. М. Ігнатьєв

Шариф (Sharif) Наваз (25.12.1949, Лахор, Пенджаб, Пакистан) — пакистанський громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї переселенця з Кашміру. Закінчив юрид. ф-т Пенджабського ун-ту в Лахорі. Займався бізнесом. У 1977 вступив у публічну політику й 1981 був призначений міністром фінансів провінції Пенджаб. У 1985 обраний до нижньої палати парламенту Пакистану. У 1985–88 — гол. міністр провінції Пенджаб. Восени 1988 очолив правоцентристський Ісламський демократичний альянс (ІДА), після перемоги якого на дострокових парл. виборах 1990 став Прем'єр-міністром Ісламської Республіки Пакистан (6.11.1990–18.04.1993, 26.05–18.07.1993). Основну увагу приділяв оздоровленню економіки шляхом приватизації нерентабельних держ. підприємств і залучення прямих закорд. інвестицій. Засудив *анексію* Кувейту Іраком 1990, що сприяло політ. зближенню Пакистану та країн Перської затоки. Вдруге очолював уряд 17.02.1997–12.10.1999, санкціонував проведення 1998 ядерних випробувань, що фактично перетворили Пакистан на ядерну д-ву. Був усунений від влади нач. Генштабу армії Пакистану П. *Мушаррафом* і засуджений до довічного ув'язнення, заміненого висилкою в Саудівську Аравію; в листопаді 2007 повернувся на батьківщину для участі в парламентських виборах і очолив Пакистанську мусульманську лігу (Н), що наступного року посіла 2-ге місце за кількістю мандатів у Національній асамблеї й виграла місцеві вибори в Пенджабі; за підсумками переможних для ПМЛ (Н) парламентських виборів 25.05.2013 **Ш.** знову очолив уряд ІРІ.

П. М. Ігнатьєв

Шарк (Sharq) Мухаммед Хасан (17.07.1925, волость Анандара провінції Фарах, Афганістан) — афган. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закінчив мед. ф-т Кабульського ун-ту (1953). Займався лікарською практикою. 1953–63 очолював канцелярію прем'єр-міністра М. *Дауда*. Після його усунення також подав у відставку, але з поверненням М. Дауда до влади 17.07.1973 і встановленням респ. режиму увійшов до складу Центр. комітету республіки, був заст. прем'єр-міністра. 1977–78 — *посол* Республіки Афганістан в Японії, 1980–86 — посол Демократичної Республіки Афганістан в Індії. 1987 очолив Управління у справах біженців і репатріантів, був призначений віце-прем'єром і головою Державного комітету у справах біженців та репатріантів, членом президії Вищої комісії з нац. примирення. 26.05.1988–21.02.1989 — безпарт. Прем'єр-міністр Республіки Афганістан; забезпечив дотримання графіка виведення рад. військ до 15.02.1989. Подав у відставку у зв'язку із запровадженням надзвичайного стану президентом Наджибуллою, після падіння його прорадянського режиму в квітні 1992 емігрував до США і видав два дослідження з новітньої історії Афганістану.

В. І. Головченко

Шарон (Sharon) Аріель (27.02.1928, Кфар Малал, Палестина) — ізраїльський військ., громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив брит. штабний коледж у Кемберлі (1957), юрид. ф-т Єврейського ун-ту в Єрусалимі (1966). У 1942 вступив до загонів самооборони «Хагана». З 1948 — на дійсній військ. службі. Створив й очолював спец. команду для проведення антитерористичних операцій; командував десантною та піхотною бригадами, бронетанковою дивізією; очолював Півн. й Півд. командування ЦАХАЛ. Звільнився в запас у 1973 у званні генерал-майора. У 1975–76 — радник із питань безпеки Прем'єр-міністра Держави Ізраїль І. *Рабина*. У 1977–81 — міністр с. г-ва в уряді М. *Бегіна*, активно налагоджував агр. співпрацю з АРЄ. У 1981–83 — міністр оборони, зазнав звинувачень опозиції в причетності до військ. злочинів ЦАХАЛ під час *Ліванської кризи 1982*. У листопаді 1981 підписав першу угоду про *стратегічне партнерство* Ізраїлю зі США. У 1983–84 — міністр без портфеля; 1984–90 — міністр торгівлі та промисловості; 1990–92 — міністр житлового будівництва й голова міністерського к-ту з імміграції та абсорбції; 1992–96 — чл. комітету кнесету з закорд. справ й оборони. У 1996–98 — міністр нац. інфраструктури, активно заохочував спільні проекти з Йорданією, Єгиптом і Палестинською автономією. У 1998–99 — міністр закорд. справ в уряді Б. *Нетаньяху*, працював над довготерміновим урегулюванням регіональної водної кризи. У вересні 1999 очолив партію «Лікуд», яку привів до перемоги на парл. виборах 6.02.2001. 7.03.2001–14.04.2006 — Прем'єр-міністр Держави Ізраїль; виступав на користь твердої лінії в стосунках із Палестинською автономією й силового викорі-

нення фундаменталістського тероризму. 4.06.2003 в Акабі (Йорданія) підписав із Прем'єр-міністром Палестинської автономії Махмудом Аббасом (Абу Мазеном) угоду про принципи мирного врегулювання *(«Дорожня карта»)*, що передбачала створення незалежної Палестинської держави в кордонах, які склались унаслідок *арабо-ізраїльської війни 1948–49*. Опрацював план «однобічного розмежування» з палестинцями й у серпні—вересні 2005 евакуював поселенців і вивів ізраїльські війська з сектору Газа; з 4.01.2006 перебуває в комі.

В. І. Головченко

Шасар (Chassard) Домінік (29.12.1941, Реймс, Французька Держава) — французький *дипломат*; закінчив Національну школу адміністрації (1968). Працював у центральному апараті французького МЗС (1971–72, 1982–85, з 2002), *дипломатичних представництвах* Франції в ПНР (Варшава, 1968–71), Нідерландах (Гаага, 1972–76), СРСР (Москва, 1976–78), ФРН (Бонн, 1978–82, 1989–95), Великій Британії (Лондон, 1985–89). У 1995–97 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Україні; 1997–99 — начальник Управління країн континентальної Європи МЗС Франції; 1999–2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол Французької Республіки в Болгарії. Кавалер ордена Почесного легіону (1994), кавалер (1981) та офіцер (1989) Національного ордена заслуг (Франція).

Р. А. Кривонос

Шастрі (Shastri) Лал Бахадур (2.10.1904, Мугхалсарай, нині — шт. Уттар-Прадеш, Республіка Індія — 11.01.1966, Ташкент, Узбецька РСР) — інд. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї вчителя. Закінчив Бенареський ун-т. У 1921 приєднався до руху громадян. непокори, очолюваного М. Ганді, вступив до Індійського національного конгресу (ІНК); кілька разів ув'язнювався брит. колоніальною владою. У 1935–38 — ген. секретар комітету ІНК в Уттар-Прадеші. З 1951 — ген. секретар ІНК, близький соратник Дж. *Неру*. У 1947–52 — міністр регіонального уряду Уттар-Прадешу; 1952–56 — міністр залізничного транспорту федер. уряду Індії; 1957–61 — міністр промисловості й торгівлі; 1961–63 — міністр внутр. справ. Після смерті Дж. Неру став лідером парл. фракції ІНК і був призначений Прем'єр-міністром Республіки Індія (9.06.1964–11.01.1966), міністром зак. справ, міністром з питань ядерної енергії й головою Планової комісії. В умовах загострення відносин із КНР, спричиненого першим китайським ядерним випробуванням 16.10.1964, офіційно заявив про можливість розроблення Індією атомного вибухового пристрою для застосування «виключно в мирних цілях», паралельно виступивши з низкою ініціатив щодо нерозповсюдження ядерної зброї. Для урегулювання наслідків *індійсько-пакистанської війни 1965* погодився на посередництво Прем'єр-міністра СРСР О. Косигіна й разом із Президентом Пакистану *Айюб Ханом* підписав *Ташкентську декларацію 1966*. Помер від серцевого нападу наступного дня.

В. І. Головченко

Шатті (Chatty) Хабіб (9.08.1916, м. Мсакен, нині — вілаєт Сус, Туніська Республіка — 6.03.1991, Париж, Французька Республіка) — туніський держ. діяч і *дипломат*, журналіст. Активний учасник нац.-визв. руху 1930–50-х; у 1955 очолив урядову інформаційну службу; 1956–57 — заст. голови Національних зборів Тунісу; 1957–59 — посол Туніської Республіки в Лівані, Сирії та Іраку, 1959–62 — у Туреччині й Ірані, 1962–64 — у Великій Британії, 1964–70 — у Марокко, 1970–72 — в Алжирі. У 1972–74 — директор кабінету Президента Туніської Республіки Х. *Бургіби*; 14.01.1974–24.12.1977 — мін. зак. справ Тунісу; 1979–84 — ген. секретар, з грудня 1984 — почесний голова Організації ісламської конференції (див.: *Організація ісламського співробітництва*).

В. І. Головченко

Шафіров Петро Павлович (1669, Москва, Московське царство — 1.03.1739, Санкт-Петербург, Російська імперія) — рос. держ. діяч і *дипломат*, барон (з 1710). Нар. у сім'ї перекладача *Посольського приказу*. З 1691, як і батько, служив перекладачем. Увійшов до складу *Великого посольства 1697–98*, в якому зблизився з *Петром I*. З 1703 — таємний секр. при канцлері Ф. *Головіні*, з 1709 — віце-канцлер і керуючий поштами. Уклав *Прутський мир 1711* і залишився в Стамбулі одним із заручників його дотримання. Разом із М. Шереметєвим підписав *Адріанопольський мирний договір 1713*. Брав участь у виробленні антишведських союзних дог-рів із Річчю Посполитою й Данією (1715), Пруссією та Францією (1717). У 1717–23 — віце-президент *Іноземних справ колегії*, займався підготовкою *Ніштадтського мирного договору 1721*. Унаслідок б-би двірських угруповань був звинувачений у казнокрадстві й засуджений до смертної кари, заміненої довічним засланням, яке відбував у Нижньому Новгороді. Після смерті Петра I був повернутий до Петербурга та призначений президентом Комерц-колегії. У 1730–32 — посол Російської імп. у Персії, де уклав Рештський договір від 21.01(1.02).1732 про встановлення *консульських відносин* і повернення Росією Персії півд. узбережжя Каспійського моря.

В. І. Головченко

Шахалілов (Shakhalilov) Шамансур (1949, Ташкент, Узбецька РСР) — узбецький *дипломат* і науковець. Закінчив істор. ф-т Ташкентського держ. ун-ту (1973), д-р істор. наук. У 1973–85 — лектор, керівник лекторської групи, заст. директора Ташкентського істор. музею; 1985–87 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії; 1987–89 — старший викладач ВПШ при ЦК Компартії Узбекистану; 1989–90 — лектор ЦК Компартії Узбекистану; 1990–92 — дир. Ін-ту сусп.-політ. проблем. У 1992–93 — радник, Радник-посланник посольства Узбекистану в Росії; 1993–94 — зав. сектором Ін-ту стратегічних і міжрегіональних досліджень, заст. начальника Управління країн СНД МЗС Узбекистану; 1994–98 — посол Узбекистану в РФ. У 1998–2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Узбекистан в Україні.

П. М. Ігнатьєв

Шахрай Василь Матвійович (11.02.1888, с. Харківці Пирятинського повіту Полтавської губернії, Російська імперія — 1919, Краснодар, нині — РФ) — укр. громад.-політ. діяч, один із теоретиків націонал-комунізму. Нар. у селянській сім'ї. Освіту здобув у Феодосійській учительській гімназії (1907) та Комерційному ін-ті в Санкт-Петербурзі. З 1913 — чл. РСДРП, активний учасник встановлення більшовицької влади в Україні: на Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові (24–25.12.1917) виступив із доповіддю «Самовизначення України»; був чл. ЦВК рад України та його уряду — Народного Секретаріату, очолював секретарство військ. справ; входив до складу делегації «радянської УНР» на *Брестських мирних переговорах 1917–18*. На Таганрозькій парт. нараді (квітень 1918) проводив ідею створення незалежної від РКП(б) укр. комуніст. партії. Автор книг «Революція на Україні» та «До хвилі. Що діється на Україні і з Україною» (остання у співавторстві з С. Мазлахом), а також передмови до збірки праць В. *Леніна*, де обстоював право України на самостійність і *незалежність*. Постановою ЦК КП(б)У від 9.03.1919 разом із С. Мазлахом виключений із партії, написані ними книги були вилучені з бібліотек. Працював у рад. підпіллі в тилу білих. Схоплений і замордований денікінською контррозвідкою.

М. С. Дорошко

Швабський союз міст — коаліція, створена 1376 містами Швабії (нині — землі ФРН Баварія і Баден-Вюртемберг), до яких згодом приєдналися міста Франконії (нині — три адміністративні округи федеральної землі Баварія), загалом бл. 90 громад. Мав на меті захист самостійності та спільних інтересів у б-бі проти *Священної Римської імперії* й князів. У 1381 Швабський союз об'єднався із Союзом рейнських міст (Франкфурт, Майнц, Шпейер, Вормс, Страсбург та ін.) у протистоянні спробам імператора Священної Римської імп. Карла IV збільшити податки з міст. Спільними зусиллями міста намагались протистояти спробам князів, яких підтримував імператор, ліквідувати міське самоврядування. У цій б-бі союзам міст було завдано поразки, і наприкінці XIV ст. **Ш. с. м.** розпався, а міста підкорились владі князів.

О. А. Борділовська

Шведсько-норвезька унія — об'єднання Швеції та Норвегії під владою шведського короля; мала характер особистої *унії*. Ще в 1812 Швеція заручилась підтримкою Росії щодо приєднання Норвегії. Велика Британія та Росія погодились на майбутню шведсько-норвезьку унію, що було зафіксовано в спец. угодах зі Швецією (3.03.1813 та 23.04.1813 відповідно), які уточнювали умови приєднання Швеції до 6-ї *антифранцузької коаліції* та залучення її *збройних сил* до активних бойових дій проти *Наполеона I* в Півн. Німеччині. Данія, що перебувала в союзі з наполеонівською Францією,

зазнала поразки у війні 1813–14 зі Швецією й за дансько-шведським Кільським мирним дог-ром (14.01.1814) передала Норвегію під владу Швеції. Норвежці, протестуючи проти умов укладеного без їх участі дог-ру, проголосили 19.02.1814 Норвегію незалежною д-вою. 17.05.1814 на установчих зборах в Ейдсволлі було ухвалено норвезьку конституцію та обрано данського принца Крістіана Фредеріка королем Норвегії. Але вже в липні 1814 шведським військам вдалося встановити контроль над Норвегією, і 14.08.1814 в Моссі (Норвегія) за результатами переговорів про перемир'я було укладено шведсько-норвезьку конвенцію. За її умовами воєнні дії припинялись, Крістіан Фредерік зрікався норвезького трону, між двома д-вами встановлювалась особиста унія, яка здійснювалась шведським королем. Швеція також гарантувала норвезьку конституцію зі змінами, що випливали з факту встановлення унії. 4.11.1814 норвезький стортинг визнав шведського короля Карла XIII норвезьким королем та проголосив Норвегію незалежним та неподільним королівством, об'єднаним зі Швецією в особі єдиного короля. Норвегія зберігала *автономію* у внутр. справах, але втрачала право на самостійне ведення *зовнішньої політики*.

Наприкінці XIX ст. відносини між Швецією та Норвегією загострились, внаслідок чого стортинг висунув вимогу про встановлення окремих норвезьких консульств за кордоном (що було передбачено конституцією) та збільшив митні збори на кордоні зі Швецією, а шведський уряд, у свою чергу, вдався до торг. санкцій. Спроби врегулювати розбіжності шляхом переговорів не призвели до позитивного результату, і в лютому 1905 з ініціативи норвезької сторони переговори було припинено. 23.05.1905 стортинг ухвалив рішення про створення незалежних норвезьких консульств за кордоном, на яке шведський король наклав вето. У відповідь 7.06.1905 стортинг проголосив шведського короля як такого, що втратив норвезьку корону, а сам акт про шведсько-норвезьку унію — скасованим. Шведський риксдаг 20.06.1905 погодився розпочати переговори про вихід Норвегії з унії за умови, що за це висловиться на плебісциті більшість норвежців. 13.07.1905 у Норвегії було проведено плебісцит, на якому абсолютна більшість учасників висловилась за скасування унії. 31.08.1905 у Карлстаді (Швеція) відкрилась конференція представників Швеції та Норвегії з метою з'ясування умов розриву унії. 23.09.1905 за її результатами було підписано шведсько-норвезьку угоду про скасування унії. Сторони домовились передавати всі суперечки, які не вдасться врегулювати шляхом переговорів між двома д-вами, на розгляд *арбітражу міжнародного* в Гаазі. Крім того, було погоджено про створення з обох сторін шведсько-норвезького кордону 15 км нейтральної зони, а також про знищення усіх фортець у цій смузі на території Норвегії. Швеція отримала право на безмитний транзит товарів територією Норвегії. 9.10.1905 стортинг ратифікував угоду. 2–19.10.1905 на надзвичайній сесії риксдаг також ратифікував Карлстадську угоду та звернувся до короля Оскара II із проханням визнати Норвегію як незалежну д-ву.

В. Ю. Константинов

Шебеші (Sebesi) Ференц (? — ?) — угорський феодал, *дипломат* трансільванського кн. Юрія II Ракоці. У липні 1656 прибув до Чигирина, де провів переговори з Б. *Хмельницьким* щодо укладання *українсько-трансільванського союзного договору 1656*, які увінчались підписанням диплому, в якому гетьман і козацька старшина зобов'язались не зв'язуватися з ворогами трансільванського князя. У червні—серпні 1657 вдруге відвідав Чигирин і провів переговори про взаємини Війська Запорозького з Трансільванією та Королівством Швеція. Щоденник про другу подорож, *вірчі грамоти* й інструкції трансільванського уряду, надані **Ш.**, опубліковані Ш. Сіладі в «Пам'ятках історії Угорщини. Серія I, т. 23» (Будапешт, 1874) і є цінними джерелами дип. історії України.

В. І. Головченко

Шевальє (Chevalier) П'єр (? — ?) — франц. військ. діяч і *дипломат*, радник королівського монетного двору в сер. XVII ст. На завершальному етапі *Тридцятилітньої війни 1618–48* брав участь у бойових діях у Фландрії. У 1646 командував 2,4-тис. загоном добровольців із Речі Посполитої, ймовірно козаків, під час облоги утримуваного іспанцями Дюнкерка. У 1648–52 — секр. *посольства* Франції в Речі Посполитій. Перший зах.-європ. історіограф Української нац. рев-ції 1648–76.

Твори: «Розвідка про козаків», «Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків», «Розвідка про перекопських татар», «Історія війни козаків проти Польщі» (написані 1653–63, видані франц. мовою 1663, 1668 і 1852, англ. — 1672).

В. І. Головченко

Шевальов Валентин Миколайович (5.04.1950, Раменський район Московської області, РРФСР) — український *дипломат*; у 1975 закінчив Київський інститут народного господарства (економіст), у 1992 — Академію народного господарства при уряді Російської Федерації (спеціаліст державного управління). В 1969–74 — інженер, старший інженер проектних інститутів м. Києва; 1974–81 — старший інженер, начальник відділу, СУ-2 трест «Будмеханізація» Головкиївбуду; 1981–83 — заступник генерального директора ВО «Укрпромдинамо»; 1983–92 — головний спеціаліст, начальник відділу Управління економіки Держбуду України; 1992–93 — начальник Управління економіки, змін форм власності й антимонопольних заходів у будівництві Мінбудархітектури України; 1993–95 — заступник Голови Київської міської державної адміністрації; 1995–2000 — заступник міністра, перший заступник міністра зовнішніх економічних зв'язків і торгівлі України; 2000–03 — керівник Торгівельно-економічної місії у складі Посольства України в Словацькій Республіці; 2003–05 — керівник Торгівельно-економічної місії у складі Посольства України в Республіці Болгарія. 2005–08 — заступник генерального директора ЗАТ «Київбудінвест»; 2008–09 — заступник голови Правління ЗАТ «Київбудінвест»; 2009–10 — начальник управління Міністерства регіонального розвитку та будівництва України. З 2.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Туркменістані та Ісламській Республіці Афганістан (за сумісництвом).

В. М. Матвієнко

Шеварднадзе Едуард Амвросійович (25.01.1928, с. Маматі Ланчхутського р-ну Грузинської РСР) — грузинський громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї сільського вчителя. Закінчив партшколу при ЦК Компартії Грузії (1951) та істор. ф-т Кутаїського педінституту (1960). З 1946 — на комсомольській роботі. У 1957–61 —1-й секр. ЦК ЛКСМ Грузії, 1965–72 — міністр внутр. справ Грузинської РСР, 1972–85 —1-й секр. ЦК Компартії Грузії. У 1985 був призначений М. *Горбачовим* мін. зак. справ СРСР. На цій посаді активно реалізував політику «нового мислення» на міжнар. арені, що сприяло завершенню *«холодної війни»*, підписанню *Женевських угод про врегулювання в Афганістані 1988*, інтенсифікації *обмеження стратегічних озброєнь процесу*, укладенню *Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990*. Розпочалося встановлення нових відносин із країнами Центр. та Схід. Європи в умовах зростання незадоволення останніх участю у *Варшавському договорі 1955* й *Раді економічної взаємодопомоги*. Зазнав критики з боку частини військ. й парт. керівництва СРСР і 20.12.1990 подав у відставку. За кілька тижнів до розпуску СРСР знову став мін. зак. справ, а згодом повернувся в Грузію. 10.03–6.11.1992 — Голова Державної ради, 6.11.1992–26.11.1995 — Голова Парламенту, 26.11.1995–23.11.2003 — Президент Грузії; залишив посаду під тиском опозиції.

М. М. Білоусов

Шевель Георгій Георгійович (9.05.1919, Харків, Українська СРР — 17.07.1989, Київ, Українська РСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат*. Закін. 1941 філол. ф-т Харків. ун-ту. Брав участь у бойових діях Великої вітчизняної війни 1941–45. У 1944–46 — секр. Львів. обкому ЛКСМУ; 1946–50 — секр., 1950–54–1-й секр. ЦК ЛКСМУ; 1954–61 —2-й секр. Київ. міськкому КПУ, секр. Київ. обкому КПУ; 1961–70 — зав. відділу пропаганди та агітації ЦК КПУ. 10.08.1970–18.11.1980 — мін. зак. справ УРСР. Проводив політику зміцнення зовн.-політ. відомства професійними кадрами. Очолював делегації УРСР на міжнар. форумах; готував заяви та проекти резолюцій в *Організації Об'єднаних Націй*; керував діяльністю Постійних представництв УРСР при ООН, ЮНЕСКО, інших міжнар. орг-ціях у Женеві та Відні; добився активізації діяльності УРСР в *Європейській економічній комісії ООН, Міжнародній організації праці (МОП)*; дбав про популяризацію України у світі. За його керівництва МЗС УРСР представники республіки 37 разів обирались, призначались до керівних структур *організацій міжнародних* і конференцій, 287 разів вносили поправки, проекти резолюцій, робили спільні заяви. Безпосе-

редній учасник 21-ї сесії *Генеральної Асамблеї ООН* та Надзвичайної спец. сесії ГА ООН. Керівник делегацій УРСР на 25–30-й чергових сесіях, а також на 4-й, 7-й та 10-й спец. сесіях ГА ООН; виступав 15 разів. У 1975 делегація УРСР спільно з делегаціями СРСР, Болгарії, НДР, Польщі, Угорщини та ЧССР внесла ряд важливих пропозицій до тексту «Міжнародної стратегії розвитку», в основі яких були тези щодо поглиблення процесу розрядки та розвитку всебічної співпраці між країнами. Того ж року на 7-й спец. сесії ООН з екон. питань вніс у робочий документ «Розвиток і міжнародне економічне співробітництво» поправку, що стосувалась усунення нерівності й несправедливості в екон. відносинах і ліквідації розриву між розвиненими д-вами та країнами «третього світу». З 1970 УРСР брала плідну участь у роботі Спеціального комітету ООН проти *апартеїду*, а постійний представник республіки при ООН, відтоді незмінно обирався головою комітету. На Лондонській конференції із попередження забруднення морів 1973 було схвалено пропозицію УРСР, СРСР, Болгарії та Румунії щодо визнання Чорного моря особливим районом. Керував делегаціями УРСР на Монреальській конференції 1971, присвяченій б-бі проти незаконних актів, спрямованих проти безпеки цивільної авіації; Конференції ООН із питання про давність позову в міжнар. купівлі-продажу товарів (Нью-Йорк, 1974); Лондонській конференції 1974 про охорону людського життя на морі; Всесвітній конференції в межах Міжнародного року жінки (Мехіко, 1975), де представник УРСР був обраний заст. голови; Міжурядовій конференції щодо створення всесвітньої системи наук. й техн. інформації. Протягом 1970-х УРСР підписала та ратифікувала 64 міжнар. док-ти, серед яких Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів і в його надрах ядерної зброї масового знищення (1.03.1971), *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1973, Віденська конвенція про представництво держав в їхніх відносинах із міжнародними організаціями універсального характеру 1975,* Міжнародна конвенція електрозв'язку (15.12.1976), Додаткові протоколи до Женевських конвенцій 1949 про захист жертв війни (9.12.1977), Конвенція про психотропні речовини 1971 (27.10.1978) та ін. Ініціював створення Ін-ту світової економіки і міжнар. відносин АН УРСР. Був депутатом Верховної Ради УРСР, неодноразово обирався чл. ЦК КПУ. Нагороджений бойовими і трудовими орденами СРСР, медалями. Автор публікацій із питань зовн. політики та міжнар. відносин.

Д. В. Табачник

Шевченко Іван Денисович (2.02.1935, с. Княжичі Броварського р-ну Київської обл., УСРР — 15.02.2002, Конакрі, Гвінейська Республіка) — укр. професійний *дипломат*. У 1962 закінчив юрид. ф-т Білоруського держ. ун-ту, 1966 — курси керівного складу дип. працівників при Вищій дип. школі МЗС СРСР. 1962–71 — аташе, 2-й, 1-й секр. протокольно-конс. відділу МЗС УРСР; 1971–76–2-й, 1-й секр. посольства СРСР у Республіці Верхня Вольта (тепер Буркіна-Фасо); 1976–84 — співробітник центр. апарату МЗС УРСР; 1984–87 — радник, керівник «Чадської групи» посольства СРСР у Республіці Камерун; у 1990 — Тимчасовий Повірений у справах СРСР у Республіці Чад. 1990–92 — нач. Фінанс.-госп. управління МЗС України; 1992–93 — керуючий справами МЗС України; 1993–98 — заст. начальника Управління двосторонніх відносин, 1-го територ. управління, нач. Істор.-архівного управління МЗС України. У грудні 1998 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Гвінея, одночасно в червні 2000 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Малі за сумісництвом, у грудні 2001 — лютому 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Сьєрра-Леоне за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Шевченко Олександр Дмитрович (20.02.1961, с. Порошково Перечинського району Закарпатської області, УРСР) — український *дипломат*: начальник Управління МЗС України, член офіційної делегації України на Третьому спільному засіданні Двосторонньої українсько-лівійської комісії зі співробітництва. 19.03.2004–4.06.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Малайзії, водночас 17.05.2005–18.07.2009 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Демократичній Республіці Східний Тимор (Тимор-Лешті) за сумісництвом. У 2009–10 — заступник директора Департаменту контролю над озброєннями та військово-технічного співробітництва МЗС України; з 16.07.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Індії, водночас із 6.06.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Шрі-Ланці за сумісництвом, з 16.06.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України у Федеративній Демократичній Республіці Непал та Надзвичайний і Повноважний Посол України в Мальдівській Республіці за сумісництвом, з 11.10.2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Народній Республіці Бангладеш за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Шевченко Сергій Тимофійович (1911 — ?) — український радянський *дипломат*. Освіта — Харківський інститут народного господарства, Інститут Червоної професури (1937). У 1937–41 — начальник Управління керівних кадрів Народного комісаріату освіти УРСР; 1941–46 — служба в РСЧА, в 1942–46 — заступник начальника політичного відділу 3-ї гвардійської танкової армії. В 1946–64 — працівник Київського обласного комітету Компартії України. 1964–68 — Постійний представник Української РСР в *Організації Об'єднаних Націй*.

В. М. Матвієнко, Н. В. Балюк

Шеєль (Scheel) Вальтер (8.07.1919, Золінген, нині — земля Північний Рейн — Вестфалія, ФРН) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Здобув екон. освіту. Працював у банку (1938–39). Під час *Другої світової війни* служив у люфтваффе у Франції й на Схід. фронті. Після війни працював керівним менеджером у різноманітних фірмах. З 1946 — чл. Вільної демократичної партії (ВДП), депутат міської ради Золінгена (1948–50), ландтагу землі Півн. Рейн-Вестфалія (1950–53), бундестагу (1953–74). Чл. заг. зборів *Європейського співтовариства вугілля і сталі* (1955–57), депутат Європарламенту 1958–69, віце-президент фракції ВДП, голова комісії з допомоги країнам, що розвиваються. Віце-президент бундестагу у вересні 1967 — жовтні 1969. Міністр у справах екон. співробітництва в коаліційних урядах ХДС/ХСС та ВДП К. *Аденауера* та Л. Ерхарда (1961–66); віце-канцлер та мін. зак. справ у коаліційному уряді СДПН і ВДП В. *Брандта* (1969–74). Брав безпосередню участь у розробці *«нової східної політики»* ФРН і підготовці дог-рів ФРН із СРСР (1970), ПНР (1970), НДР (1972), ЧССР (1973). У 1971 став першим мін. зак. справ ФРН, що відвідав Ізраїль. Під час візиту до Пекіна 1972 досяг домовленості про встановлення *дипломатичних відносин* із КНР. Після відставки В. Брандта 6.05.1974 упродовж 10 днів виконував обов'язки Федер. канцлера ФРН до обрання бундестагом на цю посаду Г. *Шмідта*. Федер. президент ФРН 1.07.1974–30.06.1979. Почесний голова ВДП (1979) та голова наглядової ради Фундації ім. Ф. Науманна (1979), голова наглядової ради Німецького товариства з допомоги країнам, що розвиваються (1980). Чл. наглядової ради концерну Тіссен АГ (1980), пізніше також Тіссен Стааль АГ. Голова ради керуючих Німецького нац. музею в Нюрнберзі. Нагороджений великим хрестом ордена «За заслуги» ФРН (1973).

Твори: «Контури нового світу — труднощі, протверезіння та шанси індустріальних держав» (1965), «Формули німецької політики» (1968), «Про право іншого: роздуми про свободу» (1977), «Майбутнє свободи: про мислення і дії в нашій демократії» (1979), «Кому ще завдає болю поділ Німеччини» (1986).

Р. А. Кривонос

Шеліго (Seligo) Прімож (11.09.1966) — словенський *дипломат*; закінчив Люблянський університет, економічний факультет. У 1995–99 — другий секретар посольства Словенії в Росії; 2000–01 — перший секретар посольства Словенії в Туреччині; 2001–04 — керівник управління Східної Європи МЗС Словенії. У 2004–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Словенії в Україні; 21.02.2007 відкрив консульство Словенії у Львові.

А. П. Сапсай

Шелухин Сергій Павлович (6.10.1864, с. Деньги Золотоніського повіту Полтавської губернії, нині — Черкаська обл., Україна — 25.12.1938, Ржевниці поблизу Праги, ЧСР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик. Нар. у сім'ї дрібного поміщика. Закінчив Лубенську класичну гімназію (1883) і юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (1888). Працював у судових установах Єлисаветграда, Кам'янця-Подільського, Кишинева. У 1902–17 — прокурор і суддя в Одесі, дійсний статський радник; брав активну участь у наук. (чл. Київ. правничого товариства

при Університеті Св. Володимира, Історико-філологічного товариства при Новоросійському ун-ті) й громад. житті. 1904–14 спільно з М. *Шаповалом* редагував журнал «Українська хата», очолював Одеську укр. громаду. Після Лютневої рев-ції 1917 вступив до УПСФ і був обраний до її Головного комітету. 8.04.1917 його обрали до Центральної Ради від Херсонської губернії, 14.12.1917 створив у ній позапарт. «секцію самостійників». 15.01.1918 призначений ген. суддею УНР. 24.03–29.04.1918 — міністр судових справ в уряді В. *Голубовича*. 23.05–7.10.1918 — голова делегації Української Держави на *українсько-російських мирних переговорах 1918*. Із 3.08.1918 — чл. Державного Сенату. 26.12.1918–13.02.1919 — в. о. міністра юстиції в уряді В. *Чехівського*, потім — чл. Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, голова делегації УНР на Ризьку мирну конференцію 1920–21. Активно відстоював незалежність укр. нац. державності, виступав проти курсу А. *Лівицького* — А. *Ніковського* на зближення з Польщею та Румунією. Із січня 1921 — проф. кримінального права в Українському вільному ун-ті (УВУ) у Відні, з 1924 — проф., декан правничого ф-ту й проректор УВУ в Празі. Викладав кримінальне право й політ. історію України в Українському високому пед. ін-ті ім. М. Драгоманова (Прага, 1924–25).

Твори: «Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року» (1926), «Історико-правні підстави української державності» (1929), «Звідкіля походить Русь — теорія кельтського походження Київської Русі» (1929), «Додаткові лекції по курсу «Історія українського народу» (1932), «Україна — назва нашої землі з найдавніших часів» (1936), «Німецька колонізація на Україні» (1938).

В. І. Головченко

Шемшученко Юрій Сергійович (14.12.1935, Глухів, нині — Сумської обл., Україна) — укр. науковець, юрист. У 1962 закінчив юрид. ф-т Київ. держ. ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, д-р юрид. наук (1979), професор (1985), академік НАН України (1992) та Академії прав. наук України (1994). У 1962–66 працював в органах прокуратури Сумської області. 1966–88 — аспірант, молодший наук. співробітник, старший наук. співробітник, зав. відділу, а з 1988 — дир. Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького АН УРСР/ НАН України. Водночас із 1995 — ректор Київ. ун-ту права. Голова Спілки юристів України (1991–93), президент Укр. асоціації політологів (1991–94). Голова Комісії при Президентові України в питаннях громадянства (1994); чл. Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС (2000); чл. Конституційної комісії України (1990–94); чл. Національної ради з узгодження діяльності заг.-держ. і регіональних органів місцевого самоврядування (2000) та ін. Нагороджений Почесною грамотою Президії ВР УРСР, орденом князя Ярослава Мудрого V ст. (1999), IV ст. (2006) і III ст. (2009), орденом «За заслуги» III ст. (2010). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки 2004; премії НАН України ім. Д. З. Мануїльського (1991), премії НАН України ім. М. П. Василенка (1998). Заслужений діяч науки і техніки України (1995).

Твори: автор і співавтор понад 800 наукових праць, зокрема: «Організаційно-правові питання охорони навколишнього середовища» (1976), «Місцеві ради і охорона навколишнього середовища» (1988), «Правові проблеми екології» (1989), «Національна державність союзної республіки» (1991, співавт.), «Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література» (1999), «Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи» (2001).

Л. В. Губерський

Шенбруннський договір 1873 — двостороння міжнар. угода, укладена 25.05(6.06).1873 у Шенбруннському палаці поблизу Відня між австр. імператором *Францем Йосифом I* та рос. імператором *Олександром II* у формі особистої домовленості дорадчого характеру. Згідно з **Ш. д.** імператори зобов'язувались домовлятись один з одним у разі виникнення розбіжностей з тих чи інших питань, що становлять спільний інтерес. У разі нападу *третьої держави* вони повинні були узгоджувати спільну лінію поведінки. Якщо в результаті укладеної домовленості виникла б потреба у воєнних діях, то їхній характер мав бути визначений додатковою військ. конвенцією. 11(23).10.1873 до **Ш. д.** приєднався імператор Німеччини *Вільгельм I*. Завдяки укладенню **Ш. д.** Росія тимчасово залагодила відносини з Австро-Угорщиною, чим знижувала ризик її втручання в разі конфлікту з Великою Британією; Австро-Угорщина отримувала певні гарантії невтручання Росії у справу придушення можливих визвольних повстань на Балканах; Німеччина прагнула використати цю угоду для посилення ізоляції Франції та недопущення утворення антинім. коаліцій за її участі.

В. В. Копійка

Шенбруннський мир 1809 (Віденський мирний договір 1809 між Францією та Австрією) — двостороння міжнар. угода, підписана 14.10.1809 у Шенбруннському палаці поблизу Відня; завершила австр.-франц. війну 1809. За **Ш. м.** Австрія поступалась Франції графством Герц (Горіца), Трієстом із Трієстською областю, Крайною, Каринтією, Істрією; передавала Баварії Зальцбург і частину Верхньої Австрії, герцогству Варшавському — Зах. Галичину, Росії — Тернопільсько-Золочівський округ Схід. Галичини. Австрії гарантувалась цілісність володінь, що залишились у неї. Франція зобов'язувалась не перешкоджати транзитній торгівлі Австрії через порт Фіуме, однак Відень мав приєднатися до *Континентальної блокади*, не втручатись у справи Іспанії, Португалії та італ. д-в, заздалегідь визнаючи всі зміни, які Франція здійснить у цих країнах. Чисельність австр. армії обмежувалась 150 тис. вояків, Австрія сплачувала Франції *контрибуцію* розміром 85 млн флоринів золотом. Договір було остаточно анульовано рішенням *Віденського конгресу 1814–15*.

Т. О. Кулініч

Шенгенські угоди — сукупність документів, відомих як Шенгенський доробок (Schengen acquis), що включає в себе Угоду про поступову відміну контролю на спільних кордонах 1985, Конвенцію про застосування Угоди про поступову відміну контролю на спільних кордонах 1990, протоколи про приєднання, рішення та декларації Виконавчого комітету, утвореного відповідно до Конвенції 1990. Шенгенські угоди спрямовані на реалізацію принципу вільного руху осіб; станом на 1.03.2013 діють на території 26-ти країн: 22-х членів *Європейського Союзу* (крім Великої Британії, Ірландії, Румунії, Болгарії та Кіпру), Норвегії, Ісландії, Швейцарії та Ліхтенштейну. Вперше питання про скасування системи поліцейського та митного контролю на внутрішніх кордонах було розглянуто на засіданні *Європейської ради* у Фонтенбло в червні 1984 за ініціативи Франції та ФРН. Положення першої угоди, укладеної 14.06.1985 в Шенгені (Люксембург) Бельгією, Люксембургом, Нідерландами, ФРН та Францією, не були виконані своєчасно (до 1990), що обумовило підписання 19.06.1990 5-ма державами Конвенції про застосування Шенгенської угоди. У Конвенції, що набрала чинності в березні 1995, зазначались умови та гарантії впровадження домовленостей про вільне пересування. Пізніше до них приєдналися Італія (1990), Іспанія, Португалія та Греція (1992), Австрія (1995), Данія, Фінляндія та Швеція (1996), Естонія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словенія, Словаччина, Угорщина та Чеська республіка (2007). Решта країн-членів ЄС бере участь у окремих аспектах діяльності об'єднання, зокрема у правовій та поліцейській співпраці. З березня 2001 Шенгенські положення почали діяти в країнах Скандинавського паспортного союзу, що не є членами ЄС (Ісландія та Норвегія), з грудня 2008 — в Швейцарії, з грудня 2011 — в Ліхтенштейні. До Шенгенської зони належать усі неєвропейські території Португалії та Іспанії (Азорські о-ви, о. Мадейра, м. Сеута і Мелілья, Канарські о-ви). Дія Шенгенських угод не поширюється на заморські території Франції та Нідерландів, о. Гельголанд та комуну Бюзінген (Німеччина); архіпелаг Свальбард (Норвегія), Північний Кіпр, Фарерські о-ви та о. Гренландія (Данія).

До 1997 Шенгенський процес відбувався паралельно з інтеграційними процесами в ЄС. Згідно з положеннями Протоколу до *Амстердамського договору 1997* Шенгенські угоди було інтегровано в правову систему ЄС, обов'язки й повноваження Шенгенського виконавчого комітету перейшли до *Ради Європейського Союзу*, Генеральний секретаріат взяв на себе функції Шенгенського секретаріату. Основою Шенгенського механізму стала Шенгенська інформаційна система — база даних, що використовується органами країн-членів Шенгенської зони з метою обміну інформацією про окремі категорії осіб та об'єкти. На зміну Шенгенській конвенції 1990 15.03.2006 було ухвалено Регламент *Європейського парламенту* та Ради ЄС № 562/2006 із запровадження Кодексу Співтовариства щодо правил перетину кордону особами (Шенгенський

кодекс про кордони). Крім діяльності зі скасування контролю на внутрішніх кордонах, у рамках Шенгенського процесу відбуваються заходи із запровадження спільних зовнішніх кордонів (єдиної системи контролю на зовнішніх кордонах та гармонізації візової політики); заходи зі зміцнення безпеки та координації співробітництва у сфері юстиції та правопорядку: питання імміграції, надання притулку, реадмісії, співпраці судових органів, поліцейських, митних та прикордонних служб у боротьбі з нелегальною міграцією, транскордонною злочинністю, включно з наркоторгівлею та контрабандою зброї, тощо.

М. А. Миронова

Шепілов Дмитро Трохимович (23.10.1905, Ашхабад, нині — Туркменістан — 18.08.1995, Москва, РФ) — рад. політ. і держ. діяч, науковець. Нар. у робітничій сім'ї. Закінчив ф-т сусп. наук Моск. ун-ту (1926). Працював прокурором, помічником прокурора в Якутії та Смоленську; з 1931 — в Аграрному ін-ті червоної професури; з 1935 — в апараті ЦК ВКП(б), згодом — в Ін-ті економіки АН СРСР, став д-ром екон. наук, професором. Під час Великої Вітчизняної війни 1941–45 був нач. політвідділу дивізії, армії, чл. Військової ради армії; генерал-майор (1945). З 1946 — у газеті «Правда», з 1947 — в Управлінні агітації і пропаганди ЦК ВКП(б); брав активну участь в ідеолог. компанії переслідування представників наук. й творчої інтелігенції за «відсутність патріотизму», «космополітизм»; потім став гол. редактором газети «Правда». У 1955 — секр. ЦК КПРС, голова Комісії Верховної Ради СРСР із закорд. справ. 1.06.1956–14.02.1957 — мін. зак. справ СРСР. Поклав початок зближенню з країнами Бл. Сходу, особливо з Єгиптом, під час урегулювання *Суецької кризи 1956*. У лютому 1957 знов став секр. ЦК, але в жовтні 1957 був звільнений з усіх посад за критику М. *Хрущова* (під формальним приводом підтримки «антипартійної групи» В. *Молотова*, Г. Маленкова і Л. Кагановича). Працював в Ін-ті економіки АН Киргизької РСР. У 1960 повернувся в Москву, де одержав роботу в Головному архівному управлінні при Раді Міністрів СРСР. У 1962–76 виключався з КПРС. 1982 вийшов на пенсію, писав спогади.

М. М. Білоусов

Шессон (Cheysson) Клод (13.04.1920, Париж, Французька Республіка — 15.10.2012, там само) — франц. держ. діяч і *дипломат*. З 1948 працював у центр. апараті МЗС і в дип. представництвах Франції за кордоном. У 1966–69 — посол Франції в Індонезії. 1970–73 займав посаду дир. великої франц. компанії з видобутку мінералів у Конго. З 1973 — чл. Комісії Європейських співтовариств (КЕС). У 1978–81 — чл. КЕС у питаннях відносин із країнами, що розвиваються. Брав активну участь у підготовці *Ломейських конвенцій*, що надавали значні привілеї в торгівлі з ЄЕС країнам Африки, Карибського басейну й АТР. У 1981–84 — мін. зак. справ Франції в соціал. уряді Ф. *Міттерана*; в 1989–94 — депутат *Європейського парламенту*.

П. М. Ігнатьєв

Шеферс (Schäfers) Рейнгард (27.05.1950, Марсберг, земля Північний Рейн — Вестфалія, ФРН) — німецький *дипломат*; у 1977 отримав вищу юридичну освіту; відтоді — на *дипломатичні службі* ФРН: 1979–82 — керівник відділу з консульських і правових питань Посольства Німеччини у ЧССР (Прага); 1982–85 — постійний заступник посла у Посольстві ФРН в Сомалійській Демократичній Республіці (Могадішо); 1985–88 — консультант у відомстві Федерального канцлера, займався відносинами між Сходом та Заходом, питаннями роззброєння та політикою безпеки; 1988–91 — радник Посольства ФРН у СРСР (Москва), консультант МЗС ФРН з питань Радянського Союзу. В 1992–98 керував відділом Центральної, Східної і Південно-Східної Європи у відомстві Федерального канцлера; 1998–2000 — Посланник у Посольстві ФРН у Французькій Республіці (Париж). У 2000–01 — Постійний представник ФРН у *Західноєвропейському союзі* (Брюссель); 2001–06 — представник ФРН у Комітеті з питань політики і безпеки *Європейського Союзу* в ранзі посла. В липні 2006 — серпні 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН в Україні. З 2008 — Надзвичайний і Повноважний Посол ФРН у Франції, з 2012 — в Італійській Республіці.

А. П. Сапсай

Ширак (Chirac) Жак (29.11.1932, Париж, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї банківського службовця. Закінчив із відзнакою Ліцей Великого Людовіка (1950), Ін-т політ. наук, Нац. школу управління (1959) і Школу бронетанкових військ та кавалерії. 1953 навчався в літній школі при Гарвардському ун-ті (США). Проходив дійсну військ. службу під час *війни за незалежність Алжиру*. 1960–62 — працівник бухгалтерського управління Ради міністрів, 1962–69 — урядовець ген. секретаріату Ради міністрів, держсекретар із соц. питань. Відіграв значну роль у налагодженні діалогу з профспілками під час заг. страйку в травні 1968. 1969–73 — держсекретар з економіки й фінансів, 1973 — міністр с. г-ва, 1974 — міністр внутр. справ. 27.05.1974–25.08.1976 і 20.03.1986–10.05.1988 — Прем'єр-міністр Французької Республіки. 1977–95 — мер Парижа, а з 1976 — лідер правоцентристського Об'єднання на підтримку республіки. Наполягав на зниженні податків, ліквідації контролю над цінами й *експортом* капіталу, приватизації бізнесу, запровадженні жорсткіших покарань за *тероризм міжнародний*. Двічі невдало балотувався на президент. виборах (1981 і 1988), здобув перемогу в 2-му турі президент. виборів 7.05.1995 (52,64 % голосів), переобраний на другий термін 5.05.2002 (82,2 % голосів). У *зовнішній політиці* реанімував незалежницький курс Ш. де *Голля*, поновивши підземні ядерні випробування у Франц. Полінезії (під тиском світової громадськості в лютому 1996 оголосив про закриття ядерних полігонів на атолах Муруроа і Фангатауфа) й виступивши з осудом воєнної операції США «Шок і тремтіння» в Іраку 2003; натомість активізував франц.-нім. і франц.-брит. співпрацю в рамках *Європейського Союзу (ЄС)*. У відносинах з Україною започаткував «привілейоване партнерство», конкретизоване в діяльності Змішаної укр.-франц. міжурядової комісії з екон. співробітництва та Форуму укр.-франц. діалогу. 2–4.09.1998 відвідав із держ. візитом Україну.

Л. В. Губерський

Шихі (Chikhi) Шериф (15.12.1951) — алжирський *дипломат*. Закінчив дип. відділення Нац. школи адміністрації (1976). У 1976–79 — секр. закорд. справ МЗС АНДР; 1980–81 — керівник відділу Ген. управління конс. справ МЗС; 1981–84 — 1-й секр. посольства Алжиру в Мозамбіку; 1984–88 — радник посольства Алжиру у США; 1989–93 — заст. начальника управління МЗС Алжиру; 1993–95 — Радник-посланник посольства Алжиру у Великій Британії; 1996–97 — уповноважений з питань дослідження та синтезу при повноважному міністрі з питань співробітництва й у справах країн Магрибу. 1997–2005 — Надзвичайний і Повноважний Посол АНДР в Україні.

В. І. Головченко

Шишманов Іван Димитров (4.07.1862, Свиштов, нині — Великотирновська область, Болгарія — 22.06.1928, Осло, Королівство Норвегія) — болг. громад.-політ. діяч, літературознавець і *дипломат*. Закінчив пед. уч-ще у Відні, навчався в Єнському, Женевському і Лейпцігському ун-тах. Д-р філософії (1888), дійсний чл. Болгарської АН, чл.-кор. Сербської АН та Югославської Академії наук і мистецтв, Грецької АН, Чехословацької АН і Угорської АН. Один із засновників Софійського ун-ту, проф. ун-ту з 1894. 1903–07 — міністр освіти Болгарії. Заснував серійне наук. видання «Збірник народної творчості, науки і літератури» (з 1889); значної уваги надавав вивченню болг. нац. відродження XIX ст. та з'ясуванню впливу на нього поезії Т. Шевченка; активно займався громад. діяльністю, обирався головою Спілки болг. учених, письменників і художників та Спілки болг. читалень, очолював болг. пен-клуб. Зі студ. років був тісно пов'язаний з укр. нац. рухом, підтримував тісні контакти з М. Драгомановим (був одружений із його донькою Лідією), І. Франком, М. Павликом, Л. Українкою, В. Гнатюком, К. Студинським. 1907 обраний почесним проф. Харківського ун-ту, 1914 — дійсним чл. НТШ у Львові. Після укладення *Брестського мирного договору УНР із Центральними державами 1918* був призначений *послом* Болгарії до Києва. 7.05.1918 вручив вірчі грамоти П. *Скоропадському*. Після захоплення Києва більшовиками в березні 1919 повернувся до Софії, але зберіг довірчі зв'язки з укр. політ. діячами в еміграції. 1926 обраний головою Укр.-болг. товариства.

В. І. Головченко

Шкуров Володимир Анатолійович (1958, Київ, УРСР) — український *дипломат* та мовознавець; закінчив Київський державний універси-

тет ім. Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук. 1986–89 — науковий співробітник Інституту мовознавства НАН України; 1989–92 — аспірант Інституту сходознавства в м. Тбілісі; 1992–95 — науковий співробітник Інституту мовознавства НАН України; 1995–96 — перший секретар відділу країн Західної Європи МЗС України; 1996–2000 — перший секретар, радник Посольства України в Греції; 2000–01 — головний консультант Головного управління зовнішньої політики Адміністрації Президента України; 2001–03 — радник Посольства України в Греції; 2003–05 — Генеральний консул України в м. Салоніки (Греція). 2006–09 — заступник директора Департаменту культурного та гуманітарного співробітництва МЗС України — начальник відділу національних меншин і віросповідань, 2009–10 — Радник-посланник Посольства України в Державі Ізраїль, Представник України при Палестинській національній адміністрації. З 9.06.2010 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Грецькій Республіці.

В. М. Матвієнко

Шлезінгер (Schlesinger) Артур Мейєр молодший (15.10.1917, Колумбус, шт. Огайо, США — 28.02.2007, Манхеттен, Нью-Йорк, США) — амер. історик, громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Гарвардський ун-т (1938); докторант Гарвардського ун-ту (1939–42). Під час *Другої світової війни* служив в Управлінні військ. інформації (1942–43) та Управлінні стратегічних служб (1943–45). У 1946–61 — проф. історії Гарвардського ун-ту, активний прибічник Демократичної партії. Співзасновник громад. орг-ції «Американці за демократичну дію» (1947). У 1952, 1956 та 1960 брав активну участь у президент. кампаніях Демократичної партії. Радник президента Дж. *Кеннеді* з проблем Лат. Америки, після його загибелі залишався певний час радником президента Л. *Джонсона*. У 1966–94 — проф. Ун-ту міста Нью-Йорк. Президент Американського ін-ту мистецтв та словесності (з 1981), голова Фундації чотирьох свобод ім. Ф. *Рузвельта*.

Твори: «Епоха Джексона» (1945), «Епоха Рузвельта» (1957–60), «Політика надії. Тисяча днів» (1965), «Імперське президентство (1973)», «Криза довіри. Роберт Кеннеді і його час» (1979), «Прелюдія незалежності: війна газет у Британії, 1764–1776» (1980), «Цикли американської історії» (1986), «Гірка спадщина» (1988), «Генерал Макартур та Президент Трумен: боротьба за контроль над американською зовнішньою політикою» (1992), «Роз'єднання Америки: роздуми над мультикультурним суспільством» (1993).

Р. А. Кривонос

Шліхтер Олександр Григорович (1.09.1868, Лубни Полтавської губернії, Російська імперія — 2.12.1940, Київ, УРСР) — рад. парт. і держ. діяч. Нар. у сім'ї ремісника-столяра. Навчався в Бернському ун-ті (1890–91). У рев. русі з 1891, чл. РСДРП з 1891. Учасник жовтневого збройного повстання 1917 у Москві. У 1917–18 — нарком землеробства, нарком продовольчих справ РСФРР; 1919 — нарком продовольства УСРР, уповноважений з продуктового забезпечення Червоної армії. У 1921–27 — на дип. роботі: голова рос.-фінляндської комісії з дотримання мирного дог-ру (1921–22), повпред і торгпред УСРР і РСФРР в Австрії (1922–23), чл. Колегії та *Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР* (1923–27); у 1927–29 — нарком землеробства УСРР, потім — на наук. роботі. У 1926–37 кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У. Віце-президент Академії наук УСРР у 1931–38.

М. С. Дорошко

Шлюбна дипломатія. За правління *Володимира Святославича* [978–1015] і *Ярослава Мудрого* [1016–18, 1019–54] Русь настільки впевнено увійшла до кола провідних європейських держав, що без урахування її дипломатичної й військово-політичної позицій та встановлених із нею союзницьких відносин, оформлених у вигляді династичних шлюбів, неможливо ґрунтовно й об'єктивно розібратися у середньовічній історії не лише Русі й Польщі, а й Візантійської імперії, Угорщини, Чехії, Скандинавських країн, Німеччини й навіть далеких Англії, Шотландії та Франції. **Ш. д.** Рюриковичів лише протягом кін. 950-х (одруження *Святослава Ігоревича* з дочкою мадярського князя Ташконя) — 1320-х (шлюбні угоди нащадків *Данила Галицького*) перевищує 100 одружень; у літописах одного лише XI ст. зафіксовано 38 династичних шлюбів Рюриковичів, причому на Німеччину припало 8 шлюбів, на Польщу — 7, на Угорщину — 6, на Скандинавію й династійно пов'язану з нею тоді Англію — 5, на Францію — 2, один шлюб було укладено з візантійською принцесою й три — з представниками візантійської аристократії, ще три шлюби припадає на половецьких князівен. Таким чином, левова частка шлюбних союзів київських Рюриковичів припадала в XI ст. на держави Центральної й Західної Європи; за тими ж літописними даними у наступному столітті частка Візантії зросла до 7 випадків, але не за рахунок істотного зменшення шлюбних угод із правлячими династіями центрально- і західноєвропейських держав. Хоч би як применшували окремі дослідники значення династичного чинника в питаннях культурної орієнтації середньовічних держав, наведені числа переконливо свідчать про те, що в XI—XII ст. Русь у своєму державно-політичному житті була значно тісніше зв'язана із Західною Європою, аніж із Візантією й етнічно спорідненими балканськими слов'янами. В усякому разі, ці династичні зв'язки, разом з участю Русі в європейських дипломатичних комбінаціях, коаліціях і *війнах*, з повною очевидністю засвідчують, що вона входила в європейську державно-політичну систему й усвідомлювала себе частиною цієї системи. Русь жила напруженим міжнародним життям, а її *зовнішня політика* кін. X—XII ст. — це передусім, як слушно зазначив відомий московський історіософ-мистецтвознавець М. Алпатов, «зустрічний рух великої європейської держави на Захід».

За повідомленнями польських джерел, ще гнезненський князь *Болеслав I Хоробрий* хотів добитись руки дочки Володимира Святославича — Предслави, але невдало; інша дочка великого князя київського — Прямислава була видана за герцога Ласло Сара Лисого — двоюрідного брата першого угорського короля Іштвана I Святого (бл. 970/975–1038), від цього шлюбу народились майбутні угорські королі — Андраш I (бл.1006–1060) і Бела I (1016–63). Зміцнивши своє становище у Києві, Володимир Святославич першим із Рюриковичів звернув увагу на територіальне оформлення Давньоруської держави на Заході: як зазначив Нестор-літописець, у 981 «пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх — Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю», але насправді ці терени підпорядковувалися Чеській державі династії Пржемисловичів, тому серед жінок великого київського князя з'явилися дві «чехині» — Малфріда (?—1002) й Адель. Автори тогочасних західних, переважно німецьких, хронік уявляють Русь великою й могутньою державою на європейському Сході та незмінно називають її «rerum», що означає велику країну з сильним правителем на чолі, а київський князь у них іменується «Rex Ruthenorum» («руський король») або навіть «potentissimus Ruthenorum Rex» («наймогутніший руський король»). Результатом зближення *Священної Римської імперії* з Руссю стало одруження Володимира Святославича у 1012 (після смерті колишньої візантійської принцеси Анни) з донькою графа Куно фон Енгінгена — онукою засновника згаданої *імперії* Оттона I Великого (912–973). Традиційно стабільними були династичні зв'язки Русі зі Скандинавією, що пояснювалося не лише династичною традицією: адже саме через Київ проходив знаменитий торговельний шлях «із варяг у греки», яким упродовж тривалого часу користувалися норманські купці. Особливо зміцніли зв'язки Русі й Швеції, коли в 1019 майбутній «тесть усієї Європи» — великий князь київський Ярослав Володимирович одружився з донькою шведського короля Олафа Скетконунга (?—1024) — Інгігердою-Іриною (?—1050). За часів правління Ярослава Мудрого підтримувалися досить тісні династичні контакти не лише із суміжними Скандинавією, Польщею, Угорщиною й Візантією, але й із далекими Німеччиною, Францією й Англією. Як свідчить відома пам'ятка англосаксонського походження XII ст. — «Коментарі до законів короля Едуарда Сповідника», коли в 1016 англосаксонський король Едмунд II Залізнобокий зазнав поразки і загинув у боротьбі з данцями Кнуда I Великого (994/95–1035), його сини Едуард і Едвін знайшли політичний притулок при дворі великого київського князя, а Едуард Вигнанець (1016–57) одружився з наймолодшою донькою Ярослава Мудрого — Агатою; від цього шлюбу народився останній представник Вессекської династії — Едгар Етелінг (бл. 1051–1126), проголошений королем Англії під час нормандського завоювання 1066, і майбутня королева Шотландії — Маргарита Свята (бл. 1045–93). Але з часом наслідки **Ш. д.** — династичні зв'язки Рюриковичів з польськими П'ястами, угорськими Арпадами й литовськими Гедиміновичами стали підставою для

політичних і територіальних претензій цих династій на державну спадщину Русі.

В. М. Матвієнко

Шмідт (Schmidt) Гельмут (23.11.1918, Гамбург, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, 5-й Федер. канцлер ФРН (16.05.1974–30.09.1982). Нар. у сім'ї вчителя. У роки *Другої світової війни* — обер-лейтенант, нагороджений орденом «Залізний хрест». Перебуваючи в англ. полоні, познайомився із с.-д. ідеями. У 1949 закінчив Гамбурзький ун-т, під час навчання вступив до СДПН. У 1953–61 та 1965–87 — депутат бундестагу; 1961–65 — сенатор з внутр. справ Гамбурга; 1968–74 — заст. голови СДПН. У 1969–72 — міністр оборони в коаліційному уряді В. *Брандта*. У 1972 — міністр економіки і фінансів, 1972–74 — міністр фінансів. Очолив уряд після відставки В. Брандта 1974. Формував коаліційні уряди з ВДП після виборів 1976 та 1980. У внутр. політиці здійснив низку сусп. реформ, зумів стримати хвилю ліворадикального терору, яка охопила ФРН у 1970-ті. У *зовнішній політиці* спершу продовжував політику розрядки В. Брандта, пізніше сформулював власну «стратегію рівноваги» у відносинах із СРСР та США. Уклав перший довгостроковий договір про економічну та промислову співпрацю ФРН та СРСР (1978) і низку аналогічних дог-рів з іншими країнами рад. блоку. Остаточно відмовився від *Гальштейна доктрини*, відновив *дипломатичні відносини* із Сирією (1974) та Кубою (1975). Водночас здійснював активний курс на зближення зі США, підтримав ухвалення в липні 1974 Брюссельською сесією *НАТО* нової Декларації про атлантичні відносини, яка передбачала більш рівноправне партнерство в Альянсі. ФРН виступила ініціатором концепції «оборони на передових кордонах» у рамках НАТО, що передбачала не лише розміщення ядерної зброї на терені європ. країн-членів, але й залучення їх до розробки стратегії використання ядерної зброї та керування ракетними військами. У подальшому став ініціатором *НАТО подвійного рішення 1979*. Жорстко засудив *інтервенцію* СРСР в Афганістані 1979, одночасно прагнучи виступати посередником між двома *наддержавами* з метою спонукати їх розпочати переговори щодо обмеження ядерних озброєнь в Європі. Активно підтримував процес європ. інтеграції, сприяв формуванню європ. фінанс. системи із введенням *європейської валютної одиниці*, європ. системи скоординованих валютних курсів (т. зв. «*валютної змії*»), розширенню повноважень *Європейської ради*, впровадженню прямих виборів до *Європейського парламенту*. У 1982 був змушений подати у відставку у зв'язку з загостренням екон. проблем у країні. З 1983 — видавець та співредактор гамбурзького щотижневика «Час».

Твори: «Стратегія для Заходу» (1984), «Люди і держави» (1987), «Німці і їхні сусіди» (1987), «Задля Німеччини: шляхи виходу з кризи» (1995), «Глобалізація» (2000), «Самоствердження Європи: перспективи на XXI століття» (2000), «Сили майбутнього: переможці і переможені в майбутньому світі» (2004).

Р. А. Кривонос

Шовкопляс Олексій Володимирович (11.02.1956, с. Строївка Дворічанського району Харківської області, УРСР) — український *дипломат*; в 1981 закінчив філологічний факультет Харківського державного університету, в 1999 — Національну юридичну академію ім. Ярослава Мудрого. 1996–97 — заступник начальника Управління Європи і Америки МЗС України; 1997–2000 — радник Посольства України в Турецькій Республіці, Тимчасовий Повірений України в Турецькій Республіці; 2001–02 — заступник начальника Управління ООН та інших міжнародних організацій МЗС України; 2002–03 — в. о. начальника Управління інформації МЗС України; 2003–04 — начальник Управління інформації МЗС України; 2004–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Македонія; 2005–10 — Посол з особливих доручень МЗС України. 11.06.2010 призначений на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла України в Соціалістичній Республіці В'єтнам, 25.01.2012 — на посаду Надзвичайного і Повноважного Посла України в Королівстві Камбоджа за сумісництвом.

В. М. Матвієнко

Шомонський трактат 1814 підписаний 26.02(10.03).1814 в Шомоні (Франція) Австрією, Великою Британією, Пруссією та Росією терміном на 20 років, із можливістю *пролонгації міжнародного договору*; передбачав спільні дії сторін у війні проти Франції до її остаточної поразки. Сторони зобов'язувались не вступати в сепаратні переговори й укладати із Францією *перемир'я* чи мир виключно за спільною згодою. Кожна з д-в мала виставити проти Франції армію кількістю не менше 150 тис. чоловік. Фінансування війни в обсязі 5 млн футів стерлінгів брала на себе Велика Британія. Після завершення війни передбачалось повернути Францію в кордони станом на 1.01.1792, решта земель мала бути вилучена зі сфери її впливу. Колишнє маріонеткове Голландське королівство об'єднувалось із бельгійськими провінціями в Нідерландське Королівство; нім. князівства об'єднувались у незалежну конфедерацію, а Швейцарія перетворювалась на *федерацію* з гарантіями її *нейтралітету*; Італія розділялась на окремі д-ви, підпорядковані Австрії; в Іспанії відновлювалась влада *Фердинанда VII*. Відповідно до таємних статей трактату до нього мали приєднатися Іспанія, Португалія, Швеція та Нідерланди. Основні положення трактату були підтверджені на *Віденському конгресі 1814–15*.

В. В. Копійка

Шостак Анатолій Миколайович (19.09.1939, смт Борова Харківської обл., УРСР) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат*. У 1960 закінчив Київ. технол. ін-т легкої промисловості, 1977 — Дипломатичну академію МЗС СРСР. 1961–64 — на комсомольській роботі. 1964–66 — зав. відділом Укр. товариства дружби та культ. зв'язків із зарубіжними країнами; 1966–71 — заст. директора, дир. Будинку рад. культури в Белграді (СФРЮ); 1971–75 — 1-й секр. МЗС УРСР; 1977–86 — старший референт Президії ВР УРСР; 1986–92 — дир. Будинку рад. культури в Белграді. У 1992–95 — керівник групи парл. протоколу Секретаріату ВР України. У квітні 1995—жовтні 2001 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Хорватія, одночасно в лютому 1997—квітні 2002 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Республіці Боснія та Герцеговина за сумісництвом. У листопаді 2001—червні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Союзній Республіці Югославія.

В. М. Матвієнко

Шпаєрський договір 1209 — політичний курс імператора *Священної Римської імперії* Оттона IV на приєднання Королівства Апулії та Сицилії. Оттон, що був коронований імператором у Римі 4.10.1209, аби отримати підтримку Папи Інокентія III, пообіцяв останньому сприяти в поновленні папської влади над землями в Італії, а також не домагатися приєднання Сицилії до Імперії. Однак, після коронації, зважаючи на розпочатий Папою Альбігойський хрестовий похід (що мав відволікти французькі сили, основного опонента Оттона), вирішив відмовитися від попередніх обіцянок. Конфлікт, у якому Оттону, на боці якого виступив англійський король, протистояли Папа Інокентій III, французький король Філіпп II та король Сицилії Фрідріх Штауфен, призвів до відлучення від церкви Оттона в 1210 та його поразки у війні за імператорський трон у 1214.

С. О. Божко

Шпаєрський договір 1544 — між *Священною Римською імперією* німецької нації та Данським королівством; підписаний 23.05.1544 в імперському місті Шпаєр (сучасна земля Рейнланд-Пфальц, ФРН). **Ш. д.** встановлював режим звільнення нідерландських торгівельних суден від сплати транзитного мита при проході через Зундські протоки. На межі XV та XVI ст. Данія впорядкувала систему зборів за транзит протоками до Балтійського моря та з нього, внаслідок чого мита з кожного транзитного судна стали обов'язковими. Найбільше постраждали від цього нідерландські кораблі, на які приходилося більше половини вантажообігу балтійської торгівлі з рештою Європи. Оскільки данські та інші скандинавські судна не сплачували мита, це ставило нідерландців у невигідне становище та сприяло їхньому виштовхуванню з балтійських ринків. Через скарги нідерландців до суперечки втрутився імператор Карл V, який домігся від данського короля Крістіана III поступок. Водночас **Ш. д.** підтверджував підтримку імператором прав данського короля на престол та гарантії ненадання допомоги його опоненту — позбавленому влади в 1523 королю Крістіану II.

С. О. Божко

Шпек Роман Васильович (10.11.1954, с. Брошнів Рожнятівського р-ну Івано-Франківської обл., УРСР) — укр. держ. діяч. У 1976 закінчив Львівський лісотехн. ін-т. 1976–78 — інженер-технолог, нач.

цеху лісокомбінату «Осмолода» на Івано-Франківщині; 1978–85 — гол. інженер, дир. Верховинського лісокомбінату; 1985–89 — дир. Ворохтянського лісокомбінату; 1989–92 — заст. міністра лісової та деревообробної промисловості України, заст. голови комітету з деревообробної промисловості України. У 1992 — міністр України у справах роздержавлення й демонополізації. 1992–93 — 1-й заст. міністра економіки України; 1993–95 — міністр економіки України; 1995–96 — віце-прем'єр-міністр України з питань економічної політики. У липні 1996 — травні 2000 — голова Національного агентства України з питань розвитку та європ. інтеграції. В 2000–07 — представник України при *Європейському Союзі*; з лютого 2008 — віце-президент Альфа-Банку (Україна); з листопада 2010 — старший радник Альфа-Банку (Україна); з 2010 — радник Президента України, член Ради Національного Банку України, член Комітету з економічних реформ при Президентові України.

В. М. Матвієнко, О. Ю. Ковтун

Шраг Микола Ілліч (8.05.1894, Чернігів, Російська імперія — 2.02.1970, Львів, УРСР) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*, економіст. Нар. у сім'ї адвоката і відомого громад. діяча І. Шрага. Навчався на юрид. ф-ті Моск. ун-ту, де був діяльним членом укр. студ. громади; закінчив Львівський торгово-економічний інститут (1952); доктор економічних наук (1967). У березні 1917 разом із М. *Грушевським* приїхав до Києва, на Всеукраїнському нац. конгресі 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради від українців Москви, увійшов до комісії для розробки проекту статуту авт. України. З 28.06.1917 — заст. голови Центральної Ради. Під час відсутності М. Грушевського головував на заг. зборах Центральної Ради й засіданнях Малої ради. На 2-му з'їзді УПСР 15–19.07.1917 був обраний до ЦК партії, очолював редколегію центр. органу УПСР часопису «Боротьба». Був співголовою З'їзду народів Росії в Києві (8–14.09.1917). 27.04.1918 за дорученням Центральної Ради відбув до Швейцарії на чолі дип. делегації УНР, що мала завдання відвідати також Іспанію, Італію й Францію для з'ясування можливості встановлення з ними *дипломатичних відносин*, але у зв'язку з гетьманським переворотом 29.04.1918 місія змушена була згорнути свою роботу. Після повернення до Києва увійшов до опозиційного П. *Скоропадському* Українського Національного Союзу. За доби Директорії був радником Дип. місії УНР у Будапешті. У 1920–24 — чл. Закордонної делегації УПСР і співредактор її друкованого органу «Борітеся — поборете!»; взяв активну участь у створенні Укр. соціол. ін-ту у Відні. У вересні 1921 разом із М. Чечелем вів у Харкові переговори з Х. *Раковським* щодо повернення в Україну частини діячів УПСР і науковців. 1924 переїхав до УСРР, працював економістом у наркоматі зовн. торгівлі й заст. начальника пром.-екон. управління ВРНГ, у 1928–31 — у Харківському товаристві робітників науки й техніки для сприяння соціал. будівництву. 1931 засуджений у сфабрикованій справі «Українського національного центру» та засланий на 6 років до виправних таборів. Був амністований під час Великої вітчизняної війни. З 1954 — доцент кафедри економіки промисловості та організації машинобудування енергетичних підприємств, 1958–63 — завідувач кафедрою економіки та організації машинобудування і приладобудування, з 1964 — професор кафедри економіки й організації галузевої промисловості Львівського політехнічного інституту. Член наукової ради з економічних проблем в Інституті економіки АН СРСР.

Твори: «Держава й соціалістичне будівництво» (1923), «Зовнішня торгівля УСРР та її ближчі перспективи» (1924).

В. І. Головченко

Шрьодер (Schröder) Герхард (7.04.1944, Моссенбург, Нижня Саксонія, Німеччина) — нім. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. у сім'ї робітника; батько загинув на Схід. фронті (1944). 1958 змушений був залишити школу й працювати помічником продавця. Закінчив вечірню школу та юрид. ф-т Геттінгенського ун-ту (1976). 1963 вступив до СДПН, 1978 очолив її молодіжну секцію — «Молодих соціалістів». 1980 обраний до бундестагу, належав до лівого крила СДПН, яке виступало проти *НАТО подвійного рішення 1979*. У 1986 став керівником фракції СДПН у парламенті Нижньої Саксонії. 1990–98 — міністр-президент уряду Нижньої Саксонії, поступово перейшов на центристські позиції; був обраний членом спостережної ради компанії «Фольксваген». У квітні 1998 був висунутий кандидатом на посаду федер. канцлера від СДПН і здобув перемогу на парл. виборах 27.09.1998 (41,4 % голосів). З 27.10.1998 — Федер. канцлер ФРН (переобраний на парл. виборах 22.09.2002, де СДПН отримала 38,5 % голосів), водночас 1999–2003 — голова СДПН. У внутр. політиці зосередився на забезпеченні стійкого екон. зростання, зниженні рівня безробіття, удосконаленні освітньої системи та здійсненні податкової й пенсійної реформ задля підтримання платоспроможного попиту населення й ліквідації бюджетного дефіциту. У *зовнішній політиці* протягом першого терміну повноважень активно сприяв поглибленню й інтенсифікації євроінтеграційного процесу, забезпеченню миру й безпеки на основі атлантичної солідарності (див.: *Косовська проблема*), створенню міжнар. *антитерористичної коаліції* та проведенню її операції в Афганістані 2001, але згодом критично поставився до операції США «Шок і тремтіння» в Іраку 2003 і *НАТО розширення на Схід*. У відносинах з Україною, дотримуючись прагматичного підходу, започаткував проведення щорічних міжурядових консультацій на вищому рівні й 2002 виступив співініціатором створення нім.-рос.-укр. консорціуму для модернізації й управління нафтогазовою мережею України.

Л. В. Губерський

Штандарт Президента України — прапор, що являє собою синє квадратне полотнище із зображенням у центрі золотого знака Княжої Держави *Володимира Святославича* (малого держ. герба України); полотнище обрамлене золотою лиштвою та прикрашене золотою бахромою, древко прапора дерев'яне, верхівка древка має форму купола з онікса, що оздоблений рельєфним накладним орнаментом із жовтого металу. Лицьова та зворотна сторони прапора ідентичні. **Ш. П. У.** має оригінал і дублікати, розміри яких відповідають меті їх використання. До основи верхівки древка оригіналу **Ш. П. У.** прикріплюється срібна пластинка з вигравірованими прізвищем, ім'ям, по батькові *Президента України* та датою складення ним присяги народові. Після закінчення повноважень Президента України пластинка передається на постійне зберігання до Відділу держ. нагород Адміністрації Президента України. Дублікат **Ш. П. У.**: піднімається на прапорній щоглі біля резиденції Президента України у столиці України Києві, встановлюється в ложі Президента України зали засідань ВР України під час перебування Президента України у ВР України, встановлюється (піднімається, зображується в зменшеному вигляді) на трансп. засобах пересування Президента України на території України. Дублікат **Ш. П. У.** за згодою Президента України та з урахуванням норм протоколу може встановлюватись (підніматись на прапорній щоглі) над іншими резиденціями під час перебування в них Президента України, у місці проведення офіц. заходів та урочистостей за участю Президента України, а також під час його закорд. візитів на трансп. засобах пересування Президента України. На знак всенародного трауру дублікат **Ш. П. У.** на прапорній щоглі біля резиденції Президента України у столиці України Києві приспускається. У разі використання в дні всенародного трауру іншого дубліката **Ш. П. У.** до нього кріпиться чорна стрічка (дублікат приспускається на прапорній щоглі).

В. І. Резніченко

Штейнгель Федір Рудольфович (27.11.1870, Санкт-Петербург, Російська імперія — 11.04.1946, Дрезден, Німеччина) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат*. Нар. у сім'ї поміщика нім. походження, барон. Закінчив природничий ф-т Ун-ту Св. Володимира. Захоплювався краєзнавством й археологією. 1896 заснував у Городку один із перших музеїв на Правобережжі. Був активним членом Товариства дослідників Волині, займався благодійною й кооперативною діяльністю. 1906 обраний до 1-ї Державної думи від Києва, увійшов до складу укр. фракції, член проводу Товариства укр. поступовців. З 1907 — товариш голови Українського наукового товариства в Києві. З літа 1915 — голова к-ту Всеросійського союзу міст, чл. партії кадетів; з червня 1917 — чл. УПСФ. 1.03.1917 увійшов до Виконавчого комітету об'єднаних громад. орг-цій Києва. 7.03–7.04.1917 — чл. Центральної Ради, входив до Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Києві. 10.06.1918 призначений *послом* Української Держави в Німеччині, забезпечив швидку *ратифікацію* Берліном 24.07.1918 *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918*, налагодив плідні стосунки з дипломатами нейтральних д-в (Іспанія та Нідерланди), а

також сприяв дипломатичному визнанню Української Держави Грузією й Фінляндією. З 1919 — в еміграції в Німеччині; протягом 1924–40 проживав у родинному маєтку в Городку поблизу Рівного (на той час у складі Польської Республіки).

В. І. Головченко

Штеттінський мир 1570 — *договір мирний,* підписаний 13.12.1570 у Штеттіні (сучас. Щецин, Польща) між Данією та Любеком з одного боку та Швецією з іншого, за результатами переможної для перших *Північної семилітньої війни 1563–70.* **Ш. м.** передбачав поновлення всіх довоєнних дансько-шведських кордонів; Данія повертала Швеції за великий викуп розташований на узбережжі прибуткової транзитної протоки Каттегат і вкрай важливий для Стокгольма порт Ельвсборг. Данський король Фредерік II відмовлявся від претензій на шведський престол, в обмін на що шведський король Юхан III Ваза зрікався своїх територ. зазіхань на данські острови на Балтиці та на підконтрольну Данії Норвегію. Любек отримував лише невелику грошову винагороду (яка, зрештою, не була сплачена), але Швеція не відновила його торг. привілеї на своїй території. **Ш. м.** дозволив Данії зберегти свої позиції на Балтиці, залишивши під контролем данських купців значну частину прибуткової трансбалтійської торгівлі Заходу з країнами Схід. Європи — постачальниками дешевої сировини й хліба в обмін, насамперед, на продукцію зах.-європ. ремісників і виноробів.

В. А. Рубель

Штіндл (Stindl) Карел (1938, Хоцень, ЧСР) — чеський *дипломат.* Закінчив філос. ф-т Карлового ун-ту в Празі (1960); д-р філос. наук. У 1962 — редактор Чехословацького радіо; 1963–70 — викладач філос. ф-ту в Карловому ун-ті; 1970–73 — працівник виробничого об'єднання з випуску дитячих іграшок «УНІОН»; 1974–89 — програміст Дослідного ін-ту інженерії; 1989–90 — чл. виконавчого комітету Громадянського форуму; 1990–92 — депутат, голова Комітету в закорд. справах, чл. Президії парламенту Чеської Республіки; 1992–93 — викладач філос. ф-ту Карлового ун-ту. У 1994–99 — посол Чеської Республіки в Республіці Польща; 2000 — заст. директора Департаменту аналізу та планування МЗС Чехії. 2001 — пенсіонер, позаштатний викладач філос. ф-ту Карлового ун-ту. Повернувся до активної діяльності, в 2001–07 — Надзвичайний і Повноважний Посол Чеської Республіки в Україні.

Р. А. Кривонос

Штральзундський мир 1370 між Данією й Ганзою був укладений 24.05.1370 в північнонімецькому м. Штральзунд (Stralsund) після війни 1367–70 ганзейських міст (що об'єдналися в 1367 в т. зв. Кельнську конфедерацію) з Данією, яка боролася проти торг. панування ганзейських купців у ній і водах, що її омивали (особливо в Зундській протоці). Перемогли ганзейські міста і домоглися від датського короля Вальдемара IV Аттердага підтвердження і розширення їх торг. привілеїв, свободи торгівлі в Данії, передачі їм на 15 років 4 міст на сх. березі Зунду (Гельсінгборг, Мальме, Сканер, Фальстербу) і 2/3 збираних з них мит, зобов'язання Данії не обирати нового короля без згоди Ганзи. **Ш. м.** зміцнив торг. монополію Ганзи в Північній Європі та її військово-політичну могутність.

С. О. Божко

Штреземан (Stresemann) Густав (10.05.1878, Берлін, Німецька імперія — 3.10.1929, там само) — нім. громад.-політ. і держ. діяч, *дипломат.* Вивчав економіку народного госп-ва в Берліні та Лейпцигу. Голова Спілки саксонських промисловців (1902–18); чл. Національно-ліберальної партії (1903–18); депутат рейхстагу (1907–12, 1914–18 та 1920–29). Під час *Першої світової війни* — активний прибічник *анексій;* після війни — один з організаторів (1918) та лідерів (1918–29) монархічно орієнтованої Нім. народної партії. Пройшов ідейну еволюцію від ідеалістичного монархізму до реалізму й підтримки республіки. Був депутатом Національних зборів у Веймарі (лютий—липень 1919), що ухвалили респ. конституцію Німеччини («Веймарська республіка»). У серпні—листопаді 1923 — рейхсканцлер Німеччини, мав підтримку широкої коаліції, у т. ч. за участю СДПН; придушив т. зв. «пивний путч» у Мюнхені; реорганізував держ. фінанси. Здійснив ефективну грошову реформу, що різко знизило інфляцію. Припинив «пасивний спротив» проти окупації Рурської області франц. та бельгійськими військами (11.01–26.09.1923), що створило передумови для подальших переговорів із країнами *Антанти.* Попередив створення сепаратистської Рейнської республіки та авт. Пфальцької держави. У 1923–29 — мін. зак. справ Німеччини. Прагнув відновлення статусу Німеччини як *великої держави* в європ. політиці та перегляду *Версальського мирного договору 1919* шляхом порозуміння з Францією та Великою Британією. Домігся поступок з боку Антанти щодо Німеччини, зокрема шляхом підписання *Дауеса плану, Локарнських угод 1925, Юнга плану.* Досяг виведення союзницьких військ із Кельнської зони (1926), Рейнської області (листопад 1929); прийняття Німеччини до *Ліги Націй* (1926). Був активним прибічником підписання *Бріана—Келлога пакту 1928;* виступав за розвиток відносин із СРСР з метою подолання міжнар.-політ. ізоляції Німеччини, попередження відновлення франц.-рос. союзу, а в майбутньому — для можливого перегляду кордону з Польщею (т. зв. «рапалльська політика»). Уклав із СРСР договір про торгівлю (1925) та про ненапад і нейтралітет (1926). Лауреат *Нобелівської премії миру* (1926, разом із франц. мін. зак. справ А. *Бріаном*).

Р. А. Кривонос

Штучних островів і споруджень статус — міжнар.-прав. регулювання порядку розташування та управління стаціонарними й рухомими штучними конструкціями (острови, платформи, установки та спорудження), що розміщуються в мор. акваторіях і на мор. дні; залежить від статусу мор. просторів, у яких вони розміщуються. Розрізняють штучні острови та спорудження на *континентальному шельфі,* у *виключній економічній зоні* та у *відкритому морі.* Вони не мають *островів статусу міжнародного,* своїх *територіальних вод,* виключної екон. зони або континентального шельфу, їхня наявність не впливає на *делімітацію кордонів* мор. просторів. Штучні острови та спорудження знаходяться під юрисдикцією прибережних д-в. Про створення таких штучних островів і споруджень д-ви роблять належне повідомлення. Прибережна д-ва здійснює виключне й ніким не обмежене право розміщувати або дозволяти розташування та регулювати використання у своїх територ. водах і на континентальному шельфі штучних островів, а також споруджень, які призначені для розвідки, розробки й збереження природ. ресурсів та управління ними і для інших екон. цілей. Будь-які покинуті або залишені без використання штучні спорудження повинні бути прибрані з метою забезпечення безпеки судноплавства. При ліквідації таких споруджень належним чином повинні враховуватись інтереси рибальства, захисту мор. середовища, прав та обов'язків інших д-в. Про місце знаходження, глибину та розміри споруджень, які ліквідовані не повністю, здійснюється належне повідомлення. У разі необхідності прибережна д-ва може створювати навколо штучних островів і споруджень зону безпеки, ширина якої визначається прибережною д-вою з врахуванням міжнар. стандартів. Ці зони встановлюються таким чином, щоб вони розумно співвідносились із характером і функціями штучних островів і споруджень та не поширювались більш ніж на 500 м, які відраховуються від кожної точки зовн. краю. Усі судна зобов'язані поважати зони безпеки й дотримуватись заг.-визнаних міжнар. стандартів щодо судноплавства поблизу штучних островів і зон безпеки. Штучні острови й зони безпеки не можуть бути встановлені, якщо це може створити перешкоди для використання заг.-визнаних мор. шляхів, що мають суттєве значення для *судноплавства міжнародного торговельного.* Штучні острови та спорудження у вільній екон. зоні мають прав. режим, аналогічний до режиму на континентальному шельфі.

І. М. Забара

Штюдеманн (Stüdemann) Дітмар Герґард (20.10.1941, Вельс, земля Верхня Австрія, Австрійська Республіка) — нім. *дипломат.* Вивчав юриспруденцію, соціологію та славістику в Майнці (1962–69), пройшов підготовку до вищої дип. служби (1973–74). У 1974–77 — співробітник МЗС ФРН; 1977–81 — у посольстві ФРН у СРСР; 1981–84 — у посольстві ФРН у Греції. 1984–86 працював у центр. апараті МЗС ФРН; 1986–88 — у посольстві ФРН в Австрії, 1988–91 — у центр. апараті МЗС ФРН. 1991–97 — керівник відділу з політ. питань посольства ФРН у Росії; 1997–98 — зав. відділом Департаменту з питань економіки МЗС ФРН; 1998–2000 — зав. відділом Департаменту з питань політики МЗС

ФРН. У 2000–08 — Надзвичайний і Повноважний Посол Федеративної Республіки Німеччини в Україні.

Р. А. Кривонос

Шувалов Павло Андрійович (13.11.1830, Санкт-Петербург, Російська імперія — 7.04.1908, Ялта, Російська імперія) — рос. військ. діяч і *дипломат*, граф, брат Петра Шувалова. З 1849 — на військ. і придворній службі, учасник *Кримської війни 1853–56* і рос.-тур. війни 1877–78; потім — командир Гренадерського й Гвардійського корпусів, генерал від інфантерії (1887). 1.04.1885 перейшов на *дипломатичну службу* й призначений *послом* Російської імп. в Берліні й водночас повноважним міністром у герцогствах Мекленбург-Шверинському та Мекленбург-Стрелицькому; користувався прихильним ставленням *Вільгельма I* і *Вільгельма II*, був прибічником міцного зближення імперій Романових і Гогенцоллернів, підписав *Договір «перестрахування» 1887*, забезпечив укладання нім.-рос. торг. угоди 1894, що припинила «митну війну» між двома д-вами. У 1894–96 — варшавський генерал-губернатор і командувач військами Варшавського військового округу, потім — чл. Державної ради.

В. І. Головченко

Шувалов Петро Андрійович (15.07.1827, Санкт-Петербург, Російська імперія — 10.03.1889, там само) — рос. військ. і держ. діяч, *дипломат*, граф, брат Петра *Шувалова*. Закінчив Пажеський корпус. З 1845 — на військ. службі в кінній гвардії, учасник *Кримської війни 1853–56*, оборони Севастополя і як помічник воєнного міністра — *Паризького конгресу 1856*. У 1857–60 — петерб. обер-поліцмейстер; 1860–61 — дир. Департаменту заг. справ МВС; 1861–64 — нач. штабу корпусу жандармів; 1864–66 — ліфляндський, естляндський і курляндський генерал-губернатор; 1866–74 — шеф жандармів і гол. начальник 3-го відділення власної канцелярії імператора, найближчий радник *Олександра II*; генерал-ад'ютант (1871). У 1874–79 — *посол* Російської імп. у Великій Британії. 30.05.1878 підписав із Р. *Солсбері* таємну англ.-рос. угоду, що змінювала умови *Сан-Стефанського мирного договору 1878* й попереджувала основні рішення *Берлінського конгресу 1878*, в якому **Ш.** взяв участь як другий уповноважений. У подальшому як член Державної ради виконував окремі дип. доручення уряду.

В. І. Головченко

Шульгин Олександр Якович (30.07.1889, с. Сохвине Хорольського повіту Полтавської губернії, Російська імперія — 4.03.1960, Париж, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. і держ. діяч, історик, *дипломат*, перший міністр закордонних справ незалежної України (УНР). Нар. у сім'ї козацько-старшинського походження, спорідненій із родинами Полуботків, Апостолів, Скоропадських, Устимовичів. 1908 закінчив 1-шу Київ. гімназію, 1915 — істор.-філол. ф-т Петерб. ун-ту й був залишений там для підготовки дисертації та викладання (водночас став активістом ТУП, переконаним прибічником нац.-територ. автономії України). Після перемоги Лютневої рев-ції 1917 був делегований столичною Українською Національною Радою до складу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, де обстоював право України на самоврядування. З кінця березня 1917 перебував у Києві (обраний до складу ЦК Союзу укр. автономістів-федералістів, з червня — УПСФ). Узяв участь у роботі Українського Національного Конгресу, на якому 6.04.1917 виступив із програмною доповіддю «Федералізм та домагання демократичної російської республіки». Став членом Центральної Ради, а невдовзі увійшов до її виконавчого органу — Малої ради. У створеному 15.06.1917 Генеральному Секретаріаті отримав посаду заст. ген. секретаря міжнац. справ, а за два тижні, після відставки С. Єфремова, став виконувати обов'язки ген. секретаря. 15.07.1917 офіційно затверджений Малою радою на цій посаді. Брав діяльну участь у виробленні Тимчасового статуту України (про її авт. статус) та підготовці й проведенні 8–14.09.1917 в Києві «З'їзду поневолених народів»; займався налагодженням контактів із військ.-дип. представниками країн *Антанти* та Японії для з'ясування можливості отримання фінанс. допомоги. Украй негативно поставився до жовтневого перевороту в Петрограді, був гол. автором тексту відповіді Центральної Ради на ленінський «*Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради*». 11.12.1917 разом із головою уряду УНР В. *Винниченком* підписав і розіслав усім воюючим і нейтральним д-вам ноту в справі миру, а з затвердженням 22.12.1917 урядом законопроекту про реформування Ген. секретаріату міжнац. справ у «генеральне секретарство справ міжнародних» (з 11.01.1918 — народне мін-во закорд. справ) став першим керівником *зовнішньополітичного відомства УНР*. Однак через те, що участь делегації Центральної Ради у сепаратних *Брестських мирних переговорах 1917–18* фактично перекреслила всі його зусилля з налагодження контактів із д-вами Антанти, і будучи послідовним противником зближення з Німеччиною й Австро-Угорщиною, відмовився від участі в новому кабінеті В. *Голубовича* та 15.01.1918 разом із більшістю колег по уряду В. Винниченка подав у відставку. За доби гетьманату П. *Скоропадського* взяв участь в *українсько-російських мирних переговорах 1918*, що розпочались у Києві 23.05.1918 (очолив політ. комісію укр. делегації), а з 1.06.1918 став одним із 5 членів Ради МЗС, очолюваного Д. *Дорошенком* (перед цим не прийняв пропозицію Ф. Лизогуба очолити *МЗС Української Держави*). Невдовзі був призначений *послом* Української Держави в Болгарію, куди прибув 25.07.1918. Домігся визволення з полону й повернення на батьківщину 15 тис. громадян України; практично без ускладнень вирішив питання відновлення майнових і громадян. прав українців у Болгарії та болг. громадян в Україні. Із проголошенням 14.11.1918 гетьманом П. Скоропадським федерації з небільшовицькою Росією відмовився від посади посла, але Директорія підтвердила повноваження **Ш.** як посла УНР у Болгарії, також доручивши йому налагодити дип. контакти з політ. й військ. представниками Антанти в Софії. На поч. січня 1919 увійшов до складу дип. секції Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20*, де працював до вересня того ж року. 27.10.1920 призначений членом Ради МЗС і головою делегації УНР на Першій Асамблеї новоствореної *Ліги Націй* (ставилось завдання здобуття УНР членства в цій орг-ції). До початку *Другої світової війни* очолював неформальне представництво УНР при Лізі Націй — *Українське товариство прихильників Ліги Націй*.

У 1923–27 мешкав (із короткими перервами) в Празі, де викладав історію Зах. Європи, історію філософії та проблематику нац. питання в Укр. вільному ун-ті та Укр. високому пед. ін-ті ім. М. Драгоманова. У 1926–36, 1939–40 і 1945–46 — мін. зак. справ екзильного уряду УНР; невтомно боронив і пропагував укр. справу, виступаючи ґречником франц. орієнтації (з кінця 1920-х знову жив у Парижі й очолював там неофіц. укр. дип. місію). У травні 1934 ініціював створення Комітету дружби Кавказу, Туркестану та України задля орг-ції співпраці з емігрантськими представництвами поневолених сталінським режимом народів СРСР. Зі вступом нім. військ у Париж разом із сином Ростиславом був заарештований і до 18.04.1941 перебував в ув'язненні. З 1946 — незмінний голова Укр. академічного товариства в Парижі, з 1952 — співзасновник і віце-президент Міжнародної вільної академії наук у Парижі, що об'єднала бл. 300 учених-емігрантів із різних європ. країн, а також заст. голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Європі. Водночас протягом 1948–52 — представник українців у Міжнар. орг-ції біженців, а потім — співробітник франц. орг-ції з охорони біженців й осіб без громадянства при МЗС Франції.

Твори: «Політика. Державне будівництво і міжнародні справи. Статті, документи, промови» (1918); «Україна і червоний жах» (1927); «Уваги до історії розвитку раніщнього капіталізму» (1928); «Державність чи гайдамаччина?» (1931); «Без території: Ідеологія та чин уряду УНР на чужині» (1934); «Україна проти Москви (1917)» (1935); «Походження модерного національного руху і Жан Жак Руссо» (1937); «Історія та життя» (1957).

В. М. Матвієнко

Шульц (Shulz) Джордж Претт (13.12.1920, Нью-Йорк, США) — амер. держ. діяч і підприємець. Закінчив Прінстонський ун-т (1942) і Массачусетський технол. ін-т (1949). У 1946–57 викладав у Массачусетському технол. ін-ті; 1957–68 очолював школу бізнесу Чиказького ун-ту, водночас працював консультантом з екон. питань в адміністраціях Д. *Ейзенхауера*, Дж. *Кеннеді* й Л. *Джонсона*. У 1969–70 — міністр праці, 1970–72 — дир. Адмін.-бюджетного управління, 1972–74 — міністр фінансів і водночас помічник Президента США Р. *Ніксона* з екон. питань. У 1974–82 — віце-президент, президент інженерно-будівельної компанії «Бехтел», чл. ради директорів низки найбільших торг. і фінанс. компаній, очолював групу екон. консультантів при

Президенті США Р. *Рейгані.* 16.07.1982–20.01.1989 — *державний секретар США.* Відзначився високим рівнем професіоналізму та здатністю до раціональних компромісів, зокрема, з початком першої *інтифади* запропонував міжнародну угоду про *автономію* для Західного берега Йордану й сектору Газа; водночас наполягав на здійсненні *інтервенції* США для повалення сандіністського режиму в Нікарагуа. Після відставки залишився одним із головних стратегів Республіканської партії.

В. І. Головченко

Шуман (Schuman) Робер (29.06.1886, Люксембург — 4.09.1963, Сі-Шазель побл. Меца, Французька Республіка) — франц. громад.-політ. і держ. діяч. Розпочав політ. кар'єру в 1919, коли був обраний депутатом від департаменту Мозель у Національні збори Франції (представляв цей департамент упродовж майже 40 років). У 1928–36 — голова парл. комісії в справах Ельзасу й Лотарингії, у березні — липні 1940 — заст. держсекретаря в справах *біженців.* По завершенні *Другої світової війни* взяв участь в орг-ції Народно-респ. партії, що об'єднала прибічників католицької церкви. У 1946–47 як міністр фінансів намагався стримати зростання інфляції. У 1947–48 — Прем'єр-міністр Французької Республіки, 1948–52 — міністр зак. справ, 1955–56 — міністр юстиції. У 1958–60 — голова, 1960–63 — почесний голова Консультативної асамблеї та *Європейської ради.* Активно підтримував реалізацію *Маршалла плану* і створення *НАТО.* 1950 висунув план формування *Європейського співтовариства вугілля і сталі* (див.: *Шумана план*).

П. М. Ігнатьєв

Шумана план — проект утворення міжнар. пром.-фінанс. та екон. об'єднання підприємств чорної металургії, кам'яновугільної та залізорудної промисловості країн-учасниць *Маршалла плану.* Розроблений франц. підприємцем Ж. *Моне* і 9.05.1950 в Парижі офіційно запропонований мін. зак. справ Франції Р. *Шуманом.* План став першим кроком на шляху зах.-європ. *інтеграції міжнародної* в політ.-екон. сфері. Його було взято за основу при створені *Європейського співтовариства вугілля і сталі,* першого з *Європейських співтовариств.* План передбачав створення в Зах. Європі політ.-екон., а в перспективі й військ., угруповання на основі т. зв. повоєнного «франко-німецького примирення». На відміну від попередніх «пан-європейських» проектів, за **Ш. п.** нац. ринки зливались у єдиний, деякі функції суверенних д-в передавались наднац. інститутам. Франція, яка виступала ініціатором запровадження плану, розраховувала утримати Велику Британію, яка виступала проти принципу наднаціональності в європ. інтеграції, поза межами утворюваного угруповання, доки не будуть достатньо зміцнені позиції Франції в ньому. **Ш. п.** також був спрямований на якнайшвидше залучення до зах.-європ. інтеграції ФРН та Італії.

І. О. Мінгазутдінов

Шумицький Микола (30.04.1889, м. Глухів Чернігівської губернії, нині — Сумська обл., Україна — 28.02.1981, Париж, Французька Республіка) — укр. громад.-політ. діяч і *дипломат.* Закінчив Київ. політехн. ін-т, за фахом архітектор. Після Лютневої рев-ції 1917 — голова військ.-інженерного відділу Українського Генерального Військового комітету, Ради залізничників України, від якої був обраний до Центральної Ради та Малої ради. 25.10.1917 увійшов до Крайового комітету охорони рев-ції в Україні. На поч. листопада 1917 призначений Ген. секретаріатом відповідальним за передислокацію укр. військ, виконував обов'язки комісара по реквізиціях при Генеральному секретарстві військ. справ та керував його техн. відділом. У грудні 1917 займався формуванням панцерного автомобільного дивізіону. У вересні 1919 увійшов до складу Надзвичайної дип. місії УНР на *Паризьку мирну конференцію 1919–20.* 1920 став радником Дипломатичної місії УНР у Парижі й за дорученням МЗС УНР провів ретельне розслідування причин невдачі вітчизняної дипломатії на мирній конференції, вказавши серед головних на гостре міжпарт. суперництво. 31.03.1921 призначений Повіреним у справах УНР при уряді Аргентинської Республіки (визнала незалежність УНР 5.02.1921), опрацював докладний план розгортання дип. діяльності в Лат. Америці, однак за браком коштів не зміг виїхати до Буенос-Айреса. 1925–40 — голова Союзу українських емігрантських орг-цій у Франції, представник Союзу в дорадчій раді *Ліги Націй.*

В. І. Головченко

Шумський Олександр Якович (2.12.1890, с. Борова Рудня Житомирського повіту Волинської губернії, Російська імперія — 18.09.1946, станція Кирсаново, РСФРР) — укр. громад.-політ. і держ. діяч. Нар. в бідній селянській родині. Навчався в Моск. ветеринарному ін-ті (1915–17), тоді ж приєднався до есерівського руху. На 3-му з'їзді УПСР у листопаді 1917 кооптований до складу її ЦК, а згодом до складу укр. Центральної Ради. Один із лідерів лівої течії УПСР, що в 1919 остаточно оформилась в УКП (боротьбистів). Після її саморозпуску (1920) — чл. КП(б)У, згодом — чл. її політбюро й ЦК, займав відповідальні парт. та держ. посади. У 1921–23 — повпред УСРР у Варшаві, контролював виконання польським урядом умов *Ризького мирного договору 1921.* У 1924–27 — нарком освіти УСРР. У лютому — березні 1927 на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У звинувачений у «націоналістичному ухилі» (т. зв. «шумськизм») та направлений у розпорядження ЦК ВКП(б). У 1931–33 — голова ЦК профспілки працівників освіти, чл. президії ВЦРПС. У 1933 засуджений до 10 років виправно-трудових таборів, з 1935 — на засланні. У жовтні 1937 знову заарештований як один з організаторів і керівників «антирадянської фашистської організації». Після заслання 18.09.1946 виїхав із Саратова до Києва, однак раптово помер на станції Кирсаново (ймовірно знищений НКДБ).

М. С. Дорошко

Шустер (Schuster) Рудольф (4.01.1934, Кошіце, Чехословацька Республіка) — словацький громад.-політ. і держ. діяч. Закінчив Словацьку вищу техн. школу (Братислава, 1959), за фахом «інженер-будівельник», й аспірантуру на банківському ф-ті Вищої техн. школи в Кошіце (1984), кандидат техн. наук. 1960–62 — асистент відділу гідрології та гідравліки Словацької АН; 1962–74 — референт, керівник інвестиційного відділення та секретаріату Східнословацького металургійного комбінату; 1974–83 — заст., 1-й заст. з екон. питань голови виконкому Народної ради Кошіце; 1983–86 і 1994–99 — мер Кошіце; 1986–1989 — голова виконкому Східнословацької крайової народної ради. 30.11.1989–30.06.1990 — голова Словацької народної ради (Братислава); 1990–92 — посол Чехословацької Федеративної Республіки в Канаді; 1993–94 — працівник МЗС Словацької Республіки. У 1998 став співзасновником центристської Партії громадян. згоди й був обраний депутатом Національної ради, працював у комітетах із культури і ЗМІ та права й етнічних меншин. 15.06.1999–15.06.2004 — Президент Словацької Республіки. У *зовнішній політиці* успішно здійснював прозахідний курс, спрямований на вступ країни 2004 до *НАТО* та *Європейського Союзу;* інтенсифікував *стратегічне партнерство* з Україною, до якої в грудні 2002 здійснив офіц. візит.

Твори: «Ультиматум. Спогади Президента Словацької Республіки» (2003).

Л. В. Губерський

Шушкевич Станіслав Станіславович (15.12.1934, Мінськ, Білоруська СРР) — білоруський державний і громадсько-політичний діяч. Народився в сім'ї відомого білоруського письменника, репресованого у 1930-ті сталінським режимом (звільнений у 1956); 1956 закінчив фізико-математичний факультет Білоруського державного університету імені В. І. Леніна, 1959 — аспірантуру Інституту фізики АН БРСР. 1959–60 — молодший науковий співробітник Інституту фізики АН БРСР; 1960–61 — старший інженер СКБ Мінського радіозаводу; 1961–67 — завідувач сектором лабораторії Білоруського державного університету; 1967–69 — проректор із наукової роботи Мінського радіотехнічного інституту; 1969–90 — доцент, професор, завідувач кафедри ядерної фізики, проректор із наукової роботи Білоруського державного університету. Доктор фізико-математичних наук (1970), професор (1973), член-кореспондент АН Білорусі (1991), відомий вчений у галузі радіоелектроніки. Народний депутат СРСР (1989–1992), член Міжрегіональної депутатської групи. У березні 1990 обраний депутатом Верховної Ради Білоруської РСР; 1990–91 — перший заступник голови Верховної Ради Білоруської РСР; у серпні 1991 виступив проти спроби державного перевороту в Москві, підписав заяву, в якій засудив путч ДКНС. 9.09.1991 обраний головою Верховної Ради Республіки Білорусь, 26.01.1994 зміщений з посади за результатами роботи парламентської комісії на чолі з О. *Лукашенком;* водночас 1992–94 — голова Ради безпеки Республіки Білорусь; представляв її під час Біловезької зустрічі з президентами Росії та України 7–08.12.1991, підписав *Біловезьку угоду про ство-*

рення Співдружності Незалежних Держав; у березні 1993 не підтримав пропозицію прем'єр-міністра В. Кебіча щодо економічного союзу Росії, Білорусі та Казахстану й пропозицію про приєднання Білорусі до системи колективної безпеки СНД, а після ухвалення Верховною Радою Білорусі рішення про підписання *Договору колективної безпеки СНД 1992* наполягав на проведенні референдуму з питання про *нейтралітет* Білорусі. На президентських виборах 1994 набрав близько 10 % голосів виборців і не потрапив до другого туру голосування. З 1994 — директор Центру політичних та економічних досліджень Європейського гуманітарного університету. У грудні 1995 обраний депутатом Верховної Ради Республіки Білорусь, але не визнав результати референдуму 1996 про зміни до Конституції Республіки Білорусь та відмовився увійти до нового парламенту — Палати представників Національного зібрання Республіки Білорусь. Активний діяч білоруської опозиції, з 1998 — голова Білоруської соціал-демократичної громади. З 2005 — президент Євразійської ради миру. 2007 перший президент посткомуністичної Польщі Л. *Валенса* висував кандидатуру **Ш.** на здобуття *Нобелівської премії миру*.

Твори: «Основи радіоелектроніки» (1986), «Неокомунізм у Білорусі: ідеологія, практика, перспективи» (2002).

Літ.: Sandra L. Batalden. The newly independent states of Eurasia: handbook of former Soviet republics. — Phoenix: Ariz. Oryx 1997; Дорошко М. С. Країнознавство. Країни СНД і Балтії: Навчальний посібник. — Чернівці: Книги-XXI, 2008.

М. С. Дорошко

Шьоненбергер (Schönenberger) Крістіан (1957, Цюріх, Швейцарська Конфедерація) — швейцарський *дипломат*; вивчав природничі науки в університеті ім. Лаваля (Квебек, Канада), захистив дисертацію у Федеральній вищій технічній школі Цюріха, отримавши ступінь доктора філософії з технічних наук. Працював у складі дослідницької групи лауреата Нобелівської премії з хімії 1991 Р. Ернста (1983–88), фахівець з ядерно-магнітного резонансу. З 1988 — на *дипломатичній службі* у Федеральному департаменті закордонних справ (ФДЗС) Швейцарії: стажист у центральному апараті та посольстві Швейцарії в Бельгії (Брюссель, 1988–90); дипломатичний радник в Інтеграційному бюро ФДЗС та Федерального департаменту економіки (1990–94), брав участь у переговорах про створення *Європейського економічного простору*; заступник посла в посольстві Швейцарії в Республіці Корея (1994–97); заступник начальника управління економічної співпраці ФДЗС (1997–2002); заступник посла Швейцарії в Австрійській Республіці (2002–07); керівник проектів з кадрової політики в департаменті персоналу ФДЗС (2007–08); керівник спеціальної міжгалузевої робочої групи з питань ядерного роззброєння та нерозповсюдження ядерної зброї федерального уряду Швейцарії, що займається здійсненням політики країни у сфері ядерного роззброєння (2008–11). З 2011 — Надзвичайний і Повноважний Посол Швейцарської Конфедерації в Україні та Молдові (за сумісництвом).

Р. А. Кривонос

Щ

Щелкалов Андрій Якович (? — бл. 1598) — рос. держ. діяч і *дипломат*. Уперше згадується 1550, коли був записаний у «тисячну книгу». У 1560 був приставом при *послах* Великого князівства Литовського; з 1562 — дяк. 1564 брав участь у переговорах із магістром Лівонського ордену й послом Великого князівства Литовського. У 1566 — думський дяк, учасник Земського собору. У 1570–94 очолював *Посольський приказ* у чині «посольського думного дяка», що отримав першим у Московському царстві. У 1573–76 вів переговори з австр., шведськими й угорськими послами, 1581 — з папським *нунцієм* А. *Поссевіно*. Підписав *Ям-Запольський мир 1582* з Річчю Посполитою. Після завершення Лівонської війни 1558–83 зайнявся питаннями *зовнішньої торгівлі*, наполягав на ліквідації привілеїв іноземн. купців. В останні роки життя зазнав опали в Б. *Годунова* й був засланий у монастир.

В. І. Головченко

Щелкалов Василь Якович (? — бл. 1611) — рос. держ. діяч і *дипломат*; брат А. *Щелкалова*. У 1560-ті — дяк Розбійного приказу, учасник Земського собору 1566; наступного року очолював посольство до польського короля Сигізмунда II Августа з метою укладання миру в Лівонській війні 1558–83. З 1571 служив у *Посольському приказі*, брав участь у переговорах із тур. й данськими послами. У 1587 вів переговори із Сеймом Речі Посполитої про умови обрання царя Федора Івановича на польський королівський престол після смерті С. Баторія. 1594–1601 — керівник Посольського приказу в чині печатника (з 1595); зазнав опали за «самовольство» та змушений був залишити держ. службу. Поновив політико-дипломатичний вплив за правління *Лжедмитрія I*; домагався ліквідації торговельних привілеїв іноземних купців.

В. І. Головченко

Щерба Анатолій Анатолійович (17.07.1962, м. Березань, Київська область, УРСР) — український *дипломат*; у 1985 закінчив факультет міжнародних відносин та міжнародного права Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, вільно володіє іспанською та англійською мовами. На *дипломатичній службі* з 1992: відповідав за питання експортного контролю, роззброєння та контролю над озброєннями; 1997–2000 — заступник Постійного представника України при міжнародних організаціях у Відні, представник України у Спільній Консультативній групі *Договору про звичайні збройні сили в Європі*, Консультативній комісії Договору з відкритого неба та у Форумі *ОБСЄ* з питань співробітництва в галузі безпеки. В 2001–06 — начальник Управління контролю над озброєнням та військово-технічного співробітництва МЗС України, водночас — представник України у Спільній комісії з виконання та інспекцій за *СНО-1 договором*; 2004–07 — член Колегії Комісії ООН з моніторингу, верифікації та інспекцій в Іраку (UNMOVIC). 10.05.2006–23.02.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Іспанія, водночас 10.11.2006–23.02.2012 — Постійний представник України при *Всесвітній туристичній організації* за сумісництвом, 22.11.2006–23.02.2012 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Князівстві Андорра за сумісництвом. 2012 призначений директором Другого територіального департаменту МЗС України, відповідає за напрямок Західної Європи.

В. М. Матвієнко

Щербак Юрій Миколайович (12.10.1934, Київ, УСРР) — укр. держ. діяч, письменник, медик, науковець, *дипломат*. У 1958 закінчив Київ. мед. ін-т ім. О. Богомольця; д-р мед. наук (1983). Чл. Спілки письменників України (1966). 1957–87 — співробітник Київського НДІ епідеміології та інфекційних захворювань; 1987–91 — секр. правління Спілки письменників України, водночас 1989–91 — народний депутат СРСР, чл. Верховної Ради СРСР, голова підкомітету з питань екології та раціонального використання природ. ресурсів. У 1991–92 — міністр охорони навколишнього природ. середовища України. У липні 1992–94 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Державі Ізраїль; 1994–98 — Надзвичай-

ний і Повноважний Посол України у США. 1998–2000 — радник Президента України. У березні 2000 — квітні 2003 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді, представник України при *Міжнародній організації цивільної авіації*. В грудні 2009 виступив одним із засновників неурядової дослідницької організації «Рада із зовнішньої та безпекової політики».

Твори: «Маленька футбольна команда» (1973); «Фрески і фотографії» (1984); «Наближення» (1987); «Бар'єр несумісності» (1988); «Сподіватись» (1988); «Чорнобиль» (1989); «Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі XXI століття» (2003); «Час смертохристів: Міражі 2077 року» (2011); «Час Великої Гри. Фантоми 2079 року» (2012) та ін.

В. М. Матвієнко

Ю

Юань Шикай (16.09.1859, Сянчен, провінція Хенань, Китайська імперія — 6.06.1916, Пекін, Китайська Республіка) — китайський держ., політ. та військ. діяч, генералісимус. У 1885–94 — намісник у Кореї. У 2-й пол. 1890-х — командир корпусу бейянської (північної) армії. У 1898 приєднався до реформаторського руху Кан Ювея, але незабаром відійшов від нього. У 1899–1901 — губернатор провінції Шаньдун, 1901–08 — намісник столичної провінції Чжилі. У 1909 звільнений у відставку. Після початку Сіньхайської рев-ції призначений прем'єр-міністром імперського уряду (2.11.1911); провадив політику лавірування між монархічними та рев. силами. Після проголошення 1.01.1912 Китаю республікою та зречення престолу Циньською династією, спираючись на бейянську армію та підтримку *великих держав*, обійняв 13.02.1912 посаду тимчасового президента. У травні 1915 прийняв *«Двадцять одну вимогу» Японії до Китаю*. 12.12.1915 проголосив Китай конституційною монархією, а себе імператором, що спричинило масові антимонархічні виступи по всій країні й змусило **Ю. Ш.** 22.03.1916 поновити республіку.

М. А. Миронова

Югославії розпад — комплекс військ., політ., екон. та міжнац. проблем, що супроводжував здобуття незалежності республіками колишньої Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ) — Словенією, Хорватією, Боснією і Герцеговиною, Македонією (див.: *Балканська криза 1990-х*). Причини розпаду СФРЮ, гол. ч., полягали у кризі міжетнічних відносин в історично багатонаціональній д-ві, а також розриві в рівнях соц.-екон. розвитку республік й авт. країв. У 1988 — на поч. 1989 майже в усіх республіках розпочалось створення опозиційних Союзу комуністів Югославії (СКЮ) партій і рухів; у Словенії та Хорватії СКЮ повністю втратив свої позиції. У 1990 респ. орг-ції Союзу комуністів були перейменовані, а на федер. рівні він перестав існувати взагалі; посилювалась децентралізація управління у *федерації*. На поч. 1991 лише Сербія та Чорногорія виступали за збереження СФРЮ як союзної д-ви, а Словенія, Хорватія, Македонія та Боснія і Герцеговина — за перетворення федерації на *конфедерацію*. Рішення про односторонню підготовку до повного виходу з федерації в Словенії та Хорватії було прийняте 24.06.1991, а 26.06.1991 воно було засуджене керівництвом СФРЮ. Югославська Народна армія (ЮНА), розташована у Словенії, отримала наказ взяти під контроль зовн. кордони республіки, на яких влада останньої почала встановлювати прикордонні знаки нової д-ви. 27.06.1991 почались зіткнення частин ЮНА з підрозділами словенської територ. оборони, Президент Словенії М. *Кучан* заявив про *агресію* проти країни з боку СФРЮ. Частини ЮНА були блоковані й вимушені почати вихід із території Словенії. У Хорватії у травні 1990 відбулись вибори до респ. та місцевих органів влади на багатопарт. основі, на яких перемогла Хорватська демокр. спілка, що виступала за незалежність республіки. 25–26.07.1990 хорватський парламент прийняв поправки до респ. конституції, якими Хорватію було проголошено суверенною д-вою. Сербське населення Хорватії провело референдум з приводу його *автономії*, що викликало негативну реакцію хорватської влади. 19.05.1991 в Хорватії відбувся референдум, на якому переважна більшість автохтонного населення республіки підтвердило бажання вийти зі складу СФРЮ. Вже на поч. березня 1991 відбулись перші збройні сутички ЮНА з підрозділами поліції Хорватії. Під тиском зах. д-в між представниками федер. центру та Хорватії на о. Бріоні відбулись переговори за посередництвом представників *Європейських співтовариств*. У результаті 8.07.1991 Хорватія оголосила мораторій на акти про незалежність на 90 днів. 8.10.1991 хорватський парламент прийняв рішення про припинення дії цього мораторію, а також ухвалив Декларацію про незалежність і заявив про розрив усіх держ.-прав. зв'язків, на основі яких Хорватія належала до складу СФРЮ. Восени 1991 розпочався конфлікт між сербами й хорватами, до якого втрутилась ЮНА. Конфлікт у Хорватії охопив райони компактного проживання

сербів і тривав із різною інтенсивністю до серпня 1995, коли хорватська армія встановила контроль над усією територією країни. Боснія і Герцеговина була республікою, що мала найбільш неоднорідний етнічний склад населення: за переписом 1978 з 4,2 млн чол. 39,6 % складали етнічні мусульмани, 37,2 % — серби, 20,6 % — хорвати. На референдумі 14.10.1991 населення Боснії і Герцеговини підтримало ідею суверенізації республіки. Референдум з цього питання був проведений 1.03.1992, 63 % виборців проголосувало за незалежність (сербська громада бойкотувала референдум). Президентом д-ви 20.12.1991 було обрано мусульманина А. *Ізетбеговича,* а незалежність Боснії і Герцеговини було проголошено 22.02.1992. У відповідь у районах компактного проживання боснійських сербів була утворена Республіка Сербська. *Громадянська війна* в Боснії розпочалась у березні 1992 із сутичок у Сараєво між сербською та мусульм. громадами й точилась до вересня 1995, коли було підписано *Дейтонські угоди 1995.* Македонія стала єдиною республікою СФРЮ, вихід якої з федерації відбувся без збройного протистояння. Керівництво республіки до останнього підтримувало плани збереження федерації або її трансформацію в конфедерацію. Лише 8.09.1991 був проведений референдум, у якому взяли участь бл. 72 % жителів, що мали право голосу; із них 90 % виступили за самостійність Македонії. Після невдачі спроб створення нового держ. утворення на базі колишньої Югославії, у результаті яких тільки Сербія та Чорногорія увійшли до нової Югославії, була проголошена незалежність Македонії, а ЮНА виведена з її території. Однак македонська проблема залишалась у відносинах із Болгарією та Грецією, а також у зв'язку з міжетнічними суперечками на території Македонії (див.: *Македонська криза*). Повна офіц. назва країни на міжнар. арені — Колишня Югославська Республіка Македонія.

М. С. Каменецький

Югославсько-японський договір 1959 — двостороння угода про торгівлю та навігацію, підписана 28.02.1959 у Белграді; набула чинності 20.06.1959. **Ю.-я. д.** замінив Договір про торгівлю та навігацію між Королівством сербів, хорватів та словенців і Японією від 16.11.1923. Згідно з **Ю.-я. д.** сторони забов'язалися надавати одна одній максимальне сприяння у питаннях, що пов'язані із забезпеченням міжнар. торгівлі та судноплавства, погодились сприяти збільшенню обсягів взаємної торгівлі та для досягнення цієї мети — максимально спростити відп. прав. й митні режими. Сторони забов'язалися надати у взаємній торгівлі одна одній *режим найбільшого сприяння* в питаннях, що стосуються митних тарифів, режимів нетарифного регулювання та умов увезення й складування товарів. Сторони також домовились вдатись до всіх необхідних заходів для сприяння мор., авіаційному, поштовому, телеграфному й телефонному зв'язку між двома д-вами; на всі цивільні мор. судна сторін розповсюджувався режим найбільшого сприяння у здійсненні комерційних операцій, митного оформлення та користуванні відкритими портами іншої сторони. Сторони домовились про призначення конс. представників на території іншої сторони відповідно до *норм міжнародного права* та на основі взаємності. Кожна сторона зобов'язалася надати громадянам іншої сторони нац. режим або режим найбільшого сприяння у здійсненні підприємницької та іншої професійної діяльності, прав. захисті й захисті власності, а також спростити візовий режим і домовились про запобігання подвійного оподаткування юрид. та фізич. осіб іншої сторони.

М. С. Каменецький

Юз (Hughes) Чарльз Аванс (11.04.1862, Глен Фолс, шт. Нью-Йорк, США — 27.08.1948, Остервіль, шт. Массачусетс, США) — амер. держ. діяч, юрист. Закінчив Ун-т Брауна та школу права Колумбійського ун-ту. Із 1884 займався юрид. практикою в Нью-Йорку, консультував законодавчі збори штату Нью-Йорк. У 1906 за сприяння Т. *Рузвельта* обраний губернатором штату, запровадив низку політ. реформ у сферах соц. забезпечення і трудового законодавства, але 1910 подав у відставку, щоб посісти місце у Верховному суді США. Як кандидат Республіканської партії на президент. виборах 1916 з незначним відривом зазнав поразки від В. *Вільсона.* 5.03.1921–4.01.1925 — *державний секретар США* в адміністрації В. *Гардінга;* головував на *Вашингтонській конференції 1921–22;* відіграв помітну роль у розробленні *Дауеса плану* 1924; активно підтримав спроби забезпечити вступ США в *Лігу Націй.* У 1926–30 — чл. Третейського суду Постійної палати, водночас 1928–30 — чл. Постійної палати міжнар. правосуддя при Лізі Націй. У 1930–41 — голова Верховного суду США, попри особисті консервативні політ. переконання підтримав низку заходів ліберально-соціалістичного «Нового курсу» адміністрації Ф. *Рузвельта.*

В. І. Головченко

Юнаків Микола Леонтійович (5.12.1871, Чугуїв Харківської губернії, Російська імперія — 1.08.1931, Тарнув, Польська Республіка) — укр. військ. діяч і *дипломат.* Нар. у сім'ї генерала рос. армії, дід був полковником Бузького козачого війська. Закінчив Орловський кадетський корпус, 1-ше Павлівське юнкерське уч-ще в Петербурзі (1891), Миколаївську академію Ген. штабу (1897). Дійсну військ. службу проходив у лейб-гвардії Семенівському полку, потім обіймав посади старшого ад'ютанта штабів 53-ї піхотної бригади та 27-ї піхотної дивізії, керівника справами навч. частини й викладача Оранієнбаумської офіцерської стрілецької школи, Пажеського корпусу, штаб-офіцера з особливих доручень, нач. штабу 1-го Прикордонного корпусу. 1907 у званні полковника був призначений викладачем Миколаївської академії, спеціалізувався на історії *Північної війни 1700–21.* Після захисту 1910 дисертації «Похід Карла XII на Україну в 1708–17» став професором кафедри військ. мистецтва. 1912 отримав звання генерал-майора, проте пропаговані ним новаторські концепції реформування академії та збройних сил взагалі зустріли опір з боку військ. міністра В. Сухомлинова. У лютому 1914 призначений командиром 37-ї піхотної бригади. Під час *Першої світової війни* — нач. штабів 25-го армійського корпусу, 4-ї армії, командир 7-го армійського корпусу, командувач 8-ї армії Румунського фронту, генерал-лейтенант (1916). Після утворення Центральної Ради активно підтримав рух за українізацію армії, за що наприкінці грудня 1917 наказом більшовицького головнокомандувача Російської армії М. Криленка був звільнений. За гетьманату П. *Скоропадського* — керівник Головної шкільної управи 2-го генерал-квартирмейстерства й Комісії з утворення військ. шкіл та укр. Академії генерального штабу. За доби Директорії — помічник Головного інспектора Армії УНР, нач. Головної шкільної управи мін-ва військ. справ. У серпні 1919 очолив штаб Головного отамана об'єднаних армій УНР і ЗО УНР. На поч. грудня 1919 разом із С. *Петлюрою* виїхав до Варшави, де був призначений радником із військ. питань Надзвичайної дип. місії УНР А. *Лівицького,* взяв діяльну участь у переговорах із Ю. *Пілсудським* та виробленні *Варшавського договору УНР з Річчю Посполитою 1920.* Із січня 1921 — у Тарнуві, був радником військ. міністра, військ. міністром екзильного уряду, членом Вищої військ. ради УНР при С. Петлюрі, Ради Українського Центрального комітету в Польщі; очолював Українське військ.-істор. товариство; підвищений у ранзі до генерал-полковника. Із 1927 через тяжку хворобу відійшов від активної громад.-політ. діяльності.

Твори: «Північна війна. Кампанія 1707–1709 рр.» (1909), «Північна війна. Військові дії на лівому березі Дніпра (листопад 1708 — липень 1709)» (1909), «Російсько-японська війна 1904–1905 рр.» (1911), «Матеріали для мого життєпису» (1931).

В. І. Головченко

Юнга план — порядок сплати репарацій Німеччиною за результатами *Першої світової війни;* став результатом перегляду *Дауеса плану* на вимогу Берліна, підтриману США. *Ліга Націй* передала розгляд репараційної проблеми спец. комітетові, який розпочав роботу 22.12.1928 у Парижі. Головою комітету було призначено президента Електротехнічного тресту М. Юнга (США). Пропозиції комітету були представлені на розгляд міжнар. конференції з *репарацій,* яка відкрилась 6.08.1929 в Гаазі за участю представників 12 д-в: Бельгії, Великої Британії, Греції, Італії, Німеччини, Польщі, Португалії, Румунії, Франції, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців та Японії. 31.08.1929 вони підписали протокол, що схвалив **Ю. п.** у принципі, а 20.01.1930 було укладено остаточну угоду з питання нім. репарацій. Вона встановила заг. розмір репарацій Німеччини — 113,9 млрд марок, а також розмір щорічних платежів (бл. 2 млрд марок) на найближчі 37 років, починаючи з 1.09.1929. Після закінчення цього терміну розмір платежів міг бути переглянутий чи збережений у визначеному протоколом розмірі. Було змінено порядок стягнення репарацій, які надалі мали виплачуватись тільки

за рахунок *бюджету державного* й прибутків від залізниць. Відрахування від прибутків промисловості скасовувались, так само як і фінанс. контроль та контроль за економікою Німеччини. Для отримання й розподілу репарацій, здійснення розрахунків по міжсоюзницьких боргах було створено *Банк міжнародних розрахунків (БМР)*, гол. функцією якого фактично стало фінансування нім. важкої та військ. промисловості. Під час світової екон. кризи 1928–32 Німеччина, за погодженням зі США, відмовилась від подальшої сплати репарацій. Президент США Г. *Гувер* виступив із пропозицією призупинити на рік усі платежі за міжнар. урядовими боргами, репараціями та позиками. Мораторій набув чинності 15.07.1931, що призвело до фактичного припинення функціонування **Ю. п.** Формально його було скасовано на Лозаннській конференції 1932.

О. С. Пархомчук

ЮНЕСКО світові доповіді — міжнар. аналітичні дослідження *Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)* з проблем міжнародної політики інформаційної й розвитку глобальної інфраструктури, міжнар. обміну інформацією та доступу до інформ. ресурсів, подолання дисбалансу між інформ.-нерівноправними спільнотами, міжнар. та регіонального партнерства. Включають дослідження: «Багато голосів, один світ» (1980); Доповідь ЮНЕСКО з інформації 1997/98; Доповідь ЮНЕСКО з комунікації 1997/98; Доповідь ЮНЕСКО з інформації та комунікації 1999/2000. Концепція нового міжнар. інформ. та комунікаційного порядку (НМІКП) знайшла своє втілення в першому глобальному аналітичному дослідженні ЮНЕСКО — «Багато голосів, один світ» (1980) — доповіді Міжнар. комісії з проблем комунікації, очолюваної відомим ірландським політиком Ш. *Макбрайдом*. Комісія винесла на міжнар. дискусію спектр істор., політ., соц.-екон. і культ. проблем глобальної комунікації з метою переконати міжнар. співтовариство в необхідності кардинальних змін у цій галузі й досягти консенсусу з нових напрямків співробітництва. Проблема НМІКП відображала диспропорції міжнар. обміну інформацією, їх вплив на світове співтовариство, зокрема на політ., прав., фінанс.-екон. й технол. рівнях, а також узгоджені пропозиції представників країн Заходу, *Руху неприєднання* та «соціалістичного табору» щодо вирішення цих проблем. Політ. аналіз нових глобальних проблем міжнар. розвитку, пов'язаний із впливом високих технологій на систему *міжнародних відносин*, представлено у Доповіді ЮНЕСКО з інформації 1997/98 (Париж, 1998). Тематика аналітичного дослідження охоплює такі напрями міжнар. співробітництва: постіндустріальна цивілізація і трансформація політ. та екон. процесів (динаміка розвитку глобальної інфраструктури; еволюція інформ. економіки; міжнар. кооперація і співробітництво; охорона інформ. баз даних сусп. та спец. призначення; авторські права в інформ. добу); інфраструктура інформ. індустрії (розвиток технологій мультимедіа; тенденції використання *Глобальної інформаційної мережі Інтернет;* технології електронних видавництв; комп'ютерна індустрія); інформ. послуги Глобальної інформаційної мережі з метою широкого доступу та обміну базами даних бібліотек й архівів у країнах усіх геогр. регіонів світу. Доповідь з комунікації 1997/98 — це спеціалізоване аналітичне дослідження ЮНЕСКО про зміни інформ. доби, глобальні процеси конвергенції, лібералізації та поширення безпаперового документообігу, трансформацію світової економіки, інновації в інформ. секторі, медіаглобалізацію, регулювання мережі Інтернет і забезпечення фундаментальних прав і свобод в інформ. суспільстві. Доповідь наголошує на необхідності усвідомлення впливу глобалізації на всі сфери сусп., екон. та культ. співробітництва, визнання ЮНЕСКО єдиною установою системи *Організації Об'єднаних Націй (ООН)*, яка відстежує процес глобалізації, щоб він не порушував рамки гуманітарної етики та був чинником співробітництва, а не нової колонізації світу.

Доповідь ЮНЕСКО з інформації та комунікації 1999/2000 присвячена аналізу безпрецедентних змін у глобальному розвитку, прогнозуванню множинних наслідків інформ. рев-ції в усіх регіонах світу та багатоаспектному впливу технологій на діяльність людства. У центрі дослідження кілька головних аспектів, які виявляють: різноманітність ситуації у світовому вимірі; динаміку технол. досягнень у галузі телекомунікацій, глобальної інформ. мережі, засобів масової комунікації; специфіку розвитку в головних геогр. регіонах. Особливістю аналітичного дослідження є методологія політ. дискусій і фахових та експертних оцінок, що дає можливість побачити проблему під різними кутами зору, порівняти висновки та визначити перспективні стратегії.

Світові доповіді ЮНЕСКО з інформації і комунікації, впроваджуючи стратегію міжнар. інформаційної політики, сприяють взаєморозумінню між народами через освіту, науку, культуру, комунікацію, оскільки нові технології впливають на всі сфери міжнар. відносин і можуть викликати як ефективні наслідки, так і дисбаланс міжнар. розвитку.

Є. А. Макаренко

Юнкер Жан-Клод (Juncker Jean-Claude) (9.12.1954, м. Реданге, Велике Герцогство Люксембург) — люксембурзький громадсько-політичний і державний діяч, 23-й (з 20.01.1995) прем'єр-міністр Люксембургу, 1.01.2005–21.01.2013 — голова Єврогрупи (клубу міністрів фінансів країн єврозони); народився в сім'ї сталевара; закінчив юридичний факультет Страсбурзького університету (магістр права, 1979). У 1974 вступив до центристської Християнсько-соціальної народної партії; хоча був приведений до присяги у палаті люксембурзької адвокатської ради у 1980, ніколи не практикував як юрист. У 1984 його вперше було обрано до Палати депутатів Люксембургу і відразу ж призначено на посаду міністра праці в уряді Ж. *Сантера*; незадовго до виборів 1989 був серйозно травмований у ДТП і провів два тижні в комі, тим не менше його знову було обрано до Палати депутатів і він отримав посаду міністра фінансів (14.07.1989–23.07.2009), в цей же час очолив *Світовий банк*. Після того, як Ж. Сантер був призначений головою *Європейської комісії*, 20.01.1995 **Ю.** був затверджений прем'єр-міністром, в рамках коаліції з Люксембурзькою соціалістичною робітничою партією, а також залишив свій пост у Світовому банку. Вважається одним із архітекторів *Маастрихтського договору 1992*; 1.07–31.12.1997 і 1.01–30.06.2005 очолював *Європейську раду*.

В. В. Копійка

ЮНРРА (UNRRA), Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй (United Nation Relief and Rehabilitation Administration) — міжнар. орг-ція, створена відповідно до *договору міжнародного багатостороннього*, підписаного 9.11.1943 у Вашингтоні представниками 44 країн: Австралійської Співдружності, Бельгії, Болівії, Бразилії, Великої Британії, Венесуели, Гаїті, Гватемали, Гондурасу, Греції, Домініканської Республіки, Єгипту, Індії, Ірану, Іраку, Ісландії, Канади, Китаю, Колумбії, Коста-Рики, Куби, Ліберії, Люксембургу, Мексики, Нідерландів, Нікарагуа, Нової Зеландії, Норвегії, Панами, Парагваю, Перу, Південноафриканського Союзу, Польщі, Сальвадору, СРСР, США, Уругваю, Філіппін, Франції, Чехословаччини, Чилі, Еквадору, Ефіопії та Югославії. У серпні 1945 до складу членів ЮНРРА прийнято БРСР, УРСР, Данію, у березні 1946 — Туреччину. Завдання ЮНРРА полягало в наданні допомоги країнам, що постраждали під час *Другої світової війни*, у відбудові їхньої економіки. Головним органом ЮНРРА була Рада ЮНРРА, до якої належали представники усіх країн-членів ЮНРРА. Рада збиралась на сесію щонайменше два рази на рік. У період між сесіями Ради політ. керівництво здійснював Центральний комітет ЮНРРА, до складу якого належали представники Великої Британії, Китаю, СРСР та США (згодом до його складу було включено також представників Австралії, Бразилії, Канади, Франції та Югославії). Рішення Центрального комітету підлягали затвердженню Радою. Функціонування ЮНРРА також забезпечували два регіональні комітети (у справах Європи та у справах Дал. Сходу) та галузеві комітети з: постачання; фінанс. контролю; пром. відновлення; питань утримання переміщених осіб; охорони здоров'я; с.-г. відновлення; сусп. піклування. Виконавча влада ЮНРРА в межах спільної політики, що визначалась Радою та Центральним комітетом, здійснювалась ген. директором; кандидатура ген. директора вносилась за одноголосною рекомендацією Центрального комітету та затверджувалась Радою.

Фонд допомоги ЮНРРА складався із внесків країн, територія яких не була окупована ворогом, розміром не менше 1 % нац. прибутку країни за 1943 (рішенням третьої сесії Ради розмір внесків до фонду допомоги ЮНРРА було збільшено до 2 % нац. прибутку). Решту країн Рада закликала робити свої внески до фонду допомоги згідно з їхніми можливостями. У 1943–47 відбулись сім сесій

Ради ЮНРРА. У 1947 2-га сесія *Генеральної Асамблеї ООН* за ініціативою Великої Британії та США ухвалила рішення про ліквідацію ЮНРРА.

І. С. Покровська

Юр'євський мирний договір 1920 — див.: *Тартуський мирний договір 1920.*

Юрисдикція держави над космічними об'єктами — визнані доктриною та практикою сучас. *міжнародного космічного права* повноваження судових та адмін. органів запускаючої держави вирішувати питання, пов'язані зі статусом косм. об'єкта й діями на його борту. Згідно з положеннями ст. 8 Договору про космос 1967 д-ва, до реєстру якої занесено об'єкт, запущений у косм. простір, зберігає юрисдикцію та контроль над таким об'єктом і над його екіпажем під час знаходження косм. об'єкта в косм. просторі, у т. ч. і на небесному тілі.

О. М. Григоров

Юрисдикція держави над морськими суднами — сукупність прав адмін. та судових органів держави вирішувати питання, пов'язані з діяльністю мор. суден. Положеннями Конвенції про відкрите море 1958 (ст. 5) та *Конвенції ООН з морського права 1982* (ст. 94) встановлюється, що д-ва повинна ефективно здійснювати юрисдикцію та контроль над судном, що ходить у плавання під її прапором. Виконання цієї вимоги необхідне для забезпечення безпеки мореплавства, охорони людського життя на морі, захисту та збереження мор. середовища, підтримки правопорядку у *відкритому морі.* Принцип виключної юрисдикції д-ви над суднами, що ходять у плавання під її прапором у відкритому морі, означає, що судно може бути зупинено й доглянуто військ. кораблем або спеціально вповноваженим на те судном іншої д-ви тільки у виключних випадках. В умовах множинності режимів мор. просторів юрисдикція д-ви над мор. суднами не є однаковою в різних частинах *Світового океану.* Залежно від міжнар.-прав. режиму мор. просторів юрисдикцію щодо мор. судна може здійснювати як *держава прапора* судна, так і будь-яка д-ва, зокрема прибережна д-ва (в межах територ. юрисдикції). Повною мірою д-ва прапора здійснює свою юрисдикцію над мор. суднами, що ходять у плавання під її прапором, у своїх *територіальних водах* й у відкритому морі. Винятки з юрисдикції д-ви прапора у відкритому морі передбачені нормами сучас. *міжнародного права.* До них відносять випадки *піратства, работоргівлі,* несанкціонованого теле- та радіомовлення, незазначення нац. судна або підняття ним прапора, що не відповідає його дійсній належності, а також переслідування «за гарячими слідами». Конвенція ООН з мор. права 1982 передбачає втручання прибережної д-ви й у випадках порушення її законів та правил щодо *виключної економічної зони* та *континентального шельфу.* У територ. водах на невійськ. мор. судна поширюється юрисдикція як д-ви прапора, так і юрисдикція відп. прибережної д-ви. У разі порушення законів і правил прибережної д-ви, прийнятих нею відповідно до *норм міжнародного права. Судна морські військові* завжди мають імунітет від інозем. юрисдикції.

І. М. Забара

Юрисдикція держави над повітряними суднами — повноваження судових й адмін. органів держави реєстрації повітр. судна визначати порядок сертифікації повітр. судна, допуску судна та його експлуатації, а також внесення судна до відп. держ. реєстру (держ. або цивільний реєстр повітр. суден). Згідно з положеннями ст. 3, 5–10 Токійської конвенції про правопорушення й деякі інші дії, здійснені на борту повітр. судна 1963, *держава реєстрації* має право здійснити юрисдикцію стосовно будь-яких правопорушень і дій, вчинених на борту *судна повітряного цивільного,* внесеного до її нац. реєстру.

О. М. Григоров

Юрисдикція над іноземними суднами в територіальних водах здійснюється як *державою прапора,* так і прибережною державою. Положення щодо поширення юрисдикції встановлено Конвенцією про територ. море й прилеглу зону 1958 та *Конвенцією ООН з морського права 1982.* При здійсненні мирного проходу в *територіальних водах* прибережної д-ви інозем. судна зобов'язані дотримуватись відп. законів і правил. За заг. правилом цивільна юрисдикція щодо будь-якої особи, яка перебуває на борту судна, що проходить територ. води, не здійснюється. Проте на підставі положень зазначених конвенцій прибережна д-ва має право на застосування заходів щодо стягнення або арешту за будь-якою цивільною справою з інозем. торг. суден. Такі ж заходи передбачені щодо суден, які проходять територ. водами, але тільки за зобов'язаннями або відповідальністю, що випливає з відносин судна та прибережної д-ви під час проходу такого судна. Юрисдикція прибережної д-ви в кримінальних справах, як правило, не здійснюється для арешту особи або розслідування будь-якого злочину на борту інозем. судна, що проходить через її територ. води. Винятками з цього правила є випадки, коли: наслідки злочину поширюються на прибережну д-ву; злочин порушує спокій у країні або порядок у територ. водах; капітан судна, дип. агент або конс. посадова особа д-ви прапора звертаються за допомогою до місцевої влади, а також у разі, коли такі заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотичними та психотропними речовинами. Здійснення кримінальної юрисдикції прибережної д-ви передбачається для арешту або розслідування на борту інозем. судна, що знаходиться в територ. водах після виходу з *внутрішніх вод.* На вимогу капітана влада прибережної д-ви повинна повідомити дип. агента або конс. посадову особу д-ви прапора до вживання заходів і сприяти встановленню контакту між цими особами та екіпажем. При цьому влада прибережної д-ви, здійснюючи арешт, повинна також враховувати інтереси судноплавства.

І. М. Забара

Юрисдикція універсальна — юрисдикція, яку *держава* встановлює щодо певного злочину, що не пов'язаний із нею за жодним із інших визначених у *міжнародному праві* та відомих у практиці зв'язком (територіальним, особистим, захисним тощо), проте в силу своєї тяжкості є справою всього міжнародного співтовариства. Можливість встановлення такої юрисдикції залишається предметом дискусій, хоча більшість держав та юристів-міжнародників схиляються до позитивної відповіді на це питання щодо найтяжчих злочинів проти міжнародного права — *геноциду, злочинів проти людяності, злочинів воєнних.* Історично держави також мають універсальну юрисдикцію щодо *піратства,* яке за визначенням відбувається у *відкритому морі,* тобто за межами будь-якої державної території. Умови, за яких держава може встановлювати свою юрисдикцію щодо названих злочинів, залишаються предметом серйозних дискусій та розбіжностей різних держав. Розділяють два типи універсальної юрисдикції: абсолютну (коли обвинувачена особа відсутня на території держави) та умовну, за якої обвинувачена особа присутня на території держави, що бажає здійснювати свою юрисдикцію.

М. М. Гнатовський

Юрій Довгорукий (1090-ті — 15.05.1057, Київ, Русь) — ростово-суздальський (1113–49; 1151–57) і великий київський (1149–51; 1155–57) князь, родоначальник лінії володимиро-суздальських Рюриковичів, традиційно вважається засновником Москви, за постійні посягання на чужі уділи й насамперед Київ отримав прізвисько «Довгорукий»; шостий син *Володимира Мономаха.* Ще за життя батька за **Ю. Д.** було закріплено Ростово-Суздальську землю з резиденцією у Суздалі, де місцеве боярство служило для нього підпорою; після смерті Володимира Мономаха **Ю. Д.** став незалежним ростово-суздальським князем, а в 1132 силою захопив Переяслав, що згодом виміняв за частину північних земель у свого старшого брата — великого князя київського Ярополка Володимировича (1082–1139); це спричинило тривалу боротьбу з родичами, яка закінчилася в 1135 тимчасовою поразкою **Ю. Д.** Водночас за його князювання зросла економічна і політична сила Ростово-суздальських земель, де було збудовано Переяславль-Залеський, Юр'єв-Польський, Кострому, в 1147 вперше згадується Москва. **Ю. Д.** оформив на Північно-Східній Русі уділи, які роздав своїм синам, виступивши засновником московської династичної лінії Рюриковичів («молодші Мономаховичі») та організатором Ростово-Суздальського князівства — ядра пізнішої Росії. У 1149, скориставшись з міжусобиць між князями, **Ю. Д.** знову пішов у похід на південь і разом з половцями, біля Переяслава на Дніпрі, розбивши війська свого племінника — великого князя Ізяслава Мстиславича (1097–1154), оволодів Києвом; щоправда, через два роки мусив його покинути; наступного разу здобув Київ 1155, де лишився до кінця свого життя. Щоб закріпитись на півдні, він

також роздавав тут своїм синам удільні князівства, але не мав авторитету серед киян; під час застілля у боярина Петрила був отруєний, відразу ж після цього повсталі кияни ліквідували встановлену ним владу; похований у церкві Спаса на Берестові.

В. М. Матвієнко

Юрковіч (Jurkovic) Іван (10.06.1952, Баньалока-Кочев'е, нині — Словенія) — ватиканський *дипломат*, титулярний архієпископ Корбавії. Священик із 29.06.1977. На *дипломатичній службі* з 1984: працював у дип. представництвах Ватикану в Республіці Корея, Колумбії, Російській Федерації. У 1995–2001 — службовець держ. секретаріату Ватикану. У 2001–04 — апостольський нунцій в Білорусі. В 2004–11 — апостольський нунцій в Україні. Захистив докторську дисертацію з канонічного права. Брав участь в укладанні канонів католицької церкви та перекладі їх на рос. мову.

Р. А. Кривонос

Юсупов Батир Пулатович (17.09.1961) — узбецький *дипломат*. Закінчив Ташкентський інститут інженерів іригації та механізації сільського господарства та Всеросійську академію зовнішньої торгівлі, м. Москва. 1990–95 — займав керівні посади в зовнішньоторговельному об'єднанні «Інтералока» міністерства зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі Узбекистану. 1995–2000 — заступник генерального директора із зовнішньоекономічних зв'язків і маркетингу державного виробничого об'єднання «Давлат белгісі» при Узцентробанку (Держзнак). 2000–07 — заступник голови правління державної акціонерної зовнішньоторгової компанії «Узмарказімпекс» міністерства зовнішньоекономічних зв'язків, інвестицій та торгівлі Узбекистану. З 2007 — радник з торгово-економічних питань Посольства Республіки Узбекистан в Україні; 2009–12 — Тимчасовий Повірений у справах Республіки Узбекистан в Україні.

Р. К. Петюр

Ющенко Віктор Андрійович (23.02.1954, с. Хоружівка Недригайлівського р-ну Сумської обл., Українська РСР) — укр. громад.-політ. і державний діяч, 3-й Президент України (23.01.2005–25.02.2010), 7-й Прем'єр-міністр України (22.12.1999–29.05.2001); народився в сім'ї вчителів; у 1975 закінчив Тернопільський фінансово-економічний інститут, кандидат економічних наук (1998). У 1975 — заступник головного бухгалтера колгоспу «40-річчя Жовтня» Косівського р-ну Івано-Франківської обл.; 1975–76 — служба в Збройних силах СРСР. З 1976 — працював у банківській системі: 1976–85 — економіст, керівник відділення Держбанку СРСР на Сумщині (смт Ульянівка Білопільського р-ну); 1985–87 — заступник начальника управління Української республіканської контори Держбанку СРСР (м. Київ); 1987–90 — начальник планово-економічного управління, заступник голови правління Української республіканської контори Агропромбанку СРСР (м. Київ); 1990–93 — заступник голови правління, 1-й заступник голови правління Акціонерного комерційного агропромислового банку «Україна» (м. Київ). У січні 1993—лютому 1997 — голова правління, у лютому 199 січні 2000 — голова Національного банку України. 22.12.1999–29.05.2001 — Прем'єр-міністр України; реалізація урядової програми «Реформи заради добробуту» дозволила **Ю.** домогтися позитивної динаміки в економіці: вперше за роки незалежності Україна отримала приріст ВВП, вдалося радикально змінити механізм розрахунків і платежів у центральний та місцеві бюджети, відмовитися від бартеру і запозичень, оздоровити ситуацію на енергоринку, суттєво збільшити надходження у бюджет, витрати на соціальні цілі; за рік у країні була ліквідована бюджетна заборгованість по зарплатні, пенсіях та стипендіях. Водночас очолював Координаційну раду з формування мережі реґіональних мереж розвитку (з березня 2000), Координаційну раду з питань політики фінансового сектору (з листопада 2000), Урядовий комітет з питань національної безпеки і оборони, оборонно-промислового комплексу та правоохоронної діяльності (з листопаду 2000). У серпні 2001—квітні 2002 — директор Українсько-російського інституту менеджменту і бізнесу ім. Б. М. Єльцина Міжреґіональної академії управління персоналом. Водночас, у листопаді 2001 — березні 2002 очолював опозиційний виборчий блок «Наша Україна». Народний депутат України 4-го скликання, член Комітету ВР України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин (з червня 2002), голова

найбільшої депутатської фракції «Наша Україна» у Верховній Раді України за підсумками виборів 31.03.2002.

Виступив кандидатом від опозиційних сил на посаду Президента України на чергових президентських виборах 2004, хоча формально йшов на них як самовисуванець; з огляду на фальсифікацію результатів 2-го туру голосування й «Помаранчеву революцію», 26.12.2004 було проведено повторний 2-й тур; визнаний Центральною виборчою комісією його переможцем (51,99 % голосів у **Ю.**, у В. *Януковича* — 44,2 %); після рішення Верховного Суду України від 20.01.2005 через три дні офіційно оголошений третім Президентом України. З перших днів перебування на посаді глави держави у **Ю.** виявилась відсутність стратегічної програми реформування країни й нездатність врегулювати конфлікти у власному оточенні; це призвело до відставки 8.09.2005 уряду Ю. Тимошенко й фактичного укладення політичного союзу **Ю.** та Партії регіонів В. Януковича, що 26.03.2006 виграла парламентські вибори й сформувала більшість у Верховній Раді та уряд. Посилення позицій прем'єра В. Януковича в парламенті спонукало **Ю.** піти на проведення позачергових парламентських виборів 30.09.2007, за підсумками яких Блок Ю. Тимошенко (БЮТ) отримав 156 депутатських мандатів, а «Наша Україна—Народна самооборона» — 72; формування Ю. Тимошенко уряду призвело до чергового загострення відносин між нею й президентом. Висування **Ю.** своєї кандидатури на президентських виборах-2010 і його боротьба з Ю.Тимошенко під час передвиборної кампанії полегшили перемогу В. Януковича (48,95 % голосів за результатами 2-го туру 7.02.2010). Після виборів **Ю.** відійшов у тінь, залишаючись неформальним лідером партії «Наша Україна»; з 1.04.2011 — співголова Ради з питань розвитку Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал». Нагороджений орденом «За заслуги» III ст. (1996), заслужений економіст України (1997), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1999).

Твори: автор та співавтор більше 200 робіт з питань банківської діяльності, в т. ч. «Валютне регулювання» (1999), «Гроші: розвиток попиту та пропозиції в Україні» (1998), «Історія української гривні» (1999), «Управління валютними ризиками» (1998) та ін.

Літ.: Жулинський М. Г., Сліпушко О. М. Віктор Ющенко. Випробування владою. — Х., 2005; Колесников А. Первый Украинский: Записки с передовой. — М., 2005; Рябчук М. Улюблений пістолет пані Сімпсон: хроніка помаранчевої поразки. — К., 2009.

В. В. Копійка

Я

Ягайло (Jogaila) Ольгердович (1362, Вільнюс, Велике князівство Литовське, Руське і Жмудське — 1.06.1434, Городок, нині — Львівська область, Україна) — великий князь литовський і руський [1377–81, 1382–92], польський король [1386–1434]. Син *Ольгерда Гедиміновича,* засновник польської династії Ягеллонів. Після смерті батька отримав великокнязівський престол і став разом зі своїм дядьком Кейстутом володарем Литви, але діархічний режим, успадкований від попередніх років, виявився нетривким: між співправителями спалахнула жорстока б-ба, що закінчилась ув'язненням і загибеллю Кейстута (1382). Однак проти **Я.** розпочав б-бу в союзі з хрестоносцями *Вітовт Кейстутович,* що змусило литовського правителя шукати союзу з Польщею. Уклав *Кревську унію 1385,* яка передбачала інкорпорацію його д-ви до складу Польської Корони й перехід у католицтво всіх мешканців етнічної Литви. 1386 одружився з польською королевою Ядвігою та 4.03.1386 під ім'ям Владислава II коронувався в Кракові на польський престол. 1387 остаточно приєднав до Польщі галицькі землі. 1392 за Острівською угодою змушений був частково відродити політ. самостійність Литви, передавши її в управління Вітовту. У Грюнвальдській битві 15.07.1410 очолював об'єднане польсько-литовсько-українсько-білоруське військо, яке розгромило війська Тевтонського ордену.

Н. Ф. Сербіна

Ядерна стабільність – поняття, використовуване під час вивчення проблем нерозповсюдження ядерної зброї (див.: *Ядерний клуб*) для позначення комплексу психологічних уявлень про ядерну стратегію, які базовані на балансі стратегічних озброєнь і передбачають, що ядерний конфлікт не розглядається ні політиками, ні стратегами як ситуація, здатна забезпечити реальний виграш. Більшість дослідників традиційно вважали стабільність можливою тільки на базі «взаємного гарантованого знищення», що забезпечувалося досягненням на початку 1970-х ядерного паритету між СРСР і США. Кожна зі сторін була впевнена в можливостях як свого потенціалу удару у відповідь, так і потенціалу удару у відповідь іншої сторони і тому в кризовій ситуації утримувалася від завдавання першого удару. Але *СРСР розпад,* дискусія про долю його ядерного арсеналу і вступ до ядерного клубу Індії й Пакистану в 1998 викликали стурбованість загрозою порушення **Я. с.** У період *«холодної війни»* ядерні держави виходили з того, що колосальна руйнівна сила ядерної зброї знецінює категорію війни, що ніхто з них ніколи не використовуватиме ядерну зброю як бойову, і тому практично виключалася можливість війни між великими державами. Водночас, якби *наддержави* були упевнені, що за нападом *НАТО* на країни *Організації Варшавського договору* або ФРН на НДР відбудеться лише контрудар із застосуванням звичайних озброєнь, то війна в Європі почалася б ще в 1960-ті. Нині нові ядерні й «порогові» країни (у Південній Азії, а можливо, і на Корейському півострові) починають бачити в ядерній зброї практичний засіб для досягнення військової перемоги.

Сьогодні дослідники вважають, що розповсюдження ядерної зброї, розроблення систем ПРО і створення «навколоядерних» озброєнь зводять нанівець «стабілізуюче залякування». У такій ситуації між «класичним» ядерним конфліктом і класичною повномасштабною війною із застосуванням звичайних озброєнь можливі «проміжні варіанти» — «війни-примуси». Найбільші побоювання повинен вселяти не сам процес розповсюдження ядерної зброї, а ломка досить стійких політико-психологічних параметрів, характерних для ядерного протистояння СРСР і США 1962–91. У сучасному контексті ядерна стабільність гарантована не повним унеможливленням поширення ядерної зброї за межі групи «відповідальних країн», а тільки ядерною перевагою одних країн над іншими. Вважається, що прогрес озброєнь дає змогу створити антитезу перманентному зниженню порога ядерного стримування, який став відбуватися в умовах розпаду «старої», реальної діючої «стратегічної стабільності».

Нині США наслідують доктрину абсолютного військового домінування над потенційними супротивниками, що виключає не лише ядерний паритет, а й саму можливість його досягнення в майбутньому. У 2002 США вийшли з договору про обмеження систем протиракетної оборони, укладеного в 1972 для обмеження гонки озброєнь (див.: *Обмеження стратегічних озброєнь процесс*). Вже після *війни в Перській затоці 1990–91* центральною проблемою американської стратегії стало збільшення вражаючої потужності високоточних систем, що пов'язується зі створенням такої зброї, яка за вражаючою потужністю дорівнюватиме тактичним ядерним боєзарядам, хоча буде вільна від їх недоліків. У рамках цього пошуку в США розробляють боєголовки, що вражають не енергією вибуху, а короткочасними мікрохвильовими імпульсами, здатними безконтактно впливати на ядерні об'єкти супротивника; аналізують досвід застосування на Балканах «бомб зі збідненим ураном»; здійснюють прийняту в січні 2002 ядерну доктрину США, що передбачає створення надмалих ядерних боєзарядів з надмалими радіоактивними осіданнями для локального ураження підземних бункерів і печер; розробляють новий вид боєзарядів на основі нових радіоактивних елементів (наприклад, гафнію), вибуховий ефект яких проявляється у відсутності класичної реакції розщеплювання атомного ядра. Американські військові аналітики прогнозують, що в майбутньому стане значно важче розмежовувати і розпізнавати ядерні й звичайні системи зброї і засобу її доставлення до цілей. Це може підвищити ризик санкціонованого застосування ядерної зброї. В умовах виникнення ядерних загроз нового типу формується новий напрям у розвитку дипломатичних відносин між державами, яке можна визначити як «ядерна дипломатія».

Є. М. Суліма

Ядерний клуб (Ядерна п'ятірка, Nuclear Five) — неформальна назва п'яти *держав,* що володіють ядерною зброєю у відповідності із *Договором про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 (ДНЯЗ).* Першою державою, яка створила і випробувала ядерний вибуховий пристрій, стали США. Успішне випробування було проведено на полігоні в Аламогордо, штат Нью-Мексіко, 16.07.1945. Головним розробником американської атомної бомби вважається Р. Оппенгеймер (адміністратор проекту — генерал Л. Гровс), термоядерної бомби — Е. Теллер, С. Улам. Радянська атомна програма призвела до успішного першого випробування атомної зброї 29.08.1949 на Семипалатинському випробувальному полігоні (Казахстан). Основні творці радянської атомної бомби — І. Курчатов, Ю. Харитон, адміністратори — Б. Ванніков, А. Завенягін. Наукове керівництво створенням радянської термоядерної зброї здійснювали Ю. Харитон, А. Сахаров, Я. Зельдович. Правонаступником СРСР як держави, що володіє ядерною зброєю, стала у 1992, після *СРСР розпаду,* Російська Федерація. Третьою ядерною державою стала Велика Британія. Перше випробування атомної зброї було здійснене 3.10.1952 на островах Монте-Белло, Австралія. Розробники атомної бомби Великої Британії — У. Пенні, Дж. Кокрофт та К. Хілтон, термоядерної — У. Кук, Б. Тейлор, Дж. Корнер та К. Робертс. Пізніше Британія проводила випробування на американському полігоні у штаті Невада. Четвертою ядерною державою стала Франція, здійснивши випробування атомної бомби на полігоні у Сахарі на території сучасної АНДР 13.02.1960. Головними її розробниками вважають П. Гійома, Ш. Айере та І. Рокара, водневої бомби — М. Карайоля, П. Бійо та Л. Дажена. Останнім до **Я. к.** приєднався Китай, здійснивши 16.10.1964 на полігоні Лоб Нор (Синьцзян-Уйгурський автономний район) успішне випробування ядерного вибухового пристрою. Розробниками китайської атомної бомби вважають Лю Цзе, Ден Цзясяня та маршала Не Жунчженя (адміністратор проекту), термоядерної зброї — Ден Цзясяня, Юй Міня, Пен Хуаньу.

Історично склалось таким чином, що членами ядерного клубу стали п'ятеро постійних членів *Ради Безпеки ООН,* органу, який, згідно ст. 24 *Статуту ООН,* несе головну відповідальність за підтримання миру та безпеки у світі. США, СРСР (з 1992 року — Російська Федерація), Велика Британія, Франція та КНР зіграли вирішальну роль у формуванні *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин* після завершення *Другої світової війни* та продовжують відігравати провідну роль у сучасному світі.

С. П. Галака

Ядулла (Yadulla) Ейнулла оглу Мадатлі (1954, Шахбузький район Нахічеванської Автономної Республіки, Азербайджанська РСР) — азербайджанський науковий діяч і *дипломат*; у 1975 закінчив факультет історії Нахічеванського державного університету, в 1981 — аспірантуру Інституту філософії та права Академії наук АзРСР; кандидат філософських наук, доцент. До 1996 працював у різних державних, науково-освітніх установах, був завідувачем кафедри, проректором, начальником відділу зовнішніх зв'язків. У 1991–95 — депутат Верховної Ради Нахічеванської Автономної Республіки; в 1996–2001 — радник Посольства Азербайджанської Республіки в Ісламській Республіці Іран; 2001–02 — радник МЗС; 2002–10 — посол Азербайджанської Республіки в Ісламській Республіці Пакистан та Ісламській Республіці Афганістан за сумісництвом з резиденцією в Ісламабаді (з 2005). У 2010 був відкликаний з посади посла Азербайджанської Республіки в Пакистані і Афганістані та призначений послом Азербайджанської Республіки в Україні.

А. П. Сапсай

Якобсон (Yakobsson) Йоран Сігурд (2.02.1937) — шведський *дипломат*, д-р філософії (слов. мови). Викладав у Гетеборзькому ун-ті. На *дипломатичній службі* з 1977. У 1979–82 — 1-й секр. *посольства* Швеції в Румунії; 1982–84 — 1-й секр. шведської делегації в *Раді Європи* у Страсбурзі; 1984–88 — 1-й секр. посольства Швеції в Нігерії; 1988–91 — секр. МЗС Швеції; 1991–93 — радник, 1993–96 — Радник-посланник посольства Швеції в Белграді. У 1996–2000 — Надзвичайний і Повноважний Посол Королівства Швеція в Україні.

Р. А. Кривонос

Яковлів Андрій Іванович (28.11.1872, Чигирин, нині — Черкаської обл., Україна — 14.05.1955, Нью-Йорк, США) — укр. громад.-політ. діяч, *дипломат* і вчений-юрист. Нар. у сім'ї губернського секретаря. Закінчив Київ. дух. семінарію (1894). 1898–1902 навчався на юрид. фак-ті Дерптського (Тартуського) ун-ту (вивчав історію зах.-європ. й укр. права), 1904 закінчив юрид. ф-т Ун-ту Св. Володимира (Київ). У 1904–08 служив у Київ. казенній палаті, потім працював адвокатом судової палати, юрисконсультом міської управи, водночас викладав основи права в Київ. комерційній школі. Після Лютневої рев-ції 1917 організував Товариство укр. адвокатів і виступив співзасновником Українського правничого товариства, від нього 8.04.1917 був обраний до Центральної Ради, потім увійшов до Малої ради, став членом УПСФ. У березні 1918 — дир. канцелярії Центральної Ради. 15.04.1918 очолив дип. місію УНР в Австро-Угорщині, наполягав на *ратифікації* Віднем *Брестського мирного договору між УНР і Центральними державами 1918;* у червні був відкликаний з посади посла та призначений директором Департаменту чужоземних зносин МЗС Української Держави. Із приходом до влади Директорії УНР зберіг за собою цю посаду. У січні 1919–23 — голова Надзвичайної дип. місії УНР у Бельгії та Нідерландах, активно сприяв постановці укр. питання в *Лізі Націй*, домагався включення *Українського товариства прихильників Ліги Націй* до Міжнародної унії товариств-прихильників Ліги Націй, доклав чимало зусиль для укладання фінанс.-екон. угоди уряду УНР з Амстердамським банком (через закриття місії завершити справу не вдалось). В еміграції працював доцентом і професором Українського вільного ун-ту в Празі (1930–31 і 1944–45 був його ректором), професором права Української господарської академії в Подебрадах (ЧСР). 1939 — дир. Українського наук. ін-ту у Варшаві. Після *Другої світової війни* мешкав у Бельгії. Із 1952 — у США. У своїх наук. працях відстоював тезу, що *Переяславсько-Московська угода 1654* утворила своєрідні васальні взаємини між Московським царством і Військом Запорозьким на зразок *протекторату*.

Твори: «Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою р. 1654» (1927), «Про копні суди на Україні» (1931), «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом І. Виговським» (1933), «Українсько-московські договори в 17–18 ст.» (1934), «Основи Конституції УНР» (1935), «Історичні традиції української державності» (1937), «Німецьке право в Україні і його вплив на українське право у 16–17 ст.» (1942), «Український кодекс 1743 року» (1949), «Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 року» (1954).

В. І. Головченко

Якуб Хан (Yaqub Khan) Сахабзада (23.12.1920, Рампур, Об'єднані провінції Агри й Ауда, Брит. Індія) — пакистанський військ. і держ. діяч, *дипломат*. Нар. у сім'ї наваба. Закінчив військ. коледж у Дехрадуні (1940), продовжив освіту у Великій Британії й Франції. Учасник *Другої світової війни*. У 1946–47 — ад'ютант віце-короля Індії лорда *Маунтбеттена*. У 1948 керував особистою охороною першого генерал-губернатора незалежного Пакистану М. Джинни. У 1949–71 зробив у Збройних силах Пакистану кар'єру від командира батальйону до нач. генштабу. У квітні 1969—березні 1971 — керівник військ. адміністрації в Східн. Пакистані. Через поразку пакистанських військ під час *індійсько-пакистанської війни 1971* вийшов у відставку. У 1972–73 і 1980–82 — посол Ісламської Республіки Пакистан у Франції, 1973–79 — у США, 1979–80 — у СРСР. У 1982–87, 1988–91 і 1996–97 — мін. зак. справ Пакистану.

П. М. Ігнатьєв

Ялтинська конференція 1945 — див.: *Кримська (Ялтинська) конференція 1945.*

Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин — глобальна система *міжнародних відносин*, встановлена після закінчення *Другої світової війни* державами-переможницями; її ідеологічні та міжнародно-правові основи були закладені в домовленостях СРСР, США і Великої Британії, досягнутих під час *Кримської (Ялтинської)* та *Потсдамської (Берлінської) конференцій 1945*. Основною особливістю системи було домінування СРСР та США в повоєнному світі, що призвело до формування біполярної структури міжнародних відносин; значний відрив військово-силових, політичних, економічних та культурно-ідеологічних спроможностей цих *наддержав* від інших країн світу призвів до формування двох основних, «центрів сили», що здійснювали визначальний вплив на структуру і характер всієї міжнародної системи. Вона мала конфронтаційний характер, що виявлявся в економічній, політичній, військовій ідеологічній та інших сферах, причому протистояння час від часу набувало характеру гострої конфліктної й кризової взаємодії. Такий вид протистояння у форматі взаємних погроз використання сили, балансування на межі реальної війни отримав назву *«холодної війни»* (1948–53, 1958–62, 1981–84). Періоди конфронтації малої інтенсивності, конфронтаційної стабільності та спроб подолати «холодну війну» на шляхах посилення елементів співпраці, кооперативності та мирного врегулювання існуючих суперечностей отримали назву «розрядки міжнародної напруги» (сер. 1950-х, 2-га пол. 1960-х — 1-ша пол. 1970-х, 2-га пол. 1980-х). Важливою ознакою **Я.-П. с. м. в.** став розподіл світу на сфери впливу двох наддержав як у Європі так і на периферії, виникнення «поділених» країн (Німеччина, Корея, В'єтнам, Китай) та формування військово-політичних блоків під проводом СРСР і США, що призвело до *глобалізації* й поглибленої геополітичної структуризації системного протистояння та конфронтації. Повоєнний світ перестав бути переважно євроцентристським, міжнародна система перетворилася в глобальну; руйнація колоніальних імперій, становлення регіональних та субрегіональних систем здійснювалося під домінуючим впливом горизонтального розповсюдження системного біполярного протистояння та тенденцій економічної й політичної глобалізації. А блокова дисципліна біполярного протистояння Заходу та Сходу сприяла виникненню нового феномену світової *політики — Руху неприєднання*. Невід'ємним елементом **Я.-П. с. м. в.** була *ООН*, що виступала важливим форумом, у рамках якого підтримувався постійний діалог між двома наддержавами та їхніми союзниками.

У розвитку **Я.-П. с. м. в.** можна виокремити декілька етапів:

1) формування 1945–46; коріння повоєнного світового порядку сягає часів співпраці держав *антигітлерівської коаліції* в період Другої світової війни, а принципи такого співробітництва були сформульовані в *Атлантичній хартії* 14.08.1941, Декларації Об'єднаних націй 1.01.1942, на *Тегеранській конференції 1943*, *Думбартон-Окс конференції* 1944, Ялтинській та Потсдамській конференціях 1945, *Сан-Франциській конференції 1945*, а також в *американсько-радянській угоді 1942, англо-радянському договорі 1942, радянсько-французькому договорі про союз та взаємну допомогу 1944*;

2) розгортання «холодної війни» та становлення біполярної структури міжнародних відносин (1947–55). У 1947–48 у відносинах між Сходом та Заходом відбувся перехід до перманентної, систем-

ної та кризової конфронтації, на політико-ідеологічному рівні він був закріплений проголошенням *Трумена доктрини*, в економічній сфері — *Маршалла планом*. У 1949–55 завершилося структурне оформлення біполярності виникненням двох військово-політичних блоків — *НАТО* (1949) і *Варшавського договору 1955* — на чолі зі США та СРСР. Водночас біполярне протистояння розповсюдилося на периферію міжнародних відносин, (насамперед у зону Східної Азії), завершилася глобалізація конфронтації, посилилася конфліктність на регіональних рівнях. По «периферії» Азії множилися військово-політичні блоки та союзи: Манільський пакт (*СЕАТО*, 1954), *Організація Центрального договору* (1955), *АНЗЮС* (1951), військово-політичний союз США з Японією (1951), *американсько-філіппінський договір про взаємну оборону 1951*, *Тайбейський договір 1952*, *американсько-корейський договір про взаємну оборону 1953*;

3) *балансування на межі війни* 1956–62, коли нарощування ядерних озброєнь, наступальний характер військово-політичних доктрин, ядерних стратегій залякування та масованого покарання сприяли закріпленню кризового характеру міжнародних відносин;

4) становлення розрядки міжнародної напруженості 1963–69, коли конфронтаційна стабільність на глобальному рівні сприяла витісненню конфліктності зі сфери американо-радянського протистояння на регіональні рівні міжнародних відносин;

5) політика розрядки 1970–75, коли відбулася стабілізація міжнародної системи на глобальному та європейському напрямах, вироблення правил міжнародної поведінки, що дозволили уникнути як ядерної війни між СРСР і США, так і озброєної конфронтації на європейському континенті. На основі визнання існування стратегічного паритету відбулося стрімке радянсько-американське зближення, серія зустрічей лідерів двох країн, договори ПРО та ОСВ-1 (див.: *Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) процес*), вироблення узгодженого кодексу правил поведінки в умовах розрядки та реалізації *мирного співіснування принципу* створило принципово нову атмосферу не тільки двосторонніх відносин, але і світової політики в цілому. У Європі розпочався загальноєвропейський процес, у якому брали участь 33 європейські країни, США та Канада, кульмінацією чого стало підписання *Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975* і власне гельсінський процес;

6) криза політики розрядки 1976–80, нова конфронтація й новий виток «холодної війни»;

7) поновлення біполярної конфронтації, «друга холодна війна» 1980–85, під час якої фронтальна боротьба за глобальне лідерство між СРСР та США розгорталася як у периферійних зонах світу, так і на стратегічних напрямах, зокрема в Європі, що призвело до економічного виснаження СРСР, зменшення його зовнішньополітичних можливостей та падіння авторитету на міжнародній арені;

8) завершення «холодної війни» і руйнація **Я.-П. с. м. в.** (1985–91), що почалася зі спільних американсько-радянських зусиль із перетворення конфронтаційної моделі біполярності в біполярність кооперативну на базі співпраці двох наддержав та збереження їхнього домінування в світовій політиці; в грудні 1989 М. *Горбачов* та Д. Г. В. *Буш* констатували завершення «холодної війни», а остаточне завершення ери конфронтації та розколу Європи проголосила *Паризька хартія для нової Європи* (листопад 1990).

Літ.: Системная история международных отношений: 1918–2003. Т. 3. События 1945–2003 / Отв. ред. А. Д. Богатуров. — М., 2003; Коппель О. А., Пархомчук О. С. Міжнародні системи та глобальний розвиток. — К., 2004; Пархомчук О. С. Системна еволюція міжнародних відносин і процеси демілітаризації та конверсії. — К., 2006.

О. С. Пархомчук

Ямагата (Yamagata) Арітомо (14.06.1838, м. Хагі, нині — префектура Ямагуті, Японська імперія — 1.02.1922, Токіо, Японська імперія) — япон. військ. і держ. діяч, маршал. Нар. у сім'ї самурая. Взяв активну участь у япон. бурж. рев-ції 1867–68 на боці імператора, виступив одним з ініціаторів військ. реформи 1872 й організатором модернізації армії за європ. зразком. У 1867–85 командував імпер. гвардією та очолював генштаб Збройних сил Японії. 24.12.1889–6.05.1891 і 8.11.1898–10.10.1900 — прем'єр-міністр Японії, був прибічником активізації експансіоністської політики у Схід. Азії. Під час *китайсько-японської війни 1894–95* — командувач 1-ї япон. армії. У період рос.-япон. війни 1904–05 — знову нач. ген. штабу, саме завдяки його тактиці япон. армія здобула низку важливих перемог у Маньчжурії. З 1909 — керівник консультаційного органу при япон. імператорі — Таємної ради; лобіював виділення додаткових бюджетних коштів для армії.

П. М. Ігнатьєв

Ямайська (Кінгстонська) валютна система — світова валютна система, угода про започаткування якої набула чинності 1978. Формування Ямайської валютної системи у 1970-х було спричинено невідповідністю принципів *Бреттон-Вудської валютної системи* новим реаліям розвитку світового господарства, що знайшло прояв, серед іншого, в неспроможності США виконувати взяті на себе зобов'язання з обміну доларів на золото за фіксованою ціною, а також зміні співвідношення сил між провідними економіками світу. Пошуки шляхів удосконалення валютних відносин на початку 1970-х призвели до появи численних планів виходу з кризи — від повернення до золотого стандарту до емісії єдиної світової валюти. У 1972 для розробки спільного проекту в рамках *Міжнародного валютного фонду (МВФ)* був створений спеціальний Комітет з реформування міжнародної валютної системи що включав представників 20 країн («Комітет двадцяти»), який після нафтової кризи 1973–74 було перейменовано на Тимчасовий комітет Ради керуючих МВФ. Розроблені ним рекомендації лягли в основу другої поправки до Статуту МВФ, ухвалення якої в січні 1976 на засіданні Ради директорів МВФ у Кінгстоні (Ямайка) і започаткувало Ямайську валютну систему. Процес узгодження цієї поправки з країнами-членами МВФ тривав 2 роки. Сутність внесених у 1976 змін до Статуту полягає в наступному: а) золото-девізний (фактично — доларовий) стандарт був замінений стандартом спеціальних прав запозичення (СДР); змінилася база розрахунку вартості СДР (замість доларового еквівалента — *валютний кошик* на базі спочатку 16, потім — 5, а нині — 4 валют); долар був замінений на СДР в усіх офіційних документах МВФ; СДР разом із доларом одночасно виконують функції міжнародного еталона вартості, основних резервних авуарів та кінцевого засобу міжнародних розрахунків; б) завершена демонетизація золота — скасована офіційна ціна золота, анульовано офіційний золотий паритет та золотий вміст національних грошових одиниць; США зняли із себе зобов'язання обмінювати долари на золото за вимогою центральних банків інших країн; в) було скасовано режим фіксованих *валютних курсів* (обов'язковий у рамках Бреттон-Вудської системи) та запроваджено плаваючі курси; всі країни — членам МВФ отримали право самостійно обирати найбільш прийнятний для них режим валютного курсу; для запобігання значним коливанням валютних курсів передбачалося збереження окремих елементів регулювання, зокрема шляхом здійснення центральними банками країн інтервенцій валютних, які тепер перестали бути обов'язковими; г) були радикально змінені обов'язки та функції МВФ, який набув повноваження здійснювати нагляд за валютними курсами.

Попри номінальне висування в рамках Ямайської валютної системи СДР як альтернативи долару США, вони не виконали більшості покладених на них завдань — не стали ані еталоном вартості, ані міжнародним платіжним та резервним засобом. Сфера використання СДР обмежена лише операціями МВФ. Долар же тривалий час продовжував домінувати в системі міжнародних валютно-фінансових відносин, аж доки не був впроваджений євро, що ознаменувало набуття міжнародною валютною системою бівалютного характеру. Але Ямайська валютна система вражена численними протиріччями, внутрішніми структурними і функціональними колізіями та дисбалансами. Головними проблемами в рамках Ямайської валютної системи є зростання рівня заборгованості США, країн *Європейського Союзу* та інших держав; надзвичайно високі темпи зростання обсягів спекулятивних операцій із валютами, що призводить до підвищення волатильності валютних курсів; загальна проблема доларизації світової економіки; вичерпання МВФ ряду своїх можливостей та неспроможність здійснювати ефективне регулювання на міжнародному рівні. Ці та інші проблеми сформували об'єктивні підвалини для суттєвого реформування Ямайської валютної системи вже в кінці XX ст., а глобальна фінансово-економічна криза першої декади XXI ст. та низка боргових криз окремих країн висунули на

порядок денний навіть питання про створення нової світової валютної системи.

О. І. Рогач, П. В. Дзюба

Ям-Запольський мир 1582 — *договір міжнародний двосторонній*, підписаний 6(15).01.1582 в с. Ківерова Гора (поблизу Ям Запольного, що на Псковщині) між Московським царством та Річчю Посполитою; один із договорів у системі дип. актів, які завершили Лівонську війну 1558–83. Ініціатором миру виступив моск. цар *Іван IV*, який намагався, тимчасово замирившись із Річчю Посполитою, зосередити всі свої сили проти Швеції, що активно витісняла в той момент Московію з узбережжя Балтики. За результатами переговорів, проведених за посередництвом папського *нунція* єзуїта А. *Посевіно* з головою Посольського приказу А. *Щелкаловим*, Іван IV змушений був віддати польсько-литовському королю Стефану Баторію землі в Лівонії з 40 містами, Курляндію, міста Полоцьк та Веліж, за що Річ Посполита повернула Москві частину завойованих міст, розташованих уздовж литовсько-рос. кордону (Великі Луки, Невель, Ізборськ та інші). **Я.-З. м.** був підписаний на 10 років, тому розглядався і Москвою, і Річчю Посполитою виключно як тимчасове *перемир'я*, проте смерть запеклих ворогів Івана IV (1584) та Стефана Баторія (1586) відклала новий етап ескалації польсько-моск. протистояння до смутних часів поч. XVII ст.

В. А. Рубель

Янків Мирон Дмитрович (25.07.1951, с. Лисовичі Стрийського р-ну Львівської обл.) — укр. держ. діяч, економіст, науковець. У 1973 закінчив Львівський держ. ун-т ім. І. Франка (спеціальність — «планування народного господарства»); д-р екон. наук, професор. 1973–75 — викладач Тернопільського фінанс.-екон. ін-ту; 1975–78 — аспірант Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка; 1978–88 — асистент, доцент, старший наук. співробітник Львівського держ. ун-ту ім. І. Франка. 1988–90 — зав. сектором економіки та прогрес. форм орг-ції праці агр. відділу Львівського обкому КПУ; 1990–94 — доцент, зав. кафедри економіки й орг-ції с.-г. вир-ва Львівської академії ветеринарної медицини ім. С. З. Гжицького; 1994–95 — голова комітету з економіки Львівського облвиконкому; 1995–97 — нач. головного управління економіки Львівської облдержадміністрації; 1997–98 — заст. голови Львівської облдержадміністрації; 1998–2000 — 1-й заст. голови Львівської облдержадміністрації. 2000–02 — керівник торг.-екон. місії у складі Посольства України в Республіці Польща. 2002–03 — голова Львівської облдержадміністрації. 2004–05 — Надзвичайний і Повноважний Посол України в Латвійській Республіці. З 12.08.2011 — Генеральний консул України у Гданську (Польська Республіка).

В. М. Матвієнко

Янукович Віктор Федорович (9.07.1950, с. Жуківка Єнакіївського району, Сталінська (з 1961 — Донецька) область, Українська РСР) — укр. держ. і громад.-політ. діяч, 4-й Президент України; народився в сім'ї металурга. У 1980 закінчив Донецький політехнічний інститут (нині — Донецький державний технічний університет), за фахом інженер-механік, у 2001 — Українську академію зовнішньої торгівлі (магістр міжнародного права), доктор економічних наук (2000, тема дисертації: «Управління розвитком інфраструктури великого промислового регіону»), професор. Трудову діяльність розпочав у 1969 газівником Єнакієвського металургійного заводу, працював автослюсарем, механіком автопідприємства. Протягом 20 років обіймав керівні посади на підприємствах автомобільного транспорту Донеччини. У серпні 1996 призначений заступником голови, а у вересні 1996 — 1-м заступником голови Донецької обласної держадміністрації; у травні 1997—листопаді 2002 — голова Донецької обласної державної адміністрації, депутат Донецької обласної ради; 17.05.1999–21.11.2001 — голова Донецької обласної ради за сумісництвом. 21.11.2002–5.01.2005 — Прем'єр-міністр України, з 19.04.2003 очолив Партію регіонів; як *глава уряду* дотримувався курсу на економічне зростання України, пріоритети соціальної політики, розвиток науки, освіти тощо; в зовнішньополітичній діяльності — виконання програми інтеграції до *Європейського Союзу*, завершення заходів із підготовки до вступу в *Світову організацію торгівлі*, поглиблення економічного співробітництва з країнами *СНД*, реалізацію угоди про створення *єдиного економічного простору* між Україною, Росією, Білоруссю і Казахстаном. 21.11.2004 за результатами 2-го туру президентських виборів був оголошений переможцем, але під тиском масових протестів та звинувачень у фальсифікації виборів («Помаранчева революція»), погодився на повторне голосування 2-го туру, в якому поступився В.*Ющенку*, отримавши 44,2 % голосів проти 51,99 % у конкурента. На деякий час відійшов від активного політичного життя, але 26.03.2006 був обраний депутатом Верховної Ради V скликання за списком оновленої ним Партії регіонів.

4.08.2006–23.11.2007 — Прем'єр-міністр України; 23.11.2007–19.02.2010 — народний депутат України VI скликання; в 2-му турі президентських виборів 7.02.2010 набрав 48,95 % голосів і здобув перемогу над Ю. Тимошенко (45,47 %), на посаді Президента України з 25.02.2010. Указами від 26.02.2010 утворив Комітет з економічних реформ і Національний антикорупційний комітет, Указом від 9.04.2010 — Раду регіонів, а 27.01.2011 у Давосі на «Всесвітньому економічному форумі» задекларував започаткування 21 реформи у різних сферах життєдіяльності України. 30.09.2010 Конституційний Суд визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 № 2222-IV (так звану політреформу 2004) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду і ухвалення; т. ч. було відновлено дію Конституції України 1996. 21.04.2010 підписав із президентом Росії Д. *Медведєвим Українсько-російську угоду з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України (Харківська угода)*, згідно з якою термін перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі було продовжено на 25 років, до 2042. Попередньо забезпечив підписання Доповнення до газового контракту від 19.01.2009 між ВАТ «Газпром» та НАК «Нафтогаз України» (який був укладений прем'єр-міністрами двох держав Ю. Тимошенко та В. *Путіним* у Москві), що скасовує пункт про штрафні *санкції* за недобір газу й обумовлює знижку на російський газ для України. Член Президії НАН України. Відзначений рядом державних нагород, в тому числі орденом «За заслуги» I ст. (1998), II ст. (2000), III ст. (2002); заслужений працівник транспорту України (1995).

Твори: «Экономико-правовые основы применения финансового лизинга в системе территориально-производственных объединений автотранспорта Украины» (1996), «Инфраструктура промышленного региона: теория, практика, перспективы» (1999), «Проблемы реструктуризации хозяйственного комплекса промышленного региона» (1999), «Социально-экономическое развитие региона: проблемы и пути решения» (2002) та ін.

Д. В. Табачник

Янша (Janša) Янез (17.09.1958, м. Гросуплє, Народна Республіка Словенія, Федеративна Народна Республіка Югославія) — словенський громадсько-політичний і державний діяч, 6-й (9.11.2004–7.11.2008) і 8-й (10.02.2012–27.02.2013) прем'єр-міністр Словенії; народився в робітничій сім'ї; закінчив соціологічний факультет Люблінського університету (магістр військових наук, 1982). В 1980-х був активістом молодіжного крила Союзу комуністів Югославії, але за реформаторські й націоналістичні переконання був виключений із партії й навіть у 1988–90 перебував в ув'язненні за публікації, що ніби-то розголошували військові секрети. В уряді незалежної Словенії протягом 16.05.1990–29.033.1994 обіймав посаду міністра оборони; з 1993 головує в Словенській демократичній партії. Під час першого терміну перебування на посаді прем'єр-міністра 1.01–1.07.2008 очолював *Європейську раду*.

Твори: «Соціалізація безпеки й оборони» (1984); «На своєму боці» (1988); «Створення Словенської держави, 1988–1992: Крах Югославії» (1994); «Окопи: Еволюція Словенської держави, 1991–1994» (1994); «Сім років потому» (1994); «Вісім років потому» (1995).

В. В. Копійка

Яо Пейшен (10.1945) — китайський *дипломат*. Закінчив Пекінський ін-т інозем. мов. У 1973–79 і 1987–90 — працівник посольства КНР у Москві; 1979–87 і 1990–95 — службовець центр. апарату МЗС КНР, займався питаннями співробітництва із СРСР і д-вами Центр.-Схід. Європи, пізніше — із країнами Центр. Азії. У 1987–90 — співробітник посольства Китаю в СРСР (Москва); 1995–97 — *посол* КНР у Киргизькій Республіці, 1997–99 — у Латвійській Республіці, 1999–2003 — у Республіці Казахстан. У листопаді 2003 — жовтні 2007 — Надзвичайний і Повноважний Посол КНР в Україні.

В. І. Головченко

Ярослав (Георгій) **Мудрий** (978, Полоцьк — 20.02.1054, Вишгород, Русь) — князь ростовський, новгородський і великий князь київський. Син *Володимира Святославича* й полоцької княжни Рогнеди. 1019 одружився з донькою шведського короля Олафа Шетконунга — Інгігердою. У 989 був посаджений у Ростові, незабаром переведений до Новгорода й почав перед смертю Володимира прагнути *автономії*, відмовившись 1014 платити традиційну данину Києву. Володимир Святославич вирішив збройно приборкати непокірного сина, однак раптово помер (15.07.1015). Поміж його синами розпочалась б-ба за заг.-руську владу, в якій загинули Борис, Гліб і Святослав, а **Я. М.** 1019 здолав у битві на р. Альті гол. суперника — Святополка Володимировича, після чого утвердився в Києві. Доклав багато зусиль до централізації та зміцнення Київської держави, захисту її рубежів. Ініціював створення першого писемного зведення законів «Правда Ярослава» (1016), що переросла в 1130-х в «Руську Правду». У *зовнішній політиці* спершу зосередився на зміцненні півд. і зах. кордонів д-ви, зведенні захисних валів. Кілька разів громив орди печенігів на півд. рубежах, а 1036 поблизу валів Києва завдав їм вирішальної поразки, після чого степовики були відкинуті від кордонів Київської Русі. 1030 відвоював у Польщі загарбані *Болеславом I Хоробрим* 1018 Червенські гради, здійснив успішні походи проти ятвягів (1038) і литовців (1040). Приділяв багато уваги та сил розбудові й прикрашанню стольного Києва: «Повість временних літ» під 1037 повідомляє про зведення ним Софійського собору, парадних Золотих воріт, монастирів Св. Ірини і Св. Георгія, будівництво грандіозного «міста Ярослава». З ім'ям **Я. М.** пов'язаний розквіт давньоруської культури, орг-ція шкіл, скрипторіїв, бібліотек; 1037–39 у Києві було складено перший літописний ізвод. Зовн.-політ. діяльність Русі стала багатовекторною, орієнтуючись не тільки на Візантію (як було за його попередників), а й на інші потужні країни Заходу. Взагалі віддавав перевагу методам *дипломатії*, а не *війни*; подібно багатьом государям Європи вдавався до *династичних шлюбів* як засобу ведення зовн. політики.

М. Ф. Котляр

Ярослав Осмомисл (1130-ті, Галич, нині — Івано-Франківська обл., Україна — 1.10.1187, там само) — князь галицький. Син *Володимирка Володаревича* й доньки угорського короля Коломана. 1150 одружився з донькою *Юрія Довгорукого* Ольгою. По смерті батька (кінець 1152) успадкував затяжну війну з київ. князем Ізяславом Мстиславичем. Після битви поблизу Теребовлі 1154, що завершилась унічию, зумів утримати за собою спірні міста на рубежі з Київською землею. Брав активну участь у заг.-руській політиці, був врівноваженим і спокійним політиком. Відновив порушені його запальним батьком добрі стосунки з Угорщиною й Малопольщею. У 1164 надав притулок суперникові візантійського імп. Мануїла I Андроніку Комніну, а 1167 уклав з Мануїлом союзну угоду. Мав великий авторитет на Русі та за її межами, про що свідчать «Київський літопис» та «Слово о полку Ігоревім», де названо його «Осмомислом» за володіння інозем. мовами. За часи його князювання Галицька земля розквітла, умножились міста, розвинулось госп-во; разом із тим повністю залежав від галицьких бояр, які втручались навіть у його особисте життя.

М. Ф. Котляр

Ярринг (Jarring) Гунар Вільфрид (12.10.1907, Бранді, комуна Геганес, лен Сконе, Королівство Швеція — 29.05.2002, Стокгольм, Королівство Швеція) — шведський *дипломат* і науковець. Нар. у селянській сім'ї. У 1929–30 перебував у СРСР та Китаї (район Кашгару) у складі шведської місії в Східному Туркестані. На дип. службі з 1940: у 1940–41 — *аташе* посольства Швеції в Туреччині; 1-й секр. *посольства* Швеції в Ірані (1941–45); Тимчасовий Повірений у справах Швеції в Ірані та Іраку (1945), Ефіопії (1946–48); посланник в Індії та на Цейлоні (1948–51), в Ірані, Іраку та Палестині (1951–52); зав. політ. відділом МЗС Швеції (1953–56); Постійний представник Швеції при *ООН* (1956–58), одночасно в 1957–58 — представник Швеції в *Раді Безпеки ООН*. У 1957 став посередником ООН в інд.-пакистанському конфлікті (див.: *Кашмірська проблема*). У 1958–64 — *посол* Швеції у США, 1964–73 — посол Швеції в СРСР й одночасно за сумісництвом в МНР (1965–73). У 1967–91 — спец. представник *Генерального секретаря ООН* з урегулювання *Близькосхідного конфлікту*, одночасно в 1973–92 — радник із міжнар. питань концерну «Юнсон» (Швеція). Автор праць з історії та літератури тюркських народів і міжнар. відносин. Був одним із найбільш визнаних у світі фахівців з уйгурської мови.

Р. А. Кривонос

Ярузельський (Jaruzelski) Войцех (6.07.1923, Курув Люблінського воєводства, Польська Республіка) — польський військовий і державний діяч; походить із шляхетської родини, корені якої простежуються до XIV ст.; закінчив католицьку гімназію ордену маріанів. На початку *Другої світової війни* з родиною опинився на території Литви, після *анексії* якої СРСР був депортований до Алтайського краю РРФСР, працював на лісозаготівлях, пізніше — шахтарем у Караганді. На початку 1943 вступив до Війська Польського, що формувалося на території СРСР, і після закінчення Рязанського піхотного училища ім. К. Ворошилова з травня того ж року воював у складі 2-ї піхотної дивізії ім. Г Домбровського й 1-ї польської армії, пройшов шлях від хорунжого до капітана, був командиром взводу розвідки і начальником полкової розвідки; брав участь у звільненні Польщі від нацистської окупації й військових операціях на прикінцевому етапі Другої світової війни. По її завершенні закінчив Вищу піхотну школу, Академію Генерального штабу Республіки Польща ім. К. Сверчевського й вечірній Університет марксизму-ленінізму (1950–52). Член Польської робітничої партії (1947–48), пізніше — Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) (1948–90). Протягом 1950-х був викладачем військової тактики, начальником управління військових академій та офіцерських училищ, заступником начальника Головного управління бойової підготовки; у 1956 отримав звання генерала бригади, єдиний з польських генералів тоді не підтримав відставку маршала К. Рокосовського з посади міністра оборони Польщі. У 1957–60 командував 12-ю механізованою дивізією у Щецині, 1960–65 — начальник головного політичного управління Війська Польського, 1965–68 — начальник генштабу, одночасно у 1962–68 — заступник міністра оборони. У серпні 1968 брав участь у операції «Дунай» з введення військ країн-учасниць Організації Варшавського договору (ОВД) до Чехословаччини з метою придушення «*Празької весни*». Активний учасник антисемітської кампанії в ПНР 1967–68, відповідальний за звільнення з Війська Польського 1300 офіцерів єврейського походження. Шляхом інтриг (фальшиве звинувачення міністра оборони М. Спихальського у приховуванні свого начебто єврейського походження) у 1968 зайняв посаду міністра національної оборони ПНР (1968–83); генерал армії (1973). Член ЦК ПОРП з 1964, у 1970–71 — кандидат в члени, з 1971 — член Політбюро ЦК ПОРП; посол до Сейму ПНР у 1961–89. Разом з іншими вищими керівниками ПНР несе особисту відповідальність за криваве придушення виступів робітників на Балтійському узбережжі у грудні 1970.

В умовах гострої внутрішньополітичної кризи комуністичного режиму очолив уряд Польщі (11.02.1981–06.11.1985), 18.10.1981 обраний 1-м секретарем ЦК ПОРП. З метою запобігання розв'язанню *громадянської війни* та інтервенції радянських військ у ніч на 13.12.1981 оголосив про введення воєнного стану (скасований 22.07.1983) й арешти діячів «Солідарності», одночасно створив й очолив Військову раду національного порятунку (ВРНП), пізніше став головою Комітету оборони країни (1983–90) й головнокомандувачем збройних сил (1983–90); у 1985–90 — голова Державної ради ПНР. Силове придушення антикомуністичного руху в країні поєднував зі спробами здійснення господарчих і інституційних реформ; на спільному засіданні сейму і сенату 19.07.1989 обраний президентом ПНР (з 31.12.1989 — Республіки Польща) на 6 років, але під тиском опозиції вже 19.09.1990 звернувся до сейму з проханням скоротити термін його президентських повноважень і передати владу всенародно обраному главі держави. Після відставки 21.12.1990 відійшов від політичної діяльності. Разом із вісьмома іншими державними й політичними діячами ПНР до серпня 2011 знаходився під слідством (з 23.11.1996) та судовим розглядом (з 17.04.2007) у кримінальній справі за звинуваченнями, по-перше, у підбурюванні членів Держради ПНР до протиправного перевищення повноважень шляхом антиконституційного ухвалення декретів про введення військового стану під час сесії Сейму ПНР та, по-друге, у керівництві ВРНП як «злочинною організацією збройного характеру, яка мала за мету вчинення злочинів»;

вилучений зі складу учасників процесу в зв'язку зі станом здоров'я. Нагороджений срібним хрестом польського військового ордена «Virtuti Militari» й іншими численними найвищими польськими й іноземними відзнаками.

Твори: Dwa nowotwory / Red. G. Majchrzak, J. Żaryn. — Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. — 2004. — Nr. 10. — S. 82–91; Stan wojenny. Dlaczego? — Warszawa, 1992 (у співавторстві з М. Яворським й В. Лозинським); Różnić się mądrze: jak doszło do stanu wojennego. — Warszawa, 1999; Przeciwko bezprawiu: rownież dokumenty i głosy: prawników, historyków, parlamentarzystów, byłych zółnierzy zawodowych, środowisk kombatanckich oraz innych osób w sprawie wydarzeń Grudnia 1970. — Toruń, 2004; Pod prąd czyli refleksje rocznicowe. — Warszawa 2005; Być może to ostatnie słowo. (Wyjaśnienia złożone przed Sądem). — Warszawa, 2008.

Літ.: Wojnowski Zb. Communism and Nationalism. Poles' Perceptions of the West and Legitimacy of the Jaruzelski Regime, 1980–1983. — Slovo. — 2007.— T. 19. — Nr. 1; Branach Zb. Pierwszy grudzień Jaruzelskiego. — Toruń, 2004; Branach Zb. Oskarżony Jaruzelski i inni. — Toruń, 2004; Urban J. Towarzysz kac. Listy do Wojciecha Jaruzelskiego i Władysława Pożogi / Red. G. Majchrzak. — Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. — 2004. — Nr.4.

Р. А. Кривонос

Ясський мирний договір 1791 — двостороння рос.-тур. угода, підписана 29.12.1791 (9.01.1792) в Яссах (Румунія). Завершив рос.-тур. війну 1787–91, у результаті якої *Османська імперія* зазнала поразки. Договір підтверджував *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774,* акт про приєднання Криму та Кубані до Росії (1783), а також всі інші попередні рос.-тур. домовленості, окрім тих положень, які змінювались відп. статтями дог-ру. Новий рос.-тур. кордон встановлювався на півд. заході по р. Дністер. Османська імперія відмовлялась від претензій на Грузію та зобов'язувалась не розпочинати будь-яких дій проти грузинських та кубанських земель. Із метою забезпечення інтересів рос. торгівлі в Алжирі, Тунісі та Тріполі Туреччина зобов'язувалась відшкодовувати всі збитки рос. купцям, які їм заподіяли напади корсарів у Середземному морі. Договір закріпив за Росією все північне чорноморське узбережжя від р. Дністер до Кубані включно з півостровом Крим. **Я. м. д.** посилив рос. вплив у чорноморському регіоні та закріпив за Росією домінуючі позиції у відносинах із Туреччиною.

М. С. Бур'ян

Ях'я Хан (Yahya Khan) (4.02.1917, Чаквал, Британська Індія — 10.08.1980, Равалпінді, Ісламська Республіка Пакистан) — пакистанський військ. і держ. діяч. Закінчив Пенджабський ун-т у Лахорі. Із 1938 перебував на військ. службі. У роки *Другої світової війни* воював в експедиційному корпусі Брит. Індії в Лівії та Італії. 1946 продовжив освіту в Штабному коледжі Кветти. У 1966 був призначений головнокомандувачем пакистанської армії, йому було присвоєно звання генерала. 25.03.1969 прийняв презид. повноваження від *Айюб Хана* й запровадив надзвичайний стан, відмінивши конституцію країни. Було здійснено поділ єдиної провінції Зах. Пакистан на чотири — Пенджаб, Сінд, Белуджистан і Півн.-Зах. прикордонну провінцію. Під впливом катастрофічних поразок в *індійсько-пакистанській війні 1971* змушений був 20.12.1971 піти у відставку.

П. М. Ігнатьєв

Яценюк Арсеній Петрович (22.05.1974, м. Чернівці, Українська РСР) — український громадсько-політичний і державний діяч; народився в сім'ї викладачів; закінчив юридичний факультет Чернівецького національного університету (1996) за спеціальністю «правознавство» і Чернівецький торговельно-економічний інститут (2001) за спеціальністю «облік і аудит»; кандидат економічних наук (2004), тема дисертації: «Організація системи банківського нагляду і регулювання в Україні». Під час навчання в університеті виступив співзасновником юридичної компанії «Юрек-Лтд» та працював на посаді її президента в 1992–97; у 1998–2001 — консультант кредитного департаменту, радник голови правління, заступник голови правління АППБ «Аваль»; 19.09.2001 Верховна Рада Автономної Республіки Крим обрала **Я.** в. о. міністра економіки, 21.11.2001 став міністром економіки, 29.04.2002 разом з усім урядом подав у відставку, оскільки до роботи приступила новообрана Верховна Рада Криму, але вже 15.05.2002 вдруге очолив міністерство економіки. В січні 2003 голова НБУ України С. Тігіпко призначив **Я.** своїм першим заступником, а коли С. Тігіпко 4.07.2004 став головою виборчого штабу кандидата в Президенти України В. *Януковича,* **Я.** доручили виконувати обов'язки голови НБУ до кінця передвиборної кампанії; в лютому 2005 подав у відставку й 9.03.2005 був призначений першим заступником голови Одеської обласної державної адміністрації В. Цушка. 27.09.2005–4.08.2006 — міністр економіки України; 20.09.2006–21.03.2007 — перший заступник Глави Секретаріату президента України — представник Президента України в Кабінеті Міністрів України, очолював Спеціальну комісію Секретаріату Президента України з реформування СБУ, з 25.09.2006 був призначений членом Ради НБУ, а також членом наглядових рад ВАТ «Державний експортно-імпортний банк України» і ВАТ «Державний ощадний банк України». 21.03–18.12.2007 — міністр закордонних справ України, зробив наголос на пріоритеті економіки в *зовнішній політиці* країни, що мала стати реалістичною, прагматичною і прогнозованою, зорієнтованою на євроінтеграцію та вихід на європейські ринки; в день свого призначення на пост міністра був включений також до складу Ради національної безпеки та оборони України (РНБОУ). 4.12.2007–12.11.2008 — 9-й Голова Верховної Ради України; 15.01.2009 обраний членом Комітету Верховної Ради України з питань охорони здоров'я; з 28.11.2009 — лідер політичної партії «Фронт змін»; на президентських виборах 2010 посів 4-те місце, отримавши 6,96% голосів виборців; 23.04.2012 **Я.** і лідер партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» Ю. Тимошенко оголосили про формування спільного списку для парламентських виборів, 7.06.2012 був обраний головою ради Об'єднаної опозиції «Батьківщина», що на парламентських виборах 28.10.2012 отримала 25,54% за партійними списками й провела до Верховної Ради загалом 102-х депутатів з 450-ти; 11.12.2012 обраний головою фракції Виборчого об'єднання «Батьківщина» у Верховній Раді України. 7.02.2008 нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ст. «за значний особистий внесок у забезпечення інтеграції України до Світової організації торгівлі».

Д. В. Табачник

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

абс. — абсолютний
австр. — австрійський
авт. — автономний
агр. — аграрний
адмін. — адміністративний
амер. — американський
англ. — англійський
антич. — античний
археол. — археологічний
афган. — афганський
африк. — африканський

балт. — балтійський
бас. — басейн
біогр. — біографічний
біол. — біологічний
бл. — близько
Бл. Схід — Близький Схід
болг. — болгарський
б-ба — боротьба
брит. — британський
бурж. — буржуазний

в т. ч. — в тому числі
ВР України — Верховна Рада України
визв. — визвольний
в. о. — виконуючий обов'язки
вир-во — виробництво
відп. — відповідний
військ. — військовий
вкл. — включно
внутр. — внутрішній

ген. — генеральний
геогр. — географічний
гл. — глава
гол. — головний
гол. ч. — головним чином
госп. — господарчий, господарський
госп-во — господарство
грец. — грецький
громад. — громадський
громадян. — громадянський

Дал. Схід — Далекий Схід
демокр. — демократичний
д-ва — держава
держ. — державний, державницький
див. — дивись
дип. — дипломатичний
дир. — директор
дог-р — договір
док-т — документ
дол. — долар США
д-р — доктор
дух. — духовний

екон. — економічний
етногр.- етнографічний
екз. — екземпляр

євр. — єврейський
європ. — європейський
зав. — завідуючий, завідувач
заг. — загальний
закорд. — закордонний
заст. — заступник
зах. — західний
зем. — земельний
зовн. — зовнішній

ідеолог. — ідеологічний
імпер. — імператорський
ім. — імені
імп. — імператор, імператриця, імперія
ін. ч. — іншим чином
інд. — індійський
індивід. — індивідуальний
інозем. — іноземний
ін-т — інститут
інформ. — інформаційний
іспан. — іспанський
істор. — історичний
італ. — італійський

КМ України — Кабінет Міністрів України
канад. — канадський
київ. — київський
клас. — класовий
класич. — класичний
к-т — комітет
комуніст. — комуністичний
конс. — консульський
конф. — конференція
кн. — князь
косм. — космічний
культ. — культурний

лат. — латинський
літ. — літературний

м. — місто
макс. — максимальний
маркс. — марксистський
матеріал. — матеріальний
мед. — медичний
метод.- методичний
методол. — методологічний
МЗС — Міністерство закордонних справ
міжнар. — міжнародний
мін. зак. справ — міністр закордонних справ
мінім. — мінімальний
мін-во — міністерство
міс. — місяць
млн — мільйон
млрд — мільярд
мор. — морський
моск. — московський
муніц. — муніципальний
мусульм. — мусульманський

н. е. — наша ера
н. ст. — новий стиль
навч. — навчальний
наз. — називається
напр. — наприклад
нар. — народився
наук. — науковий
нац. — національний
нач. — начальник
нім. — німецький

о. — острів
обл. — область
о-ва — острова
оз. — озеро
окуп. — окупаційний
орг. — організаційний
орг-ція — організація
офіц. — офіційний

парл. — парламентський
парт. — партійний
партиз. — партизанський
пед. — педагогічний
петерб. — петербурзький
півд. — південний
півн. — північний
повітр. — повітряний
пол. — половина
політ. — політичний
поч. — початок
практ. — практичний
прав. — правовий
презид. — президентський
природ. — природний
прогрес. — прогресивний
пролет. — пролетарський
пром. — промисловий
просвіт. — просвітницький
проф. — професор
прус.- прусський

р. — рік
рад. — радянський
рев. — революційний
рев-ція — революція
рез. — резолюція
реліг. — релігійний
респ.- республіканський
рим. — римський
р-н — район
рос. — російський
рр. — роки
румун. — румунський
РФ — Російська Федерація

с. г-во — сільське господарство
с. — селище, село
с.-г. — сільськогосподарський
с.-д. — соціал-демократичний
секр. — секретар
сер. — середній
Сер. Схід — Середній Схід
сканд. — скандинавський
слов. — слов'янський
соц. — соціальний
соціал. — соціалістичний
соціол. — соціологічний
спец. — спеціальний
ст. — століття, стаття
студ. — студентський
сусп. — суспільний
суход. — суходільний
сучас. — сучасний
схід. — східний

та ін. — та інший
т. зв. — так званий
т. — том
т. ч. — таким чином
теорет. — теоретичний
територ. — територіальний
техн. — технічний
технол. — технологічний
т. в. о. — тимчасово виконуючий обов'язки
тис. — тисяча
торг. — торговельний, торговий
трансп. — транспортний
трлн. — трильйон
тт. — томи
тур. — турецький
укр. — український
ун-т — університет
уч-ще — училище

фаш. — фашистський
федер. — федеральний
федерат. — федеративний
феод. — феодальний
фізич. — фізичний (ант. юридичний)
філол. — філологічний
філос. — філософський
фінанс. — фінансовий
франц. — французький
ф-т — факультет
ф. ст. — фунт стерлінгів

хім. — хімічний
христ. — християнський

центр. — центральний
церк. — церковний

чл.-кор. — член-кореспондент
чл. — член

швейц. — швейцарський
шт. — штат

юрид. — юридичний

япон. — японський

СПИСОК АБРЕВІАТУР

АБН — Антибільшовицький блок народів
АГ — Андська група (Grupo Andino, GA)
АзБР — Азійський банк розвитку (Asian Development Bank, AsDB)
АКД — Асоціація Карибських держав (Asociacion de Estados del Caribe, AES)
АМП — Асоціація міжнародного права
АН — Академія наук
АНВ — Армія національного визволення
АНДР — Алжирська Народна Демократична Республіка
АНК — Африканський національний конгрес
АРЄ — Арабська Республіка Єгипет
АРК — Автономна Республіка Крим
АРСР — Автономна Радянська Соціалістична Республіка
АС — Африканський Союз (African Union, AU)
АСД — Андське співтовариство держав (Andean Community of Nations, ACN)
АСЕАН — Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of Southeast Asian Nations, ASEAN)
АСРР — Автономна Соціалістична Радянська Республіка
АСС — Арабський соціалістичний союз
АТЕС — Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво (Asia-Pacific Economic Cooperation, APEC)
АТР — Азіатсько-Тихоокеанський регіон
АфБР — Африканський банк розвитку (Banque Africaine de Developement, BAD)

БААС — Партія арабського соціалістичного відродження (al-Hizb al-Ba'th al-'Arabi al-lshtriraki)
БАГІ — Багатостороннє агентство з гарантій іноземних інвестицій (Multilateral Investment Guarantees Agency, MIGA)
Бенілюкс — економічний союз Бельгії, Нідерландів, Люксембургу (Benelux Economic Union)
БіГ — Боснія і Герцеговина
БООТС — Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили НАТО
БРПЗ — балістична ракета «повітря—земля»
БРПЧ — балістична ракета підводного човна
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
БСРР — Білоруська Соціалістична Радянська Республіка

ВАК — Визвольна армія Косово
ВВП — валовий внутрішній продукт
ВДП — Вільна демократична партія ФРН
ВЗНП — Всекитайське Зібрання народних представників
ВКП(б) — Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВМО — Всесвітня метеорологічна організація (World Meteorological Organization, WMO)
ВМС — військово-морські сили
ВМФ — військово-морський флот
ВНП — валовий національний продукт
ВОІВ — Всесвітня організація інтелектуальної власності (World Intellectual Property Organization, WIPO)
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я (World Health Organization, WHO)
ВОФК — Вищі органи фінансового контролю
ВПК — військово-промисловий комплекс
ВПС — військово-повітряні сили
ВПШ — Вища партійна школа
ВТуО — Всесвітня туристична організація (World Tourism Organization, WTO)
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУЦВК — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад
ВЦВК — Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет рад

ГА — Генеральне агентство
ГАООН — Генеральна Асамблея ООН

ГАТТ	Генеральна угода з тарифів та торгівлі (General Agreement on Tariffs and Trade, GATT)
ГДІП	Генеральна дирекція Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв
ГІС	Глобальне інформаційне суспільство
ГК	Генеральне консульство
ДД	Демократична дія Венесуели (Accion Democratica, AD)
ДК	Демократична Кампучія
ДНЯЗ	Договір про нерозповсюдження ядерної зброї
ДПК	Демократична партія Курдистану
ДПУ	Державне політичне управління УСРР/УРСР
ДРА	Демократична Республіка Афганістан
ДРВ	Демократична Республіка В'єтнам
ДРК	Демократична Республіка Конго
ДСР	Далекосхідна Республіка (Дальневосточная Республика, ДВР)
ЕВС	Економічний і валютний союз ЄС (Economic and Monetary Union, EMU)
ЕКА	Економічна комісія ООН для Африки (United Nations Economic commission for Africa, ECA)
ЕКОСОР	Економічна і Соціальна Рада ООН (Economic and Social Council, ECOSOC)
ЕОКА	«Національна організація кіпрських борців»
ЕСКАТО	Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану (United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, ESCAP)
ЕСКЗА	Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії (United Nations Economic and Social Commission for Western Asia, ESCWA)
ЕКЛАК	Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну (United Nations Economic Commission for Latin America and Caribbean, ECLAC)
ЕКОВАС	Економічне співтовариство західноафриканських держав (Economic Community of the West African States, ECOWAS)
ЕКЮ	Європейська валютна одиниця (European Currency Unit, ECU)
ЄАВТ	Європейська асоціація вільної торгівлі (European Free Trade Association, EFTA)
ЄАР	Єменська Арабська Республіка
ЄБРР	Європейський банк реконструкції та розвитку (European Bank for Reconstruction and Development, EBRD)
Євратом	Європейське співтовариство з атомної енергії (European Atomic Energy Community, Euratom)
ЄВРОПОЛ	Європейське поліцейське відомство (European Police Office, EUROPOL)
ЄВС	Європейський валютний союз (European Monetary Union, EMU)
ЄврАзЕС	Євразійське економічне співтовариство
Євтелсат	Європейська організація супутникового зв'язку (European Telecommunications Satellite Organization, EUTELSAT)
ЄЕК ООН	Європейська економічна комісія ООН (United Nations Economic Commission for Europe, UN/ECE)
ЄЕС	Європейське економічне співтовариство (European Economic Community, EEC)
ЄІБ	Європейський інвестиційний банк (European Investment Bank, EIB)
ЄКАЗ	Європейська конференція адміністрацій зв'язку (European Conference of Postal and Telecommunications Administrations, CEPT)
ЄКМТ	Європейська конференція міністрів транспорту (European Conference of Ministers of Transport, ECMT)
ЄКС	Європейський комітет із стандартизації (European Committee for Standardization, CEN)
ЄКЦА	Європейська конференція цивільної авіації (European Civil Aviation Conference, ECAC)
ЄОВОФК	Європейська організація вищих органів фінансового контролю (European Organisation of Supreme Audit Institutions, EUROSAI)
ЄОЗР	Європейська і Середземноморська організація захисту рослин (European and Mediterranian Plant Protection Organization, EPPO)

ЄОС	Європейська оборонна спільнота
ЄПС	Європейський платіжний союз
ЄС	Європейський Союз (European Union, EU)
ЄСП	Єдина сільськогосподарська політика ЄС
ЄСВС	Європейське співтовариство вугілля і сталі (European Coal and Steel Community, ECSC)
ЄЦБ	Європейський Центральний банк
ЗАНУ	Африканський національний союз Зімбабве (Zimbabwe African National Union, ZANU)
ЗАПУ	Союз африканського народу Зімбабве (Zimbabwe African People Union, ZAPU)
ЗВТ	зона вільної торгівлі
ЗЄС	Західноєвропейський Союз (Western European Union, WEU)
ЗМЗ	зброя масового знищення
ЗМІ	засоби масової інформації
ЗМК	засоби масової комунікації
ЗО УНР	Західна область УНР
ЗПТ	зона преференційної торгівлі
ЗС	збройні сили
ЗТЛН	Західноукраїнське товариство Ліги Націй
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
ІАЦ	інформаційно-аналітичні центри
ІКАО	Міжнародна організація цивільної авіації (International Civil Aviation Organization, ІКАО)
ІНК	Індійський національний конгрес
ІНК(І)	Індійський національний конгрес (Індіри)
ІНКОТЕРМС	міжнародні комерційні терміни (International Commercial Terms, ICT)
ІНМАРСАТ	Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (International Maritime Satellite Organization, Inmarsat)
Інтелсат	Міжнародна організація супутникового зв'язку (International Telecommunication Satellite Organization, Intelsat)
Інтерпол	Міжнародна організація кримінальної поліції (International Criminal Police Organization, Interpol)
Інтерсупутник	Міжнародна організація космічного зв'язку (International Organization of Space Communications, Intersputnic)
ІРА	Ірландська республіканська армія (Irish Republican Army, IRA)
ІРІ	Ісламська Республіка Іран
ІРП	Інституційно-революційна партія Мексики
ІОС	Міжнародна організація стандартизації (International Organization for Standartisation, IOS)
ІСП	Італійська соціалістична партія
ІСРП	Іспанська соціалістична робітнича партія
КАНУ	Національний союз африканців Кенії (Kenya African National Union, KANU)
КАРІКОМ	Карибське співтовариство (Caribbean Community, CARIKOM)
КАРІФТА	Карибська асоціація вільної торгівлі (Caribbean Free Trade Association, CARIFTA)
КБР	Карибський банк розвитку (Caribbean Development Bank, CDB)
КВО	Київський військовий округ
КДБ	Комітет державної безпеки
КЗМЖРА	Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики (Commission for the Conservation of Antarctic marine living resources, CCAMLR)
ККП	Камбоджійська комуністична партія
КНДР	Корейська Народно-Демократична Республіка
КНР	Китайська Народна Республіка
КОМЕСА	Спільний ринок Східної та Південної Африки (Common Market for Eastern and Southern Africa, COMESA)
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
КПК	Комуністична партія Китаю
КПН	Комуністична партія Німеччини
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПСГ	Комуністична партія Східної Галичини
КПУ	Комуністична партія України
КПЮ	Комуністична партія Югославії
КСЗ	Китайська Східна залізниця
КСР	Карибський спільний ринок (Caribbean Common Market, CCM)
КУН	Комісія «Україна—НАТО»
КФА	франк Африканського фінансового співтовариства

КФОР Сили зі становлення і підтримки миру в Косово під керівництвом НАТО (Kosovo Force, KFOR)
КФП франк Французьких контор у Тихому океані (Французька Полінезія)
КЧЗ Китайська Чанчунська залізниця

ЛАД Ліга арабських держав
ЛДП Ліберально-демократична партія
ЛКСМ Ленінський комуністичний союз молоді

МаБР Міжамериканський банк розвитку (Inter-American Development Bank, IADB)
МАГАТЕ Міжнародне агентство з атомної енергії (International Atomic Energy Agency, IAEA)
МАК Морська арбітражна комісія при ТПП України
МАКЯН Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння (International Seed Testing Association, ISTA)
МАПАЙ Партія робітників Ізраїлю
МАР Міжнародна асоціація розвитку (International Development Association, IDA)
МАСБ Міжарабські сили безпеки
МАЮД Міжнародна асоціація юристів-демократів
МБВ Міжнародне бюро виставок (Bureau International des Expositions, BIE)
МБВВ Міжнародне бюро виноградарства та виноробства (International Vine and Wine Office, OIV)
МБР міжконтинентальна балістична ракета
МБРР Міжнародний банк реконструкції і розвитку (International Bank for Reconstruction and Development, IBRD)
МБТП Міжнародне бюро торгових палат
МВФ Міжнародний валютний фонд (International Monetary Fund, IMF)
МГО Міжнародна гідрографічна організація (International Hydrographic Organization, IHO)
МДБ Міністерство державної безпеки
МДІМВ(у) Московський державний інститут міжнародних відносин (університет) МЗС РФ
МЕБ Міжнародне епізоотичне бюро (International Office of Epizootics, OIE)
МЕК Міжнародна електротехнічна комісія (International Electro-technical Commission, IEC)
МЕРКОСУР Спільний ринок країн Південного конуса (Mercado Comun del Sur, MERCOSUR)
МЕФ Міжнародна економічна фундація
МІР Лівий революційний рух Болівії (Movimiento de la Izquierda Revolucionaria, MIR)
МКА Міжнародна картографічна асоціація (International Cartographic association, ICA)
МККЮ Міжнародна конференція з колишньої Югославії
МКС Міжнародний кримінальний суд
МКЧХ Міжнародний комітет Червоного Хреста
ММО Міжнародна морська організація (International Maritime Organization, IMO)
МИР Монгольська Народна Республіка
МНУО міжнародні неурядові організації (Non-Governmental Organizations, NGO)
МОВОФК Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю (International Organization of Supreme Audit Institutions, INTOSAI)
МОЗМ Міжнародна організація законодавчої метрології (Organisation Internationale de Metrologie Legale, OIML)
МОК Міжнародний олімпійський комітет (International Olympic Committee, IOC)
МОКЦП Міжнародна організація комісій з цінних паперів (The International Organization of Securities Commissions, IOSCO)
МОМ Міжнародна організація з питань міграції (International Organization for Migration, IOM)
МОП Міжнародна організація праці (International Labor Organization, ILP)
МОЦО Міжнародна організація цивільної оборони (International Civil Defence Organization, ICDO)
МПА Міжпарламентська Асамблея
МПЛА Народний рух за визволення Анголи (Movimento Popular de Libertacao de Angola, MPLA)

МРЗ Міжнародна рада щодо зерна (International Grain Council, IGC)
МСЕ Міжнародний союз електрозв'язку (International Telecommunication Union, ITU)
МТКЮ Міжнародний трибунал для колишньої Югославії
МТП Міжнародна торгова палата
МТУ Міжнародні товарні угоди
МФД Міжнародна федерація з документації
МФК Міжнародна фінансова корпорація (International Finance Corporation, IFC)
МФСР Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (International Fund for Agricultural Development, IFAD)
МЦНТІ Міжнародний центр наукової та технічної інформації

НАН Національна академія наук
НАТО Організація Північноатлантичного договору (North Atlantic Treaty Organization, NATO)
НАФО Організація з рибальства у Північно-Західній частині Атлантичного океану (Northwest Atlantic Fishers Organization, NAFO)
НАФТА Північноамериканська угода про вільну торгівлю (North American Free Trade Agreement, NAFTA)
НБСЄ Нарада з безпеки та співробітництва в Європі
НВЗДА Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії
НДІ науково-дослідний інститут
НДПА Народно-демократична партія Афганістану
НДР Німецька Демократична Республіка
НДРЄ Народна Демократична Республіка Ємен
НЕПАД «Нове партнерство для розвитку Африки» (New Partnership for Africa Development, NePAD)
НІТ нові інформаційні технології
НКАО Нагірно-Карабахська автономна область Азербайджанської РСР
НКВС Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ Народний комісаріат державної безпеки
НКЗС Народний комісаріат закордонних справ
НСДАП Націонал-соціалістична робітнича партія Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP)
НПІ Національна партія Індонезії
НРА Народна Республіка Ангола
НРБ Народна Республіка Бангладеш
НРК Народна Республіка Кампучія
НРП Народно-республіканська партія Туреччини
НРПК Народно-революційна партія Камбоджі
НРР Націоналістичний революційний рух Болівії (Movimiento Nacionalista Revolucionario, MNR)
НС Народний секретаріат «радянської» УНР
НТР науково-технічна революція
НТШ Наукове товариство ім. Т. Шевченка
НФВПВ Національний фронт визволення Південного В'єтнаму («В'єтконг»)

ОАД Організація американських держав (Organization of American States, OAS)
ОАЕ Об'єднані Арабські Емірати
ОАЄ Організація африканської єдності (Organization of African Unity, OAU)
ОАР Об'єднана Арабська Республіка
ОБСЄ Організація з безпеки та співробітництва в Європі (Organization for Security and Cooperation in Europe, OSCE)
ОДКБ Організація договору колективної безпеки
ОДПУ Об'єднане ДПУ СРСР
ОВД Організація Варшавського договору
ОВП Організація визволення Палестини
ОЕСР Організація економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD)
ОЗС об'єднані збройні сили
ОЗХЗ Організація із заборони хімічної зброї (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons, OPCW)
ОІК Організація ісламської конференції (Organization of the Islamic Conference, OIC)
ОМНО Об'єднана малайська національна організація
ООН Організація Об'єднаних Націй (United Nations, UN)

ОПЕК	Організація країн-експортерів нафти (Organization of Petroleum Exporting Countries, OPEC)
ОСЗ	Організація співробітництва залізниць (Организация сотрудничества железных дорог, ОСЖД)
ОСКД	Організація Східно-Карибських держав (Organization of Eastern Caribbean States, OECS)
ОСО	обмеження стратегічних озброєнь (Strategic Arms Limitation Treaty, SALT)
ОУН	Організація українських націоналістів
ОУН-Б	Організація українських націоналістів-бандерівців
ОУН-М	Організація українських націоналістів-мельниківців
ОЧЕС	Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПАЗВТ	Панамериканська зона вільної торгівлі (Free Trade Area of Americas, FTAA)
ПАР	Південно-Африканська Республіка
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи
ПАС	Південно-Африканський Союз
ПАСОК	Панеллінський соціалістичний рух (Panellino Socialistiko Kinima, PASOK)
ПАЧЕС	Парламентська асамблея ЧЕС
ПВШ	Партія вірного шляху Туреччини
ПДД	Партія Демократичної дії Боснії і Герцеговини
ПЗМ	«Партнерство заради миру» (Partnership For Peace, PFP)
ПКК	Політичний консультативний комітет
ПКНВ	Польський комітет національного визволення
ПКП	Прогресивно-консервативна партія Канади
ПКМР	Партія комуністів Республіки Молдова
ПМЗ	Південно-Маньчжурська залізниця
ПНП	Пакистанська народна партія
ПНР	Польська Народна Республіка
ПОЛІСАРІО	Народний фронт за визволення Сегіет-ель-Хамра і Ріо-де-Оро (Frente Popular de Liberacion de Seguia el-Hamra y Rio de Oro, POLISARIO)
ПОРП	Польська об'єднана робітнича партія
ПП	постійне представництво
ППМ	протипіхотна міна
ППО	протиповітряна оборона
ППС	Польська соціалістична партія
ПРО	протиракетна оборона
ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (United Nations Development Program, UNDP)
ПСА	Південно-Східна Азія
ПСК	Патріотичний союз Курдистану
ПТВ	Партія трудящих В'єтнаму
ПУ	пускова установка
ПФЛ	Патріотичний фронт Лаосу
РБ ООН	Рада Безпеки ООН
РДБМ	Рада держав Балтійського моря (Council of Baltic Sea States, CBSS)
РДП	Революційно-демократична партія Панами
РВР	Революційна військова рада РСФРР/СРСР
РЕВ	Рада економічної взаємодопомоги (Совет Экономической взаимопомощи, СЭВ)
РЄ	Рада Європи (Council of Europe, CE)
РЄАП	Рада євроатлантичного партнерства (Euro-Atlantic Partnership Council, EAPC)
РК	Республіка Корея
РКП	Румунська комуністична партія
РКП(б)	Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ	Рада Міністрів
РМЗС	Рада міністрів закордонних справ
РН	Рух неприєднання (The Non-Aligned Movement, NAM)
РНБ	Рада національної безпеки США (National Security Council, NSC)
РНБОУ	Рада національної безпеки і оборони України
РНК	Рада народних комісарів
РНМ	Рада Народних Міністрів УНР
РНР	Румунська Народна Республіка
РПАС	Рада північноатлантичного співробітництва (North Atlantic Cooperation Council, NACC)
РПК	Російський політичний комітет
РРФСР	Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РСАДПЗ	Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (Gulf Cooperation Council, GCC)
РСД	ракети середньої дальності

РСДРП(б)	Російська соціал-демократична робітнича партія (більшовиків)
РСІ	робітничо-селянська інспекція
РСР	Радянська Соціалістична Республіка
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РУП	Революційна українська партія
СААМ	Світова асоціація автомобільних магістралей (World Road Association, PIARC)
СААРК	Південноазійська асоціація регіонального співробітництва (South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC)
САДК	Співтовариство розвитку Півдня Африки (South African Development Community, SADC)
САМ	Союз Арабського Магрибу (Union du Maghreb Arabe, UMA)
САР	Сирійська Арабська Республіка
САС	Східно-Африканське співтовариство (East African Community, EAC)
СВАПО	Народна організація Південно-Західної Африки (South West Africa People's Organization, SWAPO)
СВМН	Спілка вільної молоді Німеччини
СВУ	Союз Визволення України
СДПН	Соціал-демократична партія Німеччини
СДПУ(о)	Соціал-демократична партія України (об'єднана)
СДРПА	Соціал-демократична робітнича партія Австрії
СДПРШ	Соціал-демократична робітнича партія Швеції
СДР	спеціальні права запозичення (special drawing rights, SDR)
СЕАТО	Організація договору Південно-Східної Азії (Southeast Asia Treaty Organization, SEATO)
СЕЕАС	Економічне співтовариство країн Центральної Африки (Communaute Economique des Etats de l'Afrique Centrale, CEEAC)
СЕНЕЛЕК	Європейський комітет із стандартизації в електротехніці (European Committee for Electrotechnical Standardization, CENELEC)
СЕНТО	Організація Центрального договору (Central Treaty Organization, CENTO)
СЄПН	Соціалістична єдина партія Німеччини
СЗППБ	Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС (EU Common Foreign and Security Policy, CFSP)
СКМ	Союз комуністичної молоді
СКЮ	Союз комуністів Югославії
Смерш	«Смерть шпигунам» (контррозвідка Червоної армії СРСР)
СНД	Співдружність Незалежних Держав (Содружество Независимых Государств, СНГ)
СНІД	синдром набутого імунодефіциту
СНО	скорочення наступальних озброєнь
СОІ	стратегічна оборонна ініціатива
СОТ	Світова організація торгівлі (World Trade Organization, WTO)
СП	спільне підприємство
СПП	Світова продовольча програма (World Food Programme, WFP)
СРВ	Соціалістична Республіка В'єтнам
СРР	Соціалістична Радянська Республіка
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
СРЮ	Союзна Республіка Югославія
ССПС	Соціалістичний союз польських студентів
СФНВ	Сандиністський фронт національного визволення
СФРЮ	Соціалістична Федеративна Республіка Югославія
США	Сполучені Штати Америки
ТАНУ	Африканський національний союз Танганьїки (Tanganyika African National Union, TANU)
ТНК	транснаціональна корпорація
ТПК	Трудова партія Кореї
ТПП	торгово-промислова палата
ТРПК	«Турецька Республіка Північного Кіпру»
ТУАР	Тимчасовий уряд Алжирської Республіки
УАМП	Українська асоціація міжнародного права
УАН	Українська академія наук
УАПЦ	Українська автокефальна православна церква

УВАН Українська вільна академія наук
УВКБ ООН Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR)
УВУ Український вільний університет
УГА Українська Галицька армія
УГВК Український генеральний військовий комітет
УГВР Українська головна визвольна рада
УКП(б) Українська комуністична партія (боротьбистів)
Укрінформ Національне інформаційне агентство України
УНДО Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП Українська національно-демократична партія
УНІАН Українське незалежне інформаційне агентство новин
УНІДРУА Міжнародний інститут уніфікації приватного права (Institut international pour l'unification du droit prive, UNIDROIT)
УНІТА Національний союз за повну незалежність Анголи (Uniao Nacional para a Independencia Total de Angola, UNITA)
УНР Українська Народна Республіка
УНРада Українська Національна Рада ЗУНР/ЗО УНР
УНС Український національний союз
УНТ Українське наукове товариство у Києві
УПА Українська повстанська армія
УПСР Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ Українська партія соціалістів-федералістів
УРДП Українська радикально-демократична партія
УРСР Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП Українська соціал-демократична партія
УСДРП Українська соціал-демократична робітнича партія
УСП Угорська соціалістична партія
УСРП Угорська соціалістична робітнича партія
УСРР Українська Соціалістична Радянська Республіка
УСС Українські січові стрільці
УТЕ Українське товариство економістів
УЦР Українська Центральна Рада
УЧМП Український часопис міжнародного права

ФАО Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (Food and Agriculture Organization, FAO)
ФАРЕ Програма допомоги Польщі та Угорщині у реформуванні економіки (Pologne et Hongrie, Aide a la Reconstruction Economique, PHARE)
ФАТФ Міжнародна група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF)
ФАТХ Фронт національного визволення Палестини (Harakat al-Tahrar al-Filistini)
ФВЛ Фронт визволення Лаосу
ФКНВ Французький комітет національного визволення
ФНВ Фронт національного визволення
ФНВФМ Фронт національного визволення імені Фарабундо Марті
ФНП Фронт національного порятунку
ФНРЮ Федеративна Народна Республіка Югославія
ФРЕТІЛІН Революційний фронт за незалежність Східного Тимору (Frente Revolucionaria do Timor Leste Independente, FRETILIN)
ФРН Федеративна Республіка Німеччина
ФСП Французька соціалістична партія
ФТО Форум тихоокеанських островів (Pacific Island Forum, PIF)
ФУНСІПЕК Єдиний національний фронт за незалежну, нейтральну, мирну і співпрацюючу Камбоджу

ХАМАС Рух ісламського опору (Harakat al-Mukavama al-Islamiya)
ХДП Християнсько-демократична партія
ХДС Християнсько-демократичний союз
ХСС Християнсько-соціальний союз

ЦАЕС Центральноазійське економічне співтовариство
ЦАР Центральноафриканська Республіка
ЦАС Центральноазійське співробітництво

ЦАСР Центральноамериканський спільний ринок (Central American Common Market, CACM)
ЦАХАЛ Армія оборони Ізраїлю
ЦВК Центральний виконавчий комітет
ЦЄЗВТ Центральноєвропейська зона вільної торгівлі (Central European Free Trade Area, CEFTA)
ЦЄІ Центральноєвропейська ініціатива (Central European Initiative, CEI)
ЦК центральний комітет
ЦРУ Центральне розвідувальне управління США (Central Intelligence Agency, CIA)
ЦСЄ Центрально-Східна Європа

ЧАЕС Чорнобильська атомна електростанція
ЧБТР Чорноморський банк торгівлі та розвитку (Black Sea Trade and Development Bank, BSTDB)
ЧЕС Чорноморське економічне співробітництво
ЧСР Чехословацька Республіка
ЧССР Чехословацька Соціалістична Республіка
ЧСФР Чехословацька Федеративна Республіка

ШОС Шанхайська організація співробітництва

ЮНА Югославська Народна армія
ЮНЕСКО Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO)
ЮНІДО Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку (United Nations Industrial Development Organization, UNIDO)
ЮНКЛОС Конвенція ООН з морського права (United Nations Convention on the Law of the Sea, UNCLOS)
ЮНКТАД Конференція ООН з торгівлі і розвитку (United Nations Conference on Trade and Development, UNCTAD)
ЮНРВА Близькосхідне агентство ООН для допомоги палестинським біженцям і організації працевлаштування (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East, UNRWA)
ЮНРРА Адміністрація ООН з реконструкції й відновлення (United Nations Reconstruction and Rebuilding Administration, UNRRA)
ЮНСІТРАЛ Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (United Nations Commission on International Trade Law, UNCITRAL)
ЮНТАК Тимчасова перехідна адміністрація ООН в Камбоджі (United Nations Transitional Authority in Cambodja, UNTAC)

ЛАТИНСЬКІ ТЕРМІНИ ТА ВИРАЗИ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ В ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

a priori	з того, що передує
ab initio	від початку
acta jure gestionis	дії комерційного характеру
acta jure imperii	суверенні дії
ad litem	для участі в конкретному процесі, для потреб судочинства
ad usum	для вживання
aut judicare, aut dedere	суди або видай
bellum justum	справедлива війна
clausula si omnes	застереження про загальність
consules marinariorum	середньовічні публічні третейські судді з морських питань
consules mercatorum	середньовічні публічні третейські судді з торгових питань
corpus separatum	окреме утворення
erga omnes	між усіма
ex aequo et bono	з міркувань добра і справедливості (а не формального закону)
ex officio	за посадою
hospitium publicum	гостинність від імені держави
in integrum	у цілості (у виразі restitutio in integrum — відновлення у первинному стані)
ipso facto	завдяки самому факту
jus cogens	загальне міжнародне право
jus commercium	торговельне право
jus gentium	право народів
lex causae	право, властиве договору; право, яке регулює сутність відносин сторін у договорі
lex flagi	закон прапора
lex fori	закон місця розгляду справи, закон суду
lex loci actus	закон місця здійснення акту, дії тощо
lex loci celebrationis	закон місця укладення шлюбу, правочину тощо
lex loci contractus	закон місця укладення договору
lex loci delicti commissi	закон місця завдання шкоди
lex patriae	закон громадянства
lex personalis	особистий закон фізичної особи

lex posterior derogat priori	наступний закон скасовує попередній
lex rei sitae	закон місцезнаходження речі
lex societatis	закон національності юридичної особи
lex venditoris	закон країни продавця
lex voluntatis	закон автономії волі, тобто застосування права держави, яку оберуть сторони
locus regit actum	місце керує актом (тобто форма правочину визначається місцем його укладення)
mutatis mutandis	з необхідними змінами
ne bis in idem	не можна двічі (карати) за одне
nulla poena sine lege	немає покарання без закону
nullum crimen sine lege	немає злочину без закону
opinio juris sive necessatis	думка (переконаність) юридична й обов'язкова
pacta sunt servanda	договори слід виконувати
par in parem not habet imperium	рівний над рівним влади не має
praetor peregrin us	перегрінський претор (суддя у Стародавньому Римі, який розглядав справи за участю іноземців)
prima facie	на перший погляд
proprio motu	за власним бажанням, із власної ініціативи
quid pro quo	одне замість іншого, зустрічне задоволення
ratione loci	за простором
ratione personae	за колом осіб
rebus sic stantibus	незмінність обставин (стану речей)
res communis	спільна річ
res nullius	нічийна річ
status quo ante bellum	становище до війни
status quo post bellum	становище після війни
sui generis	свого роду
tabula rasa	чиста дошка

ПЕРЕЛІК СТАТЕЙ

Аахенський конгрес 1818 ..... I, 7
Аахенський мирний договір 1668 ..... I, 7
Аахенський мирний договір 1748 ..... I, 7
Аахенський протокол про ранг міністрів-резидентів ..... I, 7
Абдалла ібн Абдель Азіз ас-Сауд ..... I, 8
Абдалла II бін аль-Хусейн ..... I, 8
Абдель Кадер Ясір Мохамед Атеф ..... I, 9
Абдуалієв Алішер Хабібуллаєвич ..... I, 9
Абдул Разак бін Хусейн Тун Хаджі ..... I, 10
Абдул Рахман Путра ..... I, 10
Абоїмов Іван Павлович ..... I, 10
Абсолютного імунітету держави теорія ..... I, 11
Абуджійський договір ..... I, 11
Абудіяб Сулейман ..... I, 11
Август II Фрідріх ..... I, 11
Австрійська спадщина ..... I, 12
Австрійсько-англійсько-французька таємна угода 1815 ..... I, 13
Австрійсько-іспанський договір 1725 ..... I, 13
Австрійсько-німецький союз 1879 ..... I, 13
Австрійсько-румунський оборонний союз 1883 ..... I, 14
Австрійсько-прусська війна 1866 ..... I, 14
Австрійсько-пруссько-данський конфлікт 1864 ..... I, 14
Австрійсько-сербський союз 1881 ..... I, 15
Австро-Угорська імперія ..... I, 15
Автаркія ..... I, 16
Автентичний текст ..... I, 16
Автономістсько-федералістський курс Центральної Ради ..... I, 16
Автономія ..... I, 17
Агашерська війна ..... I, 17
Агент дипломатичний ..... I, 18
Агреман ..... I, 18
Агресивний намір ..... I, 18
Агресії акт ..... I, 19
Агресії злочин ..... I, 19
Агресія ..... I, 20
Агресія непряма ..... I, 21
Агресія пряма ..... I, 21
Агресор ..... I, 22
Адальберт Магдебурзький I, 22
Адамкус Валдас ..... I, 23
Адамс Джон ..... I, 23
Адамс Джон Квінсі ..... I, 24
Адамс Чарльз Френсіс ..... I, 24
Аданська конференція 1943 ..... I, 24
Адаптація ..... I, 24
Адашев Олексій Федорович ..... I, 25
Ад гок ..... I, 25
Аддис-Абебська конференція 1963 ..... I, 26
Аддис-Абебська угода 1972 ..... I, 26
Аддис-Абебський мирний договір 1896 ..... I, 27
Аденауер Конрад ..... I, 27
Аділ-Герай ..... I, 27
Ад інтерім ..... I, 28
Адміністративний комітет ООН з координації ..... I, 28
Адміністративні союзи міжнародні ..... I, 28
Адміністративні трибунали у міжнародних організаціях ..... I, 28
Адомайтіс Валентин Володимирович ..... I, 29
Ад референдум ..... I, 30
Адріанопольський мирний договір 1713 ..... I, 30
Адріанопольський мирний договір 1829 ..... I, 30
Ад'юдикація ..... I, 30
Аеропорт міжнародний ..... I, 31
Азарі Анна ..... I, 31
Азаров Микола Янович ..... I, 31
Азереду да Сильвейра Антоніо Франсиско ..... I, 32
Азійський банк розвитку, АБР ..... I, 32
Азійсько-Тихоокеанське економічне співробітництво, АТЕС ..... I, 33
Азійсько-Тихоокеанський регіон ..... I, 34
Азхар Мохамед ..... I, 35
Айгунський договір 1858 ..... I, 35
Айїті Кіїті ..... I, 35
Айнали-Кавакська конвенція 1779 ..... I, 35
Айюб Хан Мухамед ..... I, 37
Акаєв Аскар Акаєвич ..... I, 37
Акіль Мохамед Саїд ..... I, 37
Акіно Бенігно III ..... I, 38

Акіно Корасон ... I, 38
Акіхіто ... I, 38
Акламація ... I, 39
Акредитування ... I, 39
Акреція ... I, 39
Акт дипломатичний ... I, 39
Акт злуки (Акт соборності) України 22 січня 1919 ... I, 39
Акт незаконного втручання у діяльність цивільної авіації (АНВ) ... I, 41
Акт проголошення незалежності України 1991 ... I, 42
Акта держави доктрина ... I, 43
Актор міжнародний ... I, 43
Аламан-і-Ескалада Лукас Ігнасіо ... I, 43
Аландська конвенція 1921 ... I, 44
Александропольський мирний договір ... I, 44
Александру Іоан I ... I, 44
Алексенко Борис Григорович ... I, 45
Алексич Горан ... I, 45
Алієв Гейдар ... I, 45
Алієв Ільхам ... I, 46
Алієв Талят Мусеїб оглу ... I, 46
Алімов Рафшанбек ... I, 47
Алі Хан Газанфар ... I, 47
Алматинська зустріч країн-учасниць СНД 1991 ... I, 47
Аловов Недірмамед ... I, 48
Алхазал Джудія З. М. ... I, 48
Аль-Аджмі Хафіз Мохамед ... I, 48
Аль-Азрак договір 1245 ... I, 48
Аль-Айні Мохсен Ахмед ... I, 48
Аль-Асаад Мохаммед Касем ... I, 49
Аль-Барадей Мохаммед ... I, 49
Альберт I ... I, 50
Альберт II ... I, 50
Альварес дель Вайо Хуліо ... I, 50
Аль-Габанді Юсеф Хусейн ... I, 50
Аль-Гуейрі Ас-Садик Мухаммад Аш-Шібані ... I, 51
Аль-Дуейлах Халет Мутлак Заед ... I, 51
Альєнде Госсенс Сальвадор ... I, 51
Аль-Каїда ... I, 52
Алькаковаська угода 1479 ... I, 53
Альмейда Медіна Клодомиро ... I, 53
Аль-Мубаракі Ахмед Абдулла ... I, 54
Аль-Роудан Хамуд Юсеф Мішарі ... I, 54
Альтерглобалізм ... I, 54
Альтернат ... I, 55
Альхесіраська конференція 1906 ... I, 55
Альшаарі Фейсал Атія М. ... I, 56
Аль-Шамарі Халід Джасім Мохаммад ... I, 56
Альянс воєнний ... I, 56
Альянс цивілізацій ... I, 57
Амае Кішічіро ... I, 58
Амазонський пакт ... I, 58
Аманмурадов Нурберди Аманмурадович ... I, 59
Аманулла-хан ... I, 59
Амарнська система дипломатії ... I, 60
Американоцентризм ... I, 60
Американська адміністрація допомоги ... I, 61
Американська громадянська війна 1861–65 ... I, 61
Американська зона вільної торгівлі ... I, 62
Американська конвенція про права людини 1969 ... I, 62
Американський комітет друзів на службі суспільству, АКДСС ... I, 63
Американсько-англійська війна 1812–14 ... I, 64
Американсько-англійська конвенція 1818 ... I, 64
Американсько-англійський договір 1794 ... I, 64
Американсько-англійський договір 1850 про Панамський канал ... I, 65
Американсько-англійський договір про поділ Орегону 1846 ... I, 65
Американсько-англійські «особливі відносини» ... I, 65
Американсько-британський договір про взаємну оборону 1958 ... I, 67
Американсько-іспанська війна 1898 ... I, 67
Американсько-китайські комюніке 1972–82 ... I, 68
Американсько-корейський договір 1882 ... I, 69
Американсько-корейський договір про взаємну оборону 1953 ... I, 69
Американсько-кубинський договір 1903 ... I, 70
Американсько-мексиканська війна 1846–48 ... I, 70
Американсько-мексиканський договір про кордон 1970 ... I, 71
Американсько-мексиканський договір про мир, дружбу і кордон 1848 ... I, 71
Американсько-німецький договір 1921 ... I, 71
Американсько-радянська угода 1933 ... I, 71
Американсько-радянська угода 1942 ... I, 71
Американсько-радянська угода про запобігання ядерної війни 1973 ... I, 72

Американсько-радянська угода про заходи щодо зменшення небезпеки виникнення ядерної війни 1971 ... I, 72
Американсько-радянський договір про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності 1987 ... I, 72
Американсько-радянський договір про скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1991, СНО-1 ... I, 73
Американсько-російський договір про купівлю Російської Америки 1867 ... I, 73
Американсько-російський договір про подальше скорочення і обмеження наступальних озброєнь 1993, СНО-2 ... I, 74
Американсько-російський договір про скорочення стратегічних наступальних потенціалів 2002 ... I, 74
Американсько-філіппінський договір про взаємну оборону 1951 ... I, 74
Американсько-французька конвенція 1800 ... I, 74
Американсько-французькі договори 1778 ... I, 75
Американсько-японський договір 1858 ... I, 75
Ам'єнський мир 1802 ... I, 76
Амін Хафізулла ... I, 76
Амін Дада Іді ... I, 76
Амо декларація 1934 ... I, 77
Аморитських (аморейських) царств система дипломатії ... I, 77
Амстердамський договір 1717 ... I, 78
Амстердамський договір 1997 ... I, 79
Амфіктіонія ... I, 79
Аналіз системний ... I, 79
Аналітика міжнародна ... I, 80
Аналітичні документи ... I, 81
Анархія міжнародна ... I, 81
Ангарія ... I, 82
Англійсько-американська конвенція про розмежування між Північним Борнео та Філіппінським архіпелагом ... I, 82
Англійсько-аргентинський конфлікт 1982 ... I, 82
Англійсько-афганські війни ... I, 83
Англійсько-афганський договір 1921 ... I, 84
Англійсько-бельгійська угода 1894 ... I, 84
Англійсько-голландські війни XVII ст. ... I, 84
Англійсько-єгипетський договір 1936 про союз ... I, 86
Англійсько-ірландська угода 1985 ... I, 86
Англійсько-ірландський договір 1921 ... I, 87
Англійсько-іспанська війна 1739–48 ... I, 87
Англійсько-італійська угода 1891 ... I, 88
Англійсько-італійська угода 1894 ... I, 88
Англійсько-малайська угода про взаємну оборону ... I, 88
Англійсько-німецька декларація 1938 ... I, 89
Англійсько-німецька угода 1900 про Китай ... I, 89
Англійсько-португальський договір 1373 ... I, 89
Англійсько-радянський договір 1942 ... I, 90
Англо-радянсько-іранський союзний договір ... I, 90
Англійсько-російська торговельна угода 1921 ... I, 90
Англійсько-російська угода 1907 ... I, 91
Англійсько-російсько-французька угода 1915 ... I, 91
Англійсько-сіамський договір 1909 ... I, 91
Англійсько-французька угода 1890 ... I, 92
Англійсько-французька угода про розподіл сфер впливу в Росії 1917 ... I, 92
Англійсько-французько-турецький договір про взаємну допомогу 1939 ... I, 93
Англійсько-японський договір про торгівлю і мореплавство 1894 ... I, 93
Англійсько-японський союз 1902–21 ... I, 93
Англо-бурська війна 1899–1902 ... I, 94
Андраші Дьюла Старший ... I, 95
Андраші нота ... I, 95
Андреотті Джуліо ... I, 95
Андрієвський Дмитро ... I, 95
Андрієвські Олексій ... I, 96
Андрій Боголюбський ... I, 96
Андропов Юрій Володимирович ... I, 96
Андрусівський договір 1667 ... I, 97
Андська група ... I, 97
Андське співтовариство (АС) ... I, 98
Андський спільний ринок ... I, 99
Анексія ... I, 99
Анжуанська операція ... I, 100
АНЗЮК ... I, 100
АНЗЮС ... I, 101
Анклав ... I, 101
Анна Ярославна ... I, 101
Аннан Кофі Атта ... I, 102
Ансарі Алі Голі-хан ... I, 103
Антадзе Мераб ... I, 103
Анталкідів мир ... I, 103
Анталл Йозеф ... I, 103
Антанта ... I, 104
Антанта балканська ... I, 104

Антанта близькосхідна ... I, 104
Антанта мала ... I, 105
Антанта середземноморська 1887 ... I, 105
Антарктика ... I, 105
Антиассирійські коаліції VII ст. до н. е. ... I, 106
Антибільшовицький блок народів (АБН) ... I, 107
Антигітлерівська коаліція ... I, 107
Антиглобалізація ... I, 109
«Антикомінтернівський пакт» 1936 ... I, 110
Антисемітизм ... I, 110
Антитерористична коаліція ... I, 111
Антифранцузькі коаліції ... I, 112
Антонович Дмитро Володимирович ... I, 113
Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович ... I, 114
Аншлюс ... I, 114
Ань Хен Вон ... I, 115
Апартеїд ... I, 115
Апатриди ... I, 115
Апостиль ... I, 116
Апостол Данило Павлович ... I, 116
Арабо-ізраїльська війна 1948–49 ... I, 117
Арабо-ізраїльська війна 1956 ... I, 117
Арабо-ізраїльська війна 1967 ... I, 117
Арабо-ізраїльська війна 1973 ... I, 118
Арабська хартія прав людини (переглянута) 2004 ... I, 120
«Арабської весни» вплив на міжнародні відносини ... I, 121
Аралов Семен Іванович ... I, 123
Аранда і Війєн Луїс Гомес де ... I, 123
Арас Тевфік Рюштю ... I, 123
Арафат Ясир ... I, 123
Арбітраж міжнародний ... I, 124
Арбітражне рішення міжнародне ... I, 124
Аргентинсько-чилійський договір про мир та дружбу ... I, 124
Ардагаст ... I, 125
Аріас Санчес Оскар Рафаель де Хесус ... I, 125
Арікат Халід Ахмед ... I, 126
Аріта Хатіро ... I, 126
Аріти—Крейгі угода 1939 ... I, 126
Арктика ... I, 127
Арктична рада ... I, 127
Армель П'єр Шарль ... I, 128
Арно Александр ... I, 128
Арнолдсон Клас Понтус ... I, 128
Арраська унія ... I, 129
Арушська угода ... I, 129
Архіви дипломатичні ... I, 130
Архіпелажний прохід ... I, 130
Архіпелажні води ... I, 130
Асад Башар Хафез аль-Асад ... I, 131
Асад Хазеф ... I, 132
Асиметрія в міжнародних відносинах ... I, 132
Аскольд ... I, 133
Аснар Лопес Хосе Марія ... I, 134
Асо Таро ... I, 135
Асоціації виробників товарів міжнародні ... I, 135
Асоціація держав Південно-Східної Азії, АСЕАН ... I, 136
Асоціація європейських прикордонних регіонів, АЄПР ... I, 137
Асоціація Карибських держав, АКД ... I, 138
Асоціація міжнародного права (АМП) ... I, 139
Асоціація регіонального співробітництва Південної Азії, САРК ... I, 140
Асоціація «Чорноморський регіон» ... I, 141
Асоційована держава ... I, 142
Асоційоване членство ... I, 142
Ассер Тобіас Міхель Карел ... I, 142
Астаматій (Остаматенко) Остафій ... I, 143
АТА книжка ... I, 143
Атамбаєв Алмазбек Шаршенович ... I, 144
Ататюрк Мустафа Кемаль ... I, 144
Аташе ... I, 145
Атлантизм ... I, 146
Атлантична Рада США ... I, 146
Атлантична хартія ... I, 146
Атомна дипломатія ... I, 146
Аттила ... I, 146
Аугсбурзька ліга ... I, 147
Аугсбурзький релігійний мир 1555 ... I, 147
Аудієнція дипломатична ... I, 147
Аун Сан Су Чжі ... I, 148
Ауссем Володимир Християнович ... I, 148
Афанасьєв Георгій Омелянович ... I, 148
Афгансько-російський договір 1921 ... I, 149
Афінський саміт ЄС 2003 ... I, 149
Афінські союзи ... I, 149
Афразія ... I, 150
Африканська хартія прав людини і народів (Банжульська хартія) 1981 ... I, 150
Африканський банк розвитку, АфБР ... I, 152

Африканський Союз ... I, 153
Африканський суд прав людини і народів ... I, 154
Афро-малагасійський союз ... I, 154
Ахалтекінська експедиція 1880–81 ... I, 154
Ахейська війна ... I, 155
Ахейський союз ... I, 155
Ахмадінежад Махмуд ... I, 156
Ахтісаарі Мартті ... I, 156
Ачесон Дін Гудерхем ... I, 157
Аширов Борубек Чийбиловіч ... I, 157
Ашока ... I, 158
«АВС» ... I, 158
Aut dedere aut iudicare ... I, 158

Багатогромадянство ... I, 160
Багатонаціональні об'єднані оперативно-тактичні сили НАТО (БООТС) ... I, 160
Багатополярність ... I, 161
Багатостороння агенція з гарантій інвестицій, БАГІ ... I, 161
Багге Джон Піктон ... I, 161
Бадауї Абдула Ахмад ... I, 162
Бадахоський договір 1267 ... I, 162
Бадахоський мир 1801 ... I, 162
Бадр Усама Тауфік Юсеф ... I, 162
Баер Михаль ... I, 163
Байєр Фредрік ... I, 163
Базельський мир 1499 ... I, 163
Базельський мир 1795 ... I, 164
Базилевський Борис Миколайович ... I, 164
Байрамов Аман-Гельди Овезович ... I, 165
Бакеріза Луїс ... I, 165
Баланс зовнішньоторговельний ... I, 165
Баланс платіжний ... I, 165
Балансу сил концепція ... I, 166
«Балансування на межі війни» 1956 ... I, 166
Балканізація ... I, 167
Балканська криза 1990-х ... I, 167
Балканські війни 1912-13 ... I, 167
Балслев Уффе Андерссьон ... I, 170
Балтажи Микола Федорович ... I, 170
Балтійські конференції 1919 20 ... I, 171
Балтійські протоки ... I, 172
Балто-Чорноморський союз ... I, 173
Бальфур Артур Джеймс ... I, 173
Бальфура декларація 1917 ... I, 174
Бангкокський договір 1893 ... I, 174
Бангкокський договір 1995 ... I, 174
Бангладесько-індійський прикордонний конфлікт 2001 ... I, 175
Бандаранаїке Сірімаво ... I, 175
Бандунзька конференція 1955 ... I, 176
Банк міжнародних розрахунків, БМР ... I, 176
Банківський союз ... I, 177
Бантиш-Каменський Микола Миколайович ... I, 177
Банч Ральф Джонсон ... I, 178
Бан Чуа Теонг ... I, 178
Бар Єжи ... I, 178
Барак Єгуд ... I, 178
Барановський Анатолій Максимович ... I, 179
Барбаросса план ... I, 180
Бардоський договір 1881 ... I, 180
«Бар'єрний договір» 1715 ... I, 181
Барре Мохаммед Сіад ... I, 181
Баррозу Жозе Мануел Дурау ... I, 181
Барроу Тімоті Ерл ... I, 182
Барселонський процес ... I, 182
«Бартелемі лінія» ... I, 183
Бартошевський Владислав ... I, 184
Барту Жан Луї ... I, 184
Барух Бернард Маннес ... I, 184
Баруха план ... I, 185
Баршонь Андраш ... I, 185
Бассевітц Хеннеке граф фон ... I, 185
Батумський договір 1918 ... I, 186
Батуринські статті 1663 ... I, 186
Батюк Віктор Гаврилович ... I, 186
Баубліс Віктор ... I, 186
Бауер Теофіл Йозефович ... I, 187
Бафдаль Мокаддем ... I, 187
Бахчисарайський мирний договір 1681 ... I, 187
Бачелет Мішель ... I, 187
Бачинський Євген Васильович ... I, 188
Бачинський Юліан Олександрович ... I, 188
Башир Омар Хасан Ахмед ... I, 189
Башта Ярослав ... I, 189
Беатрікс Вільгельміна Армґард ... I, 189
Бевін Ернест ... I, 190
Бегін Менахем ... I, 190
Беернарт Огюст Марі Франсуа ... I, 191
Безбородько Олександр Андрійович ... I, 191
Безвізовий в'їзд ... I, 192
Безкровний Кузьма Якимович ... I, 192
Безпалий Іван ... I, 193

Безпека держави міжнародна економічна, БДМЕ ... I, 193
Безпека міжнародна ... I, 193
Безпека міжнародна інформаційна ... I, 193
«Безполярного світу» концепція ... I, 194
Безсмертний Роман Петрович ... I, 195
Без'ядерна зона ... I, 196
Без'ядерний статус України ... I, 196
Бейкер Джеймс ... I, 198
Бек Юзеф ... I, 198
Бела IV ... I, 199
Белградський мир 1739 ... I, 199
Белфастська угода про врегулювання в Північній Ірландії 1998 ... I, 199
Бельрамуль Камерзерман ... I, 200
Бен-Амі Наомі ... I, 200
Бен-Гуріон Давид ... I, 200
Бенедикт XVI ... I, 200
Бенеш Едуард ... I, 201
Бензарті Ламін ... I, 201
Бенілюкс ... I, 202
Беотійська війна 378-62 роки до н. е. ... I, 202
Берара Хордани угода 1939 ... I, 203
Бердимухамедов Гурбангули Мяліктулійович ... I, 203
Березний Андрій Вікторович ... I, 203
Берестейська унія 1596 ... I, 204
Берзін Ян Антонович ... I, 204
Беріша Салі ... I, 205
Берлінгема договір ... I, 205
Берлінська конференція 1884–85 ... I, 205
Берлінська міжнародна система ... I, 206
Берлінська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великої Британії та Франції 1954 ... I, 206
Берлінський договір 1732 ... I, 207
Берлінський договір 1742 ... I, 207
Берлінський конгрес 1878 ... I, 207
Берлінський меморандум 1876 ... I, 208
Берлінський мур ... I, 208
Берлінський тристоронній пакт 1940 ... I, 209
Берлусконі Сільвіо ... I, 210
Бернадотт Жан Батист Жюль ... I, 210
Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів ... I, 211
Бернхардсен Йостейн ... I, 211
Берстад Олав ... I, 211
Бертінетто Джан Лука ... I, 211
Бершеда Євген Романович ... I, 212
Бесеску Траян ... I, 212
Бессмертних Олександр Олександрович ... I, 213
Бестужев-Рюмін Олексій Петрович ... I, 213
Бетман-Гольвег Теобальд ... I, 213
Бжезінський Збігнєв Казімеж ... I, 214
Бич Лука Лаврентійович ... I, 215
Біафра ... I, 215
Бідо Жорж Огюстен ... I, 215
Біженці ... I, 216
Біла Русь ... I, 217
Білінський Михайло Іванович ... I, 217
Білоблоцький Микола Петрович ... I, 218
Біловезька угода про створення Співдружності Незалежних Держав 1991 ... I, 218
Білодід Ростислав Митрофанович ... I, 218
Білоколос Дмитро Захарович ... I, 219
Білорус Олег Григорович ... I, 219
Білорусько-російська угода про митний союз 1995 ... I, 220
Білоцерківський договір 1651 ... I, 220
Біологічна (бактеріологічна) зброя ... I, 220
Біологічне різноманіття ... I, 221
Біоцид ... I, 222
Біполярність ... I, 222
Бірнс Джеймс Френсіс ... I, 223
Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шьонгаузен ... I, 223
Бістреану Іон ... I, 224
Біхевіоризм ... I, 224
Бішоп Моріс ... I, 225
Блажевскі Владо ... I, 225
«Блакитна книга» ... I, 225
Бледська декларація 1947 ... I, 225
Блер Ентоні Чарлз Лінтон ... I, 226
Близькосхідний інститут ... I, 226
Близькосхідний конфлікт ... I, 226
«Блискучої ізоляції» курс ... I, 230
Блокада ... I, 231
Блокада валютна ... I, 231
Блокада воєнна ... I, 231
Блокада морська ... I, 232
Блюм Леон ... I, 232
Боберський Іван ... I, 233
Богаєвський Юрій Вадимович ... I, 233
Богатир Віктор Васильович ... I, 233
Богданович-Зарудний Самійло ... I, 234

Боготська конференція 1948 ... I, 234
Бож ... I, 234
Божко Олександр Іванович ... I, 234
Бойко Віталій Федорович ... I, 235
Бойкот економічний ... I, 235
Бокасса Жан Бедель ... I, 235
Болгарська криза 1885 87 ... I, 236
Болгарсько-візантійські договори 716, 815 ... I, 236
Болгарсько-сербський союз 1912 ... I, 237
Болгарсько-югославський пакт 1937 ... I, 237
Болеслав I Хоробрий ... I, 237
Болеслав II Сміливий ... I, 238
Болеслав III Кривоустий ... I, 238
Боліваріанська альтернатива для Америки (АЛБА) ... I, 239
Боліваріанський альянс для народів нашої Америки (АЛБА) ... I, 239
Болівар-і-Понте Симон Хосе Антоніо ... I, 240
Бомбоко Лукумба ... I, 240
Бонне Жорж Етьєн ... I, 240
Боннський договір 921 ... I, 241
Боннський договір ... I, 241
Борг-Хансен Мікаель ... I, 241
Борисов Бойко ... I, 242
Боровик Сергій Миколайович ... I, 242
Боршевич Іон Гаврил ... I, 243
Борщак Ілько Костянтинович ... I, 243
Боснійська криза 1908 09 ... I, 243
Бота Луїс ... I, 244
Бота Пітер Віллєм ... I, 244
Бочковський Ольгерд Іполитович ... I, 245
Бразаускас Альгирдас Миколас ... I, 245
Бразильсько-нідерландський договір ... I, 246
Бразильсько-японський договір ... I, 246
Брайана—Чаморро договір ... I, 246
Бранашко Олексій Васильович ... I, 246
Брандт Віллі ... I, 247
Брандта доповіді ... I, 248
Браун Гордон ... I, 248
Брежнєв Леонід Ілліч ... I, 249
Брежнєва доктрина ... I, 250
Бренд-бук Україна ... I, 250
Брендінг державний ... I, 250
Брентано Генріх фон ... I, 251
Брест-Куявський мир 1435 ... I, 251
Брестський мирний договір між РСФРР і Центральними державами 1918 ... I, 252
Брестський мирний договір між УНР і Центральними державами 1918 ... I, 253
Брестські мирні переговори 1917–18 ... I, 255
Бреттон-Вудська валютна система ... I, 258
Британська імперія ... I, 258
Брифінг ... I, 260
Бріан Аристид ... I, 260
Бріана—Келлога пакт 1928 ... I, 260
Брінклі Роберт ... I, 260
Брозіо Манліо ... I, 260
Бруннов Філіпп Іванович ... I, 261
Бруно Кверфуртський ... I, 261
Брюссельський договір 1948 ... I, 261
Брюховецький Іван Мартинович ... I, 261
Будапештська конвенція 1877 ... I, 262
Будапештський саміт НБСЄ 1994 ... I, 262
Булліт Вільям Крістіан ... I, 262
Булліта місія 1919 ... I, 263
Бунечко Іван Григорович ... I, 264
Бургіба Хабіб Бен Алі ... I, 264
Буржуа Леон Віктор Огюст ... I, 264
Бурляй Кіндрат Дмитрович ... I, 266
Бурмаков Анатолій Іванович ... I, 266
Бустаманте-і-Сірвен Антоніо Санчес де ... I, 266
Бутейко Антон Денисович ... I, 266
Бутефліка Абдельазіз ... I, 267
Буткевич Володимир Григорович ... I, 267
Бутрос Бутрос-Галі ... I, 268
Бутурлін Василь ... I, 268
Бутяга Володимир Іванович ... I, 268
Бухарестський мир 1913 ... I, 269
Бухарестський мирний договір 1812 ... I, 269
Бухарестський мирний договір 1886 ... I, 270
Бучацький мирний договір 1672 ... I, 270
Буш Джордж Вокер ... I, 270
Буш Джордж Герберт Вокер ... I, 271
Буша доктрина ... I, 272
Бхутто Беназір ... I, 273
Бхутто Зульфікар Алі ... I, 274
Бьоркський договір 1905 ... I, 275
Бюджет державний ... I, 276
Б'юкенен Джордж Вільям ... I, 276
Бюлов Бернхард Генрих Мартин ... I, 276
Бюловський блок ... I, 276

Ваджпаї Атал Біхарі ... I, 277
Вазен П'єр Жан Марі Антуан ... I, 277

Вазиристанська угода 2006 ... I, 277
Вайварс Петеріс ... I, 277
Вайль Крістоф ... I, 278
Вайнбергера доктрина ... I, 278
Вайсс Георг ... I, 278
Вайтекунас Пятрас ... I, 278
Валенса Лех ... I, 279
Валіза дипломатична ... I, 280
Валле Пієтро делла ... I, 281
Вальдес Суберкасо Габріель ... I, 281
Вальдхайм Курт ... I, 281
Валюта ... I, 282
Валютна політика ... I, 282
Валютне регулювання ... I, 282
Валютний кошик ... I, 283
Валютний курс ... I, 284
Валютний ринок ... I, 284
Ванавербек Андре ... I, 285
Ванденберга резолюція 1948 ... I, 285
Вандервельде Еміль ... I, 285
Ван-Дунем Афонсу (Мбінда) ... I, 285
Ваньбаошаньський інцидент 1931 ... I, 286
Ваньсянський договір ... I, 286
Варга Іштван ... I, 286
Варгас Жетуліу Дорнеліс ... I, 286
Варшавська конвенція для уніфікації деяких правил щодо міжнародних повітряних перевезень 1929 ... I, 287
Варшавський договір 1955 ... I, 288
Варшавський договір УНР з Річчю Посполитою 1920 ... I, 289
Варшавські угоди 1733 ... I, 291
Василевський Леон ... I, 291
Василенко Володимир Андрійович ... I, 292
Василенко Микола Прокопович ... I, 292
Васильєв Валерій Володимирович ... I, 293
Василько Микола Миколайович ... I, 294
Василько (Василій) Романович ... I, 294
Васкес де Муан Ліла Ролдан ... I, 294
Вассенаарська домовленість про контроль за експортом звичайних озброєнь та товарів і технологій подвійного використання ... I, 295
Ватикан у світовій політиці ... I, 295
Вашингтон Джордж ... I, 297
Вашингтонська декларація 1942 ... I, 297
Вашингтонська конференція 1921–22 ... I, 298
Вашингтонський договір 1871 ... I, 299
Вашингтонський договір 1949 ... I, 299
Вашингтонський консенсус ... I, 300
Вашингтонський саміт НАТО 1999 ... I, 300
Вашингтонський саміт СРСР та США 1987 ... I, 301
Вашингтонські наради ... I, 301
Вашконселуш-і-Каштру Педру Мануел Сарменту де ... I, 301
Ввічливість міжнародна ... I, 302
Веб-сайт Міністерства закордонних справ України ... I, 302
Вебстер Деніел ... I, 303
Ведрін Юбер ... I, 303
Везіан Жан-Поль ... I, 303
Веймарський трикутник ... I, 303
Велаяті Алі Акбар ... I, 304
Велика африканська континентальна війна 1998–2002 ... I, 304
Велика держава ... I, 306
«Велика вісімка» ... I, 306
Велика Русь ... I, 307
Велике посольство 1697–98 ... I, 308
Великий альянс 1688–1713 ... I, 308
Великий Близький Схід ... I, 308
Великий шовковий шлях ... I, 309
«Великого Азербайджану» концепція ... I, 310
«Великої Албанії» концепція ... I, 311
«Великої Болгарії» концепція ... I, 312
«Великої Вірменії» концепція ... I, 313
«Великої Греції» концепція ... I, 314
«Великої Румунії» концепція ... I, 315
«Великої палиці» політика ... I, 316
«Великої Сирії» концепція ... I, 316
«Великої Східноазійської сфери співпроцвітання» концепція ... I, 317
Величко Валентин Володимирович ... I, 318
Веллінгтон Артур Уелсли ... I, 318
Веллінгтона місія 1826–27 ... I, 318
Венеціанська комісія ... I, 318
Венеціанський договір 1177 ... I, 319
Венеціансько-візантійський договір 1082 ... I, 319
Венеціансько-нікейський договір 1219 ... I, 319
Венеціансько-османський договір 1416 ... I, 320
Венеціансько-флорентійській союз ... I, 320
Венс Сайрус Робертс ... I, 320
Венса—Оуена план 1993 ... I, 321
Верденський договір ... I, 321
Вердера місія ... I, 321

Вернер Манфред ... I, 322
Веронський конгрес 1822 ... I, 322
Версальський мирний договір 1783 ... I, 322
Версальський мирний договір 1919 ... I, 323
Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин ... I, 325
Верховний (високий) комісар ... I, 327
Верховний комісар ООН з прав людини ... I, 327
Веселовський Андрій Іванович ... I, 327
Вестдал Крістофер ... I, 328
Вестервелле Гідо ... I, 328
Вестмінстерська фундація за демократію ... I, 329
Вестмінстерський статут 1931 ... I, 330
Вестфальська система міжнародних відносин ... I, 330
Вестфальський мир 1648 ... I, 331
Вешняк Федір Якубович ... I, 332
В'єтнамська війна 1964–75 ... I, 332
В'єтнамсько-камбоджійський конфлікт ... I, 333
В'єтнамсько-французький договір про мир і союз 1874 ... I, 334
В'єтнамсько-французький договір про протекторат 1884 ... I, 335
Взаємність ... I, 335
Взаємності принцип ... I, 335
Взаємозалежність міжнародна ... I, 336
Вивідачі ... I, 336
Виговський Іван Остапович ... I, 337
Видача злочинців ... I, 338
Визнання ад гок ... I, 338
Визнання де-факто ... I, 338
Визнання де-юре ... I, 339
Визнання міжнародно-правове ... I, 339
Визнання України дипломатичне ... I, 339
Визнання уряду ... I, 341
«Визначення долі» доктрина ... I, 342
Виключна економічна зона ... I, 342
Вина ... I, 343
Винниченко Володимир Кирилович ... I, 343
Виправлення до міжнародного договору ... I, 344
Висадка військ США на Гренаді ... I, 345
Витвицький Степан ... I, 345
Вихідні (базові) лінії ... I, 346
Вичерпання національних засобів правового захисту принцип ... I, 347
Вишеградська група ... I, 347
Вишинський Андрій Януарович ... I, 347
Вишневецький Дмитро Іванович (Байда) ... I, 348
Вищий кримінальний суд Іраку ... I, 349
Віденська зустріч представників країн-учасниць НБСЄ 1986–89 ... I, 349
Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 ... I, 350
Віденська конвенція про консульські зносини 1963 ... I, 351
Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 ... I, 351
Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 ... I, 352
Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно державної власності, державних архівів і державних боргів 1983 ... I, 353
Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 ... I, 354
Віденська конвенція про представництво держав в їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 ... I, 355
Віденська конференція 1855 ... I, 355
Віденська система міжнародних відносин ... I, 356
Віденський документ із заходів зміцнення довіри і безпеки в Європі ... I, 357
Віденський конгрес 1814–15 ... I, 357
Віденський регламент 1815 ... I, 359
Віденський ультиматум 1876 ... I, 359
Віденські арбітражі 1938 і 1940 ... I, 359
Віденські переговори НАТО і ОВД про звичайні збройні сили в Європі (ЗЗСЄ) ... I, 360
Віденські переговори про взаємне скорочення збройних сил та озброєнь ... I, 360
Віденсько-Варшавські угоди 1677 і 1683 ... I, 360
Відкликання дипломатичного представника ... I, 361
Відкличні грамоти ... I, 361
Відкрите місто ... I, 361
Відкрите море ... I, 361
Відкритий лист ... I, 362
Відкритий повітряний простір ... I, 362
«Відкритих дверей» доктрина ... I, 362
Відкритого моря свобода ... I, 363
Відмарович Джуро ... I, 364
«Відмирання кордонів» концепція ... I, 365
Відмова у правосудді ... I, 365
Відновлення у громадянстві ... I, 366
Відновлювані джерела енергії ... I, 366
Відомство закордонних справ ... I, 366

Відомство закордонних справ УНР доби Центральної Ради ... I, 367
Відошевич Томіслав ... I, 369
Відповідальність держави за діяльність її органів ... I, 369
Відповідальність держави за поведінку окремих осіб ... I, 369
Відповідальність командира ... I, 370
Відповідальність матеріальна ... I, 370
Відповідальність міжнародних організацій ... I, 371
Відповідальність міжнародно-правова ... I, 371
Відповідальність політична (нематеріальна) ... I, 372
Відпускні грамоти ... I, 372
Відрядження довготермінове ... I, 373
Відсутність (при голосуванні) ... I, 373
Віза дипломатична ... I, 373
Візантійська дипломатія ... I, 373
Візантійської імперії розділення 1204 ... I, 375
Візантійсько-перські війни ... I, 376
Візит державний ... I, 376
Візити дипломатичні ... I, 377
Візити офіційних діячів держави та іноземних делегацій ... I, 378
Візитів інформаційне забезпечення ... I, 378
Війна ... I, 379
Війна в Перській затоці 1990–91 ... I, 380
Війна за австрійську спадщину 1740–48 ... I, 381
Війна за іспанську спадщину 1701–14 ... I, 382
Війна за незалежність Алжиру ... I, 383
Війна за незалежність Греції 1821–29 ... I, 384
Війна за незалежність у Північній Америці 1775–83 ... I, 385
Війна за польську спадщину 1733–38 ... I, 385
Війна інформаційна ... I, 386
Війна повітряна ... I, 386
Війна торговельна ... I, 387
Війни ведення заборонені методи ... I, 387
Війни жертви ... I, 388
Війни заборонені засоби ... I, 388
Війни закони і звичаї ... I, 389
Війни за об'єднання Італії 1859–60 (Італійська революція 1859–60) ... I, 390
Війни морської правила ведення ... I, 391
Війни оголошення ... I, 392
Війни повітряної правила ведення ... I, 393
Війни припинення ... I, 393
Війни пропаганда ... I, 394
Війни сухопутної правила ведення ... I, 394
Війни театр ... I, 394
Військова конвенція між УНР і Російським Політичним Комітетом ... I, 395
Військовий аташе ... I, 395
Військовий комітет ЄС ... I, 396
Військовий корабель ... I, 396
Військовий розвідник ... I, 397
Військовий штаб ЄС ... I, 397
Військової необхідності принцип ... I, 398
Військово-повітряне судно ... I, 398
Військовополонені ... I, 398
Військово-промисловий комплекс ... I, 399
Віке-Фрейберга Вайра ... I, 399
Віктор Емануїл II ... I, 399
Віленська унія 1401 ... I, 400
Віленське перемир'я 1656 ... I, 400
Вілцанс Андріс ... I, 400
Вільгельм I ... I, 400
Вільгельм II Фрідріх Вільгельм Альберт Гогенцоллерн ... I, 400
Вільна (спеціальна) економічна зона (ВЕЗ) ... I, 401
Вільна Франція ... I, 401
Вільне місто ... I, 402
Вільної торгівлі політика ... I, 402
Вільсон (Джеймс) Гарольд ... I, 403
Вільсон Томас Вудро ... I, 403
Вільшанська угода 1617 ... I, 404
Віндзорський договір 1386 ... I, 404
Вінк Марк ... I, 405
Вірменське питання ... I, 405
Віроломство ... I, 405
Вірт Карл Йозеф ... I, 406
Вірчі грамоти ... I, 406
Вісімдесятирічна війна 1568–1648 ... I, 406
Вісковатий Іван Михайлович ... I, 407
«Вісла», акція 1947 ... I, 407
«Вісь зла» ... I, 408
Вітик Семен ... I, 408
Вітлем Едвард Гоф ... I, 409
Вітовський Дмитро Дмитрович ... I, 409
Вітовт ... I, 410
Вітте Сергій Юлійович ... I, 410
Вічний мир 1686 ... I, 411
Віші уряд ... I, 411
Влади — сили концепція ... I, 412
Владіміров Дімітар Цветков ... I, 412

Внутрішнє право міжнародних організацій ... I, 412
Внутрішні води ... I, 412
Внутрішні морські води ... I, 413
Внутрішні справи держави ... I, 413
Внутрішньоконтинентальні держави ... I, 414
Внутрішньо переміщені особи ... I, 414
«Внутрішня дипломатія» Риму ... I, 414
Внутрішня компетенція держави ... I, 415
Воєнних дій припинення ... I, 415
Возніцин Прокопій Богданович ... I, 415
Войнаровський Андрій ... I, 416
Войшелк Міндовгович ... I, 416
Волковецький Степан Васильович ... I, 416
Володимир Василькович ... I, 416
Володимир Мономах (Володимир-Василій Всеволодович) ... I, 417
Володимир Ольгердович ... I, 417
Володимир Святославич ... I, 418
Володимирко (Володимир) Володаревич ... I, 419
Волошин Августин Іванович ... I, 419
Волтерс Пітер Ян ... I, 420
Вольдемарас Аугустінас ... I, 420
Вормський договір 1521 ... I, 420
Вормський конкордат ... I, 421
Воробйов Олександр Костянтинович ... I, 421
Воронін Володимир Миколайович ... I, 421
Воронцов Михайло Іларіонович ... I, 422
Воронцов Олександр Романович ... I, 422
Воююча сторона ... I, 422
Воюючих царств війни ... I, 423
Врабець Йозеф ... I, 423
Вріонідес Евагорас ... I, 423
Вселенські собори ... I, 423
Всесвітній поштовий союз, ВПС ... I, 425
Всесвітньої перемоги комунізму доктрина ... I, 425
Всесвітня конвенція про боротьбу з актами піратства на морі (проект) ... I, 426
Всесвітня метеорологічна організація, ВМО ... I, 426
Всесвітня митна організація, ВМО ... I, 426
Всесвітня організація інтелектуальної власності, ВОІВ ... I, 427
Всесвітня організація охорони здоров'я, ВООЗ ... I, 428
Всесвітня туристична організація, ВТуО ... I, 429
Встановлення фактів ... I, 429
Ву Зіонг Хуан ... I, 430
Вукетіч Йозеф-Маркус ... I, 430
Гаазька академія міжнародного права ... I, 431
Гаазька конвенція про охорону культурних цінностей під час війни 1954 ... I, 431
Гаазька конференція 1922 ... I, 432
Гаазька конференція круглого столу з проблеми Індонезії ... I, 433
Гаазький договір 1794 ... I, 434
Гаазький конгрес 1790 ... I, 434
Гаазькі конвенції 1899 та 1907 ... I, 434
Гаазькі конференції миру 1899 та 1907 ... I, 435
Габсбург-Льотрінген Вільгельм Франц фон ... I, 435
Гаванська конвенція про дипломатичний притулок 1928 ... I, 435
Гаванська конвенція про дипломатичних чиновників 1928 ... I, 435
Гаванська конвенція про консульських чиновників 1928 ... I, 436
Гаванська конференція 1928 ... I, 436
Гаванські декларації 1940 ... I, 436
Гаваші Олег Олодарович ... I, 436
Гавел Вацлав ... I, 437
Гадджі Герай ... I, 438
Гадяцький договір 1658 ... I, 438
Гайкен Ебергард ... I, 439
Гаймзьот Ганс-Юрген ... I, 439
Галицько-папські переговори сер. XIII ст. ... I, 366
Галіп Артем ... I, 440
Галіфакс Едуард Фредерик Ліндлей Вуд ... I, 440
Галліксон Томас Едвард ... I, 440
Галльська війна ... I, 440
Галонен Тар'я ... I, 441
Гальштейн Вальтер ... I, 441
Гальштейна доктрина ... I, 442
Гамалія Григорій Михайлович ... I, 442
Гамбетта Леон Мішель ... I, 442
Гамжік Павол ... I, 443
Ганді Індіра Пріядаршині ... I, 443
Ганді Раджив ... I, 444
Ганев Ангел Ніколаєв ... I, 444
«Ганзейський» дискурс ... I, 445
Ганзейський союз міст ... I, 445
Гао Юйшен ... I, 446
Гарантії міжнародні ... I, 446
Гарвардські дослідницькі проекти з міжнародного права 1927–39 ... I, 447
Гардінг Воррен ... I, 448
Гаренчар Роберт ... I, 448

Гармендія Пенья Хуліо ... I, 448
Гарпер Стівен ... I, 448
Гарріман Вільям Аверелл ... I, 449
Гарсія Перес Алан Ґабріель Людвиг ... I, 449
Гарсія Роблес Альфонсо ... I, 450
Гасемі-Аліабаді Акбар ... I, 450
ГАТС ... I, 451
Гашпарович Іван ... I, 451
Гаштейнська конвенція ... I, 451
Гвадалупе-Гідальго договір ... I, 452
Гегемонія міжнародна ... I, 452
Гегечкорі Євген Петрович ... I, 452
Гедимін ... I, 453
Гельсінське засідання Європейської ради 1999 ... I, 453
Гельсінський акт 1975 ... I, 453
Гельсінський саміт НБСЄ 1992 ... I, 453
Гендерсон Артур ... I, 454
Генералізм ... I, 454
Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН) ... I, 454
Генеральна військова канцелярія (ГВК) ... I, 455
Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв (ГДІП) ... I, 456
Генеральна угода з тарифів і торгівлі ... I, 456
Генеральний консул ... I, 456
Генеральний писар ... I, 456
Генеральний резидент ... I, 457
Генеральний секретар ООН ... I, 457
Генеральної Асамблеї ООН резолюції ... I, 458
Геноцид ... I, 458
Генрикові статті 1573 ... I, 459
Гентський договір 1814 ... I, 459
Генуезька конференція 1922 ... I, 460
Геншер Ганс-Дітріх ... I, 460
Геншера—Коломбо план ... I, 461
Географічний детермінізм ... I, 461
Геополітика ... I, 462
Геополітика «висока» і «низька» ... I, 462
Геополітика інформаційна ... I, 462
Георг I ... I, 463
Георг IV ... I, 463
Георгіу-Деж Георге ... I, 463
Георгунтзос Георгіас ... I, 464
Геостаціонарна орбіта (ГСО) ... I, 464
Геостратегія ... I, 465
Герберштейн Зігмунд ... I, 465
Геремек Броніслав ... I, 465
Гермен Аджар ... I, 466
Герцик Григорій ... I, 466
Гетц Йоланда Брунетті ... I, 466
Гешов Іван ... I, 466
Гібридні (змішані) суди і трибунали ... I, 467
Гідності держави концепція ... I, 467
Гізо Франсуа П'єр Гійом ... I, 467
Гіллард Джулія ... I, 468
Гіманс Саймон Ніколас Петер ... I, 468
Гімн державний ... I, 468
Гіренго Луї де ... I, 469
Гірс Микола Карлович ... I, 469
Гітлер Адольф ... I, 469
Глава держави ... I, 470
Глава уряду ... I, 470
Гладстон Вільям Еварт ... I, 470
Глігоров (Глигоров) Кіро ... I, 471
Глобалізація ... I, 471
Глобалізація економічна ... I, 472
Глобалізація комунікацій ... I, 472
Глобалістика політична ... I, 473
Глобальна держава ... I, 475
Глобальна інформаційна мережа (Інтернет) ... I, 475
Глобальна інформаційна спадщина ... I, 476
Глобальне інформаційне суспільство, ГІС ... I, 476
Глобальне потепління ... I, 477
Глобальні медіа ... I, 478
Глобальні проблеми ... I, 479
Глобального врядування концепція ... I, 480
Глухівські статті 1669 ... I, 481
Гнатишин Іван Миколайович ... I, 481
Гнатишин Рамон (Джон) ... I, 481
Гнєдих Олександр Іванович ... I, 482
«Гнучкого реагування» стратегія ... I, 482
Говард Джон ... I, 482
Говон Якубу ... I, 483
Гогенлое-Шиллінгсфюрст Хлодвіг Карл Віктор ... I, 484
Годунов Борис Федорович ... I, 484
Голіцин Василь Васильович ... I, 484
Голіцинський Євген Михайлович ... I, 484
Голль Шарль Андре Жозеф Марі ... I, 485
Головін Федір Олексійович ... I, 485
Головкін Гаврило Іванович ... I, 485
Головне управління з питань міжнародних відносин ... I, 485
Головні пункти для переговорів про Договір з ханом та Кримською державою 1710 ... I, 486

Голубович Всеволод Олександрович ... I, 487
Гондра договір ... I, 488
Гонка озброєнь ... I, 488
Гонсалес Філіпе Маркес ... I, 488
Гончарук Юрій Олексійович ... I, 489
Гопкінс Гаррі Ллойд ... I, 489
Гопкінса місія 1941 ... I, 489
Гор-молодший Альберт Ел Арнольд ... I, 490
Горбачевський Антін ... I, 490
Горбачов Михайло Сергійович ... I, 490
Горін Олександр Олегович ... I, 491
Горкуша Филон ... I, 491
Городельська унія 1413 ... I, 491
Горті Міклош ... I, 492
Горчаков Олександр Михайлович ... I, 492
Граб'янка Григорій Іванович ... I, 493
Гранадський договір 1491 ... I, 493
Гребенюк Валерій Миколайович ... I, 493
Грей Едуард ... I, 493
Грейфсвальдський договір 1715 ... I, 494
Грек Данило ... I, 494
Греції Стародавньої дипломатія ... I, 495
Грецько-перські війни 499–449 до н. е. ... I, 495
Грибаускайте Даля ... I, 496
Григораш Валерій Григорович ... I, 497
Григоренко Петро Григорович ... I, 497
Грищенко Костянтин Іванович ... I, 498
Грівна Василь ... I, 499
Гродненська унія 1432 ... I, 499
Гродненські договори 1793 ... I, 499
Громадяни іноземні ... I, 499
Громадянин ... I, 500
Громадянства визнання ... I, 501
Громадянства реєстрація ... I, 501
Громадянство ... I, 501
Громадянство України ... I, 502
Громадянська війна ... I, 502
Громадянська війна в Іспанії 1936–39 ... I, 503
Громадянська війна в Лівії 2011 ... I, 504
Громадянська війна в Руанді ... I, 505
Громадянська війна в Таджикистані ... I, 506
Громадянська війна в Чаді ... I, 507
Громадянське суспільство (у міжнародному аспекті) ... I, 508
Громадянські права і свободи ... I, 508
Громико Андрій Андрійович ... I, 508
Гроцій Гуго ... I, 509
Груєвскі Нікола ... I, 509
Грузино-абхазький конфлікт ... I, 510
Грузинсько-російська («п'ятиденна») війна в Південній Осетії 2008 ... I, 511
Група 20-ти ... I, 512
Група 77 ... I, 512
Група держав проти корупції, ГРЕКО ... I, 512
Група Ріо ... I, 513
Група трьох ... I, 514
Група ядерних постачальників ... I, 514
Груша Іван ... I, 515
Грушевський Михайло Сергійович ... I, 515
Грушко Ігор Олегович ... I, 516
ГУАМ ... I, 516
Губерський Леонід Васильович ... I, 517
Губертусбурзький договір 1763 ... I, 518
Гувер Герберт ... I, 518
Гуджрал Індер Кумар ... I, 519
Гудима Борис Миколайович ... I, 519
Гуларт Жуан ... I, 520
Гулескі Мартін ... I, 520
Гуллгрен Стефан ... I, 520
Гуляницький Григорій ... I, 520
Гуманітарна інтервенція ... I, 521
Гуманності принцип ... I, 521
Гумас Панайотіс ... I, 522
Гуменний Ігор Володимирович ... I, 522
Гуменюк Борис Іванович ... I, 522
Гуммерус Герман Грегоріус ... I, 522
Гун Циньван ... I, 523
Гур'янов Леонід Миколайович ... I, 523
Гусак Густав ... I, 523
Гюль Абдулла ... I, 525
Гюнтер Християн Ернст ... I, 525
Ґалаґан Микола Михайлович ... I, 526
Ґібралтарська протока ... I, 526

Даладьє Едуард ... II, 3
Далай-лама XIV ... II, 3
Далекосхідна Республіка (ДСР) ... II, 3
Даллес Джон Фостер ... II, 4
Данило Галицький ... II, 5
Данн Абайна М. ... II, 6
Дансько-ісландська унія ... II, 6
Дансько-норвезька унія ... II, 6
Дапчевич Гойко ... II, 6
Дарфурський конфлікт ... II, 7

Даудзе Аргіта ... II, 8
Дауд-хан Мохаммад ... II, 8
Дауес Чарльз Гейтс ... II, 9
Дауеса план ... II, 9
Даунінг стріт ... II, 10
Дашкевич Михайло Павлович ... II, 10
Дашкевич-Горбацький Володислав Володимирович ... II, 10
Даян Моше ... II, 10
«Двадцять одна вимога» Японії до Китаю ... II, 11
«Двох Китаїв» концепція ... II, 11
Девальвація ... II, 12
Деваре Судхір Тукарам ... II, 13
Девлет II Герай ... II, 13
Дезавуювання ... II, 13
Дейтонські угоди 1995 ... II, 13
Декларативна теорія визнання ... II, 14
Декларація ... II, 14
Декларація ЄС—НАТО щодо Європейської безпекової та оборонної політики ... II, 15
Декларація Об'єднаних Націй ... II, 15
Декларація прав народів Росії ... II, 15
Декларація принципів американської солідарності 1938 ... II, 15
Декларація про встановлення нового міжнародного економічного порядку ... II, 15
Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам ... II, 16
Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами у відповідності до Статуту ООН ... II, 16
Декларація Ріо 1992 ... II, 17
Декларація про поразку Німеччини і про прийняття на себе верховної влади у Німеччині урядами СРСР, Великої Британії, США і Тимчасовим урядом Франції ... II, 18
Деколонізація ... II, 18
Декрет про державну незалежність Фінляндії ... II, 19
Декрет про мир ... II, 19
Делавар Мохаммад Асеф ... II, 20
Делійська шістка ... II, 20
Делікт міжнародний ... II, 20
Делімітація кордонів ... II, 20
Делор Жак ... II, 21
Делоський союз ... II, 21
Дельвіг Сергій ... II, 22
Делькассе Теофіль ... II, 22
Дельфійська амфіктонія ... II, 22
Демаркаційна лінія між Українською Державою та РСФРР 1918 ... II, 22
Демаркація кордонів ... II, 23
Демарш ... II, 24
Деметрієва війна 239–229 до н. е. ... II, 24
Демілітаризація ... II, 24
Демілітаризація кордонів ... II, 24
Демілітаризація території ... II, 24
Демілітаризована зона ... II, 25
Демірель Сулейман ... II, 25
«Демократичного реалізму» концепція ... II, 25
Демократія ... II, 26
Демонетизація ... II, 26
Демонстрація сили ... II, 26
Демпінг ... II, 27
Демченко Руслан Михайлович ... II, 27
Дем'яненко Владислав Олексійович ... II, 27
Дем'янюк Олександр Павлович ... II, 27
Ден Сяопін ... II, 28
Денонсація ... II, 29
Департамент Державного протоколу МЗС України ... II, 30
Депозитарій ... II, 30
Депонування ... II, 31
Депортація ... II, 31
Дербі Едвард Генрі Стенлі ... II, 32
Дерев'янко Кузьма Миколайович ... II, 32
Дерегулювання ... II, 32
Держав внутрішньоконтинентальних право на доступ до моря ... II, 33
Держава ... II, 33
Держава прапора ... II, 34
Держава реєстрації ... II, 35
Держави територія повітряна ... II, 35
Держави юрисдикція ... II, 35
Державний борг ... II, 35
Державний департамент США ... II, 35
Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955 ... II, 36
Державний секретар США ... II, 36
Державний Центр УНР на еміграції ... II, 37
Державного боргу величина гранична ... II, 38
Державно-приватне партнерство, міжнародне ... II, 39

Державоподібні утворення ... II, 39
Деркач Микола Іванович ... II, 40
Дерогація ... II, 41
Д'Еското Брокман ... II, 41
Десятиліття міжнародного права (1990–99) ... II, 42
Десятиліття розвитку ООН ... II, 42
Деулінське перемир'я 1618 ... II, 43
Дещиця Андрій Богданович ... II, 43
«Діалог за співробітництво в Азії» (ДСА) ... II, 43
Джанг Шин ... II, 44
Джанкорель Алі Більге ... II, 44
Джаявардене Річард Джуніус ... II, 45
Джебалі Хамаді ... II, 45
Джеджалій (Джалалій) Филон ... II, 45
Джей Джон ... II, 46
Джем Ізмаїл ... II, 46
Джентльменська угода ... II, 46
Джефферсон Томас ... II, 46
Джея договір ... II, 47
Джея місія ... II, 47
Джибутійсько-еритрейський прикордонний конфлікт 2008 ... II, 47
Джиддинський договір 1927 ... II, 48
Джиддинський договір 2000 ... II, 49
Джилас Мілован ... II, 49
Джолітті Джованні ... II, 50
Джонатан Гудлак ... II, 50
Джонсон Ліндон Бейнс ... II, 50
Джонсона доктрина ... II, 52
Джонсона доктрина тихоокеанська ... II, 52
Джонсон-Серліф Елен ... II, 52
Джуканович Міло ... II, 53
Дивна війна ... II, 53
Димитров Александр ... II, 53
Династичний шлюб ... II, 53
Дипломат ... II, 54
Дипломатична академія України при МЗС України ... II, 55
Дипломатична бесіда ... II, 56
Дипломатична мова ... II, 57
Дипломатична посада ... II, 57
Дипломатична пошта ... II, 58
Дипломатична служба ... II, 58
Дипломатична служба Богдана Хмельницького ... II, 59
Дипломатична служба ЗУНР ... II, 62
Дипломатична служба України ... II, 65
Дипломатична служба Української держави ... II, 68
Дипломатична служба УНР ... II, 71
Дипломатична служба УРСР ... II, 74
Дипломатичне агентство ... II, 76
Дипломатичне листування ... II, 76
Дипломатичне право ... II, 77
Дипломатичне представництво ... II, 78
Дипломатичний корпус ... II, 78
Дипломатичних відносин розірвання ... II, 79
Дипломатичні відносини ... II, 79
Дипломатичні картки ... II, 80
Дипломатичні класи ... II, 80
Дипломатичні контакти ... II, 80
Дипломатичні переговори ... II, 81
Дипломатичні привілеї та імунітети ... II, 81
Дипломатичні ранги ... II, 83
Дипломатичного представництва внутрішня охорона ... II, 83
Дипломатичного представництва персонал ... II, 84
Дипломатичної діяльності інформатизація ... II, 84
Дипломатів міжнародний захист ... II, 85
Дипломатія ... II, 85
Дипломатія багатостороння ... II, 87
Дипломатія «без краваток» ... II, 88
Дипломатія Війська Запорозького (Української козацької держави сер. XVII–XVIII ст.) ... II, 88
Дипломатія віртуальна ... II, 92
Дипломатія Галицько-Волинської Русі ... II, 92
Дипломатія громадська ... II, 94
Дипломатія Державного Центру УНР в екзилі ... II, 94
Дипломатія долара ... II, 98
Дипломатія економічна ... II, 98
Дипломатія електронна ... II, 98
Дипломатія Запорозької Січі ... II, 100
Дипломатія Західноукраїнської Народної Республіки (Західної області УНР) ... II, 102
Дипломатія іміджева ... II, 105
Дипломатія Київської Русі IX–XI ст. ... II, 105
Дипломатія культурна ... II, 108
Дипломатія мережева ... II, 108
Дипломатія паритетна ... II, 109
Дипломатія південноруських князівств XII–XIII ст. ... II, 109
Дипломатія публічна ... II, 112
Дипломатія сучасної України ... II, 112
Дипломатія Української Держави ... II, 115

Дипломатія УНР доби Директорії ....II, 117
Дипломатія УНР доби Центральної Ради ....II, 120
Дипломатія УРСР ....II, 122
Дипломатія УСРР ....II, 124
Дискримінація ....II, 125
Дискримінація в економічних відносинах ....II, 125
Дискримінація расова ....II, 126
Дискурс міжнародно-правовий ....II, 126
Дитяча праця ....II, 127
Дитячий Фонд ООН (ЮНІСЕФ) ....II, 128
Діадохів війни ....II, 128
Діалло Ель-Хадж Сайфулай ....II, 130
Діалог Азія—Європа, АСЕМ ....II, 130
Діалог Південь—Південь ....II, 131
«Ді-го» концепція ....II, 131
Дізраелі Бенджамін ....II, 132
Дімітріу Хараламбас ....II, 132
Дімітров Георгій Михайлович ....II, 132
Дін Ель Ревуен ....II, 133
Діна місія ....II, 134
Дінуку Міхай ....II, 134
Дір Ігор Юрійович ....II, 134
Діти-солдати ....II, 134
Доан Дик ....II, 135
Добринін Анатолій Федорович ....II, 135
Добрі послуги ....II, 136
Добровільні обмеження експорту ....II, 136
Добровольці ....II, 136
«Доброго сусіда» політика ....II, 136
Добросовісного виконання міжнародних зобов'язань принцип ....II, 137
Добросовісності принцип ....II, 137
Довганич Іван Іванович ....II, 138
Договір «2 плюс 4» ....II, 138
Договір до Енергетичної хартії, ДЕХ ....II, 138
Договір колективної безпеки СНД 1992 ....II, 138
Договір мирний ....II, 139
Договір міжнародний ....II, 139
Договір міжнародний багатосторонній ....II, 140
Договір міжнародний відкритий ....II, 140
Договір міжнародний двосторонній ....II, 141
Договір міжнародний закритий ....II, 141
Договір міжнародний України ....II, 141
Договір «перестрахування» 1887 ....II, 142
Договір про відкрите небо ....II, 143
Договір про відмову від війни як засобу національної політики 1928 ....II, 143
Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) ....II, 143
Договір про економічне, соціальне та культурне співробітництво та колективну самооборону між Великою Британією, Францією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом ....II, 143
Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, у космічному просторі та під водою 1963 ....II, 143
Договір про заборону ядерної зброї у Латинській Америці 1967 ....II, 144
Договір про запобігання конфліктів між американськими державами 1923 ....II, 144
Договір про звичайні збройні сили в Європі (ДЗЗСЄ) ....II, 144
Договір про згоду та співробітництво між Великою Британією, Італією, Німеччиною та Францією 1933 ....II, 146
Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 (ДНЯЗ) ....II, 146
Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини 1990 ....II, 146
Договір про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом 1994 ....II, 147
Договір про перемир'я й прелімінарні умови миру між Українською СРР і Російською СФРР та Польщею 1920 ....II, 147
Договір про поширення Рапалльського договору 1922 на союзні з РСФРР республіки ....II, 147
Договір про розділ Візантійської імперії 1204 ....II, 148
Договір про співробітництво в повітряному та морському пошуку та спасінні в Арктичному регіоні 2011 ....II, 148
Договір про співробітництво між Францією та ФРН 1963 ....II, 148
Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, в Африці 1996 ....II, 148
Договір про створення зони, вільної від ядерної зброї, у південній частині Тихого океану 1985 ....II, 149
Договір рятування ....II, 149
Договір таємний ....II, 150
Договір торговий ....II, 150
Договірні органи ....II, 151
Договори між Священною Римською імперією та Польським князівством 1002 33 ....II, 151

Договори міжнародних організацій ....II, 153
Договорів міжнародних послідовність застосування ....II, 153
Договору міжнародного анулювання ....II, 153
Договору міжнародного виправлення ....II, 154
Договору міжнародного зворотня сила ....II, 154
Договору міжнародного мета ....II, 155
Договору міжнародного порушення ....II, 156
Договору міжнародного прийняття ....II, 156
Договору міжнародного припинення ....II, 156
Договору міжнародного ревізія ....II, 156
Договору міжнародного реєстрація ....II, 156
Додаткова угода Російської СФРР з Німеччиною 1918 ....II, 157
Докорінна зміна обставин ....II, 157
Доктрина зовнішньополітична ....II, 157
Доктрина міжнародного права ....II, 158
Долгов Ігор Олексійович ....II, 158
Дольфус Енгельберт ....II, 159
Домбровскіс Валдіс ....II, 159
Домініон ....II, 159
«Доміно» теорія ....II, 160
Доміцилій ....II, 160
Домовленість СОТ про правила і процедури врегулювання спорів (ДВС) ....II, 160
Доннічі П'єтро Джованні ....II, 161
Донцов Дмитро Іванович ....II, 161
Дордрехтський договір 1489 ....II, 161
«Дорожня карта» ....II, 162
Дорошенко Григорій ....II, 162
Дорошенко Дмитро Іванович ....II, 163
Дорошенко Михайло ....II, 163
Дорошенко Петро Дорофійович ....II, 164
Дослідження миру теорія ....II, 164
Доха-раунд ....II, 164
Драго доктрина ....II, 165
Драго Луїс Марія ....II, 165
Дронь Анатолій Андрійович ....II, 166
Друга громадянська війна в Судані 1983–2005 ....II, 166
Друга світова війна (1939–45) ....II, 167
Другого фронту проблема в Другій світовій війні ....II, 168
Дуаєн дипломатичного корпусу ....II, 169
Дуалізм (у теорії міжнародного права) ....II, 169
Дубінін Юрій Володимирович ....II, 169
Дубчек Александр ....II, 169
Дугерсурен Мангалин ....II, 170
Дуглас-Г'юм Александр Фредерік ....II, 171
Думбартон-Окс конференція ....II, 171
Думін Осип Олексійович ....II, 171
Думка громадська ....II, 172
Дунайська (Белградська) конференція 1948 ....II, 172
Дунайська комісія ....II, 173
Дурдинець Василь Васильович ....II, 173
Дьомін Олег Олексійович ....II, 173
Дюбюіссон П'єр ....II, 173
Дюма Ролан ....II, 173
Дюнан Анрі ....II, 174
Дюранда лінія ....II, 174
Дяченко Ігор Олександрович ....II, 175
Дяченко Олег Маркович ....II, 175

Еанеш Антоніу душ Сантуш Рамалью ....II, 176
Ебердін Джордж Гамільтон Гордон ....II, 176
Ебрський договір 226 до н. е. ....II, 176
Евакуація ....II, 176
Еванс Гарет ....II, 177
Еватт Герберт Вір ....II, 177
Евіанські угоди 1962 ....II, 177
Еджевіт Мустафа Бюлент ....II, 178
Ейзенхауер Дуайт Девід ....II, 178
Ейзенхауера—Даллеса доктрина ....II, 179
Ейкен Френк ....II, 180
Ейхельман Отон Отонович ....II, 180
Еквадорсько-перуанська війна 1941 ....II, 181
Еквадорсько-перуанський збройний конфлікт 1995 ....II, 181
Екзекватура ....II, 181
ЕКОВАС ....II, 182
Економічна зона ....II, 182
Економічна і соціальна комісія ООН для Азії і Тихого океану ....II, 182
Економічна і соціальна комісія ООН для Західної Азії, ЕСКЗА ....II, 183
Економічна і Соціальна Рада ООН (ЕКОСОР) ....II, 183
Економічна комісія ООН для Африки, ЕКА ....II, 184
Економічна комісія ООН для Латинської Америки і Карибського басейну, ЕКЛАК ....II, 184
Економічне співтовариство держав Центральної Африки, ЕКОЦАС ....II, 185
Економічне співтовариство західноафриканських держав, ЕКОВАС ....II, 185

Економічне співтовариство країн району Великих озер 1976 ... II, 186
Економічний і валютний союз ЄС, ЕВС ... II, 186
Економічний союз ... II, 187
Економічний суд СНД ... II, 187
Економічні договори УНР і Української Держави з Німеччиною і Австро-Угорщиною 1918 ... II, 188
Економічні суперечності ... II, 189
Економічної зони розмежування ... II, 190
Екоцид ... II, 191
Експансія ... II, 191
Експансія економічна ... II, 191
Експлуатація дітей ... II, 191
Експорт ... II, 192
Експорт капіталу ... II, 192
Експортна квота ... II, 192
Експортне кредитування ... II, 192
Експропріація ... II, 193
Екстериторіальність ... II, 194
Екстрадиція ... II, 194
Екстратериторіальність ... II, 194
Екуменічний рух ... II, 195
Елаті Мохамед Мішель ... II, 195
Елбегдорж Цахіагійн ... II, 196
Ембарго ... II, 196
Емісар ... II, 197
Емпатія ... II, 197
Емська депеша ... II, 197
Енергоефективність (в міжнародному праві) ... II, 197
Епімахія ... II, 198
Ердоган Реджеп Таїп ... II, 198
Еребруський мирний договір 1812 ... II, 199
Еренталь Алоїз фон ... II, 199
Еритрейська проблема ... II, 199
Ерріо Едуар ... II, 199
Ерфуртська конвенція 1808 ... II, 200
Ескіпулаські мирні пропозиції ... II, 200
Ессебсі Беджі Каїд ... II, 200
Ессенське засідання Європейської ради ... II, 201
Естоппель ... II, 201
Естради доктрина ... II, 202
Етерович Нікола ... II, 202
Етика міжнародна ... II, 203
Етикет ... II, 203
Етлі Клемент Ричард ... II, 203
Етнічні чистки ... II, 204
Ефективність зовнішньої політики ... II, 204
Ефективного громадянства принцип ... II, 204
Ефективності принцип ... II, 205
Ефіопії та Еритреї війна 1998–2000 ... II, 205
Ештон Кетрін ... II, 206
Євпраксія Всеволодівна ... II, 207
II, 208
Євразійство ... II, 207
Євразійське економічне співтовариство, ЄврАзЕС ... II, 208
Євроафрика ... II, 209
Єврогрупа НАТО ... II, 210
Євроінтеграційна стратегія України ... II, 210
Європа 2020 ... II, 210
Європа націй ... II, 210
Європа «стара» і «нова» ... II, 211
Європейська асоціація вільної торгівлі, ЄАВТ ... II, 212
Європейська безпекова та оборонна ідентичність, ЄБОІ ... II, 213
Європейська валютна одиниця, ЕКЮ ... II, 213
Європейська валютна система (ЄВС) ... II, 214
Європейська валютна угода (ЄВУ) ... II, 214
Європейська економічна комісія ООН, ЄЕК ООН ... II, 215
Європейська і Середземноморська організація захисту рослин, ЄОЗР ... II, 215
Європейська інтеграція ... II, 215
Європейська комісія, Комісія ЄС, ЄК ... II, 217
Європейська комісія «За демократію через право» ... II, 218
Європейська комісія проти расизму та нетерпимості ... II, 219
Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом ... II, 220
Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах ... II, 221
Європейська конвенція про видачу правопорушників ... II, 221
Європейська конвенція про громадянство ... II, 221
Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню ... II, 222
Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод ... II, 222
Європейська конвенція про імунітет держав ... II, 224

Європейська конвенція про кіберзлочинність 2001 ... II, 224
Європейська конвенція про консульські функції ... II, 225
Європейська конвенція про незастосування давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів ... II, 225
Європейська конвенція про передачу засуджених осіб ... II, 225
Європейська конвенція про скасування легалізації документів, виданих дипломатичними агентами чи консульськими посадовими особами ... II, 226
Європейська конференція адміністрацій зв'язку, ЄКАЗ ... II, 226
Європейська конференція міністрів транспорту, ЄКМТ ... II, 226
Європейська конференція цивільної авіації, ЄКЦА ... II, 227
Європейська організація вищих органів фінансового контролю, ЄОВОФК ... II, 227
Європейська організація з ядерних досліджень (ЦЕРН) ... II, 228
Європейська організація супутникового зв'язку, Євтелсат ... II, 229
Європейська політика сусідства (ЄПС) ... II, 229
Європейська рада (ЄР) ... II, 230
Європейська рада з міжнародних відносин ... II, 231
Європейська соціальна хартія 1961 ... II, 231
Європейська стратегія безпеки ... II, 232
Європейська хартія місцевого самоврядування ... II, 233
Європейська хартія регіональних мов або мов меншин ... II, 234
Європейське агентство з навколишнього середовища, ЄЕА ... II, 235
Європейське економічне співтовариство, ЄЕС ... II, 235
Європейське енергетичне співтовариство ... II, 236
Європейське оборонне агентство, ЄОА ... II, 236
Європейське оборонне співтовариство, ЄОС ... II, 237
Європейське поліцейське відомство, ЄВРОПОЛ ... II, 237
Європейське співтовариство вугілля і сталі, ЄСВС ... II, 238
Європейське співтовариство з атомної енергії, Євратом ... II, 239
Європейський банк реконструкції та розвитку, ЄБРР ... II, 239
Європейський вибір України ... II, 241
Європейський економічний простір, ЄЕП ... II, 242
Європейський інвестиційний банк, ЄІБ ... II, 243
Європейський комітет із стандартизації, ЄКС ... II, 243
Європейський комітет із стандартизації в електротехніці, Сенелек ... II, 244
Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню ... II, 244
Європейський парламент, ЄП ... II, 245
Європейський платіжний союз (ЄПС) ... II, 245
Європейський Союз, ЄС ... II, 246
Європейський суд з прав людини ... II, 249
Європейські співтовариства ... II, 250
Європейські угоди ... II, 250
Європейсько-азійський транспортний коридор ... II, 250
Європейського Союзу спільні стратегії ... II, 252
Європоцентризм ... II, 252
Єврорегіон ... II, 253
Єврорегіон «Буг» ... II, 254
Єврорегіон «Верхній Прут» ... II, 255
Єврорегіон «Дністер» ... II, 257
Єврорегіон «Донбас» ... II, 257
Єврорегіон «Карпати» ... II, 258
Єврорегіон «Нижній Дунай» ... II, 259
Єврорегіон «Слобожанщина» ... II, 260
Єврорегіон «Ярославна» ... II, 262
Євтух Володимир Борисович ... II, 262
Єгипетська криза 1831–33 ... II, 263
Єгипетська криза 1839–41 ... II, 263
Єгипетська криза 1881–82 ... II, 263
Єгипетсько-ізраїльський мирний договір 1979 ... II, 264
Єгипетсько-лівійський конфлікт 1977 ... II, 265
Єгипетсько-хетський договір 1258 до н. е. ... II, 264
Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 ... II, 266
Єдина сільськогосподарська політика країн ЄС (ЄСП) ... II, 267
Єдиний економічний простір (ЄЕП) ... II, 267
Єдиний європейський акт (ЄЄА) 1986 ... II, 268
Єлизавета I ... II, 269

Єлизавета II ..... II, 269
Єлисейський договір 1963 ..... II, 269
Єльцин Борис Миколайович ..... II, 269
Єльченко Володимир Юрійович ..... II, 270
Єреміїв Михайло Михайлович ..... II, 270

Жванецьке перемир'я 1653 ..... II, 271
Жданович Антон ..... II, 271
Желєв Желю Мітев ..... II, 271
Желіба Володимир Іванович ..... II, 272
Женевська мирна конференція з Близького Сходу 1973–74 ..... II, 272
Женевська нарада з врегулювання Лаоського питання 1961–62 ..... II, 273
Женевська нарада з питань мирного врегулювання в Індокитаї 1954 ..... II, 274
Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів 1925 ..... II, 275
Женевський саміт СРСР та США 1985 ..... II, 275
Женевські конвенції з міжнародного гуманітарного права ..... II, 275
Женевські конвенції з морського права 1958 ..... II, 277
Женевські протоколи про позику для Австрії та про заборону аншлюсу 1922 ..... II, 278
Женевські угоди про врегулювання в Афганістані 1988 ..... II, 278
Жердівські статті 1659 ..... II, 280
Живков Тодор Христов ..... II, 280
Жискар д'Естен Валері ..... II, 281
Жовтенко Валерій Тимофійович ..... II, 281
Жоміні Олександр Генріхович ..... II, 282
Жорданія Ной Миколайович ..... II, 282
Жук Андрій Ілліч ..... II, 282
Жуковський Олександр Тимофійович ..... II, 283
Жумабаєв Амангельди Жумабаєвич ..... II, 283
Жупеєв Євген Ігорович ..... II, 283
Журавненський мир 1676 ..... II, 284
«Журфікс» ..... II, 284

Забігайло Володимир Костянтинович ..... II, 285
Заборона міжнародного тероризму ..... II, 285
Заборонені дії стосовно жертв війни ..... II, 285
Загальна Декларація прав людини ..... II, 286
Загальний договір між США, Великою Британією, Францією та ФРН ..... II, 287
Загальні принципи права ..... II, 287
Загальноєвропейське економічне співробітництво ..... II, 287
Загальної поваги прав людини принцип ..... II, 288
Загроза миру ..... II, 288
Загрози інформаційні в міжнародних відносинах ..... II, 288
Зада Юсеф Мустафа ..... II, 290
Зайцев Павло Іванович ..... II, 290
Зайчук Валентин Олександрович ..... II, 290
Закерзоння ..... II, 290
Заключний акт ..... II, 291
Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі 1975 ..... II, 291
Заключний протокол ..... II, 291
Закон про зменшення радянської військової загрози 1991 ..... II, 291
Закон про нейтралітет США ..... II, 291
Закон «Про посольства і місії Української Держави» 1918 ..... II, 292
Закон про свободи і демократичну солідарність з Кубою 1996 ..... II, 293
Закон про спільне зменшення загрози 1994 ..... II, 293
Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» 1995 ..... II, 293
Закон України «Про дипломатичні ранги» 2002 ..... II, 293
Закон України «Про дипломатичну службу» 2001 ..... II, 294
Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» 1991 ..... II, 294
Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» 2010 ..... II, 295
Закон України «Про міжнародні договори України» 1993 ..... II, 296
Закон України «Про міжнародні договори України» 2004 ..... II, 296
Закон України про основи національної безпеки 2003 ..... II, 298
Законність міжнародна ..... II, 298
Залежність ..... II, 299
Залізна завіса ..... II, 299
Залізняк Микола Кіндратович ..... II, 299
Залозецький-Сас Володимир Сергійович ..... II, 300
Запорозько-кримський союзний договір 1624 ..... II, 300
Запрошення ..... II, 300

Зардарі Асіф Алі ..... II, 301
Зарудна Наталія Миколаївна ..... II, 301
Заручників захоплення ..... II, 301
Застереження до міжнародного договору ..... II, 303
Застосування сили ..... II, 304
Застосування сили загроза ..... II, 305
Затвердження міжнародного договору ..... II, 305
Затоки морські ..... II, 306
Затонський Володимир Петрович ..... II, 306
Захарчук Борис Іванович ..... II, 307
Захист дипломатичний ..... II, 307
Захист культурних цінностей під час війни ..... II, 308
Захист осіб від наслідків лих ..... II, 310
Захищені особи ..... II, 311
Західництво ..... II, 311
Західного Берліна блокада 1948–49 ..... II, 312
Західного Берліна проблема ..... II, 312
Західноєвропейський союз, ЗЄС ..... II, 313
Західної Сахари проблема ..... II, 313
Західноукраїнське товариство Ліги Націй ..... II, 314
Захоронення відходів у морі ..... II, 315
Заяви ..... II, 315
Заяць Андрій Іванович ..... II, 315
Зборівський договір 1649 ..... II, 316
Збройний конфлікт ..... II, 316
Збройний конфлікт міжнародного характеру ..... II, 317
Збройний конфлікт неміжнародного характеру ..... II, 317
Збройний напад ..... II, 317
Збройний нейтралітет ..... II, 318
Збройні сили ..... II, 318
Збройні сили іноземні ..... II, 319
Збройні сили ООН ..... II, 320
Зброя масового знищення (ЗМЗ) ..... II, 321
Зв'язки з громадськістю в міжнародних відносинах ..... II, 321
Звичай міжнародний ..... II, 322
Зікмундова Яна ..... II, 323
Зія уль-Хак (-ul-Haq) Мохаммад ..... II, 323
Зленко Анатолій Максимович ..... II, 323
Зловживання правом ..... II, 324
Злочин міжнародний ..... II, 325
Злочин політичний ..... II, 325
Злочини воєнні ..... II, 326
Злочини міжнародного характеру ..... II, 328
Злочини проти людства ..... II, 328
Злочини проти людяності ..... II, 328
Злочини проти миру ..... II, 329
Злочинних доходів легалізація ..... II, 329
Злочинність міжнародна інформаційна ..... II, 330
Злочинці воєнні ..... II, 330
Зовнішнє фінансування держави ..... II, 331
Зовнішні запозичення ..... II, 331
Зовнішній борг ..... II, 331
Зовнішній ринок ..... II, 332
Зовнішніх запозичень консолідація ..... II, 332
Зовнішніх зносин органи ..... II, 333
Зовнішніх зносин органи спеціалізовані ..... II, 333
Зовнішніх зносин органи тимчасові ..... II, 334
Зовнішньоекономічна діяльність ..... II, 334
Зовнішньоекономічна політика ..... II, 334
Зовнішньоекономічні зв'язки ..... II, 334
Зовнішньої політики засоби ..... II, 335
Зовнішньополітична інформація ..... II, 335
Зовнішньополітична пропаганда ..... II, 335
Зовнішньополітичне планування ..... II, 336
Зовнішньополітичні комунікативні технології ..... II, 336
Зовнішньополітичного рішення механізм прийняття ..... II, 337
Зовнішньоторговельна експансія ..... II, 337
Зовнішньоторговельні операції ..... II, 337
Зовнішня політика ..... II, 337
Зовнішня політика України ..... II, 338
Зовнішня торгівля ..... II, 340
Золотаренко Іван Ничипорович ..... II, 340
Золотий стандарт ..... II, 341
Зона, вільна від ядерної зброї (ЗВЯЗ) ..... II, 341
Зона вільної торгівлі ..... II, 342
Зона, заборонена для польотів ..... II, 342
Зона миру ..... II, 342
Зони валютні ..... II, 343
Зума Джейкоб ..... II, 344
Зупинення членства (права голосувати) у міжнародній організації ..... II, 344
Зурабов Михайло Юрійович ..... II, 345
Зюлковські Марек ..... II, 345

Іберoамериканське співробітництво ..... II, 346
Іберoамериканський секретаріат ..... II, 346
Ібрагімі Ахмед Талеб ..... II, 346
Ібрагімов Назім Гусейн-огли ..... II, 347
Іван III ..... II, 347

Іван IV Грозний ... II, 347
Іван XXIII (Анжело Джузеппе Ронкаллі) ... II, 348
Іван Павло II (Кароль Юзеф Войтила) ... II, 348
Іванов Алмаз (Єрофій) Іванович ... II, 348
Іванов Ігор Сергійович ... II, 349
Ігнатьєв Микола Павлович ... II, 349
Ігор Старий ... II, 349
Ігор теорія ... II, 350
Іден Ентоні ... II, 350
Ідентичність ... II, 350
Ідзáва Тадáші ... II, 351
Ієрархія ... II, 351
Іжевська Тетяна Іванівна ... II, 351
Ізвольський Олександр Петрович ... II, 352
Ізетбегович Алія ... II, 352
Ізоляціонізм: ... II, 352
Ізраїльсько-йорданський мирний договір ... II, 353
Ізраїлю утворення ... II, 353
Ілієску Іон ... II, 354
Імідж України міжнародний ... II, 355
Іміджу теорія ... II, 356
Імперативна норма загального міжнародного права ... II, 356
Імперіалізм ... II, 357
Імперія ... II, 357
Імплементація норм міжнародного права ... II, 358
Імпорт ... II, 358
Імпортна квота ... II, 359
Імпортний депозит ... II, 359
Імунітет військових кораблів ... II, 359
Імунітет держави ... II, 359
Імунітет міжнародних організацій ... II, 360
Імунітет податковий ... II, 361
Імунітети ... II, 361
Імунітети вищих посадових осіб держави ... II, 361
Імунітети юрисдикційні держави та її власності ... II, 361
Інвестиції портфельні ... II, 362
Інвестиції прямі ... II, 362
Інвестицій іноземних захист ... II, 362
Індивіди ... II, 362
Індійсько-китайський конфлікт 1962 ... II, 363
Індійсько-китайського кордону проблема ... II, 364
Індійсько-пакистанська війна 1965 ... II, 365
Індійсько-пакистанська війна 1971 ... II, 366
Індійсько-радянський договір про мир, дружбу й співробітництво 1971 ... II, 366
Індокитайська війна 1946–54 ... II, 367
Індоокеанський регіон ... II, 368
Іненю Ісмет ... II, 368
«Ініціатива для Америк» ... II, 369
Ініціатива «Усе, крім зброї» ... II, 369
Ініціативи міжнародні України ... II, 369
Іноземних справ колегія ... II, 371
Інокентій IV ... II, 372
Іномовлення ... II, 372
Інститут зовнішніх зносин ... II, 373
Інститут інтеграції Латинської Америки ... II, 374
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ІМВ) ... II, 374
Інститут міжнародного права ... II, 376
Інституціоналізм ... II, 376
Інсурекція ... II, 377
Інтеграції-дезінтеграції дихотомія ... II, 378
Інтеграція міжнародна ... II, 378
Інтеграція фінансова ... II, 379
Інтелектуальна власність ... II, 380
Інтервенція ... II, 380
Інтервенція валютна ... II, 380
Інтервенція економічна ... II, 381
Інтернаціоналізація ... II, 381
Інтернаціоналізація господарського життя ... II, 381
Інтернет ... II, 381
Інтернування ... II, 381
Інтернунцій ... II, 381
Інтерпол ... II, 382
Інтифада ... II, 383
Інтифада Аль-Акси ... II, 384
Інфляція експортована ... II, 384
Інфляція імпортована ... II, 384
Інформаційна діяльність у сфері зовнішньої політики ... II, 385
Інформаційно-аналітичні центри (ІАЦ) ... II, 385
Інформаційно-комунікативна культура дипломатичної діяльності ... II, 386
Інформаційно-роз'яснювальна робота ... II, 387
Інчхонський договір 1882 ... II, 388
Іонеску Корнел ... II, 388
Іракська війна 2003–11 ... II, 388
Іраксько-іранська війна 1980–88 ... II, 390
Ірансько-німецький договір 1873 ... II, 391
Ірансько-німецький договір 1929 ... II, 391
Ірансько-радянський договір 1940 ... II, 391

Ірансько-російський договір 1921 ... II, 391
Ірансько-турецький договір 1926 ... II, 392
Ірансько-французький договір 1855 ... II, 392
Ірансько-французький договір 1929 ... II, 392
Іредентизм ... II, 393
Ірігойєн Іполіто ... II, 393
Ісаєвич Дмитро Григорович ... II, 394
Ісайловскі Ілія ... II, 394
Ісії Кукудзіро ... II, 394
Іскаліев Нажамеден Іксанович ... II, 394
Іслам III Герай ... II, 395
Ісламський фундаменталізм (ісламізм) ... II, 395
Ісламський чинник у міжнародних відносинах ... II, 396
Ісоаро Мартті ... II, 397
Ісмей Гастінгс ... II, 398
Іспанська колоніальна імперія ... II, 398
Іспанська унія 1479 ... II, 399
Іспансько-французька угода 1808 ... II, 399
Історичні води ... II, 399
Історичні затоки ... II, 400
Італії об'єднання 1858–70 ... II, 400
Італійська агресія проти Ефіопії 1935–36 ... II, 401
Італійська революція 1848–49 ... II, 402
Італійські війни 1494–1559 ... II, 402
Італійські коаліції ... II, 403
Італійсько-ефіопська війна 1895–96 ... II, 403
Італійсько-ефіопський договір 1928 ... II, 404
Італійсько-німецька інтервенція в Іспанії ... II, 404
Італійсько-німецький договір 1939 ... II, 404
Італійсько-російська угода 1909 ... II, 405
Італійсько-турецька війна 1911–12 ... II, 405
Італійського Відродження дипломатія ... II, 406
Іто Хіробумі ... II, 406
Ішджан Ердоган Шериф ... II, 407
Ішик Хасан Есат ... II, 407

Йоркський договір 1237 ... II, 408
Йосіди доктрина ... II, 408
Йоффе Адольф Абрамович ... II, 409
Йохна Віталій Антонович ... II, 409

Кабинський протокол 1883 ... II, 410
Кабіла Жозеф ... II, 410
Кабіла Лоран-Дезіре ... II, 410
Кабус бен Саїд ... II, 411
«Кавказька четвірка» ... II, 411
Кавур Камілло Бенсо ... II, 411
Кадар Янош ... II, 413
Каддафі Муаммар ... II, 414
Каджар Где Арса ... II, 415
Казаролі Агостино ... II, 415
Казус беллі ... II, 415
Казус федеріс ... II, 416
Каїрська американсько-англійсько-китайська конференція 1943 ... II, 416
Каїрська американсько-англійсько-турецька конференція 1943 ... II, 416
Кайфу Тосікі ... II, 417
Калай-Клайтман Зіна ... II, 417
Калінги війна 265–263 до н. е. ... II, 417
Калішський договір 1343 ... II, 417
Каліїв мир 450 до н. е. ... II, 418
Калішський союзний договір 1813 ... II, 418
Каллаген (Леонард) Джеймс ... II, 418
Кальдерон Феліпе ... II, 418
Кальмарська унія 1397 ... II, 419
Кальмі-Рей Мішлін ... II, 419
Кальник Віктор Мартинович ... II, 420
Кальнокі Густав Зигмунд ... II, 420
Камара Ассан Муса ... II, 420
Камбоджійська проблема ... II, 420
Камбоджійсько-таїландські прикордонні конфлікти ... II, 422
Камбон Жюль Мартен ... II, 422
Камерон Девід ... II, 422
Камишев Сергій Олексійович ... II, 423
Каммер Армен ... II, 423
Каммер Жан-Франсуа ... II, 423
Кампальський форум ... II, 424
Кампоформійський мирний договір 1797 ... II, 424
Кан Наото ... II, 425
Канагавський договір ... II, 425
Канали міжнародні ... II, 425
Канг Кин Тек ... II, 425
Канніке Сулев ... II, 425
Каннінг Джордж ... II, 426
Каннська конференція 1922 ... II, 426
Канський договір 1091 ... II, 426
Кантемір Дмитро Костянтинович ... II, 426
Канхваський договір 1876 ... II, 427
Каперство ... II, 427
Капіталу міграція ... II, 427
Капітуляція ... II, 427

Капіца Михайло Степанович ..... II, 428
Капніст Василь Васильович ..... II, 428
Каподістрія Іоанн (Іван) Антонович ..... II, 428
Капуста Лаврін ..... II, 429
Капуто Данте ..... II, 429
Караджич Радован ..... II, 429
Каракаська конвенція про консульські функції 1911 ..... II, 430
Каракаська конференція 1954 ..... II, 430
Караманліс Константінос ..... II, 430
Караме Рашид Абдул Хамід ..... II, 430
Караосманоглу Альп ..... II, 431
Карахан Лев Михайлович ..... II, 431
Карбальо Фелікс Леон ..... II, 431
Каргільський конфлікт 1999 ..... II, 432
Кардель Едвард ..... II, 432
Карденас Ласаро ..... II, 433
Кардозу Фернандо Енріке ..... II, 433
Карзай Хамід ..... II, 433
Карибська асоціація вільної торгівлі (КАРІФТА) ..... II, 434
Карибська криза 1962 ..... II, 435
Карибське співтовариство, КАРІКОМ ..... II, 436
Карім Амінахтун Бінті Хаджі А. ..... II, 438
Карімов Іслам Абдуганійович ..... II, 438
Карловицькі мирні договори 1699 ..... II, 438
Карлссон Інгвар ..... II, 439
Карлстадська конвенція 1905 ..... II, 439
Карманський Петро ..... II, 439
Карон Дж. Даніель ..... II, 440
Карпинський Олександр Михайлович ..... II, 440
Карпіні Джованні да Плано ..... II, 440
Каррільо Флорес Антоніо ..... II, 440
Каррінгтон Пітер Александер Руперт ..... II, 441
Карський договір 1921 ..... II, 441
Картахенська декларація 1991 ..... II, 441
Картахенський протокол з біобезпеки ..... II, 442
Карташов Євген Григорович ..... II, 442
Карт-бланш ..... II, 442
Картер Джеймс Ерл ..... II, 442
Картера доктрина ..... II, 444
Картка акредитаційна ..... II, 444
Картка візитна ..... II, 444
Картка кувертна ..... II, 444
Касабланкська група ..... II, 444
Касабланкська конференція 1943 ..... II, 445
Касай Ібрагім Пада ..... II, 446
Касетні боєприпаси ..... II, 446
Каслрі Роберт Стюарт ..... II, 447
Каспеський компроміс 1412 ..... II, 447
Кассен Рене Самюель ..... II, 447
Кастанеда-і-Альварес де ла Роса Хорхе ..... II, 447
Кастова система ..... II, 448
Кастро Рус Рауль ..... II, 448
Кастро Рус Фідель ..... II, 449
Кастроїзм ..... II, 450
Касумігасекі ..... II, 451
Касьяненко Анатолій Іванович ..... II, 451
Катайнен Юркі ..... II, 451
Катамадзе Грігол ..... II, 451
Катерина II (Софія-Фредеріка-Августа) ..... II, 452
Като Такаакі ..... II, 452
Катувань заборона ..... II, 452
Каунда Кеннет Дейвід ..... II, 453
Кауніц Вензель Антон ..... II, 453
Каутилья ..... II, 454
Кацура Таро ..... II, 454
Кацури—Тафта угода ..... II, 454
Каченовський Дмитро Іванович ..... II, 455
Качинський Лех ..... II, 455
Кашгарський протокол ..... II, 456
Кашмірська проблема ..... II, 456
Квасневський Александр ..... II, 457
Квебекська угода 1943 ..... II, 458
Квебекські конференції ..... II, 458
Квідде Людвіг ..... II, 459
Квірінг Еммануїл Йонович ..... II, 459
Квіслінг Відкун ..... II, 460
Ке-д'Орсе ..... II, 460
Кедровський Володимир Іванович ..... II, 460
Кей Джон ..... II, 460
Кейнсіанство ..... II, 460
Кейсі Ричард Гардінер ..... II, 461
Кейта Модібо ..... II, 462
Кекконен Урхо Калева ..... II, 462
Келер Горст ..... II, 463
Келлер Рональд ..... II, 464
Келлог Френк Біллінгс ..... II, 464
Кеніата Джомо ..... II, 465
Кенігсберзький договір 1390 ..... II, 465
Кенігсберзький договір 1697 ..... II, 465
Кеннан Джордж Фрост ..... II, 465
Кеннеді Джон Фіцджеральд ..... II, 466
Керзон Джордж Натаніел ..... II, 467

Керзона лінія ..... II, 468
Керзона ультиматум ..... II, 468
Керрі Джон Форбс ..... II, 468
Кизя Лука Єгорович ..... II, 469
Київський національний університет імені Тараса Шевченка ..... II, 470
Кий ..... II, 472
Кирей Василь Тадейович ..... II, 472
Кирик Віктор Андрійович ..... II, 472
Кириленко Євген Григорович ..... II, 472
Кириченко Микола Миколайович ..... II, 473
Кисіль Адам Григорович ..... II, 473
Китаєцентризм ..... II, 474
Китайсько-корейський договір 1961 ..... II, 475
Китайсько-радянська угода 1924 ..... II, 475
Китайсько-радянський договір 1937 ..... II, 476
Китайсько-радянський договір 1945 ..... II, 476
Китайсько-радянський прикордонний конфлікт 1969 ..... II, 476
Китайсько-російський договір 1896 ..... II, 477
Китайсько-російський договір про добросусідство, дружбу та співробітництво 2001 ..... II, 478
Китайсько-японська війна 1894–95 ..... II, 478
Китайсько-японська конвенція 1885 ..... II, 479
Китайсько-японська спільна декларація 1972 ..... II, 479
Китайсько-японський договір про мир та дружбу 1978 ..... II, 480
Китаю традиційного дипломатія ..... II, 480
Кібакі Мваї ..... II, 482
Кібервійна ..... II, 482
Кіберзлочинність міжнародна ..... II, 483
Кільський канал ..... II, 484
Кім Йон Нам ..... II, 485
Кім Ин Цжун ..... II, 485
Кім Ір Сен ..... II, 485
Кім Те Чжун ..... II, 486
Кім Чен Ин ..... II, 487
Кім Чен Ір ..... II, 487
Кіотський протокол ..... II, 487
Кіпген Шехкхолен ..... II, 488
Кіпріану Спірос ..... II, 488
Кіпрська конвенція 1878 ..... II, 489
Кіпрська проблема ..... II, 489
Кірдода Валерій Миколайович ..... II, 490
Кірінчич Желько ..... II, 491
Кіршнер Крістіна ..... II, 491
Кіршнер Нестор ..... II, 491
Кір'яков Павло Олексійович ..... II, 492
Кіссінджер Генрі Альфред ..... II, 492
Кістяківський Ігор Олександрович ..... II, 494
Кішфалві Янош ..... II, 494

Кларендон Джордж Вільям Фредерик Вільерс ..... III, 3
Кларк Хелен ..... III, 3
Клас Віллем ..... III, 3
Клаузула ..... III, 3
Клаус Вацлав ..... III, 3
Клейтона—Булвера договір ..... III, 4
Клемансо Жорж Бенжамен ..... III, 4
Клерк Фредерік Віллем де ..... III, 4
Клеоменова війни 229–222 рр. до н. е. ..... III, 4
Климпуш Орест Дмитрович ..... III, 5
Клімкін Павло Анатолійович ..... III, 5
Клімчук Борис Петрович ..... III, 5
Клінтон Білл ..... III, 6
Клінтон Гілларі Діана Родем ..... III, 7
Клінтона доктрина ..... III, 9
Кліринг ..... III, 9
Клочков Юрій Олексійович ..... III, 10
Клюєв Андрій Петрович ..... III, 10
Ключковскі Яцек ..... III, 10
КНДР—КНР договір 1961 ..... III, 11
Кнередський мир 1613 ..... III, 11
Кобенцль Людвіг ..... III, 11
Ковалевський Єгор Петрович ..... III, 11
Ковалевський Іван ..... III, 12
Коваленко Олександр Михайлович ..... III, 12
Ковалів Левко Борисович ..... III, 12
Коваль Володимир Олександрович ..... III, 13
Коваль Ярослав Григорович ..... III, 13
Ковальська Ніна Климівна ..... III, 13
Кодифікація та прогресивний розвиток міжнародного права ..... III, 14
Кожара Леонід Олександрович ..... III, 14
Козакевич Єжи ..... III, 15
Козловський Всеволод ..... III, 15
Коїдзумі Дзуньїтіро ..... III, 15
Колективна безпека ..... III, 15
Колективна оборона ..... III, 16
Колективні заходи ..... III, 17
Колективні права ..... III, 17
Колективного покарання заборона ..... III, 17
Коленкур Арман Огюстен Луї ..... III, 17

Колесса Олександр Михайлович ..... III, 18
Колізійна норма ..... III, 18
Колізійне право ..... III, 18
Коллонтай Олександра Михайлівна ..... III, 19
Коло П'єр ..... III, 19
Коломацькі петиції Війська Запорозького до Петра I ..... III, 19
Коломацькі статті 1687 ..... III, 19
Коломбо Еміліо ..... III, 19
Коломбо нарада 1962 ..... III, 20
Коломбо план ..... III, 20
Колоніалізм ..... III, 21
Колоніальне застереження ..... III, 21
Колоніальний протекторат ..... III, 21
Колонія ..... III, 22
Колос Петро Михайлович ..... III, 22
Колосовський Володимир ..... III, 23
Коль Гельмут ..... III, 23
Командна відповідальність ..... III, 23
Комбатанти ..... III, 23
Комбол Мар'ян ..... III, 24
Комерційні права при міжнародних польотах ..... III, 24
КОМЕСА ..... III, 25
Комісаренко Сергій Васильович ..... III, 25
Комісія зі збереження морських живих ресурсів Антарктики, КЗМЖРА ..... III, 25
Комісія міжнародного права ..... III, 25
Комісія ООН з прав людини ..... III, 26
Комісія ООН з права міжнародної торгівлі, ЮНСІТРАЛ ..... III, 26
Комісія із захисту Чорного моря від забруднення ..... III, 27
Комітет Верховної Ради України з питань європейської інтеграції ..... III, 27
Комітет Верховної Ради України у закордонних справах ..... III, 28
Комітет проти катувань ..... III, 29
Коммін Філіпп де ..... III, 30
Коморовський Броніслав ..... III, 30
Компенсація ..... III, 31
Компетенція щодо компетенції ..... III, 31
Комп'єнське перемир'я 1918 ..... III, 32
Комплементарність ..... III, 32
Компроміс арбітражний ..... III, 33
Комулович Олександр ..... III, 34
Комунікації кризові міжнародні ..... III, 34
Комунікації стратегічні ..... III, 34
Комунікації теорія ..... III, 35
Комунікація скарги ..... III, 35
Комуністичний Інтернаціонал ..... III, 35
Комюніке ..... III, 35
Кон Фелікс Якович ..... III, 36
Конвенційний пріоритет ..... III, 36
Конвенція з психотропних речовин 1971 ..... III, 36
Конвенція із захисту морських котиків у Північній частині Тихого океану 1911 ..... III, 37
Конвенція міжнародна ..... III, 37
Конвенція ООН з морського права 1982 ..... III, 37
Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують людську гідність, видів поводження і покарання 1984 ..... III, 38
Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 ..... III, 39
Конвенція про безпеку персоналу ООН і пов'язаного з нею персоналу 1994 ..... III, 40
Конвенція про біологічне різноманіття 1992 ..... III, 40
Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайного озброєння, які можуть вважатись такими, що спричиняють надмірні ушкодження або мають невибіркову дію 1980 ..... III, 41
Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1976 ..... III, 41
Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) та токсичної зброї та про їх знищення 1972 ..... III, 42
Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення, застосування хімічної зброї та про її знищення 1993 ..... III, 42
Конвенція про запобігання та покарання злочинів проти осіб, що користуються міжнародним захистом, у тому числі дипломатичних агентів 1973 ..... III, 42
Конвенція про захист Чорного моря від забруднення 1992 ..... III, 43
Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» між УНР і Донською демократичною групою 1921 ..... III, 43
Конвенція «Про міжнародно-правове об'єднання» УНР і Російського політичного комітету ... III, 44

Конвенція про міжнародну інформаційну безпеку ..... III, 44
Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої флори та фауни, які перебувають під загрозою зникнення 1973 ..... III, 46
Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 ..... III, 47
Конвенція про права дитини 1989 ..... III, 47
Конвенція про права інвалідів 2006 ..... III, 47
Конвенція про привілеї та імунітети ООН 1946 ..... III, 48
Конвенція про спеціальні місії 1969 ..... III, 48
Конвенція про транскордонне забруднення повітря на великі відстані 1979 ..... III, 49
Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 ..... III, 49
Конвергенція ..... III, 50
Конверсія ..... III, 50
Конголезька криза 1960–67 ..... III, 51
Конгрес міжнародний ..... III, 52
Кондомініум ..... III, 52
Конкордат ..... III, 52
Конкурентоспроможність міжнародна ..... III, 53
Коное Фумімаро ..... III, 53
Коносамент ..... III, 54
Конотопські статті 1672 ..... III, 54
Константинеску Еміль ..... III, 54
Константинопольська конференція 1876–77 ..... III, 55
Константинопольська конференція послів 1885 ..... III, 55
Константинопольський «вічний» мир 1720 ..... III, 55
Константинопольський договір 1879 ..... III, 56
Константинопольський мир 1479 ..... III, 56
Константинопольський мир 1700 ..... III, 56
Константинопольський мирний договір 1712 III, 56
Констанцький мир ..... III, 58
Конститутивна теорія визнання держав ..... III, 58
Конституційні основи зовнішньої політики України ..... III, 59
Конструктивізм ..... III, 61
Консул ..... III, 61
Консула функції ..... III, 62
Консульська картка ..... III, 62
Консульська конвенція ..... III, 62
Консульська легалізація ..... III, 62
Консульська установа ..... III, 63
Консульська юрисдикція ..... III, 63
Консульське право ..... III, 64
Консульський корпус ..... III, 64
Консульський округ ..... III, 65
Консульський патент ..... III, 65
Консульський статут України 1994 ..... III, 65
Консульський щит ..... III, 65
Консульські відносини ..... III, 66
Консульські відносини українських національних урядів 1917–21 ..... III, 67
Консульські закони Української Держави 1918 ..... III, 69
Консульські збори ..... III, 70
Консульські курси ..... III, 71
Консульські привілеї та імунітети ..... III, 71
Консульські ранги ..... III, 72
Консультативний комітет ООН з адміністративних та бюджетних питань ..... III, 72
Консультативні висновки Міжнародного суду ООН ..... III, 72
Консультації міжнародні ..... III, 73
Контадорська група ..... III, 73
Контактна група ..... III, 74
Конте Лансана ..... III, 75
Контент-аналіз ..... III, 75
Континентальна блокада ..... III, 75
Континентальний конгрес ..... III, 75
Континентальний шельф ..... III, 76
Континентального шельфу розмежування ..... III, 77
Континуїтету теорія ..... III, 77
Контра Ференц ..... III, 78
Контрабанда ..... III, 78
Контрабанда воєнна ..... III, 78
Контрзаходи міжнародні ..... III, 79
Контрибуція ..... III, 80
Контроль за виконанням міжнародних зобов'язань ..... III, 80
Контумас Дімітріс ..... III, 80
Конфедерація ..... III, 81
Конференції міжнародні ..... III, 81
Конференції НБСЄ з людського виміру ..... III, 82
Конференції послів ..... III, 82
Конференція в Спарті ..... III, 83
Конференція договірних сторін Конвенції про водно-болотні угіддя ..... III, 83
Конференція з координації розвитку Півдня Африки 1980 ..... III, 83

Конференція зі скорочення та обмеження озброєнь 1932–34 ... III, 84
Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку ... III, 85
Конференція ООН із торгівлі і розвитку, ЮНКТАД ... III, 86
Конференція сторін Віденської конвенції про охорону озонового шару ... III, 87
Конференція сторін Конвенції про охорону біологічного різноманіття ... III, 87
Конференція сторін Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (РКЗК ООН) ... III, 87
Конфлікт міжнародний ... III, 88
Конфліктів вирішення концепція ... III, 89
Конфронтація міжнародна ... III, 90
Концесійний договір ... III, 90
Кон'юнктура ... III, 90
Координаційна рада керівників системи Організації Об'єднаних Націй ... III, 90
Копенгагенський договір 1709 ... III, 91
Копенгагенський мир 1660 ... III, 91
Копенгагенський трактат 1758 ... III, 91
Корбейський договір 1258 ... III, 91
Корбейський договір 1326 ... III, 92
Кордон України повітряний ... III, 92
Кордони держави ... III, 92
Кордону державного лінія ... III, 92
Корейська війна 1950–53 ... III, 93
Корейська проблема ... III, 94
Корейсько-російський договір 1884 ... III, 96
Корейсько-французький договір 1886 ... III, 96
Корейсько-японський договір 1894 ... III, 97
Корейсько-японський договір 1905 ... III, 97
Корейсько-японський договір 1910 ... III, 97
Корецький Володимир Михайлович ... III, 98
Корзаченко Василь Григорович ... III, 98
Коридор валютний ... III, 99
Коринфська війна (395–87 до н. е.) ... III, 99
Коринфський конгрес ... III, 99
Корінні народи ... III, 99
Корнеєнко Борис Іванович ... III, 100
Корнієнко Георгій Маркович ... III, 100
Корнійчук Олександр Євдокимович ... III, 100
Корня Александру ... III, 101
Коробка Федір ... III, 102
Корпорація ... III, 102
«Корпус миру» ... III, 102
Корреа Рафаель ... III, 102
Корсунський договір 1657 ... III, 103
Корсунський Сергій Володимирович ... III, 103
Кортеж ... III, 104
Корте-Реал Мануель ... III, 104
Корутюрк Фахрі ... III, 104
Корфуська декларація 1917 ... III, 104
Корфуське засідання Європейської ради 1994 ... III, 105
Космічний простір ... III, 105
Космічних об'єктів реєстрація ... III, 105
Косовська проблема ... III, 106
Костенко Юрій Васильович ... III, 109
Котирування іноземних валют ... III, 110
Кофод Мартін ... III, 110
Коцюбинський Юрій Михайлович ... III, 110
Кочарян Роберт ... III, 111
Кочубей Віктор Павлович ... III, 111
Кочубей Юрій Миколайович ... III, 111
Кошова канцелярія ... III, 112
Коштуніца Воїслав ... III, 112
Кравець Володимир Олексійович ... III, 112
Кравчук Леонід Макарович ... III, 113
Країна-рантьє ... III, 113
Крайовський договір 1940 ... III, 114
Крайський Бруно ... III, 114
Красін Леонід Борисович ... III, 114
Красковський Іван Гнатович ... III, 115
Красовський Олександр ... III, 115
Кревська унія 1385 ... III, 115
Кредит міжнародний ... III, 115
Крестинський Микола Миколайович ... III, 116
Кретьєн Жан ... III, 116
Креховецький-Демкович Іван ... III, 117
Крижанівський Віктор Володимирович ... III, 117
Крижанівський Володимир Петрович ... III, 117
Криза боргова ... III, 118
Криза валютна ... III, 118
Криза міжнародна ... III, 119
Криза системна ... III, 119
Криза фінансова ... III, 119
Кризове управління ... III, 119
Кризові комунікації міжнародні ... III, 120
Кримська війна 1853–56 ... III, 120
Кримська (Ялтинська) конференція 1945 ... III, 121
Кримського ханату дипломатія ... III, 122
Критична дата ... III, 124

Кріспі Франческо ... III, 125
Крістофер Воррен ... III, 126
Крістофферсен Інгеборг ... III, 126
Крогберк Йорн ... III, 126
Крос-дефолт ... III, 126
Круз-де-Мелло Антоніо Фернандо ... III, 126
Кув де Мюрвіль Моріс Жан ... III, 127
Кулеба Іван Дмитрович ... III, 127
Кулик Маркіян Зиновійович ... III, 127
Кулінич Микола Андрійович ... III, 128
Кумановський договір 1999 ... III, 128
Кумжа Альгірдас ... III, 128
Кун Бела ... III, 128
Кунео Мігель Анхель ... III, 129
Куницький Стефан (Степан) ... III, 129
Купчишин Олександр Михайлович ... III, 129
Курашик Віталій Володимирович ... III, 130
Курдська проблема ... III, 130
Кур'єр дипломатичний ... III, 132
Кур'єрський лист ... III, 133
Курніаді Роні Хендраван ... III, 133
Курокава Юдзі ... III, 133
Куруківська угода 1625 ... III, 133
Курусу місія 1941 ... III, 134
Куско декларація ... III, 134
Кухта Іван Петрович ... III, 135
Кучабський Василь ... III, 135
Кучан Мілан ... III, 135
Кучинський Валерій Павлович ... III, 136
Кучма Леонід Данилович ... III, 136
Кушнір Макар Олександрович ... III, 137
Кельнське засідання Європейської ради ... III, 137
Кюльман Ріхард ... III, 137
Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774 ... III, 137

Лаваль П'єр ... III, 138
Лаваля—Муссоліні угода 1935 ... III, 138
Лавров Сергій Вікторович ... III, 138
Лазич Душан ... III, 138
Лайбахський конгрес 1821 ... III, 138
Лакомов Володимир Іванович ... III, 139
Ламбетські договори 1212, 1217 ... III, 139
Ламздорф Володимир Миколайович ... III, 139
Ландсбергіс Вітаутас ... III, 140
Ланге Девід Рассел ... III, 140
Лансінг Роберт ... III, 140
Лансінга—Ісії угода 1917 ... III, 141
Лаоська проблема ... III, 141
Ла-Платська група ... III, 143
Лапчинський Георгій Федорович ... III, 143
Латеранські договори ... III, 143
Латиноамериканська асоціація вільної торгівлі, ЛАВТ ... III, 144
Латиноамериканська асоціація інтеграції, ЛАІ ... III, 144
Латиноамериканська економічна система (ЛАЕС) ... III, 145
Латій Геннадій Георгійович ... III, 146
Латуріув Альбертус Емануель Александр ... III, 146
Лаур Михаїл ... III, 146
Лаурель Сальвадор Ідальго ... III, 146
Лаутерпахт Герш ... III, 147
Лахуд Еміль Джаміль ... III, 148
Ле Дик Тхо ... III, 148
Лебідь Микола ... III, 148
Лев I Данилович ... III, 149
Лев II Юрійович ... III, 149
Левитський Микола Григорович ... III, 150
Левицький Дмитро Павлович ... III, 150
Левицький Євген Йосипович ... III, 151
Левицький Костянтин Антонович ... III, 151
Левицький Михайло Васильович ... III, 152
Левицький Модест Пилипович ... III, 152
Левченко Олександр Михайлович ... III, 152
Легалізація ... III, 152
Легалізація злочинних доходів ... III, 153
Лекс меркаторія ... III, 153
Лелантська війна ... III, 154
Ленд-ліз ... III, 155
Ленін (Ульянов) Володимир ... III, 155
Леопольд II ... III, 156
Летельєр Орландо ... III, 156
Леттенс Пауль ... III, 157
Лжедмитрій I ... III, 157
Липа Юрій Іванович ... III, 158
Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович ... III, 159
Липнева криза 1914 ... III, 160
Лисиця Іван Павлович ... III, 161
Лисовець Дем'ян Михайлович ... III, 161
Литвин Володимир Михайлович ... III, 161
Литвин Ігор Антонович ... III, 162
Литвинов Максим Максимович ... III, 162

Лі Гобан ... III, 163
Лі Трюгве ... III, 163
Лі Хан Чун ... III, 163
Лі Хунчжан ... III, 164
Лібералізм ... III, 164
Лібералізм економічний ... III, 164
Ліберальний Інтернаціонал ... III, 165
ЛІБОР ... III, 165
Лівадійський договір 1879 ... III, 165
Ліванська війна 2006 ... III, 165
Ліванська криза 1982 ... III, 166
Ліванський конфлікт 1975–90 ... III, 167
Лівицький Андрій Миколайович ... III, 169
Ліга арабських держав (ЛАД) ... III, 170
Ліга Націй ... III, 171
Ліга товариств Червоного Хреста ... III, 174
«Лікарі без кордонів» ... III, 174
«Лікарі світу за запобігання ядерній війні» ... III, 175
Лільєкрона Густав ... III, 175
Лімітроф ... III, 175
Лімес ... III, 176
Лімська декларація 1938 ... III, 176
Лінгаджатська угода 1946 ... III, 177
«Лінія дружби» ... III, 177
Лінкольн Авраам ... III, 178
Лісабонський договір 2007 ... III, 179
Лісабонський договір 1703 ... III, 180
Лісабонський мир 1668 ... III, 180
Лісабонський протокол ... III, 180
Лісабонський саміт ОБСЄ 1996 ... III, 180
Літвін Генрік ... III, 181
Літтона комісія ... III, 181
Ліховий Ігор Дмитрович ... III, 182
Ллойд Джордж Девід ... III, 182
Лобанов-Ростовський Олексій Борисович ... III, 183
Лобанова—Ямагати протокол 1896 ... III, 183
Лобіювання ... III, 183
Логінов Ігор Борисович ... III, 185
Лодський мир 1454 ... III, 185
Лозаннська конференція 1922–23 ... III, 186
Лозаннський мирний договір 1923 ... III, 186
Лозинський Михайло Михайлович ... III, 187
Локарнські угоди 1925 ... III, 187
Ломбардська ліга ... III, 188
Ломейські конвенції ... III, 189
Ломиковський Іван ... III, 189
Лондонська декларація 1909 ... III, 189
Лондонська конвенція 1841 ... III, 189
Лондонська конвенція 1861 ... III, 190
Лондонська конвенція 1871 ... III, 190
Лондонська конференція 1830–31 ... III, 191
Лондонська конференція 1921 ... III, 193
Лондонська конференція 1930 ... III, 193
Лондонська морська конференція ... III, 194
Лондонський договір 1915 ... III, 194
Лондонський договір 1946 ... III, 195
Лондонський клуб ... III, 196
Лондонський мир 1913 ... III, 196
Лондонський протокол 1877 ... III, 197
Лондонські конвенції про визначення агресії 1933 ... III, 197
Лопес Мікельсен Альфонсо ... III, 197
Лоссовський Ігор Євгенович ... III, 198
Лоський Костянтин Володимирович ... III, 198
Лотоцький Олександр Гнатович ... III, 199
Лубе Еміль ... III, 199
Лубківський Роман Мар'янович ... III, 199
Луїзіани купівля 1803 ... III, 200
Лукасевич Євмен Кирилович ... III, 200
Лукашенко Олександр Григорович ... III, 200
Лукшич Ігор ... III, 201
Лук'яненко Левко Григорович ... III, 201
Лула да Сілва Луїс Ігнасіо ... III, 202
Лулашник Трой ... III, 203
Лумумба Патріс Емері ... III, 203
Лунс Йозеф Марі Антуан Хуберт ... III, 204
Лусакська мирна угода 1994 ... III, 204
Лусакська угода про припинення вогню 1999 ... III, 204
Лутацієв мир 241 до н. е. ... III, 120
Луцький з'їзд європейських монархів ... III, 206
Лучинський Петру ... III, 206
Лхаський договір 1904 ... III, 207
Любекський мир 1629 ... III, 207
Любинський Микола Михайлович ... III, 207
Люблінська унія 1569 ... III, 208
Людина економічна ... III, 208
Людовік XVIII ... III, 209
Люксембурзьке засідання Європейської ради 1997 ... III, 209
Люневільський мирний договір 1801 ... III, 210
Лясота Еріх ... III, 210

Маастрихтський договір 1992 ... III, 211

Маатаї Вангарі ... III, 211
Мабучі Муцуо ... III, 212
Мавритансько-сенегальський прикордонний конфлікт 1989 ... III, 212
МАГАТЕ гарантії ... III, 213
Маген Цві ... III, 213
Мадридська мирна конференція 1991 ... III, 213
Мадридський мирний процес ... III, 216
Мадридський саміт НАТО 1997 ... III, 216
Мазаріні Джуліо ... III, 216
Мазепа Іван Степанович ... III, 216
Мазепа Ісаак Прохорович ... III, 217
«Мазепинська еміграція» ... III, 217
Маззуз Мохаммед Башир ... III, 219
Мазовецький Тадеуш ... III, 219
Мазуренко Василь Петрович ... III, 219
Мазуренко Семен Петрович ... III, 219
Ма Інцзю ... III, 220
Майдан Іван Григорович ... III, 220
Майданник Олександр Іванович ... III, 220
Майко Віктор Анатолійович ... III, 221
Майський Іван Михайлович ... III, 221
Макаревич Микола Петрович ... III, 221
Макаріос III ... III, 222
Макбрайд Шон ... III, 222
Макдональд Джеймс Рамсей ... III, 222
Македонська криза ... III, 223
Македонські війни 215–168 до н. е. ... III, 223
Македонсько-карфагенський договір 215 до н. е. ... III, 224
Макіавеллі Нікколо ... III, 224
Мак-Кінлі Вільям ... III, 224
Макконен Ар'я ... III, 225
Мак-Магон Марі-Едм-Патріс-Моріс де ... III, 225
Мак-Магона—Хусейна угода ... III, 225
Макміллан Гарольд ... III, 226
Максимович Іван Петрович ... III, 226
Макуха Володимир Олексійович ... III, 227
Мала Пелопонесська війна 460–445 до н. е. ... III, 227
Мала Русь ... III, 227
Малик Яків Олександрович ... III, 228
Малік Адам ... III, 228
Малоросійська колегія ... III, 229
Малоросійський приказ ... III, 229
Малруні Брайан ... III, 229
Мальвінська декларація ... III, 230
Малько Юрій Феодосійович ... III, 230
Мальмієрка Пеолі Ісидоро ... III, 230
Мамкулов Еркін Бейшеналієвич ... III, 230
Мандали концепція ... III, 231
Мандатна система ... III, 231
Мандела Нельсон Роліхлала ... III, 231
Манільська доктрина ... III, 233
Манільський договір 1946 ... III, 233
Маніфест до європейських урядів П. Орлика 1712 ... III, 233
Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради ... III, 234
Манна доктрина ... III, 235
Маннергейм Карл Густав Еміль ... III, 235
Мануїльський Дмитро Захарович ... III, 235
Манукян Андранік ... III, 237
Маньчжоу-Го ... III, 237
Мао Цзедун ... III, 237
Марголін Арнольд Давидович ... III, 238
Маржиналізм ... III, 238
Маріїнський палац ... III, 239
Маркес Ренато Луїз Родрігес ... III, 239
Марков Дмитро Юхимович ... III, 240
Марков Петр Кристєв ... III, 240
Маркос Фердинанд ... III, 240
Мармазов Василь Євгенович ... III, 240
Марокканська криза 1905 ... III, 241
Марокканська угода 1909 ... III, 241
Мароккансько-лівійський договір ... III, 241
Мартенса застереження ... III, 242
Мартиненко Володимир Никифорович ... III, 242
Мартос Борис ... III, 243
Марчук Євген Кирилович ... III, 244
Маршалл Джордж Кетлетт ... III, 244
Маршалла місія 1945–47 ... III, 245
Маршалла план ... III, 246
Масарик Томаш Гарріг ... III, 246
Масарик Ян Гарріг ... III, 247
Масик Костянтин Іванович ... III, 247
Масованої відплати доктрина ... III, 248
Матвєєв Артамон Сергійович ... III, 248
Матушевський Федір Павлович ... III, 248
Матюшенко Борис Павлович ... III, 248
Маунтбеттен Луїс ... III, 249
Махатхір Мохамад ... III, 249
Мацієвич Кость Андріанович ... III, 249
Мацулевич Тійт ... III, 250

Мацуока Йосуке ... III, 250
Маша Павел ... III, 251
Машел Самора ... III, 251
Маштабей Віктор Якович ... III, 251
Машфедж Гайсам ... III, 251
Мбекі Табо Мвуєлва ... III, 251
М'Боу Амаду Махтар ... III, 252
МДП книжка ... III, 252
Мегмед IV ... III, 252
Мегмед IV Герай ... III, 253
Медведєв Дмитро Анатолійович ... III, 253
Медведєв Юхим Григорович ... III, 254
Медіна дель Кампо договір 1431 ... III, 254
Медіа-дипломатія ... III, 255
Медісон Джеймс ... III, 255
Меїр Голда ... III, 256
Мейджор Джон ... III, 256
Меленевський Мар'ян Мар'янович ... III, 257
Мелес Зенаві ... III, 257
Меморандум ... III, 257
Меморандум взаєморозуміння ... III, 258
Меморандум про гарантії безпеки України 1994 ... III, 258
Менгісту Хайле Маріам ... III, 259
Менглі I Герай ... III, 259
Мендес-Франс П'єр ... III, 259
Менеджмент інформаційний ... III, 259
Менем Карлос Сауль ... III, 260
Менлі Майкл Норман ... III, 261
Менон Венгаліл Крішнан Крішна ... III, 261
Меншиков Олександр Сергійович ... III, 261
Мері Леннарт ... III, 262
Меріч Ахмед Бюлент ... III, 262
Меркадо Харрін Луї Едгардо ... III, 263
Меркантилізм ... III, 263
Меркель Ангела ... III, 263
Мерсенський договір 870 ... III, 264
Месич Стієпан ... III, 264
Мессенські війни 735–455 до н. е. ... III, 265
Метрополія ... III, 265
Меттерніх Клеменс Лотар Венцель ... III, 265
Метуена договір 1703 ... III, 266
Мегмед III Герай ... III, 266
Микитей Григорій ... III, 266
Микитенко Євген Олегович ... III, 266
Микола I ... III, 267
Микола II ... III, 267
Миколайчик Станіслав ... III, 268
Миколич Маріо ... III, 268
Микошинський Богдан ... III, 268
Милошевич Слободан ... III, 268
Мирне врегулювання в Гватемалі ... III, 269
Мирне населення ... III, 270
Мирний прохід у територіальних водах ... III, 270
Мирні договори із союзниками Німеччини в Європі 1947 ... III, 271
Мирні засоби вирішення міжнародних спорів ... III, 273
Мирного вирішення міжнародних спорів принцип ... III, 274
Мирного співіснування принцип ... III, 274
Мирович Іван Іванович ... III, 274
Миротворча операція ООН у Сомалі, ЮНОСОМ ... III, 274
Миротворча операція ООН у Сьєрра-Леоне ... III, 275
Миротворчі сили ООН ... III, 277
Миротворчість ... III, 277
Миру міжнародного відновлення ... III, 278
Миру міжнародного й безпеки підтримання ... III, 278
Миру порушення ... III, 279
Митна вільна зона ... III, 279
Митна декларація ... III, 279
Митна конвенція ... III, 279
Митна політика ... III, 280
Митна служба України ... III, 280
Митна територія ... III, 281
Митний союз ... III, 282
Митний союз Росії, Білорусі та Казахстану (МС) ... III, 282
Митний союз СНД ... III, 283
Митний тариф ... III, 283
Митні привілеї ... III, 284
Михайлов Леонід ... III, 284
Михайловський Віктор Іванович ... III, 285
Мишуга Лука ... III, 285
Мігаш Йозеф ... III, 285
Міграція нелегальна ... III, 285
Міжамериканська декларація взаємної допомоги та солідарності 1945 ... III, 286
Міжамериканська конвенція про права та обов'язки держав 1933 ... III, 286
Міжамериканський банк розвитку (МаБР) ... III, 287

Міжамериканський договір про взаємну допомогу 1947 ... III, 287
Міжамериканські конференції ... III, 287
Міжкультурні комунікації ... III, 289
«Міжмор'я» ... III, 289
«Міжнародна амністія» ... III, 289
Міжнародна асоціація розвитку (МАР) ... III, 290
Міжнародна асоціація розвитку й цивілізації Африки ... III, 290
Міжнародна асоціація з контролю за якістю насіння (МАКЯН) ... III, 291
Міжнародна асоціація юристів-демократів (МАЮД) ... III, 291
Міжнародна африканська асоціація ... III, 292
Міжнародна гідрографічна організація, МГО (ІНО) ... III, 292
Міжнародна дипломатична академія (МДА) ... III, 292
Міжнародна економічна фундація (МЕФ) ... III, 292
Міжнародна електротехнічна комісія (МЕК) ... III, 293
Міжнародна енергетична безпека (МЕБ) ... III, 293
Міжнародна інформаційна політика ... III, 294
Міжнародна інформаційна система (МІС) ... III, 296
Міжнародна картографічна асоціація (МКА) ... III, 296
Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні 1932–33 ... III, 296
Міжнародна конвенція про боротьбу з вербуванням, використанням, фінансуванням і навчанням найманців 1989 ... III, 297
Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму 1999 ... III, 298
Міжнародна конвенція про боротьбу із захопленням заручників 1979 ... III, 298
Міжнародна конвенція про захист всіх осіб від насильницьких зникнень 2006 ... III, 299
Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 ... III, 300
Міжнародна конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 ... III, 301
Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 ... III, 302
Міжнародна конференція з колишньої Югославії (МККЮ) ... III, 302
Міжнародна міграція робочої сили (ММРС) III, 303
Міжнародна морська організація (ММО) ... III, 303
Міжнародна організація вищих органів фінансового контролю (МОВОФК) ... III, 303
Міжнародна організація законодавчої метрології (МОЗМ) ... III, 304
Міжнародна організація ІТЕР з термоядерної енергетики ... III, 304
Міжнародна організація комісій з цінних паперів (МОКЦП) ... III, 305
Міжнародна організація космічного зв'язку (ІНТЕРСУПУТНИК) ... III, 306
Міжнародна організація морського супутникового зв'язку (ІНМАРСАТ) ... III, 306
Міжнародна організація праці (МОП) ... III, 306
Міжнародна організація стандартизації (ІСО) ... III, 308
Міжнародна організація супутникового зв'язку (Інтелсат) ... III, 308
Міжнародна організація у справах міграції, (МОМ) ... III, 309
Міжнародна організація цивільної авіації, (ІКАО) ... III, 309
Міжнародна організація цивільної оборони (МОЦО) ... III, 310
Міжнародна охорона живих ресурсів Антарктики ... III, 310
Міжнародна охорона живих ресурсів міжнародних рік і озер ... III, 310
Міжнародна охорона людського життя на морі ... III, 311
Міжнародна охорона мігруючих тварин ... III, 311
Міжнародна охорона морських рибних ресурсів ... III, 312
Міжнародна охорона морських тварин ... III, 312
Міжнародна охорона морського середовища ... III, 313
Міжнародна охорона навколишнього середовища ... III, 313
Міжнародна охорона птахів ... III, 313
Міжнародна політика ... III, 314
Міжнародна посадова особа ... III, 314
Міжнародна рада щодо зерна (МРЗ) ... III, 315
Міжнародна ситуація ... III, 315
«Міжнародна стратегія розвитку кіберпростору: ... III, 316
Міжнародна торгівля ... III, 317
Міжнародна торгівля зустрічна ... III, 317
Міжнародна торгівля послугами (МТП) ... III, 317
Міжнародна торговельна палата (МТП) ... III, 318
Міжнародна угода про повітряні перевезення 1944 ... III, 318

Міжнародна угода про транзит у міжнародному повітряному сполученні 1944 ... III, 319
Міжнародна фінансова корпорація (МФК) ... III, 319
Міжнародна цивільна служба ... III, 320
Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) ... III, 320
Міжнародне агентство з відновлюваних джерел енергії (ІРЕНА) ... III, 321
Міжнародне бюро виноградарства та виноробства (МБВВ) ... III, 322
Міжнародне бюро виставок ... III, 322
Міжнародне бюро миру ... III, 323
Міжнародне гуманітарне право ... III, 323
Міжнародне екологічне право ... III, 323
Міжнародне економічне право ... III, 324
Міжнародне енергетичне право ... III, 325
Міжнародне епізоотичне бюро (МЕБ) ... III, 325
Міжнародне інвестиційне право ... III, 325
Міжнародне інформаційне право (МІП) ... III, 326
Міжнародне космічне право ... III, 327
Міжнародне кримінальне право ... III, 327
Міжнародне кримінальне правосуддя ... III, 328
Міжнародне морське право ... III, 330
Міжнародне повітряне право ... III, 330
Міжнародне податкове право ... III, 331
Міжнародне право ... III, 331
Міжнародне право прав людини ... III, 332
Міжнародне приватне право ... III, 333
Міжнародне публічне право ... III, 333
Міжнародне співробітництво з боротьби зі злочинністю ... III, 333
Міжнародне судове рішення ... III, 334
Міжнародне торгове право ... III, 334
Міжнародне трудове право ... III, 335
Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) ... III, 336
Міжнародний бізнес ... III, 336
Міжнародний валютний фонд (МВФ) ... III, 337
Міжнародний демократичний союз ... III, 338
Міжнародний інформаційний обмін ... III, 338
Міжнародний інформаційний простір ... III, 339
Міжнародний комерційний (торговельний) арбітраж ... III, 340
Міжнародний комерційний арбітражний суд при Торгово-промисловій палаті України ... III, 341
Міжнародний комітет з контролю над наркотиками ... III, 341
Міжнародний комітет Червоного Хреста (МКЧХ) ... III, 341
Міжнародний кримінальний суд (МКС) ... III, 342
Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди ... III, 343
Міжнародний медіа-моніторинг ... III, 343
Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 ... III, 344
Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 ... III, 344
Міжнародний рух за заборону протипіхотних мін ... III, 345
Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ) ... III, 346
Міжнародний Суд ООН ... III, 346
Міжнародний трибунал для колишньої Югославії (МТКЮ) ... III, 347
Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку (МФСР) ... III, 348
Міжнародний центр вирішення інвестиційних спорів (МЦВІС) ... III, 348
Міжнародний центр наукової та технічної інформації (МЦНТІ) ... III, 349
Міжнародний цивільний процес ... III, 349
Міжнародний чорнобильський проект 1989 (МЧП) ... III, 350
Міжнародних відносин теорія (ТМВ) ... III, 350
Міжнародних організацій внутрішнє право ... III, 351
Міжнародних організацій рішення ... III, 351
Міжнародних організацій теорії ... III, 351
Міжнародні відносини ... III, 352
Міжнародні економічні відносини (МЕВ) ... III, 352
Міжнародні економічні організації ... III, 353
Міжнародні зобов'язання erga omnes ... III, 353
Міжнародні інформаційні відносини ... III, 354
Міжнародні конгреси істориків ... III, 354
Міжнародні неурядові організації (МНУО) ... III, 354
Міжнародні організації регіональні ... III, 355
Міжнародні розрахунки ... III, 355
Міжнародні стандарти ... III, 355
Міжнародного права галузь ... III, 356
Міжнародного права джерела ... III, 357
Міжнародного права джерела допоміжні ... III, 357
Міжнародного права принцип ... III, 357
Міжнародного права принципи основні ... III, 358
Міжнародної організації статут ... III, 358
Міжнародно-правове регулювання екологічно орієнтованої (альтернативної) енергетики ... III, 358

Міжпарламентська асамблея держав-учасниць СНД (МПА СНД) ... III, 359
Міжпарламентське співробітництво Верховної РадиУкраїни з ЄС ... III, 359
Міжпарламентський союз ... III, 360
Міісс Міхаель ... III, 360
Міккелссон Крістер ... III, 360
Міланович Зоран ... III, 361
Мілітаризація ... III, 361
Мілітаризм ... III, 361
Міллер Уільм Грін ... III, 362
Мілюков Павло Миколайович ... III, 362
Міндовг ... III, 363
Міністерство закордонних справ України ... III, 363
Міністерство закордонних справ Української Держави ... III, 364
Міністерство закордонних справ УНР доби Директорії ... III, 366
Міністерство закордонних справ УРСР ... III, 368
Міністр без портфеля ... III, 370
Мінська група ... III, 370
Мінські угоди 1991 ... III, 371
Мінтофф Домінік ... III, 371
Мінчев Красімір ... III, 371
Мірза Тарік Фарук ... III, 371
Мірний Іван Іванович ... III, 371
Місія дипломатична ... III, 371
Місія ОБСЄ в Україні ... III, 371
Місія ООН на Гаїті (МООНГ) ... III, 372
Місія торговельно-економічна ... III, 372
Місто-держава ... III, 373
Місяця та інших небесних об'єктів статус ... III, 374
Мітрідатові війни ... III, 374
Міттеран Франсуа ... III, 376
Мітюков Ігор Олександрович ... III, 376
Міф політичний ... III, 377
Мішустін Сергій Васильович ... III, 377
Міщенко Олександр Павлович ... III, 377
Многогрішний Дем'ян Гнатович ... III, 378
Мобараке Бахман Тахеріян ... III, 378
Мобуту Сесе Секо Куку Нгбенду Ва За Банга ... III, 378
Мовчазна згода ... III, 379
Могила Андрій ... III, 379
Могилянський Микола Михайлович ... III, 380
Моделювання міжнародних відносин ... III, 380
Модернізації теорія ... III, 381
Мозиря Лук'ян ... III, 381
Мокієвський Костянтин ... III, 382
Молода Європа ... III, 382
Молотов В'ячеслав Михайлович ... III, 382
Монгольська імперія ... III, 383
Монгольсько-тибетський договір 1913 ... III, 385
Мондіалізм ... III, 385
Моне Жан ... III, 385
Монета Ернесто Теодоро ... III, 386
Монетаризм ... III, 387
Монізм (у теорії міжнародного права) ... III, 387
Моніторинговий механізм Ради Європи ... III, 388
Монополія зовнішньої торгівлі (МЗТ) ... III, 389
Монополярність ... III, 389
Монреальська конвенція для уніфікації деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1999 ... III, 390
Монреальська конвенція ... III, 390
Монреальський протокол щодо речовин, які руйнують озоновий шар, 1987, до Віденської конвенції про охорону озонового шару 1985 ... III, 391
Монро Джеймс ... III, 392
Монро доктрина ... III, 392
Монровійська група 1961 ... III, 392
Монтевідео акт 1979 ... III, 393
Монтевідео договір 1980 ... III, 394
Монті Маріо ... III, 394
Монтрьо конференція 1936 ... III, 394
Мораес Елдер Мартінс ... III, 395
Моралес Ево ... III, 395
Мораторій ... III, 396
Моро Альдо ... III, 396
Морозов Костянтин Петрович ... III, 396
Морська арбітражна комісія при Торгово-промисловій палаті України (МАК) ... III, 397
Морське дно за межами континентального шельфу ... III, 397
Морських ресурсів використання ... III, 397
Морські коридори ... III, 398
Морські наукові дослідження у Міжнародному районі морського дна ... III, 398
Морські ядерні судна ... III, 399
Моря забруднення шкідливими речовинами ... III, 400
Мосаддик Мухамад ... III, 400
Москаленко Віталій Анатолійович ... III, 401

Московська нарада міністрів закордонних справ СРСР, США та Великої Британії 1945 ..... III, 401
Московський державний інститут міжнародних відносин (Університет) МЗС Російської Федерації, МДІМВ(у) ..... III, 401
Московський договір 1920 ..... III, 401
Московський договір 2002 ..... III, 402
Московський договір про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах ..... III, 402
Московський протокол 1929 ..... III, 402
Московський саміт СРСР та США 1988 ..... III, 402
Московські англійсько-радянсько-французькі переговори 1939 ..... III, 402
Московські конференції 1941, 1943: ..... III, 403
Московські статті 1665 ..... III, 404
Московського великого князівства дипломатія ..... III, 405
Московського царства дипломатія ..... III, 406
Мохамед Омар Ель-Фарук Хасан ..... III, 408
Моцик Олександр Федорович ..... III, 408
Мстислав Великий ..... III, 408
Мубарак Мухаммед Хосні Сеїд ..... III, 409
Мугабе Роберт Габріель ..... III, 409
Муданійське перемир'я ..... III, 410
Мудроське перемир'я ..... III, 410
Мужиловський Силуян Андрійович ..... III, 411
Мумм фон Шварценштайн Альфонс ..... III, 411
Муравйов Михайло Миколайович ..... III, 411
Мурсі Мухаммед ..... III, 411
Мурський Василь ..... III, 412
Мусевені Йовері Кагута ..... III, 412
Муссоліні Беніто ..... III, 412
Муссоліні—Грехема угода 1925 ..... III, 413
Мухаммед VI ..... III, 413
Мухарремський декрет 1881 ..... III, 414
Мушарраф Первез ..... III, 414
Мушка Юрій Юрійович ..... III, 414
Мюнха місія 1876 ..... III, 414
Мюнхенгрецька конференція 1833 ..... III, 415
Мюнхенська угода 1938 ..... III, 416
«М'яке право» ..... III, 416
«М'якої могутності» концепція ..... III, 417
Мясковський Войцех ..... III, 417

Набер Тійт ..... III, 418
Набутих прав доктрина ..... III, 418
Нагайчук Віктор Іванович ..... III, 418
Нагірно-карабахський конфлікт ..... III, 418
Нагорний Микола Вікторович ..... III, 419
Наддержава ..... III, 420
Надзвичайні палати судів Камбоджі ..... III, 420
Наджиб Тун Разак ..... III, 421
Наднаціональність ..... III, 421
Надоленко Геннадій Олексійович ..... III, 422
Надь Імре ..... III, 422
Назарбаєв Нурсултан Абішевич ..... III, 423
Назарук Осип Тадейович ..... III, 424
Найбільшого сприяння принцип ..... III, 424
Найваська угода 2005 з Південним Суданом III, 424
Найманці ..... III, 424
Найробі мирна угода 1999 ..... III, 425
Накасоне Ясухіро ..... III, 425
Намібії проголошення незалежності ..... III, 426
Нанкінський договір 1842 ..... III, 426
Нанна Альфред Джон ..... III, 426
Нанна—Лугара програма ..... III, 427
Нансен Фрітьйоф ..... III, 427
Нансенівська міжнародна організація у справах біженців ..... III, 427
Наполегливий заперечувач ..... III, 428
Наполеон I ..... III, 428
Наполеон III ..... III, 429
Наполеоніда ..... III, 430
Нарада із взаємодії та заходів довіри в Азії (НВЗДА) ..... III, 430
Наради глав держав та урядів американських країн ..... III, 431
Наради європейські з інформаційної політики ..... III, 432
Наради послів і голів дипломатичних місій УНР 1919–20 ..... III, 433
Нарвський договір 1704 ..... III, 434
Наркотиків незаконний обіг ..... III, 435
Народ ..... III, 435
Народний комісаріат закордонних справ УСРР ..... III, 436
Нартус Вільфрід ..... III, 437
Насер Гамаль Абдель ..... III, 438
Нассау нарада 1962 ..... III, 438
НАТО розширення на Схід ..... III, 439
Натуралізація ..... III, 440
Наукові дослідження на континентальному шельфі ..... III, 440

Наукові дослідження у виключній економічній зоні ..... III, 441
Наукові дослідження у відкритому морі ..... III, 441
НАФТА ..... III, 442
«Нафтодолари» ..... III, 442
Нахимовський Федір Іванович ..... III, 442
Націоналізація ..... III, 442
Націоналізм ..... III, 443
Національний режим ..... III, 444
Національних інтересів концепція ..... III, 444
Національно-визвольний рух ..... III, 444
Нація ..... III, 445
Нго Дінь Дьєм ..... III, 446
Нгуабі Маріан ..... III, 446
Небесні тіла ..... III, 446
Не варієтур ..... III, 447
Невід'ємні права ..... III, 447
Невоююча держава ..... III, 447
Невтручання принцип ..... III, 448
Негативні гарантії безпеки ..... III, 448
Негритюд ..... III, 448
Недопас Віктор Юрійович ..... III, 449
Недоторканності державного кордону принцип ..... III, 450
Недружній акт ..... III, 450
Незабитовський Василь Андрійович ..... III, 450
Незаконні акти проти безпеки цивільної авіації ..... III, 450
Незалежність ..... III, 451
Незастосування сили або погрози силою принцип ..... III, 451
Нейїський мирний договір 1919 ..... III, 452
Нейтралізація території ..... III, 452
Нейтралітет ..... III, 452
Нейтралітет постійний ..... III, 453
Нейтралітет у воєнний час ..... III, 453
Нейтралітету політика ..... III, 454
«Нейтральна зона» між Українською Державою й РСФРР ..... III, 454
Некапіталістичний шлях розвитку ..... III, 455
Некомбатанти ..... III, 456
Немирич Юрій Степанович ..... III, 456
Ненадання допомоги на морі ..... III, 456
Ненападу принцип ..... III, 457
Ненасилля ..... III, 457
Ненні П'єтро ..... III, 458
Неоглобалізму доктрина ..... III, 458
Неокласична економічна теорія ..... III, 458
Неоколоніалізм ..... III, 459
Неоколоніалізм технологічний ..... III, 459
Неолібералізм ..... III, 459
Неореалізм ..... III, 460
Неорейганізм ..... III, 460
«Неофіційний документ» ..... III, 460
Неофункціоналізм ..... III, 461
НЕПАД ..... III, 461
Непесов Арслан Саккоєвич ..... III, 461
Неприєднання політика ..... III, 461
Неру Джавахарлал ..... III, 462
Неруда ..... III, 462
Нерчинський договір 1689 ..... III, 463
Нессельроде Карл Васильович ..... III, 463
Нестеренко Максим ..... III, 464
Нестор-літописець ..... III, 464
Нетаньяху Бенджамін ..... III, 464
Нетарифні обмеження ..... III, 465
Нето Антоніу Агостінью ..... III, 465
Нечай Іван ..... III, 465
Неш Волтер ..... III, 466
Никоненко Олександр Миколайович ..... III, 466
Нікіїв мир ..... III, 466
Нікітюк Віктор Олегович ..... III, 466
Ніковський Андрій Васильович ..... III, 467
Ніксон Ричард Мілхауз ..... III, 467
Ніксона доктрина ..... III, 469
Німвегенський мир 1678–79 ..... III, 469
Німецька імперія ..... III, 469
Німецька рада із зовнішньої політики ..... III, 470
Німецько-болгарський союз 1915 ..... III, 470
Німецько-польська декларація про незастосування сили 1934 ..... III, 471
Німецько-радянський договір 1926 ..... III, 471
Німецько-радянський договір про дружбу і кордон 1939 ..... III, 471
Німецько-радянський пакт про ненапад 1939 ..... III, 471
Німецько–румунські економічні угоди 1939–40 ..... III, 472
Німецько-турецька угода 1913 ..... III, 472
Німецько-турецький договір 1914 ..... III, 473
Німецько-турецький договір 1941 ..... III, 473
Німецько-французька декларація 1938 ..... III, 473
Німецько-французька угода 1909 ..... III, 474
Німецько-французька угода 1911 ..... III, 474

Німеччини об'єднання 1848–71 ... III, 475
Німеччини об'єднання 1989–90 ... III, 476
Німфейський договір 1214 ... III, 477
Німфейський договір 1261 ... III, 478
Ніонська угода 1937 ... III, 478
Ніцци договір 2000 ... III, 479
Ніштадтський мирний договір 1721 ... III, 479
Ніязов Сапармурат ... III, 480
Нкоматі угода ... III, 480
Нкрума Кваме ... III, 481
Нобелівська премія миру ... III, 481
«Нова східна політика» ФРН ... III, 481
Новація міжнародного договору ... III, 483
Новгородський договір 1326 ... III, 483
«Нове партнерство для розвитку Африки» (НЕПАД) ... III, 483
Нове політичне мислення ... III, 483
Новий міжнародний економічний порядок (НМЕП) ... III, 484
Новий трансатлантичний порядок денний ЄС—США (НТПД) ... III, 484
Ново-Огарьовський процес 1991 ... III, 485
Новоросія ... III, 487
Нода Йосіхіко ... III, 488
Ноель-Бейкер Філіпп ... III, 488
Нойрат Костянтин ... III, 489
Норбер Жустен ... III, 489
Нордслеттен Ойвінд ... III, 489
Норма міжнародного права ... III, 489
Носач Тимофій ... III, 490
Нота вербальна ... III, 490
Нота дипломатична ... III, 490
Нота циркулярна ... III, 491
Нотами обмін ... III, 491
Нотебурзький договір 1323 ... III, 491
Нотифікація ... III, 491
Нуйома Сем Чафішуна ... III, 491
Нунцій ... III, 492
Ньєрере Джуліус Камбарадже ... III, 492
Нью-Йоркська нарада міністрів закордонних справ США, Великої Британії і Франції 1950 ... III, 492
Нью-Йоркська угода про врегулювання в Сальвадорі 1992 ... III, 492
Нью-Йоркська угода про припинення вогню в Анголі 1988 ... III, 493
Нюрнберзький процес 1945–46 ... III, 493
Нюрнберзькі принципи ... III, 494
Об'єднаний інститут ядерних досліджень, ОІЯД ... IV, 3
Об'єкт міжнародного договору ... IV, 3
Об'єкт міжнародного права ... IV, 3
Обама Барак ... IV, 3
Обасанджо Олунсегун ... IV, 5
Обмеження стратегічних озброєнь (ОСО) процес ... IV, 5
Обмеженого суверенітету доктрина ... IV, 6
Обмеженої ядерної війни доктрина 1980 ... IV, 7
Обмін міжнародний інформаційний ... IV, 7
Обов'язкова юрисдикція ... IV, 8
Оботе Аполло Мілтон ... IV, 8
Обслуговуючий персонал дипломатичного представництва ... IV, 8
Обставини, що звільняють від відповідальності ... IV, 9
Огнівець Інна Василівна ... IV, 9
Огризко Володимир Станіславович ... IV, 10
Одинець Дмитро Михайлович ... IV, 10
Одинець Петро ... IV, 10
Одноголосності принцип ... IV, 10
«Однополярного моменту» концепція ... IV, 11
Односторонній акт ... IV, 11
Озадовський Андрій Андрійович ... IV, 11
Озал Тургут ... IV, 11
Окаранса Кастаньєта Сесар ... IV, 12
Океанія ... IV, 12
Окінавська хартія Глобального інформаційного суспільства 2000 ... IV, 12
Оксеншерна Аксель Густафсон ... IV, 13
Окума Сігенобу ... IV, 13
Окупація воєнна ... IV, 13
Оландер Йон-Крістер ... IV, 14
Олбрайт Мадлен ... IV, 14
Олег ... IV, 14
Олександр I ... IV, 15
Олександр II ... IV, 15
Олександр III ... IV, 15
Олександр Македонського війни 334–323 до н. е. ... IV, 15
Олексій Михайлович ... IV, 16
Олелько Володимирович ... IV, 17
Олененко Юрій Олександрович ... IV, 17
Олесницький Ярослав ... IV, 17
Олійник Анатолій Тимофійович ... IV, 17
Олланд Франсуа ... IV, 17

Олні Річард ... IV, 18
Ольга ... IV, 18
Ольгерд ... IV, 19
Ольмюцька угода 1850 ... IV, 19
Омар Дато Абдула Сані ... IV, 20
Омуралієв Есенгул ... IV, 20
Онацький Євген Дометійович ... IV, 21
Оніщенко Юрій Володимирович ... IV, 21
Опара Степан ... IV, 21
ОПЕК ... IV, 22
Операції ООН з підтримки миру ... IV, 22
Операція військ США в Панамі 1989 ... IV, 23
Опіка міжнародна ... IV, 23
Опініо юріс ... IV, 23
Оптація ... IV, 23
Опустелювання ... IV, 24
Орбан Віктор ... IV, 24
Орвьєтський договір 1281 ... IV, 25
Органи зовнішніх зносин ... IV, 26
Організація американських держав, ОАД ... IV, 26
Організація африканської єдності, ОАЄ ... IV, 28
Організація Варшавського договору ... IV, 30
Організація договору колективної безпеки, ОДКБ ... IV, 30
Організація договору Південно-Східної Азії, СЕАТО ... IV, 31
Організація економічного співробітництва, ОЕС ... IV, 32
Організація економічного співробітництва та розвитку, ОЕСР ... IV, 32
Організація з безпеки та співробітництва в Європі, ОБСЄ ... IV, 33
Організація з рибальства в Північно-Західній частині Атлантичного океану, НАФО ... IV, 37
Організація із заборони хімічної зброї, ОЗХЗ ... IV, 37
Організація ісламського співробітництва, ОІС ... IV, 38
Організація Касабланської хартії ... IV, 39
Організація країн-експортерів нафти, ОПЕК ... IV, 39
Організація міжнародна ... IV, 40
Організація Об'єднаних Націй, ООН ... IV, 41
Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, ЮНЕСКО ... IV, 49
Організація Об'єднаних Націй з промислового розвитку, ЮНІДО ... IV, 50
Організація Північноатлантичного договору, НАТО ... IV, 51
Організація співробітництва залізниць, ОСЗ ... IV, 54
Організація Східно-карибських держав, ОСКД ... IV, 55
Організація Центрального договору, СЕНТО ... IV, 56
Організація чорноморського економічного співробітництва, ОЧЕС ... IV, 57
Ордин-Нащокін Афанасій Лаврентійович ... IV, 58
Ординація Сейму Речі Посполитої 1638 ... IV, 59
Орегонський договір ... IV, 59
Орел Анатолій Костянтинович ... IV, 59
Оренда території міжнародно-правова ... IV, 60
Орендаренко Тимофій ... IV, 60
Оренчук Василь Якович ... IV, 60
Орлик Григорій Пилипович ... IV, 60
Орлик Пилип Степанович ... IV, 60
Ортега Сааведра Даніель ... IV, 61
Осецький Олександр Вікторович ... IV, 61
Осімська угода 1975 ... IV, 62
Османізм ... IV, 62
Османська імперія (Велика османська держава) ... IV, 63
«Основні напрями зовнішньої політики України» ... IV, 64
Основоположний акт про взаємні відносини, співпрацю та безпеку між НАТО і Російською Федерацією 1997 ... IV, 65
Основоположні права людини ... IV, 66
Особи, які користуються міжнародним захистом ... IV, 66
Остапенко Сергій Степанович ... IV, 66
Осташ Ігор Іванович ... IV, 67
Остерман Андрій Іванович ... IV, 67
Остерман Іван Андрійович ... IV, 67
Островів статус міжнародний ... IV, 68
Остроградський-Апостол Михайло Михайлович ... IV, 68
Оттавська конвенція про повну заборону протипіхотних мін 1997 ... IV, 68
Оттоманського боргу проблема ... IV, 70
Офшорні компанії ... IV, 70
Офшорні центри ... IV, 70
Охридська угода 2001 ... IV, 70

Паасіківі Юхо Кусті ... IV, 72
Павличко Дмитро Васильович ... IV, 72
Павло I ... IV, 72
Павло Халебський ... IV, 73
Пагуошський рух ... IV, 73
Паїсій ... IV, 73
Пайфер Стівен Карл ... IV, 73
Пак Ро Бьок ... IV, 74
Пакіша війна 1981 ... IV, 74
Пакс Американа ... IV, 74
Пакс Ніппоніка ... IV, 75
Пакс Сініка ... IV, 75
Пакт стабільності в Європі ... IV, 76
Пакт стабільності для Південно-Східної Європи ... IV, 77
Пакт чотирьох 1933 ... IV, 77
Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького 1710 ... IV, 78
Паламарчук Лука Хомич ... IV, 78
Палді Андраш ... IV, 79
Палеолог Жорж Моріс ... IV, 79
Палестинська проблема ... IV, 79
Палестинсько-ізраїльські переговори 1992 ... IV, 83
Палій Семен ... IV, 83
Пальме Улоф ... IV, 84
Пальмерстон Генрі Джон Темпл ... IV, 84
Пам'ятна записка ... IV, 85
Пан Гі Мун ... IV, 85
Панамериканізм ... IV, 85
Панамериканська зона вільної торгівлі, ПАЗВТ ... IV, 86
Панамериканська конференція 1889–90 ... IV, 87
Панамериканський союз ... IV, 88
Панамериканські конференції ... IV, 88
Панамериканські саміти ... IV, 88
Панамська конференція 1939 ... IV, 88
Панамський канал ... IV, 88
Панамський конгрес 1826 ... IV, 89
Панарабізм ... IV, 90
Панафриканізм ... IV, 90
Пангерманізм ... IV, 91
Пангерманський союз ... IV, 91
Панейко Василь Лукич ... IV, 92
Панєвропеїзм ... IV, 92
Панін Микита Іванович ... IV, 92
Паніcламізм ... IV, 93
Панкін Борис Дмитрович ... IV, 94
Панславізм ... IV, 94
Пантюркізм ... IV, 94
«Панча шила» ... IV, 95
Пань Чжаньлінь ... IV, 95
Папандреу Андреас ... IV, 95
Папен Франц фон ... IV, 96
Папська дипломатія Середньовіччя ... IV, 96
Папульяс Карлос ... IV, 98
Пар інтерім ... IV, 98
Парадигма ... IV, 98
Паралельна (конкуруюча) юрисдикція ... IV, 99
Парафування міжнародного договору ... IV, 99
Паращук Михайло Іванович ... IV, 100
Паризька конвенція про охорону промислової власності ... IV, 100
Паризька конференція 1858 ... IV, 100
Паризька мирна конференція 1919–20 ... IV, 101
Паризька мирна конференція 1946 ... IV, 102
Паризька угода про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі 1973 ... IV, 102
Паризька хартія для нової Європи ... IV, 103
Паризький договір 1229 ... IV, 104
Паризький договір 1259 ... IV, 104
Паризький клуб ... IV, 104
Паризький конгрес 1856 ... IV, 104
Паризький мирний договір 1763 ... IV, 105
Паризький мирний договір 1814 ... IV, 105
Паризький мирний договір 1815 ... IV, 106
Паризький мирний договір 1856 ... IV, 106
Паризький протокол про Бессарабію ... IV, 107
Паризький саміт НБСЄ 1990 ... IV, 107
Паризькі переговори про врегулювання у В'єтнамі ... IV, 108
Паризькі союзні договори 1812 ... IV, 108
Паризькі угоди з остаточного врегулювання в Камбоджі 1991 ... IV, 109
Паритет купівельної спроможності ... IV, 110
Паритетний принцип ... IV, 110
Парки міжнародні ... IV, 110
Парламентер ... IV, 111
Парламентська асамблея Ради Європи, ПАРЄ ... IV, 111
Партизани ... IV, 112
Партизанська війна ... IV, 112
«Партнерство заради миру», ПЗМ ... IV, 113
Парчевич Петро ... IV, 113
Пас Естенссоро Віктор ... IV, 114

Пас Самора Хайме ... IV, 114
Паскуаль Карлос ... IV, 114
Паспорт закордонний (дипломатичний, службовий) ... IV, 115
Пассі Фредерік ... IV, 115
Пассфілда меморандум 1930 ... IV, 115
Пасуш Коелью Педру ... IV, 116
Пасько Ігор Сергійович ... IV, 116
Пасько Сергій Олексійович ... IV, 116
Патон Борис Євгенович ... IV, 117
Патсікакіс Васілеос ... IV, 117
Пауелл Колін ... IV, 117
Паулі Сільвія ... IV, 118
Пахіль Володимир Олександрович ... IV, 118
Пахомов Юрій Миколайович ... IV, 118
Пацифізм ... IV, 119
Пашич Нікола ... IV, 119
Пащук Віктор Вікторович ... IV, 120
Пекінська угода 1886 ... IV, 120
Пекінська угода 1984 ... IV, 120
Пекінський договір 1925 ... IV, 121
Пекінський російсько-китайський додатковий договір 1860 ... IV, 122
Пекінські угоди 1860 ... IV, 122
Пелопоннеська війна 431–404 до н. е. ... IV, 123
Пелопоннеська ліга ... IV, 123
Пенджабська проблема ... IV, 124
Пенья Ньєто Енріке ... IV, 124
Пераса Чапо Хосе Діонісіо ... IV, 125
Перебийніс Євген Петрович ... IV, 125
Переговори міжнародні ... IV, 125
Переговорів теорія, у міжнародних відносинах ... IV, 126
Передача технологій ... IV, 127
Передова група ... IV, 127
Перелигін Євген Юрійович ... IV, 127
Перемир'я ... IV, 128
Переміщені особи ... IV, 128
Перес де Куельяр Хав'єр ... IV, 128
Перес Карлос Андрес ... IV, 128
Перес Шиман ... IV, 129
Переслідування у відкритому морі ... IV, 129
Перехідне правосуддя ... IV, 130
Переяславська рада 1654 ... IV, 131
Переяславська угода 1630 ... IV, 131
Переяславські переговори між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою 1649 ... IV, 131
Переяславські статті 1659 ... IV, 132
Переяславські статті 1674 ... IV, 132
Переяславсько-Московська угода 1654 ... IV, 133
Перл-Харбор 1941 ... IV, 134
Перне Юг ... IV, 134
Перон Марія Естела ... IV, 134
Перон Хуан Домінго ... IV, 135
Перонізм ... IV, 136
Перрі місія 1853–54 ... IV, 137
Персії та Спарти договір 412 до н. е. ... IV, 137
Персона грата ... IV, 137
Персона нон грата ... IV, 138
Перфецький Роман ... IV, 138
Перша світова війна (1914–18) ... IV, 138
«Перший удар» ... IV, 141
Першинга експедиція ... IV, 141
Першості принцип ... IV, 141
Песік Мішель-Ів ... IV, 142
Пессанья Вієгаш Жозе Мануел ... IV, 142
Петен Анрі ... IV, 142
Петербурзька декларація 1908 ... IV, 142
Петербурзький договір 1881 ... IV, 143
Петербурзький мирний договір 1762 ... IV, 144
Петербурзький мирний договір 1805 ... IV, 144
Петербурзький протокол 1826 ... IV, 145
Петербурзький протокол 1907 ... IV, 145
Петербурзький союзний договір 1746 ... IV, 145
Петербурзький союзний договір 1757 ... IV, 146
Петербурзький союзний договір 1764 ... IV, 146
Петербурзький союзний договір 1795 ... IV, 147
Петерсон Свен Улоф Оке ... IV, 147
Петлюра Симон Васильович ... IV, 147
Петражицький-Кулага Іван ... IV, 148
Петрановський Ярема ... IV, 149
Петрик ... IV, 149
Петро Акерович ... IV, 150
Петро I ... IV, 150
Петро III ... IV, 151
Петрополіська угода ... IV, 152
Петрушевич Євген Омелянович ... IV, 152
Пехлеві Мохаммед Реза шах ... IV, 153
Пивоваров Валерій Костянтинович ... IV, 153
Пилипчук Пилип Каленикович ... IV, 153
Пирожков Сергій Іванович ... IV, 154
Пібун Сонгкхрам Луанг ... IV, 154
Південних Курил проблема ... IV, 155
Південноамериканська співдружність націй ... IV, 157

Південної Родезії проблема ....IV, 158
Південнотихоокеанська комісія ....IV, 159
Південнотихоокеанський форум ....IV, 159
Півдня Африки криза ....IV, 159
Північна війна 1648–60 ....IV, 159
Північна війна 1700–21 ....IV, 160
Північна семилітня війна 1563–70 ....IV, 161
«Північна система» ....IV, 161
Північне співробітництво ....IV, 162
Північний вимір ЄС ....IV, 162
«Північний концерт» ....IV, 163
Північних територій проблема ....IV, 163
Північноамериканська угода про вільну торгівлю, НАФТА ....IV, 163
Північноатлантичний договір 1949 ....IV, 165
Північнокорейська ядерна проблема ....IV, 165
«Півночі—Півдня» проблема ....IV, 166
Півонька Вітезслав ....IV, 167
Підводних кабелів і трубопроводів ушкодження ....IV, 167
Підводних човнів (ПЧ) режим судноплавства ....IV, 168
Підгаєцький мирний договір 1667 ....IV, 168
Підгорний Микола Вікторович ....IV, 168
Підопічні території ....IV, 169
Підписання міжнародного договору ....IV, 169
Пік Фрідріх Вільгельм Райнгольд ....IV, 170
Пікіньїський мир 1475 ....IV, 171
Піла проект 1937 ....IV, 171
Пілсудський Юзеф Клеменс ....IV, 172
Пільніцька декларація 1791 ....IV, 173
Піночет Августо Угарте ....IV, 173
Пінту Тейшейра Жозе Мануель ....IV, 174
Піньєра Еченіке Себастьян ....IV, 175
Піратство ....IV, 175
Пісковий Іван Миколайович ....IV, 176
Післявоєнне врегулювання з Японією ....IV, 176
Пітт Вільям Молодший ....IV, 177
Пітт Вільям Старший ....IV, 178
Плав'юк Микола ....IV, 178
План співробітництва в інтересах економічного розвитку держав Азіатсько-Тихоокеанського регіону ....IV, 178
Плебісцит ....IV, 178
Плевена план 1951 ....IV, 179
Пломб'єрська угода 1858 ....IV, 179
Плюшко Анатолій Дмитрович ....IV, 179
Плющ Іван Степанович ....IV, 179
Плячкайтіс Вітаутас Пятрас ....IV, 180
Повірений у справах ....IV, 180
Повітря забруднення ....IV, 180
Повітряна лінія міжнародна ....IV, 181
Повітряна територія держави ....IV, 181
Повітряний простір ....IV, 181
Повітряні інциденти ....IV, 182
Повітряної навігації регулювання ....IV, 182
Повстала сторона ....IV, 183
Повстання ....IV, 183
Погорельцев Сергій Олексійович ....IV, 184
Подвійне оподаткування ....IV, 184
Поділи Речі Посполитої ....IV, 184
Подолєв Ігор Валентинович ....IV, 186
Позитивне право ....IV, 186
Позитивні гарантії безпеки ....IV, 187
Позиціонування інвестиційне, в міжнародних відносинах ....IV, 187
Позиціювання ....IV, 188
Пол Пот ....IV, 188
Поліньяк Огюст ....IV, 189
Політика ....IV, 189
Політика інформаційна міжнародна ....IV, 190
Політика інформаційна національна ....IV, 191
Політика інформаційна регіональна ....IV, 194
Політичний ідеалізм ....IV, 196
Політичний іслам ....IV, 196
Політичний реалізм ....IV, 196
Політичний час ....IV, 197
Політичної рівноваги принцип ....IV, 198
Поліха Ігор Зиновійович ....IV, 199
Половець Семен ....IV, 199
Положення про порядок розміщення дипломатичних представництв, консульських установ іноземних держав і представництв міжнародних організацій в Україні 1995 ....IV, 199
Полоз Михайло Миколайович ....IV, 199
Полуботок Павло Леонтійович ....IV, 200
Полурез Юрій Володимирович ....IV, 200
Польоти міжнародні нерегулярні ....IV, 200
Польоти міжнародні регулярні ....IV, 201
Польоти міжнародні транзитні ....IV, 201
Польське повстання 1830–31 ....IV, 201
Польське повстання 1863–64 ....IV, 202
Польський комітет національного визволення, ПКНВ ....IV, 203

Польсько-московська війна 1617–18 ....IV, 203
Польсько-радянська війна 1919–20 ....IV, 204
Польсько-радянська війна 1939 ....IV, 205
Польсько-радянська угода про взаємну підтримку у війні проти Німеччини 1941 ....IV, 206
Польсько-радянська угода про державний кордон 1944 ....IV, 206
Польсько-радянський договір про державний кордон 1945 ....IV, 206
Польсько-радянський договір про ненапад 1932 ....IV, 207
Польсько-радянський договір про обмін ділянками державних територій 1951 ....IV, 207
Польсько-французький політичний договір 1921 ....IV, 207
Польсько-чеська війна 1918 ....IV, 207
Поляновський мирний договір 1634 ....IV, 208
Помпіду Жорж ....IV, 209
Помпіду група ....IV, 209
Пономаренко Анатолій Георгійович ....IV, 210
Пономаренко Володимир Степанович ....IV, 210
Понятенко Прокіп Дмитрович ....IV, 210
Попадюк Роман ....IV, 210
Поранені і хворі ....IV, 211
Порошенко Петро ....IV, 211
Порта ....IV, 212
Португальська колоніальна імперія ....IV, 212
Портсмутський мир 1905 ....IV, 213
Портуська зустріч Ради міністрів Організації з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ) 2002 ....IV, 213
Портфельні інвестиції ....IV, 214
Порш Микола Володимирович ....IV, 214
«Порядок денний 2000: за сильнішу та розширену Європу» ....IV, 214
Порядок денний асоціації Україна—ЄС (ПДА) ....IV, 215
Порядок міжнародний ....IV, 215
Порядок світовий ....IV, 216
Посланник ....IV, 217
Послання глав держав, урядів, міністрів закордонних справ ....IV, 217
Послідовність застосування міжнародних договорів ....IV, 218
Посол ....IV, 218
Посол за сумісництвом ....IV, 218
Посольство ....IV, 219
Посольство надзвичайне ....IV, 219
Посольська канцелярія ....IV, 219
Посольське право ....IV, 219
Посольський обряд ....IV, 219
Посольський приказ ....IV, 220
Поссевіно Антоніо ....IV, 220
«Постамериканського світу» концепція ....IV, 221
Постбіполярна система ....IV, 221
Постійна палата міжнародного правосуддя ....IV, 222
Постійне представництво при міжнародній організації ....IV, 222
Постійне представництво України при ООН ....IV, 224
Постійні делегації Верховної Ради України в міжнародних організаціях ....IV, 224
Посткейнсіанство ....IV, 227
Потреро-де-лос-Фунес декларація 1996 ....IV, 228
Потрійний пакт 1940 ....IV, 228
Потсдамська (Берлінська) конференція 1945 ....IV, 228
Потсдамська декларація 1945 ....IV, 230
Потсдамська союзна конвенція 1805 ....IV, 230
Потсдамське побачення 1910 ....IV, 230
Потьомкін Григорій Олександрович ....IV, 231
Похвальський В'ячеслав Володимирович ....IV, 231
Походи Русі на Візантію ....IV, 232
Походи Русі на Каспій ....IV, 233
Почесний консул ....IV, 234
Почух Іван ....IV, 235
Поширення порнографії ....IV, 235
Прав людини покоління ....IV, 236
Права дитини ....IV, 236
Права жінок ....IV, 236
Права людини ....IV, 237
Права людини екологічні ....IV, 237
Права людини культурні ....IV, 238
Права народів ....IV, 238
Право внутрішньоконтинентальних держав на доступ до моря ....IV, 238
Право ґрунту ....IV, 239
Право зовнішніх зносин ....IV, 239
Право крові ....IV, 240
Право міжнародних договорів ....IV, 240
Право міжнародних організацій ....IV, 241
Право міжнародної безпеки ....IV, 241
Право на розвиток ....IV, 242

Право призове ....IV, 242
Право притулку....IV, 243
Правова допомога....IV, 244
Правовідносини міжнародні....IV, 244
Правонаступництво держав....IV, 244
Правонаступництво при відокремленні частини (частин) території держави....IV, 245
Правонаступництво при об'єднанні держав....IV, 246
Правонаступництво при переході території....IV, 246
Правонаступництво при соціальній революції....IV, 246
Правонаступництво при утворенні держав у результаті поділу....IV, 247
Правонаступництво при утворенні нових незалежних держав ....IV, 247
Правонаступництво уряду ....IV, 248
Правонаступництво щодо державних кордонів ....IV, 248
Правопорушення міжнародне....IV, 249
Правопорядок міжнародний....IV, 249
Правосуб'єктність міжнародна ....IV, 249
Правосуб'єктність міжнародних організацій ....IV, 249
Прагматична санкція ....IV, 250
«Празька весна»....IV, 250
Празький мир 1271 ....IV, 252
Празький саміт НАТО 2002....IV, 252
Прапор державний ....IV, 252
Прах Наташа....IV, 253
Превентивна дипломатія ....IV, 254
Превентивні заходи....IV, 255
Предмет міжнародного права....IV, 255
Представництво МЗС України на території України ....IV, 255
Президент України ....IV, 256
Прелімінарний мирний договір між Українською Державою і РСФРР 1918 ....IV, 258
Прелімінарні договори ....IV, 258
Преображенський союзний договір 1699 ....IV, 258
Прерогатива ....IV, 259
Прессбурзький мир 1491....IV, 259
Прессбурзький мирний договір 1805....IV, 259
Прес-служба (Прес-центр) ....IV, 259
Претензія міжнародна ....IV, 260
Преторії угода 2002....IV, 261
Прецедент (у міжнародному праві)....IV, 261
Придністровський конфлікт ....IV, 262
Приєднання до міжнародного договору....IV, 263
Приймаюча держава....IV, 263
Прийнятність ....IV, 264
Прийняття до міжнародної організації....IV, 264
Прийняття політичних рішень теорія ....IV, 264
Прийняття рішень, теорія в міжнародних відносинах ....IV, 265
Прикордонна політика....IV, 266
Прилегла зона....IV, 267
Примаков Віталій Маркович....IV, 267
Примаков Євген Максимович ....IV, 267
Примаченко Вадим Вікторович....IV, 268
Примусова посадка іноземного повітряного судна....IV, 268
Примусова праця ....IV, 268
Примусові заходи....IV, 270
Приписування (атрибуція) поведінки державі ....IV, 270
Природне право....IV, 271
«Природніх кордонів» концепція....IV, 272
Пристайко Вадим Володимирович....IV, 272
Притулок дипломатичний ....IV, 272
Притулок політичний ....IV, 273
Притулок територіальний ....IV, 273
«Прифронтові держави»....IV, 274
Пріоритету і прямої дії міжнародного права принцип ....IV, 274
Прогалини в міжнародному праві....IV, 274
Прогнозування зовнішньополітичне....IV, 275
Прогнозування міжнародне....IV, 275
Прогнозування політичне....IV, 276
Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй, ПРООН ....IV, 276
Програмний інформаційно-аналітичний комплекс «Дипломат»....IV, 277
Проді Романо....IV, 277
Продовольча та сільськогосподарська організація ООН, ФАО ....IV, 278
Проект ІТЕР....IV, 278
Прокопович В'ячеслав Костянтинович....IV, 279
Прокопович Сава ....IV, 280
Прокопчук Ігор Васильович....IV, 280
Проксенія ....IV, 280
Пролонгація міжнародного договору....IV, 281
Прометеївський рух ....IV, 281

Промульгація міжнародного договору ....IV, 281
Пропаганда, зовнішньополітична....IV, 281
Пророгаційні угоди ....IV, 282
Простір міжнародний інформаційний ....IV, 282
Простір політичний ....IV, 283
Протекторат ....IV, 283
Протекціонізм....IV, 284
Протоки міжнародні ....IV, 285
Протокол дипломатичний ....IV, 285
Протокол дипломатичний в ООН ....IV, 286
Процес стабілізації й асоціації ....IV, 287
Пруссько-російський договір 1716....IV, 288
Пруссько-російський договір про мир, дружбу і наступальний та оборонний союз 1813 ....IV, 288
Прутський мир 1711 ....IV, 288
Пуанкаре Раймон....IV, 288
Пунічні війни 264—146 до н. е. ....IV, 289
Пунта-дель-Есте хартія 1961 ....IV, 290
Путін Володимир Володимирович ....IV, 290
Пуштунська проблема ....IV, 291

Рабин Іцхак....IV, 293
Работоргівля....IV, 293
Рабство....IV, 293
Равалпінді договір 1919 ....IV, 293
Равська угода 1698....IV, 294
Рада Безпеки ООН (РБ ООН)....IV, 294
Рада держав Балтійського моря (РДБМ) ....IV, 295
Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)....IV, 296
Рада євроатлантичного партнерства, РЄАП ....IV, 297
Рада Європейського Союзу ....IV, 297
Рада Європи, РЄ ....IV, 298
Рада з міжнародних відносин ....IV, 301
Рада міністрів закордонних справ (РМЗС)....IV, 302
Рада національної безпеки й оборони України....IV, 302
Рада національної безпеки США, РНБ ....IV, 303
Рада північноатлантичного співробітництва, РПАС ....IV, 304
Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, РСАДПЗ ....IV, 304
Раджапаксе Махінда....IV, 306
Ради Безпеки ООН резолюції....IV, 306
Радіоактивні відходи (РАВ) ....IV, 307
Радіомовлення незаконне ....IV, 307
Радянсько-румунська угода 1918 ....IV, 308
Радянсько-румунська угода 1940 ....IV, 308
Радянсько-румунський протокол про уточнення проходження лінії державного кордону 1948 ....IV, 309
Радянсько-румунські договори 1949 і 1961 про режим державного кордону....IV, 309
Радянсько-фінляндська війна 1939–40....IV, 310
Радянсько-фінляндська угода про Аландські острови 1940 ....IV, 311
Радянсько-фінляндський договір 1918 ....IV, 311
Радянсько-фінляндський мирний договір 1940....IV, 311
Радянсько-французький договір про взаємодопомогу 1935 ....IV, 312
Радянсько-французький договір про ненапад 1932 ....IV, 312
Радянсько-французький договір про союз та взаємну допомогу 1944....IV, 312
Радянсько-чехословацький договір про взаємодопомогу 1935 ....IV, 313
Радянсько-чехословацький договір про Закарпатську Україну 1945 ....IV, 313
Радянсько-чехословацький тимчасовий договір 1922....IV, 313
Радянсько-югославський конфлікт 1948–53....IV, 313
Радянсько-югославські угоди 1955–56....IV, 316
Радянсько-японська конвенція про основні принципи взаємовідносин 1925....IV, 317
Радянсько-японський пакт про нейтралітет 1941 ....IV, 317
Райнфельдт Йон Фредрік....IV, 318
Райс Кондоліза....IV, 318
Ракет середньої дальності (РСД) розміщення в Європі....IV, 319
Раковський Християн ....IV, 320
Ракоші Матьяш....IV, 322
Рамкова конвенція ООН про зміну клімату 1992 ....IV, 323
Рамкові програми Європейського Союзу....IV, 324
Рамльський договір 1192....IV, 325
Рамошка Ромуальдас ....IV, 325
Рамсарська конвенція про водно-болотні угіддя....IV, 325
Рао Нарасімха....IV, 326
Рапалльський договір 1920 ....IV, 326
Рапалльський договір 1922 ....IV, 326
Рапацький Адам ....IV, 327

Раротонга договір....IV, 327
Расизм....IV, 327
Раск Дін....IV, 327
Расмуссен Андрес Фог....IV, 328
Расмуссен Ларс....IV, 328
Ратифікаційна грамота....IV, 329
Ратифікація....IV, 329
Рахман Муджибур....IV, 329
Рахмон Емомалі....IV, 330
Рахой Брей Маріано....IV, 330
«Раціонального вибору» теорія....IV, 331
Раціpака Дідьє....IV, 331
Раштаттський конгрес 1797–99....IV, 332
Раштаттський мир 1714....IV, 332
Реальна політика....IV, 333
Реального зв'язку принцип....IV, 333
Рева Сергій Вікторович....IV, 333
Ревай Юліан....IV, 333
Ревальвація....IV, 334
Реваншизм....IV, 334
Регіоналізм....IV, 334
Регіональний форум АСЕАН з питань безпеки (АРФ)....IV, 335
Регламент....IV, 336
Реекспорт....IV, 336
Режим військового полону....IV, 336
Режим міжнародний....IV, 336
Режим найбільшого сприяння....IV, 336
Режимів міжнародних концепція....IV, 337
Резидент....IV, 337
Резнік Михайло Борисович....IV, 337
Резолюції Генеральної Асамблеї ООН....IV, 338
Резолюція....IV, 338
Реімпорт....IV, 338
Реінтеграція....IV, 339
Рейган Рональд Вілсон....IV, 339
Рейгана доктрина....IV, 340
Рейди морські....IV, 340
Рейк'явікський саміт СРСР та США 1986....IV, 340
Рейніля Лаура....IV, 341
Рейнський гарантійний пакт 1925....IV, 341
Рейхенбахська угода 1790....IV, 341
«Рейхштадське побачення» 1876....IV, 341
Реквізиція....IV, 342
Реконверсія....IV, 342
Ректифікація кордону....IV, 342
Ремі Ален....IV, 342
Ремілітарізація....IV, 343
Ренвільська мирна угода 1948....IV, 343
Рендон Талавера Беренісе....IV, 343
Рене Франс-Альбер....IV, 343
Рензбург Хуесен Пітер фон....IV, 344
Ренсімена місія....IV, 344
Репарації....IV, 344
Репатріація....IV, 345
Репо Тімо Юхані....IV, 345
Репресалії....IV, 345
Реституція....IV, 346
Реторсія....IV, 346
Референдум про незалежність Південного Судану 2011....IV, 346
Решетилівські статті 1709....IV, 347
Ржепецький Борис....IV, 347
Рибак Олексій Миколайович....IV, 347
Рибальська зона....IV, 347
Ризький мирний договір 1921....IV, 348
Рилач Валерій Олександрович....IV, 349
Рилач Юрій Олександрович....IV, 349
Римський договір....IV, 349
Римський клуб....IV, 350
Римський пакт 1935....IV, 351
Римський Статут Міжнародного кримінального суду....IV, 352
Римської імперії іноземні союзники....IV, 353
Римсько-латинянський договір 493 до н. е. ...IV, 353
Римсько-парфянські війни....IV, 353
Риму Стародавнього дипломатія....IV, 354
Риму союзні договори....IV, 356
Риму та Карфагену договір 508 до н. е. ....IV, 356
Риму та Карфагену договір 348 до н. е. ....IV, 356
Риму та Парфії договори....IV, 356
Ріббентроп Іоахім....IV, 356
Рів Рой Стівен....IV, 357
«Рівних держав» концепція....IV, 357
Рівноправності та права народів розпоряджатися своєю долею принцип....IV, 357
Рідський союзний договір 1813....IV, 358
Ріки міжнародні....IV, 358
Ріо-Гранде конфлікт 1846....IV, 358
Ріо-де-Жанейро договір....IV, 359
Ріо-де-Жанейро зустріч глав держав та урядів країн Європейського Союзу, Латинської Америки й Карибського басейну....IV, 359
Рісвікський мир 1697....IV, 360

Рішельє Арман Емманюель дю Плессі....IV, 360
Рішельє Арман Жан дю Плессі....IV, 361
Роа Гарсія Рауль....IV, 361
Робертсон Джордж....IV, 361
Робінсон Ендрю Норвал....IV, 362
Робота з джерелами інформації....IV, 362
Роджерс Вільям Пірс....IV, 364
Родрігес Мояно Хосе....IV, 364
Рожанковський Теодор....IV, 364
Розвідка конкурентна....IV, 364
Розена—Нісі протокол 1898....IV, 365
Роззброєння....IV, 366
Розкрадання ядерного матеріалу....IV, 366
«Розумної могутності» концепція....IV, 366
Розумовський Андрій Кирилович....IV, 367
Розумовський Кирило Григорович....IV, 367
Розумовський Олексій Григорович....IV, 368
Ролінгс Джеррі Джон....IV, 368
Роман-Борис Мстиславич....IV, 369
Романо Фабріціо....IV, 369
Ромпей Герман ван....IV, 369
Ромуло Карлос Пенья....IV, 370
Росії та Білорусі союзна держава....IV, 370
Росії та Білорусі співтовариство....IV, 370
Російська рада з міжнародних справ....IV, 371
Російсько-афганського кордону проблема....IV, 372
Російської імперії дипломатія....IV, 373
Російсько-польська війна 1831....IV, 375
Російсько-румунський договір 1877....IV, 375
Російсько-Сіамська (Таїландська) декларація 1899....IV, 375
Російсько-турецька угода 1914....IV, 376
Російсько-турецький мир 1879....IV, 376
Російсько-турецький союзний договір 1799....IV, 376
Російсько-турецький союзний договір 1805....IV, 377
Російсько-французька воєнна конвенція 1892....IV, 377
Російсько-шведський союзний договір 1791....IV, 378
Російсько-шведський союзний договір 1812....IV, 378
Російсько-японський договір 1875....IV, 379
Російсько-японський договір 1895....IV, 379
Роскілльський мир 1658....IV, 380
Роставицька угода 1619 між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою....IV, 380
Ростокський земський мир 1283....IV, 380
Ротація....IV, 380
Рохадіат Дра Нінінг Сунінгсіх....IV, 381
Рузвельт Теодор....IV, 381
Рузвельт Франклін Делано....IV, 382
Румунсько-французький договір 1926....IV, 383
Румунсько-югославський договір 1921....IV, 383
Румянцев Микола Петрович....IV, 383
Руснак Урбан....IV, 383
Русоцентризм....IV, 384
Руссеф Ділма....IV, 385
Русько-візантійський договір 860....IV, 385
Русько-візантійський договір 944....IV, 385
Русько-візантійський договір 971....IV, 386
Русько-візантійський договір 1046....IV, 387
Русько-візантійські договори 907 і 911....IV, 387
Русько-візантійські переговори 946....IV, 388
Русько-литовська союзна угода 1254....IV, 388
Русько-німецький союзний договір 1017....IV, 388
Русько-польські союзні угоди 1038 і 1042....IV, 389
Русько-угорська мирна угода 1246....IV, 389
Русько-угорська союзна угода....IV, 389
Рут Еліу....IV, 390
Рута місія....IV, 390
Рута—Такахіро угода....IV, 390
Рух за ядерне роззброєння....IV, 390
Рух неприєднання....IV, 390
Рюйтель Арнольд....IV, 391
Рютте Марк....IV, 392
Рябовол Микола Степанович....IV, 393

Сааведра Ламас Карлос....IV, 394
Сааведри Ламаса пакт («Антивоєнний договір про ненапад і примирення»)....IV, 394
Саадабадський пакт....IV, 395
Сааданбеков Жумагул....IV, 395
Саакашвілі Міхеїл Ніколозович....IV, 395
Сабах аль-Ахмед аль-Джабер ас-Сабах....IV, 396
Сабрі Алі....IV, 396
Савич Семен....IV, 397
Савич Семен....IV, 397
Савченко Юрій Васильович....IV, 397
Сагайдачний Петро Кононович....IV, 397
Сагач Ігор Михайлович....IV, 398
Сагіб І Герай....IV, 398
Садака Юсеф....IV, 398
Садат Мухаммед Анвар....IV, 399
Садег-Бонаб Ахмад....IV, 399
САДК....IV, 400
Саєнко Тетяна Григорівна....IV, 400

Сазонов Сергій Дмитрович ..... IV, 400
Саїд Нурі ..... IV, 400
Саїд Шорш Халід ..... IV, 401
Сайкса—Піко угода 1916 ..... IV, 401
Сайондзі Кіммоті ..... IV, 401
Саката Тоїчі ..... IV, 402
Салазар Антоніу ді Олівера ..... IV, 402
Саліковський Олександр Хомич ..... IV, 402
Салім Мела Ахмад Наваз ..... IV, 403
Салінас де Гортарі Карлос ..... IV, 403
Салонікське перемир'я 1918 ..... IV, 403
Салют ..... IV, 404
Самаранч Хуан Антоніо ..... IV, 404
Самарас Антоніс ..... IV, 404
Самарський Олександр Сергійович ..... IV, 405
Саміт ..... IV, 405
«Саміт Землі» 1992 ..... IV, 405
«Саміт тисячоліття» ..... IV, 405
Самозахист ..... IV, 406
Самойлович Іван Самійлович ..... IV, 406
Самооборона індивідуальна ..... IV, 407
Самооборона колективна ..... IV, 407
Самсар Мехмет ..... IV, 408
Сандуляк Леонтій Іванович ..... IV, 408
«Санітарний кордон» ..... IV, 409
Санкції міжнародні ..... IV, 409
Санкції ООН проти Південно-Африканської Республіки (ПАР) ..... IV, 409
Сан-Ремо конференція 1920 ..... IV, 410
Сан-Стефанський мирний договір 1878 ..... IV, 412
Сантер Жак ..... IV, 411
Сантос Маріо Августу ..... IV, 411
Сантос Кальдерон Хуан Мануель ..... IV, 411
Сантуш Жозе Едуарду душ ..... IV, 411
Сантуш Маріо Жезуш душ ..... IV, 412
Сантьяго резолюція 1991 ..... IV, 412
Сан-Франциська конференція 1945 ..... IV, 413
Сан-Франциський мирний договір 1951 ..... IV, 414
Сапатеро Родрігес Хосе Луїс ..... IV, 415
Сараджоглу Шюкрю ..... IV, 415
Сардачук Петро Данилович ..... IV, 415
Саркозі Ніколя ..... IV, 415
Сарпер Селім ..... IV, 416
Сассу-Нгессо Дені ..... IV, 416
Застроаміджойо Алі ..... IV, 417
Сатисфакція ..... IV, 417
Сато Ейсаку ..... IV, 418
Саубрі Абдельжаліль ..... IV, 418
Саха Дебабрата Шрі ..... IV, 419
Сахаров Андрій Дмитрович ..... IV, 419
Св. Ендрю угода ..... IV, 419
Свальбардський договір ..... IV, 419
Свинарчук Євген Григорович ..... IV, 420
Свірський Юрій Володимирович ..... IV, 420
Світова асоціація автомобільних магістралей, СААМ ..... IV, 420
Світова організація торгівлі, СОТ ..... IV, 420
Світова продовольча програма, СПП ..... IV, 421
Світове господарство ..... IV, 422
Світовий банк ..... IV, 423
Світовий економічний форум, СЕФ ..... IV, 425
Світовий океан ..... IV, 425
Світовий ринок ..... IV, 426
Світовий ринок золота ..... IV, 426
Світовий ринок робочої сили ..... IV, 428
Світовий саміт з інформаційного суспільства ..... IV, 430
Світові гроші ..... IV, 431
Світові ринки капіталу ..... IV, 431
Світові ринки послуг ..... IV, 431
Світові ринки сировинних товарів ..... IV, 432
Світової системи теорія ..... IV, 434
Світські конгреси ..... IV, 435
Свобода польотів (у повітряному просторі над відкритим морем) ..... IV, 435
Свобода рибальства (у відкритому морі) ..... IV, 435
Свобода судноплавства (у відкритому морі) ..... IV, 436
Святослав Ігоревич ..... IV, 436
Священна війна 595–585 до н. е. ..... IV, 437
Священна ліга 1684–98 ..... IV, 437
Священна Римська імперія ..... IV, 437
Священний союз ..... IV, 438
СЕАТО ..... IV, 438
Севільський договір 1729 ..... IV, 438
Севрський мирний договір 1920 ..... IV, 438
Севрюк Олександр Олександрович ..... IV, 439
Сегедський мир 1444 ..... IV, 440
Сегрегація ..... IV, 440
Сейдамет Кірімер Джафер ..... IV, 440
Секретаріат ООН ..... IV, 441
Секуляризація ..... IV, 441
Селівон Микола Федосович ..... IV, 442
Селім I Герай ..... IV, 442
Семенець Олег Євгенович ..... IV, 442

Семилітня війна 1756–63 ..... IV, 443
Сенгор Леопольд Седар ..... IV, 443
Сенегамбія ..... IV, 444
Сен-Жерменський мирний договір 1919 ..... IV, 444
Сенті Даріас Ернесто Антоніо ..... IV, 445
СЕНТО ..... IV, 445
Сентсо Ашраф ..... IV, 445
Сепаратизм ..... IV, 445
Сербсько-турецька війна 1876 ..... IV, 445
Сергеєв Юрій Анатолійович ..... IV, 445
«Сердечна згода» 1904 ..... IV, 446
Середземноморський діалог НАТО ..... IV, 446
«Серединної Європи» концепція ..... IV, 447
Серрі Роберт Герман ..... IV, 448
Сидоренко Григорій Микитович ..... IV, 449
Симахія ..... IV, 449
Симеон II ..... IV, 449
Симлська угода 1972 ..... IV, 450
Сирійські війни 275–168 до н. е. ..... IV, 450
Система валютна ..... IV, 451
Система міжнародна ..... IV, 452
Система міжнародного права ..... IV, 452
Система науки міжнародного права ..... IV, 453
Системи експертні ..... IV, 453
Системи міжнародних відносин середовище ..... IV, 453
Системний аналіз ..... IV, 453
Сіанук Нородом ..... IV, 455
Сіахаан Ремі Рамаулі ..... IV, 455
Сідехара Кідзюро ..... IV, 455
Сікевич Володимир Васильович ..... IV, 456
Сікорський Владислав Євгеніуш ..... IV, 456
Сілванян Грач Гамлікович ..... IV, 457
Сімоносекський мирний договір 1895 ..... IV, 457
Сімонстаунська угода 1955 ..... IV, 457
Сімсонс Петеріс ..... IV, 457
Сінгалевич Володимир ..... IV, 458
Сінгх Манмохан ..... IV, 458
Сінклер Володимир Олександрович ..... IV, 458
Сіонізм ..... IV, 459
Сістовський мирний договір 1791 ..... IV, 459
Сіяк Іван Михайлович ..... IV, 459
Скоропад Олег Михайлович ..... IV, 460
Скоропадський Павло Петрович ..... IV, 460
Скрипник Микола Олексійович ..... IV, 461
Скубішевський Кшиштоф ..... IV, 462
Скуратовський Михайло Васильович ..... IV, 462
Славинський Максим Антонович ..... IV, 463
Слайдела місія ..... IV, 463
Сліпченко Олександр Сергійович ..... IV, 463
Слободищенський трактат 1660 ..... IV, 464
Слов'янофільство ..... IV, 464
Служба іномовлення «Україна і світ» ..... IV, 465
Слюсаренко Оксана Олександрівна ..... IV, 465
Смаль-Стоцький Роман Степанович ..... IV, 465
Смаль-Стоцький Степан Йосипович ..... IV, 466
Смертна кара ..... IV, 466
Сметанін Володимир Ілліч ..... IV, 466
Сміт Роланд Гедлі ..... IV, 467
Сміт Саймон ..... IV, 467
Смолій Валерій Андрійович ..... IV, 467
Смоляков Леонід Якович ..... IV, 468
Снегур Мірча ..... IV, 468
СНО-1 договір ..... IV, 468
СНО-2 договір ..... IV, 468
Соареш Маріо ..... V, 3
Сокович Євген Олександрович ..... V, 3
Сократеш Жозе ..... V, 3
Солана де Мадаріага ..... V, 3
Соловей Володимир Васильович ..... V, 4
Солсбері Роберт Артур Талбот Гаскойн-Сесіл ..... V, 5
Сомалійська криза ..... V, 5
Соні Від'я Бхушант ..... V, 5
Соціалістичний Інтернаціонал ..... V, 6
Соціологія міжнародних відносин ..... V, 6
Сочинська угода 1992 ..... V, 6
Союз Арабського Магрибу ..... V, 7
Союз Визволення України (СВУ) ..... V, 8
Союз воєнно-політичний ..... V, 9
«Союз заради прогресу» ..... V, 10
Союз південноамериканських націй ..... V, 10
Союз трьох імператорів ..... V, 11
Союз Центральних держав ..... V, 11
Союзи валютні ..... V, 11
Союзів та коаліцій міжнародних теорія ..... V, 12
Союзний робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР 1920 ..... V, 12
Союзницька війна 357–355 до н. е. ..... V, 13
Союзницька війна 220–217 до н. е. ..... V, 13
Спа конференція 1920 ..... V, 13
Спаак Поль-Анрі ..... V, 14
Спасеновскі Ацо ..... V, 14
Спеціалізація ..... V, 14
Спеціалізовані установи ООН ..... V, 15

Спеціальна місія ... V, 16
Спеціальний трибунал щодо Лівану ... V, 16
Спеціальні інформаційні операції ... V, 17
Спинул Микола ... V, 17
Спис Микола Михайлович ... V, 18
Співдружність демократичного вибору ... V, 18
Співдружність Націй ... V, 19
Співдружність Незалежних Держав, СНД ... V, 19
Співробітництва між державами принцип ... V, 22
Співробітництво ... V, 22
Співтовариство держав Латинської Америки й Карибського басейну ... V, 23
Співтовариство розвитку Півдня Африки, САДК ... V, 23
Співчуття ... V, 24
Спілка дипломатів України ... V, 25
Спільна афро-малагасійська організація ... V, 25
Спільна безпекова та оборонна політика, СБОП ... V, 26
Спільна зовнішня політика та політика безпеки ЄС, СЗППБ ... V, 27
Спільна стратегія ЄС щодо України ... V, 28
Спільний ринок ... V, 29
Спільний ринок країн Південного конуса, МЕРКОСУР ... V, 29
Спільний ринок Східної та Південної Африки, КОМЕСА ... V, 31
Спір міжнародний ... V, 31
Спірін Руслан Миколайович ... V, 32
Спічрайтінг ... V, 32
Спостерігачі ... V, 33
Справедливої війни теорія ... V, 33
Справедливості принцип ... V, 34
СРСР дипломатія ... V, 34
СРСР розпад ... V, 36
Стабільність ... V, 37
«Сталевий пакт» ... V, 38
Сталін Йосиф Віссаріонович ... V, 38
Сталого розвитку концепція ... V, 39
Стамбульська декларація 1992 ... V, 40
Стамбульський саміт ОБСЄ 1999 ... V, 41
Станік Сюзанна Романівна ... V, 41
«Старий союз» 1295 ... V, 41
Старосольський Володимир Якимович ... V, 42
Старшинство дипломатичне ... V, 42
Статі Сержіу ... V, 43
Статус-кво ... V, 43
Статут ... V, 43
Статут ООН ... V, 43
Стебницький Петро Януарійович ... V, 45
Стевіле Іон ... V, 45
Степанов Валерій Анатолійович ... V, 45
Стеттініус Едуард Рейлі-молодший ... V, 46
Стефанів Гнат ... V, 46
Стецько Ярослава Йосипівна ... V, 46
Стіккер Дірк ... V, 47
Стілуелла місія ... V, 47
Стімсон Генрі Льюїс ... V, 47
Стімсона доктрина ... V, 48
Стокгольмська декларація 1972 Декларація ... V, 48
Стокгольмська конвенція щодо стійких органічних забруднювачів 2001 ... V, 48
Стокгольмська конференція із заходів зміцнення довіри, безпеки та роззброєння в Європі ... V, 49
Стокгольмська угода про співробітництво у сфері оборонних матеріалів 2000 ... V, 49
Столітня війна 1337–1453 ... V, 49
Столтенберг Йенс ... V, 50
Стратегії «м'якої», «жорсткої» та «розумної сили» у світовій політиці ... V, 50
Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ) ... V, 51
Стратегічне партнерство ... V, 52
Стратегічні товари ... V, 52
Стратегія військово-політична ... V, 53
Стратегія економічна ... V, 53
Стратегія зовнішньоекономічна ... V, 53
Стратегія зовнішньополітична ... V, 54
Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу 1998 ... V, 54
Стратегія України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО) 2002 ... V, 55
Стратифікація ... V, 56
Стрези конференція 1932 ... V, 57
Стрези конференція щодо Німеччини ... V, 57
Стримування ... V, 57
«Стримування» доктрина 1947 ... V, 57
Строк дії міжнародного договору ... V, 58
Строку давності незастосування ... V, 58
Структура ... V, 59
Суб'єкти міжнародного договору ... V, 59
Суб'єкти міжнародного права ... V, 59
Субсидіарність ... V, 60
Субституція ... V, 60

Суверенітет ... V, 61
Суверенної рівності держав принцип ... V, 61
Суд Європейського Союзу ... V, 62
Суддя міжнародний ... V, 63
Судна морського національна приналежність . V, 64
Судна повітряного іноземного примусова посадка ... V, 64
Судна повітряного національна приналежність ... V, 64
Судна повітряного незаконне захоплення ... V, 65
Судно морське військове ... V, 65
Судно морське ядерне ... V, 66
Судноплавство міжнародне торговельне ... V, 67
Судноплавство по міжнародних річках ... V, 67
Судно повітряне військове ... V, 67
Судно повітряне державне ... V, 68
Судно повітряне цивільне ... V, 68
Судова процедура міжнародна ... V, 68
Суецька криза 1956 ... V, 68
Суецький канал ... V, 70
Суедзава Шьодзі ... V, 70
Сукарно Ахмед ... V, 70
Суковкін Михайло Акінфійович ... V, 72
Султанський Павло Олександрович ... V, 72
Султонов Шухрат Музафарович ... V, 72
Сунь Ятсен ... V, 73
Супутник ... V, 74
Сурдо Вітторіо Клаудіо ... V, 74
Сусіло Бамбанг Юдойоно ... V, 75
Суфанувонг ... V, 75
Сухарто Мохамед ... V, 76
Сфера впливу ... V, 77
Сфорца Франческо ... V, 77
Схеффер Яап де Хооп ... V, 78
Східна війна 1853–56 ... V, 78
Східна криза 1875–78 ... V, 78
Східна криза 1894–97 ... V, 80
Східне партнерство, СП ... V, 81
Східне питання ... V, 83
Східноафриканське співтовариство, САС ... V, 87
Східного Єрусалима анексія ... V, 87
Східного Тимору незалежності проблема ... V, 87
Сюремен Філіпп ... V, 89
Сьянтіс Атіс ... V, 89

Табачник Дмитро Володимирович ... V, 90
Табуї Жорж ... V, 91
Табула раса концепція ... V, 91
Таїландська декларація 1899 ... V, 92
Тайбейський договір 1952 ... V, 92
Тайванська проблема ... V, 92
Талейран-Перігор Шарль Моріс ... V, 94
Танака Гіїті ... V, 95
Танаки меморандум ... V, 95
Танзанійсько-угандійський конфлікт 1978–79 ... V, 96
Танжера статус ... V, 97
Тараненко Олександр Сергійович ... V, 99
Тарасенко Василь Якимович ... V, 99
Тарасконський договір 1291 ... V, 100
Тарасюк Борис Іванович ... V, 100
Тарік Мірза Фарук ... V, 101
Тартуський мирний договір 1920 ... V, 101
Тафт Вільям Говард ... V, 101
Ташкентська декларація 1966 ... V, 102
Ташкентський пакт 1992 ... V, 102
«Тверда сила» ... V, 102
Тегеранська конференція 1943 ... V, 102
Тейлор Вільям ... V, 103
Темницький Володимир Миколайович ... V, 103
Тендери міжнародні ... V, 104
Тепліцькі союзні договори 1813 ... V, 104
Тереза Калькуттська ... V, 104
Терещенко Михайло Іванович ... V, 104
Територіальна претензія ... V, 105
Територіальне верховенство ... V, 106
Територіальний спір ... V, 106
Територіальні води ... V, 106
Територіальні режими особливі ... V, 107
Територіальної цілісності принцип ... V, 107
Території зміна приналежності ... V, 108
Територія державна ... V, 108
Територія міжнародна ... V, 109
Терлецький Євген Петрович ... V, 109
Тернер Роберт Лі ... V, 109
Тероризм інформаційний ... V, 109
Тероризм міжнародний ... V, 110
Тер-Петросян Левон ... V, 112
Тетеря Павло Іванович ... V, 112
Тетчер Маргарет Гільда ... V, 113
Тефт Джон Френсіс ... V, 115
Техасу анексія ... V, 115
Тешенський мирний договір 1779 ... V, 115
Тибетська проблема ... V, 116
Тимофєєв Ігор Володимирович ... V, 117

Тимошенко Костянтин Володимирович ..... V, 118
Тимчасова угода між Австрією і РСФРР та УСРР 1921 ..... V, 118
Тимчасовий повірений у справах..... V, 118
Тихонов Віктор Миколайович ..... V, 119
«Тихоокеанська доктрина» Форда ..... V, 119
Тихоокеанське співтовариство ..... V, 119
Тихоокеанський альянс ..... V, 119
Тишкевич Михайло Станіславович..... V, 120
Тільзитські мирні договори 1807 ..... V, 120
Тіто Йосип ..... V, 121
Тітулеску Ніколає..... V, 122
Ткач Дмитро Іванович ..... V, 122
Тлателолко договір..... V, 122
Тлумачення міжнародного договору..... V, 122
Тобара доктрина..... V, 124
Тод Янош ..... V, 124
Токаржевський-Карашевич Іван Степанович..... V, 124
Токійський процес 1946–48 ..... V, 125
Толедо Алехандро ..... V, 125
Толедська угода 1480..... V, 125
Толкач Володимир Сергійович ..... V, 125
Толстой Петро Андрійович ..... V, 126
Томашівський Степан Теодорович ..... V, 126
Томсона—Уррутії договір..... V, 126
Тондер Деларей ..... V, 126
Тонкінська резолюція Конгресу США ..... V, 127
«Тонкінський інцидент» ..... V, 127
Торгівля людьми..... V, 127
Торгова марка..... V, 127
Торгова політика ..... V, 128
Торговий баланс ..... V, 128
Торгово-промислова палата (ТПП)..... V, 128
Тордесільяський договір 1494 ..... V, 129
Торнінг-Шмідт Гелле..... V, 129
Торрес-Муга Ліліана де Оларте, де..... V, 129
Торріхос Омар..... V, 130
Торріхоса—Картера угоди ..... V, 130
Торрічеллі закон ..... V, 130
Торунський мир 1466 ..... V, 131
Торунський мирний договір 1411 ..... V, 131
Торунські договори 1709 ..... V, 132
Тоталітаризм ..... V, 132
Точицький Микола Станіславович..... V, 132
Травендальський мирний договір 1700 ..... V, 133
Трайковський Борис..... V, 133
Транзит міжнародний..... V, 133
Транзитний прохід у міжнародній протоці..... V, 134
Транзиту право..... V, 134
Трансатлантична декларація між ЄС та США ... V, 135
Трансконтинентальний договір 1819 ..... V, 136
Транснаціональний банк..... V, 136
Транснаціональних корпорацій кодекс поведінки ..... V, 136
Транснаціональні відносини..... V, 136
Транснаціональні корпорації (ТНК) ..... V, 137
Третейський запис ..... V, 138
Третейський розгляд ..... V, 138
Третій Інтернаціонал..... V, 138
«Третій світ» ..... V, 138
«Третього Риму» концепція..... V, 139
Третя держава ..... V, 140
Трибунал із морського права міжнародний.... V, 140
Тридцятилітній мир 446 до н. е. ..... V, 141
Тридцятилітня війна 1618–48 ..... V, 142
Тристороння Заява президентів України, США та Росії 1994..... V, 143
Тристороння комісія ..... V, 144
Тріанонський мирний договір 1920..... V, 144
Трімбл Вільям Девід..... V, 145
ТРІМС ..... V, 145
Тріполі угода 2006 ..... V, 145
ТРІПС..... V, 146
Троїстий союз..... V, 146
Троненко Ростислав Володимирович ..... V, 147
Троппауський конгрес 1820 ..... V, 147
Троцький Лев ..... V, 147
Троцький Микола ..... V, 148
Трумен Гаррі ..... V, 149
Трумена доктрина ..... V, 150
Трюдо П'єр Еліот ..... V, 151
Туарі зустріч 1926..... V, 151
Тугута конвенція 1771..... V, 152
Туджман Франьо ..... V, 152
Туре Ахмед Секу..... V, 152
Турецько-французька угода 1921..... V, 152
Турецько-югославський договір 1933..... V, 153
Туринський процес..... V, 153
Турісбеков Заутбек Каусбекович..... V, 154
Туркманчайський мирний договір 1828..... V, 154
Турянський Ігор Мефодійович..... V, 154
Туск Дональд ..... V, 155
Тьєр Луї Адольф ..... V, 155

Тюркмен Ільтер..... V, 156
Тюрксой ..... V, 156
Тягло Володимир Миколайович..... V, 156
Тяньцзіньська китайсько-японська конвенція 1885..... V, 156
Тяньцзіньський французько-китайський договір 1885..... V, 157
Тяньцзіньські договори 1858..... V, 157
Тяпкін Василь Михайлович..... V, 158

У Тан ..... V, 159
У-2 інцидент ..... V, 159
Угода з князями церкви 1220..... V, 159
Угода між урядами держав —членів Шанхайської організації співробітництва про співробітництво в області забезпечення міжнародної інформаційної безпеки 2009 ..... V, 160
Угода про вільну торгівлю СНД ..... V, 160
Угода про запобігання подвійному оподаткуванню..... V, 161
Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами 1994 ..... V, 161
Угода про співробітництво в проведенні авіаційних і морських пошукових і рятувальних операцій в Арктичному регіоні ..... V, 162
Угода про співробітництво держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав у боротьбі зі злочинами у сфері комп'ютерної інформації 2001 ..... V, 162
Угода про штаб-квартиру..... V, 162
Угоди міжнародні інвестиційні (УМІ)..... V, 163
Угоди міжнародні платіжні..... V, 163
Угоди міжнародні регіональні ..... V, 164
Угоди міжнародні товарні..... V, 164
Угоди про асоціацію з Європейським Союзом..... V, 165
Угоди про статус іноземних збройних сил ..... V, 165
Угоди регіональної торгівлі (РТУ) ..... V, 165
Угорська війна 1848 49 ..... V, 165
Удовенко Геннадій Йосипович..... V, 166
Удовиченко Петро Платонович ..... V, 167
Укладання міжнародного договору..... V, 167
Україна в ЮНЕСКО ..... V, 168
Українська асоціація міжнародного права (УАМП)..... V, 169
Українська революція 1917–20..... V, 170
Українське питання в період «холодної війни» ..... V, 171
Українське питання під час Другої світової війни ..... V, 173
Українське питання під час Першої світової війни ..... V, 174
Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Другої світової війни ..... V, 176
Українське питання у структурі міжнародних відносин напередодні Першої світової війни ..... V, 178
Українське товариство прихильників Ліги Націй..... V, 180
«Український часопис міжнародного права» (УЧМП) ..... V, 181
Українсько-австрійський договір 1920 ..... V, 181
Українсько-азербайджанський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 2000..... V, 181
Українсько-американська хартія партнерства, дружби і співробітництва 1994 ..... V, 182
Українсько-антантівські переговори 1919..... V, 182
Українсько-аргентинський договір про дружні відносини і співробітництво 1998..... V, 184
Українсько-білоруська заява про взаємостосунки 1990 ..... V, 185
Українсько-білоруський договір про державний кордон 1997 ..... V, 186
Українсько-білоруський договір про дружбу, добросусідство та співробітництво 1995... V, 186
Українсько-білоруські переговори про державний кордон 1918 ..... V, 186
Українсько-болгарський договір про дружні відносини і співробітництво 1992..... V, 190
Українсько-бразильський договір про дружні відносини і співробітництво 1995..... V, 190
Українсько-британський договір про принципи відносин і співробітництво 1993 ..... V, 191
Українсько-в'єтнамський договір про принципи відносин та співробітництва 1996..... V, 191
Українсько-вірменський договір про дружбу і співробітництво 1996 ..... V, 192
Українсько-гвінейська декларація про принципи співробітництва і дружби 1998 ..... V, 192
Українсько-грецький договір про дружбу і співробітництво 1996 ..... V, 193
Українсько-грузинський договір 1918 ..... V, 193

Українсько-грузинський договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу 1994.... V, 194
Українсько-грузинський мирний договір 1921 ..... V, 194
Українсько-данська декларація про основні принципи співробітництва 1996 ..... V, 194
Українсько-донський союзний договір 1918... V, 195
Українсько-естонський договір про дружбу і співробітництво 1992 ..... V, 196
Українсько-ізраїльська декларація про поглиблення і подальший розвиток взаємовідносин, партнерства і співробітництва 1996 ..... V, 196
Українсько-іранський протокол про основні принципи взаємовигідного співробітництва 1997..... V, 197
Українсько-іспанський договір про дружбу і співробітництво 1996 ..... V, 197
Українсько-італійський договір про дружбу і співробітництво 1995 ..... V, 198
Українсько-казахстанський договір про дружбу і співробітництво 1994 ..... V, 198
Українсько-канадська угода про дружбу і співробітництво 1994 ..... V, 199
Українсько-киргизький договір про дружбу і співробітництво 1996 ..... V, 199
Українсько-китайська декларація про розвиток і поглиблення відносин дружби і співробітництва 1995..... V, 200
Українсько-корейська декларація про принципи взаємовідносин і співробітництва 1996..... V, 201
Українсько-кримський союзний договір 1648..... V, 201
Українсько-кримський союзний договір 1711..... V, 201
Українсько-кримські переговори 1918 ..... V, 201
Українсько-кубанський союзний договір 1920..... V, 204
Українсько-латвійський договір про дружбу і співробітництво 1995 ..... V, 205
Українсько-литовський договір про дружбу і співробітництво 1994 ..... V, 206
Українсько-македонський договір про дружбу і співробітництво 1998 ..... V, 206
Українсько-мексиканська декларація про принципи відносин та співробітництва 1997..... V, 207
Українсько-молдовський договір 1650 ..... V, 207
Українсько-молдовський договір про державний кордон 1999 ..... V, 208
Українсько-молдовський договір про добросусідство, дружбу і співробітництво 1992 ..... V, 208
Українсько-німецька декларація про основи відносин 1993..... V, 208
Українсько-польська війна 1918–19 ..... V, 209
«Українсько-польська війна 1942–47»..... V, 210
Українсько-польська Спільна заява «До порозуміння і єднання» ..... V, 212
Українсько-польська угода про взаємний обмін населенням 1944..... V, 212
Українсько-польський договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1992..... V, 213
Українсько-російська угода з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України 2010 (Харківська угода)..... V, 214
Українсько-російський газовий конфлікт 2005–06 ..... V, 214
Українсько-російський договір про державний кордон 2003..... V, 215
Українсько-російський договір про дружбу, співробітництво і партнерство 1997..... V, 215
Українсько-російський договір про основи відносин 1990..... V, 217
Українсько-російські мирні переговори 1918..... V, 218
Українсько-російські мирні переговори 1919..... V, 220
Українсько-російські угоди про поділ Чорноморського флоту ..... V, 222
Українсько-румунський договір про відносини добросусідства і співробітництва 1997 ..... V, 223
Українсько-румунський договір про режим державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань 2003 ..... V, 224
Українсько-словацький договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво 1993 ..... V, 224
Українсько-трансільванський союзний договір 1656..... V, 225
Українсько-турецька угода про вільне мореплавство й торгівлю..... V, 226
Українсько-турецький договір про дружбу і братерство 1922..... V, 226
Українсько-турецький договір про дружбу і співробітництво 1992 ..... V, 227

Українсько-турецький союзний договір 1669..... V, 227
Українсько-турецький союзний договір 1712..... V, 228
Українсько-туркменський договір про дружбу і співробітництво 1992 ..... V, 229
Українсько-угорський договір про основи добросусідства та співробітництва 1991 ... V, 229
Українсько-узбецький договір про основи міждержавних відносин, дружбу і співробітництво 1992 ..... V, 230
Українсько-французький договір про взаємо-розуміння та співробітництво 1992..... V, 230
Українсько-чеський договір про дружні відносини та співробітництво 1995 ..... V, 231
Українсько-шведський союз 1708 ..... V, 231
Українцев Омелян Гнатович..... V, 232
Уліссеа Асдрубал Пінто де ..... V, 232
Ульбрихт Вальтер ..... V, 232
Ульманіс Гунтіс..... V, 234
Ультиматум..... V, 234
Ульфстедт Ерік..... V, 234
Умала Тассо Ольянта..... V, 235
Умови торгівлі ..... V, 235
Умови чинності міжнародних договорів..... V, 235
Універсального правонаступництва теорія .... V, 236
Унія ..... V, 236
Ункіяр-Іскелесійський договір 1833 ..... V, 236
Унковський Григорій..... V, 237
Унція тройська..... V, 237
Уоллеса місія 1944 ..... V, 237
Уповноважений НКЗС СРСР при Раднаркомі УСРР ..... V, 238
Управління Верховного комісара ООН з прав людини..... V, 238
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців..... V, 238
Урібе Велес Альваро ..... V, 239
Уряд..... V, 240
Уряд у вигнанні..... V, 240
Урядування електронне..... V, 241
Устич Сергій Іванович ..... V, 242
Уті посідетіс..... V, 242
Утрехтська унія ..... V, 243
Утрехтський договір 1474..... V, 243
Утрехтський мир 1713 ..... V, 243
Утримання (при голосуванні) ..... V, 244
Уччіалійський договір 1889..... V, 244
Ушуайська декларація..... V, 245

Фаббрі Фабліо ..... V, 246
Фабер-Род Крістіан..... V, 246
Фабіус Лоран ..... V, 246
Фаб'ян Клаус..... V, 246
Фавзі Махмуд ..... V, 247
Фазлуррахман Фазіль..... V, 247
Файман Вернер ..... V, 247
Факультативний протокол..... V, 248
Фальшивомонетництво..... V, 248
Фам Ван Донг ..... V, 248
Фанфані Амінторе ..... V, 248
Фареник Сергій Анатолійович ..... V, 248
Фаріа і Майа Антоніу де ..... V, 249
Фашизм..... V, 249
Фашодська криза 1898 ..... V, 249
Федералізм ..... V, 250
Федерація ..... V, 250
Федоров Володимир Григорович..... V, 250
Фейсал ібн Абд-аль-Азіз ас-Сауд..... V, 250
Фейсала–Вейцмана угода 1919..... V, 251
Фентер Андріс..... V, 251
Фердинанд VII ..... V, 251
Фернандес Фернандо Хосе..... V, 252
Феррі Жуль ..... V, 252
Ферхойген Гюнтер..... V, 252
Феслер Крістіан ..... V, 253
Феський договір 1912..... V, 253
Фещенко-Чопівський Іван Адріянович..... V, 253
Филонович Василь Захарович ..... V, 254
Фігль Леопольд ..... V, 254
Фієскі Паскаль ..... V, 254
Філіація..... V, 255
Філіпович Раде..... V, 255
Філократів мир ..... V, 255
Фінляндизація..... V, 255
Фірлінгер Зденек ..... V, 256
Фіскальний союз ..... V, 256
Фітцджеральд Гаррет Майкл Даймонд ..... V, 257
Фішер Йошка Мартін..... V, 257
Флорентійська дипломатія XIII–XIV ст..... V, 201
Фокін Вітольд Павлович..... V, 258
Фор Жак ..... V, 259
Форгач Йоганн..... V, 259
Форд Джеральд..... V, 259

Форда доктрина ... V, 260
Форін офіс ... V, 260
Форлані Арнальдо ... V, 261
Формаційна теорія ... V, 261
Форс-мажор ... V, 262
Форум «Азія—Європа», АСЕМ ... V, 262
Форум інформаційного суспільства (ФІС) ... V, 262
Форум країн-експортерів газу ... V, 263
Форум тихоокеанських островів (ФТО) ... V, 263
Фрагментація ... V, 263
Франк Монік Патрісія Антуанетта ... V, 264
Франклін Бенджамін ... V, 264
Франко Антоніо ... V, 264
Франко Франсіско ... V, 264
Франко-прусська війна 1870–71 ... V, 265
Франкофонія ... V, 266
Франкфуртський договір 1489 ... V, 266
Франкфуртський мир 1871 ... V, 267
Франсуа-Понсе Жан-Андре ... V, 267
Франц Йосиф I ... V, 267
Французька буржуазна революція 1789–99 ... V, 267
Французька колоніальна імперія ... V, 271
Французько-ефіопський договір 1897 ... V, 272
Французько-івуарський конфлікт 2004 ... V, 272
Французько-ліванський договір 1936 ... V, 273
Французько-сирійський договір 1936 ... V, 273
Французько-чехословацький договір про союз і дружбу 1924 ... V, 274
Французько-югославський договір 1927 ... V, 274
Французько-японські угоди про Індокитай 1940–41 ... V, 274
Фредеріксборзький договір 1720 ... V, 275
Фредріксен Йон Елведал ... V, 276
Фрейзер Дерек ... V, 276
Фрейсіне Шарль-Луї ... V, 276
Фрідріх-Вільгельм II ... V, 276
Фрідріхсгамський мирний договір 1809 ... V, 276
Фрунзе Михайло Васильович ... V, 277
Фрюденлунд Кнут ... V, 278
Фукуда Такео ... V, 278
Фукуди доктрина ... V, 278
Функціоналізм ... V, 279
Функціонального (обмеженого) імунітету держави теорія ... V, 279
Фуркало Володимир Васильович ... V, 279
Футурологія міжнародних відносин ... V, 279
Фухіморі Альберто ... V, 280
Хабаровський протокол 1929 ... V, 281
Хаддам Абдель Халім ... V, 281
Хайдаров Ілхом Уткурович ... V, 281
Хайле Селассіє I ... V, 282
Хайлігендаммський процес ... V, 282
Хайм Вольф Дітріх ... V, 284
Хак Таджул ... V, 284
Халіфа ібн Зайд аль-Нахайян ... V, 284
Халіфату арабо-мусульманського дипломатія ... V, 284
Халлквіст Мартін Ларс Вільгельм Алексіс ... V, 286
Халхін-Голський конфлікт 1939 ... V, 286
Хамад бін Халіфа аль-Тані ... V, 286
Хамад ібн Іса аль-Халіфа ... V, 287
Хамід Албар ... V, 287
Хаммаршельд Даг ... V, 288
Хан Шамун Алам ... V, 288
Хандогій Володимир Дмитрович ... V, 288
Хараламмопулос Іоанніс ... V, 289
Харірі Рафік ... V, 289
Хартія для нової Європи ... V, 289
Хартія основних прав Європейського Союзу ... V, 290
Хартія про особливе партнерство між Україною й НАТО 1997 ... V, 291
Хартленд ... V, 292
Харченко Ігор Юрійович ... V, 292
Хасан II ... V, 292
Хасанський конфлікт 1938 ... V, 293
Хатамі Сейед Мохаммад ... V, 293
Хатояма Ітіро ... V, 294
Хаттінга Ван'т Сант Онно Віллем Корнеліс ... V, 294
Хау Джеффрі Річард Едвард ... V, 294
Хауз Едвард Манделл ... V, 294
Хауза місії ... V, 295
Хачатрян Армен Авакович ... V, 295
Хашаба Мона Алі Ахмед ... V, 295
Хашемі-Рафсанджані Алі Акбар ... V, 295
Хей Джон ... V, 296
Хейг Олександр ... V, 296
Хейден Вільям Джордж ... V, 297
Хейн Яан ... V, 297
Хекайре Аджуру Ігнатіус ... V, 297
Хелл Корделл ... V, 297
Хелмса—Бертона закон ... V, 298
Хельсет Андерс ... V, 298
Хербст Джон Едвард ... V, 298

Хея—Бюно-Варільї договір ... V, 299
Хея—Герберта договір 1903 ... V, 299
Хея доктрина ... V, 299
Хея–Херрана договір 1903 ... V, 299
Хіль Каталіна Луїс Хав'єр ... V, 299
Хірота Кокі ... V, 299
Хірохіто ... V, 300
Хіт Едвард Річард ... V, 300
Хмельницький Богдан Михайлович ... V, 300
Хмельницький Юрій Богданович ... V, 301
Хо Сун Чьол ... V, 301
Хо Ші Мін ... V, 302
Ходжа Енвер ... V, 302
Ходоровський Георгій Іванович ... V, 303
Хойський Фаталі Хан Іскендероглу ... V, 303
Холдена місія 1912 ... V, 304
«Холодна війна» ... V, 304
Хомейні Рухолла Мусаві ... V, 306
Хонда Хітоші ... V, 306
Хонеккер Еріх ... V, 306
Хор Семюел Джон Герні ... V, 308
Хора—Лаваля угода 1935 ... V, 308
Хорн Дьюла ... V, 308
Хоружий Григорій Фокович ... V, 309
Хосс ... V, 309
Хотинський мирний договір між Річчю Посполитою і Османською імперією 1621 ... V, 309
Хремонідова війна ... V, 309
Християнський фундаменталізм ... V, 311
Христя Траян-Лауренціу ... V, 311
Хрущов Микита Сергійович ... V, 311
Ху Цзіньтао ... V, 311
Хуан Карлос I ... V, 313
Хуарес Гарсіа Беніто Пабло ... V, 313
Хунко Едуардо ... V, 314
Хун Сен ... V, 314
Хунно-китайські війни ... V, 314
Хусейн бен Талал ... V, 315
Хусейн Саддам ... V, 315
Х'юм Джон ... V, 317

Цангера комітет ... V, 318
Цвєтков Гліб Миколайович ... V, 318
Цвітан Онесін ... V, 319
Цегельський Льонгин Михайлович ... V, 319
Цеденбал Юмжагийн ... V, 320
Центральноазійське співробітництво (ЦАС) ... V, 321
Центральноамериканське мирне врегулювання ... V, 322
Центральноамериканський парламент ... V, 324
Центральноамериканський спільний ринок, ЦАСР ... V, 324
Центральноафриканський конфлікт 2004–07 ... V, 325
Центральноафриканський митний та економічний союз 1964, ЮДЕАК ... V, 326
Центральноєвропейська зона вільної торгівлі, ЦЄЗВТ ... V, 327
Центральноєвропейська ініціатива (ЦЄІ) ... V, 327
Центристський демократичний інтернаціонал ... V, 327
Центру/Периферії дихотомія ... V, 327
Цесія ... V, 328
«Цзун і хен» концепція ... V, 328
Цзян Цземінь ... V, 329
Цибенко Василь Григорович ... V, 329
Цибух Валерій Іванович ... V, 330
Цивілізації глобальної декларація ... V, 330
Цивілізаційні теорії ... V, 330
«Цивілізовані нації» ... V, 332
Цивільна особа ... V, 332
Цивільне населення ... V, 332
Цімошевич Влодзімеж ... V, 332
Цублер Георг ... V, 333
Цюріхський мир 1859 ... V, 333

Чавес Уго Рафаель Фріас ... V, 334
Чаглаянгіль Іхсан Сабрі ... V, 335
Чадсько-лівійський конфлікт 1978–87 ... V, 335
Чакська війна 1932–35 ... V, 335
Чалий Олександр Олександрович ... V, 336
Чалий Петро Федорович ... V, 336
Чан Кайші ... V, 336
Чандер Раджив Кумар ... V, 337
Чапультепекська угода 1992 ... V, 337
Чапультепекський акт 1945 ... V, 338
Чарторийський Адам ... V, 338
Чаушеску Ніколає ... V, 338
Чачава Малхаз ... V, 339
Че Гевара Ернесто ... V, 339
Челебі Евлія ... V, 340
Чемберлен Артур Невілл ... V, 340
Чемберлен Джозеф Остін ... V, 340
Чень Шуйбянь ... V, 341

Чердабаєв Рахіль Тажигарійович ..... V, 341
Черненко Костянтин Устинович ..... V, 341
Чернін Оттокар ..... V, 341
Черномаз Ніколає ..... V, 342
Черномирдін Віктор Степанович ..... V, 342
Чернявський Георгій Володимирович ..... V, 342
Черчілль Вінстон Леонард Спенсер ..... V, 342
Чехівський Володимир Мусійович ..... V, 344
Чехословацької Федеративної Республіки (ЧСФР) розділення ..... V, 345
Чечелашвілі Валерій ..... V, 345
Чжан Сіюнь ..... V, 346
Чжан Чжень ..... V, 346
Чжоу Еньлай ..... V, 346
Чжоу Лі ..... V, 347
Чжоу Сяопей ..... V, 347
Чиннават Йінглак ..... V, 347
Чионг Тан Шанг ..... V, 347
Чичерін Георгій Валентинович ..... V, 348
Чіано Галеаццо ..... V, 348
Чіллер Тансу ..... V, 348
Чіналієв Улукбек Кожомжарович ..... V, 348
Чіонг Тунг ..... V, 349
Чіссано Жоакім Альберту ..... V, 349
Чіфуська конвенція 1876 ..... V, 350
Чон Ду Хван ..... V, 350
Чорний Володимир Лазарович ..... V, 350
Чорнобривко Євген Миколайович ..... V, 350
Чорноморська гармонія ..... V, 351
Чорноморська синергія ..... V, 351
Чорноморський банк торгівлі та розвитку, ЧБТР ..... V, 351
Чорноморський союз ..... V, 352
«Чотири пункти» Наполеона III ..... V, 354
Чотиристороння угода 1971 ..... V, 354
«Чотирнадцять пунктів» Вільсона ..... V, 354
Чоудхурі Хумаюн Рашид ..... V, 355
Чуа Теонг Бан ..... V, 355
Чугучакський протокол 1883 ..... V, 355
Чунцінська американсько-англійсько-китайська конференція 1941 ..... V, 355
Чупрун Вадим Прокопович ..... V, 356
Чучук Маркіян Євгенович ..... V, 356
Чхеїдзе Микола Семенович ..... V, 357
Чхенкелі Акакій Іванович ..... V, 357

Шамір Іцхак ..... V, 358
Шамшур Олег Владиславович ..... V, 358
Шанхайська організація співробітництва (ШОС) ..... V, 358
Шаньюанський договір 1005 ..... V, 359
Шаповал Микита Юхимович ..... V, 359
Шаповал Петро Дмитрович ..... V, 360
Шарет Моше ..... V, 360
Шариф Наваз ..... V, 361
Шарк Мухаммед Хасан ..... V, 361
Шарон Аріель ..... V, 361
Шасар Домінік ..... V, 362
Шастрі Лал Бахадур ..... V, 362
Шатті Хабіб ..... V, 362
Шафіров Петро Павлович ..... V, 362
Шахалілов Шамансур ..... V, 363
Шахрай Василь Матвійович ..... V, 363
Швабський союз міст ..... V, 363
Шведсько-норвезька унія ..... V, 363
Шебеші Ференц ..... V, 364
Шевальє П'єр ..... V, 364
Шевальов Валентин Миколайович ..... V, 365
Шеварднадзе Едуард Амвросійович ..... V, 365
Шевель Георгій Георгійович ..... V, 365
Шевченко Іван Денисович ..... V, 366
Шевченко Олександр Дмитрович ..... V, 366
Шевченко Сергій Тимофійович ..... V, 367
Шеєль Вальтер ..... V, 367
Шеліго Прімож ..... V, 367
Шелухин Сергій Павлович ..... V, 367
Шемшученко Юрій Сергійович ..... V, 368
Шенбруннський договір 1873 ..... V, 368
Шенбруннський мир 1809 ..... V, 369
Шенгенські угоди ..... V, 369
Шепілов Дмитро Трохимович ..... V, 370
Шессон Клод ..... V, 370
Шеферс Рейнгард ..... V, 370
Ширак Жак ..... V, 370
Шихі Шериф ..... V, 371
Шишманов Іван Димитров ..... V, 371
Шкуров Володимир Анатолійович ..... V, 371
Шлезінгер Артур Мейєр ..... V, 372
Шліхтер Олександр Григорович ..... V, 372
Шлюбна дипломатія ..... V, 373
Шмідт Гельмут ..... V, 374
Шовкопляс Олексій Володимирович ..... V, 374
Шомонський трактат 1814 ..... V, 374
Шостак Анатолій Миколайович ..... V, 375

Шпаєрський договір 1209 ..... V, 375
Шпаєрський договір 1544 ..... V, 375
Шпек Роман Васильович ..... V, 375
Шраг Микола Ілліч ..... V, 376
Шрьодер Герхард ..... V, 376
Штандарт Президента України ..... V, 377
Штейнгель Федір Рудольфович ..... V, 377
Штеттінський мир 1570 ..... V, 378
Штіндл Карел ..... V, 378
Штральзундський мир 1370 ..... V, 378
Штреземан Густав ..... V, 378
Штучних островів і споруджень статус ..... V, 379
Штюдеманн Дітмар Гергард ..... V, 379
Шувалов Павло Андрійович ..... V, 380
Шувалов Петро Андрійович ..... V, 380
Шульгин Олександр Якович ..... V, 380
Шульц Джордж Претт ..... V, 381
Шуман Робер ..... V, 382
Шумана план ..... V, 382
Шумицький Микола ..... V, 382
Шумський Олександр Якович ..... V, 383
Шустер Рудольф ..... V, 383
Шушкевич Станіслав Станіславович ..... V, 383
Шьоненбергер Крістіан ..... V, 384

Щелкалов Андрій Якович ..... V, 385
Щелкалов Василь Якович ..... V, 385
Щерба Анатолій Анатолійович ..... V, 385
Щербак Юрій Миколайович ..... V, 385

Юань Шикай ..... V, 387
Югославії розпад ..... V, 387
Югославсько-японський договір 1959 ..... V, 388
Юз Чарльз Аванс ..... V, 388
Юнаків Микола Леонтійович ..... V, 389
Юнга план ..... V, 389
ЮНЕСКО світові доповіді ..... V, 390
Юнкер Жан-Клод ..... V, 391
ЮНРРА ..... V, 391
Юр'євський мирний договір 1920 ..... V, 392
Юрисдикція держави над космічними об'єктами ..... V, 392
Юрисдикція держави над морськими суднами ..... V, 392
Юрисдикція держави над повітряними суднами ..... V, 392
Юрисдикція над іноземними суднами в територіальних водах ..... V, 392
Юрисдикція універсальна ..... V, 393
Юрій Довгорукий ..... V, 393
Юрковіч Іван ..... V, 394
Юсупов Батир Пулатович ..... V, 394
Ющенко Віктор Андрійович ..... V, 394

Ягайло Ольгердович ..... V, 396
Ядерна стабільність ..... V, 396
Ядерний клуб ..... V, 397
Ядулла Ейнулла оглу Мадатлі ..... V, 398
Якобсон Йоран Сігурд ..... V, 398
Яковлів Андрій Іванович ..... V, 398
Якуб Хан Сахабзада ..... V, 398
Ялтинська конференція 1945 ..... V, 399
Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин ..... V, 399
Ямагата Арітомо ..... V, 400
Ямайська (Кінгстонська) валютна система ..... V, 401
Ям-Запольський мир 1582 ..... V, 402
Янків Мирон Дмитрович ..... V, 402
Янукович Віктор Федорович ..... V, 402
Янша Янез ..... V, 403
Яо Пейшен ..... V, 403
Ярослав (Георгій) Мудрий ..... V, 404
Ярослав Осмомисл ..... V, 404
Ярринг Гунар Вільфрид ..... V, 404
Ярузельський Войцех ..... V, 405
Ясський мирний договір 1791 ..... V, 406
Ях'я Хан ..... V, 406
Яценюк Арсеній Петрович ..... V, 406

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У 5-ти томах

Том 5

Головний редактор *К. В. Лимаренко*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Л. П. Вировець*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *С. І. Удалов*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

ISBN 978-966-03-6658-9

Підписано до друку 11.11.13. Формат 60x90 1/8.
Умов. друк. арк. 60,00. Облік.-вид. арк. 54,51
Тираж 2500 прим. Замовлення № 3-729.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитівів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

СПИСОК АВТОРІВ

Андреєва О.М.
Андрущенко С.В.
Анісімова О.Ю.
Балюк Н.В.
Батрименко В.В.
Березовенко С.М.
Белоусова Н.Б.
Білоусов М.М.
Білоцький С.Д.
Бовсунівський П.В.
Богданович І.І.
Божко С.О.
Божков А.Д.
Борділовська О.А.
Бруз В.С.
Будкін В.С.
Бульвінський А.Г.
Бур'ян М.С.
Буряк Г.С.
Бусол К.І.
Буткевич О.В.
Валевська І.А.
Вдовенко В.М.
Вербовський В.В.
Вергун В.А.
Вергун Л.І.
Весела Н.М.
Віднянський С.В.
Волошин О.А.
Гайдуков Л.Ф.
Галаган С.О.
Галака С.П.
Глухова Д.А.
Гнатовський М.М.
Головченко В.І.
Гондюл В.П.
Гончар Б.М.
Григоров О.М.
Грищенко К.І.
Грищенко Т.А.
Гріненко О.О.
Громико О.В.
Грушова А.Т.
Губерський Л.В.
Гузенко І.Ю.
Гуменюк А.Г.
Гуменюк Б.І.
Гуцал А.Ф.
Дальський В.Б.
Даниленко С.І.
Денисенко К.Ю.
Дзюба П.В.
Дикий О.В.
Добржанська О.Л.
Дорошко М.С.
Дубов Д.В.
Єделєв Р.С.
Єременко О.К.
Забара І.М.
Заблоцька Р.О.
Задорожній О.В.
Запорожець О.Ю.
Зернецька О.В.
Злочевська К.М.
Знахоренко О.М.
Івлєва І.В.
Ігнатьєв П.М.
Калінічева Г.І.
Каменецький М.С.
Камінський Є.Є.
Капітоненко М.Г.
Карп В.С.
Клочко В.П.
Кобзаренко А.
Ковтун О.Ю.
Кожара Л.О.
Коломієць В.Ф.
Коміренко І.Д.
Кононенко М.Г.
Кононенко С.В.
Константинов В.Ю.
Копиленко О.Л.
Копистира А.М.
Копійка В.В.
Коппель О.А.
Кориневич А.О.
Корюкалов М.Ю.
Котляр М.Ф.
Кравченко І.С.
Кривонос Р.А.
Крижанівський В.П.
Крикун В.А.
Крушинський В.Ю.
Кудряченко А.І.
Кузьменко Л.Р.
Кулеба Д.І.
Кулінич М.А.
Кулініч Т.О.
Кучер О.Б.
Кучмій О.П.
Кушерець Д.В.
Литвиненко О.В.
Лобода К.С.
Луцишин З.О.
Льовін А.В.
Мазуренко В.І.
Мазуренко В.П.
Макаренко Є.А.
Маковський С.О.
Манжола В.А.
Матвєєв В.В.
Матвієнко В.М.
Медведєва М.О.
Мельничук Н.Б.
Мережко О.О.
Метельова Т.
Миклащук І.М.
Миронова М.А.
Михальченко М.І.
Мицик В.В.
Мінгазутдінов І.О.
Мішин О.В.
Морозов В.С.
Музика Г.О.
Намонюк В.Є.
Нанавов А.С.
Негода А.В.
Ноговіцина Ю.О.
Ожеван М.А.

Пазюк А.В.
Панченко Ж.О.
Пархомчук О.С.
Перепелиця Г.М.
Петров В.В.
Петюр Р.К.
Піпченко Н.О.
Піскорська Г.А.
Плахонін А.Г.
Поєдинок О.Р.
Покровська І.С.
Поліщук Л.С.
Полторацький О.С.
Расшивалов Д.П.
Рафальський О.О.
Резнікова Н.В.
Резніченко В.І.
Репецький В.М.
Ржевська В.С.
Рижков М.М.
Рогач О.І.
Романенко Ю.В.
Рубель В.А.
Рубцова М.Ю.
Рудяков П.М.
Румянцев А.П.
Рябчун Н.В.
Сапсай А.П.
Сахаренко О.В.
Серажим В.І.
Сербіна Н.Ф.
Сергійчук В.І.
Серьогін О.Ю.
Скороход Ю.С.
Скринька Д.В.
Смирнова К.В.
Солдатенко В.Ф.
Солошенко В.В.
Стаканов Р.Д.
Ступницький О.І.
Суботін А.А.
Суліма Є.М.
Табачник Д.В.
Тропін З.В.
Трубайчук А.
Улицька І.І.
Фаренюк Н.В.
Федорова А.Л.
Філіпенко А.С.
Філіпенко В.І.
Флюр О.М.
Фролова О.М.
Хилько О.Л.
Хлистун Г.Ю.
Хоменко Г.Д.
Циганов С.А.
Черінько І.П.
Черкас Б.О.
Чорногор Я.О.
Чугаєв О.А.
Швець О.В.
Шевченко О.В.
Шепелєв М.А.
Шинкаренко Т.І.
Шнирков О.І.
Шпакова Н.В.
Яковенко Н.Л.
Яковець А.В.